

UMEK-2022

КЫРГЫЗ-ТҮРК "МАНАС" УНИВЕРСИТЕТИ
ГУМАНИТАРДЫК ФАКУЛЬТЕТИНИН
ПЕДАГОГИКА БӨЛҮМҮ
К. ТЫНЫСТАНОВ АТЫНДАГЫ ЫСЫК-КӨЛ
МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
КАРАБҮК УНИВЕРСИТЕТИ
ЭРСИНЖАН УНИВЕРСИТЕТИ

KIRGIZISTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ BÖLÜMÜ
K. TINISTANOV ISIK-KÖL DEVLET ÜNİVERSİTESİ
KARABÜK ÜNİVERSİTESİ
ERZINCAN BINALI YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ

I ЭЛ АРАЛЫК

“МАНАС” ПЕДАГОГИКАЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨР КОНГРЕССИ

I. ULUSLARARASI

“MANAS” EĞİTİM ARAŞTIRMALARI KONGRESİ

Толук тексттер китеби

Tam Metin Kitabı

Онлайн/оффлайн
Çevrimiçi/Çevrimdışı

27-29-май 2022-жыл
27-29 Mayıs 2022

Каракөл ш. / КЫРГЫЗСТАН
Karakol ş. / KIRGIZİSTAN

ISBN 978-9967-9428-3-7

УДК: 37.0
ББК 74.00
Б 64

**Б 64 I Эл аралык “Манас” педагогикалык изилдөөлөр конгресси= I.
Uluslararası “Manas” Eğitim Araştırmaları Kongresi. – Б: 2022, - 533 б.**

ISBN 978-9967-9428-3-7

- 2022-жылдын 27-29 - майында Кыргыз-Түрк “Манас” университети жана К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети тарабынан уюштурулган, Карабүк университети (Түркия) жана Эрзинжан Бинали Йылдырым (Түркия) университеттери тарабынан колдоого алынган **“I Эл аралык “Манас” педагогикалык изилдөөлөр конгрессинин”** материалдары.
-
- 27-29 Mayıs 2022 tarihinde Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi ve K. Tınıstanov Isık-Köl Devlet Üniversitesi tarafından düzenlenen, Karabük Üniversitesi ve Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi tarafından desteklenen **I. Uluslararası “Manas” Eğitim Araştırmaları Kongresi’nde** sunulan bildirilerin tam metinleri.

ISBN 978-9967-9428-3-7

УДК: 37.0
ББК 74.00
Б 64

УМЕК-2022

КОНГРЕСС ТУРАЛУУ МААЛЫМАТ / KONGRE BİLGİLERİ

I ЭЛ АРАЛЫК “МАНАС” ПЕДАГОГИКАЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨР КОНГРЕССИ

Конгресстин максаты: Түрк дүйнөсүнүн билим берүү чөйрөсүндөгү илимий изилдөөлөр, практикалык тажрыйбалар, проблемаларды ортого коюу, талкуулоо жана сунуштарды иштеп чыгуу.

Уюштуруучулар:

- Кыргыз -Түрк “Манас” университети, гуманитардык факультети, педагогика бөлүмү
- К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети

Колдоо көрсөткөндөр:

- Карабук университети (Түркия)
- Эрзинжан Бинали Йылдырым университети (Түркия)

Конгресстин темалары

- Мугалим даярдоо
- Билим берүү философиясы
- Социалдык педагогика
- Этнопедагогика
- Билим берүү тарыхы
- Билим берүү программалары жана окутуу
- Билим берүүнү башкаруу
- Окутуунун натыйжаларын өлчөө жана баалоо
- Педагогикалык-психологиялык кеңеш жана көмөк
- Жогорку билим берүү
- Драма жана билим берүү
- Компьютер жана билим берүү технологиялары
- Дистанттык билим берүү
- Мектепке чейинки билим берүү
- Башталгыч билим берүү
- Тилдерге үйрөтүүнүн теориясы жана методикасы
- Түрк элдеринин адабиятын окутуунун теориясы жана методикасы
- Түрк дүйнөсүнүн тарыхын окутуу
- Социалдык –гуманитардык илимдерди окутуунун теориясы жана методикасы
- Социалдык илимдер

УМЕК-2022

УЮШТУРУУ ТОБУ

Ардактуу төрагалар

Проф. Докт. Алпаслан Жейлан
Доцент Аскарбек Иманбаев

Проф. Докт. Рефик Полат
Проф. Докт. Акын Левент

Кыргыз -Түрк “Манас” университетинин ректору
К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин ректору
Карабүк университетинин ректору
Эрзинжан Бинали Йылдырым университетинин ректору

Уюштуруу комитетинин төрагасы

Проф.Др. Ахмет Беше

Проф. Докт. Акматали Алимбеков

Кыргыз -Түрк “Манас” университети, Гуманитардык факультеттин деканы
Кыргыз -Түрк “Манас” университети, педагогика бөлүмүнүн башчысы

Уюштуруу комитети

Проф. Докт. Күршад Йылмаз
Проф. Докт. Мехмет Ариф Өзербаш
Доц. Докт. Эркин Эфилти
Доц. докт. Явуз Эржан Гүл
Доцент Нургүл Ишенбекова
Доцент Толкун Асирдинова
Доцент Үпөл Керимбаевна
Ага окутуучу докт. Кадиян Бообекова

Редколлегия

1. Проф. Докт. Айтунга Огуз
2. Проф. Докт. Эбру Огуз
3. Проф. Докт. Фулия Топчуоглу Унал
4. Проф. Докт. Хакан Дундар
5. Проф. Докт. Хасан Басри Мемдухоглу
6. Проф. Докт. Хасан Йылмаз
7. Проф. Докт. Мехмет Барыш Хорзум
8. Проф. Докт. Мурат Ташдан
9. Проф. Докт. Надир Челикөз
10. Проф. Докт. Рүштү Йешил
11. Проф. Докт. Йужел Оксуз
- 12.Проф. Докт. Селахаттин Авшароглу
- 13.Проф. Докт. Шенай Сезгин Нартгүн
- 14.Проф. Докт. Тунжер Бүлбүл
- 15.Проф. Докт. Татьяна Петрова
- 16.Проф. Докт. Иннокентий Готовцев

Күтахия Думлупынар университети, Түркия
Мимар Синан Көркөм өнөр университети, Түркия
Күтахия Думлупынар университети, Түркия
Кырыккале университети, Түркия
Сиирт университети, Түркия
Нежметтин Эрбакан университети, Түркия
Сакария университети, Түркия
Карс Кафкас университети, Түркия
Йылдыз техникалык университети, Түркия
Сакария университети, Түркия
Самсун Ондокуз Майыс университети, Түркия
Нежметтин Эрбакан университети, Түркия
Болу Абант Иззет Байсал университети,
Тракия университети, Түркия
Чуваш мамлекеттик педагогикалык университети,
Россия Федерациясы
Чурапчин мамлекеттик институту, Россия

UMEK-2022

17. Проф. Докт. Илхамия Галимзиянова
18. Проф. Докт. Ойнисо Мусурмонова
19. Проф. Докт. Рохат Сафарова
20. Проф. Докт. Холбой Ибрагимов
21. Проф. Докт. Нурсулуу Алгожаева
22. Проф. Докт. Аида Абдыкеримова
23. Проф. Докт. Бакыт Келдибаев
24. Проф. Докт Мужахит Жошкун
25. Проф. Докт. Фатих Айдын
26. Проф. Докт. Али Чагатай Кылынч
27. Проф. Докт. Мүжахит Каган
28. Проф. Докт. Мехмет Өзбаш
29. Проф. Докт. Эрол Кайа
30. Проф. Докт. Арзу Сема Эртане
31. Проф. Докт. Сема Алтун Йалчын
32. Проф. Докт. Орхан Ташкесен
33. Проф. Докт. Эрдал Бай
34. Проф. Докт. Бакыт Боркоев
35. Доц. Докт. Мухаммедрахим Курсабаев
36. Доц. Докт. Флора Хабибуллина
37. Доц. Докт. Инабат Даминова
38. Доц. Докт. Асийе Токер Гөкче
39. Доц. Докт. Хамит Өзен
40. Доц. Докт. Рамазан Гөк
41. Доц. Докт. Айнур Бозкурт Бостанжы
42. Доц. Гүлайым Абыласынова
43. Доц. Докт. Осман Чепни
44. Доц. Докт.. Ахмет Саид Жандан
45. Доц. Докт. Ирфан Тосунжуоглу
46. Доц. Докт.. Рамазан Жансой
47. Доц. Докт. Махмұт Полатжан
48. Доц. Докт. Эрдем Явуз
49. Доц. Докт. Алпер Кашкайа
50. Доц. Докт.. Фикрет Гүлачты
51. Доц. Докт. Йенер Өзен
52. Доц. Докт. Фатих Кайа
53. Доц. Dr. Айтекин Саналан
54. Доц. Dr. Мүге Йуртсевер
55. Ага окутуучу докт. Икрам Чынар
56. Ага окутуучу докт. Үмит Полат
57. Ага окутуучу докт. Серкан Арык
- Казань мамлекеттик консерваториясы, Россия
Нижами Ташкент мам-к пед-к университети, Өзбекстан
Кориниязи Өзбек илим-изилдөө институту, Өзбекстан
Өзбек мам-к дүйнөлүк тилдер университети, Өзбекстан
Аль-Фараби Казак мамлекеттик университети, Казакстан
К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, Кыргызстан.
К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, Кыргызстан.
Карабүк университети, Түркия
Карабүк университети, Түркия
Карабүк университети, Түркия
Эрзинжан Бинали Йылдырым университети, Түркия.
Эрзинжан Бинали Йылдырым университети, Түркия.
Эрзинжан Бинали Йылдырым университети, Түркия.
Эрзинжан Бинали Йылдырым университети, Түркия.
Эрзинжан Бинали Йылдырым университети, Түркия.
Эрзинжан Бинали Йылдырым университети, Түркия.
Газиантеп университети, Түркия.
Кыргыз-Түрк “Манас” университети, Кыргызстан.
Абай мамлекеттик педагогикалык университети, Казакстан
Мари мамлекеттик университети, Россия
Ош мамлекеттик педагогикалык университети, Кыргызстан
Кожатели университети, Түркия
Эскишехир Османгази университети, Түркия
Ақдениз университети, Түркия
Ушак университети, Түркия
К. Тыныстанов атындагы ЫМУ
Карабүк университети, Түркия
Карабүк университети, Түркия
Карабүк университети, Түркия
Карабүк университети, Түркия
Карабүк университети, Түркия
Эрзинжан Бинали Йылдырым университети, Түркия.
Эрзинжан Бинали Йылдырым университети, Түркия.
Эрзинжан Бинали Йылдырым университети, Түркия.
Эрзинжан Бинали Йылдырым университети, Түркия.
Эрзинжан Бинали Йылдырым университети, Түркия.
Эрзинжан Бинали Йылдырым университети, Түркия.
Эрзинжан Бинали Йылдырым университети, Түркия.
Эрзинжан Бинали Йылдырым университети, Түркия.
Кафкас университети, Түркия
Өмер Халис Демир Нигде университети, Түркия
Күтахия Думлупынар университети, Түркия

UMЕК-2022

58. Ага окутуучу докт. Эрен Кесим
59. Ага окутуучу докт. Фатма Бетүл Курназ
60. Ага окутуучу докт. Нусреттин Йылмаз
61. Докт. Мустафа Челик
62. Докт. Инжи Өзтүрк Эрчочак
63. П.и.к. Рита Умарова

Анадолу университети, Түркия
Карабук университети, Түркия
Эрзинжан Бинали Йылдырым университети, Түркия
Күтахия Думлупынар университети, Түркия
Анкара университети, Түркия
Ош мамлекеттик университети, Кыргызстан.

Секретариат

Ассистент Арген Жумгалбеков
Ага окутуучу Сайрагүл Акмолдоева

UMEK-2022

I. ULUSLARARASI “MANAS” EĞİTİM ARAŞTIRMALARI KONGRESİ

Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi ve K. Tınıstanov Isık-Köl Devlet Üniversitesi tarafından düzenlenen Karabük Üniversitesi ve Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi tarafından desteklenen Kongrede, Türk dünyasında eğitim alanında çalışma yapan önde gelen eğitimcilerin, araştırmacıların, bilim insanlarının, öğretmenlerin, okul yöneticilerinin ve lisansüstü çalışma yapanların beklentilerini sunmak ve paylaşmak, deneyimlerini aktarmak, yenilikleri ve yeni fikirlerini, endişelerini paylaşmak üzere bir araya getirilmesi amaçlanmıştır.

Düzenleyenler:

- Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü
- Kasım Tınıstanov Isık-Köl Devlet Üniversitesi

Destekleyenler:

- Karabük Üniversitesi (Türkiye)
- Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi (Türkiye)

Sempozyum Konuları:

- Öğretmen Yetiştirme
- Eğitim Felsefesi
- Eğitim Sosyolojisi
- Eğitim Tarihi
- Etnopedagoji
- Eğitim Programları ve Öğretim
- Eğitim Yönetimi
- Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme
- Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık
- Yükseköğretim
- Yükseköğretim
- Drama ve Eğitim
- Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi
- Uzaktan Eğitim
- Okul Öncesi Eğitimi
- Çocuk Gelişimi ve Eğitimi
- Sınıf Eğitimi
- Türkçe Eğitimi
- Türk Dünyasının Tarihi Eğitimi
- Yabancı Dil Olarak Türkçenin Eğitimi
- Yurt Dışındaki Türk Çocuklarına Türkçenin Öğretimi
- Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi
- Tarih Eğitimi
- Coğrafya Eğitimi
- Sosyal Bilgiler Eğitimi
- Dil Öğretimi teorisi ve yöntemleri

UMEK-2022

KURULLAR

Onursal Başkanlar

Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN
Prof. Dr. Askarbek İMANBAEV
Prof. Dr. Refik POLAT
Prof. Dr. Akın LEVENT

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Rektörü
Kasım Tınistanov Isık-Köl Devlet Üniversitesi Rektörü
Karabük Üniversitesi Rektörü
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Rektörü

Düzenleme Kurulu Başkanı

Prof. Dr. Ahmet BEŞE

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan, Edebiyat Fakültesi
Dekani

Prof. Dr. Akmatali ALİMBEKOV

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan, Eğitim Bilimleri
Bölümü Başkanı

Düzenleme Kurulu

Prof. Dr. Kürşad YILMAZ
Prof. Dr. Mehmet Arif ÖZERBAŞ
Doç. Dr. Erkan EFİLTİ
Doç. Dr. Yavuz Ercan GÜL
Doç. Dr. Nurgül İŞENBEKOVA
Doç. Dr. Tolkun ASİRDİNOVA
Doç. Dr. Üpöl KERİMBAEVA
Öğr. Gör. Dr. Kadiyan BOOBKOVA

Bilim Kurulu

1. Prof. Dr. Aytunga OĞUZ
2. Prof. Dr. Ebru OĞUZ
3. Prof. Dr. Fulya TOPÇUOĞLU ÜNAL
4. Prof. Dr. Hakan DÜNDAR
5. Prof. Dr. Hasan Basri MEMDUHOĞLU
6. Prof. Dr. Hasan YILMAZ
7. Prof. Dr. Mehmet Barış HORZUM
8. Prof. Dr. Murat TAŞDAN
9. Prof. Dr. Nadir ÇELİKÖZ
10. Prof. Dr. Rüştü YEŞİL
11. Prof. Dr. Yücel ÖKSÜZ
12. Prof. Dr. Selahattin AVŞAROĞLU
13. Prof. Dr. Şenay SEZGİN NARTGÜN
14. Prof. Dr. Tuncer BÜLBÜL
15. Prof. Dr. Tatyana PETROVA
16. Prof. Dr. İnnokentiy GOTOVSEV,
17. Prof. Dr. İlhamiya GALİMZYANOVA,
18. Prof. Dr. Oyniso MUSURMONOVA,
19. Prof. Dr. Rohat SAFAROVA,
20. Prof. Dr. Holboy İBRAGİMOV,
21. Prof. Dr. Nursulu ALGOCAYEVA,
22. Prof. Dr. Aida ABDİKERİMOVA
23. Prof. Dr. Bakit KELDİBAEV

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Türkiye
imar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Türkiye
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Türkiye
Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye
Siirt Üniversitesi, Türkiye
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye
Sakarya Üniversitesi, Türkiye
Kars Kafkas Üniversitesi, Türkiye
Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye
Sakarya Üniversitesi, Türkiye
Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Trakya Üniversitesi, Türkiye
Çuvaş Devlet Eğitim Üniversitesi, Rusya
Çurapçin Devlet Enstitüsü, Rusya
Kazan Devlet Konservatuarı, Rusya
Nizami Taşkent Devlet Eğitim Üniversitesi, Özbekistan
Koriniyazi Özbek Araştırma Enstitüsü, Özbekistan
Dünya Dilleri Özbek Devlet Üniversitesi, Özbekistan
Alfarabi Kazak Devlet Üniversitesi, Kazakistan
K. Tınistanov Isık-Köl Devlet Üniversitesi, Kırgızistan
K. Tınistanov Isık-Köl Devlet Üniversitesi, Kırgızistan

UMEK-2022

- 24.Prof. Dr. Mücahit COŞKUN
25.Prof. Dr. Fatih AYDIN
26.Prof. Dr. Ali Çağatay KILINÇ
27.Prof. Dr. Mücahit KAĞAN
28.Prof. Dr. Mehmet Özbaş
29.Prof. Dr. Erol KAYA
30.Prof. Dr. Arzu Sema ERTANE BAYDAR
31.Prof. Dr. Sema ALTUN YALÇIN
32.Prof. Dr. Orhan TAŞKESEN
33.Prof. Dr. Erdal BAY
34.Prof. Dr. Bakit BORKOYEV
35.Doç. Dr. Muhamedrahim KURSABAYEV
36.Doç. Dr. Flora HABİBULLİNA
37.Doç. Dr. İnatat DAMİNOVA,
38.Doç. Dr. Asiye TOKER GÖKÇE
39.Doç. Dr. Hamit ÖZEN
40.Doç. Dr. Ramazan GÖK
41.Doç. Dr. Aynur BOZKURT BOSTANCI
42.Doç. Dr. Gülayım ABILASINOVA
43.Doç. Dr. Osman ÇEPNİ
44.Doç. Dr. Ahmet Said CANDAN
45.Doç. Dr. İrfan TOSUNCUOĞLU
46.Doç. Dr. Ramazan CANSOY
47.Doç. Dr. Mahmut POLATCAN
48.Doç. Dr. Erdem YAVUZ
49.Doç. Dr. Alper KAŞKAYA
50.Doç. Dr. Fikret GÜLAÇTI
51.Doç. Dr. Yener ÖZEN
52.Doç. Dr. Fatih KAYA
53.Doç. Dr. V. Aytekin SANALAN
54.Doç. Dr. Müge YURTSEVER KILIÇGÜN
55.Dr. Öğr. Üyesi İkrım ÇINAR
56.Dr. Öğr. Üyesi Ümit POLAT
57.Dr. Öğr. Üyesi Serkan ARIK
58.Dr. Öğr. Üyesi Eren KESİM
59.Dr. Öğr. Üyesi Fatma Betül KURNAZ
60.Dr. Öğr. Üyesi Mustafa POLAT
61.Dr. Öğr. Üyesi Nusrettin YILMAZ
62.Dr. Mustafa ÇELİK
63.Dr. İnci ÖZTÜRK ERKOÇAK
64.Dr. Rita UMAROVA
- Karabük Üniversitesi, Türkiye
Karabük Üniversitesi, Türkiye
Karabük Üniversitesi, Türkiye
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Türkiye
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Türkiye
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Türkiye
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Türkiye
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Türkiye
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Türkiye
Gaziantep Üniversitesi, Türkiye
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan
Abay Devlet Eğitim Üniversitesi, Kazakistan
Mari Devlet Üniversitesi, Rusya
Oş Devlet Pedagoji Üniversitesi, Kırgızistan
Kocaeli Üniversitesi, Türkiye
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Akdeniz Üniversitesi, Türkiye
Uşak Üniversitesi, Türkiye
K. Tınistanov Isık-Köl Devlet Üniversitesi, Kırgızistan
Karabük Üniversitesi, Türkiye
Karabük Üniversitesi, Türkiye
Karabük Üniversitesi, Türkiye
Karabük Üniversitesi, Türkiye
Karabük Üniversitesi, Türkiye
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Türkiye
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Türkiye
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Türkiye
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Türkiye
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Türkiye
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Türkiye
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Türkiye
Kafkas Üniversitesi, Türkiye Türkiye
Ömer Halis Demir Niğde Üniversitesi, Türkiye
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Türkiye
Anadolu Üniversitesi, Türkiye Türkiye
Karabük Üniversitesi, Türkiye Türkiye
Karabük Üniversitesi, Türkiye Türkiye
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Türkiye
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Türkiye
Ankara Üniversitesi, Türkiye
Oş Devlet Pedagoji Üniversitesi

Sekretarya

Asistan Argen CUMGALBEKOV
Öğretim Görevlisi Sayragül AKMOLDOEVA

UMEK-2022

I. ULUSLARARASI “MANAS” EĞİTİM ARAŞTIRMALARI KONGRESİ PROGRAMI

I ЭЛ АРАЛЫК “МАНАС” ПЕДАГОГИКАЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨР КОНГРЕССИ ПРОГРАММАСЫ

AÇILIŞ KONUŞMALARI / АЧЫЛЫШ СӨЗҮ

27 Mayıs 2022

Link: <https://us06web.zoom.us/j/89193029391?pwd=bnY4SEVoTEVoRFB5REZPTVpBM2RuZz09>

ID: 891 9302 9391 KOD: 776070

27-Май 2022-ж.

Kırgızistan Saati:
12:30 – 13:15

Türkiye Saati:
09:30 – 10:15

Rusya Saati:
09:30 – 10:15

Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN - *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Rektörü*
Проф., докт. Алпаслан Жейлан - *Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин ректору*

Prof. Dr. Asilbek KULMIRZAYEV - *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Rektör Vekili*
Проф., докт. Асылбек Кулмырзаев - *Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин биринчи проректору*

Prof. Dr. Askarbek İMANBAEV - *Kasım Tınistanov Isık-Köl Devlet Üniversitesi Rektörü*
Проф., докт. Аскарбек Иманбаев - *К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин ректору*

Prof. Dr. Refik POLAT - *Karabük Üniversitesi Rektörü*
Проф., докт. Рефик Полат - *Карабүк университетинин ректору*

Prof. Dr. Akın LEVENT - *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Rektörü*
Проф., докт. Акын Левент - *Эрзинжан Бинали Йылдырым университетинин ректору*

UMEK-2022

К. Тынстанов Ысык-Гөл Devlet Üniversitesi

К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети

28 Mayıs 2022 / 28-май 2022-ж

АÇИЛІŞ KONUŞMALARI / АЧЫЛЫШ СӨЗУ

09:30-10:00

Prof. Dr. Akmatali ALİMБЕКOV - *КТМУ Eğitim Bilimleri Bölümü Başkanı, Kongre Düzenleme Kurulu Başkanı*

Проф., докт. Акматали Алимбеков - КТМУ Педагогика бөлүмүнүн башчысы, конгресстин уюштуруу комитетинин төрагасы

Prof. Dr. Ahmet BEŞE - *КТМУ Edebiyat Fakültesi Dekanı, КТМУ Rektör Baş Danışmanı*

Проф., докт. Ахмет Беше - КТМУ гуманитардык факультеттин деканы, КТМУ ректорунун башкы кеңешчиси

Prof. Dr. Askarbek İMANBAEV - *Kasım Tınystanov Isık-Köl Devlet Üniversitesi Rektörü*

Проф., докт. Аскарбек Иманбаев - *К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин ректору*

10:00-10:30

Аçılış Bildirileri / Пленардык докладдар:

Doç. Dr. Erkan EFİLTİ - *“Çağdaş Eğitimde Psikolojinin Yeri”*

п.и.д. профессор Акматали Алимбеков - *“Кыргыз коому жана балдар”*

ф.и.к. Доцент Асел Анапияева - *“Улуу “Манас” эпосундагы жети осуяттын жаштарды тарбиялоодогу ролу”*

10:30-10:45

Çay-Kahve Molası / Кофе-брейк

Kongre İstatistiği / Конгресстин статистикасы:

Kırgızistan – 117

Türkiye – 9

Azerbeycan – 2

Kazakistan – 3

Özbekistan – 2

Rusya – 3

Belarus – 1

Кыргызстан – 117

Түркия – 9

Азербайжан – 2

Казакстан – 3

Өзбекстан – 2

Россия Федерациясы – 3

Белорусия – 1

Toplam/Жалпы: 137

UMEK-2022

OTURUM 1 / ОТУРУМ-1

27 Mayıs 2022/27-май 2022-ж.

Kırgızistan Saati:
13:30 – 15:00

Türkiye Saati:
10:30 – 12:00

Rusya Saati:
10:30 – 12:00

OTURUM 1 – SALON 1		Türkiye: 10:30-12:00	Кыргызстан: 13:30-15:00
LİNK: https://us06web.zoom.us/j/83226777413?pwd=elZib0JpUzVEVDNBdkJiR1R1Nmxdz09			
ID: 832 2677 7413 KOD: 069732			
OTURUM BAŞKANI: Doç. Dr. Kanişay KOCOĞELDİEVA			
No	Yazar	Konu	
1	Самара ЖАЛИЛОВА	Жаш муундарды адеп-ахлакка тарбиялоонун социалдык негиздери	
2	Мавлюда ЫСАКОВА	Психология предметинде “мүнөз” темасын окутуунун айрым жолдору	
3	Bekir TATLI	Çocuğun Eğitiminde Dinî ve Millî Değerlerin Erken Dönemde Verilmesinin Önemi	
4	Анаркуль УРДАЛЕТОВА Сыргак КЫДЫРАЛИЕВ	Читаем сказку «Репка» и учимся математике	
5	Г. ШАБДАНОВА Канышай КОЖОГЕЛДИЕВА	Методологические основы организации мыслительной деятельности дошкольников с общим недоразвитием речи	
6	Нуркан МЕНДИБАЕВА	Башталгыч класс мугалиминин ишмердүүлүгүн жогорулатууда мультимедиялык каражаттардын ролу	
7	Ayşe ÜRÜN, Rüştü YEŞİL	Sosyal Kabul Ölçeği Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması	
8	Fati KOZAN Mehmet Arif ÖZERBAŞ	Kırgızistan’da Yabancılara Türkçe Öğretimi Programının CİPP Modeline Göre Değerlendirilmesi	
OTURUM 1 – SALON 2		Türkiye: 10:30-12:00	Кыргызстан: 13:30-15:00
LİNK: https://us06web.zoom.us/j/86217324558?pwd=RG5kSDBKVHRLbWFEMDVNZUgyMTIadz09			
ID: 862 1732 4558 KOD: 884258			
OTURUM BAŞKANI: Doç. Dr. Erkan EFİLTİ			
No	Yazar	Konu	
1	Erkan EFİLTİ Ayday AKILBEKOVA	Doğum Sonrası Annelerin Yaşadıkları Sorunların İncelemesi	
2	Erkan EFİLTİ Mürök NARINBEKOVA	Ergenlik Döneminde Kilo Sorunu Yaşayan Gençlerin Sosyal Çevrede Yaşadığı Sorunların İncelenmesi	
3	Laura ALMAZOVA Erkan EFİLTİ	Kırgızistan’da Özel Eğitim İle İlgili Yapılan Çalışmaların İncelenmesi	
4	Argen CUMGALBEKOV Erkan EFİLTİ	Evli Bireylerin Evlilik Uyumu İle Yaşam Doyumun İncelenmesi	
5	Erkan EFİLTİ, Selva KALA	Savaş Mağduru Çocuklarla İlgili Çalışmaların İncelenmesi	
6	Gülsara BEKNAZAR KIZI Erkan EFİLTİ	Kırgızistan’da Mesleki Rehberlik İle İlgili Yapılan Çalışmaların İncelenmesi	
7	Aida AKMATALIEVA Erkan EFİLTİ	Kırgızistan’da Okulöncesi İle İlgili Yapılan Çalışmaların İncelenmesi	
8	Erkan EFİLTİ Tanzada RUSLANOVA	Kırgızistan’da Geniş Ailede Çocuk Yetiştirmede Annelerin Karşılaştıkları Sorunların İncelenmesi	

UMEK-2022

OTURUM 1 – SALON 3		Türkiye: 10:30-12:00	Кыргызстан: 13:30-15:00
LINK: https://us06web.zoom.us/j/88199239295?pwd=U2NVcVNRUXpTSzhWQko5d2wvdnp6QT09			
ID: 881 9923 9295 KOD: 004543			
OTURUM BAŞKANI: Доц., к.ф.-м.н. Тамара Карашева			
№	Yazar	Konu	
1	Тамара КАРАШЕВА	О курсе физики в системе инженерного образования	
2	Явуз Эржан ГҮЛ Аида ИСМАИЛБЕКОВА	Кыргызстан менен Италиянын билим берүү системаларын салыштыруу	
3	Махабат БЫЛЫКОВА	Студенттердин таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүү илимий-педагогикалык проблема катары	
4	Гулнур КОЧКОРОВА	«Адабий окуу» сабагын окутууда экологиялык маданиятты калыптандыруу	
5	Emine BÜYÜKBAYRAM ERİŞ Yavuz Ercan GÜL	Kırgızistan'da Mesleki Eğitim Sisteminin Durumu	
6	Aymir KANIBEKOVA Mehmet Arif ÖZERBAŞ	Ergenlik Dönemindeki Çocuğu Olan Ebeveynlerin Yaşadıkları Sorunlar	
7	Мавлюда ЫСАКОВА	Психологияны кыргыз тилинде окутууда терминдерди үйрөтүүнүн зарылдыгы жана айрым ыкмалары	
8	Азат АКМАТБЕКОВА Пейил ЭСЕНГУЛ КЫЗЫ	Физика боюнча лабораториялык иштерди аткаруу үчүн электрондук китеп түзүү	
9	Нурниса МЫРЗАБАЕВА	Сүйүнбай Эралиевди окутуу	
OTURUM 1 – SALON 4		Türkiye: 10:30-12:00	Кыргызстан: 13:30-15:00
LINK: https://us06web.zoom.us/j/85098051262?pwd=WUIKS200TW91UkR5aUd6ZG14S2RQdz09			
ID: 850 9805 1262 KOD: 224538			
OTURUM BAŞKANI: Prof. Dr. Akmatali ALİMBEKOV			
№	Yazar	Konu	
1	Бурул САГЫНБАЕВА	К. Карасаевдин эмгектериндеги паремиялардын чечмеленүүсү	
2	Асылгүл ЖУМАТАЕВА	Кыргыз эл педагогикасында улууларды урматтоо салттары улуттук адеп-ахлактык иденттүүлүктүн негизги көрсөткүчү катары	
3	Нүрсүлу Сейткеримқызы ЭЛҚОЖАЕВА	Имандылық Тәрбиесінің Сипаты	
4	Бурулча КОЙЛУБАЕВА	Студенттердин гендердик-ролдук маданиятын өнүктүрүү маселесиндеги базалык түшүнүктөр	
5	Гүлзана БАЙДЫЛДАЕВА	Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба” романындагы баланы баатырдыкка даярдоодогу элдик тажрыйбалар	
6	Гульгакы Джунушалиева	Махмуд Кашгаринин «Диван лугат ат-түрк» сөздүгүнүн педагогикалык мааниси	
7	Вафа АБДУЛЛАЕВА Набиева АРИЗ	Язык и социум	
8	Рита УМАРОВА	«Манас» эпосундагы эр жигиттин адептик маданиятынын модели	
9	Улан ОРУНБАЕВ	Башталгыч класс окуучуларынын толеранттуулукка тарбиялоодо оюндардын орду	
OTURUM 1 – SALON 5		Türkiye: 10:30-12:00	Кыргызстан: 13:30-15:00
LINK: https://us06web.zoom.us/j/88156661194?pwd=UTBDcGwvanJGSkFMM3pjUkpWeXRZdz09			
ID: 881 5666 1194 KOD: 914369			

UMEK-2022

OTURUM BAŞKANI: Dr. Kadiyan BOOBEKOVA

№	Yazar	Konu
1	Ильхамия ГАЛИМЗЯНОВА	Обучение татарскому и иностранному языкам в неязыковом вузе через диалог национальных культур
2	Татьяна ПЕТРОВА Дженнет ТЕМУРКАЕВА	Основные педагогические принципы профессиональной подготовки учителей начальной сельской школы
3	Татьяна ПЕТРОВА Наталья СИНИЦИНА	Педагогический потенциал вокального искусства в развитии музыкальных способностей младших школьников
4	Алла НАРОЗЯ	Развитие русской речи на занятиях по филологическому анализу художественного текста тюркоязычной аудитории
5	Наталья ЯНКЫН	Изучение речевого этикета на уроках русского языка как иностранного в тюркоязычной аудитории
6	Guzel ABDULLAYEVA	Kyrgyz-Turkish Manas University as a Connecting Link of the Turkic-Mongolian Linguoculture: Opportunities for Didactics
7	Айжамал АКЫЙКАТОВА	Кыргыз тилиндеги убакыт “өлчөм” маанилерин туюндурган сөздөрдүн лексика-семантикасы
8	Ширин КУРМАНГАЗИЕВА	Иероглифтерди үйрөтүүдөгү дидактикалык каражаттар
9	С. С. СЕЙИТБЕКОВА Т. Т. ДЫЙКАНБАЕВА В. К САБИРОВА	Метод новизны в системе коммуникативного обучения иноязычной культуре
10	Элвира МАМАРАСУЛОВА	Психосоматикалык бузулуулардын теориялык негиздери

OTURUM 1 – SALON 6

Türkiye: 10:30-12:00

Кыргызстан: 13:30-15:00

LINK: <https://us06web.zoom.us/j/85434912404?pwd=ZndqazYxdFN3RFNCCeEZsaFZaQVJhdz09>

ID: 854 3491 2404 KOD: 968617

OTURUM BAŞKANI: Yrd. Doç. Dr. Kishimjan ESHENKULOVA

№	Yazar	Konu
1	V. A. SIMKHOVICH D. I. NAUMOV	The Role of University in Implementing Foreign Cultural Policy of Turkey
2	Шер ХАНКЕЛЬДИЕВ	Региональные особенности физического статуса учащейся молодежи
3	Мурат АЙТУРЕЕВ	Интегрированные образовательные программы в сфере высшего и послевузовского образования
4	Мадина ОЗТЮРК	Педагогические условия формирования социальной компетенции будущих специалистов сферы туризма на занятиях по английскому языку
5	Кубатбек ЫСМАЙЫЛОВ	Медициналык колледждердеги болочок медайымдардын кесиптик – этикалык компетентүүлүгүн калыптандыруунун жалпы мүмкүнчүлүктөрү
6	Меражидин БОРКОШЕВ	Дене-тарбия жана спорт күнүмдүк муктаждык
7	Гүлзат ТУРГУНБАЕВА	Көп балалуу үй-бүлө социо-тарбиялык кубулуш катарында
8	Нуркан МЕНДИБАЕВА	Башталгыч класс мугалиминин ишмердүүлүгүн жогорулатууда мультимедиялык каражаттардын ролу
9	Kishimjan ESHENKULOVA	Değişen Dünyada Bilgi ve Eğitim Sorunu

OTURUM 1 – SALON 7

Türkiye: 10:30-12:00

Кыргызстан: 13:30-15:00

LINK: <https://us06web.zoom.us/j/82294187375?pwd=TUZDbDJXUFJwSWZDa2hPeFZwaUNnZz09>

UMEK-2022

ID: 822 9418 7375 KOD: 524212

OTURUM BAŞKANI: Prof. Dr. Kürşad YILMAZ

No	Yazar	Konu
1	Kürşad YILMAZ	Liderlik Davranışları Nerede Fark Yaratıyor?
2	Ayşe BUZ	Okul İklimini Etkileyen Faktörlere İlişkin Yönetici ve Öğretmen Görüşleri
3	Kürşad YILMAZ	Okul Yönetiminde Hesapverebilirlik Modelleri
4	Gulnazik BEKTENOVA Yavuz Ercan GÜL	Köyden Kente Göç Eden Üniversite Öğrencilerinin Sosyal Uyum Düzeylerinin İncelenmesi
5	İsmail EYNARLI Yavuz Ercan GÜL	Öğretmen Adaylarının Benlik Saygısı ve Hoşgörü Düzeylerinin İncelenmesi
6	Cihan ÇAKMAK	Tatar Modern Eğitiminin Öncüsü: Gilman Kerimi
7	Cebrazil NERGİZ	Ceditçilik ve Türkistan'daki Yansımaları
8	Mehmet Arif ÖZERBAŞ Nazmiye ÖZGÜL	Okul Öncesi Eğitim Kurumlarında Görev Yapan Okul Yöneticilerinin Kayırmacılık Davranışlarına İlişkin Öğretmen Görüşleri

OTURUM 2 / ОТУРЫМ-2

Kırgızistan Saati:
15:15 – 16:45

Türkiye Saati:
12:15 – 13:45

Rusya Saati:
12:15 – 13:45

OTURUM 2 – SALON 1

27 Mayıs /TC: 12:15-13:45

27-Май / KP: 15:15-16:45

LİNK: <https://us06web.zoom.us/j/83226777413?pwd=elZib0JpUzVEVDNBdkJiR1R1NmX1dz09>

ID: 832 2677 7413 KOD: 069732

OTURUM BAŞKANI: Prof. Dr. Mehmet Arif ÖZERBAŞ

No	Yazar	Konu
1	Айжаркын САИТ КЫЗЫ Рита ИСМАИЛОВА	Электрондук окутуу технологиясы
2	Минавар МАТКАСЫМОВА	Технологиялык маданият болочок башталгыч класс мугалимдерин даярдоонун компоненти катары
3	Engin ÇELEBİ	The Role and Importance of The Media in The Education System
4	Recep BAŞARICI Süleyman Sadi SEFEROĞLU	Ortaöğretim Öğrencilerinin Bilişim Teknolojilerini Etik Kullanma Düzeyleri İle Ahlaki Olgunluk Düzeyleri Arasındaki İlişki
5	Мамат Абытов	Педагогикалык колледждин студенттерин окутууда кейс методун колдонуу
6	Mukhamedrahim KURSABAYEV Arman DEMEUOV Zhanna TİLEKOVA Ulbosyn KİYAKBAYEVA Bauyrzhan SEYDAKHMETOV	Digital Maps of Ancient Turkic Archaeological Landscapes of The World as an Educational Platform
7	Roza TAALAIKBEK KYZY Mehmet Arif ÖZERBAŞ	Eğitimde Artırılmış Gerçeklik İle İlgili Yapılmış Çalışmaların Eğilimlerin Belirlenmesi
8	Erkan EFİLTİ	Kırgızistan'da Yapılan Sanat Terapisi Çalışmalarının İncelenmesi

UMEK-2022

Assiya MURADOVA		
OTURUM 2 – SALON 2	Türkiye: 12:15-13:45	Кыргызстан: 15:15-16:45
LİNK: https://us06web.zoom.us/j/86217324558?pwd=RG5kSDBKVHRLbWFEMDVNZUgyMTIadz09		
ID: 862 1732 4558 KOD: 884258		
OTURUM BAŞKANI: Doç. Dr. Aygül ÇALDANBAYEVA		
№	Yazar	Konu
1	Рахат АКМАТЦИЯЕВА Айгүл ЧАЛДАНБАЕВА	ЖОЖдо студенттерди окутууда кейс технологияларды колдонуунун өзгөчөлүктөрү
2	Айжаркын САИТ КЫЗЫ Рита ИСМАИЛОВА	Билим берүүнү санариптештирүү
3	Mithat TAKUNYACI	Matematik Öğretmeni Adaylarının Değerlendirmeye İlişkin Görüşleri
4	Aytan HUSEYNOVA- GAHRAMANLI	International Terms Formed on the Basis of Language Relations
5	Cholpon NAYMANOVA	Teaching American Indian Stories
6	Райиле ТУРСУН	«Интернет+» доорунун контекстинде кытай тилин чет тили катары окутуунун ыкмасын кыскача талдоо
7	Роза ТААЛАЙБЕК КЫЗЫ Акматали АЛИМБЕКОВ	Тоголок Молдо мурастарынан “Адам мүнөзү” поэмасындагы салттык психологиялык билимдер

OTURUM 2 – SALON 3		
OTURUM 2 – SALON 3	Türkiye: 12:15-13:45	Кыргызстан: 15:15-16:45
LİNK: https://us06web.zoom.us/j/88199239295?pwd=U2NVcVNRUXpTSzhWQko5d2wvdp6QT09		
ID: 881 9923 9295 KOD: 004543		
OTURUM BAŞKANI: Doç. Dr. İnatkan DAMİNOVA		
№	Yazar	Konu
1	Гүльнура СУЛАЙМАНОВА	Улуттук баалуулук түшүнүгүн талдоо
2	Кыялбек АКМАТОВ	Мектеп окуучуларына баалуулуктарды окутуп-үйрөтүүдөгү төрт негизги сапат
3	Ширин КУШЧУБЕК КЫЗЫ	Мектепке чейинки курактагы балдардын баалуулук багыттарын калыптандырууда кыргыз эл оюндарынын тарбиялык потенциалы
4	Абдымиталип МУРЗАКМЕТОВ	Кыргыз элдик педагогикасындагы тыюулардын орду
5	Инабаткан ДАМИНОВА	Башталгыч класс окуучуларына эне тил сабагында экологиялык тарбия берүүнүн айрым жолдору
6	Гүлжан МАТАЕВА	Этнопедагогика - ата салтыбыз, анын бүгүнкү күндөгү мааниси
OTURUM 2 – SALON 4		
OTURUM 2 – SALON 4	Türkiye: 12:15-13:45	Кыргызстан: 15:15-16:45
LİNK: https://us06web.zoom.us/j/85098051262?pwd=WUJKS200TW91UkR5aUd6ZG14S2RQdz09		
ID: 850 9805 1262 KOD: 224538		
OTURUM BAŞKANI: Prof. Dr. Bakit BORKOEV		
№	Yazar	Konu
1	Бактыгүл КУБАНЫЧБЕКОВА	Билим берүү системасында улуттук тилдин орду, тил маселесинде интеграциялык баалуулуктар
2	Гаухар АБДУЛЛАЕВА	Причастные конструкции с послелогоми в тюркских и монгольских языках
3	Мафтуна УБАЙДУЛЛАЕВА	Термин ва терминология тушунчалари таҳлили

UMEK-2022

4	Сааткан НАРКУЛОВА	Кыргыз тилин үйрөтүүдө жазуу маданиятын өнүктүрүүнүн усул-ыкмалары (кесиптик багыттагы адистердин мисалында)
5	Аяна КУБАНЫЧБЕКОВА	Жаштардын ашыкча салмактан арылуусуна атайын уюштурулган дене-тарбия иш -чараларынын таасирин анализдөө
6	Бакыт БОРКОЕВ Калипа САЛИЕВА	Таланттуу окуучуларды эл аралык олимпиадаларга катышууга тандоо жана даярдоо
7	Aynazim MAYRAMBEK KIZI Mehmet Arif ÖZERBAŞ	Kırgızistan'daki Engelli Çocuđu Olan Ebeveynlerin Karşılaştıkları Sorunlar
8	Iriskül İSAKUNOVA Mehmet Arif ÖZERBAŞ	Yetimhanelerde Yetişen Çocukların Psikolojik ve Duygusal Sorunlarının İncelenmesi (Kırgızistan Örneđi)
9	Daneker MAMBETAKHUNOVA Mehmet Arif ÖZERBAŞ	Üniversite Öğrencilerinin Dijital Bilgelige İlişkin Yeterlik Algılarının İncelenmesi

OTURUM 2 – SALON 5

Türkiye: 12:15-13:45

Кыргызстан: 15:15-16:45

LİNK: <https://us06web.zoom.us/j/88156661194?pwd=UTBDcGwanJGSkFMM3pjUkpWeXRZdz09>

ID: 881 5666 1194 KOD: 914369

OTURUM BAŞKANI: Dr. Semih BABATÜRK

No	Yazar	Konu
1	Бекмурза ЗУЛУЕВ	XIX кылымдын 2- жарымы - XX кылымдын 1- жарымында Кыргызстандын түштүк-батыш аймагындагы орус-тузем мектептеринин ишмердүүлүгү
2	Жээнбек АЛЫМБАЕВ Гүлназ АСКАРБЕК	Состояние народного образования Кыргызстана в конце XIX в.-начале XX в. (на материалах Семиреченской области)
3	A. C. КАСМАЛИЕВА Л. И. ГУБАНОВА Н. С. БЕЛЬКОВА Л. А. НИКОЛАЕВА	Современное образование и здоровье человека
4	Таштанбек СИЯЕВ Суусаркул АЛЫНБЕКОВА Ырыскан БАТЫРОВА	Педагогдордун кесиптик компетенттүүлүгүн тренингди жүргүзүү менен өркүндөтүү
5	Арзымкан МАКЕЕВ Бурул БИЙМУРСАЕВА	Физика сабагын окутууда интерактивдүү технологияларды колдонуу

OTURUM 2 – SALON 6

Türkiye: 12:15-13:45

Кыргызстан: 15:15-16:45

LİNK: <https://us06web.zoom.us/j/85434912404?pwd=ZndqazYxdFN3RFNCeEZsaFZaQVJhdz09>

ID: 854 3491 2404 KOD: 968617

OTURUM BAŞKANI: Prof. Dr. Kürşad YILMAZ

No	Yazar	Konu
1	Kürşad YILMAZ Semih BABATÜRK A. Buğra İNALÖZ	Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen Öğrencilerin Türkçe Öğrenmeye Yönelik Kaygıları
2	Ahmet TAŞ	Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan'da Türkiye Türkçesi Öğreten Türkiye Cumhuriyeti Devlet Kurumları
3	Süveyda TAŞ	Kırgızlara Türkiye Türkçesi Öğretiminde Fiillerin İstemi
4	Emine Nur ATA KALIN	Yabancılar Türkiye Türkçesi Öğretiminde Kültür Aktarımını Destekleyecek Youtube Kanal ve İçerikleri

UMEK-2022

5	Rıdvan KAÇAR Yavuz Ercan GÜL	Yurt Dışındaki Türk Çocuklarına Türkçe'nin Öğretimi
6	Yeşim GÜNÇE Yavuz Ercan GÜL	Çok Kültürlü Sınıflarda Görev Yapan Öğretmenlerin Çok Kültürlü Öğretime İlişkin Görüşleri
7	İlker ŞENEL	Eğitim Kuramlarının Kırgızistan'daki Tarihi ve Gelişimi (1884-2022)
8	Erkan EFİLTİ Rakiya Osmon kızı	Köyden Şehire Okumaya Gelen Lise Öğrencilerin Karşılaştıkları Sorunların İncelenmesi
9	Fatih BENGÜ Ali Çağatay KILINÇ	Pandemiden Dönüş: Okul Öncesi Öğretmenlerinin Sınıf Yönetiminde Yaşadıkları Sorunlar

UMEK-2022

2.GÜN / 2-КҮН

OTURUM 1 – SALON 1

28 Mayıs 2022 / 10:45

28-май 2022 / 10:45

OTURUM BAŞKANI: Чолпон Сооронбаева

№	Yazar	Konu
1	Чолпон СООРОНБАЕВА	Билим берүү философиясынын эпистемологиясы
2	Чолпон СООРОНБАЕВА Джаныл БОКОНТАЕВА	Санариптик доор жана санариптик философиянын калыптанышы
3	Nurgul KARYBEKOVA	The Problems of Integration of Digital Technologies Into Foreign Language Teaching at Universities in Kyrgyzstan
4	Dzhanyl BOKONTAYEVA	Isık - Göl Bölgesinin Gelişiminin Stratejik Bir Kaynağı Olarak Etnik Girişimcilik (Sosyolojik Araştırma Materyalleri)
5	Кадиян БООБЕКОВА	«Сүйлөгөн сүрөттөр», көмүскө аң сезим жана реалдуулук
6	Асель УСУПБАЕВА	Определение ценности детей дошкольного возраста 5-6 лет по мнению родителей и преподавателей`
7	Рахат АСКАРОВА	Тилмечтик кесипке даярдоодо студенттердин оозеки (ырааттуу) которуу көндүмдөрүн калыптандыруучу көнүгүүлөр
8	Лейла БАБАТУРК	Проблемы профессиональной подготовки русско-турецких переводчиков на примере вузов Кыргызстана и Турции
9	Калия КУЛАЛИЕВА	Мектепке чейинки жана башталгыч билим берүүчү мекемелерде кыргыз тилин үйрөтүү (“балдарга кыргыз тили” сериясынын негизинде)
10	Айгүл КОЙЛУБАЕВА Багдат ТОКТОБАКОВА	Кыргыз тилин окутуунун активдүү формалары
11	Асел АНАПИЯЕВА Жаркынай СЫДЫКОВА Айнүра АБДЫЛДАЕВА	Көркөм стилдеги тексттер тууралуу

УМЕК-2022

OTURUM 1 – SALON 2		28 Mayıs 2022 / 10:45	28-май 2022 / 10:45
OTURUM BAŞKANI: Жазгүл Түмөнбаева			
№	Yazar	Konu	
1	Жазгүл ТҮМӨНБАЕВА	«Манас» эпосундагы түрк, түрк-монгол тилдерине орток сөздөр	
2	Аскар ИМАНБАЕВ	Кыргыз Республикасында жогорку кесиптик билим берүүнү стандартташтыруу маселелери	
3	Акматали АЛИМБЕКОВ	Кыргыз жана түрк макалдарындагы толерантуулукка тарбиялоо идеялары	
4	Акматали АЛИМБЕКОВ	Кыргыз эл педагогикасындагы эстетикалык тарбия	
5	Гулайым АБЫЛАСЫНОВА Камила ЮСУПОВА	Сущность и содержание понятия «дистанционное обучение»	
6	Салтанат МАМБАЕВА	Подготовка переводчиков в Кыргызстане и развитие их компетентности	
7	Saltanat MAMBAEVA	Family Value Among Kyrgyz and Tribal Americans Indians	
8	Rüştü YEŞİL Yavuz Ercan GÜL	Üniversite Öğrencilerinin Sosyal Adalet Algılarının İncelenmesi	
9	Райхан ТАШТЕМИРОВА	Айтматовдун чыгармалары жаштардын адеп-ахлак ыйманга тарбиялоодо негизги таяныч катары	
10	Светлана ТКАЧЁВА Насир АХМАД	Особенности духовно-нравственного развития личности средствами индийской субконтинентной народной педагогики	
11	Нүрзат УСОНОВА Назира ЖУМАШОВА	Жеңижоктун чыгармачылыгындагы айтыш өнөрү	
12	Толкун АСИРДИНОВА Аида ДАНИЛОВА	Кыргыз тилинин фразеологизмдериндеги гендерлик стереотиптер	

UMEK-2022

МАЗМУНУ İÇİNDEKİLER

КОНГРЕСС ТУУРАЛУУ МААЛЫМАТ / KONGRE BİLGİLERİ	- 1 -
ПРОГРАММА /PROGRAM	- 9 -
МАЗМУНУ / İÇİNDEKİLER.....	- 21 -
АЛИМБЕКОВ А. Кыргыз жана түрк маданиятындагы толеранттуулукка тарбиялоо тажрыйбалары	- 25 -
АЛИМБЕКОВ А. Кыргыз элдик педагогикасындагы эстетикалык тарбия	- 30 -
SIMKHOVICH V.A., NAUMOV D.I. The Role of Universities in Implementing Foreign Cultural Policy of the Republic of Turkey Under Globalization	- 36 -
КОЙЛУБАЕВА А. К., ТОКТОБАКОВА Б. Кыргыз тилин окутуунун активдүү формалары	- 45 -
BAŞARICI R., SEFEROĞLU S.S. Ortaöğretim Öğrencilerinin Bilişim Teknolojilerini Etik Kullanma Düzeyleri İle Ahlaki Olgunluk Düzeyleri Arasındaki İlişki	- 50 -
АБЫЛАСЫНОВА Г.И., ЮСУПОВА К.А. Сущность и содержание понятия «дистанционное обучение»	- 59 -
ОЗТЮРК М. Педагогические условия формирования социальной компетенции будущих специалистов сферы туризма на занятиях английского языка.....	- 64 -
АКМАТОВ К.А. Мектеп окуучуларына баалуулуктарды окутуп-үйрөтүүдөгү төрт негизги сапат.....	- 74 -
БАЙТИКОВА Т.А. Башталгыч мектептерде окутуу жана тарбиялоо процессин этнопедагогиканын негизинде уюштуруунун мааниси	- 82 -
ÖZERBAŞ M.A., ÖZGÜL N. Okul Öncesi Eğitim Kurumlarında Görev Yapan Okul Yöneticilerinin Kayırmacılık Davranışlarına İlişkin Öğretmen Görüşleri	- 87 -
МАМБАЕВА С.К. Подготовка переводчиков в кыргызстане и развитие их компетентности	- 104 -
КУРМАНАЛИЕВА Ч. А., АЛМАЗБЕКОВА А. А., БЕЙШЕМБИЕВА Н. К. Башталгыч класстарда билим берүү технологияларын колдонуунун натыйжалуулугу.....	- 110 -
КУРМАНАЛИЕВА Ч. А., КАНАТБЕКОВА Ж.К., БЕЙШЕМБИЕВА Н. К. Башталгыч мектептин окуучуларын мотивациялоонун ыкмалары жана каражаттары.....	- 116 -
КУЛАЛИЕВА К. О. Мектепке чейинки жана башталгыч билим берүүчү мекемелерде кыргыз тилин үйрөтүү (“балдарга кыргыз тили” сериясынын негизинде)	- 121 -
КОЖОГЕЛДИЕВА К. М., ШАБДАНОВА Г. Методологические основы организации мыслительной деятельности дошкольников с общим недоразвитием речи	- 131 -

УМЕК-2022

- ИСАКОВА Ч. Б., УРДОЛОТОВА З. К.** *Кенже мектеп курактагы окуучулардын кебинин өнүгүшүнүн психологиялык-педагогикалык негиздери.....* - 137 -
- ИСАКОВА Ч. Б., УРДОЛОТОВА З. К.** *Кенже мектеп курактагы балдардын кебинин өнүгүшүндө айтып берүүнүн мааниси.....* - 144 -
- АРБАЕВ К.А., АБДРАМАНОВА Н.Т., АКМАТАЛИЕВ Ж.Т.** *Использование местного материала на уроках родноведения в начальной школе (4 класс «родноведение») -* 151 -
- ГАЛИМЗЯНОВА И. И.** *Обучение татарскому и иностранному языкам в неязыковом вузе через диалог национальных культур.....* - 157 -
- АСАНАЛИЕВА К. А.** *Балдарга таалим-тарбия берүүдө драманын ролу.....* - 162 -
- BENGÜ F., KILINÇ A. Ç.** *Okul Öncesi Öğretmenlerinin Pandemi Sürecinde Sınıf Yönetiminde Yaşadıkları Sorunlar.....* - 169 -
- BEKİR TATLI.** *Çocuğun Eğitiminde Dinî ve Millî Değerlerin Erken Dönemde Verilmesinin Önemi.....* - 182 -
- БОТАЛИЕВА У. А.** *Элдик педагогиканын негизинде жаш муундарды патриоттуулукка тарбиялоо.....* - 191 -
- БАЙДЫЛДАЕВА Г. Т.** *Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба” романындагы баланы баатырдыкка даярдоодогу элдик тажрыйбалар.....* - 197 -
- КАДЫРКУЛОВА У.К., СЕЙИТБЕК КЫЗЫ Н.** *Некоторые методы обучения русской фразеологии студентов кыргызских групп.....* - 207 -
- АСКАРОВА Р. А.** *Тилмечтик кесипке даярдоодо студенттердин оозеки (ырааттуу) которуу көндүмдөрүн калыптандыруучу көнүгүүлөр (кыргызча-түркчө программасынын мисалында).....* - 212 -
- ЭЛҚОЖАЕВА Н. С.** *Имандылык тәрбиесінің сипаты.....* - 223 -
- САДЫРБАЕВА А. Б., САДЫРБАЕВ К. Б.** *Электрондук окуу куралдарын билим берүү системасында колдонуу.....* - 228 -
- ÜRÜN A., YEŞİL R.** *Sosyal Kabul Ölçeği Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması.....* - 234 -
- ТУЛТУКОВ Б. Т., АБДИЕВА А. К., ШЕРГАЗИЕВА М. С.** *Билим берүү тармагында санариптештирүүнү өнүктүрүү үчүн маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын мүмкүнчүлүктөрү жана колдонулушу.....* - 249 -
- УСУПБАЕВА В. А.** *Определение ценностей детей дошкольного возраста 5-6 лет по мнению родителей и преподавателей.....* - 256 -
- KOZAN F., ÖZERBAŞ M.A.** *Öğrenme – Öğretme Sürecinde Cipp Modeli.....* - 264 -
- СЕЙИТБЕКОВА С. С., ДЫЙКАНБАЕВА Т.Т., САБИРОВА В. К.** *Метод новизны в системе коммуникативного обучения иноязычной культуре.....* - 271 -

УМЕК-2022

- НАРКУЛОВА С. М.** *Кыргыз тилин үйрөтүүдө жазуу маданиятын өнүктүрүүнүн усул-ыкмалары (кесиптик багыттагы адистердин мисалында).....* - 278 -
- ТКАЧЕВА С.А., АХМАД НАСИР.** *Особенности духовно-нравственного развития личности средствами индийской субконтинентной народной педагогики* - 284 -
- МЕНДИБАЕВА Н. М.** *Башталгыч класс мугалиминин ишмердүүлүгүн жогорулатууда мультимедиялык каражаттардын ролу* - 289 -
- КУБАНЫЧБЕКОВА Б. К.** *Билим берүү системасында улуттук тилдин орду, интеграциялык баалуулуктар тил маселесинде.....* - 294 -
- ШАМЫРКУЛОВА В. Т., ОМУРЗАКОВА К. К., БЕЙШЕМБИЕВА Н. К.** *Башталгыч билим берүүдө окутуунун активдүү формаларын колдонуу.....* - 300 -
- GÜNCE Y., GÜL Y. E.** *Çok Kültürlü Sınıflarda Görev Yapan Öğretmenlerin Çok Kültürlü Öğretime İlişkin Görüşleri.....* - 307 -
- BUZ A.** *Okul İklimini Etkileyen Faktörlere İlişkin Yönetici ve Öğretmen Görüşleri.....* - 313 -
- АВАКИРОВ А. А.** *About The Formation Of Personnel Of The Teacher-Teacher On The Base Course "Methods Of Educational Work"* - 319 -
- АБДЫКЕРИМОВА А. Э.** *Кара риториканын ролу жана негизги принциптери жөнүндө* - 326 -
- АБДЫКЕРИМОВА А. Э., СУЛАЙМАНОВА Н. А.** *Асанбек Стаматовдун «Чүй дастандары» циклиндеги Аруукенин образы* - 332 -
- ТАШТЕМИРОВА Р. И. Ч.** *Айтматовдун чыгармалары жаштарды адеп-ахлак, ыйманга тарбиялоодо негизги таяныч катары* - 341 -
- АБДУМАНАПОВА З. З.** *Эвфемизмы в уйгурском языке в плане языкового отражения* - 349 -
- HUSEYNOVA-GANRAMANLI A.** *International Terms Formed on the Basis of Language Relations* - 355 -
- АНАПИЯЕВА А. А., АБДЫЛДАЕВА А., СЫДЫКОВА Ж.** *Кыргыз тилиндеги зоонимдерден уюшулган фразеологизмдер.....* - 360 -
- АНАПИЯЕВА А. А., АБДЫЛДАЕВА А., СЫДЫКОВА Ж.** *Көркөм стилдеги тексттер тууралуу.....* - 365 -
- ВАФА АБДУЛЛАЕВА-НАБИЕВА АРИЗ.** *Язык и социум* - 370 -
- АСИРДИНОВА Т.Ж., ДАНИЛОВА А.** *Кыргыз тилинин фразеологизмдериндеги гендерлик стереотиптер.....* - 379 -
- АБДЫРАКМАТОВА Н. К., АСАНБАЕВА Н.Т.** *Поэзиянын айрым касиеттери жана көркөм каражаттары* - 387 -
- ЖУМАШОВА Н. А., НУРБЕКОВА А.** *Фольклортуануу илиминин калыптанышы* - 392 -

УМЕК-2022

- ЖУМАШОВА Н., ҮСӨНОВА Н.** Жеңижоктун чыгармачылыгындагы айтыш өнөрү.. - 396 -
- КАНИМЕТОВ А. К., КАЧКЫНОВА Э. К.** «Манас» - кыргыз элинин улуу мурасы..... - 402 -
- ТОЛУБАЕВА. Ч. Д.** “Семетей” эпосундагы психологизм..... - 408 -
- ТҮМӨНБАЕВА Ж. А.** «Манас» эпосундагы түрк, түрк-монгол тилдериндеги орток сөздөр - 415 -
- АСКЕРОВА Д.** Көркөм тексттеги синонимдердин функциясы..... - 422 -
- ОТОРБАЕВА С. Б.** Эсенгул Ибраевдин чыгармаларынын тили - 427 -
- ОСМОНОВА А. Т.** Касымбековдун “Сынган кылыч” чыгармасын мектепте XI класста салттуу жана интерактивдүү усулдар аркылуу окутуу - 431 -
- КЫДЫКБАЕВА К. С.** Көркөм чыгарманы лингвистикалык өңүттө изилдөөдө көркөм стиль жана жазуучунун стили түшүнүктөрүнүн ролу - 437 -
- АКМАТАЛИЕВ А. Т.** Кыргызстандагы жарандык коомдун шартындагы адеп-ахлактуулук..... - 442 -
- GÜL Y., YEŞİL R.** Üniversite Öğrencilerinin Sosyal Adalet Algılarının İncelenmesi - 448 -
- АСАНОВ Ж. К.** Кыргыз салттуу коомундагы модернизация процесси - 453 -
- БОКОНТАЕВА ДЖ. К.** Этническое предпринимательство как стратегический ресурс развития иссык-кульского региона (материалы социологического исследования) .. - 458 -
- БОКОНТАЕВА Ж. К., СООРОНБАЕВА Ч. К.** Санариптик доор жана санариптик философиянын калыптанышы..... - 468 -
- EFİLTİ E., RUSLANOVA T.** Kirgizistan’da Geniş Ailede Çocuk Yetiştirmede Annelerin Karşılaştıkları Sorunların İncelenmesi - 472 -
- EFİLTİ E., OSMON KIZI R.** Köyden Şehre Okumaya Gelen Lise Öğrencilerin Karşılaştıkları Sorunların İncelenmesi - 486 -
- EFİLTİ E., NARINBEKOVA M.** Ergenlik Döneminde Kilo Sorunu Yaşayan Gençlerin Sosyal Çevrede Yaşadığı Sorunların İncelenmesi - 497 -
- EFİLTİ E., AKILBEKOVA A.** Doğum Sonrası Annelerin Yaşadıkları Sorunların İncelenmesi- 510 -
- МАМБАЕВА S.** Family Value Among Kyrgyz and Tribal Americans Indians..... - 521 -
- СООРОНБАЕВА Ч. К.** Билим берүү философиясынын эпистемологиясы - 528 -

УМЕК-2022

УДК: 37

Алимбеков Акматали
пед. илимд. доктору, профессор
Кыргыз-Түрк “Манас” университети
Гуманитардык факультет, педагогика бөлүмү
akmatali.alimbekov@manas.edu.kg.
Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-9824-5377>

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК МАДАНИЯТЫНДАГЫ ТОЛЕРАНТТУУЛУККА ТАРБИЯЛОО ТАЖРЫЙБАЛАРЫ

Эл аралык кызматташтыктын таламдарын ылайык, инсандар, жамааттар, улуттар адамзат коомчулугунун маданиятын жана плюрализмдин таануу жана урматтоосу өтө маанилүү. Сабырдуулук — бул маанилуу принцип гана эмес, ошондой эле тынчтыктын жана бардык элдердин социалдык-экономикалык өнүгүшүнүн зарыл шарты. Толеранттуулукка тарбиялоо салттары ар бир улуттун маданиятындагы өзгөчө баалуулуктар экендигин кыргыз жана түрк элинин маданиятынан, өзгөчө, макалдарынан ачык байкалат. Кыргыз жана түрк макалдарында башкалардан жабыр тартсаң да сабырдуулук, чыдамкайлык, көтөрүмдүүлүк менен жооп кыл деп нускайт. Элдик макалдарда коңшулар, бир туугандар жана башка элдер менен ынтымак- ырашкерликте болууга умтулуу турмуш башаты катары ачыкталат. Кыргыз жана түрк маданиятында инсандар ортосундагы ынтымак, достук, өз ара сыйымдуулук бир туугандык мамилелер менен бир катарда коюлат.

Өзөктүү сөздөр: кыргыз, түрк, макал, элдик педагогика, толеранттуулук, тарбия.

Алимбеков Акматали
доктор пед. наук, профессор,
Кыргызско-Турецкий университет «Манас»
Гуманитарный факультет, кафедра педагогики
akmatali.alimbekov@manas.edu.kg

ОПЫТ ВОСПИТАНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ В КЫРГЫЗСКОЙ И ТУРЕЦКОЙ КУЛЬТУРАХ

В интересах международного сотрудничества очень важно, чтобы отдельные лица, сообщества и нации признавали и уважали культуру и плюрализм человеческого сообщества. Толерантность является не только важным принципом, но и необходимым условием мира и социально-экономического развития всех народов. Из пословиц кыргызов и тюрков хорошо видно, что традиции воспитания толерантности являются особой ценностью в культуре каждого народа. В кыргызских и турецких пословицах, даже если ты страдаешь от других, ты должен отвечать терпением, терпением и терпимостью. В народных пословицах стремление быть в согласии с ближними, братьями и другими народами раскрывается как начало жизни. В кыргызской и турецкой культурах люди ставят на один уровень согласия, дружбы, взаимной терпимости и близких кровнородственных отношений.

Ключевые слова: кыргызы, тюрки, пословица, народная педагогика, толерантность, воспитание.

Alimbekov Akmatali
Doctor of pedagogy and science, professor of
Kyrgyz-Turkish University "Manas"
akmatali.alimbekov@manas.edu.kg

UMEK-2022

EXPERIENCE OF EDUCATION OF TOLERANCE IN KYRGYZ AND TURKISH CULTURES

In the interests of international cooperation, it is essential that individuals, communities and nations recognize and respect the culture and pluralism of the human community. Tolerance is not only an important principle, but also a necessary condition for peace and the socio-economic development of all peoples. From the proverbs of the Kyrgyz and Turks it is clearly seen that the traditions of fostering tolerance are a special value in the culture of every nation. In Kyrgyz and Turkish proverbs, even if you suffer from others, you must respond with patience, patience and tolerance. In folk proverbs, the desire to be in harmony with neighbors, brothers and other peoples is revealed as the beginning of life. In the Kyrgyz and Turkish cultures, people are placed on the same level of harmony, friendship, mutual tolerance and close blood relations.

Key words: Kyrgyz, Turks, proverb, folk pedagogy, tolerance, education.

Адамзаттын прогресси ар дайым тарыхый социалдык акыл-эс, эс тутумда катылган өрнөктүү ойлор менен сабактарга таянат. Маданий кенчтердин баалуулугу, кайтарымдуулугу аны таануу, колдонуу менен тикеден тике байланыштуу. Кыргыз жана түрк элдеринин түрдүү чөйрөдөгү акыл ойлорунун бүтүндүк, тектештигин макалдарсыз таануу мүмкүн эмес. Макалдар же “бабалар сөзү” – архаикага айланбай, элдин руханий баалуулуктарынын “жазылбаган мыйзамы”, акылмандыктын аксиомасы катары сакталып келе жаткан түптүү, башаттуу маданият туундулары.

Сонку жылдары тектеш түрк элдеринин макалдарынын тектештиги Б. Ж. Абдувалиева [1], А. Алимбеков [2], Б. Дуйурабилмес [11], В. В. Павлов [6], Н. Э. Сарсектердин [7] изилдөөлөрүндө чагылдырылган. Бирок азырынча кыргыз жана түрк элдеринин макалдарындагы толеранттуулукка тарбиялоонун жалпылыктары жана айырмачылыктары этнопедагогикалык концептуалдаштыруунун компоненти катары салыштырма өңүттө азырынча атайын изилдөөнүн предмети катары карала элек.

Сунушталган эмгекте эмгекте кыргыз жана түрк макалдарындагы жаш муундарды толеранттуулукка тарбиялоо багытындагы педагогикалык идеялардын орток алкактары, орток өзгөчөлүктөрү салыштырылып талдоого алынды.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору

Биздин изилдөөбүздүн негизги булактары катары Махмуд Кашгаринин “*Дивану лугати т-түрк*” эмгеги [5], Ө. Чобаноглу [10] тарабынан жарыяланган түрк элдеринин макалдары жана Ж. Төлөев [3] тарабынан жарыяланган кыргыз макалдары жана лакаптарынын жыйнактары колдонулду. Изилдөөдө сапаттык мүнөздөмөнүн изилдөө моделине тиешелүү документтерди талдоо методдору, мазмунду талдоо колдонулган.

Изилдөөнүн натыйжалары жана аларды талкуулоо

Адамды түшүнүү менен кабыл алып, ага сый-урмат мамиле жасоо «толеранттуулук» деп аталат. Азыркы түрк тилинде hoşgörü (кош көрүш) же «түшүнүктүү мамиле жасоо» деген термин арапчадагы «мүсамаха» жана Батыштын «толеранттуулук» (tolerance) деген сөздөрдү эне тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык которуу жолу менен жасалган. Бозкурт бул түшүнүккө «*адамдын өзү сыяктуу кабыл албаган адамды, өзү сыяктуу ой жүгүртүп мамиле жасабаган адамды жат катары кабыл албай, тоотпогондукка албай, тескерисинче аны менен ымалага келүү*», - деп аныктама берген [9: 171].

Кыргыздардын этномаданияттык баалуулуктар тутумунда толеранттуулук түшүнүгү “жакшылык”, “ынтымактуулук”, “токтоолук-көтөрүмдүүлүк”, “сабырдуулук”, “жардам берүү”, “сыйлоо-урматтоо” түшүнүктөрү менен тыгыз байланышта каралат. Анткени ал түшүнүктөр бири-бирин толуктап, адамдын реалдуу жүрүм-турумундагы толеранттуулукту тагыраак жана теренирээк чагылдырып берет. Кыргыз элинин салттуу педагогикалык маданиятында толеранттуулук өз ичине камтыган «кең пейилдүүлүк», «жакшылык»,

UMEK-2022

«ынтымактуулук», «токтоолук-көтөрүмдүүлүк», «сабырдуулук», «чыдамдуулук», «жардам берүү», «сыйлоо-урматтоо», «мээримдүүлүк», «уялчаактык», «мактанчаактыктан сактануу», «жөнөкөйлүк», «жакшылык жасоого ыкластуулук», «башкаларга кара санабоо», «достук адеби», «тууганчылык адеби», «сылыктык», «кайраттуулук», «жардамга даяр туруу», «ак көңүлдүк», «эрктүүлүк» сыяктуу көп кырдуу адептик-этикалык түшүнүктөр аркылуу чечмеленет [4]. Көчмөнчүлүк жашоо образынын шарттары түрк элдерин өз урпактарын салттуу менен башка бөлөк бөтөн элдердин маданиятын жерибей, айрым бөтөнчөлүктөрүнө көтөрүмдүүлүк менен мамиле жасап, ыкчам ымалага келүү, ынтымактап жашап кетүүгө тарбиялоо салттарын бекемдөөгө негиз болгон. Дээрлик бардык түрк тилдүү элдердин мурастарында алар тынчтыкты жана толеранттуулукту аздектеген элдер экендигин тастыктаган ойлор, осуяттар арбын учурайт.

Кыргыз жана түрк макалдарында башкалардан жабыр тартсаң да сабырдуулук, чыдамкайлык, көтөрүмдүүлүк менен жооп кылуу адамдагы эң башкы сапаттардын бири катары ачыкталат. Бул жагынан кыргыз макалдарында «Атаңды өлтүргөнгө энеңди алып бер», «Таш менен урганды аш менен ур» деп көтөрүмдүүлүктү ашкере идеалдаштырган нускалар да кездешет. Айрым макалдарда бирөө жамандык жасаса, ачууга алдырбай, аны жасаган адам өз айыбын, жаңылыштыгын түшүнмөйүнчө салкын кандуулук менен каарданбай, акылдуу мамиле жасоо ар бир адамга таандык сапат болушу керектиги белгиленет.

кыр: *Тиричиликтин күчү бирдикте*

түр: *Bir elin nesi var iki elin sesi var*

Ушул эле макал кыргыз тилинде «Сабырдын түбү сары алтын», Түркмөнстан түрктөрүндө "*Sabir som sap altın*" [3: 34] деген формада жашайт.

Түрк элдери: «Ачуу – душман, акыл – дос», - деп толеранттуу эмес, ачууга алдырган адам зыян көрөт деп нускашат. Алсак, **түр:** "*Öfkeyle kalkan zararla oturur*" [10: 98]; **кыр:** «*Ачуусу чукул айыпка жыгылат*».

Кыргыз жана түрк макалдарында араздашкан адамдарды жараштырып, ортосуна данакер болуу осуяты өзгөчө баалуулук катары айтылат.

Кээ бир кыргыз макалдарында жаштарды жамандык жасаган адамга да жакшылык менен жооп берүүгө тарбиялоо, ошол нук менен калк арасында толеранттуулуктун чектерин кеңейтүү идеясы бекемделет: «*Жакшылыкка жакшылык – ар кишинин иши, жамандыкка жакшылык – эр кишинин иши*». Дагы бир макалда бул калк нускасы «*Жакшылыкка жамандык – ар кишинин ишидир, жамандыкка жакшылык – кем кишинин ишидир, жакшылыкка жамандык – көр кишинин ишидир, жамандыкка жакшылык – эр ишидир*», - деп, жамандыкка жамандык менен жооп берген адамдын өзү да жаман, адамдан айырмасы жок кем адам катары сыпатталат.

Осмон түрктөрүнүн тарыхынан алынган Алпарслан менен Роменос Диожендин ортосунда өткөн диалог мунун эң таасын мисалдарынын бири болуп эсептелет. Алпарслан жеңилип азап чеккен адамды андан беш бетер чөктүргүсү келбей, кечирим кылып, толеранттуулуктун улуу үлгүсүн көрсөтөт.

Ал эми Шабдан конокко барганда өзүн шылдыңга алган Чыныбай жана Кыдыр аттуу бийлер өз үйүнө келгенде кордук көрсөткөндөргө жооп кылып кордук көрсөтүүнүн ордуна алдына ат мингизип, үстүнө чапан жаап, сый көрсөтөт, кун куунун дабасын тынчтык менен бүтүрүп айкөлдүк кылат. Бул сөздү Көл башына барганда, Чыныбайдан Шабдандын кандайча конокко чакырганын сураганда, башка сөз айтпай эле: «Шабдан кемеңгер тура деп, бир сөз айтып туруп кетип калган» - дейт

Түркия түрктөрүндө бул адептик эреже "*Eylik eyle deruaya sal balık bilmezse, Hâlık bilir*" [10: 315] (Жакшылык жасап, аны деңизге ташта, балык билбесе, Халык билет) деген макал

УМЕК-2022

аркылуу жакшылык жасоону эч убакта токтотпоо зарылдыгын нускалайт.

«Кылымдык тажрыйбаларга канык карыялар жаштарга кекти кечирүүнүн зарылдыгын төмөнкүчө түшүндүрүшкөн. «Кек алынат, бирок, кек кекти пайда кылат. Айкөлдүк менен басылган иш айкөлдүктү пайда кылат. Бардык пикир келишпестикти тынчтык менен бүтүрүү шарт, тынчтык артынан тынчтык келет» - «Жакшынын ачуусу бар, кеги жок, «Кеменгердин теңтушу бар, теңи жок», - деп нускап келишкен.

Түрк элдери ар кандай араздашуунун арты өкүнүч болорун аңдатууга аракет жасашкан: **кыр:** «*Эки баатыр эрегишсе, бирөө калат, бирөө өлөт*», «*Каяшачыл карыш узабайт*»; **түр:** «*Yürtücü kuşun ömrü az olur*» – «*Жырткыч куштун өмүрү кыска болот*» [10: 480.]

Элдик макалдарда ар кандай согуштун аягы ымалага келүү аркылуу калыбына келиш керектиги белгиленет: **түр:** «*Kanı kan ile yumazlar, kanı su ile yurlar*» - *Канды кан менен эмес, суу менен жууйт* [10: 211]; **кыр:** «*Ат кишенеп, адам сүйлөшүп табышат*» [10: 38].

Изилдөөлөрдөн кыргыз элинин жаш муундарды кечиримдүүлүккө, жакшылык гана кылууга тарбиялоо максатында дамамат айтылып келген «Таш менен урганды аш менен ур» макалы башка түрк элдеринде да бирдей эле мааниде колдонулуп келгенин көрөбүз. Эң башкысы, мааниси гана эмес, лексикалык курамы, синтаксистик түзүлүшү боюнча да айтарлык айырмачылык байкалбайт.

Түрк элдеринин үй-бүлөлөрүндө катачылык кетирилсе да, бир туугандарды түшүнүү жана сабыр менен кабыл алуу жогору бааланган. Бул жөнүндө кыргыз эл макалдарында «Жакын талашса, жатка кем», «Жакынына жат болбо, өз элиңе кас болбо», - деп айтылат.

Үй-бүлөдө жана коомдо кичүүлөргө карата толеранттуу мамиле жасоо керек экени «*Küçükler suç işler, büyükler bağışlar*» (Кичүүлөр ката кетирет, улуулар кечиришет) деген макалда да айтылат. Кыргыздарда бул идея «Карынын сөзү – жамак, жамагы – жашоого сабак» деген макалда таасын туюнтулат.

Адам коомунун башаты коңшулар менен мамиледен башталат. Адамдын жакшылыктарда да, башына түшкөн жамандыктарда да жанындагы эң жакын адамы коңшулар болот. Ошондуктан кыргыз элинде «Алыскы туугандан жакынкы кошуна», - деп, коңшунун орду жогору бааланат. «*Komşu komşunun külüne muhtaçtır*» (Кошуна кошунанын күлүнө муктаж) деген түрк макалы кошуналардын бири бирине ар дайым муктаж экенин айгинелеп турат.

Түрк элдеринин салттуу түшүнүгүндө, өзүнчө бөлүнүп, башка элдер менен карым катышсыз жашоо элдин келечегин туңгуюкка кептейт. Ошондуктан түрк элдеринин макалдарында тээ байыртан эле башка элдер менен ынтымак-ырашкерликте болууга умтулуу бакубат тиричиликтиң кепилдиги катары ачыкталат:

кыр: *Ынтымак түбү – ийгилик, тиричилик түбү – бирдик*

түр: *Nerde birlik, orda dirlik*

кыр: *Жалгыз дарак токой болбойт*

түр: *Ağaç düşerde yakınına yaslanır*

кыр: *Жалгыз аттын чаңы чыкпайт, жалгыз эрдин даңкы чыкпайт*

түр: *Yalnız öküz çifte koşulmaz*

Кыргыз жана түрк макалдарында инсандар аралык достуктун баркы үй-бүлө же бир туугандык мамилелер менен бир катарда коюлат. Кыргыздарда достук түшүнүгү жана достордун ортосундагы мамилелер жөнүндө бир топ макалдар бар жана алардын ичинен эң урунттуулары достуктун маанисин/баркын ачып берүүгө байланышкан:

кыр: *Мыкты дос туугандан артык*

түр: *Dostun iyisi akrabadan yeğdir.* (Жашкы дос бир туугандан жакшы)/

Bön kardaştan uslu arkadaş (yoldaş) yeğdir. (Акылсыз бир туугандан акылдуу дос жакшы)

УМЕК-2022

кыр. *Достукту кылыч менен кыя чабууга болбойт*

түр. *Dostluk görünceye kadar değil, ölünceye kadar olmalı.* (Достук көргөнгө чейин эмес, өлгөнгө чейин болуш керек)

Корутунду

Түрк дүйнөсүнүн салттуу педагогикалык маданиятынын муундан муунга уланып сакталышын, өнүгүшүн макалдарсыз элестетүүгө болбойт. Макалдар – салт-санааны, адат-традицияны коллективдүү акыл-эсти, ойду өтмүшкө, учурга жана келечекке ажыратпай, дайыма туруктуу сарамжалдуу жана бекем сактоонун коду, сыр сандыгы. Макалдары окшош элдердин салттуу тарбиялык маданияты да тектеш болушат. Макалдарды анализдөө толеранттуулук түшүнүгү, б. а., сүйүү, урмат, тынчтык, акыйкаттык, сабырдуулук, жумшак тил, компромисс, достук, жакшылык, кечиримдүүлүк, тендик, түшүнүү, ак көңүлдүк, чыгармачылык, билим, ак ниет, жароокерлик сыяктуу толеранттуулуктун өзөгүн түзүп турган түшүнүктөр түрк дүйнөсүнүн макалдарында маанилүү орунга ээ экендигин көрсөттү. Макалдарда сабырсыздыктын негизин түзгөн сабатсыздык, урмат-сыйдын жоктугу, акыйкатсыздык, фанатизм, стереотиптер, түшүнбөстүк кылуу, кара ниеттик, жамандык, бузукулук сыяктуу түшүнүктөр болсо катуу сынга алынат, жаш муундарды андай сапаттардан оолак болушу эскертилет.

Адабияттар:

1. Абдубалиева Б. Ж. Түрк элдеринин макалдарынын жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү (кыргыз, алтай, хакас, тува макалдары) [Текст]: фил. илим. канд. ... дис. авторефераты: 10.01.09 / Абдубалиева Б.Ж. -Бишкек, 2010. - 22 б.
2. Алимбеков А. Педагогический потенциал пословиц и поговорок // Русский язык и литература в школах Кыргызстана. - Бишкек, 2000. - №5-6. - С. 129-140.
3. Кыргыз макал, лакаптары [Текст] / Түз.: К. Төлөев. -Фрунзе: Кыргызстан, 1985. - 70 б.
4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. II бөлүк. (редкол: А. Акматалиев ж. б.). - Бишкек: «Аврасия Пресс», 2015. - 704 б.
5. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү –Диван лугати ат-түрк: I-II-III том, / которгон: Т. Т. Токоев, К. С. Кошмоков. - Бишкек, 2017. - 6,18, 23, 41-бб.
6. Павлов В. С. Сравнительно-сопоставительный анализ структуры и семантики турецких и чувашских пословиц [Текст]: автореф. дисс. ... канд. фил.. наук : 10.02.20 /Павлов В. С. - Чебоксары, 2004. - 18 с.
7. Серсек Н. Э. Казак макал-лакаптарынын өзгөчөлүктөрү жана башка түрк тилдеринин макал-лакаптары менен окшоштугу//**КЕРУЕН -Том 73 № 4 -120-124 б.б. (Казак тилинде)**
8. Açıklamalı Atasözleri Sözlüğü, (1989) (4. Basım) (Haz.: Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Yayın Kurulu), İstanbul: Dergah Yayınları.
9. Bozkurt, Fuat, 1995, “Türk Halk Kültüründe Hoşgörü”, Uluslararası Hoşgörü Kongresi Bildirileri (10-12 Haziran 1995), Antalya.
10. Çobanoğlu, Özkul, 2004, Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü, AKM yay.: Ankara.
11. Durbilmez, Bayram, 2003. Türk Halk Kültüründe Hoşgörü, 2. baskı, Bizim Gençlik yay.: Kayseri.
12. Taşdelen, V. (2000). “Türk Atasözlerinde Eğitim”. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi. 33.1. s: 135

УМЕК-2022

УДК: 37

Алимбеков Акматали
пед. илимд. доктору, профессор
Кыргыз-Түрк “Манас” университети
Гуманитардык факультет, педагогика бөлүмү
akmatali.alimbekov@manas.edu.kg.
Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-9824-5377>

КЫРГЫЗ ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАСЫНДАГЫ ЭСТЕТИКАЛЫК ТАРБИЯ

Сунушталган изилдөөдө кыргыз элинин жаш муундарды эстетикалык жактан тарбиялоо боюнча көз караштары, тажрыйбалары талдоого алынат. Кыргыз коому дээрлик XX кылымдын башына чейин жарым көчмөндүк турмуш образында жашап келгендиктен, маданият, анын ичинде эстетикалык тарбияга байланыштуу табылгаларынын көпчүлүгүн көркөм сөздө, оозеки поэзияда жыйнап, сактап, муундан-муунга өткөрүп келген. Көркөм сөздүн көп кырдуу булактары эстетикалык тарбиянын булагы да, таасирдүү каражаты катары да кызмат өтөгөн. Сөз аркылуу адамдын акыл билимин тереңдетүү, адат-салттарга ынандыруу, нарктуулугун арттыруу, жан дүйнөсүн тазартуу, көркөмдүк менен сулуулуктун табиятын таанытуу, өзүнүн сезим-туюмун таасирдүү жеткире билүүгө үйрөтүү сыяктуу эстетикалык-педагогикалык кош кабат милдеттерди жүзөгө ашырышкан. Көчмөн кыргыздардын турмушунда көркөм сөз устаттары, чечендер, манасчылар, эл ырчылары коомдук турмушту эстетикалык баалуулуктардын негизде куруу, жаш муундарды, ошондой эле бүтүндөй коом мүчөлөрүнүн эстетикалык табитин, көркөм өнөр жаатындагы билими менен жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө өлчөмсүз салым кошушкан.

Өзөктүү сөздөр: *кыргыздар, элдик педагогика, эстетикалык тарбия.*

Алимбеков Акматали
доктор пед. наук, профессор,
Кыргызско-Турецкий университет «Манас»
Гуманитарный факультет, кафедра педагогики
akmatali.alimbekov@manas.edu.kg

ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ В КЫРГЫЗСКОЙ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКЕ

В предлагаемом исследовании проанализированы средства и опыт кыргызов по эстетическому воспитанию подрастающего поколения. Поскольку кыргызское общество почти до начала XX века жило полукочевым образом жизни, оно собрало и сохранило большую часть своих находок, связанных с культурой, в том числе с эстетическим воспитанием, в художественной речи и устной поэзии. Многогранные источники художественной выразительности служили и источником, и действенным средством эстетического воспитания. Через речь народ выполнял двойные эстетические и педагогические задачи, такие как углубление интеллектуальных знаний человека, убеждение его в нравственных традициях, повышение его ценности, очищение его души, приобщение к природе искусства и красоты, обучение его бытию. умеет эффективно выражать свои чувства. В жизни кочевых кыргызов мастера искусств, мастера красноречия (сөз чечендери), сказители, народные певцы внесли неизмеримый вклад в построение общественной жизни на основе эстетических ценностей, в развитие эстетического вкуса молодых поколений, а также в развитие знаний и умений в области искусства.

Ключевые слова: *кыргызы, народная педагогика, эстетическое воспитание.*

УМЕК-2022

Alimbekov Akmatali
Doctor of pedagogy and science, professor of
Kyrgyz-Turkish University "Manas"
akmatali.alimbekov@manas.edu.kg

AESTHETIC EDUCATION IN KYRGYZ FOLK PEDAGOGY

The proposed study analyzes the means and experience of the Kyrgyz in the aesthetic education of the younger generation. Since the Kyrgyz society lived a semi-nomadic way of life almost until the beginning of the 20th century, it collected and preserved most of its findings related to culture, including aesthetic education, in artistic speech and oral poetry. Multifaceted sources of artistic expressiveness served as both a source and an effective means of aesthetic education. Through speech, the people performed dual aesthetic and pedagogical tasks, such as deepening the intellectual knowledge of a person, convincing him of moral traditions, increasing his value, purifying his soul, introducing art and beauty to nature, teaching him being able to express their feelings effectively. In the life of nomadic Kyrgyz, art masters, Chechens (masters of eloquence), storytellers, folk singers have made an immeasurable contribution to building social life on the basis of aesthetic values, to the development of the aesthetic taste of young generations, as well as to the development of knowledge and skills in the field of art.

Key words: Kyrgyz, folk pedagogy, aesthetic education.

Киришүү

Кыргыз элдик педагогикасында кылымдап жыйналган эстетикалык тарбиялоо тажрыйбаларын актуалдаштыруу азыркы коомдун руханий турмушундагы катаклизмдер жана туруктуу кризистер менен тике байланыштуу. Баарынын баасын акча менен өлчөп-баалоого багытталган базар экономикасынын, коомдук мамилелердин өнүгүш тенденциясы руханий турмуштун инфраструктурасын батышка багыттап, жаштардын жан дүйнөсүн утурумдук баалуулуктарга азгырып жардыланып барат. Адамдын эстетикалык табитин, таанымын жана көркөм чыгармачылык ишмердигин шарттаган институттардын көпчүлүгү эчен кылым элдин эстетикалык элегинен өтүп келген руханий педагогикалык механизмдердин алсызданышына алып келди. Анын негизинде көчмөн турмуштун негизин түзгөн көркөм өнөргө тарбиялоо салттары бошондоп, өткөндүн гана энчиси, тарыхый педагогикалык факт катары калып калуу коркунучун баштан кечирип келет. Кыргыздардын салттык маданиятындагы эстетикалык тарбиялоого байланыштуу тажрыйбалар белгилүү өлчөмдө А. Акматалиев [1], А. Алимбеков [2], Ж. Орозбаевдердин [7] эмгектеринде колго алынган. Алардын айрымдары өткөн доордун идеологиялык парадигмаларынын чегинде изилденгендиктен, объективдүү кубулуштар менен фактылардын көбү изилдөөдө камтылбай калганын да эске албай коюуга болбойт. Ошентип, бүгүнкү илимий адабияттарда кыргыздардын жаш муундарды эстетикалык жактан тарбиялоо жаатындагы салттуу көз караштары менен тажрыйбалары жетиштүү даражада ачылып көрсөтүлгөн эмес.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз элинин салттуу тарбия маданиятындагы эстетикалык тарбиялоонун идеалдарын, факторлорун, каражаттарын ачып көрсөтүү. Макалада кыргыздардын эстетикалык идеал түшүнүгүн ташыган көркөм сөз бирдиктери, фразеологизмдер, эпос жана акындар чыгармаларынын үлгүлөрү семантикалык жактан талдоого алынат.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору

Биздин изилдөөбүздүн негизги булактары тарыхый-этнографиялык маалыматтар, фольклордук чыгармалардын үлгүлөрү, бул темага байланыштуу элден, билимдүү адамдардан алынган маалыматтар болду. Изилдөөдө сапаттык мүнөздөмөнүн изилдөө моделине тиешелүү документтерди талдоо методдору, мазмунду талдоо колдонулган. Бул багытта маалымат

УМЕК-2022

чогултуу жана аларды талдоо иштери сапаттык изилдөө моделинин алкагында жүргүзүлдү. Маалымат булактары катары кыргыз эл оозеки чыгармаларынын элдик эстетикалык тарбияга тике тиешелүү үлгүлөрү колдонулду.

Изилдөөнүн натыйжалары жана аларды талкуулоо

Ар бир элдин салттык баалуулуктары алардын материалдык жана руханий маданиятынын өнүгүш тарыхы менен аныкталат. Кыргыздардын болумушту эстетикалык баалоонун ченем-чектери туралуу түшүнүктөрү да ошол тарыхый процесстер менен тамырлаш. Элде курчап турган жаратылыш, эмгек, адамдык мамилелер, искусство чөйрөсүндөгү кооздук, асылдык, сулуулук туралуу айырмалуу идеалдар, түшүнүктөр болгон. Кыргыздар көзгө алгач урунган нерсенин бардык төгөрөгү төп, көзгө толумдуу болгонун жөндүү көрүшкөн. Күндөлүк турмушта көп кайталанчу «түстүүдөн түңүлбө» деген сөзгө ылайык, сулуулукту, кооздуктун өрнөгүн эне тилден, табияттан, адамдын сырткы келбетинен, кыймыл-аракетинен, эмгектен, өз ара мамиледен, көркөм жасалга буюмдардан, оозеки чыгармалардан, музыкадан тандап иргеп алышкан. Көркөмдүктүн критерийлери тууралуу түшүнүктөр жана билимдер эпостордо, дастандарда, легендаларда, уламыштарда, жомоктордо, ырларда, макал-ылакаптарда, табышмактарда, музыкалык чыгармаларда жашап, өнүктүрүлүп келген. Курчап турган чөйрөдөгү бардык заттардын өзгөчө эстетикалык баалуулугун «сонун», «татынакай», «асыл», «асем» деген сөздөр менен ачыктоого болот. Кыргыздардын эстетикалык маданиятындагы өзөктүү түшүнүк бул – «сулуу» сөзү. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө сын-сыпатты билдирген сулуу сөзүнө төмөндөгүдөй аныктамалар берилген: 1) Өңү-түсү, мүчөсү келишимдүү, татынакай; 2) Өңү-түсү жакшынакай аял, кыз; 3) Көргөнгө көрктүү, кооз, суктандырарлык, көрүнүшү сонун, жагымдуу; 4) Одуракай эмес, жылмакай, сыйда, текши, тегиз. Ал эми абстракттуу маанидеги «сулуулук» сөзүнө: «өндүү-түстүүлүк; жакшынакайлык, көрктүүлүк, кооздук, сонундук» деген аныктама берилген [4]. Кыргыз тилиндеги «чырайлуу» сөзү «сулуу» сөзү менен катарлаш колдонулганы менен, мында көбүнесе адамдын, айрыкча, аялзатынын жүзүнүн, сырткы келбетинин келишимдүүлүгүн, көзгө сүйкүмдүүлүгүн мүнөздөө үчүн колдонулганын баамдоого болот. Анткени айрым учурда сырткы келбети менен кишилик сапаттарынын ортосунда айырма ачык байкалып калганда «Чырайын чылап ичмек белең, эң башкысы адамгерчилиги болсун» - деп тандоо жасашкан. Ал эми «сымбаттуу» сөзү – көбүнесе адамдын келишимдүүлүгүн мүнөздөгөн сөз. Бирок «Сүйлөшкөндө билинер ар пенденин сымбаты» деген накыл сөз бул сөз маани-маңызы жагынан сырт келбет менен кишилик сапаттардын айкалышын аңдаткан түшүнүк экендигин тастыктайт. Бул критерий күндөлүк турмушта көп колдонулуп келгени аркылуу ачыкталат. Аял жана эркектердин келбетинин эстетикалык идеалын түшүндүрүүдө «сулуу» сөзүнүн компоненттери катары колдонулган бир катар сөздөр бар. Аялзатынын сулуулугун баалоодо анын дене-боюнун, кыймылынын бардык тарабы эске алынган. Алсак, бой келбети (тал чыбыктай), көзү (нур чачкан, жалжылдаган, балбылдаган, бакырайган, күлмүндөгөн, сүзүлгөн, карагаттай, коймолжуган, моймолжуган, жоодураган, бото көз, кой көз), бели (кымча бел), бети («Ай жүздүү», «күн жүздүү», «ай чырайлуу», «бети нурлуу», «нурдуу кызыл бети бар», «ак куба», кара тору, кызыл тору, «Кардан аппак этин көр, Кар үстүнө кан тамса, Карды көр да, бетин көр» кара сурдун сулуусу, ургаачынын нурдуусу), маңдайы («жаркылдаган», «маңдайы жарык», самсаалаган саамайың, сары жылдыздай маңдайың, моюну («короз моюн» «турна моюн»), тиши («инжиден аппак тиштүүдөн»), «тиши тунук акактан», «бермет тиш»), оозу («оймок ооз», «оозу оймоктой»), кашы («калем каш», «чийдей кашы чийилип», «кара каш»), чачы («чачы кара жибектей», «жибекти көр, чачын көр», «кара чачы жибектей», «кулпунган кара чачы бар», «жыпарлап чачы жуулган», «арка чачың кундуздай»), көзү («Чолпонду көр, көзүн көр», «бото көз», «көөхар көз», «көөхардай жарык көзү бар», «көөкардай көзүн сүзүлтүп», «карагаттай көзү бар», «аркардай көзү

УМЕК-2022

коюлган”, “кара көз”), кыймылы («ийиктей имерилген», «колу-колуна тийбеген», “сүлөөсүндөй керилген”, “элирип баскан маралдай”), мүнөзү (илберинки, жайдары, созулган, чоюлган, назик) [4].

Ал эми уул балдардын жетилген курагы жигиттиктин көркү, сырткы келбети, сулуулугу, сымбатына кең далысы, узун бою, калың кашы, чачы, жарашыктуу кийими, жасаган иши, орундуу сөзү, эрдиги аркылуу белгилүү болот, кээде минген аты, ат жабдыгы да кошо сүрөттөлөт. Элдик педагогикада балдарды кооздук, сулуулуктун субъектиси катары тарбиялап өстүрүү иши анын эне тилдин керемет кооз дараметин сезип, туюу, баалоо жана колдоно алуу менен ажырагыс биримдикте каралган. Орус педагогикасынын классиги К. Д. Ушинский “Эне тил” аттуу көрүнүктүү эмгегинде ар бир элдин өз тилин башка бирөө эмес, эл өзү жараткан. Ал тилде «... терең философиялык акылмандык, чыныгы поэтикалык сезим, ажайып көркөм табит бар» деп жазган [8: 211]. Түрк дүйнөсүнүн улуу тилчиси Махмуд Кашгари «Түрк сөздөрү жыйнагынын» лейтмотиви катары «Адеп башы – тил» деген накыл кепти колдонуп, “тил адебин” нарктуулуктун негизги көрсөткүчү катары караган [3: 102]. Кыргыздардын эне тилдин адам турмушундагы өзгөчө орду коом мүчөлөрүнүн эне тилге, көркөм сөзгө болгон табити, сүйлөө чеберчилигине коюлган эреже-талаптар элдик даанышмандыктын үлгөлөрүнө жатчу чыгармалардын баарында, өзгөчө, дастандарда, макал-ылакаптарда, накыл кептерде, санат-насыяттарда абдан жыш учурайт. Кыргыз макалдарынын фольклорунун корунда урпактарды инсан аралык мамилеледе сөздүн, кептин өзгөчө маанисин терең түшүндүрүүгө багытталган таанымдык мүнөздөгү макалдар өзгөчө орунда турган: “Өнөр алды – кызыл тил”, “Адамды шорго салган да, өлтүргөн да – тил”, “Кылыч жарасы бүтөт, тил жарасы бүтпөйт”, “Пил көтөрбөгөндү тил көтөрөт”, “Тилден бал да тамат, уу да тамат”, “Тууган катары кучакташтырган да тил, душман катары бычакташтырган да тил”, “Тилде сөөк жок”, “Тил таш жарат, таш жарбаса, баш жарат”, “Таяк жарасы бүтөт, тил жарасы бүтпөйт”, “Сөз сөөктөн өтөт, жүлүнгө жетет”.

Кыргыздарда инсандардын сөз маданиятын сын электен өткөрүп, даража чамасына карата баалоо иретиндеги “Сыпайы сызып айтат, чечен кызып айтат, чоркок үзүп айтат, чогуул бузуп айтат” деген макал бар. Кыргыз коомунда сөз өнөрүнүн жеткен чеги жаатындагы чеберчиликтин идеалы, жогорку үлгүсү чечендик өнөр институту аркылуу чындыкка айланган.

Чечен ойдогу орчундуу сөздү таамай да, тайманбай да, куюлуштуруп да, кулак курчун кандырып да айтуу менен көпчүлүктү муютуп, таң калтырып тигил же бул жүйөгө жыгуу, акыйкатка ынандыруу кудуретине ээ, эл ичинде сейрек, кут даарыган инсандар болгон. Көрүнүктүү тилчи Ж. Мукамбаев чечендик өнөрдүн өзгөчөлүгүн төмөнкүдөй мүнөздөгөн: “Чечендер сөздү так айткан; ойду учкул элестүү, көркөм сөздөр, салыштыруулар менен туюнтушкан; тыбыш жутуу, кекечтенүү, узак сүйлөө, туттугуу болгон эмес; чаржайыт көп урушпаган; жай сабырдуу жана олуттуу сүйлөшкөн; эч качан жасалма кепке барышкан эмес; сөзгө чалынып калбаш үчүн өтө кылдаттыкты пайдаланышкан; сөз, туюнтма, макал-ылакапты ойго карата, угармандарга жараша мыктылап тандашкан”, - деп жазган [6: 57].

Элдик педагогиканын акылман сабактарынын бири сөздүн эстетикалык- тарбиялык таасирин туура жана орундуу колдоно билгендигинде. Ар кандай адам сүйлөгөн сөзү, айткан кеби менен элге таанылып сөз аркылуу элге кошулуп социалдашкан же айтар кеби жок, сөз айтарга эби жок болуп, элден обочолонуп жашоого аргасыз болгон.

Балдардын жана жаштардын табияттагы, турмуш-тиричиликтеги, адамдык мамилелердеги асылдык, кооздук, сулуулуктарга карата эмоционалдык мамилесин ойготуп, турмуштук, эстетикалык тажрыйбасын байытууда балдар ырларынын орду өзгөчө болгон. Байыркы көчмөн кыргыздардын тарыхында ыр жандуу турмуштун бардык чөйрөсүн коштоп, эмгек процесси, ырасым салттары менен жуурулушуп, синкреттик мүнөзгө айланып

УМЕК-2022

кеткендиктен, коомдун ар бир мүчөсүнүн ырдын маанисин, ыргагын кабылдоо сезиминин жогорулугун жана ал чөйрөнүн пассивдүү керектөөчүсү катары эмес, активдүү катышуучусу катары калыптанышын талап эткен. Адам өмүрүнүн баскычтарына элдик ырлардын контекстинде назар салсак, ыр кыргыз адамын төрөлгөндөн баштап дүйнөдөн көзү өткөнгө чейин коштоп турган. Алсак, кыргыз баласы төрөлгөндөн торолгонго чейин “Бешик ырынын” таасиринде өскөн. Ал эми ичер суусу түгөнүп, акыретке сапар тартканда аны кошок ырлары менен узатышкан. Эл чебер психолог, болгондо да ченемсиз чебер психолог болгон. Балдарды кыймылга үйрөтүү балдардын жарпын жазар жагымдуу ыр менен коштолгондо гана натыйжалуу жүзөгө ашарын өз тажрыйбасы аркылуу таасын туя билген. Болгондо да аны курактык өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрүнө, дүйнө таанымынын даражасына жараша улам татаалдаштырып олтурган.

Балдарды ыр дүйнөсүнө аралаштырып, эстетикалык жактан тарбиялоо иши “Сал билек”, “Тай бөбөк”, дүйнө таануу ырларынын курамындагы өсүмдүктөр жөнүндөгү ырлар, макулуктар, айбанаттар, мезгил-маал, жөрөлгө ырлары аркылуу уланган. “Сал билек” отуруп калган баланы бирде колун, бирде бутун алаканга салып эркелетип, экчеп кыймылга келтирип, анын жарпын жазган жагымдуу сыбызгы обон менен кошо ырдалгандыктан, баланын кубанып, каткырып, эмоционалдык жана эстетикалык сезимдеринин өнүгүшүнө өбөлгө болот. “Тай бөбөк”, “Каз-каз”, “Тушоо кесүү” ырлары аталышында белгиленгендей, балдардын өз алдынча кадам шилтеп басышын коштоо максатында улуулар тарабынан аткарылат. Бул ырлар, негизинен, алгачкы кадам шилтеп жатканын баланын жарпын жазып, көңүлүн көтөрүү максатында ырдалат. Ошону менен бирдикте чоң адамдардай өз алдынча кадам шилтеп, чоңдордун катарына аралаша башташынын, социалдашуусунун алгачкы кадамы болгон.

Эстетикалык тарбиялоонун элдик системасында калың эл арасында «Манас» айтуу салты өзгөчө орунда турган. Манасчыларды угуу ага катышкандар үчүн эстетикалык табитин, интеллектин, адеп-ахлагын өнүктүрүүнүн унутулгус жана таасирдүү сабагынын милдетин өтөгөн. Ырасында эле манасчылар жарым миллион саптан турган ыр океанын элдин калың катмарына жеткирүү менен бирге, дасыккан элдик тарбиячылардын ордун да аткарып келишкен. Алар өздөрүнүн сыйкырдуу аткаруучулук чеберчилиги менен элди өзүнө тартып, элдик учкул сөздөрдү, макал- ылакаптарды кеңири пайдаланышып, ритмикалык так уйкаштыкта, окуянын маанисине жараша үндү өзгөртүп, жестикуляция, мимика сыяктуу каражаттарды кеңири колдонушуп, угуучулардын психологиясына өтө катуу таасир этишкен. Ушул методду колдонуу аркылуу манасчылар эзелки бабалар духу менен угарман элдин ортосунда жандуу сыйкырдуу байланыш түзүп, өтмүш менен бүгүнкү күндү бир бүтүндүккө бириктиришкен. Ушундан улам эл Манасты өзүнүн жан дүйнөсүнөн ажырагыс жандуу тарых катары туюп келишкен. Угуп жаткан балдарда ата-бабаларынын элдин эркин азаттыгы, бакубаттыгы үчүн жасаган баатырдык иштерине суктанууну, сыймыктанууну жараткан. Манасчылардын устаттыгын ушундан көрүүгө болот. Алар эң түнт адамды күлүүгө, эң каардуу адамды боор ооруга мажбурлашкан. Манасчылар миңдеген саптардагы миң кырлуу санат сабактардын таасирин арттыруу үчүн сөз, обон, жаңсоо, ымдоо ыкмаларын ийкемдүү колдонуп, жеке актердун театрын жаратышкан. С. Каралаевдин ушундай актердук чеберчилигин Е. Лизунова төмөнкүчө эскерген: «Ал күчтүү шаңкылдаган үн менен ырдап, бүркүттүн шаңшыганын да, тулпардын жүгүргөнүн да жаңсап туурай кетет, акын жана жоокердин колу тынымсыз кыймылда болуп, баатырлардын ач кыйкырыгы, кылычтардын шыңгыраганы, тулпарлардын дүбүртү аралаш угулган, душманга каршы чабуулдун, жан аяшпас беттешүүлөрдүн поэтикалык жандуу картинасынын өзүн дал болуп өткөн угуучулардын алдынан тартып өткөнсүйт» [5: 101].

Манасчылар эпосту айтып жатып эстетикалык чөйрө түзүүнүн бардык педагогикалык

УМЕК-2022

амалдарын колдонууга аракет кылышкандыктарын көрө алабыз. Алардын бири – ишендирүү методу. С. Каралаевди угуп жатып эл “Маңдайыбызда анын өзү эмес эле, ал айтып жаткан жомоктогу каармандар тургансыйт”, - деген сезимде калышчу. Манасчылардын ишендирүү амалы окуяларды жана адамдардын турпатын *көркөмдөп берүү ыкмасына негизделген*. Манасчылардын сөздөрүндөгү ыргак, куюлушкан уйкаштык, мукамдуулук, ымдоо-жаңсоо, кебете-кешпирди кырдаалга жараша өзгөртүү, обон жана булардын баарындагы эстетикалык гармония угуучунун сезимин бийлеп, туткундап алган. Мунун өзүн манасчылык өнөрдүн табиятына таандык педагогикалык табылга катары кароого болот. Ансыз дастандын сабактары кадимки акыл насыяттардан айырмаланбай, эсте калары күмөн эле.

Корутунду

Ошентип, кыргыздар көчмөн турмуштун талаптарына ылайык адамдардын, табияттын, сөз өнөрүнүн эстетикалык чен-өлчөм критерийлери тууралуу түшүнүктөрдү, тажрыйбаларды жаратып, өнүктүрүп келишкен. Элдик пикирлерге ылайык, адамдын сулуулугу сырткы келбети менен кишилик сапаттары бири бирине төп келгенине жараша аныкталат. Кыргыз тилинде буга байланыштуу көптөгөн түшүнүктөр, мүнөздөмөлөр калыптанган. Кыргыздарда адамдын эстетикалык жетилгендигин анын сөзүнүн маңыздуу, таасирдүүлүгүнө карап баалоо критерийлери басымдуулук кылат. Ошондуктан эл ичинде чечендер, эл ырчылары, манасчы, дастанчылар зор урмат-сыйга ээ болушкан. Алар көчмөн кыргыз коомунун турмушун эстетикалык жактан байытып, өнүктүрүүдө, жаш муундарды эстетикалык жактан тарбиялоо чөйрөсүн жаратууда өзгөчө роль аткарышкан.

Адабияттар:

1. Акматалиев А. Кыргыздын кол өнөрчүлүгү [Текст] / А. Акматалиев. - Бишкек: Кыргызстан, 1996. - 328 б.
2. Алимбеков А. Формирование у будущих учителей готовности к эстетическому воспитанию младших школьников на прогрессивных традициях народной педагогики : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / - М., 1990. - 25 с.
3. Алимбеков А. Түрк дүйнөсүнүн ойчулдарынын мурастарындагы педагогикалык идеялар [Текст]: жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу куралы /А. Алимбеков. –Бишкек, 2017. - 272 б.
4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү : II бөлүк. (редкол: А. Акматалиев ж. б.). - Бишкек: «Аврасия Пресс», 2015. - 704 б.
5. Лизунова Е. В. Человек легенда. Мухтар Ауэзов в воспоминаниях современников [Текст] /Е. В. Лизунова. -Алма-Ата, 1972. - 283 с.
6. Мукамбаев Ж. Эл ичи – өнөр кенчи. - Фрунзе, 1990.
7. Орозбаев Ж. М. Эстетическое воспитание младших школьников на прогрессивных традициях народной педагогики: (На материале Кирг. ССР): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 /- М., 1988. - 25 с.
8. Ушинский К. Д. Родное слово : Книга для детей и родителей / К. Д. Ушинский. - Новосибирск: Дет. лит., 1994. - 424 с

UMEK-2022

УДК: 378

Simkhovich V.A.

*Doctor of Sociological Sciences, professor,
Belarus State Economic University,
ORCID (0000-0003-3831-6118)
simkhovich_V@mail.ru*

Naumov D.I.

*Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor,
Belarus State Academy of Communications,
ORCID (0000-0003-2508-0361)
cedrus2014@mail.ru*

THE ROLE OF UNIVERSITIES IN IMPLEMENTING FOREIGN CULTURAL POLICY OF THE REPUBLIC OF TURKEY UNDER GLOBALIZATION

The article deals with the results of an interdisciplinary study to identify the role of Turkish universities in implementing the foreign cultural policy of the Republic of Turkey with educational activities under globalization are. In the content aspect, foreign cultural policy is considered as a tool for achieving certain humanitarian goals on the world arena optimally applying all the resources of the state and society. In the macro-social aspect, its social efficiency and societal functionality are determined by maintaining a dynamic balance between the processes of cultural universalization and cultural isolation, simultaneously generated by globalization. The national system of higher education plays an important role in implementing the state's foreign cultural policy. It provides both secondary socialization and formation of national identity, as well as dissemination of identification models in the world. In this regard, the experience of the Republic of Turkey is indicative, which within its system of higher professional education was able to effectively integrate the principles of the Bologna system and modern forms of arranging an effective educational process with the century-old cultural traditions of national pedagogy. It is shown that state control of the activities of higher education institutions does not limit the academic freedom of the country's universities that in cooperation with foreign universities and business entities ensure implementation of both educational and integrated scientific training, programs. Studying in Turkish universities, functioning in accordance with the principles and mechanisms of the Bologna process, becomes attractive to citizens of other countries, who upon returning home become mediators of Turkey's cultural, economic and political influence.

Key words: *foreign cultural policy, globalization, higher education system, university, Republic of Turkey, students.*

Симхович В. А.,

*социол. илимд. докт., профессор,
simkhovich_V@mail.ru,
ORCID (0000-0003-3831-6118)*

Наумов Д. И.,

*социол. илимд. канд., доцент,
Беларус мамлекеттик байланыш академиясы,
Беларусь Республикасы
cedrus2014@mail.ru
ORCID (0000-0003-2508-0361)*

**ГЛОБАЛАШУУ ШАРТЫНДА ТҮРКІЯ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТЫШКЫ
МАДАНИЙ САЯСАТЫН ИШКЕ АШЫРУУДА УНИВЕРСИТЕТТЕРДИН РОЛУ**

UMEK-2022

Макалада глобалдашуу шартында билим берүү иш-чаралары аркылуу Түркия Республикасынын тышкы маданий саясатын ишке ашырууда түрк университеттеринин ролу боюнча дисциплиналар аралык изилдөөнүн жыйынтыктары талкууланат. Мазмундук аспектиде тышкы маданий саясат коомдун жана мамлекеттин бардык ресурстарын оптималдуу пайдалануу аркылуу дүйнөлүк аренада белгилүү гуманитардык максаттарга жетүүнүн куралы катары каралат. Макросоциалдык аспектиде тышкы маданий саясаттын социалдык натыйжалуулугу жана коомдук функционалдуулугу бир эле мезгилде глобалдашуу менен түзүлгөн маданий универсалдуу жана маданий обочолонуу процесстеринин ортосундагы динамикалык балансты сактоо менен аныкталат. Мамлекеттин тышкы маданий саясатын ишке ашырууда жогорку билим берүүнүн улуттук системасы маанилүү роль ойнойт. Ал экинчи даражадагы социалдашууну да, улуттук иденттүүлүктүн калыптанышын да, ошондой эле дүйнөгө идентификациялык моделдердин жайылышын камсыздайт. Бул жагынан алганда, Түркия Республикасынын тажрыйбасы индикатор болуп саналат, ал өзүнүн жогорку кесиптик билим берүү системасынын алкагында Болон системасынын принциптерин, натыйжалуу билим берүү процессин уюштуруунун заманбап формаларын көп кылымдык маданий салттар, элдик педагогика менен натыйжалуу синтездей алган. Жогорку окуу жайлардын ишин мамлекеттик көзөмөлдөө өлкөнүн ЖОЖдорунун академиялык эркиндигин чектебей тургандыгы көрсөтүлгөн, алар чет өлкөлүк ЖОЖдор жана бизнес-түзүмдөр менен кызматташууда билим берүү жана илимий комплекстүү даярдоо программаларын ишке ашырууну камсыздайт. Болон процессинин принциптерине жана механизмдерине ылайык иш алып барган түрк университеттеринде билим алуу мекенине кайтып келгенден кийин анын маданий, экономикалык жана саясий таасирине кабылган башка өлкөлөрдүн жарандары үчүн жагымдуу болуп калат.

Өзөктүү сөздөр: тышкы маданият саясаты, ааламдашуу, жогорку билим берүү системасы, университет, Түркия Республикасы, студенттер.

Симхович В.А.,
доктор социолог. наук, профессор,
simkhovich_V@mail.ru,
ORCID (0000-0003-3831-6118)

Наумов Д.И.,
канд. социол. наук, доцент,
Белорусская государственная академия связи
cedrus2014@mail.ru,
ORCID (0000-0003-2508-0361)

РОЛЬ УНИВЕРСИТЕТОВ В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ВНЕШНЕ-КУЛЬТУРНОЙ ПОЛИТИКИ ТУРЦИИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В статье рассматриваются результаты междисциплинарного исследования, посвященного выявлению роли турецких университетов в проведении внешней культурной политики Турецкой Республики в условиях глобализации средствами образовательной деятельности. В содержательном аспекте внешняя культурная политика рассматривается как инструмент достижения определенных гуманитарных целей на мировой арене посредством оптимального использования всех ресурсов общества и государства. В макросоциальном аспекте ее социальная эффективность и социальная функциональность определяются поддержанием динамического баланса между процессами культурной универсализации и культурной изоляции, одновременно порождаемыми глобализацией. В реализации внешней культурной политики государства важнейшую роль играет национальная система высшего образования. Она обеспечивает как вторичную социализацию и формирование

УМЕК-2022

национальной идентичности, так и распространение идентификационных моделей в мире. В этом плане показателен опыт Турецкой Республики, которая в рамках своей системы высшего профессионального образования смогла эффективно синтезировать принципы Болонской системы, современные формы организации эффективного образовательного процесса с многовековыми культурными традициями национальной педагогики. Показано, что государственный контроль деятельности учреждений высшего образования не ограничивает академической свободы университетов страны, которые в сотрудничестве с зарубежными университетами и бизнес-структурами обеспечивают реализацию как образовательных, так и интегрированных научных программ подготовки специалистов. Обучение в университетах Турции, функционирующих с учетом принципов и механизмов Болонского процесса, становится привлекательным для граждан других стран, которые по возвращению домой становятся проводниками ее культурного, экономического и политического влияния.

Ключевые слова: *внешняя культурная политика, глобализация, система высшего образования, университет, Турецкая Республика, студенты.*

In the global world, which has entered the stage of post-industrial development, the influence of culture on social and economic processes, on interstate and inter-confessional relations, and on the world of human daily life is increasing a lot. Under the situation the developed countries of the world have to pay greater attention to their cultural policy that is seen as an effective tool for realizing national interests on the global stage. Today, exporting, disseminating and popularizing the national culture or counteracting the foreign cultural expansion have become a very effective instrument of foreign policy and effective means of protecting a nation's interests. Furthermore, non-political actors such as transnational companies, the third sector and civil society movements are becoming agents of cultural policy who promote and defend their own corporate interests with relevant activities. Thus, in a post-industrial society cultural policy has a significant economic importance that is due to "both quantitative increase in the volume of free time and formation of a qualitatively different culture of consumption and leisure" [1, p. 69].

In a broad sense, the term "cultural policy" describes "availability of those values and principles that guide any social organism in cultural issues" [2, c. 30]. It comes down to normative regulation of questions related to preservation of cultural and natural heritage, state and public support for cultural organizations in the country, arrangement of international cultural cooperation, popularization of the nation's cultural achievements by mass media etc.

In a narrower sense, cultural policy is considered in the instrumental context as "governing of one or another kind of cultural activity carried out by bureaucracy" [3, p. 1]. Traditionally, this type of activity based on the understanding of culture as production of some products with unique exclusive quality (works of art) includes administration of cultural organizations (management of the theatre, philharmonic, cinema, orchestra etc.), arrangement and carrying out of cultural events (exhibitions, competitions, festivals etc.), management in cultural and historical tourism etc.

Structurally, cultural policy of the state is differentiated as internal (ensuring preservation and transmission of the nation's cultural heritage from generation to generation) and external ones (ensuring formation of the state's positive image in the international arena) which complement each other substantively and functionally. It should be emphasized that for the developed countries of the world foreign cultural policy is one of the prior directions of comprehensive protection of their national interests in the international arena. Thus, Olga Hauer-Tyukarkina considers the foreign cultural policy of the Federal Republic of Germany as an effective tool to form a positive image of the German state which is designed "to stimulate an increased loyalty towards the FRG among the key target audiences in the long-term perspective" [4, p. 73].

In modern historical conditions cultural policy is an objective factor needed to achieve stability in the development of the state and society, and dynamism, reliability and functionality of the system

UMEK-2022

of social interaction. That is why Valentina Matveenکو emphasizes the creative significance of cultural policy that “is moving to the leading position, becoming a tool for social development and resource” in a modern society [5, p. 53]. Within the national borders it enables to effectively actualize the society’s creative and intellectual potential, and in the international arena it can develop and maintain the country’s favorable image with the targeted transmission of positive information about the society (first of all, ethno-national cultural values, historical heritage, positive ethnic images and stereotypes).

Thus, in the modern world “cultural policy is a kind of a system of coordinates for those who take decisions or actions somehow influencing the cultural life of the state and society” [2, p. 30]. It is implemented both by the state represented by its legislative and executive authorities, and by various economic and social institutions – from transnational corporations to political parties, “third sector” structures and confessional communities that pursue their own interests. From a macro-social perspective, cultural policy serves a tool that effectively gets over the political and economic barriers between the countries and peoples. At the same time, it provides the preconditions for sustainable and mutually beneficial cross-cultural communication among different ethnic, territorial and religious communities. It is important to note that it is the cultural policy that can provide the grounds for mutual understanding between different countries and cultures based on the principles of tolerance, mutual respect and humanism.

Thus, cultural policy is understood as a shared by the public system of ideas about the proper state of cultural life, as well as a set of rational actions aimed at achieving certain cultural goals through the optimal use of all physical and spiritual resources available to the state and society at a certain moment of its historical development. It is worth mentioning that social effectiveness and social functionality of cultural policy in a certain society are determined by achieving and maintaining the dynamic balance between the processes of cultural unification and cultural isolation seen as the epiphenomena of globalization.

The national education system that is the institutional basis of intercultural communications is of the utmost importance in implementing the state’s cultural policy. This is due to the fact that education plays a key role in a particular cultural policy, since study of the cultural life of the human community is an educational process. Apart from transmission and acquisition of knowledge, the educational system enables to develop national and civic identity and represent identity models at the regional and global levels. As Olga Astafieva points out, it is the given system that serves an effective channel for disseminating the ideas of cultural pluralism; its function is to disseminate “not only knowledge of one’s own culture, but also respect for the history and values of ‘alien’ cultures” [6, p. 21] that is a prerequisite for successful and mutually beneficial intercultural interaction. The given aspect actualizes a need to study how the system of higher professional education contributes to form and realize the national cultural policy. The experience of the Republic of Turkey may be of great interest.

The modern Turkish educational system includes basic education (embracing pre-primary, primary, elementary, secondary and higher educational institutions of the country) and auxiliary education (implemented by the centers of public education, vocational education and part-time education). The given system was established as part of the secular state as soon the Republic was proclaimed in 1922. It became functionally responsible not only for the education of the Turkish youth, but also for its non-religious education. The 1924 Act of Unification in Education (*Tevhid-i Tedrisat Kanunu*) placed the country’s education under control of the Ministry of Education (predecessor of today’s Ministry of National Education) and the educational system was conditioned to function within the state-supervised model of relationships between the Turkish society and the state.

UMEK-2022

Alfiya Gazizova notes that the axiological basis of the given system incorporates the following modernist principles: republicanism (ideal of a constitutional democratic republic), nationalism (ideal of a nation-state educating its citizens as patriots in the spirit of devotion to the titular nation), nationality (struggle against class inequality and class privileges), laicism (the state's secular nature and its separation from Islam), state regulation (building a mixed economy with the state's dominant role) and reformism (Westernization and fight against the remnants of a traditional society, reliance on progress and enlightenment) [7]. At present the following principles are legally defined as basic ones for the Turkish educational system: universality and equality; satisfying social and individual needs; freedom of choice; right to education; lifelong learning; scientific approach. However, in 2012 a certain correction of educational priorities and principles was made in the country when "R. Erdoğan announced that the main task of the education system is raising a 'pious generation' (*Dindar Nesil*)" [8, p. 8].

There are currently 207 higher education institutions, most of which are state-supervised ones. In addition, between 2001 and 2021, higher education institutions were opened in each of Turkey's 81 provinces. There are 21 Turkish universities in the popular QS World University Rankings 2022 [9]. The higher education system of the country incorporates such higher education institutions as universities, military and police academies, higher institutes of technology, higher schools, conservatories, professional higher schools and research centers. The up-to-date information on the list of Turkish higher education institutions providing study programs for different categories of students, as well as admission and study requirements are provided in the website of the Center for Assessment, Selection and Placement (*ÖSYM*) [10]. Koç University, a private foundation HEI founded in 1993 and located in Istanbul, is ranked highest among Turkish universities. The Turkish system of higher education is guided by the principles and mechanisms of the Bologna process; there fore at most universities foreigners have the opportunity to study not only in Turkish but also in English. Thus, at present there are about 50 thousand foreigners studying in the country.

From a historical perspective, the experience of the Turkish Republic in arranging the civil control over higher education institutions institutionalized in the format of the Council of Higher Education, Inter-Universities Council and Turkish University Rectors' Committee is of interest. Thus, the Council of Higher Education is a public legal entity that provides control over establishment and operation of higher educational institutions, development of long-term plans for training the academic staff at home and abroad, and coordination of cooperation between higher educational institutions. In its turn, the Inter-Universities Council deals mainly with the issues of the educational process, research and publications, recognition of diplomas and degrees etc., while the University Rectors' Committee serves an advisory body dealing with current academic and organizational issues.

Implementation of the Bologna System principles necessitated a number of basic provisions. According to them, the Turkish state:

- 1) adopted clear and understandable levels of education, especially in higher professional education, comparable to the European states that joined the Bologna process;
- 2) introduced a two-level system of higher professional education: undergraduate (Bachelor's degree) and postgraduate (Master's degree);
- 3) adopted and implemented the European Credit Transfer System (ECTS);
- 4) ensured the academic mobility of students, teachers and administration of Turkish higher education institutions;
- 5) approved rigorous assessment criteria for monitoring the quality of implementation of study programs designed to increase the competitiveness of Turkish universities [11, p. 127].

Nowadays in Turkey higher education institutions on the basis of secondary education carry out professional training at the level of pre-licentiate (2-year training course after secondary education designed to train technical staff and other specialists), licentiate (4-year training course after

UMEK-2022

secondary education) and Bachelor (1-year training course after licentiate and 5-year training course after secondary education). Higher education is free of charge in a number of institutions, but most universities charge tuition the size of which varies greatly depending on the status of the university and field of study (for example, teacher education is free of charge). Tuition fees charged to foreign students can usually be several times as high as those charged to the nationals, the only exception being the Middle East Technical University in Ankara. According to some information resources, at present the average tuition fees for foreign students enrolled in Turkish/English-language study programs at Turkish universities are as follows: Bachelor's – US\$ 4,000/7,000 per year, Master's – US\$ 5,000/8,000 per year, MBA – US\$ 18,000/15,000 per year, Doctoral – US\$ 500/9,000 per year [12]. At the same time, in most state universities the students from Turkic republics and countries (for example, Bashkiria, Dagestan, Mongolia, Moldova, Tajikistan, Tatarstan, Ukraine etc.) pay for their education at the rates established for Turkish citizens. Most students receive loans for education and social purposes; they are provided with accommodation in student residences; in private universities a significant number of students receive various grants. Naturally, the relatively low cost of living in the country and acceptable tuition fees are positive aspects that determine foreigners' choice of Turkish universities.

The Ministry of National Education provides a tight supervision and control over the country's educational system which is reflected in the state's dominant role in governing higher education and imposing restrictions on the academic freedom of Turkish universities. Nevertheless, it has not prevented the latter from establishing their special status de facto. Today, they are quite independent actors in the world of science and education which while cooperating with foreign universities and business structures provide both study and integrated science-and- education programs for training specialists at the undergraduate and postgraduate levels, as well as implementation of innovative projects. Considering the whole range of relations between Turkey and the EU, Amur Hajiyevev points out the active and systematic participation of Turkish universities and scientific organizations in the EU educational and research programs and projects [13, pp. 108-116]. It is the Turkish universities that get most grants on financing innovative projects. The grants are allocated in accordance with national objectives by the Scientific and Technological Research Institution of Turkey (*TÜBİTAK*), the central organization responsible for researches and technological development in the country. Together with Turkish business, universities work in over a dozen techno-parks and technology development zones with special working conditions, legislative and financial support for researchers and entrepreneurs. Turkish universities also work within state and private technology development centers and think-tanks that are being established at many universities.

However, there is a difference between state and private universities: the former have to rely on national doctrine and ideology, while the latter have relatively more room for manoeuvre in financial-administrative and academic matters. This is, to a large extent, historically conditioned, since the first Turkish state university was established in 1453 (Istanbul University), while the first non-state university was established only in 1985 (Bilkent University). In this case, established in the 1960s private universities that had a low level of education, and therefore fell under the Turkish law on nationalization of private higher education institutions in 1971, can't be considered a successful experience in development of non-state higher education.

As university is an instrument of implementing the foreign cultural policy of the Turkish state, the following main directions can be pointed out: educational, scientific and cultural programs designed for foreign students and postgraduates; joint scientific collaborations established by Turkish scholars and professors with foreign scholars; university programs and events arranged to promote the Turkish language, literature, historical and cultural heritage in the world. In this case, some aspects of university education direction related to the implementation of the actual cultural policy of the

UMEK-2022

Turkish society and state need considering. It is training of foreign students (undergraduate and postgraduate) in Turkish universities.

While a large-scale program of the Turkish authorities is developed and implemented, an economic factor is, of course, the main motive to attract foreign students to the Turkish universities, academies and institutes. Thus, educational services of high quality provide significant financial resources in a convertible currency in the national economy. That is why the official authorities established the Turkish University Support Office (*TUAS*) that carries out a systematic campaign to attract foreign citizens to study in state and private institutions of higher education in Turkey. The success of the given program is evidenced by the steadily increasing number of foreign citizens coming to study in Turkish higher education institutions. It should be noted that until recently the USA, Great Britain, France, Germany and Russia have traditionally been the leaders in the international market of educational services. However, in recent years their position has been challenged by universities from other countries, such as Australia, Japan, China, Spain, New Zealand, Singapore and, at the moment, Turkey).

The given policy has both an academic and cultural dimension as training is carried out by immersing foreigners in the Turkish ethno-cultural environment for a relatively long period of time. Of importance is a geopolitical aspect, too. As practice shows, foreign students from most countries of the Asian region (such as Bangladesh, Indonesia, Iran, Iraq, Yemen, China, Mongolia, Pakistan etc.), from many countries of the African continent (Algeria, Benin, Djibouti, Egypt, Kenya, Lesotho, Madagascar, Mauritius, Nigeria, Chad etc.) and Europe (Albania, Bulgaria, Greece, Spain, Italy, Serbia, Slovakia, Montenegro, Germany, Switzerland etc.), as well as from countries of the American continent (Bolivia, Mexico, Caribbean island states) study at Turkish universities. It should be noted that students from almost all post-Soviet countries (Belarus, Estonia, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russia, Tajikistan, Turkmenistan, Ukraine and Uzbekistan) are also trained in Turkish universities.

A governmental scholarship program *Turkiye Burslari* is a good attraction for talented students for some reasons: it can cover tuition, accommodation, one year language course before study and even airfare. But to win such a scholarship is very difficult as the applicant meets a high competition of up to 100 applicants per scholarship. In addition, every year the Scientific and Technological Research Institution of Turkey (*TÜBİTAK*) allocates scholarships for medal winners of the international scientific Olympiads in mathematics, physics, chemistry, biology and information technology to study the undergraduate programs related to the subject of the Olympiad. At the same time, many Turkish universities receive financial support from large corporations, and it enables them to provide scholarships to their students on a highly competitive basis.

Of course, by attracting foreign students to the Turkish higher educational institutions, especially from contiguous countries, the state lays a solid foundation for development of the country's relations with neighboring countries, considering the students and graduates of Turkish universities as agents of cultural, economic and political influence of the Turkish Republic. As Vladimir Avatkov points out, modern Turkey pays special attention to "building a controlled future by investing into 'humanities', namely culture, education and religion, through both state and private structures. For example, there are a number of programs, organizations, institutions and other initiatives in the Central Asian Turkic Republics – the Yunus Emre Foundation, Mevlana Scholarship and Exchange Program, International Organization of Turkic Culture (*TÜRKSOY*) and Turkish Cooperation and Coordination Agency (*TIKA*), the Turkic Academy of Sciences and others" [14, p. 170].

It is not a coincidence that in most CIS countries every spring offers to study in Turkey appear on the websites of governmental and public organizations oriented to Turkic-speaking groups. Thus, as far back as ten years ago, in major cities with considerable or predominant Turkic population, such as

UMEK-2022

Simferopol, Baku, Bishkek, Kazan, Tashkent etc. a whole network of offices was established to attract students from Turkic-speaking regions to Turkey. Naturally, such policy is yielding results and, for example, whereas during the Soviet period Azerbaijanis, Kyrgyz, Turkmen, Uzbeks and Kazakhs often went to Moscow or Leningrad to receive higher education, they now go to Turkey to study. Thus, the statistic perfectly illustrates not only the scientific and educational priorities of Turkey but also the geopolitical interests of the country which successfully claims to be a political, economic and cultural bridge between Asia, Africa and Europe.

Both state and private Turkish universities provide high-level training to foreign students. Perhaps the most respected HEI in Turkey is Istanbul University that was founded in 1453 and granted university status in 1924. In 1933 it underwent extensive modernization (changing the university structure, radical renovation of professors, including invitation of German professors to work at the university, updating curriculum etc.) to become a modern center of research in the country and maintain comprehensive links with academic centers of other countries. Other well-known higher education institutions in Turkey are the Technical University of Istanbul (founded in 1773, granted university status in 1944), Ankara University (1946), Aegean University (Izmir, 1955), Ataturk University (Erzurum, 1957), Middle East Technical University (Ankara, 1958), Black Sea Technical University (Trabzon, 1963), Hacettepe University (Ankara, 1966) and Bosphorus University (Istanbul, 1971).

One of the most prestigious universities in Turkey is the Bosphorus University called the “Turkish Harvard”; its graduates are guaranteed jobs in the best Turkish and global companies. The university is home to the famous Robert College, once founded by Dr. Cyrus Hamlin, an American educator, inventor, architect and builder, and Christopher Robert, a wealthy merchant from New York. Well-known is the Middle East Technical University in Ankara that was originally established to train engineering-technical personnel not only for Turkey, but also for other countries (Jordan, Saudi Arabia, Iran, Iraq etc.). The Bosphorus University, Middle East Technical University and Ataturk University are the model of an American university, so when established they received modern equipment, scientific instruments and educational supplies as aid from the USA.

In Turkish universities training is carried out both in Turkish and foreign languages (English, French etc.) according to up-to-date academic curricula. As a result, today Turkey has the second largest English-speaking higher education system in Europe that includes both state universities (for instance, Middle East Technical University in Ankara) and a lot of private universities (for instance, Sabanci University in Istanbul (founded in 1996), Maltepe University in Istanbul (1997), Özyeğin University in Istanbul (2007) and Yaşar University in Izmir (2001) and others). Some universities also use other foreign languages in their teaching process. For instance, Marmara University in Istanbul (established as Higher School of Commerce on 15th January, 1883) that trains students from 80 countries of the world, Russia and CIS countries among them, is the most multilingual university of Turkey, as it provides training in Turkish, English, German and French languages. Galatasaray University in Istanbul (1992) provides study programs in French, and the German-Turkish University in Istanbul (2011) – in German.

Naturally, introduction of study programs in foreign languages with inviting famous foreign lecturers in Turkish universities contributes not only to formation of a single communication space in the Bologna system, but also to an increased competitiveness of Turkish higher education in the world. In addition, Turkish universities among foreign consumers of educational services are popular due to booming of the modern higher education system of Turkey, as it annually improves all its indicators, and the level of training in Turkish universities in the last two or three decades has increased significantly up to the global standards of higher education. Today, dozens of Turkish higher educational institutions offer education of higher quality than many well-known post-Soviet universities which is evidenced by their presence in world rankings.

UMEK-2022

In the context of the implementation of foreign cultural policy, the Turkish state is engaged in multifaceted cooperation in education with other countries of the world. In this context, programs and events to promote the Turkish historical and cultural heritage, language and literature in the world are carried out both by the national institutions of higher education and within a broader institutional framework. Thus, in 1992, the International Organization of Turkic Culture (*TÜRKSOY*) was founded to establish friendly relations between the Turkic-speaking countries, to study, preserve and promote Turkic culture, language, art, historic heritage and cultural values. The *TÜRKSOY* unites 14 countries and regions (Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan and the Turkish Republic of Northern Cyprus, some subjects of the Russian Federation as well as Gagauzia, a constituent part of Moldova). In fact, it is the regional version of UNESCO, ensuring cooperation among Turkic-speaking countries in the field of culture and the arts via arranging and staging of memorial events, art meetings and evenings, scientific conferences, round tables etc. However, at the same time, the *TÜRKSOY* is an instrument of Turkey's "soft power" and its activities "had a significant impact on both some CIS countries and Russian regions that greatly complicated the process of Russian-Turkish interaction" [15, p. 46].

With regard to a modern Turkish society, addressing the issues of relationship between educational and cultural factors in the context of Turkey foreign cultural policy is conditioned by the fact that young people aged 12-24 years (around 20 million people) constitute almost one third of its population, being the most dynamic part of society. The passionarity of young people is the most important social, intellectual and creative resource for development of today's Turkish society, and inclusion of foreign students as representatives of other cultural groups in this social environment intensifies many socio-cultural processes in the society, making them richer and more multifaceted. The lines from the student anthem that starts classes in Turkish higher education institutions clearly illustrate the cultural function of the national higher education system: "We look up to you, Turkey, we are ready to give you all our strength". However, there is a certain relaxation at the campsites which is evidenced by discos or alcohol-drinking, popularity of left-wing emblems (T-shirts with Che Guevara, Cuban Communist badges etc.) or modern mass culture products. Naturally, it limits the effectiveness of the university's socializing function for both Turkish and foreign students.

Thus, training of foreign students at Turkish universities does not only produce an educated person and a competent professional competitive in the global labor market. An integral part of the teaching process at university is the upbringing of a person who is tolerant of the culture and history of Turkey, who upon his return home becomes a mediator of its cultural influence in his homeland. This is the implicit purpose of both university study programs and socio-cultural context of the foreign student's life during the period of his / her study at a Turkish university.

References:

1. Васецкий А., Зуев С. Культурные индустрии как значимый фактор политики //Власть. 2010. № 4. С. 65–69.
2. Филимонов Г. «Мягкая сила» культурной дипломатии США: Монография. -М.: РУДН, 2010. 212 с.
3. Иванов А., Семенов В. О задачах культурной политики в современном обществе // Телескоп. 2004. № 3. С. 1–10.
4. Хауер-Тюкаркина О. М. Внешняя культурная политика современной ФРГ как инструмент формирования положительного имиджа государства //Конфликтология /NOTA BENE. 2016. № 1 (6). С. 72–78.
5. Матвеев В. В. Модели государственной культурной политики в современном мире // Вопросы культурологии. 2009. № 11. С. 52–55.
6. Астафьева О. Н. Культурная политика государства: вопросы о реально существующем

УМЕК-2022

и потенциально возможном //Знание. Понимание. Умение. 2008. № 4. С. 15–22.

7. Газизова А. И. Высшее профессиональное образование Турции в контексте европейской интеграции. -Казань: Изд-во Казан. гос. ун-та, 2008. 166 с.

8. Современная Турция: тренды развития и значение для России. Под ред. Л.С. Вартазаровой, И.Я. Кобринской, С.В. Уткина. М.: ИМЭМО РАН, 2019. 54 с.

9. QS World University Rankings 2022. URL: <https://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2022>. (data of access: 03.05.2022).

10. Center for Assessment, Selection and Placement (ÖSYM). URL: <https://www.osym.gov.tr/> (data of access: 08.05.2022).

11. Житнов Е. А. Методология идеолого-образовательной логики в оценке политики мягкой силы в образовательной системе Турецкой Республики //Международный журнал перспективных исследований. 2018. Т. 8, № 2. С. 118–142.

12. Education in Turkey. URL: https://www.unipage.net/ru/education_turkey (data of access: 08.05.2022).

13. Гаджиев А. Г. Турция – ЕС. Проблемы и перспективы развития отношений (1963–2019). -М.: Институт востоковедения РАН, 2020. 376 с.

14. Аватков В. А. Постсоветское пространство и Турция: итоги 30 лет // Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право. 2021. Т. 14. № 5. С. 162–176.

15. Аватков В. А. Идеинный фактор и тюркский элемент в политике России сквозь призму трансформации мирового порядка // Россия и современный мир. 2020. № 3. С. 38–49.

УДК: 811.512.154(07)

*Койлубаева А. К., филол. илимд. канд., доцент
koilubaeva.aigul@mail.ru
Токтобакова Б., магистрант, toktobakova@mail.ru
К.Тыныстанов ат. БМУ, Кыргызстан*

КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУНУН АКТИВДҮҮ ФОРМАЛАРЫ

Изилдөөдөгү теориялык жана практикалык натыйжалар жана сунуштар орто мектептерде кыргыз тилин мезгил талабына шайкеш окутууга карата зарыл мааламаттарды берет. Окуучулардын эне тилди окууга болгон кызыгууларын арттырууга көмөк көрсөтөт.

Изилдөөнүн максаты – орто мектепте кыргыз тилин окутуунун лингвистикалык, дидактикалык негиздерин аныктоо аркылуу окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү.

Изилдөөнүн методдору: теориялык, практикалык, эксперименталдык жана салыштырма методдор изилдөөнүн максатына ылайык өз-өзүнчө жана комплекстүү колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы кыргыз тилин окутуунун методологиялык негизинин иштелип чыгышында; кыргыз тилин окутуунун жалпы дидактикалык, лингвистикалык жана жеке предметтик (методикалык) принциптеринин азыркы талаптарга ылайык аныкталышында; кыргыз тилин окутуунун теориядагы жана практикадагы азыркы абалы иликтенип, аны өркүндөтүү жолдорунун көрсөтүлүшүндө; кыргыз тилин окутууну инновациялоонун багыттарынын жана окутуунун интерактивдүү формаларынын жана методдорунун аныкталышында; кыргыз тилин окутуунун лингводидактикалык негиздеринин комплекстүү иштелишинде.

Өзөктүү сөздөр: окутуу, лингводидактикалык негиз, методология, принцип, компетенция, инновация, интерактивдүүлүк, текст, кеп ишмердүүлүгү, салттуу, активдүү, интеграция.

*Койлубаева А., канд. филол. наук, доцент
E-mail: koilubaeva.aigul@mail.ru
Б. Токтобакова, магистрант. toktobakova@mail.ru
ИГУ им. К. Тыныстанов, Кыргызстан*

УМЕК-2022

АКТИВНЫЕ ФОРМЫ ОБУЧЕНИЯ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ

Теоретические и практические результаты исследования, рекомендации могут быть использованы в процессе обучения кыргызскому языку в средних школах согласно современным требованиям, а так же помогут повысить интерес учащихся в изучении родного языка.

Цель исследования заключается в улучшении речевой деятельности учащихся посредством определения лингвистических и дидактических основ обучения кыргызскому языку в средней школе.

Согласно целям исследования в работе были использованы следующие методы: теоретический, практический, экспериментальный и сравнительный как отдельно, так и в комплексе.

Научная новизна исследования: разработана методологическая основа обучения кыргызскому языку; определены общие дидактические, лингвистические и личностно-предметные (методические) принципы обучения кыргызскому языку в соответствии с современными требованиями; рассмотрено современное состояние обучения кыргызскому языку в теоретическом и практическом планах, а также показаны методы по его улучшению; определены интерактивные формы и методы обучения, инновационные направления в обучении кыргызскому языку; комплексно разработаны лингводидактические основы обучения кыргызскому языку.

***Ключевые слова:** обучение, лингводидактическая основа, методология, принцип, компетенция, инновация, интерактивность, текст, речевая деятельности, традиционный, активный, интеграция.*

Koilubaeva A., Candidate of Philology sciences, assistant professor.

E-mail: koilubaeva.aigul@mail.ru

Toktobakova B. E-mail: toktobakova@mail.ru

Issyk-Kul State University named after Kasim Tynystanov, Kyrgyzstan.

THE ACTIVE FORMS OF TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE

Theoretical and practical results of the study, as well as suggestions may be used in the process of learning the Kyrgyz language in secondary schools according to the requirements of present tense; it helps to increase students' interest in learning their native language. The purpose of the study is to improve the speech activity of students by determining the linguistic and didactic foundations of teaching Kyrgyz language in high schools. Research methods - according to the research objectives, the following methods have been used: theoretical, practical, experimental and comparative. Scientific novelty of the research: a methodological basis for training Kyrgyz language have been developed ; general didactic, linguistic and personal-methodological principles of teaching Kyrgyz language are defined according with the requirements of this time; The current state of teaching Kyrgyz was concerned both in theoretical and practical plans, as well as methods for improving it; defined interactive forms and methods of teaching, as well as innovative directions in teaching Kyrgyz language; Lingo didactic foundations of teaching Kyrgyz language were developed in a comprehensive manner.

***Key words:** training, linguodidactic basis methodology, principle, competence, innovation, interactivity, text, speech activity, traditional, active, integration.*

Бүгүнкү күндөгү билим берүү процессинде, педагогикада мезгил талабына шайкеш окутуунун активдүү методдорун жана формаларын табуу актуалдуулукка ээ болууда. Тагыраак айтканда, окутуунун активдүү методдору жана формалары деген проблема курч коюлуп, аны аныктоонун, иштеп чыгуунун үстүндө активдүү аракеттер жасалып, “инновациялык окутуу”, “инновациялык технология”, “интерактивдүү методдор”, “интерактивдүү окутуу”, “интерактивдүү технология”, “окутуунун жаңы методдору”, “окутуунун азыркы технологиясы” сыяктуу термин-түшүнүктөр да кеңири колдонула баштады.

Билим берүүдөгү инновация бул окутуунун максатын, мазмунун өзгөртүп жаңылоо менен окутуу процессине жаңыча мамиле жасап, окутуунун методдорун, формаларын жана каражаттарын кайрадан карап чыгуу дегенди түшүндүрөт.

УМЕК-2022

Инновация - окутуунун өзөгү, берилүүчү билимдердин жыйындысы эмес, окуучунун жеке ой жүгүртүүсүнө, конкреттүү кырдаал, маселе боюнча өз алдынча тыянак чыгаруусуна багытталган, коомдун суроо-талаптарына негизделген билим берүү процессин уюштуруунун багыты, негизи катары кабыл алынат. Окутууга инновациялык мамиле кылуу окутуунун салттуу системасын, методдорун, формаларын жана каражаттарын танбайт, жокко чыгарбайт. Аларга өзгөтүүлөрдү толуктоолорду киргизүү менен окуучунун көндүмдөрүн калыптандырып, өркүндөтүүгө багытталышын талап кылат.

Интерактивдүүлүк - бул окуучунун инсандык жөндөм шыгына, суроо-талаптарына негизделип, билим берүүнүн майнаптуулугун арттырууга, өркүндөтүүгө жана жаңылоого (инновацияга) багытталган окутууга болгон мамиле, дидактикалык иш-аракеттердин системасы болуп саналат.

Интерактивдүү окутуу эки функцияны аткарат: биринчи, салттуу окутуу процессиндегидей эле, сабакта коюлган максат-милдетти ишке ашыруу (чечүү); экинчи, коюлган максатка биргелешкен аракетте, бирин-бири колдоо, жардамдашуу аркылуу жетишүү. Демек, окутуунун инновациялык талаптарына ылайык, интерактивдүүлүк даяр билимдерди берүүнү (алууну) эмес, изденүү, биргелешкен иш-аракет аркылуу берилген билим боюнча белгилүү бир жекече тыянак чыгарып, жекече көндүм иштелип чыгышын камсыз кылуучу, алдын-ала пландаштырылган максаттуу дидактикалык аракеттердин жыйындысы деген түшүнүк келип чыгат.

Кыргыз тилин окутуудагы азыркы милдет салттуу методдор менен интерактивдүү методдорду өз-өзүнчө бөлүп ажыратпай, алардагы жалпылыкты, биримдикти так аныктап, мурунку менен кийинкини айкалышта колдоно билүүдө турат. Төмөндө мына ушундай максатта иштелип чыккан сабактын моделин сунуштап көрөлү:

Сабактын темасы: БЫШЫКТООЧ

Сабактын максаты: А) **Билим берүүчүлүк:** окуучулар сүйлөм мүчөлөрү жөнүндөгү түшүнүктөрүн тереңдетишет жана бышыктооч жөнүндө маалымат алышат.

Б) **Өнүктүрүүчүлүк:** сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзүүгө машыгышат.

В) **Тарбия берүүчүлүк:** тапшырмаларды аткаруу менен, маансин ачып көрсөтүп, жакшы сапаттарга ээ болууга жана топтордо иштөөдө бири-биринин оюн угуп, өз ара сыйлашууга тарбияланышат.

Жогорудагы максаттарга жетти деп эсептейбиз, эгерде окуучу ...

А) сүйлөм мүчөлөрү жөнүндөгү түшүнүктөрүн тереңдетип, бышыктооч тууралуу маалымат алса;

Б) сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзө билсе;

В) топтордо иштөөдө бири-биринин оюн угуп, өз ара сыйлаша билсе.

Окуучулар ээ болуучу компетенттүүлүктөр:

Тилдик компетенттүүлүк:

- сүйлөмдө бышыктоочтун кыймыл-аракеттин ар түрдүү кырдаалын көрсөтөрүн билет;
- бышыктоочтун кайда? каерда? качан? кантип? эмне үчүн? деген суроолорго жооп берерин өздөштүрөт.

Кептик компетенттүүлүктөр:

- сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн катыштырып сүйлөмдөр түзө алат;
- тексттен жана сүйлөмдөрдөн сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн аныктай алат.

Маданий компетенттүүлүк:

- макал, ылакап, накыл сөздөрдүн маанисин түшүнүп, баалай билет;
- оозеки кепте туура сүйлөөгө калыптанат

УМЕК-2022

Сабактын тиби: жаңы билимди берүү сабагы.

Сабактын методу: интерактивдүү методдор

Сабактын жабдылышы: дидактикалык карточкалар, методикалык колдонмо, таблица, ватман, маркер, скотч ж. б.

Сабактын жүрүшү: 1. Уюштуруу. 2. Өтүлгөн теманы кайталоо.

Өтүлгөн теманы кайталоодо окуучулар бир, эки, үч деп саноо менен үч топко бөлүнүп, ар бир топко тапшырмалар берилет.

1-топко: 1. Аныктооч жана толуктоочко Венндин диаграммасын түзгүлө.

2. Берилген сүйлөмгө сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө:

Улууну урматта, кичүүнү сыйла.

2-топко: 1. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнө кластер түзгүлө

2. Берилген сүйлөмдөгү белгиленген сөздөр кандай милдет аткарып тургандыгын аныктагыла: *Уят- өлүмдөн катуу. Мен кызыктуу китеп окудум.*

3-топко: 1. Тике толуктооч менен кыйыр толуктоочко Венндин диаграммасын түзгүлө.

2. Зат атооч, сын атооч аныктоочтук милдет аткаргандай кылып сүйлөмдөр түзгүлө.

Жаңы тема: Сүйлөм тутумунда кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалдарын билдирген айкындооч мүчө бышыктооч деп аталат. Бышыктоочко кандай? кантип? качан? эмне үчүн? канча? деген суроолор берилет.

Кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалдарын билдиргендигине байланыштуу, бышыктоочтор төмөнкүдөй маанилик топторго бөлүнөт:

1. Сын-сыпат бышыктооч: *Ак Мөөр Соң-Көлдүн ак куусундай (кандай?) буралат.*

2. Орун бышыктооч: *Бүткүл дүйнөлүк экинчи көчмөндөр оюну Ысык-Көлдө (кайда?) өттү.*

3. Мезгил бышыктооч: *Чабал өрдөк мурда (качан?) учат.*

4. Себеп бышыктооч: *Ал кубанганынан (эмне үчүн?) күлүп жиберди.*

5. Максат бышыктооч: *Адамды бул жарык дүйнөгө адилеттүү жашаш үчүн (эмне максатта?) жараткан.*

6. Сан-өлчөм бышыктооч: *Отуз (канча?) өлчөп, бир (канча?) кес.*

Окуу китебиндеги 142-көнүгүү жазуу түрүндө аткарылып, окуучулар берилген сүйлөмдөргө сүйлөм мүчөлөрү боюнча үлгүдө берилгендей толук талдоо жүргүзүшөт. Мисалы: *Менин саякатым тоо арасынан башталды.* Менин саякатым эмне болду? - *башталды*-баяндооч. Эмне тоо арасынан башталды? - *саякатым*- ээси. Кимдин саякаты башталды? - *менин*-аныктооч. Менин саякатым кайдан башталды? - *тоо арасынан*- бышыктооч.

Жазуу түрүндө: *Менин саякатым тоо арасынан башталды.*

143, 144, 145-көнүгүүлөр топторго бөлүү аркылуу аткарылат. Мында **1-топ** 143-көнүгүүдө берилген тексттен сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн табышат: *Куйручуктун көзү тунук, сөзү курч, тили мурч. Айтышууга эч кимдин дити жетпейт. Жаактууга жеңдирбейт.*

2-топ 144-көнүгүүдө берилген схема боюнча болжолдуу төмөнкүдөй сүйлөмдөр түзүп чыгышат. 1. *Окуучулар мектепке келишти.*

2. *Асема, Айбийке мыкты окушат.*

3. *Китепти сен окудунбу?*

4. *Байэл, Алиас достукка бекем.*

5. *Класста окуучулар ырдашты.*

3-топ: 145-көнүгүүнү окуп, маанисин айтып беришет жана сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзүшөт. Айрым сүйлөмдөрдү сөз айкаштарына ажыратса да болот. Мисалы: *Менин максатым да, тилегим да - окуш.*

146-көнүгүү оозеки аткарылып, алгач сүйлөмдөрдү окуп берген маанисин

УМЕК-2022

түшүндүрүшөт. Андан кийин белгиленген сөздүн аткарган милдетин аныктап, анын кайсы сөз менен байланышып турганын айтып беришет. Мүмкүн болсо, сүйлөм мүчөлөрү боюнча толук талдаса да болот:

Акылдуу сөз ачты тойгузат, жылуу сөз үшүгөндү жылытат. Адам сөзүнөн сынат, айбан мүйүзүнөн сынат. Душмандын сөзү күлдүрөт, туугандын сөзү күйгүзөт. Бекерпоздун сөзү көп. Оозу боштун сөзү барксыз. Миң адам менен кенеш, бир адамга сырынды айт (Х. К).

Сабакты суроо-жооп менен бышыктоодо кайтарым-байланыштын негизинде “Биз бүгүн эмнени үйрөндүк?” деген суроо берилип, окуучулар бышыктооч тууралуу маалыматтарды айтышат.

Окуучулардын билимин баалоо билим көрсөткүчтөрү аркылуу жүргүзүлөт:

- аныктооч менен бышыктоочтун окшоштугу менен айырмасын билет жана аны мисалдар менен түшүндүрө алат;
- бышыктооч кыймыл-аракеттин кандай кырдаалдарын көрсөтөрүн билет;
- аныктоочтор сүйлөмдүн кайсы мүчөсү менен байланышта келерин мисалдар менен түшүндүрө алат;
- аныктооч менен толуктооч кайсы жөндөмөлдө келерин билет;
- стратегияларды билет жана аткара алат;
- топтук иште өзүнүн чыгармачылыгын көрсөтө алат.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилин окутууда активдүү формаларды колдонуу менен өтүлгөн сабакка төмөнкүдөй мүнөздөмө берүүгө болот:

- ✓ Бөлүнгөн убакыттын көпчүлүгүндө окуучулар сүйлөшөт. Активдүү талкуулашат;
- ✓ Окуучулар жандуу, кыймылдуу болуп, көп сүйлөшөт, талашып-тартышуу менен тыянак чыгара алышат;
- ✓ Окуучулар баалуулуктарга ээ болушат;
- ✓ Окуучулардын өз ара жана мугалим менен карым-катышы күчтүү болот;
- ✓ Окуучулардын турмуштук тажрыйбасы, жеке пикири өзгөчө мааниге ээ;
- ✓ Окутуунун үстөмдүк кылган формасы – окуучулардын суроого жооп издеши;
- ✓ Мугалим дискуссия уюштурат, жардам бере жана байкап турат;
- ✓ Окуучулар коллективдүү же топ-топ болуп иштешет;
- ✓ Баа окуучулардын ээ болгон баалуулуктарына, коллективдүү иш-аракетинин натыйжасына карап коюлат.

Учурда сабактын стандарттык эмес түрү окутуу процессинин натыйжалуу уюштурулушу жана жыйынтыгы эффективдүү болушу үчүн улам көбүрөөк колдонулуп келет. Мындай сабактар окутуу процессине көптөгөн жаңылыктарды жана күтүлбөстүктөрдү алып келип, окуучулардын кызыгуусун жогорулатат. Ал эми стандарттуу эмес сабактарды уюштурууда максаты, өнүгүү ирети, алардын байланыштары, милдеттери ар бир окутуучунун чыгармачылык изденүүсүнөн көз каранды. Кандай болгон күндө да, стандарттык жана стандарттык эмес сабактардын бири-бири менен айкалышып өтүлүүсү азыркы педагогиканын жана методиканын талабы деп эсептейбиз.

Адабияттар:

1. Бекбоев И., Алимбеков А. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. – Бишкек, 2011.
2. Койлубаева А. Кыргыз тили 5-класс. -Бишкек, 2018.
3. Койлубаева А. Кыргыз тили (5-класс) боюнча мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. -Бишкек, 2018.
4. Койлубаева А. Кыргыз тили боюнча азыркы сабактардын моделдери. 3-бөлүм. -Бишкек, (2018; 4-бөлүм. –Бишкек, 2019; 5-бөлүм. –Бишкек, 2020; 6-бөлүм. –Каракол, 2021.
5. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. -Бишкек, 2009.

UMEK-2022

УДК: 17.02:373.5

Recep BAŞARICI
Kırgız Türk Anadolu Kız Meslek Lisesi
Hacettepe Üniversitesi
recepbasarici@hacettepe.edu.tr

Prof. Dr., Süleyman Sadi SEFEROĞLU
Hacettepe Üniversitesi
sadi@hacettepe.edu.tr

ORTAÖĞRETİM ÖĞRENCİLERİNİN BİLİŞİM TEKNOLOJİLERİNİ ETİK KULLANMA DÜZEYLERİ İLE AHLAKİ OLGUNLUK DÜZEYLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ

Bu araştırmanın amacı, ortaöğretim düzeyinde öğrenim gören öğrencilerin bilişim teknolojilerini etik kullanma düzeyleri ile ahlaki olgunluk düzeyleri arasındaki ilişkinin belirlenmesidir. Bu amaca ulaşmak üzere nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel tarama modelinde gerçekleştirilen çalışmada üç farklı veri toplama aracı kullanılmıştır. Bu veri toplama araçları; kişisel bilgi formu, Gerçek yaşam durum senaryolarıyla bilişim etiği ölçeği ve Ahlaki olgunluk ölçeğidir. Araştırmaya gönüllü olarak katılan 177 ortaöğretim öğrencisine, veri toplama araçları tek form olarak çevrimiçi ortamda ulaştırılmıştır. Katılımcı öğrenciler Kırgızistan Bıшкек'te, Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı iki ortaöğretim kurumunda öğrenim görmektedir. Araştırmanın gerçekleştirilebilmesi için T.C. Bıшкек Eğitim Müşavirliğinden gerekli izinler alınmıştır. Verilerin analizinde betimsel istatistiklerin yanı sıra Kruskal-Wallis testi, Mann Whitney U testi ve Spearman korelasyon analizi tekniklerinden faydalanılmıştır. Araştırmada elde edilen bulgulara göre, ortaöğretim öğrencilerinin bilişim teknolojilerini etik kullanma düzeylerinin; cinsiyet, sınıf düzeyi ve öğrenim görülen bölüm değişkenlerine göre farklılaşmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte uyruk değişkenine göre, uyruğu T.C. olanlar lehine anlamlı olarak farklılaştığı belirlenmiştir. Ortaöğretim öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeylerinin; öğrenim görülen bölüm ve uyruk değişkenlerine göre farklılaşmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte cinsiyet değişkenine göre kız öğrenciler lehine anlamlı farklılık bulunduğu belirlenmiştir. Ayrıca sınıf düzeyi değişkenine göre 11. sınıf öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeylerinin 10. sınıf öğrencilerine göre; 10. sınıf öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeylerinin ise 9. sınıf öğrencilerine göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Araştırma sonucuna göre ortaöğretim öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeyleri ile bilişim teknolojilerini etik kullanma düzeyleri arasında pozitif yönlü, istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Araştırma sonuçları ve ilgili alanyazın temelinde, her iki alanda alınabilecek önlem ve yapılabilecek iyileştirmeler açısından çeşitli öneriler sunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Ahlaki gelişim, ahlaki olgunluk düzeyi, bilişim etiği, bilişim teknolojilerinin etik kullanımı.

Режеп Башарыжы
Кыргыз-Түрк Анадолу кесиптик лицейи
Хажеттене университети
recepbasarici@hacettepe.edu.tr

Сүлейман Сади Сефероглу
Хажеттене университети
sadi@hacettepe.edu.tr

ОРТО МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ
ЭТИКАЛЫК КОЛДОНУУ ДЕНГЭЭЛИ ЖАНА МОРАЛДЫК ЖЕТИЛҮҮ
ДЕНГЭЭЛИНИН БАЙЛАНЫШЫ

УМЕК-2022

Бул изилдөөнүн максаты болуп орто мектеп окуучуларынын маалыматтык технологияларды этикалык колдонуу деңгээли менен адеп-ахлактык жетилгендик деңгээлинин ортосундагы байланышты аныктоо саналат. Бул максатка жетүү үчүн сандык изилдөө методдорунун бири болгон реляциялык сурамжылоо моделинде жүргүзүлгөн үч түрдүү маалымат чогултуу каражаттары колдонулган. Бул маалымат чогултуу каражаттары: жеке маалымат формасы, реалдуу турмуштук кырдаал сценарийлери менен маалыматтык технология этика шкаласы жана моралдык жетилгендик шкаласы. Маалымат чогултуу анкеталары изилдөөгө өз ыктыяры менен катышкан 177 орто мектеп окуучуларына бирдиктүү формада онлайн түрүндө жеткирилди. Респонденттер Бишкек шаарындагы орто билим берүүчү эки окуу жайда билим алышат. Изилдөө иштерин жүргүзүү үчүн Түркиянын Бишкек шаарындагы билим берүү кеңешчисинен керектүү уруксаттар алынды. Маалыматтарды талдоодо сыпаттоочу статистикадан тышкары Крускал-Воллис тестти, Манн Уитни U тестти жана Спирмендин корреляциялык анализ ыкмалары колдонулду. Иликтөөдө алынган жыйынтыктарга ылайык, орто мектеп окуучуларынын маалыматтык технологияларды этикалык колдонуусунда жынысы, классы жана билим берүү бөлүмү боюнча эч кандай айырма жок экендиги аныкталды. Ошону менен бирге улуттук өзгөрмөлөргө ылайык, улуту түрк болгон респонденттерде оң тараптуу олуттуу айырма бар экендиги аныкталды. Орто мектеп окуучуларынын моралдык жактан жетилгендик деңгээли, бөлүмүнө жана улутуна жараша эч кандай айырма жок экендиги аныкталды. Ошону менен бирге гендердик өзгөрмөлөргө ылайык, окуучу кыздарда оң тараптуу олуттуу айырма бар экендиги аныкталды. Мындан тышкары, класстык деңгээлдин өзгөрмөсүнө ылайык, 11-класстын окуучуларынын 10-класстын окуучуларына салыштырмалуу моралдык жактан жетилгендик деңгээли, 10-класстын окуучуларынын моралдык жактан жетилгендик деңгээли 9-класстын окуучуларына караганда жогору экени аныкталды. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча орто мектеп окуучуларынын адеп-ахлактык жактан жетилгендик деңгээли менен маалыматтык технологияларды этикалык колдонуунун ортосунда оң жана статистикалык маанилүү байланыш бар экендиги байкалды. Изилдөөлөрдүн натыйжалары жана тиешелүү адабияттардын негизинде эки тармакта тең жасала турган сактык чаралары жана жакшыртуулар боюнча ар кандай сунуштар берилди.

Өзөктүү сөздөр: моралдык өнүгүү, моралдык жетилгендик деңгээли, маалыматтык этика, маалыматтык технологияларды этикалык колдонуу.

Реджеп Башарыжы
Кыргызско-Турецкий Профессиональный Лицей Анадолу
Университет Хаджеттене
recepbasarici@hacettepe.edu.tr

Сулейман Сади Сефероглу
Университет Хаджеттене
sadi@hacettepe.edu.tr

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ УРОВНЕМ ЭТИЧЕСКОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И УРОВНЕМ НРАВСТВЕННОЙ ЗРЕЛОСТИ УЧАЩИХСЯ СРЕДНИХ ШКОЛ

Целью данного исследования является определение взаимосвязи между уровнем этического использования информационных технологий и уровнем нравственной зрелости учащихся средних школ. Для достижения этой цели в исследовании использовались три различных инструмента сбора данных, которые проводились в реляционной модели опроса, которая является одним из методов количественного исследования. Эти инструменты сбора данных; форма личной информации, шкала этики информационных технологий со сценариями реальных ситуаций и шкала моральной зрелости. Инструменты для сбора данных были предоставлены онлайн в виде единой формы 177 учащимся средних школ, добровольно принявшим участие в исследовании. Респонденты исследования учатся в

UMЕК-2022

двух средних учебных заведениях, которые находятся в Бишкеке подведомственных Министерству образования КР. Для проведения исследования были получены все необходимые разрешения от советника по вопросам образования Турецкой Республики. При анализе данных, помимо описательной статистики, использовались методы критерия Краскела-Уоллиса, U-критерия Манна-Уитни и корреляционного анализа Спирмена. Согласно данным, полученным в ходе исследования, этическое использование информационных технологий учащимися средних школ, не зависит от пола, класса и образования. Однако, согласно переменной национальности, было определено, что имеется существенная разница в пользу граждан ТР. Уровни нравственной зрелости учащихся средних школ тоже не зависят от отдела образования и национальности. Однако было определено, что существует значительная разница в пользу учениц по гендерной переменной. Кроме того, в соответствии с переменной уровня обучения уровни моральной зрелости выше учащихся 11-х классов по сравнению с учащимися 10-х классов; учащихся 10-х классов по сравнению с учащимися 9-х классов; По результатам исследования установлена положительная и статистически значимая связь между уровнем нравственной зрелости школьников и этическим использованием ими информационных технологий. На основе результатов исследований и соответствующей литературы были представлены различные предложения в отношении мер предосторожности, которые можно предпринять, и улучшений, которые можно внести в обе области.

Ключевые слова: Нравственное развитие, уровень нравственной зрелости, информационная этика, этическое использование информационных технологий.

Recep BAŞARICI
Kyrgyz Turkish Girls Vocational High School Anadolu
Hacettepe University
recepbasarici@hacettepe.edu.tr

Prof. Dr., Süleyman Sadi SEFEROĞLU
Hacettepe University
sadi@hacettepe.edu.tr

THE RELATIONSHIP BETWEEN ETHICAL USAGE OF INFORMATION TECHNOLOGIES AND MORAL MATURITY LEVELS OF HIGH SCHOOL STUDENTS

The aim of this research is to determine the relationship between the ethical usage of information technologies (IT) and the moral maturity levels of high school students. In order to achieve this aim, the research was carried out in the correlational survey model, which is a quantitative research method. Three data collection tools were used in the study. The first of these data collection tools is the personal information form. The other two data collection tools are the IT ethics scale with real-life scenarios and the scale of moral maturity. Data collection tools were delivered online as a single form to 177 high school students who voluntarily participated in the research. In the analysis of the data, besides descriptive statistics, Kruskal-Wallis test, Mann Whitney U test and Spearman correlation analysis techniques were used. According to the findings obtained in the study, it was determined that the ethical usage of IT by high school students did not differ according to the variables of gender, grade level and department of education. However, it was determined that ethical usage of IT differed significantly according to the nationality variable in favor of those with Turkish nationality. It has been determined that the moral maturity levels of high school students do not differ according to the variables of department and nationality. However, it was determined that there was a significant difference in favor of female students according to the gender variable. In addition, according to the grade level variable, the moral maturity levels of 11th grade students compared to 10th grade students; It has been determined that the moral maturity level of 10th grade students is higher than that of 9th grade students. As a result of the research, there is a positive and statistically significant relationship between the moral maturity levels of high school students and their ethical usage of IT. On the basis of the current research results and the relevant literature, various recommendations have been presented.

Key words: Moral maturity, moral maturity level, IT ethics, ethical usage of IT.

UMEK-2022

Eğitimin ve okulun amaçlarından birisi, öğrencilerin akademik gelişimlerinin yanında ahlaki gelişimlerini de sağlamak, ahlaki değerleri öğrencilere kazandırmaktır (Lickona, 1991). Bu durum, Türk Millî Eğitiminin genel amaçları arasında da belirtilmektedir (MEB, 1983).

Öte yandan 1980'li yıllarda ortaya çıkan ve günümüzde hayatın hemen her alanına nüfuz etmiş bulunan bilişim teknolojilerinin (BT) etik kullanımı, alan uzmanı araştırmacıların ilgisini çeken ve bu ilgiyi giderek artıran bir çalışma alanıdır. Bunun yanında, BT kullanımında etik davranış ile yasal (legal) davranışın kesişim alanı gittikçe büyümekte, ülkeler birçok siber suç tanımlı hale getirmeye çalışmaktadır. Bu durum, BT alanının görece olarak karmaşık yapısıyla birlikte değerlendirildiğinde, öğrencilerin bilişim etiğine ilişkin davranış kurallarını öğrenmesini daha önemli hale getirmektedir (Çelen & Seferoğlu, 2016).

Eğitime ilişkin, toplumun genel iyi oluş haline katkı sunma beklentisi göz önünde bulundurulduğunda, öğrencilerin ahlaki gelişimlerini sağlamanın yanında, toplumun ortak ihtiyaç duyduğu alanlara özgü etik davranış alışkanlıklarının da öğrencilere kazandırılması önemli bir gereksinim olarak değerlendirilmektedir. Örneğin, Türkiye’de mesleki ortaöğretim kurumlarında (meslek liselerinde), bütün alanların çerçeve öğretim programlarında ortak olarak yer alan ‘Mesleki Gelişim’ dersi, bir yönüyle bu gereksinimin bir yansımasıdır. Bütün meslek alanlarına yönelik olarak, meslek ahlakına; milli, manevi ve insani tüm değerlere uygun davranışlar sergileme, bu dersin amaçlarından bir bölümünü oluşturmaktadır (MEB, 2019). Ancak gerek mesleki gerek genel ortaöğretimde öğrencilere kazandırılması gereken bir diğer etik alanı ise bilişim etiği olarak görülmektedir.

Araştırmanın Önemi

Genelde öğrencilerin ahlaki olgunluk düzeylerini geliştirmeyi, özelde ise başka birçok alanla birlikte bilişim teknolojilerinin kullanımında etik kurallara uyma alışkanlığı kazandırmayı amaçlayan eğitim sistemlerinin bu amaçlarına ulaşma düzeylerinin bilinmesi, karar alıcılara ve alan çalışanlarına sağlayacağı bilgi bakımından önemli bir araştırma alanı olarak görülmektedir.

Öğrencilerin ahlaki olgunluk düzeyleri ile bilişim etiğine uygun davranış sergileme düzeyleri arasında bir paralellik olup olmadığının bilinmesi, her iki alanda alınacak önlemler ve yapılacak iyileştirmeler açısından önemli çıkarımlar sunabilecektir.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, ortaöğretim öğrencilerinin bilişim teknolojilerini etik kullanma düzeyleri ile ahlaki olgunluk düzeyleri arasındaki ilişkinin belirlenmesidir. Bu amaca ulaşmak üzere aşağıdaki sorulara yanıt aranmaktadır:

1. Ortaöğretim öğrencilerinin bilişim teknolojilerini etik kullanma düzeyleri nasıldır?

Ortaöğretim öğrencilerinin bilişim teknolojilerini etik kullanma düzeyleri;

a. Cinsiyet

b. Sınıf düzeyi

c. Öğrenim görülen bölüm/alan türü

d. Uyruk

değişkenlerine göre nasıl farklılaşmaktadır?

2. Ortaöğretim öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeyleri nasıldır?

Ortaöğretim öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeyleri;

a. Cinsiyet

b. Sınıf düzeyi

c. Öğrenim görülen bölüm/alan türü

d. Uyruk

değişkenlerine göre nasıl farklılaşmaktadır?

3. Ortaöğretim öğrencilerinin bilişim teknolojilerini etik kullanma düzeyleri ile ahlaki olgunluk düzeyleri arasındaki ilişki nasıldır?

UMEK-2022

Araştırma sorularında yer alan bağımsız değişkenlerin belirlenmesinde genel olarak, ilgili alanyazından faydalanılmıştır. Bu değişkenlerin seçimine ilişkin gerekçe ve açıklamalar aşağıda sunulmuştur:

Cinsiyet: Alanyazında yer alan ahlaki gelişim çalışmalarında, cinsiyet, özel olarak incelenen ve tartışılan bir bağımsız değişkendir. Bu çalışmada da her iki bağımlı değişkenin cinsiyet değişkenine göre farklılaşıp farklılaşmaması durumu göz önünde bulundurulmuştur.

Sınıf düzeyi: Yaş ile büyük ölçüde paralellik gösteren sınıf düzeyi değişkeni, öğrencilerin genel gelişim düzeyleri ile ilgili bilgi vermesi açısından önemli görülmektedir. Bunun yanında aynı sınıf seviyesinde öğrenim gören öğrencilerin aynı dersleri izledikleri düşünüldüğünde, çeşitli sınıf seviyesinde alınan derslerin bir göstergesi olarak sınıf düzeyi değişkenine göre bağımlı değişkenlerin farklılaşıp farklılaşmadığı belirlenmiş olacaktır.

Bölüm/alan türü: Bilişim teknolojileri bölümünde öğrenim gören öğrencilerin, farklı bölümlerde/alanlarda öğrenim gören öğrencilere kıyasla bağımlı değişkenlere ilişkin ölçümlerinin ne olacağı, araştırma odaklarından birini oluşturmaktadır.

Uyruk: Farklı milletlere ilişkin farklı ahlaki ve kültürel değerlerin, bağımlı değişkenlerde farklılaşmaya yol açma olasılığı göz önünde bulundurulmuştur. Araştırmanın çalışma grubunun özel yapısı, uyruk bağımsız değişkenine göre farklılaşma olup olmadığını belirlemeye imkân tanıdığından bu bağımsız değişken göz önünde bulundurulabilmiştir.

YÖNTEM

Araştırma, deneysel olmayan nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel (korelasyonel) tarama yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. İlişkisel tarama yöntemi, araştırmaya konu edilen iki veya daha fazla değişkenin birlikte değişimini inceleyen araştırmalarda kullanılmaktadır (Fraenkel, Wallen, & Hyun, 2012; Gürbüz & Şahin, 2016). Bu çalışmada, ortaöğretim öğrencilerinin bilişim teknolojilerini etik kullanma düzeyleri ile ahlaki olgunluk düzeyleri arasındaki ilişkinin belirlenmesi amaçlandığından, ilişkisel tarama yöntemi kullanılmıştır.

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu, Kırgızistan Bişkek'te faaliyet gösteren, Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı iki ortaöğretim kurumunda öğrenim gören ve araştırmaya gönüllü olarak katılan öğrenciler oluşturmaktadır (N=177). Çalışma grubunda yer alan katılımcıların demografik niteliklerine ilişkin bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Nitelikleri (N=177)

	F	%
Cinsiyet		
Erkek	58	32,8
Kız	119	67,2
Sınıf		
9. Sınıf	87	49,2
10. Sınıf	52	29,4
11. Sınıf	38	21,5
Bölüm / Alan		
Bilişim Teknolojileri alanı	45	25,4
Giyim Üretim Teknolojileri alanı	45	25,4
Genel ortaöğretim (lise) programı	87	49,2
Uyruk		
Kırgız Cumhuriyeti	130	73,4
Türkiye Cumhuriyeti	47	26,6

Veri Toplama Araçları ve Veri Toplama Süreci

Bu çalışmada üç farklı veri toplama aracı kullanılmıştır.

UMEK-2022

1. Kişisel Bilgi Formu: Araştırmada kullanılan ilk veri toplama aracı, araştırmacılar tarafından geliştirilen kişisel bilgi formudur. Bu form aracılığıyla katılımcılar hakkında, araştırma sorularında yer alan demografik değişkenlere ilişkin verinin toplanması amaçlanmaktadır.

2. Gerçek Yaşam Durum Senaryolarıyla Bilişim Etiği Ölçeği: Araştırmada kullanılan ikinci veri toplama aracı, Yoon (2011) tarafından geliştirilen ve Arıkan ile Duymaz (2014) tarafından Türkçe'ye uyarlanan, 'Gerçek Yaşam Durum Senaryolarıyla Bilişim Etiği Ölçeği'dir. Ölçek, 4 gerçek yaşam senaryosu ve bu senaryoların her biri için 17 madde olmak üzere toplam 68 madde içermektedir. Tek boyutlu olan bu ölçekte olumsuz nitelikte madde bulunmamaktadır. Ölçekte yer alan senaryolar hakkındaki maddelerin iç tutarlık katsayıları 0.815-0.965 arasında raporlanmıştır.

3. Ahlaki Olgunluk Ölçeği: Araştırmada kullanılan üçüncü veri toplama aracı, Şengün ve Kaya (2007) tarafından geliştirilen 'Ahlaki Olgunluk Ölçeği'dir. Toplam 66 maddeden oluşan ölçek tek boyutludur. Ölçekte yer alan maddelerden 52'si olumlu, 14'ü olumsuz nitelik sergilemektedir. Ölçeğin iç tutarlık katsayısı 0,93 olarak raporlanmıştır.

Araştırmanın gerçekleştirilebilmesi için T.C. BıŖek Eğitim MüŖavirliğinden gerekli izinler alınmıştır. Uygulama sürecinde veri toplama araçları, çevrimiçi bir form halinde çalışma grubunu oluşturan katılımcılara ulaştırılmıştır. Veri toplama sürecinde gönüllü katılım sağlanmıştır. Ayrıca bu süreçte çalışma grubunu oluşturan katılımcılara, araştırma etiğine ilişkin gerekli açıklamalar yapılmıştır. Bu açıklamada yer verilen konular arasında;

- Katılımcı isimlerine ihtiyaç duyulmaması,
- Toplanan verinin yalnızca araştırma amacıyla kullanılması,
- Araştırmada toplanan verinin üçüncü kişilerle paylaşılması,
- Çalışmayla ilgili akademik metinlerde kişi ve kurum isimlerine yer verilmemesi,
- Katılımcının istemesi halinde araştırmaya veri sağlamaktan vazgeçebileceği ve araştırmadan çekilebileceği, bunun kendisine hiçbir ek sorumluluk getirmeyeceği,
- Katılımcının araştırmaya okul ortamında katılması göz önünde bulundurularak, araştırmaya katılıp katılmamasının, gerekli gördüğünde araştırmadan çekilmesinin ya da araştırma kapsamında sağlayacağı verinin herhangi bir ders ile ilişkili olmadığı,
- Katılımcının ek sorularını araştırmacıya sorabilmesi için kendisiyle iletişim bilgilerinin paylaşılacağı,
- Katılımcının, istemesi halinde araştırma sonuçlarından haberdar edileceği gibi bilgiler yer almaktadır. Araştırmanın iç geçerliğini sağlamak üzere, veri toplama araçları, tüm katılımcılara benzer ortamda uygulanmıştır.

Veri Analizi

Veri analizinde, araştırma sorularını cevaplamak üzere gereken tekniklerin kullanılması doğrultusunda öncelikle normallik varsayımı kontrol edilmiştir. Normallik varsayımının kontrolü için Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk testleri ile basıklık ve çarpıklık değerleri sınanmıştır. Yapılan incelemede normallik varsayımı karşılanmadığı için parametrik olmayan testlerin uygulanmıştır. Kullanılan istatistiksel test ve yöntemler Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Verilerin Analizinde Kullanılan İstatistiksel Test ve/veya Yöntemler

Araştırma sorusu	Kullanılan istatistiksel test ve/veya yöntem
1. Ortaöğretim öğrencilerinin bilişim teknolojilerini etik kullanma düzeyleri nasıldır?	Betimsel istatistikler (frekans, yüzde, ortalama)
Ortaöğretim öğrencilerinin bilişim teknolojilerini etik kullanma düzeyleri;	
1-a. Cinsiyet	Mann Whitney U testi
1-b. Sınıf düzeyi	Kruskal-Wallis testi
1-c. Öğrenim görülen bölüm/alan türü	Kruskal-Wallis testi

UMEK-2022

1-d. Uyruk değişkenlerine göre nasıl farklılaşmaktadır?	Mann Whitney U testi
2. Ortaöğretim öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeyleri nasıldır? Ortaöğretim öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeyleri;	Betimsel istatistikler (frekans, yüzde, ortalama)
2-a. Cinsiyet	Mann Whitney U testi
2-b. Sınıf düzeyi	Kruskal-Wallis testi
2-c. Öğrenim görülen bölüm/alan türü	Kruskal-Wallis testi
2-d. Uyruk	Mann Whitney U testi
değişkenlerine göre nasıl farklılaşmaktadır?	
3. Ortaöğretim öğrencilerinin bilişim teknolojilerini etik kullanma düzeyleri ile ahlaki olgunluk düzeyleri arasındaki ilişki nasıldır?	Spearman korelasyon analizi

BULGULAR

Bulgular, bu araştırmanın amacı doğrultusunda belirlenen araştırma soruları ayrı ayrı cevaplandırılacak şekilde sunulmuştur.

Ortaöğretim Öğrencilerinin Bilişim Teknolojilerini Etik Kullanma Düzeyleri

Bu araştırmanın birinci araştırma sorusu “Ortaöğretim öğrencilerinin bilişim teknolojilerini etik kullanma düzeyleri nasıldır?” şeklindedir. Bu soruya yanıt üretmek üzere ortalama ve standart sapma betimsel istatistik yöntemlere başvurulmuştur. Buna göre ortaöğretim öğrencilerinin bilişim teknolojilerini etik kullanmalarına ilişkin ölçeğe verdikleri yanıtlar aracılığıyla hesaplanan ortalama 3,75 olarak belirlenmiştir (N=177, S.S.=0,52).

Ortaöğretim öğrencilerinin bilişim teknolojilerini etik kullanma düzeylerinin; cinsiyet, sınıf düzeyi, öğrenim görülen bölüm/alan türü ile uyruk değişkenlerine göre nasıl farklılaştığını tespit etmek üzere Mann Whitney U ve Kruskal-Wallis testlerinden faydalanılmıştır. Bu analizlerin sonuçları Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3. Ortaöğretim Öğrencilerinin Bilişim Teknolojilerini Etik Kullanma Düzeylerinin Çeşitli Değişkenlere Göre Farklılaşması Durumuyla İlgili Dağılımlar

	N	Ort	S.S.	P
Cinsiyet				
Erkek	58	3,69	0,62	0,232
Kadın	119	3,79	0,45	
Sınıf Düzeyi				
9.Sınıf	87	3,73	0,50	0,270
10.Sınıf	52	3,73	0,60	
11.Sınıf	38	3,83	0,42	
Bölüm				
Bilişim teknolojileri	45	3,82	0,43	0,527
Giyim üretim teknolojisi	45	3,73	0,43	
Genel lise	87	3,73	0,59	
Uyruk				
Kırgızistan Cumhuriyet	130	3,68	0,48	0,007*
Türkiye Cumhuriyeti	47	3,95	0,57	

Tablo 3’te görüldüğü gibi ortaöğretim öğrencilerinin bilişim teknolojilerini etik kullanma

UMEK-2022

düzeyleri; cinsiyet, sınıf düzeyi ve öğrenim görülen bölüm değişkenleri açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermemektedir. Ancak uyruk değişkeni göz önüne alındığında Türkiye Cumhuriyeti uyruklu ortaöğretim öğrencilerinin bilişim teknolojilerini etik kullanma düzeyleri 3,95 ve Kırgızistan Cumhuriyeti uyruklu ortaöğretim öğrencilerinin bilişim teknolojilerini etik kullanma düzeyleri 3,68 olarak hesaplanarak bu farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir ($p<0,05$).

Ortaöğretim Öğrencilerinin Ahlaki Olgunluk Düzeyleri Nasıldır?

Bu çalışmanın ikinci araştırma sorusu “Ortaöğretim öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeyleri nasıldır?” şeklindedir. Bu soruya yanıt üretmek üzere ortalama ve standart sapma betimsel istatistiki yöntemlere başvurulmuştur. Buna göre ortaöğretim öğrencilerinin bilişim teknolojilerini etik kullanmalarına ilişkin ölçüğe verdikleri yanıtlar aracılığıyla hesaplanan ortalama 3,89 olarak belirlenmiştir ($N=177$, $S.S.=0,48$).

Ortaöğretim öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeylerinin; cinsiyet, sınıf düzeyi, öğrenim görülen bölüm/alan türü ile uyruk değişkenlerine göre nasıl farklılaştığını tespit etmek üzere Mann Whitney U ve Kruskal-Wallis testlerinden faydalanılmıştır. Bu analizlerin sonuçları Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4. Ortaöğretim Öğrencilerinin Ahlaki Olgunluk Düzeylerinin Çeşitli Değişkenlere Göre Farklılaşması Durumuyla İlgili Dağılımlar

	N	Ort	S.S.	P
Cinsiyet				
Erkek	58	3,68	0,57	0,000*
Kız	119	3,99	0,39	
Sınıf Düzeyi				
9.Sınıf	87	3,81	0,41	0,011*
10.Sınıf	52	3,91	0,60	
11.Sınıf	38	4,05	0,38	
Bölüm				
Bilişim teknolojileri	45	3,95	0,39	0,159
Giyim üretim teknolojisi	45	3,98	0,40	
Genel lise	87	3,83	0,55	
Uyruk				
Kırgızistan Cumhuriyeti	130	3,89	0,48	0,725
Türkiye Cumhuriyeti	47	3,91	0,47	

Tablo 4’te görüldüğü gibi ortaöğretim öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeyleri; öğrenim görülen bölüm ve uyruk değişkenleri açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermemektedir. Ancak cinsiyet değişkeni göz önüne alındığında erkek öğrencilerin ahlaki olgunluk düzeyleri 3,68 ve kız öğrencilerin ahlaki olgunluk düzeyleri 3,99 olarak hesaplanarak bu farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir ($p<0,05$) Buna göre kız öğrencilerin ahlaki olgunluk düzeyleri erkek öğrencilerden daha yüksektir. Ayrıca sınıf düzeyi değişkeni göz önüne alındığında 11. sınıf öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeylerinin 10. sınıf öğrencilerine göre ve 10. sınıf öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeylerinin 9. sınıf öğrencilerine göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir ($p<0,05$). Buna göre, sınıf düzeyi arttıkça ahlaki olgunluk düzeyi artmaktadır.

Ortaöğretim Öğrencilerinin Bilişim Teknolojilerini Etik Kullanma Düzeyleri ile Ahlaki Olgunluk Düzeyleri Arasındaki İlişki

Bu çalışmanın üçüncü araştırma sorusu “Ortaöğretim öğrencilerinin bilişim teknolojilerini etik

UMEK-2022

kullanma düzeyleri ile ahlaki olgunluk düzeyleri arasındaki ilişki nasıldır?” şeklindedir. Bu soruya yanıt üretmek üzere Spearman korelasyon analizi uygulanmış ve analiz sonuçları Tablo 5’te sunulmuştur.

Tablo 5. Ortaöğretim Öğrencilerinin Bilişim Teknolojilerini Etik Kullanma Düzeyleri ile Ahlaki Olgunluk Düzeyleri Arasındaki İlişki (Spearman Korelasyon Analizi)

	N	Ort	S.S.	1	2
1- BT Etik kullanma düzeyi	177	3,75	0,52	-	0,287*
2- Ahlaki olgunluk seviyesi	177	3,89	0,48	0,287*	-

Tablo 5 incelendiğinde, ortaöğretim öğrencilerinin bilişim teknolojilerini etik kullanma düzeyleri ile ahlaki olgunluk düzeyleri arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir ($p < 0,05$).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırmada, ortaöğretim öğrencilerinin bilişim teknolojilerini etik kullanma düzeyleri ile ahlaki olgunluk düzeyleri arasındaki ilişkinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaca ulaşmak üzere nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel tarama yönteminin kullanıldığı araştırmada üç farklı veri toplama aracı kullanılarak veriler elde edilmiş ve uygun istatistiksel analizlerle araştırma bulguları edinilmiştir. Bu bulgulardan hareketle ulaşılan araştırma sonuçlarına göre;

- Ortaöğretim öğrencilerinin bilişim teknolojilerini etik kullanma düzeyleri; cinsiyet, sınıf düzeyi ve öğrenim görülen bölüm değişkenlerine göre farklılaşmamaktadır.
- Ortaöğretim öğrencilerinin bilişim teknolojilerini etik kullanma düzeyleri; uyruğu Kırğızistan Cumhuriyeti olanlara göre uyruğu Türkiye Cumhuriyeti olanlar lehine anlamlı olarak farklılaşmaktadır.
- Ortaöğretim öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeyleri; öğrenim görülen bölüm ve uyruk değişkenlerine göre farklılaşmamaktadır.
- Ortaöğretim öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeyleri; cinsiyet değişkenine göre erkek öğrencilere göre kız öğrenciler lehine anlamlı olarak farklılaşmaktadır.
- Sınıf düzeyi değişkenine göre ortaöğretim 11. sınıf öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeyleri 10. sınıf öğrencilerine göre; 10. sınıf öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeyleri ise 9. sınıf öğrencilerine göre daha yüksektir.
- Ortaöğretim öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeyleri ile bilişim teknolojilerini etik kullanma düzeyleri arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır.

Mevcut araştırmada ulaşılan sonuçlar doğrultusunda, bilişim teknolojilerinin etik kullanımı ve ahlaki olgunluk düzeylerinde gözlenen farklılaşmaların nedenleri, nitel araştırma desenleri kullanılarak araştırılabilir. Ayrıca bilişim teknolojilerinin etik kullanımı ve ahlaki olgunluk düzeyleri arasındaki olumlu ilişki dikkate alınarak bu ilişkinin kapsamı hakkında araştırmalar yürütülebilir. Günümüzde bilişim teknolojilerinin insan hayatındaki önemi göz önüne alındığında, farklı araştırmalarda da belirtildiği üzere (Arıkan & Duymaz, 2015; Fidan, 2016) bilişim teknolojileri ve yazılım dersi başta olmak üzere ilgili dersler kapsamında bilişim teknolojilerinin etik kullanımı konusunun önemi ortaya çıkmaktadır.

Kaynaklar:

1. Arıkan, D., & Duymaz, S. H. (2014). Gerçek Yaşam Durum Senaryolarıyla Bilişim Etiği Ölçeği’ni Türkçeye uyarlama çalışması. *Ege Eğitim Dergisi*, 15(1), 318-337. <https://doi.org/10.12984/eed.55518>
2. Arıkan, Y. D., & Duymaz, S. H. (2015). Bilişim etiği öğretimi uygulaması. *İlköğretim Online*, 14(1), 188-199.
3. Çelen, F. K., & Seferoğlu, S. S. (2016). Bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımı ve etik

UMEK-2022

olmayan davranışlar: Sorunlar, araştırmalar ve değerlendirmeler. *Bilgisayar ve Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 4(8), 124-151. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jcer/issue/26914/282924>

4. Fraenkel, J. R., Wallen, N. E., & Hyun, H. H. (2012). *How to design and evaluate research in education* (8. Baskı). New York: McGraw-Hill.

5. Fidan, M. (2016). Bilişim etiği boyutlarına göre bilişim teknolojileri ve yazılım dersi öğretim programı kazanımlarının incelenmesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 24(4), 1641-1654.

6. Gürbüz, S., & Şahin, F. (2016). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri* (3. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

7. Lickona, T. E. (1991). *Educating for character: How our schools can teach respect and responsibility?* New York: Bantam Books.

8. MEB [Millî Eğitim Bakanlığı] (1983). *Millî Eğitim Temel Kanunu, Birinci Kısım-Türk Millî Eğitim Sistemini Düzenleyen Genel Esaslar, Birinci Bölüm-Türk Millî Eğitiminin Amaçları, Madde-2.* [Çevrim-içi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.1739.pdf>, Erişim tarihi: 23.02.2020.]

9. MEB [Millî Eğitim Bakanlığı] (2019). *Mesleki gelişim ders bilgi formu.* [Çevrim-içi: http://www.megep.meb.gov.tr/dokumanlar/Ders%20Bilgi%20Formlar%C4%B1/MESLEK%C4%B0%20GEL%C4%B0%20C5%9E%C4%B0M_DBF.pdf, Erişim tarihi: 23.02.2020.]

10. Şengün, M., & Kaya, M. (2007). Ahlaki olgunluk ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24(24-25), 51-64. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/omuifd/issue/20295/215418>

11. Yoon, C. (2011). Ethical decision-making in the Internet context: Development and test of an initial model based on moral philosophy. *Computers in Human Behavior*, 27(6), 2401-2409. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2011.08.007>

УДК: 37.018.43

Абыласынова Г. И., канд. филол. наук, доцент
gulaim-svet@mail.ru

Юсупова К. А., магистрантка
ИГУ им. К. Тыныстанова, Кыргызстан

СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЯ «ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ»

Статья посвящена актуальной проблеме современного образования — дистанционному обучению. Пандемия ускорила процесс внедрения цифровизации, стала фактором трансформации системы образования выявила трудности и проблемные места перехода учебного процесса в цифровой формат. Дистанционное обучение прочно заняло лидирующее место в образовании по вектору развития. Основная задача статьи — раскрыть сущность понятия «дистанционное обучения» и охарактеризовать его содержание как новую форму обучения. Сделан вывод о том, что дистанционное обучение может рассматриваться как самостоятельная форма обучения, потому что обладает существенными отличиями, которые не могут быть реализованы в традиционной форме.

Ключевые слова: цифровизация, дистанционное обучение, форма, технология, средство, сущность.

Абыласынова Г. И., филол. илимд. канд., доцент
gulaim-svet@mail.ru

Юсупова К. А., магистрант
К. Тыныстанова ат. БМУ, Кыргызстан

«АРАЛЫКТАН ОКУТУУ» ТҮШҮНҮГҮНҮН МАҢЫЗЫ ЖАНА МАЗМУНУ

УМЕК-2022

Макала заманбап билим берүүнүн актуалдуу проблемасына — аралыктан окутууга арналган. Пандемия санариптештирүүнү киргизүү процессин тездетип, билим берүү системасын трансформациялоонун фактору болуп калды, билим берүү процессин санарип форматка өткөрүүдөгү кыйынчылыктарды жана көйгөйлүү жерлерди ачып берди. Дистанттык окутуу өнүгүү вектору боюнча билим берүүдө алдыңкы орунду бекем ээледі. Макаланын негизги максаты – «аралыктан окутуу» түшүнүгүнүн маңызын ачып, анын мазмунун билим берүүнүн жаңы формасы катары мүнөздөп берүү. Дистанттык окутууну илим берүүнүн өз алдынча формасы катары кароого болот, анткени анын салттуу түрдө ишке ашырууга мүмкүн болбогон олуттуу айырмачылыктары бар деген тыянак чыгарылды.

Өзөктүү сөздөр: санариптештирүү, дистанттык окутуу, форма, технология, каражат, маңызы.

Abylasynova G. I., Associate Professor of the Department of Russian Language and Literature, gulaim-svet@mail.ru

Yusupova K. A., undergraduate student

K. Tynystanov Issyk-Kul State University, Kyrgyzstan

THE ESSENCE AND CONTENT OF THE CONCEPT OF "DISTANCE LEARNING"

The article is devoted to the actual problem of modern education — distance learning. The pandemic accelerated the process of introducing digitalization, became a factor in the transformation of the education system, revealed the difficulties and problem areas of the transition of the educational process to a digital format. Distance learning has firmly taken the leading place in education in terms of the development vector. The main objective of the article is to reveal the essence of the concept of "distance learning" and characterize its content as a new form of education. It is concluded that distance learning can be considered as an independent form of education, because it has significant differences that cannot be implemented in the traditional form.

Key words: digitalization, distance learning, form, technology, means, essence.

На современном этапе развития кыргызстанского общества, дальнейшей модернизации и обновления отечественной системы образования все более актуальным является проблема цифровизации всей сферы общественной жизни. Анализ стратегических, нормативно-правовых документов об образовании (Национальная стратегия устойчивого развития образования КР на период 2013-2017 гг., Концепция развития образования КР до 2020 г., Стратегия развития образования в КР на 2012-2020 гг.) свидетельствует о том, что в этих документах среди перспективных задач развития образования указывается на применение различных подходов с использованием новых информационных технологий, обеспечение большей доступности образования для населения страны путем широкого и активного использования возможностей дистанционного обучения и самообразования с применением информационных и телекоммуникационных технологий в процессе обучения и преподавания.

О дистанционной форме предоставления образования академическая общественность говорит давно. Однако глобальная общемировая пандемия поставила перед педагогической общественностью Кыргызстана не только новые вызовы, непростые задачи, которые были продиктованы временем и сложившимися обстоятельствами, никто в мире не знал как организовать обучение в новых условиях. Пандемия ускорила процесс внедрения цифровизации, стала фактором трансформации системы образования, выявила трудности и проблемные места перехода учебного процесса в цифровой формат. Сегодня система образования кардинально меняет методы обучения. Бесспорным является тот факт, что онлайн и дистанционное обучение прочно заняли лидирующие места в образовании по вектору

УМЕК-2022

развития. Во всех вузах Кыргызстана идут интенсивные поиски теоретического обоснования, методологических походов и практической реализации новых более эффективных средств и форм обучения, содержания и методов подготовки студентов по использованию современных технологий, в том числе и дистанционной формы обучения. Дистанционное обучение способствует решению одной из конституционных задач, стоящих перед образовательной сферой – обеспечение права на образование всем категориям обучающихся независимо от места их проживания, это индивидуальное образование человека, непрерывно продолжающееся в течение всей его жизни. Безусловно, у дистанционного обучения хорошие перспективы, связанные с реализацией тенденции обучения через всю жизнь. Однако до сих пор актуален вопрос: дистанционное обучение - это форма обучения или технология? Этот вопрос является серьезной проблемой, так как от его понимания зависят стратегия, тактика реализации дистанционного обучения, а соответственно, и подготовка преподавателей к работе в дистанционном обучении. Актуальность и значимость дистанционного обучения в настоящее время подтверждена также многочисленными исследованиями, монографиями, статьями, методическими руководствами и т.д. В этих работах приводятся рассуждения, целью которых является определение понятия “дистанционное обучение”, анализ сущности, содержания термина.

Наше исследование является попыткой проанализировать и уточнить сущность и содержание дистанционной формы обучения, выявить ее характерные особенности и отличительные черты.

Изучение научно-педагогической литературы показало, что понятие “дистанционное обучение” очень многогранное понятие, разные авторы, научные коллективы предлагают множество определений, свое видение этой проблемы, свои определения терминов, которые не позволяют однозначно раскрыть качественную определенность понятия “дистанционное обучение”. Некоторые исследователи называют его “дистантным”, переводя его с английского дословно. Некоторые называют “электронным обучением”, “онлайн-обучением”, “заочным обучением”. Предлагаются различные мнения по поводу функций, принципов, методов и средств дистанционного обучения. Безусловно, в чем-то эти понятия близки, но, во всяком случае, они не равнозначны и не могут заменять друг друга, поскольку каждое из указанных понятий имеет свои особенности.

Используя метод цитирования, приведем некоторые определения.

Так, по мнению Андреева А.А. дистанционное обучение – “это синтетическая, интегральная гуманистическая форма обучения, базирующаяся на использовании широкого спектра традиционных и новых информационных технологий и их технических средств, которые применяются для доставки учебного материала, его самостоятельного изучения, диалогового обмена между преподавателем и обучающимся” [1].

Портал “Российское открытое образование” приводит следующее определение: “дистанционное обучение – это форма обучения, при которой преподаватель и обучаемые физически разделены во времени и/или пространстве, отличающаяся от заочной формы обучения применением дистанционных технологий” [www.openet.ru]

Лаборатория дистанционного обучения при ИОСО РАО приводит такое определение дистанционному обучению: “форма обучения, при которой взаимодействие учителя и учащихся и учащихся между собой осуществляется на расстоянии и отражает все присущие учебному процессу компоненты (цели, содержание, методы, организационные формы, средства обучения), реализуемые специфическими средствами интернет-технологий или другими средствами, предусматривающими интерактивность” [6, с. 17].

УМЕК-2022

Группа специалистов МЭСИ считает дистанционное обучение «технологией обучения на расстоянии, при которой преподаватель и обучаемые физически находятся в различных местах. Ранее дистанционное обучение означало заочное обучение. Сейчас это средство обучения, использующее кейс-, ТВ- и сетевые технологии обучения» [www.iet.mesi.ru].

По мнению Хуторского А.В. дистанционное обучение – это “обучение с помощью средств телекоммуникаций, при котором субъекты обучения (ученики, педагоги, тьюторы и др.), имея пространственную или временную удаленность, осуществляют общий учебный процесс, направленный на создание ими внешних образовательных продуктов и соответствующих внутренних изменений (приращений) субъектов образования» [6].

Приобретение знаний и умений, посредством информации и обучения, включающая в себя технологии и другие формы обучения на расстоянии.

Организованный по определенным темам и дисциплинам учебный процесс, предусматривающий активный обмен информацией между учащимися и преподавателями, а также между самими учащимися, использующий в максимальной степени современные средства новых информационных технологий.

Систематическое целенаправленное обучение, которое осуществляется на некотором расстоянии от преподавателя [<http://www.usdla.org/> Ассоциация ДО США USDLA].

“Целенаправленный процесс интерактивного взаимодействия обучающихся и обучающихся между собой и со средствами обучения инвариантный к их расположению в пространстве и во времени, который реализуется в специфической дидактической системе “ [2].

Из вышеприведенных определений можно сделать вывод, что нет единого понимания сущности дистанционного обучения, не в полной мере отражена суть рассматриваемого явления, часто авторы лишь ограничиваются констатацией некоторых характеристик дистанционного обучения. Ключевыми в этих определениях можно назвать форму обучения, с использованием традиционных и новых информационных технологий, технологию обучения, учебный процесс как обмен информацией, обучение на расстоянии, интерактивное взаимодействие обучающихся и обучающихся между собой и со средствами обучения.

Если объединить и сопоставить эти определения, то дистанционное обучение это:

- форма организации учебного процесса на основе использования информационно-коммуникационных технологий для обеспечения взаимодействия и общения его участников, удаленных друг от друга во времени и пространстве;
- дистанционное обучение является компонентом дистанционного образовательного процесса.

В российских и кыргызстанских вузах в дистанционное обучение представлено в виде технологий дистанционного обучения, что закреплено законодательной базой.

Так, в статье 32 «Закона об образовании» дистанционные образовательные технологии трактуются как «образовательные технологии, реализуемые, в основном, с применением средств информационных и телекоммуникационных технологий при опосредованном или не полностью опосредованном (на расстоянии) или не полностью опосредованном взаимодействии обучающегося и педагогического работника» (Закон КР "Об образовании"). Из этого следует что «образовательное учреждение вправе использовать дистанционные образовательные технологии при всех формах получения образования... [5].

По нашему мнению, дистанционное обучение можно трактовать как процесс взаимодействия между педагогом обучающимися, при котором участники образовательного процесса находятся на расстоянии друг от друга, в результате чего у студента формируются определенные компетенции. В основе образовательного процесса при дистанционном

УМЕК-2022

обучении лежит целенаправленная и контролируемая самостоятельная работа студента, который может учиться в любое удобное для него время, находясь в удобном для него месте по индивидуальному расписанию, имея возможность многократного возвращения к обучающему материалу, имея при себе комплект специальных средств обучения.

В дистанционном обучении усиливается индивидуальный учебный компонент по сравнению с традиционным обучением. Как считают эксперты, дистанционная форма обучения - это форма лично-ориентированного обучения. Тому подтверждение – обучение в индивидуальном темпе и режиме, когда скорость изучения конкретных тем, предметов устанавливается самим обучающимся в зависимости от его уровня, потребностей и возможностей.

Кроме этого, обучающийся может сам выбрать курс обучения из многочисленного перечня, самостоятельно распланировать время, место, продолжительность занятий, гибко подходить к процессу обучения.

Дистанционные технологии обладают большими возможностями и достоинствами, которые заключаются

- в свободном доступе к разнообразным информационным ресурсам и увеличению ее базы;
- дистанционностью, модульностью и интерактивностью;
- возможностью формирования социальных образовательных сообществ;
- возможностью моделирования различных процессов и явлений;
- эффективной реализацией обратной связи между педагогом и обучающимся;
- в использовании новейших достижений информационно-телекоммуникационных технологий;
- в предоставлении равных возможностей получения образования независимо от места проживания, состояния здоровья, элитарности и материальной обеспеченности;
- в возможности создания комфортных условий для творческого самовыражения обучающегося.

Вместе с тем, дистанционное обучение имеет и некоторые недостатки

- недостаточная мотивация к учебе, из-за чего необходим более строгий и постоянный контроль в процессе;
- неумение организовать свою работу, режим, в том числе, из-за возраста или уровня развития, что требует разработки детального плана обучения и постоянного сопровождения;
- зачастую проверка знаний может быть в очном режиме

Почему дистанционное образование выходит на передний план? Потому что - это вызов времени и ответ на быстроменяющиеся требования общества.

"Дистанционное обучение, основанное на использовании современных информационных, коммуникационных технологий, позволит расширить доступ к высшему образованию различным социальным группам и слоям населения, реализовывать многоцелевые, в том числе трансдисциплинарные, образовательно-профессиональные программы, а также будет способствовать повышению качества учебного процесса в вузах и поддержке вузовской науки" [9].

Особое значение дистанционное обучение имеет для развития региональных высших учебных заведений, филиалов высших учебных заведений, а также для сферы повышения квалификации и переподготовки специалистов. Для развития дистанционного образования требуется расширение применения дистанционного обучения в системе высшей школы Кыргызстана. Развитие онлайн-дистанционного обучения революционизирует преподавание и обучение. В основе этой революции – абсолютно новая педагогика, к которой

УМЕК-2022

нынешнее поколение преподавателей высших учебных заведений Кыргызстана готовится и в состоянии внедрить на необходимом уровне. Распространение дистанционного образования будет способствовать росту виртуальной мобильности и транснациональному образованию.

Литература:

1. Андреев А. А. К вопросу об определении понятия «дистанционное обучение» [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.e-joe.ru/sod/97/4_97/st096.html
2. Андреев А.А., Солдаткин В.И. В.И. Дистанционное обучение: сущность, технология, организация. –М.: Издательство МЭСИ, 1999. – с.196
3. Бондырева О.В. Понятие «дистанционное обучение»: содержание и сущность //Актуальные проблемы современной науки, Год выхода: 2015 <https://naukarus.com/ponyatie-distantcionnoe-obuchenie-soderzhanie-i-suschnost>
4. Молоткова Т. Л. Дистанционное образование: сущность и содержание //Вестник Челябинского государственного университета. 2015. № 9 (364). Философия. Социология. Культурология. Вып. 36. С. 108-111.
5. Московский государственный университет экономики, статистики и информатики Открытое образование. Термины и определения [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.info.mesi.ru/program/glossaryOO.html>
6. Полат Е. С. Хуторской А. В. Проблемы и перспективы дистанционного образования в средней образовательной школе: Доклад [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.ioso.ru/ioso/senatus/meeting280900.htm>.
7. Полат Е. С., Бухаркина М. Ю., Моисеева М. В. Теория и практика дистанционного обучения: Учеб. пособие для студентов высших педагогических учебных заведений / Под ред. Е. С. Полат. -М.: Издательский центр «Академия», 2004.
8. Постановление Правительства Кыргызской Республики «Об утверждении нормативных правовых актов, регулирующих применение дистанционных образовательных технологий» от 26 июня 2014 года № 354.
9. Состояние и перспективы системы обеспечения качества образования в Кыргызской Республике. Сборник статей. -Бишкек, 2021. – с.5.

УДК: 338.48:811.111(07)

Озтюрк Мадина
доктор педагогики, PhD,
КТУ «Манас», Кыргызстан
madinaozturk@gmail.com

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ СФЕРЫ ТУРИЗМА НА ЗАНЯТИЯХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В статье рассматриваются педагогические условия, направленные на формирование социальной компетенции у будущих специалистов сферы туризма и сервиса на занятиях английского языка. Поскольку туризм является одной из высокодоходных и быстро развивающихся отраслей мирового хозяйства, спрос на специалистов данного профиля достаточно высок. Высоки и требования к работникам данной сферы. Невозможно представить себе специалиста по туризму, не владеющего английским языком, так как работа в данной сфере – это постоянное общение с гостями и коллегами из разных стран. Кроме того, специалисты данного профиля должны уметь брать на себя ответственность, действовать в ситуациях стресса и неопределённости, быть гибкими, мобильными, выходить за рамки принятых ограничений, что говорит о необходимости формирования

УМЕК-2022

социальной компетенции у студентов, будущих специалистов сферы туризма. В рамках настоящего исследования определены следующие педагогические условия, способствующие эффективному формированию социальной компетенции у студентов сферы туризма и сервиса: отбор содержания тем учебного материала, отражающего будущую профессиональную деятельность студентов, применение интерактивных технологий обучения, имеющих социальную направленность, а также организация внеаудиторной работы, нацеленной на включение студентов в социальные отношения, связанные с их будущей профессиональной деятельностью. Результаты исследования свидетельствуют об эффективности применения данных педагогических условий для формирования социальной компетенции у студентов, будущих специалистов сферы туризма в рамках занятий по английскому языку.

Ключевые слова: педагогические условия, сфера туризма, специалисты сферы туризма, английский язык, компетенция, социальная компетенция.

Өзтүрк Мадина
PhD доктор
“Манас” КТУ, Кыргызстан
madinaozturk@gmail.com

ТУРИЗМ БАГЫТЫНДАГЫ БОЛОЧОК АДистердин СОЦИАЛДЫК КОМПЕТЕНЦИЯСЫН АНГЛИС ТИЛИ САБАКТАРЫНДА КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ПЕДАГОГИКАЛЫК ШАРТТАРЫ

Бул макалада Туризм жана тейлөө багытындагы адистикке даярдалып жаткан студенттердин социалдык компетенттүүлүгүн англис тили сабагында калыптандыруунун педагогикалык шарттары каралат. Туризм дүйнө жүзүндө кирешелүү жана тез өнүгүп бара жаткан тармак болгондуктан, бул багыттагы адистерге суроо-талап абдан чоң. Албетте, аларга болгон талаптар да күчтүү. Туризм багытында иштеп, бирок англисче билбеген адис болушу мүмкүн эмес. Себеби аталган багытта иштеген киши дайыма чет өлкөдөн келген коноктор же кесиптеештери менен сүйлөшөт. Муну менен бирге туризм багытында эмгектенген кызматкер кооптуу жана кыйын абалдарда жоопкерчиликти өз мойнуна ала билиши, ийкемдүү болушу, мобилдүү жана чектен чыкпаган мыкты адис болушу керек. Ошол себептен келечектеги кызматкердин социалдык компетенттүүлүгүн калыптандыруу муктаждыгы келип чыгат.

Аталган илимий изилдөө ишинде туризм багытындагы адистердин социалдык компетенттүүлүгү натыйжалуу болушу үчүн төмөнкү педагогикалык ыкмалар каралган: студенттердин кесибине ылайык келе турган окуу материалынын дыкат тандалышы, билим берүүдөгү кесипке байланышкан интерактивдүү ыкмалардын пайдаланылышы, студенттердин келечектеги кесибине байланыштуу социалдык байланыштарды сабактан тышкары учурларда уюштура билүү. Илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыгы англис тили сабагында бул ыкмалардын колдонулушу болушунча натыйжалуу экенин көрсөттү.

Өзөктүү сөздөр: педагогикалык шарт, туризм багыты, туризм багытындагы студенттер, англис тили, компетенция, социалдык компетенция.

Madina Ozturk,
PhD, Kyrgyz Turkish «Manas» University, Kyrgyzstan.
madinaozturk@gmail.com,

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF SOCIAL COMPETENCE OF FUTURE TOURISM SPECIALISTS IN ENGLISH LESSONS

This study covers pedagogical conditions for the formation of social competence of the future tourism specialists in the process of teaching English. Since tourism is one of the highly profitable and rapidly developing sectors of the world economy, the demand for the specialists in this field is quite high. The requirements for employees in this area are also high. It is impossible to imagine a tourism specialist, who does not speak English, since work in this field means constant communication with guests and colleagues

УМЕК-2022

from different countries. Moreover, these specialists should be able to take a responsibility, act in situations of stress and uncertainty, be flexible, mobile, go beyond the accepted restrictions. It means that there is a need to form social competence of tourism students. Within the framework of this study, the following pedagogical conditions have been identified as more effective for formation of social competence of tourism students: selection of content of instructional materials that reflects the future professional activity, the use of socially oriented interactive learning activities, organization of extracurricular activities, aimed at including students in social relations, related to their future professional activities. The results of this study showed the effectiveness of the application of these pedagogical conditions for the formation of social competence of the future tourism specialists in the process of teaching English.

Key words: *pedagogical conditions, tourism, tourism specialists, English language, competence, social competence.*

Сфера туризма является одной из отраслей мировой экономики, приносящей высокие доходы. Туризм – важный двигатель мировой экономики. Каждое десятое рабочее место в мире прямо либо косвенно генерируется туризмом [<https://www.unwto.org/ru/news/stepping-up-support-and-coordination-for-a-safe-and-sustainable-recovery-of-tourism>]. В Кыргызской Республике данная отрасль также является приоритетной, поскольку потенциал туризма действительно огромен. И, как следствие, наблюдается активный рост числа хозяйствующих субъектов, осуществляющих деятельность в сфере туризма и сервиса [Озтюрк М. Ш., 2021]. Развитие данной отрасли положительно влияет на смежные сферы экономики, а также повышает уровень занятости и благосостояния населения страны в целом [Озтюрк М. Ш., 2021]. К предприятиям сферы туризма следует отнести турагентов, туроператоров, отели, предприятия, предоставляющие услуги питания, транспортные компании, организации, занимающиеся экскурсионной деятельностью, предприятия сферы досуга и развлечений и т.д.

Однако необходимо отметить, что ключевая роль в туризме отводится людям, занятым в данной сфере, которые делают наше путешествие особенным. Очевидно, что с развитием туризма растет спрос на специалистов такого профиля. В настоящее время потенциальные работники туристической индустрии проходят тщательный отбор. Современный работодатель предъявляет высокие требования к качеству персонала данной сферы. В первую очередь, необходимо подчеркнуть важность владения иностранными языками, в частности английским. Работа в сфере туризма – это коммуникации с гостями из разных стран. Таким образом, не зная языка, найти работу в туристической индустрии практически невозможно. Ввиду слабой языковой подготовки специалистов, организации сферы туризма предпочитают нанимать выпускников языковых факультетов или обучать свой персонал. Это влечет за собой дополнительные финансовые и временные расходы.

Специалист может отлично знать особенности своей работы, но недостаточность иноязычной подготовки препятствует его свободному общению с гостями, что зачастую может порождать даже конфликтные ситуации.

Также важными требованиями для работы в этой отрасли является умение принимать ответственность, способность быстро адаптироваться к различным профессиональным ситуациям, умение общаться с людьми, действовать в ситуациях неопределенности, что требует сформированности у таких специалистов социальной компетенции [Озтюрк, М.Ш., 2015]. Таким образом, проблема совершенствования формирования социальной компетенции будущих специалистов индустрии туризма имеет особую актуальность. Проблема подготовки кадров для сферы туризма и сервиса нашла отражение в трудах А.С. Алымкуловой, А.К. Долотбаковой, М.Б. Чормонова и др. Вопросы формирования социальной компетенции при подготовке специалистов для сферы туризма рассматриваются в работах В.В. Лихолетова, Ю.В. Слезко, А.В. Соколова, А.С. Тарасенко и др. Несмотря на то, что вопросы формирования и развития социальной компетенции достаточно активно изучаются, проблема формирования выше названной компетенции у будущих работников индустрии

УМЕК-2022

туризма посредством обучения английскому языку на сегодняшний день недостаточно изучена. Целью данного исследования является теоретическое обоснование и определение практических направлений реализации процесса формирования социальной компетенции у студентов, будущих специалистов индустрии туризма в процессе обучения английскому языку.

Если ранее целью высшего профессионального образования было приобретение учащимся определенных знаний, навыков и умений, то сегодня данный подход уже является недостаточным [Озтюрк М.Ш., 2021]. Работодатель ждет выпускников, способных применять полученные знания в практической деятельности. Таким образом, от выпускника сегодня требуются не только знания, полученные в процессе обучения, но и дополнительные качества, которые позволят им справляться с различными профессиональными ситуациями. Такой запрос рынка труда привел к смене знаниевого подхода в образовании на компетентностный, выдвигающий на первый план умение действовать в различных профессиональных ситуациях, а не приобретать предметные знания. Иными словами, компетентностный подход направлен на формирование грамотного, компетентного, квалифицированного специалиста, который будет высоко востребован на рынке труда (Кузьмина Н.В., 1990)

Вопросы компетентностного подхода освещены в работах И.А. Зимней, А.В. Хуторского, Б.Д. Эльконина и др. В Кыргызской Республике вопросы реализации компетентностного подхода отражены в трудах Т.А. Абдрахманова, Н.А. Асиповой, К.Д. Добаева, Н.К. Дюшеевой, А.М. Мамытова, А.К. Наркозиева и др.

Ключевыми понятиями компетентностного подхода являются такие, как «компетентность» и «компетенция».

Согласно определению педагогического словаря, слово «компетенция» означает сферу деятельности или круг полномочий, в котором человек обладает необходимым опытом и знаниями (Педагогический словарь, 2008).

В Оксфордском словаре слово «компетенция» определено как способность выполнять работу эффективно, успешно [<https://en.oxforddictionaries.com/definition/competence>].

Компетентность же является уровнем подготовленности для работы в определенной сфере, степень владения знаниями, способами деятельности, которые необходимы для принятия эффективных решений [Педагогический словарь, 2008]. Согласно определению, И. П. Подласого компетентность представляет собой умение применить знания, полученные в процессе обучения на практике [2015].

Рассмотрим точки зрения различных авторов относительно определения термина «социальная компетенция». В.И. Байденко видит социальную компетенцию как «готовность и способность формироваться и жить в социальном взаимодействии: изменяться и адаптироваться» [2004]. И.Е. Шишова [2006] рассматривает социальную компетенцию как «способность эффективно взаимодействовать с другими людьми в процессе речевого общения и осуществления какой-либо иной деятельности на основе имеющихся знаний, навыков и умений, сформированных коммуникативных способностей и качеств личности».

Исследования, посвященные формированию и развитию компетенций студентов вузов туристского профиля, представлены в работах А.С. Недковой [2011], М.В. Полевой, Н.В. Анненковой [2009].

Вопросы формирования социальной компетенции на занятиях иностранного языка затронуты в трудах Е.В. Глазковой, И.И. Лейфы [2017], Е.Н. Шабашевой, И.Е. Шишовой и др. Проблемы социальной компетентности специалистов сферы туризма и сервиса рассмотрены в работах В.В. Лихолетова, А.С. Тарасенко [2007].

Компонентный состав социальной компетенции, с точки зрения различных авторов,

УМЕК-2022

разнообразен. В рамках нашего исследования представлен компонентный состав социальной компетенции, предложенный Т.Г. Пушкаревой и Ю.А. Трифионовой [2012] (рис. 1). Принимая во внимание направленность подготовки студентов, считаем целесообразным включить в ее состав компонент, связанный с ориентацией на другого, и компонент, связанный с социальной мобильностью и активностью человека, поскольку они наиболее характерны для сферы туризма и сервиса [Подласый И.П., 2015].

Рис. 1. Компонентный состав социальной компетенции

Формирование социальной компетенции студентов, будущих специалистов, будет более успешным при соблюдении необходимых педагогических условий.

Педагогические условия согласно К. Бабанскому [1982] – это «обстановка, при которой компоненты учебного процесса представлены в наилучшем взаимодействии, когда учитель плодотворно преподаёт, управляет учебным процессом, а студенты – плодотворно учатся». Принимая во внимание специфику нашего исследования, педагогические условия, на наш взгляд, представляют собой педагогическую среду и систему средств, организованных преподавателем для успешного формирования социальной компетенции студентов.

В рамках нашего исследования были определены следующие педагогические условия формирования социальной компетенции студентов, будущих специалистов сферы туризма на занятиях английского языка:

- отбор содержания тем учебного материала, отражающего будущую профессиональную деятельность студентов;
- применение интерактивных технологий обучения, имеющих социальную направленность;
- организация внеаудиторной работы, нацеленной на включение студентов в социальные отношения, связанные с их будущей профессиональной деятельностью [Озтюрк М.Ш., 2021].

Первым педагогическим условием формирования социальной компетенции является отбор содержания тем учебного материала, отражающего будущую профессиональную деятельность студентов [Озтюрк М.Ш., 2021]. Считаем, что в отборе тем должны быть отражены профессиональные обязанности работников сферы туризма, основные понятия сферы гостеприимства, а также современное состояние индустрии туризма в Кыргызской Республике и мире. Таким образом в отборе тем учитывались цели обучения английскому языку. Кроме того, считаем, что материал должен вызывать интерес у студентов с точки зрения их профессии, а также готовить их к будущей профессиональной деятельности. К примеру, такие темы, как: «Приём заказа в ресторане», «Бронирование номера в гостинице», «Имеем дело с жалобами клиентов», «Вежливые объяснения гостям», «Оплата счета» и т.д.

В качестве второго педагогического условия формирования социальной компетенции было

УМЕК-2022

взято применение интерактивных технологий обучения, имеющих социальную направленность [Полевая М.В., Анненкова Н.В., 2009]. Интерактивные методы обучения больше сконцентрированы на широком взаимодействии студентов как с преподавателем, так и друг с другом. Кроме того, они предполагают доминирование активности обучающихся в процессе обучения [Полицинская Е.В., 2013]. В целях формирования социальной компетенции у студентов, будущих специалистов индустрии туризма нами были использованы такие интерактивные технологии обучения, как проектная методика, ролевые игры и др. К примеру следующие ролевые игры были организованы в рамках эксперимента: Ролевая игра «Taking restaurant bookings / Бронирование столика в ресторане», «Dealing with customer complaints / Имеем дело с жалобами клиентов», «Explaining dishes / Рассказать гостю о блюде», «Taking a food order / Прием заказа в кафе» и др.

Рассмотрим фрагмент проведения ролевой игры.

Преподаватель: сообщает тему игры и подчеркивает ее важность для их будущей профессиональной деятельности. Кроме того, преподаватель говорит о важности заботы о госте. Затем озвучивается инструкция и распределяются роли. **Распределение ролей:** клиент (client), сотрудник службы приема и размещения гостей (receptionist). Участникам игры выдаются карточки с полезными фразами и выражениями в соответствии с выбранной ролью.

Преподаватель: Вы – сотрудник службы приема и размещения гостей отеля «Titanic». Ваш клиент желает заехать в номер. Дайте ему регистрационную форму, которую необходимо заполнить для заселения в номер. В случае, если ваш гость затрудняется заполнить форму, помогите ему. Проявите максимум вежливости и внимания.

На этапе контроля преподаватель предлагает студентам обсудить результаты проведенной игры. Обсуждаются обязанности сотрудников службы приема и размещения гостей, процедура заселения, и т. д. Кроме того, подчеркивается важность толерантного общения с гостями, умения, создать доброжелательную атмосферу. Также закрепляется лексический материал по изученной теме [Озтюрк М.Ш., 2021].

Что касается проектных работ, то их темы звучали следующим образом: «Кыргызстан – страна туризма», «Экотуризм в Кыргызстане», «Лондон как популярное туристское направление» и др. Студенты представляли результаты проектов в виде презентации в программе Microsoft Power Point либо в виде устного доклада, а также в других формах. И, наконец, третьим педагогическим условием формирования социальной компетенции в рамках нашего исследования явилась организация внеаудиторной работы, нацеленной на включение студентов в социальные отношения, связанные с их будущей профессиональной деятельностью [Озтюрк М.Ш., 2021]. В нашем исследовании по формированию социальной компетенции студентов туризма была применена такая форма внеаудиторной работы, как экскурсия. Согласно Т.С. Широковой экскурсия является древней формой учебной деятельности, в которой процесс обучения происходит не в условиях аудитории, а на предприятиях соответствующей отрасли [file:///C:/Users/User/Downloads/metodika-organizatsii-i-provedeniya-netraditsionnyh-urokov-v-obrazovatelnom-protse-uchrezhdeniy-spo.pdf].

Экскурсии отлично стимулировали студентов к обучению, повышали интерес у студентов, а также способствовали знакомству с будущей профессией. На наш взгляд, проведение подобных экскурсий является эффективной формой внеаудиторной деятельности, так как еще помогает учащимся осознанно подходить к выбору своей будущей профессии. Проведение экскурсий происходило в три следующих этапа:

1) подготовка к экскурсии; 2) выезд студентов к объекту экскурсии и выполнение необходимой учебной работы; 3) подведение итогов экскурсии [Шлома С.Д., 2014]. Также студентам предварительно давались задания, ответы на которые они могли найти во время экскурсии [Костоварова В.В., 2015]. Необходимо отметить, что студенты выполняли данные задания с большим желанием и интересом. За период проведения

УМЕК-2022

эксперимента нами были предусмотрены экскурсии для студентов на следующие объекты: туристическая компания «Kyrgyz Concept», отель «Jannat Regency Bishkek», ресторан «Фрунзе», башня «Бурана», природный парк «Ала-Арча», площадь «Ала-Тоо».

Объектом данного исследования является процесс обучения английскому языку будущих специалистов сферы туризма. Предмет исследования представляет собой формирование социальной компетенции в процессе обучения английскому языку. Чтобы достигнуть цели данного исследования, нами были использованы следующие методы исследования:

- метод изучения психолого-педагогической методической и научной литературы по проблеме исследования. Подробное изучение литературы по проблеме исследования позволило ознакомиться с различными точками зрения относительно исследуемых вопросов, что дало общую картину о степени разработанности проблемы. Кроме того, данный метод предполагает составление списка литературы по исследуемой проблеме;

- анкетирование. В данном исследовании социальная компетенция представлена совокупностью следующих структурных компонентов: 1) компонент, связанный с ориентацией на другого; 2) компонент, связанный с социальной мобильностью и активностью человека. В этой связи, чтобы оценить уровень сформированности социальной компетенции студентов, мы применили анкету В.В. Бойко, направленную на диагностику компонента, связанного с ориентацией на другого. Оценка второго компонента социальной компетенции, связанного с социальной мобильностью и активностью человека, проводилась с помощью опросника Т. В. Корниловой;

- эксперимент, проводимый в три этапа: констатирующий, формирующий и контрольный;
- метод статистической обработки полученных результатов.

В рамках нашего исследования эксперимент проводился в три следующих этапа: 1) констатирующий этап; 2) формирующий этап; 3) контрольный этап. В нашем исследовании применялся метод анкетирования с целью оценки уровня сформированности социальной компетенции у студентов туризма. Принимая во внимание структурные компоненты социальной компетенции, на констатирующем этапе эксперимента с целью комплексной оценки сформированности социальной компетенции нами было проведено анкетирование с использованием опросника определения уровня эмпатических способностей В.В. Бойко (Анкета-1). Компонент, связанный с социальной мобильностью и активностью человека, оценивался с помощью опросника толерантности-интолерантности к неопределенности, разработанного Т.В. Корниловой (Анкета-2). Данные опросники были адаптированы нами к задачам данного исследования [Озтюрк М.Ш., 2021].

Вопросы Анкеты-1 были нацелены на определение уровня эмпатических способностей, то есть предвидение поведения гостя, например, умение поставить себя на место другого, способность создавать доброжелательную психологическую атмосферу. Анкета состоит из 36 вопросов. Ответить на утверждения необходимо «Да» либо «Нет». Суммарный показатель может изменяться в пределах от 0 до 36 баллов. За каждый ответ «Да» присваивается 1 балл. В случае, если респондент набрал в сумме 30 баллов и выше, то уровень эмпатии у него высокий; с 29 до 22 – средний; если общий балл составляет 21-15, то это считается заниженным показателем. Результат, составляющий менее 14 баллов, указывает на очень низкий уровень эмпатии. Подсчет баллов выявил, что на констатирующем этапе эксперимента в экспериментальной группе средний балл составил 16, в контрольных группах – 21. В обоих случаях это говорит о заниженном показателе.

Вторая анкета (Анкета-2) нашего исследования нацелена на определение таких показателей, как: 1) толерантность к неопределенности (ТН), то есть открытость к новизне, способность самостоятельно решать комплексные задания; 2)

УМЕК-2022

интолерантность к неопределенности (ИТН), указывающая на неприятие новизны и неопределенности; 3) межличностная интолерантность к неопределенности (МИТН), отражающая неприятие неопределенности в отношении с другими людьми. В анкете представлено 33 утверждения, где необходимо оценить степень своего согласия или несогласия. Показатели ТН представлены следующим образом: 12-35 – низкий, 36-60 – средний и 61-84 – высокий. Показатели ИТН представлены как: 13-38 – низкий, 39-65 – средний и 66-91 – высокий. Для МИТН 8-23 балла являются низким показателем, 24-40 – средним, а 41-56 – высоким. Констатирующий этап эксперимента по второй анкете выявил следующие результаты: ТН составила в среднем 32 балла, ИТН – 67, а МИТН – 29 баллов. В контрольной группе ситуация выглядела следующим образом: ТН – в среднем 39 баллов, ИТН – 52 и МИТН – 31 балл [Озтюрк М.Ш., 2021].

Таким образом, в соответствии с результатами констатирующего эксперимента, сформированность социальной компетенции в контрольной группе незначительно превышает сформированность данной компетенции у студентов экспериментальной группы.

Формирующий этап эксперимента длился с сентября 2017 года по июнь 2018 года. 59 студентов (31 студент 2-го курса отделения «Туризм» Профессиональной высшей школы КТУ «Манас» и 28 студентов 2-го курса направления подготовки «Туризм» и «Гостиничное дело» Академии туризма) входили в контрольную группу, а 58 студентов (36 студентов 2-го курса отделения «Туризм» Профессиональной высшей школы КТУ «Манас» и 22 студента 2-го курса направления подготовки «Туризм» и «Гостиничное дело» Академии туризма) обучались на основе разработанных нами педагогических условий формирования социальных компетенций в процессе обучения английскому языку [(Озтюрк М. Ш., 2021)].

Необходимо отметить, что в процессе проводимого нами эксперимента у студентов произошло заметное повышение интереса к изучению английского языка, повысилась успеваемость, а также улучшились социальные навыки.

Для выявления уровня сформированности коммуникативной и социальной компетенций по результатам проведения эксперимента нами был проведен контрольный срез в экспериментальной и контрольной группах. Результаты контрольного среза показали, что уровень сформированности социальной компетенции в экспериментальной группе вырос по сравнению с контрольной группой.

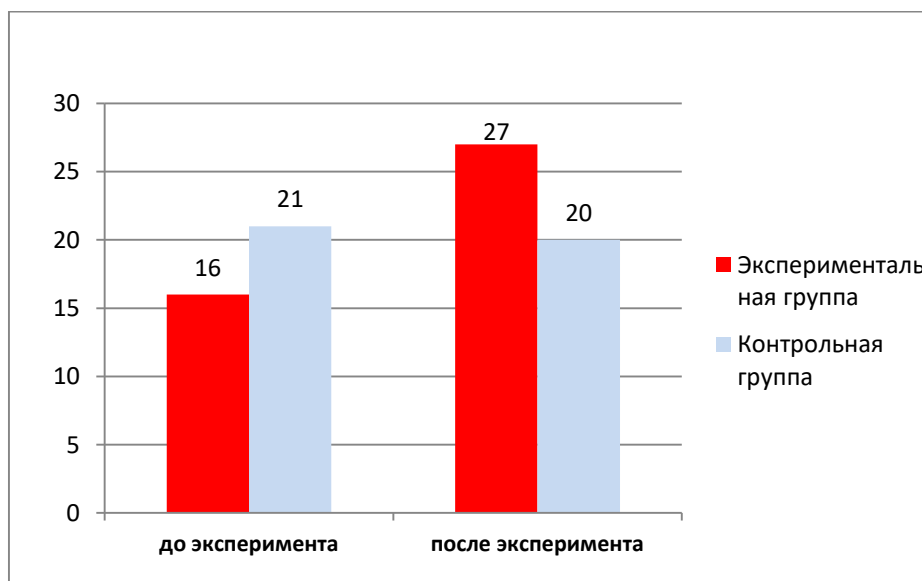

Рис. 2. Результаты нулевого и контрольного срезов по определению уровня

УМЕК-2022

эмпатических способностей

Как видно из графика (рис. 2), после проведения эксперимента средний балл экспериментальной группы увеличился с 16 до 27, что говорит о среднем уровне эмпатических способностей, в то время как показатель контрольной группы составил 20 баллов (заниженный уровень).

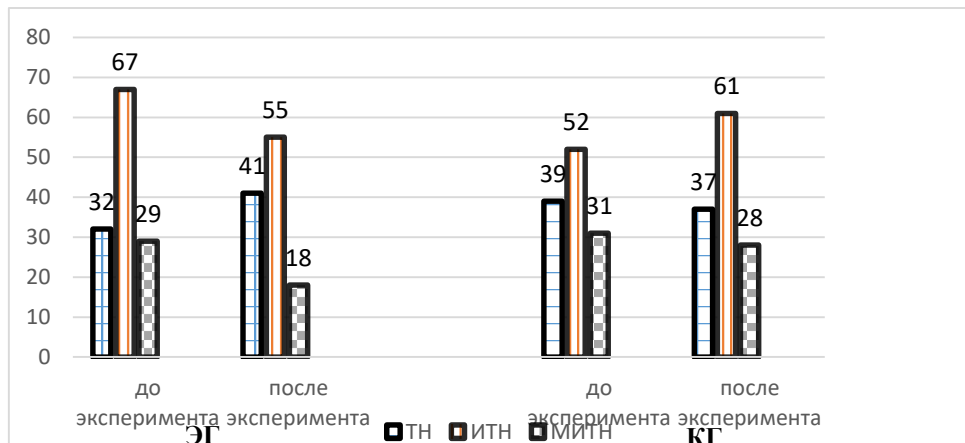

Рис. 3. Результаты нулевого и контрольного срезов по диагностике толерантности к неопределенности

По результатам формирующего эксперимента толерантность к неопределенности (ТН) в экспериментальной группе выросла с 32 до 41 балла, являясь средним показателем, что говорит о стремлении к новизне, готовности идти более сложным путем. Интолерантность к неопределенности (ИТН) составила 55 баллов, снизившись с 67, что говорит о снижении стремления к ясности и упорядоченности в работе (рис. 3). Также снизился такой показатель, как интолерантность к неопределенности (МИТН) с 29 до 18 баллов, указывая на снижение дискомфорта в случае неопределенности в межличностных отношениях. В контрольной группе ТН незначительно снизилась – с 39 до 37 баллов, ИТН увеличилась с 52 до 61 балла, говоря о неприятии неопределенности. Показатель МИТН снизился лишь незначительно – с 31 до 28 баллов, что подтверждает результативность проведенного эксперимента [Озтюрк М.Ш., 2021].

Активное развитие туристского сектора ставит перед системой образования задачу подготовки высококвалифицированных кадров, владеющих иностранными языками [Озтюрк М.Ш., 2021]. Принимая во внимание специфику работы в туризме, сформированность социальной компетенции является одним из основных требований к специалистам этой сферы.

В нашем исследовании был определен компонентный состав социальной компетенции работника сферы туризма, который представлен компонентом, связанным с социальной мобильностью и активностью человека и компонентом, связанным с ориентацией на другого. Эти компоненты предполагают способность управлять своими эмоциями, принимать ответственность, умение предвидеть поведение клиента, коллеги.

Таким образом, для успешного формирования социальной компетенции нами были разработаны следующие педагогические условия:

- применение интерактивных технологий обучения, имеющих социальную направленность;
- организация внеаудиторной работы, нацеленной на включение студентов в социальные отношения, связанные с их будущей профессиональной деятельностью [Озтюрк М.Ш., 2021].

УМЕК-2022

Педагогические условия, разработанные в рамках настоящего исследования, были успешно реализованы в процессе нашего эксперимента. Результаты, полученные в ходе данного педагогического эксперимента, подтверждают эффективность разработанных педагогических условий формирования социальной компетенции студентов, будущих специалистов сферы туризма.

Литература:

1. Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения: общедидактический аспект [Текст] / Ю. К. Бабанский. – М.: Педагогика, 1982. – 240 с.
2. Байденко, В.И. Компетенции в профессиональном образовании (к освоению компетентностного подхода) [Текст] / В.И. Байденко // Высшее образование в России. – 2004. – №11.
3. Костоварова, В.В., Чудайкина, Г.М. Экскурсия как один из методов интерактивного обучения иностранным языкам в вузах в сфере туризма и сервиса [Текст] / В.В. Костоварова, Г.М. Чудайкина // Сервис plus. – 2015. – № 2.
4. Кузьмина, Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения [Текст] / Н.В. Кузьмина. – М.: Высшая школа, 1990.
5. Лейфа, И.В., Глазкова, Е.В. Формирование социальной компетенции на занятиях по иностранному языку в СПО [Текст] / И.В. Лейфа, Е.В. Глазкова // Азимут научных исследований: педагогика и психология. – 2017. – №2.
6. Лихолетов В. В., Почебут Д. А. Развитие социальной компетентности менеджеров по туризму в среде туристического похода [Текст] / В.В. Лихолетов, Д. А. Почебут // Человек. Спорт. Медицина. – 2007. – №6 (78).
7. Недкова А. С. Профессиональная компетентность специалистов в сфере туристического обслуживания [Текст] / А.С. Недкова // Вестник Ассоциации вузов туризма и сервиса. – 2011. – №4.
8. Озтюрк М. Ш. Формирование коммуникативных и социальных компетенций студентов сферы туризма и сервиса на занятиях по английскому языку [Текст]: дис. канд. пед. наук: 13.00.01. / М. Ш. Озтюрк. – Бишкек: Бишкекский гос. университет, 2015. – 190 с.
9. Озтюрк М. Ш. Формирование коммуникативных и социальных компетенций будущих специалистов сферы туризма [Текст] / М.Ш. Озтюрк // Инновационная наука. – Уфа, 2015. – С. 147-149.
10. Закирова А. Ф. [и др.]. Педагогический словарь [Текст]: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / А.Ф. Закирова, Т.А. Строкова, В.И. Загвязинский. – М.: Академия, 2008. – 352 с.
11. Подласый И. П. Педагогика [Текст]: учебник для прикладного бакалавриата, 3-е изд., перераб. и доп. / И. П. Подласый. – М.: Юрайт, 2015. – 576 с.
12. Полевая М. В., Анненкова, Н.В. Особенности развития компетенций специалистов индустрии туризма в рамках профессиональной подготовки кадров [Электронный ресурс] / М.В. Полевая, Н. В. Анненкова // ТДР. – 2009. – №9. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-razvitiya-kompetentsiy-spetsialistov-industrii-turizma-v-ramkah-professionalnoy-podgotovki-kadrov> (дата обращения: 05. 05. 2022).
13. Полицинская Е.В. Интерактивные технологии в формировании коммуникативной компетенции [Текст] / Е.В. Полицинская // Концепт. – 2013. Т. 3. – С. 3111-3115.
14. Пушкарева Т. Г., Трифонова Ю. А. Содержание, структура социальной компетентности и ее диагностика [Текст] / Т. Г. Пушкарева, Ю. А. Трифонова // Гуманитарные научные исследования. – 2012. – №11.
15. Шишова И. Е. Формирование социальной компетенции в процессе обучения

УМЕК-2022

иностранным языкам [Текст] / И. Е. Шишова // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2006. – №9.

16. Шлома С. Д. Методика подготовки и проведения экскурсии [Текст]: методическое пособие / С. Д. Шлома. – Челябинск, 2014. – 13 с.

17. URL: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/competence>

УДК: 373

*Акматов К. А. пед. илимд. доктору, доцент,
“Маариф” билим берүү комплексинин академиялык
маселелер боюнча директору, Кыргызстан
kgzakmatov@gmail.com,*

МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНА БААЛУУЛУКТАРДЫ ОКУТУП-ҮЙРӨТҮҮДӨГҮ ТӨРТ НЕГИЗГИ САПАТ

Азыркы учурда балдарга билим берүү менен бирге баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү актуалдуу маселелерден болуп отурат. Анткени дүйнөдө болуп жаткан бир катар жаңылануулар балдарга, бир жагынан, оң таасирин тийгизгени менен, экинчи жагынан, улуттук, дегу эле жалпы адамзатына тиешелүү баалуулуктарды акырындап унуткарып бараткан сыяктуу. Мисалы, азыркы учурдун жаштары тарбияны туура эмес булактардан алып, адамдык касиетке көп маани бербей жаткандары сезилет. Адамдык касиетке көңүл бурбоо коркунучтуу мыйзам бузууларга алып келип жатат. Мектептеги, үй-бүлөдөгү жана коомдогу зордук-зомбулук, бейбаптык, баңгилик, сексуалдык зомбулук жана адашуу, чыдамсыздык, көңүлүн топтой албоо, канааттануу, брендге берилгендик, ысырапкорчулук, уруулук, калп айтуу, адилетсиздик, маргиналдашуу, сабырсыздык, ийгиликсиздик, дисгармония, куру текебердик жана башкалардын жайылышына алып келип жатат. Ал эми жетилгендик, акылмандык, ар-намыс, урмат-сый, сүйүү, боорукердик, чынчылдык, сылыктык, достук жана башка асыл сапаттар, тиричилик, улуттук жана руханий баалуулуктар турмуштан четтетилүүдө. Ошол себептен адамдык касиетти терең сактап, аны кийинки муундардан да көрө билүү үчүн балдарга алгач баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү педагогдордун башкы милдеттеринен. Демек, баалуулуктар боюнча билим берүү программасы натыйжалуу ишке ашырылышы үчүн педагогикалык ишмердүүлүктө жалпы адамзаттык баалуулуктарды үйрөтүү жана аларды балдарга сиңирүү башкы максаттардан болууга тийиш. Мына ушул максатты ишке ашырууда төмөндөгү төрт негизги сапаттын болушу абзел: 1. Акылмандык (Даанышмандык); Эр жүрөктүүлүк (Эрдик); Намыс (Абийир); Адилеттүүлүк. Макалада жогорудагы аталган төрт сапаттын ар бирине кеңири токтолобуз.

Өзөктүү сөздөр: окуучу, мектеп, билим, тарбия, баалуулук, окутуп-үйрөтүү, педагог, негизги сапаттар.

Акматов К. А., доктор пед. наук., kgzakmatov@gmail.com, директор образовательного комплекса “Маариф”, Кыргызстан

ОБУЧЕНИЕ ШКОЛЬНИКОВ ЧЕТЫРЕМ ОСНОВНЫМ ЦЕННОСТНЫМ КАЧЕСТВАМ

В настоящее время актуальным вопросом является обучение детей ценностям наряду с образованием. Это потому, что ряд инноваций, происходящих в мире, с одной стороны, оказывает положительное влияние на детей, с другой стороны, национальные и общечеловеческие ценности постепенно забываются. Например, кажется, что сегодняшняя молодежь получает воспитание из неправильных источников и мало заботится о человеческих качествах. Игнорирование человеческих качеств приводит к неприятным правонарушениям. Насилие, издевательства, наркомания, сексуальное насилие и злоупотребления в школе, семье и обществе, приводят к распространению

УМЕК-2022

нетерпимости, неспособности сосредоточиться, удовлетворенности, лояльности к бренду, расточительности, воровства, лжи, несправедливости, маргинализации, неудачи, дисгармонии, тщеславия и т. д.

Зрелость, мудрость, честь, уважение, любовь, доброта, честность, вежливость, дружба и другие благородные качества, национальные и духовные ценности исключены из повседневной жизни. Поэтому главная задача педагогов – это прежде всего, научить детей ценностям, чтобы глубоко сохранить человеческую природу и увидеть ее в будущих поколениях. Следовательно, для эффективной реализации образовательной программы по ценностям главными целями педагогической деятельности должны стать обучение общечеловеческим ценностям и привитие их детям. Для достижения этой цели необходимо иметь четыре основных качества: мудрость (благоразумие), храбрость (мужество), честь (совесть), справедливость. В статье мы подробно рассмотрим каждое из четырех перечисленных выше качеств.

Ключевые слова: ученик, школа, образование, воспитание, ценность, учение, педагог, основные качества.

Akmatov K.A. Doctor of Pedagogy and science, docent
of “Marif” Director of educational complex/
kgzakmatov@gmail.com, Kyrgyzstan

TEACHING FOUR MAIN QUALITIES OF VALUES TO SCHOOLCHILDREN

Currently, teaching schoolchildren values together with education is an urgent task. This is due to the fact that a number of innovations taking place in the world, on one hand, have a positive impact on children, on the other hand, gradually national and general human values seem to be forgotten. For example, it seems that today's youth receive upbringing from the wrong sources and cares little about human qualities. Ignoring human qualities lead to terrible violations. Violence, bullying, drug addiction, sexual violence and misconceptions in school, family and society lead to the spread of intolerance, inability to focus, satisfaction, brand loyalty, wastefulness, theft, lies, injustice, marginalization, failure, disharmony, vanity, etc. Maturity, wisdom, honor, respect, love, kindness, honesty, politeness, friendship and other noble qualities, national and spiritual values are excluded from everyday life. Therefore, the main task of educators is first of all, to teach children values in order to deeply preserve human nature and see it in future generations. Therefore, for the effective implementation of an educational program on values, the main goals of pedagogical activity should be teaching general human values and instilling them in children. To achieve this goal, it is necessary to have four main qualities: 1. Wisdom (prudence); bravery (courage); honor (conscience); justice. In this article, we will take a detailed look at each of the four qualities listed above.

Key words: student; school; education; upbringing; value; learn; teacher; basic qualities.

Учурда бала тарбиялоо көйгөйлүү маселелердин бирине айлангандыгы талашсыз. Бул түйшүктү педагогдор жон териси менен сезип, бүгүнкү күнгө чейин ар түрдүү техника, усулдарды колдонуп келе жатышат. Педагогдун милдети балага билим берүү гана эмес. Билим менен тээ алмустактан бери келе жаткан тарбия маселесин да бирге алып, экөөнү бирге эриш-аркак алып жүрүшөт. Тарбия демекчи, ал коомдун эң зарыл функциясы, анын түбөлүк категориясы катары каралат. Тарбия – жаш муундарды коомдук, өндүрүштүк жана маданий турмушка даярдоо максатында жашоонун белгилүү деңгээлдеги билимин, башкача айтканда, балдарды бардык жактан (адеп, дене, акыл-эс) максатка ылайыктуу багытта калыптандыруучу процесс; ошондой эле, балдардын коомдук маданиятты жана улуу муундун үлгүлүү тажрыйбаларын үйрөнүүсү. Тарбия коомдук жана маданий турмуштагы, өндүрүштөгү активдүүлүккө даярдоого багытталат. Тарбиянын негизги түрлөрү үй-бүлөлүк жана коомдук тарбия болуп бөлүнөт. Ал үй-бүлө жана мектептин, мектепке чейинки жана мектептен тышкаркы мекемелердин, балдар жана жаштар уюмдарынын ж. б. коомчулуктун бирдиктүү ишмердиги аркылуу ишке ашат, ошондой эле адабият жана искусство, илим жана техниканын өнүгүүсү таасир этет [1, 451-б.].

УМЕК-2022

Демек, адамды адамдык касиетин жоготпоо максатында тарбиялоодо балага, деги эле адамга жалпы адамзаттык баалуулуктар окутулуп-үйрөтүлүүгө милдеттүү. Мына ушул бала тарбиялоо маселеси боюнча бир топ окумуштуу-илимпоздорубуз алгылыктуу эмгектерди жаратып келишет. Алсак: М. Монтесорри, Ю. Гипперейтер, М. Данни, А. Муратов, А. Алимбеков, А. Акматалиев, Кыдыралиев, С. Рыспаев, К. Акматов ж.б. Мисал алсак, “Бала тарбиялоодогу кыргыз керемети” аттуу эмгекте балага барбия берүүдөгү баалуулуктардын ролу жомоктор аркылуу терең түшүндүрүлүп берилгендигин байкоого болот [2: 3-367].

“Негизи, адамдын эгосун эки борбор башкарат. Эгодогу активдүү борборлор – акыл-эстин булагы мээ жана көңүлдүн булагы жүрөк”, - дейт белгилүү түрк педагогу Рамазан Аксой [3: 201].

Булар чогу бирин бири толуктап үзгүлтүккө учуратылбастан, бирдей, тең салмакта окутулуп, бааланышы зарыл. Бирин алдыга коюп же экөөнү тең этибарга албай коюу туура эмес. Экөө бирге болгондо гана абдан баалуу да, пайдалуу да болору анык. Анткени тандоо кылган эрк экөө менен тең бирдей бекемделмейинче, туура жана эффективдүү тандоолорду жасай албайт.

Баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү программасы эгону башкарган бул эки активдүү борборду бирге, натыйжалуу, тең салмактуу жана үзгүлтүксүз башкарууга багытталган. Бул үчүн керек болгон материалдык баалуулуктар; өзүн-өзү башкаруу жөндөмдүүлүктөрү – акыл-эс, ачуулануу жана каалоо жөндөмдөрүнүн тең салмактуулукта болушу менен пайда болгон касиеттер. Ал эми максаттуу баалуулуктар – эркти, бекем жана ыгы менен колдонуу аркылуу пайдалууну, туураны, жакшыны жана эң мыктысын тандап алууга мүмкүнчүлүк берген баалуулуктар. Бул баалуулуктар жергиликтүү, улуттук жана руханий болушуна көңүл буруу керек. Жалпы баалуулуктар деген аталышта берилген нерселерге этият мамиле кылып, керектүү нерселер гана кабыл алынып тандалышы абзел.

Баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү программасы эффективдүү аткарылышы үчүн, адамдарды бардык жактан таанууга негизделиши керек. Юнус Эмре айткандай:

Илим - бул билим алуу,
Илим - бул өзүн-өзү таануу.
Эгер сен өзүңдү билбесең,
Анда сен көп окугун.

Окугандан эмне пайда,
Эгер сен адамдыкты билбесең.
Окуганың бекерге,
Эгер сен өзүңдү-өзүң тааныбасаң [3: 202].

Өзүн-өзү таанып-билүүнүн максаты – адам затынын сырткы жана ички жан дүйнөсүн билүү жана таануу. Заманбап илимдер адам затынын түзүлүшүнө байланыштуу абдан жогорку деңгээлдеги изилдөө жыйынтыктарына жана деталдуу маалыматтарга ээ. Ал эми адамдын ички жан дүйнөсү менен байланышкан маанилүү жаңы маалыматка жетише элек, ошондой эле бул темага да керектүү маани берилген эмес. Заманбап илимдин адамга болгон көз карашы, адамдын акылы бардыгын түшүнүп, ар бир маселени чечүү үчүн жетиштүү деген туура эмес түшүнүктү пайда кылган.

Ошентип, адамдын ички жан дүйнөсүн түзгөн табиятын, рухун, жүрөгүн, көңүлүн, темпераментин, мүнөзүн, акыл-эсин таануу/билүү боюнча изилдөөлөргө көп көңүл бурулган эмес, ал тургай, бул түшүнүктөрдүн маанилери тереңдетилбестен, аларга ар түрдүүчө маанилер берилип келет. Болбосо, бул түшүнүктөрдү бүтүндөй туура аңдап-түшүнмөйүнчө, адамдын жашоосун

УМЕК-2022

максатка ылайык тарбиялоону ишке ашыруу мүмкүн болбойт.

Эмне үчүн баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү керек? Анткени адамдын жан дүйнөсүнө маани берилбей кайдыгер мамиле кылынгандыктан, билим, тарбия берүүнүн жайылышына карабай, коркунучтуу мыйзам бузуулар орун алууда. Мектептеги, үй-бүлөдөгү жана коомдогу зордук-зомбулук, рэкетчилик, баңгиликке көз карандылык, сексуалдык зомбулук жана бузукулук, сабырсыздык, жыйнаксыздык, ток пейилсиздик, брендге берилгендик, ысырапкорчулук, уурулук, калпычылык, адилетсиздик, ынтымагы жок, ийгиликсиздик, дистармония, куру намыс жана текебердик, жогоруда берилгендер эң кеңири таралган эреже бузуулар болуп саналат. Экинчи жагынан, жетилгендик, акылмандык, намыс, урматтоо, сүйүү, кайрымдуулук, чынчылдык, боорукердик, достук жана башка ушул сыяктуу жакшы сапаттар менен биздин ички, улуттук жана руханий баалуулуктарыбыз жашоодон сүрүлүп чыгарылып жатат.

Заманбап дүйнөдө саясий, социалдык, экономикалык жана маданий тармактарда көптөгөн өнүгүүлөр байкалууда. Бул өнүгүүлөр жеке жана коомдук жашоого коркунуч туудурган кээ бир көйгөйлөрдүн пайда болушуна себеп болууда. Жеке адамды, үй-бүлөнү, коомду жана бүткүл адамзатына коркунуч алып келе турган көйгөйлөрдү биз өзүбүздүн менталитет жана баалуулуктарыбыз менен гана чече алабыз. Тактап айтканда, бүгүнкү күндө көбүнчө өнүккөн өлкөлөрдө кездешкен мындай көйгөйлөрдү өзүбүздүн менталитет жана баалуулуктарыбызга ээ болгон жаңы муунду тарбиялоо менен гана жеңүүгө болот. Балдарыбыз өзүбүздүн менталитет жана баалуулуктарыбызды үйрөнүп, өздөрүнө сиңирип, андан соң гана жашоолорунда колдонушу керек.

Баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү менен окуучуларды, бир жагынан, жогорку деңгээлдеги натыйжалуу жакшы сапаттарыбызды жана баалуулуктарыбызды кабыл алууга, коомдук тилектештикке жана интеграцияга салым кошууга жана тынчтыкты сактоого умтулууга чакырса, экинчи жагынан, бул жетишкендиктерди келечек муундарга өткөрүп берүүдө, маанилүү милдетти аткарып, күчөп жана өзгөрүп кеткен тобокел жана коркунучтардан жеке жана социалдык коргоону камсыз кылууга багытталган турганын дагы бир түрк окумуштуусу Ахмет Чаглаян өз эмгегинде камтып кеткен [4, 224-б.].

Натыйжалуу окутуп-үйрөтүү үчүн эмне кылуу керек? Ар бир элдин илимпоздорунун жана даанышмандарынын адамды жана жалпы эле адамзатын тарбиялоо боюнча өздөрүнүн ой-пикирлери жана сунуштары бар. Ошондой эле жеке адамды, үй-бүлөнү, коомду жана бүтүндөй адамзатты модернизациянын терс таасиринен коргой турган рецепттерге ээ. Булардан пайдалануу менен бирге, адамзат тарыхында бардык цивилизациялар топтогон, ачкан, өндүргөн жана жетишкендиктерден мүмкүн болушунча көбүрөөк пайдаланууга аракет жасалышы абзел.

Көптөгөн көйгөй жана терс көрүнүштөр менен күрөшүп жаткан өлкөлөр билим берүү системасын, программаларын кайрадан карап чыгып, көйгөйлөрдү чечүү жолдорун издеп жатышат. Тактап айтканда, адамдын жан дүйнөсүнө маани бербеген светтик билим берүү программаларын ишке ашырган мектептердин жетекчилиги бул мектептерде жакшы сапаттарга багытталган баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү программаларын даярдап жатканда, кемчиликтерин толуктоону жана каталарын оңдоону көздөп ишке ашырууда.

Бул аракеттер текке кетпеши үчүн жана максатка жетүү үчүн эгонун акыл, ачуулануу жана каалоо жөндөмдөрү менен пайда болгон даанышмандык (өзүн-өзү таануу), кайраттуулук (эр жүрөк), тазалык (намыс) жана адилеттүүлүк сапаттары менен бирге негизги касиеттер бул баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү программасында колго алынышы керек. Адамзаттын биринчи моралисттери баса белгилеген жана салтыбыздын аалымдары менен даанышмандары биздин ишенимбизге ылайыктуу деп табылган бул сапаттар топтолуп, бүгүнкү күндө балдар

УМЕК-2022

жана жаштар оңой түшүнө турган тилде даярдалган баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү программасы аркылуу мектептерде жана үйдө үйрөтүлүшү керек дейт окумуштуу Рамазан Аксой [3, 41-77-б.].

Баалуулуктарды окутуп-үйрөтүүдө төмөндөгү сапаттар ар бир балада болуусу шарт: 1. Өзүн-өзү таануу (даанышмандык); 2. Кайраттуулук (эр жүрөк); 3. Тазалык (ар-намыс); 4. Адилеттүүлүк.

Анда алардын ар бирине кеңири токтололу:

Өзүн-өзү таануу (даанышмандык): Адамдын жан дүйнөсүнүн ой жүгүртүү жөндөмү өзүнчө бир жөндөмү. Туура менен катаны, жакшы менен жаманды, сулуу менен түрү суукту, пайдалуу менен зыянды ажырата билүү; жакшыны, туураны, сулууну жана пайдалууну тандоого ыктайт. Бирок ал үчүн каалоо (кумар) жана ачуулануу (каар) сыяктуу күч жана эмоцияларга терс таасирин тийгизбей, тескерисинче, бул күчтөрдүн кыймылын жана тынчтыгын акыл-эси менен кармана билүү керек. Болбосо, жамандык деп аталган кээ бир жаман өзгөчөлүктөр пайда болот. Эгер даанышмандыктын аракет күчү активдүү болсо, анда биз өзүн-өзү таануу деп атаган жогорку өзгөчөлүк пайда болот. Ошондо жашоо акыл, сезим жана башка жөндөмдөрдү башкарган жашоого айланат, аны адеп-ахлактык жашоо деп аташат. Ошентип, адамдар тынч жана бактылуу болушат. Акыл көбүнчө адамдын напсисинин тескериси. Адамдын напсисин, каалоосун, ачуусун акыл менен тыйып, өзүн тарбиялоо оңой эмес.

Качан гана адамдын өзүндө акыл-эс жөндөмү турукташканда, өзүн-өзү таануу (даанышмандык) сапаты пайда болот. Өзүн-өзү таануу (даанышмандык) – көзгө көрүнгөн жандыктарды кандай болсо, ошондой билүү. Бул – адамдын күчүнүн чегинде жандыктардын чындыгын изилдөөсү. Бул буюмдун табиятын билип, ар биринин өзгөчөлүгүнө жараша милдетин таанып-билүүгө аракет кылуу болуп саналат. Башкача айтканда, ар бир объектини өз ордуна коюу. Өзүн-өзү таануунун (даанышмандык) артыкчылыгы – теориялык илимдерди үйрөнгөндөн кийин руханий жетилүү, сөз менен жүрүм-турумдагы шайкештик. Илим үйрөнүүгө аракет кылуу – кулк-мүнөздү өстүрүүнүн, жакшы адеп-ахлактуулукту жана инсанды калыптандыруунун биринчи кадамы. Даанышмандыкка (өзүн-өзү таанууга) ээ болуу – бул жетүүгө боло турган эң бийик деңгээл. Акылмандык берилиши үчүн дайыма акыл издеген адам болуу керек.

Акыл жөндөмүн теориялык жана практикалык деп бөлгөн илимпоздор даанышмандык сапатын экиге бөлүп аныкташкан: 1. Теориялык даанышмандык; 2. Аракеттик даанышмандык: дагы бир аты – ахлактык даанышмандык [3, 42-б.].

Бул этапта илим жана даанышмандык түшүнүктөрү маани жагынан бири-бирине абдан жакын. Адамдын адептүү болушуна шарт түзгөн дагы бир өзгөчөлүк – бул анын билүүчү (түшүнүүчү) бир жандык болушу. Адеп-ахлакты оңдоп, анын бузулушуна жол бербөө үчүн жакшылыктын пайдасы жана жамандыктын зыяны тууралуу билимдин маанилүүлүгүн эч ким тана албайт.

Адам табиятынан өзү сезген нерсеге караганда, өзү күбө болгон нерсеге ылайыктуураак. Немис акыны Гёте: "Мен иш-аракеттериме таасир этпестен, мага бир нерсе үйрөткүсү келген ар кандай билимди жек көрөм», - деген. Демек, балдардын ички жан дүйнөсүн козгобогон, аларга таасир бербеген билим, маалымат эч качан өз максатына жете албайт. Имам Маварди: "Билген адам билимине жараша иш кылуусу керек. Колдонбогон нерсени башкаларга жеткирбеши керек. Ичи жана сырты эки башка болбошу керек", - дегендей, билим жана тарбия берип жатканда педагог да жеткириле турган маалыматка сөзсүз көңүл бурат. Ошондой эле Наззам мындай дейт: "Илим ушундай болот, эгер сен ага толук берилбесен, ал сага өзүнөн эч нерсе бербейт. Эгер ага толугу менен берилсең, илимге ээ болуу мүмкүнчүлүгүң болушу мүмкүн." Ошол себептен даанышмандуулукка, өзүн-өзү таанып бүлүүгө жетүү үчүн чыныгы

УМЕК-2022

берилгендик талап кылынат. Өзүн-өзү таануунун төмөнкү сапаттарын ар бир окуучу, адам өзүндө табуулары керек экени белгиленип келет:

1. *Интеллект*: Бул – көйгөйлөрдү чечүү жана жаңы баалуулуктарды жаратуу жөндөмдүүлүгү. Көптөгөн окуялардын жана функциялардын ичинен, биринчи караганда, сизге керектүүсүн тандап, туура натыйжага оңой жетүүгө мүмкүнчүлүк берет. Бул касиет менен адамдар белгилүү нерселерден баштап, далилдерди чогултуу менен каалаган нерселерге жете алышат;

2. *Ыкчам түшүнүү, ыкчам акыл*: Керек болгондо, дароо зарыл болгон нерсени түшүнүү. Чыгармалардын татаал жактарын, майда-чүйдөсүнө чейин көрө билүү;

3. *Ачык-айкындык, акыл-эстин жарыктыгы*: Бул акылдын оңой, тартынбастан, кыйынчылыксыз түшүнө ала турган абалда болушу. Акылды керексиз эле ээлеп турган сөздөн жана куру сөздөн алыс кармоо;

4. *Үйрөнүүнүн жеңилдиги, көңүл буруу*: майда-чүйдөсүнө жана кылдаттыктарына көңүл буруу;

5. *Концептуалдаштыруу*: акылдын кооздугу: зарыл нерселерди үйрөнүүдө чектен чыкпоо. Керектүү нерсени таштабоо, керексиз нерселер менен алек болбоо болуп саналат. Чындыкты кандай болсо, ошондой коргоо жана жашыруу, шектенүүгө жана сырткы таасирге калтырбоо.

6. *Жаттоо*: түшүнгөн, үйрөнгөн нерселеринди жаттап, унутпоо. Аны жаттоо менен чаташтырбоо керек.

7. *Эстетүү, кайталоо*: Бул эс-тутумдагы маалыматты керектүү убакта жана керектүү учурда колдонуу. Окутууда кайталоонун пайдасын эстен чыгарбоо керек. Эски сөз менен айтканда, "Кайталоо пайдалуу, жүз сексен жолу болсо да!" деп айтылган экен.

8. *Ой жүгүртүү*: Акыл менен жүрөктү жандыктар менен окуялардын себептери жана натыйжалары боюнча кыймылга келтирүү.

2. *Кайраттуулук (эр жүрөк)*: Адамдын жан дүйнөсүнүн ачуулуу (каар) жөндөмдүүлүгү инсандын темпераментине ылайык интеллекттик жөндөмдүүлүктүн башкаруусунда жана акыл-эстин жардамы менен тең салмактуу болуп калса, кайраттуулук (эр жүрөктүк) сапаты пайда болот. Акыл-эстин көзөмөлүнөн чыккан ачуулануу жөндөмдүүлүгү тең салмактуулугун жоготкондо көп жамандыктын пайда болушуна себеп болот; чектен ашкандык, жамандыктар, четтөөлөр, маанисиздик сыяктуу сезимдерди алып келет да, андан ары катуу кек, өч алуу, ашыкча көрө албастык, өзүн коргой албоо, өзүнө ээ боло албоо, жалкоолук, көңүлдөштүк жана гомосексуализм, жапайы жаныбарлардын жүрүм-турумуна окшош аракеттер, агрессия, орой жана катаал мамиле, кыйноо сыяктуу жаман жүрүм-турумдар байкалат.

Ачуулануу психологияда жийиркеничтүү жөндөм катары аныкталат. Ошол себептен бул сыяктуу коркунучтарды, терс көрүнүштөрдү алдын алуу керек жана жоюу, аларды кууп чыгуу, андан качуу абзел. Кадимки шарттарда адам туура эмес, жаман, ыплас нерселерге ачууланса, реакция кылып, аларды оңдоп, өзгөртүүгө аракет кылат. Маанилүү нерсе тең салмактуулукту бузбоо жана колдон чыгарбоо.

Акыл-эстин башкаруусунда кайраттуулук (эр-жүрөктүк) сапаты өзүнө дагы бир топ жакшы сапаттарды камтып келет. Алсак: *өзүн-өзү башкаруу; эрдик кылуу; туруктуулук; жумшактык; токтоолук; сактык; жоопкерчилик; өзүнө ишенүү; чыдамдуулук; момундук; сезимталдык; кайрымдуу; сытайылык; ойчулдук*. Мына ушул сапаттар балдарды кайраттуулукка жана эр-жүрөктүүлүккө тарбиялайт.

3. *Тазалык (ар-намыс)*: Тазалык сапаты, адамдын рухуна ээ болгон каалоо жөндөмү адамдын темпераментине ылайык акылдын жардамы менен акылдын көзөмөлүндө тең салмактуулукка жеткенде пайда болот. Акылдын көзөмөлүнөн чыккан каалоо жөндөмү тең салмактуулугун жоготкондо, көптөгөн жамандыктарды жаратат. Жеп-ичүү, катнашка баруу,

УМЕК-2022

иште шалаакылык, көңүлкоштук, гомосексуализм сыяктуу жаман иштер болушу мүмкүн. Балдардын кенедейинен кумарга азгырылбоосуна бөгөт коюлуп, ар кандай жаман интернет оюндарынан четтетилип, анын ордуна акылын өстүрүүчү интеллектуалдык, физикалык оюндар аркылуу аруулук, тазалык, ар-намыстуулук сапаттар системалык түрдө окутулуп-үйрөтүлсө, балдардын жан дүйнөсүнө ошондой калыпка салынып сиңирилет. Ал үчүн тазалык (ар-намыс) сапатын үйрөтүп жатканда төмөндөгүдөй касиеттерге көңүл бурулушу керек: *уялуу (бактылуу болуу); кайрымдуулук; туура жолду тандоо; чечим чыгара билүү; тынчтык; сабыр; пикир бөлүшүү; барктуулук, эрежелерге баш ийүү, эркиндикти сезе билүү; регулярдуулук; жоомарттык; боорукердик; сылыктык.*

Тазалык (ар-намыс) сапатынын эң негизги касиеттеринин бири – *жакшы адеп*. Илгери окуу жайлардын эшигине «Адептүү бол» деп жазылып турчу. Алгач билим алган окуучуларга адептүүлүк жана уят, намыс сапаттары менен тааныштырылар эле. Үй-бүлөдөн алынган тарбиянын биринчи кадамы бул жакшы сапаттарга ээ болуу болгону менен, мектептерде дагы кайталанып келген. Чындыгында, бала болобу, чоң киши болобу, алгач адеби маанилүү. Адамды айбандардан айырмалап турган бирден бир өзгөчөлүгү адеби эмеспи. Демек, адептүүлүк – коомчулуктун арасында адептүүлүктүн жана сылык-сыпаалыктын эрежелери катары коомдук турмушта уят сезимдин чагылдырылышы десек да болот. “Ким элден уялбаса, кудайдан уялбайт” деген кеп бекеринен айтылбаса керек.

4. Адилеттүүлүк сапаты: Адам жеке жашоосунда да, коомдук турмушунда да адилеттүүлүккө муктаж болуп, адилетсиздикти, зулумдукту жек көрүп келген. Ошондой эле адамдардын бактысыздыгын жана тынчсыздыгын, коомдордун баш аламандык жана анархияга кабылышынын себебин адилетсиздик менен түшүндүрүүгө аракет кылып келишет.

Бүгүнкү күндө адилеттүүлүк дегенде социалдык адилеттүүлүк түшүнүгү эске түшөт, ошондуктан социалдык чен-өлчөм дайыма каралат. Адилеттүүлүк түшүнүгүнө социалдык басым жасоодо саясат, экономика, укук, экономика, өнүгүү, бөлүшүү, тартип, демократия, социализм ж.б.у.с. түшүнүктөр менен түшүндүрүп келишет.

Укуктарды коргоо да адилеттүү болушу керек. Адилетсиз башкаруулар көпкө чейин жашоосун улантат албайт, кыйрап калат. Жетекчилер соттордой эле калыс болушу керек. Дал ушул экономикалык, саясий жана укуктук аспектилер адилеттүүлүктү коомдо түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Албетте, коом болбосо, экономика да, саясат да, мыйзам да болбойт. Бирок коомду түзгөн эң негизги курулуш материалы – бул инсан жана инсан биринчи кезекте эске алынуучу элемент экенин унутпашыбыз керек.

Адилеттүүлүк касиетине ээ болуу үчүн өзүн-өзү таануу, кайраттуулук жана өзүн-өзү сыйлоо сыяктуу негизги жакшы сапаттарды таанып, ээ болуу менен, төмөндө саналган адилеттиктин касиетин билүү зарыл: *кек сактабоо; жамандыкка жакшылык менен жооп берүү; сылык болуу; кайрат айта билүү; бирөөнүн жаман жагын жайбоо; бирөөнүн жакшылыгын айтуу; жаман адаттардан баш тартуу.*

Окумуштуулар өздөрүнүн эмгектеринде адилеттүүлүктүн артыкчылыктарын ийне-жибине чейин түшүндүрүүгө аракет кылып, илим катары да, тажрыйбалары менен да жеткирип келишкен. Биздин милдет – салтыбыздын ушул кооз мурастарын изилдөө жана үйрөнүү жана аны өзүбүзгө, балдарыбызга, окуучуларыбызга, коомубузга жана жалпы адамзат балдарына жеткирүү. Деги эле **бала тарбиялоо жана баалуулуктар темасы көптөн бери ойлонтуп келе жаткандыгын баса белгилеген булактар да байма-бай жарыяланып келе жатат [5].** Негизи эле баалуулуктар жана баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү маселеси боюнча Түркиянын билим берүүсүндө өтө терең изилдөөлөрдү жолуктурууга болот [6].

Бул илимий макалада баалуулуктарды окутуп-үйрөтүүдө эң негизги сапаттардан болгон төрт сапат тереңдетилип түшүндүрүлүүгө аракет жасалды. Эми төмөндөгү суроолорго жооп берүү аркылуу ишти жыйынтыктасак.

УМЕК-2022

Аларды, тактап айтканда, баалуулуктарды кайда колдонсо болот? Баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү программасы, биринчи кезекте, биздин өлкөдө 5 жаштан баштап окутууну колго алган жана жүргүзгөн мектептерде ишке ашырылышы керек. Албетте, эгерде тарбиянын булагы болгон үй-бүлөдө, адамдардын иштөө чөйрөсүндө, ал тургай, жумуш ордунда да баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү программасы колдонулса, анын таасири мындан да көбүрөөк жана туруктуу болот. Бейөкмөт уюмдар, палаталар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары да бул программаны ишке ашыруу үчүн мүмкүнчүлүк жана шарттарды түзүүгө үндөө керек. Медиа органдарынын эффективдүү жана үзгүлтүксүз берүүлөр менен программаны байытуучу колдоолору, программанын ишке ашышын жеңилдетет, жайылтат жана туруктуу кылат.

Качан, кайсы учурда колдонсо болот? Баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү программасы мектептерде, биринчи кезекте, окуучу мектепте болгон сааттарда ишке ашырылат. Ал эми мектеп сааттарынан жана чөйрөдөн тышкаркы убактарда баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү программасы өзүнүн эффективдүүлүгүн начарлатат. Дем алыш, чейрек жана жайкы каникулдарда өткөрүлө турган иш-чаралардын убактылары каралышы керек. Мүмкүн болушунча мугалимдердин же гиддин көзөмөлүндө, ата-энелердин уруксаты жана колдоосу менен жагымдуу чөйрөлөрдү жана мүмкүнчүлүктөрдү түзүү аркылуу ишке ашырылса, натыйжалуу болот.

Аны кантип аткарса болот? Билим берүү мекемелеринде окуучуларга биздин жакшы сапаттарыбыз жана баалуулуктарыбыз жөнүндө кеңири маалымат берүү, компетенттүүлүгүн жогорулатуу, алардын ички сезимдерин ойготуу жана жүрүм-турумдарын чагылдыруу максатында атайын иш-чаралар өткөрүлүшү керек. Мындан тышкары, мектептердеги бардык курстардын программаларында жана иш-чараларында чагылдырыла турган программа түзүлүшү керек. Мугалимдер бул программанын координаторлору катары билим берүүдөгү өзгөчө ыкмаларды колдонуу менен, окуучуларга биздин жакшы сапаттарыбызга жана баалуулуктарыбызга ээ болууга жардам берүүдө башкы ролду ойношу зарыл.

Адабияттар:

1. Кыргызстан улуттук энциклопедиясы: 6-том. [Текст] / Башкы редактору Асанов Ү. А. - Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2014. - 816 б.
2. Муратов А. Бала тарбиялоодогу кыргыз керемети. [Текст] / А. Муратов, К. Акматов. -Бишкек, 2020. – 68 б.
3. Ramazan Aksoy Değerler ve Değerler Eğitimi. Kılavuz Kitap. -İstanbul, 2014. 2. Baskı. 222s.
4. Ahmet Çağlayan Ahlak Pusulası. Ahlak ve Değerler Eğitimi. -İstanbul, 2006. 1.Baskı. 348s.
5. www.azattyk.org/a/balany-tuura-tarbiyaloo-ongoy-emes.
6. <https://degerler.org>

УМЕК-2022

УДК:373.3

*Байтикова Т. А., филол. илимд. канд., доцент
Арабаева Э., магистрант
К. Тыныстанов ат. БИМУ, Кыргызстан*

БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕПТЕРДЕ ОКУТУУ ЖАНА ТАРБИЯЛОО ПРОЦЕССИН ЭТНОПЕДАГОГИКАНЫН НЕГИЗИНДЕ УЮШТУРУУНУН МААНИСИ

Макалада башталгыч мектептерде окутуу, тарбиялоо процессин этнопедагогиканын негизинде уюштуруунун мааниси ачылып берилди. Кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармаларын окутуу менен, окуучуларда улуттук баалуулуктарды таануу жана этномаданий компетенттүүлүктөрдүн калыптануу шарттарын түзүүдө этнопедагогика илиминин ролу аныкталды.

Улутубуздун көптөгөн жылдар бою топтолгон элдик билими өткөн тарыхты таанып-билүүнүн булагы болуп келет. Ошондуктан жаш муундарды, өзгөчө, башталгыч класста балдарга улутубуздун каада-салтын, нарк-насилин, адеп-ахлактык баалуулуктарын таанытуу, тактап айтканда, этнопедагогиканын негизинде окутуу, тарбиялоо маселеси билим берүү системасынын ажырагыс бөлүгү болушу учурдун талабы экендигине басым жасалды. Ошондуктан этнопедагогикалык тарбиянын башталгыч мектептен башталгандыгы, баланы Мекенчил кылып тарбиялоонун башаты катары негизги сабактардан тышкары тарбиялык сааттардын этномаданий үлгүлөрдүн негизинде өтүлүшү, конкурстардын уюштурулушу, ийримдердин иш алып баруу кызматтары жөнүндө да кеңири сөз болду.

Өзөктүү сөздөр: *башталгыч мектеп, окутуу, тарбиялоо, окуучу, билим берүү системасы, акын-жазуучулар, этнопедагогика, улуттук баалуулук, этномаданий үлгүлөр, компетенттүүлүк, конкурстар, ийримдер, каада-салт, адеп-ахлак, таануу.*

*Байтикова Т.А., канд. филол. наук, доцент
Арабаева Э., магистрант
ИГУ им. К. Тыныстанов, Кыргызстан*

ЗНАЧЕНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ НА ОСНОВЕ ЭТНОПЕДАГОГИКИ

В статье раскрывается важность организации процесса обучения и воспитания в начальной школе на основе этнопедагогики. Выявлена роль этнопедагогики в познании национальных ценностей и создании условий для формирования этнокультурных компетенций у учащихся путем изучения произведений кыргызских поэтов и писателей.

Народные знания нашего народа, накопленные за многие годы, являются источником знаний о прошлой истории. В связи с этим было отмечено, что вопрос обучения и воспитания подрастающего поколения, особенно в начальной школе, о традициях, ценностях и нравственных ценностях нашего народа, а именно на основе этнопедагогики, должен быть составной частью системы образования. Поэтому начало этнопедагогических образований с начальной школы, как начала воспитания у ребенка чувство патриотизма, широко обсуждались воспитательные часы на этнокультурных основах, организация конкурсов, работа кружков в дополнение к основным урокам.

Ключевые слова: *начальная школа, обучение, воспитание, ученик, система образования, поэты-писатели, этнопедагогика, национальная ценность, этнокультурные образцы, компетентность, конкурсы, кружки, обычаи, нравы, познание.*

Baitikova T.A., Ph.D., Associate Professor

УМЕК-2022

Arabaeva E., undergraduate
IGU them. K. Tynystanova, Kyrgyzstan

THE IMPORTANCE OF ORGANIZING THE PROCESS OF EDUCATION AND UPBRINGING IN ELEMENTARY SCHOOL ON THE BASIS OF ETHNOPEDAGOGY

The article reveals the importance of organizing the process of education and upbringing in elementary school on the basis of ethnopedagogics. The role of ethnopedagogy in the knowledge of national values and the creation of conditions for the formation of ethnocultural competencies among students by studying the works of Kyrgyz poets and writers is revealed.

The folk knowledge of our people, accumulated over many years, is a source of knowledge about past history. Therefore, it was emphasized that the issue of teaching and educating the younger generation, especially in primary school, about the traditions, values and moral values of our people, namely on the basis of ethnopedagogics, should be an integral part of the education system. Therefore, the beginning of ethnopedagogical formations from elementary school, as the beginning of raising a child's sense of patriotism, was widely discussed educational hours on ethno-cultural foundations, the organization of competitions, the work of circles in addition to the main lessons.

Key words: elementary school, training, education, student, education system, poets-writers, ethnopedagogy, national value, ethnocultural samples, competence, competitions, circles, customs, mores, knowledge.

Кыргыз эли этнопедагогикалык билимди муундан-муунга өткөрүү менен мезгилдин талабына жараша өнүктүрүп, анын айланасында илимий иликтөөлөр жүргүзүлүп, анын улам бир маанилүү жагы ачылып келе жатат. Учурда этнопедагогикалык билимдерди изилдеп-үйрөнүү, материалдарды жыйноо, системага салуу, аларды окутууга карата заманбап методикаларды сунуштоо иштери дагы да ийгиликтүү улантылууда.

Өткөн жыл Кыргыз Республикасынын президенти С. Жапаровдун жарлыгы менен “Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы” деп жарыяланышынын алкагында мектеп окуучуларын руханий да, адеп-ахлактык жактан да тарбиялоо маселеси алдынкы планга чыкты. Аталган милдетти аткарууда билим берүү системасында бир катар илимий иликтөөлөр жүргүзүлүп (мисалга, Г. Э. Маатазимованын «Башталгыч класстарда балдар жазуучуларынын чыгармаларын этнопедагогикалык негизде үйрөтүүнүн методикасы (3-4 класс)» деген темада кандидаттык диссертациясы корголуп, практикага киргизүү сунушталган), башталгыч мектептин “Адабий окуу” сабагында кыргыз жазуучуларынын чыгармаларын этнопедагогикалык негизде окутуунун маанилүүлүгү артты. Бул багытта адабий көркөм тексттерди этнопедагогикалык контекстте окутууда, окуучуларды ата-бабаларыбыздын каада-салттары менен тааныштырууда этномаданий компетенттүүлүктү калыптандырууга да өзгөчө басым жасала баштады.

Улутубуздун кылымдар бою топтолгон элдик билими өткөн тарыхты таанып- билүүнүн булагы болуп келет. Ошондуктан жаш муундарды, өзгөчө, башталгыч класста улуттук баалуулуктарды, тактап айтканда, этнопедагогиканын негизинде окутуу, тарбиялоо маселеси билим берүү системасынын ажырагыс бөлүгү болушу замандын талабы десек, жаңылышпайбыз.

Бүгүн коомубуз адеп-ахлак кризисине дуушар болгондугу чындык. Демек, окуу-тарбиялоо концепциясы, биринчи кезекте, өлкөбүздүн, коомубуздун таалим-тарбия ишмердигинин негизги максатын алдын ала так аныктап, бул багытта жалпы билим берүү системасында билим, билгичтик, көндүмдөрдү этнопедагогикалык негизде калыптандырууну негизги максаттын бири катары ишке ашыруу милдети ар бир мугалимдин алдында турат. Ошол себептүү башталгыч мектепте окутуу, тарбиялоо процессин этнопедагогиканын негизинде уюштуруунун мааниси өтө зор.

УМЕК-2022

Башталгыч мектеп баланын алгачкы билим алуу чөйрөсү болуп, ал мектеп босогосун аттагандан баштап, өз Мекени, анын эгемендүүлүгү, көз карандысыздыгы, өз алдынча мамлекеттүүлүгү, эл-журтунун ички ынтымак-биримдиги, өз эне тили, маданий рух-дөөлөттөрү, каада-салттары тууралуу кабардар болуп, аны аң-сезиминде кабылдоо менен балада улуттук өздүк аң-сезим калыптандыра баштоо зарыл. Ошону менен бирге өз мамлекетинин символдору болгон Гимнге, Желекке, Гербге сый-урмат менен мамиле жасаган, жалпы адамзаттык маданияттын гумандуулук, адептик асыл-нарктарын өздөштүргөн, демократиялык коомдун баалуулуктарын жана идеалдарын урматтаган, достуктун жана улут аралык ынтымактын туусун бийик кармаган, көп маданияттуу (полимаданияттуу) чөйрөдө жашоого жөндөмдүү, сабырдуу, толеранттуу, ар-намысы бийик, эмгекчил, чынчыл, элин-жерин жанындай сүйгөн мекенчил атуул, активдүү жарандык позицияны тутунган инсанды тарбиялоо ар бирибиздин милдетибиз болушу керек. Албетте, бул оңой иш эмес, аны акырындык менен мектеп программасынын алкагында ишке ашырууга туура келип, бул тарбиялоо жолу башталгыч мектептен башталат. Ошол себептүү илимий чөйрөдө этнопедагогикалык тарбияны башталгыч мектептен баштоо зарылдыгын (А. Алимбеков, С. Рысбаев, А. Саттарова, А. Калдыбаева ж. б) окумуштуулар баса белгилешет.

Бул мезгилге чейин аталган маселе көз жаздымда калган эмес, кыргыздардын элдик таалим-тарбиялык салттары тууралуу кеңири материалдар 1926-жылдан 1950-жылдарга чейин Кыргызстанга келип, айылдарды кыдырып, улуттук салт-санаалар, ысымдар, элдик маданият, фольклор, уруулук түзүлүштөр, тарыхый маалыматтар жөнүндө кызыктуу жана бай материалдарды топтогон этнограф С. М. Абрамзондун эмгектеринде басымдуу орунду ээлеген. Ал материалдар элдик педагогика тууралуу да маанилүү маалыматтарды бергендигинен улам, илим үчүн да баа жеткис адабий казына болуп кызмат кылып келет.

Жогорудагы мекенчил, гумандуу, маданий компетенттүүлүккө ээ атуулду калыптандыруучу окутуу, тарбиялоо ишмердүүлүгүнө мазмундук жактан негиз (фундамент) база болуп бере турган маданий-руханий казынаны биз эпостордон жана кыргыз жазуучуларынын, акындарыбыздын чыгармаларынан табабыз.

Кыргыз адабиятында дидактикалык чыгармаларды балдарга атайын арнап жазган жана дүйнөлүк жазма адабияттын салттарын улуттук поэзияга киргизүүгө аралашкан Тоголок Молдонун чыгармаларындагы тарбиялык идеялар жана демократ акын, көптөгөн акындардын устаты, төкмө жана комузчу Токтогул Сатылгановдун чыгармалары дагы элдик педагогиканын тарбиялык мааниси терең идеяларына жык толгон.

Башталгыч класстарда кыргыз балдар жазуучулары Ш. Бейшеналиевдин, Т. Сыдыкбековдун, Д. Сулаймановдун, А. Токтомушевдин, С. Рысбаевдин чыгармалары окутулуп, алардын чыгармаларындагы этнопедагогикалык идеяларды аныктоо менен окутууда, биринчиден, чыгарманын негизги мазмуну ачылса, экинчиден, улуттук баалуулуктарга карата окуучунун көз карашы калыптанат.

XX кылымдагы советтик жана улуттук этнопедагогдордун изилдөөлөрүн карап көрсөк (А. А. Алимбеков, Г. Н. Волков, Т. Ф. Кузина, З. Б. Цаллагова, М. Рахимова, К. Кыдыралиев, М. Г. Тайчинов, Л. Н. Мукаева ж. б), элдик тарбияда оозеки адабияттын мааниси өтө жогору экендигин, профессионал жазуучулар да өз чыгармаларында элдик таалим-тарбиялык салттарга кайрылып келгендигин белгилешет, б. а., адабиятта элдик педагогиканын негиздери жаткандыгын далилдөөгө аракет кылышкан.

Элдин жашоосунда элдик тарбиялык салттарды, көз караштарды изилдөөдө акындар, чечендер, куудулар, дастан айтуучулар, жайчылар, сынчылар ж. б. мурдагы заманда эле башкаларга тарбиялык таасирин, билимин өткөрүп берген, үйрөткөн элдик тарбиячылар да болгондугу далилденип келет. Ал эми учурда болсо окутуу, тарбиялоо процессин

УМЕК-2022

этнопедагогикалаштыруу жана ага зарыл болгон окуу-методикалык комплекстер менен жабдуу маселелери илимий-теориялык баасын алды.

Эң алгач балдар адабиятын алсак, бул туурасында окумуштуу, балдар жазуучусу С. Рысбаев мындай дейт: “Балдар адабияты — бул улуттук баалуулук. Анткени кичинекейлерге арналган китептер аларды тарбиялап, өнүктүрүп, билим берет. Адамды балалык куракта ак-караны ажыратып, рухий дүйнөсүн калыптандырбаса, көөдөндөгү боштукту башка баалуулуктар менен толтурат”. Ошондуктан окумуштуу айткандай, балага башынан улуттук баалуулуктардын алкагында тарбия бере алсак, баланын жан дүйнөсүн этнопедагогикалык идеялар менен толтура алабыз.

С. Рысбаев дагы бир маегинде «**Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы**» деп аталган эмгеги жөнүндө илгертен элибиз балдарын элдик чыгармалар аркылуу, эң кичинекей табышмак, жаңылмач, макал-лакаптардан, жомоктордон баштап турмушту, тарыхын, дүйнөнү таанытып, жашоого аралаштырып тарбиялап келгендиги, таалим-тарбия берүүнүн ар бир методу, принциптери, анын мазмуну дагы ошол элдик чыгармалардын өзүндө болгондугун баса белгилеп айтканы бар.(С. Рысбаев. “Марал ФМ” радиосуна берген маегинен. 27.01.2015-ж).

Чындыгында, С. Рысбаевдин кыргыз балдар адабиятында этнопедагогикалык идеяларды камтыган чыгармалары башталгыч мектепте балдарды окутуп, тарбиялоонун үлгүсү катары кызмат кылып келе жатат. Бул туурасында М. Найманбаев мындай дейт: “С. Рысбаев бөбөктөрүбүз үчүн кам көрүп, улуттук илим-билимге, маданиятка өз чыйырын салып келүүдө. Ага мисал катары бөбөктөрүбүз сүйүп окуп келе жаткан «Алиппе» китебин көрсөтсөк болот. Автордун мындагы жетишкендиги «Алиппенин» нукура кыргыз менталитетине негизделгендиги, шайкештиги болуп саналат”.

Баланын “А” тамгасын таанытуучу биринчи китеби болгон “Алиппе” да менталитеттин негизинде жеткиликтүү түзүлүп, анда этнопедагогикалык негиз жаткандыгын баса белгилөөгө болот.

Бүгүнкү күндө башталгыч мектептерде окутуу-тарбиялоо процессинде адеп-ахлактуулук маселесине, ыймандуулукка көбүрөөк маани берилип, тиешелүү сабактарда макал-ылакаптар кеңири колдонулуп жатат. Макалдарды сабактын материалына жараша ыктуу пайдалануу да мугалимдин жекече мамилесинен, педагогикалык чеберчилигинен көз каранды болот. Анткени бардык эле макал-ылакаптар окуучунун жаш өзгөчөлүгүнө туура келе бербейт, ошол себептүү алар балдардын жаш курагына ылайык тандалып алынат. Кызыл тилдүүлүктүн башаты катары окуучулардын тилин жатыктыруу, сөз байлыгын өстүрүү, өздүк лексиконунда макалдарды колдонуп сүйлөө маданиятын калыптандыруу да жакшы жолго коюлууда. Башталгыч мектепте этнопедагогикалык үлгүлөрдүн колдонулушуна чейинки мезгилде эле аталган үлгүлөр мектепке чейинки билим берүү системасынан башталышы керектигин жана андан ары мектепте улантуу зарылдыгын айрым изилдөөчүлөр баса белгилешет (Сейдекулова К. С). Анткени бул куракта сырттан берилген маалымат көргөзмөлүүлүк аркылуу берсе, балдар аны тез кабылдап, өздөрүнө сиңирүү жөндөмү, кызыгуунун күч алышы байкалат. Ошону менен бирге балдардын дүйнө таанымын өстүрүүдө, пикир алышуу чөйрөсүн кеңейтүүдө, мектепке адаптацияланууда, кеп маданиятын калыптандырууда, мектеп чөйрөсүнө жана сабакка болгон кызыгууну арттырууда да кыргыздын салттуу маданиятынын үлгүлөрүн колдонуп сабак өтүү өтө маанилүү.

Мектеп программасында маданий мурастарды колдонууда өсүп келе жаткан муун улуттук баалуулуктар менен таанышып, аны өздүк аң-сезимине сиңирип, кийин өздүк тажрыйбасында колдоно алат.

УМЕК-2022

Жалпы орто билим берүүчү мекемелердин башталгыч мектептеринде ар кандай ийримдер иштеп, ошону менен бирге сабактан тышкаркы тарбиялык сааттардын пландары да этнопедагогикалык нукта түзүлүп, анда жаш муундарды улуттук каада-салттын үлгүлөрү (элдик оюндар, фольклор, ыр-күүлөр, санат-насыят ырлары, элдик музыка, кол өнөрчүлүк ж. б.) менен тааныштыруу, аларды окуучулардын аткаруусу да жакшы жолго коюлган. Бул – билим берүү системасында этнопедагогиканын маңыздуу үлгүлөрүн башталгыч мектепке ылайык колдонууга шарттардын түзүлүп жаткандыгы, анын жыйынтыгы окуучуларда этномаданий компетенттүүлүктөрдүн калыптанышына шарт түзүп жатат.

Учурда мектептердин арасында улуттук каада-салт, үрп-адат, нарк-насилдердин негизинде уюштурулган тарбиялык сааттардын конкурстары жылына өткөрүлүп, мындай иш-чаралар педагогдордун да чеберчилигине, изденүүсүнө мотивация берет. Мисалы: “Менин үй бүлөм, мен кайсы урууданмын?” деген темада тарбиялык саат өтүүдө, анын тапшырмасы болуп балада үй-бүлө жөнүндө билимин тактоо, жалпылоо, үй-бүлөнүн мүчөлөрүнүн өз ара мамилелери, үй-бүлөлүк традициялар, салттар жөнүндө маалымат топтоо жана аны класста талкуулоо саналат. Тарбиялык сааттын жүрүшү театрлаштырылган сценка менен коштолушу да мүмкүн, бул учурда окуучуга көрүп, түшүнүп кабыл алуусуна жакшы шарт түзүлөт. Сабактын максаты болуп балада үй- бүлөгө болгон сый-урмат мамилени калыптандыруу, өзүнүн уруулук системасын, кайсы тукумдан экендигин билүүгө кызыгуусун арттыруу, алып жүргөн фамилиясынын мааниси тууралуу билим берүү, мамлекет үй-бүлөлөрдөн турарын туюндуруу, ага болгон сүйүү сезимин арттыруу саналат.

Жыйынтыктап айтканда, “Адабий окуу” сабагы гана эмес, бардык сабактар этнопедагогиканын негизинде уюштурулуп өткөрүлсө же мугалим ар бир сабагында этномаданий үлгүлөрдү айтып кетүүгө бир аз убакыт бөлсө, анда келечекте өз Мекенин сүйгөн мекенчил жаштар тарбияланып чыгарында шек жок.

Адабияттар:

1. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. I бөлүк. -Бишкек, 1997. - 28-б.
2. Измайлов А. Э. Народная педагогика: Педагогические воззрения народов Средней Азии и Казакстана. - М., 1991.
3. Рысбаев С. К. Кыргыз балдар адабияты: проблемалар, портреттер жана окуп үйрөнүүнүн маселелери: “Педагогикалык технологиялар” сериясы, 5-китеп. -Бишкек, 2015.
4. Найманбаев М. Сулайман Рысбаев – кыргыз балдар адабиятынын Андерсени. //Кут билим. -2013, 5-апрель
5. Муратов А. Ат этнопедагогикасы – Айтматовдо. - Бишкек, 2005. - 54-б.

UMEK-2022

УДК: 373.2

Prof. Dr. Mehmet Arif ÖZERBAŞ
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Eğitim Bilimleri Bölümü
marif.ozerbash@manas.edu.kg
ORCID:0000 0002 1612-9349

Nazmiye ÖZGÜL
Yüksek Lisans Öğrencisi,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı
2150y06014@manas.edu.kg
ORCID:0000 0001 9447-1206

OKUL ÖNCESİ EĞİTİM KURUMLARINDA GÖREV YAPAN OKUL YÖNETİCİLERİNİN KAYIRMACILIK DAVRANIŞLARINA İLİŞKİN ÖĞRETMEN GÖRÜŞLERİ

Bu araştırmanın amacı okul öncesi eğitim kurumlarında görev yapan okul yöneticilerinin kayırmacılık davranışlarına ilişkin öğretmen görüşlerini belirlemektir. Çalışma tarama modeliyle gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın evreni 2020-2021 eğitim öğretim yılında Ankara'daki anaokullarında görev yapan 42 öğretmenden oluşmaktadır. Araştırmada basit tesadüfi örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Yapılan araştırma ve verilerinin çözümlenmesinde SPSS istatistik programı aracılığı ile yüzde, frekans, aritmetik ortalama ve standart sapma gibi betimsel istatistik teknikleri kullanılmıştır. Veri toplama aracı iki bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde öğretmenlerin branşı, istihdam şekli, meslek örgütüne üyelik durumu ve hizmet süresi ile ilgili bilgiler vardır. İkinci bölümde ise okul yöneticilerinin kayırmacı davranışlar gösterip göstermediğine ilişkin öğretmen algılarını belirlemeye yönelik 25 maddenin yer aldığı ölçek vardır. Araştırmanın analizinde elde edilen sonuçlar için anlamlılık düzeyi 0.5 kabul edilmiştir. Ayrıca 01 ve 001 anlamlılık düzeyindeki sonuçlarda değerlendirilmiştir. Araştırmada elde edilen sonuçlar şöyledir: Okul yöneticilerinin genel kayırmacılık düzeyine ilişkin veriler incelendiğinde aritmetik olarak, "Hiçbir Zaman" düzeyinde kayırmacılık yaptıkları görülmüştür. Araştırmadaki sonuçlarda okul yöneticilerinin planlama, örgütleme, koordinasyon ve değerlendirme süreçlerindeki kayırmacılığa ilişkin öğretmen algıları "Hiçbir Zaman" düzeyindedir. Okul öncesinde görev yapan okul yöneticilerinin kayırmacılık davranışlarına ilişkin öğretmen algılarının meslek örgütlerine üyelik durumu, branş ve kıdem yılına göre bakıldığında; genel kayırmacılık boyutu ve alt boyutlarda anlamlı bir fark yoktur. Öğretmenlerin kayırmacılık algılarına bakıldığında en az düzeydeki "Hiçbir Zaman" (1,10) durumlar; Öğretmenlerin siyasi görüşleri, Öğretmenler arasında memleketlerine göre ve öğretmenlerin nöbet çizelgelerinin hazırlanmasıyla ilgili hususlardır. Kayırmacılık ölçeğindeki en yüksek "Hiçbir Zaman" (1,44) düzeyindeki üç durumun ise; ödüllendirilecek öğretmenlerin teklif edilmesi, sınıf dağıtımının yapılışı ve eğitim öğretimle ilgili ek görevler verilmesinden oluşmaktadır. Okul yöneticilerinin, kayırmacılık davranışlarıyla ilgili durumlar hakkında bilgilendirilmesi ve seminerler verilmesi; ayrıca "Kayırmacılık Davranışları" ile ilgili liste hazırlanarak yöneticiler ve öğretmenlerin bilgilendirilmesi sağlanabilir. Yöneticilerin kayırmacılık davranış ilkelerine uygun davranmalarının sağlanması için mevzuatta düzenlemeler yapılarak, takibi yapılabilir.

Anahtar Kelimeler: Kayırmacılık, Okul Öncesi Kurumları, Öğretmen.

Mехмет Ариф Өзербау, PhD, профессор
marif.ozerbash@manas.edu.kg
"Манас" КТУ, педагогика бөлүмү

УМЕК-2022

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1612-9349>

Назмийе Озгул, магистрант, 2150y06014@manas.edu.kg

“Манас” КТУ, Коомдук илимдер институту

ORCID:0000-0001-9447-1206, Кыргызстан

МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКЕМЕЛЕРИНДЕ ИШТЕГЕН МЕКТЕП ЖЕТЕКЧИЛЕРИНИН ТУУРА ЭМЕС ЖҮРҮШ-ТУРУШУ ЖӨНҮНДӨ ПЕДАГОГДОРДУН ПИКИРИ

Бул изилдөөнүн максаты – мектепке чейинки билим берүү мекемелеринде иштеген мектеп жетекчилеринин жүрүм-турумундагы фаворитизм жөнүндө мугалимдердин пикирин аныктоо. Изилдөө жалпы сканерлөө модели боюнча жүргүзүлгөн. Изилдөөнүн фокус-группасы 2020-2021-окуу жылында Анкара провинциясында жана анын райондорунда мамлекеттик бала бакчаларда иштеген 135 мугалимден турат. Изилдөөнүн жүрүшүндө 42 мугалим менен жөнөкөй кокустук тандоо аркылуу сурамжылоо жүргүзүлдү. SPSS статистикалык программасын колдонуу менен, изилдөөнү жана маалыматтарды талдоо үчүн пайыз, жыштык, орточо арифметикалык жана стандарттык четтөө сыяктуу сыпаттама статистикасы колдонулган. Маалымат чогултуу куралы эки бөлүктөн турат. Биринчи бөлүм педагогикалык бөлүм, иш түрү, кесиптик уюмга мүчөлүк статусу жана иш тажрыйбасы жөнүндө маалыматтарды камтыйт. Экинчи бөлүктө мугалимдердин мектеп администраторлору кардарлардын жүрүм-туруму барбы же жокпу деген пикирлерин өлчөө үчүн 25 пункттан турган шкала бар. Маанилүүлүк деңгээли изилдөөнүн анализинде алынган натыйжалар үчүн 0,5 деп алынган. Мындан тышкары, 01 жана 001 жыйынтыктардагы маанилүүлүк деңгээлинде бааланган. Изилдөөнүн жыйынтыгы төмөнкүдөй: Мектеп жетекчилеринин жалпы тууганчылык деңгээли боюнча маалыматтар каралып чыкканда, алар арифметикалык жактан «Эч качан» деген фаворитизм деңгээлин аныкташкан. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча мугалимдердин мектеп башкаруу процесстерин пландаштырууда, уюштурууда, координациялоодо жана баалоодо тууганчылыкка болгон көз караштары «Эч качан» деңгээлинде. Кесиптик мүчөлүк статусуна, филиалга жана эмгек стажына жараша мектепке чейинки билим берүү мекемелеринде иштеген мектеп жетекчилеринин непотисттик жүрүм-туруму боюнча мугалимдердин пикирлерин карап чыгуу; непотизмдин жалпы өлчөмү жана "Кээде" субдеңгээли. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча мектеп жетекчилеринин иш-аракеттерин пландоо, уюштуруу, координациялоо жана баалоо процесстеринде мугалимдердин тууганчылыкка болгон көз караштары «Эч качан» деңгээлинде. Кесиптик мүчөлүк статусуна, филиалга жана эмгек стажына жараша мектепке чейинки билим берүү мекемелеринде иштеген мектеп жетекчилеринин непотисттик жүрүм-туруму боюнча мугалимдердин пикирлерин карап чыгуу; фаворитизмди өлчөөдө жана бөлүкчөлөрүндө олуттуу айырма жок. Мугалимдердин тууганчылык, төмөнкү деңгээлдеги жагдайлар тууралуу түшүнүгүн эске алуу; мектептерде түзүлгөн тапшырмаларда (сатып алуу ж.б.) мугалимдердин жынысы жана алардын кичи мекени суроолор болуп саналат. Башка жагынан алганда, үч иш фаворитизм шкаласы боюнча "Сейректиктин" эң жогорку деңгээлинде; ал мугалимдерге эмгек акы төлөөнү сунуш кылуудан, класстык тапшырмаларды аткаруудан жана билим берүү жана окутууга байланыштуу кошумча тапшырмаларды берүүдөн турат. Непотизмге байланышкан жагдайлар тууралуу мектеп жетекчилигине маалымат берүү жана семинарларды өткөрүү; мындан тышкары, администраторлорго жана мугалимдерге маалымат берүү үчүн «Непотизм жүрүм-туруму» тизмеси даярдалышы мүмкүн. Жетекчилер непотизм принциптерин сакташын камсыз кылуу үчүн мыйзамдарга көзөмөлгө алынууга тийиш болгон жоболор киргизилиши мүмкүн.

Өзөктүү сөздөр: тууганчылык, мектепке чейинки мекемелер, тарбиячы.

Мехмет Ариф Озербаши, PhD профессор

КТУ «Манас», кафедра педагогика

marif.ozerbash@manas.edu.kg

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1612-9349>

УМЕК-2022

Назмие Озгюл, магистрант
КТУ «Манас», Институт социальных наук
2150y06014@manas.edu.kg
ORCID:0000 0001 9447-1206, Кыргызстан

ОТЗЫВ ПЕДАГОГОВ О НЕПРАВИЛЬНОМ ПОВЕДЕНИИ РУКОВОДИТЕЛЕЙ ШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ, РАБОТАЮЩИХ В ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Целью данного исследования является определение мнения педагогов о фаворитизме поведения школьных администраторов, работающих в дошкольных образовательных учреждениях. Исследование проводилось на модели общего сканирования. Фокус-группа исследования состоит из 135 учителей, которые работали в государственных детских садах в провинции Анкара и ее районах в 2020-2021 учебном году. В ходе исследования были опрошены 42 учителя методом простой случайной выборки. При анализе исследования и данных с помощью статистической программы SPSS использовались методы описательной статистики, такие как процент, частота, среднее арифметическое и стандартное отклонение. Инструмент сбора данных состоит из двух частей. В первом разделе содержится информация о педагогическом отделении, типе занятости, статусе членства в профессиональной организации и стаже работы. Во второй части есть шкала из 25 пунктов для определения мнения учителей о том, демонстрируют ли школьные администраторы клиентеллистское поведение. Уровень значимости был принят за 0,5 для результатов, полученных при анализе исследования. Кроме того, 01 и 001 оценивались в результатах на уровне значимости. Результаты, полученные в ходе исследования, следующие: Когда были изучены данные об общем уровне кумовства школьных администраторов, было замечено, что они арифметически занимали уровень фаворитизма «Никогда». По результатам исследования представления учителей о nepoтизме в планировании, организации, координации и оценке процессов школьной администрации находятся на уровне «Никогда». Рассмотрение восприятий учителей в отношении nepoтистского поведения школьных администраторов, работающих в дошкольных учреждениях, в соответствии со статусом членства в профессиональных организациях, филиалом и стажем работы. Общее измерение кумовства и подуровень «Иногда». Нет существенной разницы в измерении фаворитизма и подразмерах. Учитывая восприятие учителями кумовства, ситуаций низкого уровня. В заданиях, созданных в школах (закупки и т. д.), вопросами являются пол учителей и их родной город. С другой стороны, три случая на самом высоком уровне «Редко» по шкале фаворитизма. Он заключается в предложении учителей к награждению, проведению распределения по классам и назначении дополнительных задач, связанных с образованием и обучением. Информирование администрации школ о ситуациях, связанных с кумовством и проведением семинаров. Кроме того, можно подготовить список «Поведение кумовства» для информирования администраторов и учителей. Для обеспечения того, чтобы менеджеры соблюдали принципы кумовства, в законодательство могут быть внесены положения, за которыми следует следить.

Ключевые слова: семейственность, дошкольные учреждения, воспитатель.

Prof. Dr. Mehmet Arif ÖZERBAŞ, Kyrgyz-Turkish Manas University,
Faculty of Letters, Department of Pedagogy marif.ozerbash@manas.edu.kg,
ORCID:0000 0002 1612-9349
Nazmiye ÖZGÜL, Kyrgyz-Turkish Manas University, Institute of Social Sciences,
master student, 2150y06014@manas.edu.kg
ORCID:0000 0001 9447-1206

TEACHER'S OPINIONS REGARDING THE PREVIOUS BEHAVIOR OF SCHOOL HEADS WORKING IN PRE-SCHOOL EDUCATION INSTITUTIONS

UMEK-2022

The aim of this research is to determine the opinions of teachers about the favoritism behaviors of school administrators working in pre-school education institutions. The study was carried out with the general scanning model. The study was conducted with a general scanning model. The population of the study consists of 135 teachers who work in public kindergartens in Ankara province and its districts in the 2020-2021 academic year. In the study, 42 teachers were consulted by using simple random sampling method. In the analysis of the research and data, descriptive statistics techniques such as percentage, frequency, arithmetic mean and standard deviation were used through the SPSS statistics program. The data collection tool consists of two parts. In the first section, there is information about the teachers' branch, employment type, membership status to the professional organization and service period. In the second part, there is a scale with 25 items to determine teachers' perceptions about whether school administrators show clientelistic behaviors. The significance level was accepted as 0.5 for the results obtained in the analysis of the study. In addition, 01 and 001 were evaluated in the results at the significance level. The results obtained in the study are as follows: When the data on the general level of nepotism of school administrators were examined, it was observed that they were arithmetically engaged in "Never" level of favoritism. According to the results of the research, teachers' perceptions of nepotism in planning, organizing, coordination and evaluation processes of school administrators are at the level of "Never". Considering the perceptions of teachers regarding nepotism behaviors of school administrators working in pre-school according to membership status to professional organizations, branch and years of seniority; general nepotism dimension and sub "Sometimes" level. According to the results of the study, teachers' perceptions of nepotism in planning, organizing, coordination and evaluation processes of school administrators are at the level of "Never". Considering the perceptions of teachers regarding nepotism behaviors of school administrators working in pre-school according to membership status to professional organizations, branch and years of seniority; There is no significant difference in favoritism dimension and sub-dimensions. Considering teachers' perceptions of nepotism, low level situations; In assignments created in schools (purchasing, etc.), the gender of teachers and their hometown are the issues. On the other hand, three cases at the highest "Rarely" level on the scale of favoritism; It consists of proposing teachers to be rewarded, conducting class distribution and assigning additional tasks related to education and training. Informing school administrators about the situations related to nepotism and giving seminars; In addition, a list on "Nepotism Behaviors" can be prepared to inform administrators and teachers. In order to ensure that the managers comply with the principles of nepotism, regulations can be made in the legislation and followed up.

Key words: Nepotism, Preschool Institutions, Teacher.

İnsan ilişkilerinin oldukça yoğun yaşandığı eğitim kurumları, toplumumuza, kaliteli insan yetiştiren yapılardır. Toplumumuzda gelecek nesillerin yetiştirilmesi için okullar önemli role sahiptir. Öğretmenlerin çalıştıkları kuruma karşı güveni ne kadar yüksek olursa verimlilik ve performansta o derece yüksek olur. Okulun temel amaçlarına kazandırma konusunda katkı sağlar. Bu süreçte insan kaynakları yönetimi ilkeleri açısından yeterlik, kariyer, liyakat, yansızlık (Argon ve Eren 2004); etik ilkeler açısından dikkat edilmesi, okullarda başarıyı artıracaktır. Bazı örgütlerde zaman zaman adalet, eşitlik, dürüstlük, doğruluk, kayırmacılık vb. davranışlar göz ardı edilerek başka kıstaslar yer almaktadır. Bu gibi durumların başında kayırmacılık yani bazı kişilere ayrıcalıklı davranmak gelmektedir.

Yaşadığımız dönemde, adalet, eşitlik, tarafsızlık, etik, liyakat gibi kavramların öneminin gittikçe arttığını görüyoruz. Yöneticilerin uygulamalarında bu kavramları önemsemediği dikkate alınmadığı durumlarda, kayırmacı davranışları sıklıkla görülmektedir. Milli Eğitim Bakanlığına bağlı kurumlarda da zaman zaman kayırmacılık davranışlarıyla karşı karşıya kalındığını görmekteyiz. İltimas ya da torpil gibi kavramlarla eş değer olarak görülen kayırmacılık (Özsemerci,2002) günlük hayatta ‘ Bizdensin hallederiz’, ‘tanıdığım varsa işin halledilir’, ‘Sendikan nedir?’ gibi ifadeler duyuyoruz karşımıza çıkıyor. Birçok örgütte olduğu gibi okullarda da yöneticilerin, öğretmenlere karşı kayırmacı tutum sergilediklerine yönelik algılar vardır. Bu bağlamda bu çalışma ile Milli Eğitim Bakanlığına bağlı resmi, Anaokulunda görev yapan yöneticilerin (okul müdürü ve müdür

UMEK-2022

yardımcıları), kayırmacılık davranışında bulunup bulunmadığına ilişkin, öğretmen algıları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda araştırmanın problemi; okul öncesi eğitim kurumlarında görev yapan okul yöneticilerinin kayırmacılık davranışlarına ilişkin öğretmen görüşleri nedir? Sorusuna cevap aranmıştır.

1.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, Milli Eğitim Bakanlığına bağlı resmi anaokullarında görev yapan okul yöneticilerinin yönetim süreçlerindeki kayırmacılık davranışlarına ilişkin öğretmen algıları arasında anlamlı bir farkın olup olmadığını belirlemektir. Bu genel amaca ulaşabilmek için aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

Okul yöneticilerinin kayırmacılık davranışlarına ilişkin öğretmen algıları ölçeği ve alt ölçeklere ait puanların;

1. Branşa göre,
2. Meslek örgütüne üye olup olmama durumuna göre,
3. Kıdeme göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada genel tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modelleri, geçmişte ya da halen var olan bir durumu olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımlarındandır. Araştırmanın konusu, kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır. Genel tarama modeli, çok sayıda elemandan oluşan bir evrende, evren hakkında genel bir yargıya varmak amacı ile evrenin tümü ya da evrenden alınacak bir grup üzerinde yapılan tarama düzenlemeleridir (Karasar, 2009).

2.2. Çalışma Evreni

Araştırmanın çalışma evrenini 2021-2022 eğitim-öğretim yılında Ankara’da bulunan Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı Anaokullarında görev yapan okul öncesi öğretmeninden oluşmaktadır. Evrendeki öğretmen sayısına ilişkin bilgiler Ankara Milli Eğitim Müdürlüğü İnsan Kaynakları Bölümünün istatistik verilerinden alınmıştır. Katılımcılara ait demografik özelliklerin dağılımının belirlenmesi amacıyla yüzde ve frekansları incelenmiştir.

Tablo 1: Katılımcılara ait demografik özellikler

Değişkenler	Özellikler	%
Branş	Okul Öncesi Öğrt.	81
	Çocuk Gelişimi Öğrt	19
Meslek Örgütü	Evet	38,1
	Hayır	61,9
Kıdem	1-10 yıl	28,6
	11-20 yıl	49,9
	21 ve üstü	21,5

Tablo 1 incelendiğinde öğretmenlerin % 81’i okul öncesi öğretmeni ve % 19’un Çocuk Gelişimi mezunu öğretmen olduğu ve bu öğretmenlerden 38.1’in meslek örgütüne üye olduğu görülmektedir. Ayrıca öğretmenlerin en fazla 11-20 yıl arasında % 49.9 kıdeme sahip olduğu bulunmuştur.

2.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada, veri toplama aracı olarak, Erdem ve Meriç (2011) tarafından geliştirilen “Okul Yönetiminde Kayırmacılık Ölçeği” kullanılmıştır. Ölçek, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde katılımcıların cinsiyet, branş, mesleki örgüte üye olup olmama ve hizmet süresi ile ilgili

UMEK-2022

bilgileri yer almaktadır. İkinci bölümde ise okul yöneticilerinin kayırmacılıkla ilgili olası davranışlarını içeren ifadeler bulunmaktadır. Okul Yönetiminde Kayırmacılık Ölçeği; planlama, örgütlenme, koordinasyon ve değerlendirme olmak üzere dört faktörden oluşmaktadır. Ölçeği oluşturan bu dört faktör altında; planlama (4), örgütlenme (7), koordinasyon (5) ve değerlendirme (9) olmak üzere toplam 25 madde bulunmaktadır. Ölçeği oluşturan her bir madde 5’li Likert tipi derecelendirmeye tabi tutulmuştur. Buna göre ölçekteki her bir maddeye örneklem grubunda olan bireylerin katılım düzeyi “Hiçbir Zaman=1”, “Nadiren=2”, “Bazen=3”, “Çoğu Zaman=4” ve “Her Zaman=5” şeklinde puanlandırılmıştır. Seçeneklere karşılık gelen puan aralıkları: “1,00- 1,79= Hiçbir Zaman, 1,80- 2,59= Nadiren, 2,60- 3,39= Bazen, 3,40- 4,19= Çoğu Zaman, 4,20- 5,00= Her Zaman” şeklindedir.

2.4. Verilerin Toplanması

Veriler bizzat araştırmacı tarafından araştırma örneklemindeki okulların müdürlerine Covid-19 nedeniyle online ulaşılarak görüşülüp araştırma ve ölçek hakkında gerekli bilgiler sunulmuştur. Daha sonra öğretmenlere eğitim öğretim faaliyetlerini aksatmayacak zaman aralıklarında açıklamalar yapıldıktan uygulanacak ölçek online olarak paylaşılmıştır. Ölçekler doldurulduktan sonra yine online olarak geri alınmıştır. Öğretmenlere dağıtılan toplam 50 ölçekten, eksiksiz doldurulan 42 tanesi analizler için değerlendirmeye alınmıştır.

2.5 Verilerin Analizi

Verilerin analizinde SPSS 23 istatistik programından yararlanılmıştır. Verilerin analizinde öncelikle parametrik veya parametrik olmayan testlerden hangisinin kullanılması gerektiğini belirlemek üzere verilerin normal dağılım şartını yerine getirip getirmediğine bakılmıştır. Çünkü bu tür araştırmalarda eğer veriler normal dağılım koşulunu yerine getiriyorsa parametrik testler, getirmiyor ise parametrik olmayan testler uygulanmaktadır (Walliman, 2011). Bunun için ilk olarak basıklık ve çarpıklık değerleri incelenmiş ve Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 2: Demografik bilgilere göre basıklık ve çarpıklık değerleri

	Çarpıklık	Basıklık
Branş	1,635	,706
Meslek Örgütü	,509	-1,831
Kıdem	,583	,193

Tablo 2 incelendiğinde tüm verilerimize ait çarpıklık değerinin (-1,1) aralığında olduğu görülmektedir. Basıklık değerleri incelendiğinde branş, kıdem ve meslek örgütü değişkenlerine ait basıklık değerlerinin ise -2 ile +2 arasında değerler aldığı görülmektedir. Bu değişkenler için basıklık değerleri negatif olduğundan dağılımın normale nazaran daha basık bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Tabachnick ve Fidell (2007) basıklık katsayıları -3 ile +3 arasında olduğunda verinin normal kabul edilebileceğini belirtmiştir. Bu nedenle parametrik testler kullanılmıştır.

BULGULAR

3.1. Okul yöneticilerinin kayırmacılık davranışlarına yönelik öğretmen alguları ölçeğine ilişkin betimsel istatistikler:

Tablo 3: Okul yöneticilerinin genel kayırmacılık davranışlarına ilişkin öğretmen alguları

Maddeler		Hiçbir zaman	Nadiren	Bazen	Çoğu zaman	Her zaman	\bar{x}	SS
1. Öğretmenlerin haftalık ders programlarının hazırlanmasında ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	37	3	2	0	0		
	%	88,1	7,1	4,8	0	0	1,4	,767

UMEK-2022

2. Öğretmenlerin nöbet çizelgelerinin hazırlanmasında ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	40	1	1	0	0	1,10	,484
	%	95,2	2,4	2,4	0	0		
3. Sınıf dağıtımının planlanmasında ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	31	3	7	0	1	1,48	,862
	%	73,8	7,12	16,7	0	2,4		
4. Ders dağıtımının planlanmasında ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	38	1	3	0	0	1,17	,537
	%	90,5	2,4	7,1	0	0		
5. Öğretmenlerin sosyal kulüp çalışmaları ile ilgili görevlendirilmelerinde ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	31	6	4	1	0	1,40	,767
	%	73,7	14,3	9,56	2,4	0		
6. Öğretmenlerin belirli gün haftalarla ilgili görevlendirilmelerinde ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	35	3	3	1	0	1,29	,708
	%	83,3	7,1	7,1	2,4	0		
7. Okulda oluşturulan kurullarda (satın alma, muayene ve teslim alma vb) öğretmenleri görevlendirmede ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	37	2	2	1	0	1,21	,645
	%	88,1	4,8	4,8	2,4	0		
8. Öğretmenler arasında işbölümü yapılmasında ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	35	2	5	0	0	1,29	,673
	%	83,3	4,8	11,9	0	0		
9. Öğretmenlere eğitim ve öğretimle ilgili ek görevler vermede ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	32	4	6	0	0	1,38	,731
	%	76,2	9,5	14,3	0	0		
10. Okulda yapılacak faaliyet ve etkinliklere katılacak öğretmenleri görevlendirmede ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	31	6	5	0	0	1,38	,697
	%	73,8	14,3	11,9	0	0		
11. Okul içi görev dağılımında (iş yükü açısından) ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	31	6	3	2	0	1,43	,831
	%	73,8	14,3	7,1	4,8	0		
12. Öğretmenlerin kural	f	33	4	3	2	0	1,38	,825

UMEK-2022

ihlallerinde (kılık kıyafet, törene katılmama gibi) ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	%	78,6	9,5	7,1	4,8	0		
13. Öğretmenlerin, derse zamanında veya geç girip çıkmalarında ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	32	7	2	1	0	1,33	,687
14. Görevlerini gereği gibi yapmayan öğretmenler arasında ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	%	76,2	16,7	4,8	2,4	0		
14. Görevlerini gereği gibi yapmayan öğretmenler arasında ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	30	8	4	0	0	1,38	,661
15. Öğretmenlere izin vermede ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	%	71,4	19	9,5	0	0		
15. Öğretmenlere izin vermede ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	35	3	4	0	0	1,26	,627
16. Öğretmenlerin şikâyetlerinin dikkate alınmasında ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	%	83,3	7,1	9,5	0	0		
16. Öğretmenlerin şikâyetlerinin dikkate alınmasında ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	31	6	5	0	0	1,38	,697
17. Öğretmenlerin üye oldukları sendikalarla ilgili ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	%	73,8	14,3	11,9	0	0		
17. Öğretmenlerin üye oldukları sendikalarla ilgili ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	36	1	5	0	0	1,26	,665
18. Öğretmenlerin cinsiyetleriyle ilgili ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	%	85,7	2,4	11,9	0	0		
18. Öğretmenlerin cinsiyetleriyle ilgili ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	38	3	1	0	0	1,12	,395
19. Öğretmenlerin siyasi görüşleriyle ilgili ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	%	90,5	7,1	2,4	0	0		
19. Öğretmenlerin siyasi görüşleriyle ilgili ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	38	4	0	0	0	1,10	,297
20. Öğretmenler arasında, mesleki kıdemlerine göre ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	%	90,5	9,5	0	0	0		
20. Öğretmenler arasında, mesleki kıdemlerine göre ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	35	5	2	0	0	1,21	,520
21. Öğretmenler arasında, memleketlerine göre ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	%	83,5	11,9	4,8	0	0		
21. Öğretmenler arasında, memleketlerine göre ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	38	4	0	0	0	1,10	,297
22. Öğretmenlerin branşlarıyla ilgili ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	%	90,5	9,5	0	0	0		
22. Öğretmenlerin branşlarıyla ilgili ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	39	3	0	0	0	1,07	,261
23. Sicil notlarının verilmesinde ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	%	92,5	7,1	0	0	0		
23. Sicil notlarının verilmesinde ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	36	5	1	0	0	1,17	,437
23. Sicil notlarının verilmesinde ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	%	85,7	11,9	2,4	0	0		

UMEK-2022

24. Ödüllendirilecek öğretmenlerin teklif edilmesinde ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	f	34	6	0	2	0	1,29	,708
25. Görevini aksatan öğretmenlerin cezalandırılmalarında ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?	%	81	14,3	0	4,8	0	1,19	,505
	f	36	4	2	0	0		
	%	85,7	9,5	4,8	0	0		

Tablo 3'e göre katılımcıların, %95,2'si "Öğretmenlerin haftalık ders programlarının hazırlanmasında ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?" ($\bar{x}=1,7$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile, %97,6'i "Öğretmenlerin nöbet çizelgelerinin hazırlanmasında ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?" ($\bar{x}=1,10$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile, %80,9'ü "Sınıf dağıtımının planlanmasında ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?" ($\bar{x}=1,48$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile %92,9'ü ise "Ders dağıtımının planlanmasında ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?" ($\bar{x}=1,40$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile %88,1'i "Öğretmenlerin sosyal kulüp çalışmaları ile ilgili görevlendirilmelerinde ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?" ($\bar{x}=1,40$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile %88,1'i, "Öğretmenlerin belirli gün haftalarla ilgili görevlendirilmelerinde ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?" ($\bar{x}=1,29$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile %90,5'i, "Okulda oluşturulan kurullarda (satın alma, muayene ve teslim alma vb) öğretmenleri görevlendirmede ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?" ($\bar{x}=1,21$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile %92,9'u, "Öğretmenler arasında işbölümü yapılmasında ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?" ($\bar{x}=1,29$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile %88,1'ü, "Öğretmenlere eğitim ve öğretimle ilgili ek görevler vermede ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?" ($\bar{x}=1,38$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile %85,7'i, "Okulda yapılacak faaliyet ve etkinliklere katılacak öğretmenleri görevlendirmede ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?" ($\bar{x}=1,38$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile %88,1'ü, "Okul içi görev dağılımında (iş yükü açısından) ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?" ($\bar{x}=1,43$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile %88,1'i, "Öğretmenlerin kural ihlallerinde (kılık kıyafet, törene katılmama gibi) ne sıklıkta kayırmacılık yaptığını düşünüyorsunuz?" ($\bar{x}=1,38$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile %88,1'i, "Öğretmenlerin, derse zamanında veya geç girip çıkmalarında ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?" ($\bar{x}=1,33$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile %92,9'ü, "Görevleri gereği gibi yapmayan öğretmenler arasında ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?" ($\bar{x}=1,38$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile %90,5'si, "Öğretmenlerin izin vermede ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?" ($\bar{x}=1,26$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile %90,5'i, "Öğretmenlerin şikayetlerinin dikkate alınmasında ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?" ($\bar{x}=1,38$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile %88,1'ü, "Öğretmenlerin üye oldukları sendikalarla ilgili ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?" ($\bar{x}=1,26$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile %88,1'si, "Öğretmenlerin cinsiyetlerle ilgili ne sıklıkta kayırmacılık yaptığını düşünüyorsunuz?" ($\bar{x}=1,12$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile 97,6'ı, "Öğretmenlerin siyasi görüşleriyle ilgili ne sıklıkta kayırmacılık yaptığını düşünüyorsunuz?" ($\bar{x}=1,10$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile 100'ü, "Öğretmenler arasında, mesleki kıdemlerine göre ne sıklıkta kayırmacılık yaptığını düşünüyorsunuz?" ($\bar{x}=1,21$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile 95,2'i,

UMEK-2022

“Öğretmenler arasında, memleketlerine göre ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?” ($\bar{x}=1,10$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile %100’ü, “Öğretmenlerin branşlarıyla ilgili ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?” ($\bar{x}=1,07$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile %100’ü, “Sicil notlarının verilmesinde ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?” ($\bar{x}=1,17$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile %97,6’ı, “Ödüllendirilecek öğretmenlerin teklif edilmesinde ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?” ($\bar{x}=1,29$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile ve %95,2’i, “Görevini aksatan öğretmenlerin cezalandırılmalarında ne sıklıkta kayırmacılık yapıldığını düşünüyorsunuz?” ($\bar{x}=1,19$) sorusuna hiçbir zaman ve nadiren seçenekleri ile %95,2’si olumlu görüş bildirmişlerdir.

3.2. Branşa Değişkenine İlişkin Bulgular:

Yöneticilerinin kayırmacılık davranışlarına yönelik öğretmen algıları ve alt ölçeklere ait puanlar branşa göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir? Problemine cevap aramak amacıyla bağımsız gruplar için t testi yapılmıştır. Veriler Tablo 4’de yer almaktadır.

Tablo 4: Branşa göre bağımsız gruplar için T- Testi sonuçları

	Branş	N	\bar{x}	SS	t	sd	p
Kayırmacılık	Okul Öncesi	34	1,29	,477	1,003	40	,322
	Çocuk Gelişimi	8	1,12	,199			
Planlama	Okul Öncesi	34	1,28	,495	,404	40	0,688
	Çocuk Gelişimi	8	1,20	,414			
Örgütlenme	Okul Öncesi	34	1,38	,657	2,097	40	0,43
	Çocuk Gelişimi	8	1,10	,198			
Koordinasyon	Okul Öncesi	34	1,41	,635	1,333	40	0,027
	Çocuk Gelişimi	8	1,10	,214			
Değerlendirme	Okul Öncesi	34	1,18	,351	,669	40	0,86
	Çocuk Gelişimi	8	1,10	,162			

Tablo 4 incelendiğinde genel kayırmacılık davranışlarına ilişkin algının branşa göre anlamlı bir farklılık göstermektedir. Bağımsız örnekler T- Testine göre Okul Öncesi öğretmenlerinin kayırmacılığa yönelik tutumları ($Ort.=1,29,SS=,477$) ve Çocuk Gelişimi öğretmenlerinin öğretmenlerin kayırmacılığa yönelik tutumları ($Ort. = 1,12,SS = ,199$) arasında istatistiksel bir fark olmadığı, başka bir ifadeyle genel kayırmacılık davranışlarına ilişkin algı ile branşlar arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı şeklinde yorumlanabilir $f(40)= ,322,P<0,05$. Anaokullarında görev yapan okul yöneticilerinin bağımsız örnekler T- Testine göre Planlama boyutunda Okul Öncesi öğretmenlerin kayırmacılığa yönelik tutumları ($Ort.=1,28,SS=,495$) ve Çocuk Gelişimi öğretmenlerin kayırmacılığa yönelik tutumları ($Ort. = 1,20,SS = ,414$) arasında istatistiksel bir fark olmadığı, başka bir ifadeyle Planlama boyutunda kayırmacılık davranışlarına ilişkin algı ile branşlar arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı şeklinde yorumlanabilir $f(40)=,688,P>0,05$

Anaokullarında görev yapan okul yöneticilerinin bağımsız örnekler T-Testine göre Örgütlenme boyutunda Okul Öncesi öğretmenlerin kayırmacılığa yönelik tutumları ($Ort.=1,38,SS=,657$) ve Çocuk Gelişimi öğretmenlerin kayırmacılığa yönelik tutumları ($Ort. = 1,10,SS = ,198$) arasında istatistiksel bir fark olduğu, başka bir ifadeyle örgütlenme boyutunda kayırmacılık davranışlarına ilişkin algı ile branşlar arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu şeklinde yorumlanabilir $f(40)= ,043,P<0,05$. Anaokullarında görev yapan okul yöneticilerinin bağımsız örnekler T-Testine göre koordinasyon boyutunda Okul Öncesi öğretmenlerin kayırmacılığa yönelik tutumları ($Ort.=1,41,SS=,635$) ve Çocuk Gelişimi öğretmenlerin kayırmacılığa yönelik tutumları ($Ort. =$

UMEK-2022

1,10,SS = ,214) arasında istatistiksel bir fark olduğu, başka bir ifadeyle koordinasyon boyutunda kayırmacılık davranışlarına ilişkin algı ile branşlar arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu şeklinde yorumlanabilir $f(40)= ,027,P<0,05$. Anaokullarında görev yapan okul yöneticilerinin bağımsız örnekler T-Testine göre değerlendirme boyutunda Okul Öncesi öğretmenlerin kayırmacılığa yönelik tutumları ($Ort.=1,18,SS=,351$) ve Çocuk Gelişimi öğretmenlerin kayırmacılığa yönelik tutumları ($Ort. = 1,10,SS = ,162$) arasında istatistiksel bir fark olmadığı, başka bir ifadeyle değerlendirme boyutunda kayırmacılık davranışlarına ilişkin algı ile branşlar arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı şeklinde yorumlanabilir $f(40)= ,086,P>0,05$.

3.4. Araştırmanın İkinci Alt Problemine ilişkin bulgular:

Araştırmanın ikinci alt problemi “Okul yöneticilerinin kayırmacılık davranışlarına yönelik öğretmen algıları ve alt ölçeklere ait puanlar meslek örgütüne üye olup olmama durumuna göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklinde ifade edilmiştir. Bu alt probleme cevap aramak amacıyla bağımsız gruplar için T- Testi yapılmıştır.

Tablo 5: Okul yöneticilerinin kayırmacılık davranışlarına yönelik öğretmen algılarında meslek örgütüne üye olup olmama durumuna göre farklılık düzeyleri

	Meslek Örgütü	N	\bar{x}	SS	t	sd	p
Maddeler toplamı	Evet	16	1,19	460	-843	40	,405
	Hayır	26	1,31	433			
Planlama	Evet	16	1,16	433	1,062	40	,295
	Hayır	26	1,32	500			
Örgütlenme	Evet	16	1,23	629	-838	40	,407
	Hayır	26	1,39	594			
Koordinasyon	Evet	16	1,22	536	1,059	40	,296
	Hayır	26	1,42	618			
Değerlendirme	Evet	16	1,15	349	-215	40	,831
	Hayır	26	1,18	315			

Tablo 5 incelendiğinde genel kayırmacılık ölçeğinden elde edilen toplam puanlar meslek örgütüne üye olup olmama durumuna göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Bağımsız örnekler T-Testine göre meslek örgütüne üye olan öğretmenlerin kayırmacılığa yönelik tutumları ($Ort.=1,19,SS=,460$) ve meslek örgütüne üye olmayan öğretmenlerin kayırmacılığa yönelik tutumları ($Ort. = 1,31,SS = ,433$) arasında istatistiksel bir fark olmadığı, başka bir ifadeyle genel kayırmacılık davranışlarına ilişkin algı ile meslek örgütüne üye olup olmama durumuna göre anlamlı bir ilişkinin olmadığı şeklinde yorumlanabilir. $f(40)= ,405,P>0,05$. Anaokullarında görev yapan okul yöneticilerinin Bağımsız örnekler T-Testine göre planlama boyutunda meslek örgütüne üye olan öğretmenlerin kayırmacılığa yönelik tutumları ($Ort.=1,16,SS=,433$) ve meslek örgütüne üye olmayan öğretmenlerin kayırmacılığa yönelik tutumları ($Ort. = 1,32,SS = ,500$) arasında istatistiksel bir fark olmadığı, başka bir ifadeyle planlama boyutunda kayırmacılık davranışlarına ilişkin algı ile meslek örgütüne üye olup olmama durumuna göre anlamlı bir ilişkinin olmadığı şeklinde yorumlanabilir. $f(40)=,295,P>0,05$ Anaokullarında görev yapan okul yöneticilerinin Bağımsız örnekler T-Testine göre örgütlenme boyutunda meslek örgütüne üye olan öğretmenlerin kayırmacılığa yönelik tutumları ($Ort.=1,39,SS=,629$) ve meslek örgütüne üye olmayan öğretmenlerin kayırmacılığa

UMEK-2022

yönelik tutumları ($Ort. = 1,39, SS = ,594$) arasında istatistiksel bir fark olmadığı, başka bir ifadeyle örgütlenme boyutunda kayırmacılık davranışlarına ilişkin algı ile meslek örgütüne üye olup olmama durumuna göre anlamlı bir ilişkinin olmadığı şeklinde yorumlanabilir. $f(40) = ,407, P > 0,05$. Anaokullarında görev yapan okul yöneticilerinin Bağımsız örnekler T-Testine göre koordinasyon boyutunda meslek örgütüne üye olan öğretmenlerin kayırmacılığa yönelik tutumları ($Ort. = 1,22, SS = ,536$) ve meslek örgütüne üye olmayan öğretmenlerin kayırmacılığa yönelik tutumları ($Ort. = 1,42, SS = ,618$) arasında istatistiksel bir fark olmadığı, başka bir ifadeyle koordinasyon boyutunda kayırmacılık davranışlarına ilişkin algı ile meslek örgütüne üye olup olmama durumuna göre anlamlı bir ilişkinin olmadığı şeklinde yorumlanabilir. $f(40) = ,296, P > 0,05$ Anaokullarında görev yapan okul yöneticilerinin Bağımsız örnekler T-Testine göre değerlendirme boyutunda meslek örgütüne üye olan öğretmenlerin kayırmacılığa yönelik tutumları ($Ort. = 1,15, SS = ,349$) ve meslek örgütüne üye olmayan öğretmenlerin kayırmacılığa yönelik tutumları ($Ort. = 1,18, SS = ,315$) arasında istatistiksel bir fark olmadığı, başka bir ifadeyle değerlendirme boyutunda kayırmacılık davranışlarına ilişkin algı ile meslek örgütüne üye olup olmama durumuna göre anlamlı bir ilişkinin olmadığı şeklinde yorumlanabilir $f(40) = ,831, P > 0,05$.

3.4. Üçüncü araştırma sorusuna(alt problem) ilişkin bulgular.

Araştırmanın üçüncü alt problemi “Okul yöneticilerinin kayırmacılık davranışlarına yönelik öğretmen algıları ve alt ölçeklere boyutlara ait puanlar kıdeme göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklinde ifade edilmiştir. Bu alt probleme cevap aramak amacıyla Tek Yönlü ANOVA testi yapılmıştır.

Tablo 6: Okul Yöneticilerinin Kayırmacılık Davranışlarına Yönelik Öğretmen Algıları Ve Alt Ölçeklere Boyutlarına İlişkin ANOVA Testi Sonuçları

Değişkenler	Kareler toplamı	sd	Kareler ortalaması	F	p	
Kayırmacılık	Gruplar arası	,372	2	,186	,951	,395
	Gruplar içi	7,626	39	,196		
	Toplam	7,998	41			
Planlama	Gruplar arası	,199	2	,099	,425	,657
	Gruplar içi	9,12	39	,234		
	Toplam	9,319	41			
Örgütlenme	Gruplar arası	,611	2	,306	,827	,445
	Gruplar içi	14,416	39	,370		
	Toplam	15,027	41			

UMEK-2022

	Gruplar arası	38,412	2	,729	,2,224	,122
Koordinasyon	Gruplar içi	1,458	39	,328		
	Toplam	12,787	41			
	Gruplar arası	,159	2	,079	,,748	,480
Değerlendirme	Gruplar içi	4,143	39	,106		
	Toplam	4,302	41			

Tablo 6 incelendiğinde, okul yöneticilerinin kayırmacılık davranışlarına yönelik öğretmen algıları ölçek ve alt ölçekleri kıdeme göre anlamlı bir farklılık göstermediği bulunmuştur ($p>0,05$). Bir başka ifadeyle öğretmenlerin kıdemi ile okul yöneticilerinin kayırmacılık davranışlarına yönelik öğretmen algıları arasında anlamlı bir ilişki yoktur.

Tartışma ve Sonuç

Bu araştırma, Ankara’da Millî Eğitim Bakanlığına bağlı resmi anaokullarında görev yapan öğretmenlerin görüşleriyle sınırlıdır. İlgili alan aşırımları Erdem ve Meriç (2013) incelendiğinde “İlköğretim okullarında görev yapan öğretmenlerin algılarına göre okul yöneticilerinin kayırmacılık” adlı araştırmasına göre okul yöneticilerinin kayırmacılık yaptığına dair algıları “Nadiren” olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca Özkanan’ın (2013)“Yönetimde Kayırmacı Uygulamalar ”üzerine doktora çalışmasında nitel bir çalışma yaparak kamuda terfi işlemlerinde kayırmacılık tutumuna çokça başvurulduğu, nepotizm ve hemşericiliğin azaldığı sonucuna varmıştır Yüce(2020) “İlkokul, Ortaokul ve Lisede görev yapan okul yöneticilerinin yönetim süreçlerindeki kayırmacılık davranışlarına ilişkin öğretmen algıları” isimli çalışmayı yaparak ortalamasının(1,99) nadiren kayırmacılık yapıldığına dair oran çıkmıştır. Yapılan bu çalışmalar arasında anlamlı bir farkın olmadığı görülmektedir. Konu kapsamındaki çalışmalar incelendiğinde az sayıda da olsa ilkök, Ortaokul, ve lise kademelerinde çalışan öğretmen algılarının ölçüldüğü sonuç olarak da bu çalışmalarda nadiren düzeyinde de olsa kayırmacılık yapıldığı görülmüştür. Ancak anaokullarında görev yapan okul yöneticilerinin kayırmacılıkla ilgili öğretmenlerin algılarının ne olduğu yönündeki çalışmalara rastlanmamıştır. Yapılmış olan bu çalışmada da okul öncesi öğretmenlerin kayırmacılık algılarıyla ilgili anaokulu yöneticilerinin (1,27) “Hiçbir Zaman” kayırmacılık yaptığına dair oran çıkmıştır.

Gerçekleştirilmiş olan diğer araştırmalarda da “nadiren” düzeyinde kayırmacılık yapıldığına dair oran çıkmış olmasına rağmen anaokulu müdürlerinin oransal olarak öğretmenlerine diğer çalışmalara göre daha az kayırmacılık yaptığı sonucuna ulaşılmıştır. Kayırmacılık ölçeği ile elde edilen veriler genel olarak değerlendirildiğinde, anaokullarında görev yapan okul yöneticilerinin kayırmacılık davranışlarına ilişkin okul öncesi öğretmen algılarının oransal olarak en fazla “hiçbir zaman” düzeyinde olduğu söylenebilir. Elde edilen verilerin genel kayırmacılık boyutu açısından aritmetik olarak değerlendirildiğinde ise ölçeğin “Hiçbir Zaman” ($\bar{x}=1,27$) düzeyinde olduğu anlaşılmıştır. Yapılmış olan bu araştırmanın sonuçlarına göre; okul öncesi öğretmenlerin algılarına göre anaokullarında görev yapan okul yöneticilerinin kayırmacılık davranışını gösterme düzeyleri “Hiçbir Zaman” düzeyindedir. Okul Öncesi öğretmenlerin beraber görev yaptıkları yöneticilerinin okul yönetiminde kayırmacılık yaptıklarına dair algılarının düşük düzeyde olduğu belirtilebilir. Okul Öncesi Öğretmenleri okul yöneticilerinin en çok “sınıf dağıtımlarının planlanmasında “Hiçbir Zaman” (1,48) kayırmacılık yaptıklarını düşünmektedir. Ayrıca “okul içi görev dağılımında”Hiçbir Zaman (1,43) da hassas bir konu olarak karşımızda çıkmaktadır. Bunun yanında okul öncesi

UMEK-2022

öğretmenleri okul yöneticilerinin “öğretmenler arasında memleketlerine göre” ve “öğretmenlerin siyasi görüşlerine” göre “nöbet çizelgelerinin hazırlanmasında” “Hiçbir Zaman” (1,10) kayırmacılık yapmadıklarını belirtmişlerdir.

Kolukırık (2019) tarafından yapılan araştırmada Kayırmacılık Ölçeği planlama, örgütlenme, koordinasyon ve değerlendirme alt boyutları sonuçları incelendiğinde genel olarak “hiçbir zaman” düzeyinde kayırmacılık yapıldığı sonucu oransal olarak en yüksek sonucu vermiştir. Kazancı (2010) tarafından yapılan çalışmaya göre öğretmen algılarına göre kayırmacılık “Bazen” düzeyinde olmuştur. Meriç (2012) 'e göre okul yöneticileri uygulamalarındaki kayırmacılık “Nadiren” düzeyinde olarak çıkmıştır. Yüce (2020)'ye göre okul yöneticilerinin uygulamalarındaki kayırmacılık “Nadiren” düzeyinde kayırmacılık yapılmaktadır sonuçları çıkmıştır. Bu durum dört araştırmanın sonuçlarının birbirinden farklı olduğunu göstermektedir. Bu araştırmada, öğretmenlerin haftalık ders programlarının hazırlanmasında okul yöneticilerinin kayırmacılık yapmadığını düşünmelerinin nedeni okul öncesi eğitim kurumlarında öğretmen görevlendirildiği şubede haftalık otuz saat derse girdiği için kayırmacılık yapılmadığı düşüncesine sahip olabilir. Öğretmenler anaokullarında nöbet tutarken sınıflarında nöbetlerini tuttukları, nöbet tutarken iş yükünün fazla olmaması ayrıca haftalık üç saat ek ders almaları nedeniyle kayırmacılık yapılmadığı düşüncesine sahip olabilirler. Sınıf dağıtımlarının planlanmasında oransal olarak en fazla kayırmacılık yapıldığı yönünde görüş bildirmişlerdir. Sınıfların oluşturulma sürecinde ailelerin ve baskı gruplarının okul yönetimi üzerinde kurdukları baskı ile açıklayabiliriz. Okul yönetim sürecinde okulun çevresini oluşturan baskı gruplarının isteklerinin yerine getirilmesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Ayrıca yaş gruplarının küçük olması, kurumlarda sabahçı öğlenci grupların olması, öğrenci sayılarının az ya da çok olması öğretmenlerin taleplerini değiştireceği için kayırmacılık yapıldığı düşüncesinin en fazla çıkmasına bu araştırmayla ilişkilendirilebilir. Öğretmenler, sosyal kulüpler etkinliklerinde iş yükünün fazla olması ek çalışma gerektirdiği ve ek ücret ödenmediği için kayırmacılık yapıldığı oranının fazla çıkmasına neden olmuş olabilir. Bazı belirli gün ve haftalarla ilgili kutlamaların okul öncesi eğitim kurumlarında sayının az olması nedeniyle öğretmenlerin birlikte bu konuda kayırmacılık yapılmadığını düşünmelerine neden olabilir. Okullarda oluşturulan kurullardaki çalışmalarda anaokullarında öğretmen sayısının az olması nedeniyle her öğretmen görev aldığı için kayırmacılık yapılmadığını düşünmelerine neden olabilir. Öğretmenlerin çoğunluğunun bayan olması nedeniyle okul yönetimlerinin iş bölümünü yaparken daha detaylı çalışma yapmasından kaynaklı kayırmacılık yapılmadığını düşünüyor olabilirler.

Öğretmenler eğitim öğretimle ilgili verilen ek görevlerin tüm öğretmenlere eşit bir şekilde verildiğini düşünüyor olabilirler. Ayrıca bayan öğretmenlerin ek görev almak istemeleri ve okullarında ön plana çıkmak istemelerinden kaynaklı kayırmacılık yapılmadığını düşünüyor olabilirler. Eğitim öğretimle ilgili yapılan faaliyet ve etkinliklere tüm öğretmenler görevlendirildiği ve görevleri gereği yapmaları gerektiğini düşündükleri için kayırmacılık yapılmadığını düşünüyor olabilirler. Öğretmenler genel olarak okul içi görev dağılımındaki çalışmalarda oranın fazla çıkmasının nedeni öğretmen sayılarının az olması nedeniyle görev dağılımlarında öğretmenlere gereğinden fazla iş düşmesi kayırmacılık yapıldığına dair oranın fazla olmasının nedeni olabilir. Öğretmenler görevini gereği gibi yapmayan öğretmenler arasında kayırmacılık yapılmadığını belirtmiş olmasının şikayet mekanizmasının hızlı çalışmasından kaynaklanmış olabilir. Öğretmenler, mazereti olan öğretmenlere kaymakamlıklar tarafından izin verildiğini düşündükleri için kayırmacılık yapılmadığını düşünüyor olabilirler. Öğretmenler şikâyetlerinin dikkate alınmasında ise yöneticilerin nadiren düzeyinde kayırmacılık yaptıkları anlaşılmaktadır. Öğretmenler mesleki örgüte üye olup olmama durumlarına göre incelendiğinde nadiren düzeyinde kayırmacılık yapıldığını düşünmelerine neden olmuş olabilir. Öğretmenler cinsiyetleri ile ilgili nadiren düzeyinde kayırmacılık yapıldığını düşünmektedirler. Okul öncesi eğitim kurumlarında çalışan yöneticilerin çoğunluğunun bayan müdür

UMEK-2022

olmasından kaynaklı ya siyasetle hiç ilgilenmedikleri ya da siyasi görüşlerini ortaya çıkarmadıklarından kayırmacılık yapılmadığını düşünüyor olabilirler. Öğretmenler, yönetimlerin herkese aynı görevi vermeleri nedeniyle kayırmacılık olarak düşünmüyor olabilirler. Anaokullarında çalışan öğretmen sayılarının az olması ilişkilerin daha samimi olmasından kaynaklı bu konuda kayırmacılık yapılmadığını düşünmelerine neden olabilir. Öğretmenler kendi aralarında branş ayrımı yapmadıkları okul öncesi ve çocuk gelişimi öğretmenliklerini bütün olarak düşünmelerinden kaynaklı branşlar ile ilgili kayırmacılık yapılmadığını düşünüyor olabilirler. Performans notlarının görevde yükselme, ek puan gibi herhangi bir katkısı olmadığı için bu konuda kayırmacılık yapılmadığını düşünmelerine neden olabilir. Ödüllendirilecek öğretmenlerin tespitinde ise öğretmenlerin kayırmacılık yapıldığına ilişkin algıları azımsanmayacak oranda olduğu söylenebilir. Görevini aksatan öğretmenlerin şikayet mekanizmasının hızlı çalışması, veliler tarafından şikâyet edilmeleri ve kısa sürede öğretmenlere soruşturmanın açılması öğretmenlerin görevini aksatan öğretmenlerin cezalandırıldığını düşünmelerine neden olabilir.

Öğretmenlerin kayırmacılık ile ilgili algılarına göre kayırmacılığın en az düzeyde görüldüğü; Öğretmenlerin nöbet çizelgelerinin hazırlanmasında, Öğretmenlerin siyasi görüşleri ile ilgili, Öğretmenler arasında memleketlerine göre ilgili maddeler olarak belirlenmiştir. Bu üç maddenin aritmetik ortalaması ($\bar{x}= 1,10$)'dur. Kayırmacılık ölçeğindeki en yüksek aritmetik ortalaması görülen üç eylemin ise; Sınıf dağıtımlarının yapılmasında, Öğretmelerin sosyal kulüp çalışmaları ile ilgili görevlendirilmelerde, Okul içi görev dağılımında (iş yükü açısından) eylemlerinden oluşup; bu üç maddenin aritmetik ortalaması ($\bar{x}= 1,44$)' tür. Kayırmacılık ölçeği genel olarak değerlendirildiğimizde okul öncesi eğitim kurumlarında görev yapan okul yöneticilerinin kayırmacılık davranışına ilişkin okul öncesi öğretmenlerin algıları oransal olarak hiçbir zaman düzeyindedir. Çalışma aritmetik ortalamalara bakılarak değerlendirildiğinde hiçbir zaman düzeyinde olduğu görülmektedir. Kayırmacılığın alt boyutlarına ilişkin öğretmen görüşleri incelendiğinde okul öncesi öğretmenleri, anaokullarında görev yapan okul yöneticilerinin ortalama olarak en çok "koordinasyon" boyutunda "Hiçbir Zaman" (1,35) düzeyinde kayırmacılık yaptıklarını belirtmişlerdir. En düşük ise "Değerlendirme" boyutunda "Hiçbir Zaman" (1,17) düzeyinde kayırmacılık yaptıklarını. Okul Öncesi Öğretmenlerinin anaokullarında görev yapan yöneticilerin kayırmacılık davranışını gösterme düzeylerine ilişkin algılarının ölçeğin genelinde ve koordinasyon, değerlendirme ve örgütlenme boyutlarında, öğretmenlerin cinsiyetine, yaşına, şu an görev yaptıkları okuldaki çalışma süresine, üyesi buldukları sendikalara ve mesleki kıdemlerine göre anlamlı bir farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır. Diğer bir ifadeyle, bu değişkenlere göre öğretmenlerin okul yöneticilerinin kayırmacılık yaptıklarına dair algılarının birbirine benzer düzeydedir.

Okul Öncesi Öğretmenleri anaokullarında görev yapan yöneticilerin kayırmacılık ölçeğinin planlama, örgütlenme, koordinasyon ve değerlendirme alt boyutunda ayrı ayrı toplam değerleri cinsiyete göre dağılımı incelendiğinde cinsiyete bağlı olarak anlamlı bir fark oluşmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Diğer bir ifadeyle, bu değişkenlere göre öğretmenlerin okul yöneticilerinin kayırmacılık yaptıklarına dair algılarının birbirine benzer düzeyde olduğu görülmüştür. Bu durum öğretmenlerin kendilerine cinsiyetleri ile ilgili ayırım yapılmadığını düşündüklerini ortaya koymuştur. Okul Öncesi Öğretmenleri anaokullarında görev yapan yöneticilerin kayırmacılık ölçeği ve alt gruplarından elde edilen verilere göre yöneticilerin öğretmenlere her hangi bir meslek örgütüne üye olup olmama durumlarına göre öğretmen algıları incelendiğinde ölçek geneli ve alt ölçeklere göre elde edilen verilere bakıldığında anlamlı bir fark olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Diğer bir ifadeyle, bu değişkenlere göre öğretmenlerin okul yöneticilerinin kayırmacılık yaptıklarına dair algılarının birbirine benzer düzeyde olduğu görülmüştür. Bu durum öğretmenlerin kendilerine meslek örgütüne üye olup olmama durumlarına göre ilgili ayırım yapılmadığını düşündüklerini ortaya koymuştur. Okul Öncesi Öğretmenleri anaokullarında görev yapan yöneticilerin kayırmacılık ölçeğinin geneli ve alt

UMEK-2022

boyutları olan; planlama, örgütlenme, koordinasyon ve değerlendirme kısmı öğretmenlerin branşı açısından değerlendirildiğinde; Okul Öncesi Öğretmeni ya da Çocuk Gelişimi öğretmeni olmalarının okul yöneticilerinin bu sebeple kendilerine kayırmacılık yapıldığı algısını oluşturmadığı ve aralarında anlamlı bir fark olmadığı görülmüştür. Okul Öncesi Öğretmenleri anaokullarında görev yapan yöneticilerin kayırmacılık ölçeğinin geneli ve alt boyutları olan; planlama, örgütlenme, koordinasyon ve değerlendirme kısmı öğretmenlerin kıdem yılı baz alınarak değerlendirildiğinde; öğretmenlerin kıdem yılının az ya da fazla olmasına göre anlamlı

bir fark olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu da öğretmenlerin kendilerine kıdem yılına göre bir kayırmacılık yapılmadığı algısının olduğunu göstermektedir.

Araştırmanın sonuçlarına göre, anaokullarındaki kayırmacılık, İlkokul, Ortaokul, Lise gibi diğer eğitim kurumlarında anlamlı bir şekilde düşük olduğu görülmektedir. Bunu ilkök, ortaokul lise gibi eğitim kurumlarında eğitim süreçlerinin planlaması, koordinasyonu ve uygulanmasında birçok ortak çalışmaların yapılmasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Nöbet görevi, ders programlarının hazırlanmasında, bir sınıfta birden çok öğretmenin ders işleme vb. gibi çalışmaların planlaması uygulaması öğretmenlerin günlük ve haftalık çalışma saatini etkilemektedir. Ancak anaokullarında bir sınıfta sadece bir öğretmenin görevli olması, ders programlarının ve saatlerinin bakanlıkça merkezi olarak belirlenmesi, öğretmen sayılarının az olması, velilerde çocuklara yönelik akademik bir baskının olmaması neden olarak gösterilebilir. Araştırma sonuçlarına göre tüm alanlarda genel olarak değerlendirildiğinde okul yöneticilerinin okul yönetim süreçlerinde kayırmacılık yapmadığını söyleyebiliriz. Sadece tüm alanlarda erkek çalışanların kadınlara göre daha yüksek düzeyde kayırmacılık olduğu yönünde görüş belirtmişlerdir. Bu bulguyu erkek öğretmenlerin okul öncesi öğretmenliğini erkek rollerine tam olarak uygun bulmadığı için okul yönetimi sürecinde kendilerinden istenilen görev ve sorumlulukları kendi meslek ve kimlik algılarıyla örtüştürmemesinden dolayı okul yönetiminin isteklerini kayırmacılık olarak algılayabilirler. Bunun yanı sıra erkek okul öncesi öğretmenlerine velilerin, okul çalışanlarının ve okul yönetimlerinin önyargılı ve cinsiyetçi bir tavırla yaklaşımları etkili olabilir. Yapılan bu araştırma sonucuna göre okul öncesi öğretmenleri sınıf dağıtımlarının planlanması aşamasında "Hiçbir Zaman"(1,48) kayırmacılık yapıldığı yönünde görüş belirtmişlerdir. Bunu sınıfların oluşturulması aşamasında ailelerin ve baskı gruplarının okul yönetimi üzerinde kurdukları baskı ile açıklayabiliriz. Okul Yönetimlerinin okul yönetim süreçlerinde okulun çevresini oluşturulan baskı gruplarının isteklerinin yerine getirilmesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Ayrıca küçük yaş grubunda yer alan öğrencilerle öğretmenlerin çalışmayı tercih etmemesi de bu araştırma sonucuyla ilişkilendirilebilir.

Kaynakça:

1. Argon, T. ve Eren, A. (2004). *İnsan kaynakları yönetimi* Nobel Yayın Dağıtım: İstanbul.
2. Aktan, C. C. (2001). Siyasal ahlak ve siyasal yozlaşma. C.C. Aktan, (Ed.), *Yolsuzlukla mücadele stratejileri* içinde (s. 51-69). Ankara: Hak-İş.
3. Asunakutlu, T., ve Avcı, U. (2010). Aile işletmelerinde nepotizm algısı ve iş tatmini üzerine bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2), 93-109.
4. Araslı, H., Bavik, A. ve Ekiz, E. H. (2006). The effects of nepotism on human resource management the case of three, four and five star hotels in Northern Cyprus. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 26(7), 295-308.
5. Aytaç, Ö. (2010). Bürokratik kayırmacılık: enformel bağlayıcılıkların yönetim ilişkilerinin etkisi. *Yönetim ve örgüt* açısından kayırmacılık içinde (s. 86-109). İstanbul:
6. Balcı, A. (2009). Sosyal bilimlerde araştırma yöntem, teknik ve ilkeler. (7.Baskı). Ankara: Pegem A Yayınları.
7. Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2009).

UMEK-2022

Bilimsel araştırma yöntemleri. (4. Baskı). Ankara: Pegem A Yayınları.

8. Boadi, E. G. (2007). Conflict of interest nepotism and cronyism: TI source book confronting corruption. The Elements of a National Integrity System, 195-204.

9. Eryılmaz, B. (2002). Kamu yönetimi. (Gözden Geçirilmiş Yeni Baskı). İstanbul: Erkam Matbaası.

10. Erdem, M. ve Meriç, E. (2012). Okul yönetiminde kayırmacılığa ilişkin ölçek geliştirme çalışması. *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Uluslararası E Dergi*, 2(2), 141-149.

11. İlhan, S. ve Aytaç, Ö. (2010) *Türkiye'de kayırmacı eğilimlerin oluşmasında toplumsal ve kültürel yapının rolü*. R. Erdem Ed., *Yönetim ve örgüt açısından kayırmacılık içinde* (s. 61-83). İstanbul: Beta.

12. Karpat, K. H. (2003). *Türkiye'de toplumsal dönüşüm*. (A. Sönmez, Çev.) Ankara: İmg.

13. Kazancı, N. (2010). İlköğretim okullarındaki yöneticilerin liderlik stilleri ile öğretmenlerin örgütsel adalet algıları arasındaki ilişki düzeyi

14. Kurtoğlu, A. (2012). Siyasal örgütler ve sivil toplum örgütleri bağlamında hemşehrilik ve kollamacılık. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(1), 141-169.

15. Key, V. O. (1994). Politikada yolsuzluk teknikleri politik yozlaşma ve rant kollama, (C. C. Aktan, Çev.) Ankara: Takav.

16. Karasar, N. (2009). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel

17. Mutlu, K. (2000). Problems of nepotism and favouritism in the police organization in Turkey. *An International Journal of Police Strategies and Management*, 23(3), 381-389.

18. Özsemerci, K. (2002). *Türk kamu yönetiminde yolsuzluklar, nedenleri, zararları ve çözüm önerileri*. Ankara: Sayıştay.

19. Özkanan, A. (2013). *Yönetimde kayırmacı uygulamalar üzerine nitel bir çalışma*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Isparta.

20. Özler, H., Özler, D. N. ve Gümüştekin, G. E. (2007). Aile işletmelerinde nepotizmin gelişme evreleri ve kurumsallaşma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 437-450.

21. Özkiraz, A. ve Acungil, Y. (2012). Hemşehri derneklerinin kentleşme sürecindeki rolü. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 29(1), 247-272.

22. Schmit, M. J. ve Allscheid, S. P. (1995). Employee attitudes and customer satisfaction: making theoretical and empirical connections. *Personel Psychology*, 48(3), 521-536.

23. Şen, M. L. (1995). Liyakat ilkesi ve Türk personel sistemindeki uygulaması. *Amme İdaresi Dergisi*, 28(1), 77-92.

24. Sarıbay, A. Y. (1992). *Siyasal sosyoloji bir çözümleme çerçevesi*. Ankara: Gündoğan

25. Taymaz, H. (2003). *İlköğretim ve ortaöğretim okul müdürleri için okul yönetimi*. Ankara: Pegem Akademi.

26. Türk Dil Kurumu. (2015). *Türkçe sözlük*. Ankara: TDK.

Tortop, N. (1999). *Personel yönetimi*. (6. Baskı). Ankara: Yargı Yayınları.

УМЕК-2022

УДК: 81'255+378

Мамбаева С.К.
канд. филол. наук, доцент
КТУ "Манас", Гуманитарный факультет, Кыргызстан
saltanat.mambaeva@manas.edu.kg

ПОДГОТОВКА ПЕРЕВОДЧИКОВ В КЫРГЫЗСТАНЕ И РАЗВИТИЕ ИХ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Формирование переводческих навыков в современном мире происходит только благодаря компетентностному подходу при подготовке переводчиков. Деятельность переводчика играет немаловажную роль в современном обществе. В связи с активизацией процесса глобализации необходимость в переводе значительно возросла. Именно поэтому данная профессия довольно востребована на рынке труда. Для предоставления специалистов данного профиля необходимы учебные программы, полностью соответствующие современным требованиям и охватывающие каждый аспект деятельности переводчика. Требования к переводческим кафедрам при отборе кадров должны быть выстроены с необходимыми потребностями кафедры и обязательно с учетом профессионализма преподавателя-переводчика.

Ключевые слова: перевод, переводческая деятельность, подготовка переводчиков, компетентностный подход

Мамбаева С. К., филол. илимд. канд., доцент
saltanat.mambaeva@manas.edu.kg
«Манас» КТУ, Гуманитардык факультет, Кыргызстан

КЫРГЫЗСТАНДА КТОРМОЧУЛАРДЫ ДАЯРДОО ЖАНА АЛАРДЫН КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮ

Азыркы дүйнөдө котормочулук көндүмдөрдү калыптандыруу котормочуларды даярдоодо компетенттүүлүккө негизделген мамиленин аркасында гана ишке ашат. Котормочунун ишмердиги азыркы коомдо маанилүү роль ойнойт, ааламдашуу процессинин активдүү өнүгүшүнө байланыштуу котормочулукка болгон муктаждык бир топ жогорулады. Ошондуктан бул кесип эмгек рыногунда абдан чоң суроо-талапка ээ. Мындай профилдеги адистерди даярдоо үчүн заманбап талаптарга толук жооп берген жана котормочунун ишмердүүлүгүнүн бардык аспектилери камтыган окутуу программалары керек. Кадрларды тандоодо котормо бөлүмдөрүнө коюлган талаптар кафедранын зарыл муктаждыктары менен түзүлүшү керек жана котормочу мугалимдин кесипкөйлүгүн эске алуу зарыл.

Өзөктүү сөздөр: котормо, котормо ишмердүүлүгү, котормочуларды даярдоо, компетенттүүлүккө негизделген мамиле.

Assoc. Prof. Saltanat Mambaeva
Kyrgyz- Turkish Manas University
Faculty of Humanities,
Kyrgyz -English translation program
saltanat.mambaeva@manas.edu.kg, Kyrgyzstan

PREPARING TRANSLATORS IN KYRGYZSTAN AND DEVELOPING THEIR COMPETENCY

The formation of translation skills in the modern world occurs only thanks to a competency-based approach in the preparation and training of translators. The activity of a translator plays an important role in

УМЕК-2022

modern society, due to the active development of globalization, the need for translation has increased significantly. That is why this profession is quite in demand in the modern labor market. To provide specialists of this profile, training programs are needed that fully meet modern requirements and cover every aspect of the translator's activity. The requirements for translation departments in the selection of personnel should be built with the necessary needs of the department, and it is imperative to take into account the professionalism of the translator teacher.

Key words: translation, translation activity, training of translators, competence-based approach

Перевод - это одна из сфер, которая является наиболее древнейшей деятельностью человека и сопутствует его практически во всех сферах его деятельности.

В последнее время перевод энергично становится одной из наиболее активной, но в то же время самостоятельной отраслью на рынке. Надо отметить, что уже сформировалась и продолжают формироваться основные компоненты перевода, которые свойственны любой отрасли на рынке. Это, во-первых, сфера производства, сфера подготовки кадров; во-вторых, научно обоснованное, теоретическое обеспечение отрасли перевода в целом. Перевод как отрасль экономики стал одним из явлений общественной жизни и современной глобализирующейся экономики. Перевод привлекает особое внимание прессы особенно в последние годы.

В настоящее время переводческие компании и агентства Кыргызстана являются сферой особой производственно-деловой отрасли, а фрилансеры - независимые и самостоятельно работающие переводчики, стали основной категорией в переводческой отрасли. Каждое производство и предприятие, частная компания, предприниматели заметно увеличивают свой штат за счет переводчиков и целых переводческих подразделений, которые являются частью соответствующих отраслей промышленности, торговли, финансовой системы.

Стало заметно, что появляется такая тенденция: переводческие агентства идут к координации своей деятельности, не только в пределах одной страны, но и за ее пределами, взимосотрудничая с зарубежными партнерами. Например, в 2018 году в Кыргызстане впервые был организован и учрежден Союз переводчиков Кыргызстана, которое объединило более 200 переводчиков фрилансеров, студентов и преподавателей переводческих отделений.

В свое время руководители переводческих агентств и переводческого бизнеса (в Бишкеке имеется более 120 переводческих компаний и агентств) делают уверенные серьезные шаги к тому, чтобы признать, принять и унифицировать “единые требования к качеству перевода, к квалификации переводчиков, к освоению и использованию передовых переводческих технологий” [1].

Конкуренция делает свое и уже работа переводческих агентств идет не только внутри больших городов и одной страны, но уже есть совместные агентства с иностранными переводческими компаниями. Такая тенденция начинает мотивировать и стимулировать деятельность компаний на сотрудничество между собой. Надо сказать, что именно переводчески-производственная сфера стала развиваться более успешно: данная сфера энергично оснащается современными высоко-точными технологиями и сверх-научными инновациями, также переводческими компаниями начинают руководить администраторы и менеджеры высокопрофессионального уровня, растет требование в непрерывном обучении и повышении квалификации работников без отрыва от производства.

В 90-е и 2000-е годы переводческие компании открывали не совсем профессионалы своего дела, эта сфера стала приносить прибыль, и все, кто более или менее знаком с переводом, решил открыть свой бизнес в этой сфере, соответственно упал авторитет перевода в целом. И это сейчас влияет на профессиональную переводческую деятельность, такие горе-компании демпингуют цены на рынке и просто вставляют палки профессионалам, которые сейчас пришли на рынок.

UMEK-2022

В данное время в системе перевода появились огромные проблемы, но главное то, что эти проблемы знакомы руководителям и персоналу. Предприняты шаги для решения этих проблем. При рассмотрении появившихся проблем, было доказано, что проблемы появляются не внутри переводческой сферы, а из вне. Одна из таких проблем - это проблема образования переводчиков в системе подготовки профессиональных переводчиков. Отсюда следует, что наиболее проблемная часть перевода в целом по стране у нас - это система подготовки переводчиков, как в государственных, так и в частных вузах страны.

Из чего же должен состоять учебно-методический план, чтобы соответствовать сегодняшним требованиям подготовки переводчиков? Что такое перевод? Перевод – это процесс переосмысления языкового барьера между коммуникантами, не владеющими общим языком. Помимо этого, нужно не просто разрушить этот барьер, но и с максимальной точностью передать сущность высказываний.

Исходя из вышесказанного, можно сделать следующие выводы, которые необходимо учесть при составлении учебной программы, для подготовки высококвалифицированного специалиста в области перевода.

При формировании компетенции устного переводчика учитывается способность выступать посредником между двумя культурами, компетентность на родном и иностранном языке, и конечно, навыки аудирования. Для получения диплома письменного и устного переводчика за рубежом, как правило, нужно пройти программу длительностью в 4 года (редко, но в некоторых вузах 5 лет). Большинство переводческих отделений предоставляет студентам право самим организовывать учебный процесс, выбирать и распределять по семестрам различные дисциплины.

Не стоит забывать также о психологическом аспекте подготовки переводчика. Для обучения и подготовки профессиональных переводчиков во время обучения используются упражнения, специальные методики, тренировки для улучшения зрительных и слуховых анализаторов, речеголового аппарата, мнемоники и мн.др.

Устному переводчику необходимо постоянно развивать ряд профессиональных и личных качеств. Он должен обладать коммуникативными, вербальными и невербальными способностями, быть готовым к долгой, монотонной и изнурительной умственной работе. Кроме этого переводчик должен уметь быть сдержанным и тактичным, уметь занимать нейтральную позицию, независимо от своих личных убеждений и предпочтений, которые являются одним из основных психологических проблем в работе устного переводчика

«Лингвист-переводчик». Эта специальность до сих пор остается под определенным влиянием традиционного советского образования середины XX века. Их подготовка осуществляется на кафедрах лингвистики, т.к. новое направление пока ещё не приживается.

Так, например, подготовка будущих переводчиков в основном основывается на работе с отрывками из классических художественных текстов (например, английской и американской литературы). И теория перевода, также иллюстрируется примерами из классики художественной литературы (с переводами произведений выполненных в конце XIX и начала XX века или даже более ранние переводы), в целом объем учебной программы сохраняется и держится на теоретических дисциплинах (такие как: Теоретическая грамматика, Теоретическая фонетика, Теория языкознания, Теория зарубежной литературы и др.) в ущерб практическому переводу, при котором студент мог бы уделить больше внимания развитию профессионально-производственных навыков на практике перевода. Существуют следующие причины такого положения в переводческой сфере и подготовки будущих переводчиков - субъективная и объективная.

Первая - это субъективная причина, заключается в том, что руководство вуза, которое

УМЕК-2022

несет ответственность за подготовку переводчиков определенного учебного заведения, не внедряют инновационные практики в переводе, компьютерных программ в области перевода, а, наоборот, мешают положительным изменениям, которые продвигаются представителями профессорско-преподавательского состава переводческих отделений и кафедр, которые пытаются продвинуть это дело в университетах. Почему этому мешают и тормозят? Это изначально всем известно. Данный шаг со стороны руководства давно отработан: Министерство образования имеет только одну функцию деятельности в вузах - это контроль над вузами. Причем из Бишкека ведут контроль за всем содержанием высшего образования республики, вплоть до распределения часов учебных программ на отделениях, любое отклонение от устаревших норм наказывается со стороны администрации, и это не секрет. Таким образом, происходит скованность программ в подготовке будущих переводчиков необходимого уровня. Переводческая отрасль – это не конвейерное производство продукции, как выпуск товара, сделанного на большом производстве, а ювелирное изделие, сделанное в маленькой мастерской вручную. Но руководство всех ставит на одни и те же весы, где переводчики сливаются с будущими филологами и педагогами. Самое лучшее решение – это дать волю хотя бы ведущим государственным университетам в Кыргызстане не более пяти (КНУ, КГПУ, КТУ Манас, МУК и региональные вузы как ОшГУ, ИГУ и НГУ), и дать им возможность самостоятельно решать проблемы, связанные с подготовкой переводчиков.

Вторая причина - это объективная причина, которая состоит в том, что переводческие отделения и кафедры не обладают необходимым количеством и качеством профессиональных кадров в профессорско-преподавательском составе для подготовки переводчиков. Рынок труда меняется, меняется потребность нынешней экономики тоже, и в Кыргызстане рост потребности в переводчиках вырос, почти на 100 %, и соответственно требуются кадры.

Но, к сожалению, не устранена нехватка современных средств обучения – компьютерных классов, лингафонных кабинетов для обучения устному переводу. Если и появляются такие кабинеты, то большая часть преподавателей сами профессионально не готовы работать в них, так как невозможно изменить годами уже проработанные дисциплины, где до сих пор не применяются технические средства, а по старинке пользуются мелом с доской. Несмотря на все это отделы по лицензированию и аккредитации из Министерства образования проводят лицензирование и аккредитацию вузов и кафедр перевода, хотя если быть объективным, то такие кафедры морально не имеют права готовить переводчиков в целом, ни письменных, ни устных.

Специальность «Лингвист-переводчик» уже подразумевает свою специфику. И это, как ни странно, отражается и в разнообразии названий факультетов, отделений и кафедр, которые выдают дипломы переводчикам: кафедра лингвистики, кафедра переводоведения, кафедра межкультурной коммуникации, отделения романо- германской филологии, факультет европейской цивилизации и мн. др.

В наше время подготовка переводчиков требует более очерченного разделения специальных кафедр и компетентность профессорско-преподавательского состава переводческих отделений и кафедр. В целом специальность «Лингвист», «Переводчик» могут давать такие выпускающие кафедры, как: кафедра теоретической лингвистики, прикладной лингвистики, кафедра теории и практики перевода.

Подразумевается, что все, из этих предполагаемых кафедр, являются вполне подготовленными на профессиональном уровне, и должны иметь свои дисциплины и курсы по различным видам перевода, которые исключает дублирование. Студентам необходимо пройти эти курсы программ по кафедрам, сдать необходимые экзамены и зачеты по

УМЕК-2022

переводческим аспектам. Но при этом студент имеет право выбрать любую выпускающую кафедру, где он будет писать квалификационную дипломную работу, а в впоследствии и магистерскую диссертацию. Студентом кафедры перевода по окончании должна быть выполнена дипломная работа, в которой будут показаны все полученные знания и способности к лингвистическому анализу, желательна к переводу, выполненному им самим.

Перевод, выполненный самостоятельно выпускником кафедры перевода, является авторским переводом и должен быть важнейшей и обязательной частью его выпускной квалификационной работы. Персональный перевод выпускника, представленный государственной аттестационной комиссии, может продемонстрировать, как усвоены теоретические курсы. Умение выполнять лингво-стилистический анализ может быть показан на собственных примерах, и на переводческих задачах в собственном переводе. Данное предписание следует отнести не только к переводам художественной литературы, но и к переводам разных специальных текстов. Есть такое положение, что в дипломных проектах выпускников переводческих кафедр собственных переводов студента не должно быть, пока перевод не опубликован. Основная причина низкого уровня подготовки, также в том, что кафедры перевода в большей степени укомплектованы преподавателями, которые не переводят на практике и не имеют практики перевода совсем. Чаще всего это происходит из-за трудоустройства выпускников кафедр иностранных языков, которые являются специалистами в той или иной области грамматики, синтаксиса, морфологии и т.п.

Преподаватели кафедр перевода должны уметь переводить на время и на качество, и это должно быть оплачиваемым, тогда преподаватель сам будет иметь определенные компетенции для подготовки переводчиков на современный рынок труда. Выполнение заказов на переводы с оплатой, также работы с заказчиками – должны стать необходимым условием преподавания на кафедре перевода и важнейшим критерием конкурсного отбора преподавателей по переводу.

А другой важнейший критерий конкурсного отбора, который практически игнорируется при отборе – это *достаточная компьютерная грамотность*, хотя бы не меньшая, чем у студентов. Однако, преподаватель кафедры перевода, вообще не знакомый с компьютерными программами – обычное дело. Поэтому под руководством таких преподавателей пишутся дипломные работы на уровне реферата средней школы. Самым первым и важным методом передачи переводческого опыта и переводческого мастерства – это личный пример преподавателя-переводчика, принцип «делай, как я», практический и теоретический анализ решения переводческих задач, багаж которых наработан преподавателем и непрерывно пополняется за счет практики перевода. Или же приглашать чаще практикующих переводчиков на мастер классы и тренинги, что даст возможность студентам приобщиться к будущей сфере перевода. Если не будет такого общения студентов с профессионалами перевода, подготовка переводчиков с хорошим уровнем невозможна.

Основные недостатки в подготовке переводчиков в Кыргызстане имеют естественный результат: слишком много выпускников вузов, молодых переводчиков неконкурентоспособных на рынке труда, не могут найти работу по специальности. И это притом, что квалифицированные переводчики востребованы в Кыргызстане не меньше, чем на Западе. Есть основания считать, что в последнее время качество переводов не только не улучшается, но даже и падает. Это объясняется, в частности, тем, что слишком быстрыми темпами увеличивается общий объем переводов, и при нехватке переводчиков работу приходится поручать случайным лицам, в том числе и студентам.

Очень хаотично, но в то же время и динамично развивающаяся переводческая производственная сфера, которая практически основана на предпринимательстве, вошла в

УМЕК-2022

противоречие с имеющейся системой подготовки переводчиков, и происходит затормаживание подготовки переводческих кадров в целом инертной и очень медлительной, неповоротливой государственной системой.

Учебные программы подготовки переводчиков в зарубежных вузах имеют свои характерные особенности.

Таким образом, программа подготовки переводчиков на Западе включает в себя: филологическое подготовка по двум иностранным языкам, упражнения по устному и письменному переводу, введение в одну из четырех предлагаемых областей (техника, право, естественные науки, экономика). А также дисциплины по основам практического перевода в целом, лингвистике (межкультурный и мультиязыковой аспект), теория культуры, межкультурная коммуникация, дисциплины по информационным технологиям. По окончании обучения специалист-переводчик должен уметь самостоятельно составлять тексты, комментировать, оценивать, редактировать их, обрабатывать для последующего машинного перевода и многое другое.

Выпускники переводческих отделений должны на высоком уровне владеть родным и иностранным языками, знаниями по теории перевода, знаниями в сфере анализа задач перевода, анализа исходного - переводимого текста, навыкам создания исходного текста и его макета, знать и применять методы поиска информации, а также самостоятельно работать с терминологией текста данного на перевод.

Литература:

1. Брук П. Подготовка кадров - основная проблема отечественного перевода. - М.: Издательство "Р.Валент" https://www.utr.spb.ru/articles/Brouk_Nov_2006.htm.
2. Залевская А.А. Вопросы теории овладения вторым языком в психолингвистическом аспекте / А. А. Залевская. – Тверь, 1996.
3. Зинченко В.П. Посох Мандельштама и трубка Мамардашвили: К началам органической психологии / В. П. Зинченко – М., 1997.
4. Иеронова И.Ю. Подготовка лингвистов-переводчиков в вузе / И. Ю. Иеронова // Высшее образование сегодня. – № 8, 2005. – С. 42–44.
5. Ильенков Э.В. Деятельность и знание (1974) / Ильенков Э. В. // Философия и культура. – М., 1991. – С. 381–387.
5. Лингвистика. Межкультурная коммуникация. Перевод: Ученые записки РОСИ. – Вып. 2, 3. – Курск, 1999.
6. Медведева И.Л. Психолингвистические аспекты функционирования иноязычного слова / И. Л. Медведева. – Тверь, 1999а.
7. Медведева И.Л. Функционирование иноязычной лексики в свете психолингвистической концепции слова / И. Л. Медведева // Психолингвистические проблемы функционирования слова в лексиконе человека. – Тверь, 1999б. С. 132–174.
8. Милашевич В.В. Обучение научно-техническому переводу с английского языка / В. В. Милашевич. – Владивосток, 1988. – Ч. 1–4.
9. Мягкова Е.Ю. Обучение лексике в курсе научно-технического перевода с английского языка // Лингвистика. Межкультурная коммуникация. Перевод: Ученые записки РОСИ. – Вып. 4. – Курск: РОСИ, 2002. – С. 205–212.
10. Мягкова Е.Ю. Обучение научно-техническому переводу: проблемы и перспективы // Лингвистика. Межкультурная коммуникация. Перевод. – Вып. 3. – Курск, 1999. – С. 12–19.
11. Перевод и межкультурная коммуникация: Материалы международной научной конференции 15–16 ноября 2001 г. – Курск, 2001.

УМЕК-2022

12. Пумпянский А.Л. Лексические закономерности научной и технической литературы: Англо-русские эквиваленты: Учебное пособие / А. Л. Пумпянский. – Калинин, 1980.

УДК: 373.3

Курманалиева Ч. А., пед. илимд. канд., доцент
Kurmanalievaa00@bk.ru
Алмазбекова А. А., магистрант, Adel@mail.ru
Бейшембиева Н. К., окутуучу, naskabeu@gmail.com
К. Тыныстанов ат. БИМУ, Кыргызстан

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА БИЛИМ БЕРҮҮ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН КОЛДОНУУНУН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУ

Макалада билим берүүнүн мазмунун кайра карап чыгуу зарылчылыгы туурасында айтылып, учурда билим берүү системасында жүргүзүлүп жаткан реформалар мектептерде окуучуларга татыктуу билим берүү, инновациялык, натыйжалуу усулдарды колдонуу, окуучуларга жеткиликтүү таалим-тарбия берүү, алардын ар бири менен жеке иш алып баруу иштерин талап кылат. Балдарды билимге үйрөтүү – ар бир мугалимдин эң маанилүү милдети. Окутуу технологиясы окутуунун максаты, мазмуну жана принциптеринин негизинде иштелип чыгат. Ал өз ичине окутуу методу, окутуу каражаты, окутууну уюштуруу формасы, окутуунун шарты, текшерүү, баалоо, окутуунун жыйынтыктарын камтыйт. Чет элдик жана атамекендик дидактикада окутуунун технологиясынын ар кандай модели түзүлгөн. Алар бири-бири менен тыгыз байланышта жана бири-бирин толуктап турат.

Бүгүнкү күндөгү коомдо болуп жаткан социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр, биринчи кезекте, билим берүү системасына таасир этип, жаңы технологиялардын окутуу процессине кирүүсү билим берүү системасын түп-тамырынан бери жаңылоону талап кылууда. Бул болсо башталгыч мектептин окутуу процессине инновациялык жаңы методдорду колдонууну ишке ашыруунун зарылдыгын жаратты.

Өзөктүү сөздөр: заманбап педагогикалык технологиялар, оюн технологиялары, инсанга багытталган окутуу технологиялары, маалыматтык-коммуникациялык технологиялар, долбоорлоо технологиялары.

Курманалиева Ч. А., канд. пед. наук, доцент,
Алмазбекова А. А., магистрант,
Бейшембиева Н. К., преподаватель, naskabeu@gmail.com
ИГУ им. К. Тыныстанова, Кыргызстан

РЕЗУЛЬТАТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

В статье подчеркивается необходимость пересмотра содержания образования, а проводимые реформы в системе образования требуют применения инновационных, эффективных методов. Воспитание детей – важнейшая задача каждого учителя. Технология обучения разрабатывается на основе целей, содержания и принципов обучения. Она включает в себя методы обучения, средства обучения, формы обучения, условия обучения, тестирование, оценивание, результаты обучения. В зарубежной и отечественной дидактике разработаны разные модели технологии обучения. Они тесно связаны и дополняют друг друга. Социально-экономические изменения в современном обществе, в первую очередь, затрагивают систему образования, а внедрение новых технологий в учебный процесс требует кардинальной перестройки системы образования. Это обусловило необходимость использования инновационных методов в учебном процессе начальной школы.

UMEK-2022

Ключевые слова: современные педагогические технологии, игровые технологии, личностно-ориентированные технологии обучения, информационно-коммуникационные технологии, технология проектирования.

*Kurmanalieva Ch. A., Ph.D.,
Almazbekova A. A., undergraduate,
Beishembiev N. K.,
IGU named after K. Tynystanov, Kyrgyzstan*

EFFECTIVE USE OF EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN PRIMARY SCHOOL

The article emphasizes the need to revise the content of education, and the ongoing reforms in the education system require the use of innovative, effective methods. The upbringing of children is the most important task of every teacher. The learning technology is developed on the basis of the goals, content and principles of learning. It includes teaching methods, teaching aids, forms of learning, learning conditions, testing, assessment, learning outcomes. In foreign and domestic didactics, different models of teaching technology have been developed. They are closely related and complement each other. Socio-economic changes in modern society primarily affect the education system, and the introduction of new technologies in the educational process requires a radical restructuring of the education system. This led to the necessities of using of innovative methods in the educational process of elementary school.

Key words: *modern pedagogical technologies, gaming technologies, student-centered learning technologies, information and communication technologies, design technology.*

Бүгүнкү күндө ар бир мугалим окуу-тарбия процессин өркүндөтүүнүн, окуучулардын кызыгуусун арттыруунун натыйжалуу жолдорун издөөдө. Баланын сабакта аткарган иш-аракети ал үчүн олуттуу болбосо, зеригип, кайдыгер болсо, анда ал сабакта өзүнүн жөндөмдүүлүгүн көрсөтө албайт. Балдарды билимге үйрөтүү – ар бир мугалимдин эң маанилүү милдети. Окуучу өзүнүн ишмердүүлүгүнүн жаратуучусу болууга тийиш. Мугалимдер окуу-тарбия процессин бала аракет кылып, кичинекей кыйынчылыктарды жеңип, натыйжаларга жетише тургандай курат, ошондо анын окуудагы ролу активдүү болуп, натыйжасы жемиштүү болот.

Мектептин негизги максаты – мектепке инновациялык жана компьютердик технологияларды киргизүү аркылуу окуучулардын өз алдынча изденүү жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүп, окуу процессинде турмуштук маселелерди чечүү көндүмдөрүн өздөштүрүүгө, окуучулардын интеллектуалдык, таанып-билүү жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө багытталган окуу чөйрөсүн түзүү. Заманбап педагогикалык технологияларды мектепке киргизүү аркылуу окуучулардын чыгармачылык, таанып-билүү жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө багытталган окуу чөйрөсүн түзөт.

«Педагогикалык технология» түшүнүгү «окутуунун методикасы» түшүнүгүнө караганда кеңири маанини билдирет. Технология окутуунун максаттарына жетүүнү жана процессти башкарууну кантип жакшыртуу керек деген суроого жооп берет. Технология алдын ала пландаштырылган окуу процессин практикада ырааттуу ишке ашырууга багытталат.

Педагогикалык технологияны долбоорлоо конкреттүү шарттар үчүн педагогикалык технологиялардын оптималдуу системасын тандоону камтыйт. Ал инсандын индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн изилдөөнү жана окуучулардын өнүгүүсүнүн курактык өзгөчөлүгүнө, алардын даярдык деңгээлине ылайыктуу иш-аракеттерди тандап алууну талап кылат.

Педагогикалык адабияттарда В. Г. Гулчевская, В. Т. Фоменко, Т. И. Шамова жана Т. М. Давыденко ж. б. тарабынан педагогикалык технологиялардын бир нече классификациялары берилген. Педагогика илиминде жана практикасында белгилүү болгон бардык технологиялар жалпыланган формада Г. К. Селевко тарабынан системалаштырылган. Төмөндө системанын

UMEK-2022

автору тарабынан түзүлгөн классификациялык тобунун айрымдарына кыскача токтололу.

Колдонуу деңгээли боюнча жалпы педагогикалык, конкреттүү методикалык (предметтик) жана локалдык (модулдук) технологиялар болуп бөлүнөт.

Тажрыйбаны өздөштүрүүнүн илимий концепциясы боюнча: ассоциативдик-рефлексивдик, бихевиористик, өнүктүрүү, гештальт-технологияларга бөлүнөт.

Жеке структураларга басым жасоо менен: маалыматтык технология (мектептик билимди, предметтер боюнча көндүм, жөндөмдөрдү калыптандыруу); операциялык (акыл-эс ишмердүүлүгүнүн ыкмаларын калыптандыруу); эмоционалдык-нравалык (эстетикалык жана адеп-ахлактык мамилелер чөйрөсүн калыптандыруу), өзүн-өзү өнүктүрүү технологиялары (инсандын өзүн-өзү башкаруу механизмдерин калыптандыруу) жана эвристикалык (чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү).

Мазмунунун жана структурасынын мүнөзү боюнча окутуу жана тарбиялоо: светтик жана диний, жалпы билим берүү жана кесипке багыт берүү, ар түрдүү тармактык, жеке предметтик, ошондой эле комплекстүү технологиялар деп бөлүнөт.

Когнитивдик ишмердүүлүктү уюштуруунун жана башкаруунун түрүнө карата, В. П. Беспалько педагогикалык системалардын (технологиялардын) төмөнкүдөй классификациясын сунуш кылган.

Мугалимдин окуучу менен өз ара аракети (башкаруу) ачык, циклдик, чачыранды (фронталдык) же багытталган (индивидуалдуу), вербалдык же автоматташтырылган (окуу куралдарын колдонуу менен) болушу мүмкүн. Бул белгилердин айкалышы технологиянын төмөнкү түрлөрүн аныктайт (В. П. Беспальконун көз карашы боюнча – дидактикалык системалар):

- классикалык лекциялык окутуу;
- аудиовизуалдык техникалык каражаттардын жардамы менен окутуу;
- "консультант" системасы;
- окуу китебинин жардамы менен окутуу – өз алдынча иштөө;
- "чакан топтор" системасы – окутуунун топтук, дифференцияланган ыкмалары;
- компьютердик окуу;
- "репетитор" системасы;
- "программаланган окутуу".

"Монодидактикалык" системалардын ар кандай комбинацияларынын практикада кеңири таралгандары:

- Я. А. Коменскийдин салттуу классикалык класс-сабак системасындагы лекциянын баяндоо ыкмасы менен китеп аркылуу өз алдынча иштөөнүн айкалышы;
- окутуунун топтук жана дифференцияланган ыкмаларын колдонгондо, мугалим бүткүл топ менен маалымат алмашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот, ошондой эле репетитор катары айрым окуучуларга көңүл бура алат;
- программалап окутуу.

Педагогикалык (билим берүү) технология – илимий негизде курулган, убакыт жана мейкиндик боюнча программаланган жана күтүлгөн натыйжаларга алып баруучу педагогикалык процесстин бардык компоненттеринин иштешинин системасы. Педагогикалык технологиянын предмети болуп окутуунун жана тарбиялоонун ыкмаларын компьютерлештирүү жана техникалык каражаттарды колдонуу менен так структуралаштыруунун, системалаштыруунун, программалоонун жана стандартташтыруунун негизинде уюштурулган ишмердүүлүктүн ар кандай чөйрөсүндөгү мугалим менен окуучулардын конкреттүү педагогикалык өз ара аракеттенүүсү эсептелет. Натыйжада, балдардын предметтик көндүмдөрдү туруктуу өздөштүрүүсүнө, жүрүм-турумдун коомдук

УМЕК-2022

баалуу формаларынын жана адаттарынын калыптанышына жеткирет.

Заманбап билим берүү, биринчи кезекте, окуу жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуучу универсалдуу билим берүү ишмердүүлүгүн калыптандырууга багытталган. Бүгүнкү күндө башталгыч билим берүү баланын билим алуу ишмердүүлүгүн калыптандыруунун негизинде билим алуу жана таанып-билүү мотивдеринин тутумун кабыл алуу, колдоо, ишке ашыруу, пландоо, билим берүү ишмердигин жана анын натыйжаларын көзөмөлдөө, баалоо жөндөмдүүлүгүн калыптандырууга негиз түзөт. Окуучулардын таанып-билүү мотивациясын, кызыгуусун, окуучунун мугалим жана классташтары менен кызматташууга, биргелешкен иш-аракетке даярдыгын жана жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу, инсандын коом менен болгон мамилесин аныктоочу адеп-ахлактык жүрүм-турумдун негиздерин түзүүгө тийиш болгон мектептеги билим берүү баштапкы этапта калыптанат.

Педагогикалык технологияларды колдонуу төмөнкүлөргө өбөлгө түзөт:

- окуучулардын туруктуу когнитивдик керектөөлөрүн жана кызыкчылыктарын өнүктүрүү менен окуу мотивдерин калыптандыруу;
- балдардын жеке өзгөчөлүктөрүн жана жөндөмдүүлүктөрүн ачуу;
- өзүн-өзү башкаруу, өзүн-өзү уюштуруу жана өзүн-өзү жөнгө салуу көндүмдөрүн өнүктүрүү;
- адекваттуу өзүн-өзү сыйлоо сезимин калыптандыруу, өзүнө жана башкаларга карата сынчылдыкты өнүктүрүү;
- коомдук нормаларды өздөштүрүү, башталгыч класстын окуучуларын адеп-ахлактык жактан өнүктүрүү;
- курбулары менен баарлашуу көндүмдөрүн өнүктүрүү, бекем достук байланыштарды түзүү.

Ошентип, башталгыч класстын окуу-тарбия процессине педагогикалык технологияларды киргизүү мугалимдерди жана окуучуларды руханий-адептик жактан өнүктүрүүгө жана тарбиялоого (инсандык натыйжаларга); билим берүү предметтеринин мазмунун өздөштүрүүгө (предметтик натыйжаларга); универсалдуу окуу ишмердүүлүгүн калыптандырууга (мета-предметтик натыйжаларга) багыт берет. Бүгүнкү күндө окуучулар үйдө да, мектепте да компьютердик техника менен курчалган заманда болгондуктан, окуу процессинде аларды активдүү колдонуу аркылуу гана кызыгуу менен окуй алат.

Маалыматтык-коммуникациялык технологиялар. Билим берүү процессинин мазмунуна МКТны киргизүү информатика менен ар кандай предметтик чөйрөлөрдү интеграциялоону билдирет, бул болсо окуучулардын аң-сезимин маалыматташтырууга жана алардын заманбап коомдогу маалыматташтыруу процесстерин түшүнүүгө алып келет. Мугалимдер менен окуучулар сабакта баарлашуу процессин натыйжалуу курууга көмөктөшүүчү кошумча интернет ресурстарын колдонуп, предметтер боюнча маалыматты дыкат тандашат. МКТны колдонуу окуу материалын өздөштүрүүнү жеңилдетип койбостон, окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү берет. Атап айтканда, окуучулардын окууга болгон мотивациясын жогорулатат; когнитивдик активдүүлүктү активдештирет; баланын ой жүгүртүүсүн жана чыгармачылыгын өнүктүрөт; азыркы коомдо активдүү турмуштук позицияны түзөт.

Сабакта МКТны колдонуу когнитивдик активдүүлүктү жогорулатуунун негизги принциптерин толук ишке ашырууга мүмкүндүк берет. Алар: позициялардын тең укуктуулук принциби, ишеним принциби, кайтарым байланыш принциби, изилдөө позициясын ээлөө принциби. МКТ баланын кызыгуусун жаратып, анимация фрагменттери изилденген процесстерди баланын жашоосуна жакындатат. Эффективдүү электрондук билим берүү катары мультимедиялык ресурс эсептелет. Анда окуу объектилери текст, графика, фото,

UMEK-2022

видео, үн жана анимацияны колдонуу сыяктуу ар кандай жолдор менен берилет. Кабылдоонун бардык түрлөрү колдонулуп, баланын ой жүгүртүүсү жана практикалык ишмердүүлүгүнүн пайдубалы түптөлөт. Мультимедиа ресурстары мугалимдерди жана окуу китептерин алмаштырбайт, бирок ошол эле учурда материалды өздөштүрүү үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү түзөт.

Инсанга багытталган окутуу. Инсанга багыттап окутуу – бул педагогикалык ишмердүүлүктөгү өз ара байланыштагы түшүнүктөр, идеялар жана иш-аракеттер системасына таянуу менен, окуучунун өз жөндөмүн, күчүн таануу, өзүн өзү өнүктүрүү жана инсандык сапатын калыптандыруу процесстерин камсыз кылууга жана колдоого, анын кайталангыс индивидуалдуулугун өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк түзүүчү методологиялык багыт. Инсанга багыттап окутуунун негизги максаты — окуучулардын жашоого, турмушка, өз алдынча иш кылууга ылайык өсүп жетилүүсү үчүн шарт түзүү. Ошондуктан тарыхый-коом таануучулук предметтерди окутуунун, руханий-адептик жана жалпы интеллектуалдык таалим-тарбия берүүнүн негизги милдеттеринин бири — окуучунун адеп-ахлагын, руханий беделин жана социалдык жигердүүлүгүн калыптандыруу. Инсандын ролунун ачылып көрсөтүлүшү менен, адамдын жашоодогу ордун жан дүйнөсү аркылуу түшүнүп туюуга жол ачылат. Инсанга багыттап окутуунун негизги принциби — баланын индивидуалдуу өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана анын индивидуалдуулугун өнүктүрүүгө түрткү болуу.

Окуу жана жазуу аркылуу сынчыл ой жүгүртүү технологиясы. Бул технологиянын максаты окуучулардын окууда, окуу процессинде гана эмес, күнүмдүк турмушта да зарыл болгон акыл-эс жөндөмүн өнүктүрүү болуп саналат. Туура чечимдерди кабыл алуу, маалымат менен иштөө, кубулуштардын ар кандай аспектилерин талдоо жөндөмдүүлүгү. Бул технология окуучуну өнүктүрүүгө багытталган, анын негизги көрсөткүчтөрү баалоо, жаңы идеяларга ачык болуу, өз пикирин жеткиликтүү чагылдыруу болуп саналат. Сынчыл ой жүгүртүүнү калыптандыруу өзүнө жана дүйнөгө карата негизги мамилени түзүүнү камтыйт. Бул позиция билим берүүнүн ишенимдүүлүгүн кыйла жогорулатат, анткени ал аң-сезимдүү жана рефлексивдүү болуп, инсандын коммуникативдик потенциалын жогорулатат.

Оюн технологиялары. «Оюндун негизинде уюшулган педагогикалык технологиялар» түшүнүгү ар кандай педагогикалык оюндар түрүндө педагогикалык процессти уюштуруунун методдорунун жана ыкмаларынын кыйла кеңири тобун камтыйт. Жалпы оюндан айырмаланып, педагогикалык оюн маанилүү өзгөчөлүккө ээ, анда окутуунун так аныкталган максаты, ага ылайык келген педагогикалык натыйжасы менен айырмаланат. Сабактардын оюн формасы класста окуучуларды окуу ишмердигине кызыктыруучу жана стимулдаштыруучу каражат катары иш алып барган оюн ыкмаларынын жана кырдаалдардын жардамы менен түзүлөт. Класстык сабак формасында оюндун ыкмаларын жана кырдаалдарын ишке ашыруу төмөнкүдөй негизги багыттар боюнча ишке ашат: дидактикалык максат окуучуларга оюн тапшырмасы түрүндө коюлат; билим берүү ишмердүүлүгү оюндун эрежелерине баш иет; дидактикалык тапшырманы ийгиликтүү аткаруу оюндун натыйжасы менен байланыштуу.

Башталгыч мектеп курагындагы балдар ар кандай иш-аракеттерге, өзгөчө, оюндарга оңой тартылышып, буюмдар, оюнчуктар менен ойноо аркылуу, имитацияланбаган оюндарды аткарышат.

Дидактикалык оюндардын натыйжалуулугу, биринчиден, аларды системалуу түрдө колдонуудан, экинчиден, оюн программасынын кадимки дидактикалык көнүгүүлөр менен айкалышып, максаттуу болушуна көз каранды. Оюн технологиялары башталгыч класстын мугалимдери тарабынан бардык сабактарда колдонулат.

Долбоорлоо жана изилдөө технологиясы. Долбоор методунда окуучулар жаңы билимдерди этап-этабы менен, өз алдынча же мугалимдин жетекчилиги астында пландап, иштеп чыгат жана ал – барган сайын татаалдашып бара жаткан тапшырмаларды аткаруу

УМЕК-2022

процессинде ээ болгон окутуунун инновациялык технологиясы. Долбоор ыкмасы окуучулардын когнитивдик жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө, өз билимин өз алдынча курууга, маалымат мейкиндигинде багыттоого, сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө негизделген.

Долбоорду ишке ашыруунун натыйжасында окуучулардын мотивациясы жогорулап, практикалык ишмердүүлүккө болгон жөндөмдүүлүктөрү өнүгүп, биргелешкен чыгармачылык ишмердүүлүк үчүн шарттар түзүлөт. Практика көрсөткөндөй, өз алдынча же классташтары менен диалог учурунда пайда болгон билим өзгөчө баалуулукка ээ болот. Биргелешкен ой жүгүртүү, чындыкты издөө кошумча маалымат булактары менен иштөөнү талап кылып, анализ, синтез, жалпылоо көндүмдөрүн өнүктүрөт.

Ден соолукту (чыңдоочу) сактоочу технологиялар – окуучуларды ден соолук маданиятына тарбиялоо, аны сактоого жана чыңдоого көмөктөшүүчү жеке сапаттарга тарбиялоого багытталган психологиялык-педагогикалык технологиялар, программалар, методдор. Ден соолукту чыңдоочу технологиялар – баланы мектепте окутуунун, окуу процессин үнөмдүү уюштуруунун, окуу жана дене тарбия активдүүлүгүнүн окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө шайкештигинин шарттары. Ден соолукту чыңдоочу технологиялар – билим берүүнүн бардык субъектилеринин руханий, эмоционалдык, интеллектуалдык, инсандык жана физикалык ден соолугун сактоо, чыңдоо жана өнүктүрүү үчүн максималдуу мүмкүн болгон шарттарды түзүүчү система. Бул технологиянын натыйжасы катары класста, мектепте жагымдуу эмоционалдык жана психологиялык климатты түзүү саналат. Ден соолукту чыңдоочу технологиялар класста, класстан тышкаркы иштерде да колдонулат. Өзүнүн ден соолугуна жоопкерчиликтүү мамилени калыптандыруу – адамдын ийгилигинин зарыл шарты. Ден соолукту чыңдоочу ыкманы сабактын бардык этаптарында байкоого болот, анткени ал иш-аракеттердин так кезектешин камсыз кылат. Ден соолукту чыңдоочу технологияларды колдонуу окуучулардын ооруларын азайтууга, эмгек жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга, балдардын жаш курагына жараша өсүшүн жана өнүгүшүн камсыз кылууга, кенже окуучуларда сергек жашоосун калыптандырууга жана алган билимдерин күнүмдүк турмушта колдонууга жардам берет.

Жыйынтыктап айтканда, педагогикалык технология – бул мугалимдин ишмердүүлүгүндөгү бардык иш-аракеттер белгилүү бир ырааттуулукта жана бүтүндүктө берилип, аны ишке ашырууда каалаган натыйжага жетишүүгө мүмкүн экендигин алдын ала айтууга болот. Инновациялык технологияларды кеңири жайылтуу мектеп окуучуларынын билим сапатын, когнитивдик активдүүлүгүн жана окуу мотивациясын жогорулатуу үчүн шарттарды түзөт.

Аларды колдонуунун натыйжалуулугу жалпы билим берүү мекемесинде калыптанып калган салттарга, мекеменин материалдык-техникалык базасына, педагогикалык жамааттын бул жаңылыктарды кабыл алуу жөндөмүнө жараша болот. Мектептеги инновациялык окутуу усулдары балдардын когнитивдик кызыгуусун өнүктүрүүгө өбөлгө түзүп, үйрөнүп жаткан материалды системалаштырууга жана жалпылоого, талкуулап, талашууга үйрөтөт.

Ошентип, заманбап педагогикалык технологияларды колдонуу окуучулардын билим, көндүмдөрдү, өз алдынча иштөө ыкмаларын өздөштүрүүгө, чыгармачылыкты, таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүгө, жогорку окуу мотивациясын сактоого шарт түзүп, натыйжасында билим сапатын жогорулатууга салым кошот.

Адабияттар:

1. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. –М.: Педагогика, 1990. - 184
2. Дичковская И. М. Инновационные педагогические технологии: учебник. - 2-е изд. - Киев: Академвидав, 2012. - 352 с.
3. Муратов А., Акматов К. Мугалимдин устаттыгы жана окутуунун жаңы технологиялары. -Бишкек, 2021. 415 б.

УМЕК-2022

4. Педагогические технологии: учебное пособие для студентов педагогических специальностей / Под общ. ред. В. С. Кукушина. - Серия «Педагогическое образование». - Ростов на Дону: изд. центр «Март», 2002. - 320 с.

5. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии: учебное пособие. – М.: Народное образование, 1998. - 256 с.

УДК: 373.3

Курманалиева Ч. А., пед. илимд. канд., доцент

Kurmanalieva00@bk.ru

Канатбекова Ж. К., магистрант

Бейшембиева Н. К., окутуучу, naskabeu@gmail.com

К. Тыныстанов ат. БМУ, Кыргызстан

БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕПТИН ОКУУЧУЛАРЫН МОТИВАЦИЯЛООНУН ЫКМАЛАРЫ ЖАНА КАРАЖАТТАРЫ

Макалада башталгыч мектеп курагындагы балдарды окутууда сабактын ийгилигинин маанилүү компоненттеринин бири катары окуучулардын билим алуу жана таанып-билүү мотивациясын калыптандыруу маселеси каралат. Башталгыч жалпы билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарты (1-4-класстар) башталгыч класстын мугалимдерин инсанды калыптандыруунун натыйжаларына, анын ичинде кенже мектеп окуучуларынын окууга, билим алууга болгон мотивациясын өнүктүрүүгө багыттайт: “Стандарт башталгыч жалпы билим берүүнүн негизги билим берүү программасын өздөштүргөн окуучулардын натыйжаларына болгон талаптарды белгилейт. Алар: инсандык, анын ичинде окуучулардын өзүн-өзү өнүктүрүүгө даярдыгы, окууга жана таанып-билүүгө болгон мотивациясынын калыптандыгы, окуучулардын баалуулук-маанилик багытын камтыйт”. Мотивация окуу процессинин ийгилигине чоң таасир тийгизет жана окуу ишмердүүлүгүнүн ийгилигин аныктайт. Окуу мотивинин жоктугу сөзсүз түрдө окуудагы жетишкендиктин төмөндөшүнө алып келет. Башталгыч мектеп курагындагы окуучулардын окуу ишмердүүлүгүнүн негизинде инсандык сапаттары калыптанат. Ошондой эле мотивация аркылуу инсандык өнүгүүсү үчүн окуучулардын предметке карата белгилүү бир мамилеси калыптанат.

Өзөктүү сөздөр: *мотивация, билим берүү, мамлекеттик билим берүү стандарты, инсан, таанып-билүү, сабак, окуучу.*

Курманалиева Ч. А., канд. пед. наук, доцент, Kurmanalieva00@bk.ru

Канатбекова Ж. К., магистрант,

Бейшембиева Н. К., магистрант, naskabeu@gmail.com

ИГУ им. К. Тыныстанов, Кыргызстан

МЕТОДЫ И СРЕДСТВА МОТИВАЦИЙ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

В статье рассматривается формирование у учащихся учебно-познавательной мотивации как одной из важных составляющих успешности урока в обучении младших школьников. Государственный стандарт начального общего образования (1-4 классы) ориентирует учителей начальных классов на результаты развития личности, в том числе на развитие мотивации младших школьников к учебе и обучению. К ним относятся: личность, в том числе готовность учеников к саморазвитию, формирование мотивации к обучению к ценностной ориентации учеников. Мотивация оказывает большое влияние на успешность учебного процесса и определяет результативность учебной деятельности. Отсутствие учебной мотивации неизбежно приводит к снижению успеваемости. Личностные качества младших школьников формируются на основе учебной деятельности. Мотивация также формирует отношение учащихся к предмету.

Ключевые слова: *мотивация, образование, государственный образовательный стандарт,*

УМЕК-2022

личность, познание, субъект, обучающийся.

*Kurmanalieva Ch. A., Ph.D., Kurmanalieva00@bk.ru
Kanatbekova J. K., undergraduate,
Beishembiev N. K., teacher, naskabeu@gmail.com
IGU named after K. Tynystanov, Kyrgyzstan*

METHODS AND MEANS OF MOTIVATING PRIMARY SCHOOL STUDENTS

The article deals with the formation of educational and cognitive motivation among students as one of the important components of the success of the lesson in teaching younger students. The state standard of primary general education (grades 1-4) orients primary school teachers to the results of personality development, including the development of motivation of younger students to study and learn. These are included: personality, including the readiness of students for self-development, the formation of motivation for learning and the value orientation of students. Motivation has a great influence on the success of the educational process and determines the success of educational activities. The lack of learning motivation inevitably leads to a decrease in academic performance. The personal qualities of younger students are formed on the basis of educational activities. Motivation is also formed the attitude of students to the subject.

Key words: *motivation, education, state educational standard, personality, knowledge, subject, student.*

Ар бир мугалим сабагын кызыктуу, пайдалуу өткөн соң, ал ийгилигинин келип чыгуу себеби окуучуларынын жакшы мотивацияланганы, сабакка кызыгуулары экенин байкоого болот. Көпчүлүк мугалимдердин маанилүү көйгөйлөрүнүн бири болуп окуучуларын сабагына кызыктыра албоо, окуучулардын көңүлүн сабакка бура албоо, аларга жетиштүү мотивация бере албоосу эсептелет. Бул жердеги негизги көйгөй – балдарды сабакка катыштырууда колдонулуучу методдорду, окутуу технологияларын жетишерлик деңгээлде колдоно албагандык. Жакшы мотивация берүү үчүн окуучулар менен жакшы мамиледе болуу керек.

Жаңы усулдарды жана жаңы билим берүү технологияларын колдонуу, ошондой эле санариптик технологияларды окуу процессине киргизүү азыркы мезгилде билим берүүнү модернизациялоо шартында окутуунун методологиясынын ажырагыс бөлүгү болуп саналат.

Бүгүнкү өтүлүп жаткан сабакты заманбап билим берүү технологияларын колдонбой туруп элестетүү жана натыйжалуу ишке ашыруу мүмкүн эмес. Заманбап окутуу технологиялары процессти түзүү логикасын, концептуалдуулугун, натыйжалуулугун, ийкемдүүлүгүн, динамикалуулугун, бүтүндүгүн жана айрым бөлүктөрүнүн өз ара байланышы сыяктуу системанын өзгөчөлүктөрүн камтууга тийиш.

Мотивация – окуу ишинин структурасындагы эң маанилүү этап, ал эми окуучунун инсандыгы үчүн калыптанган ички мотивация аны калыптандыруунун негизги көрсөткүчү болуп саналат. Окуучунун иш-аракеттин өзүнөн ырахат алуусу анын инсан катары натыйжага жетүүсүнүн критерийи болуп саналат. Окуунун маанисин ар бир бала эле биле бербеси анык, мугалим окуучуга бул максатты ишке ашырууга жардам бериши керек. Демек, класста тарбиялык жана таанып-билүү мотивациясын калыптандыруу азыркы мугалимдин негизги милдеттеринин бири болуп эсептелет.

Мугалимдин ар бир окуучуну мотивациялоочу ыкмалары жана каражаттары барбы? Мотивация чындап эле маанилүүбү? Мотивация деген эмне? Мотивация – окуучуларды натыйжалуу таанып-билүү иш-аракетине, билим берүүнүн мазмунун активдүү өнүктүрүүгө кызыктыруучу процесстердин, методдордун жана каражаттардын жалпы аталышы. Мотивация – инсанды белгилүү бир аракеттерди жасоого үндөгөн жана алардын багытын, максаттарын аныктоочу аң-сезимдүү же аң-сезимсиз психикалык факторлор. Мотивация термини адамдын максаттуу жүрүм-турумунун себептерин жана механизмдерин изилдөөчү психологиянын бардык тармактарында колдонулат. Мотивация адамдын активдүүлүгүн козгоочу жана ошол активдүүлүккө багытталгандыгын аныктоочу түрткүлөрдөн турат. Окуу

UMEK-2022

мотивациясынын өзгөчөлүгү болуп окуу процессинде окуучунун ишмердүүлүгү катары билимге ээ болуп, инсан катары калыптангандыгы каралат.

Ийгиликтүү билим алуунун негизги шарттарынын бири болуп окууга болгон мотивация саналары далилденген.

Окуу мотивациясы – бул окуучулардын окутуу процессинде максатка жетүү үчүн болгон активдүүлүгү. Окуучулар үчүн эң маанилүү мотивациялар: когнитивдик, коммуникативдик, эмоционалдык, өзүн-өзү өнүктүрүү, окуучунун позициясы, жетишкендиктери.

Көп учурда мугалим окуучулардын мотивациялуу активдүүлүгүн өнүктүрүү көйгөйүнө туш болот. Бул көйгөй мугалимдин баланын натыйжасын ашыкча баалоосунда, көзөмөлүндө, баа коюуда критерийлерди эске албай, балдарды бири-бири менен салыштыргандыгында жатат.

Бул көйгөйлөрдү чечүүгө эмне жардам берет? Биринчиден, баланын өзүнүн ийгилигине болгон жетишкендигин сезүү, окуу кырдаалдарынын оң эмоциялары, баланын жеке активдүүлүгү, чыгармачылыгы, кызыктуу, стандарттуу эмес, таанып- билүү тапшырмалары, өзүн-өзү башкаруу, эмоционалдык комфорт.

Азыркы учурда мектептик билим берүүнү өнүктүрүүнүн стратегиялык милдети болуп анын мазмунун, окутуу методдорун жаңылоо жана ошонун негизинде окутуунун принципиалдуу жаңы сапатына жетишүү саналат.

Заманбап коомдогу жашоо, турмуш окуучулардан өз пикирин айта билүүнү өнүктүрүп, тажрыйбаны түшүнүү менен далилдердин чынжырын түзүп, өз оюн ачык жана ишенимдүү айтуу сыяктуу маанилүү когнитивдик көндүмдөрдү өнүктүрүүнү талап кылат.

Ар бир мугалимдин алдында турган эң маанилүү маселе – окуучуларды окууга кантип кызыктыруу. Сабакты натыйжалуу өтүү жана окуучулардын окууга болгон мотивациясынын калыптанышы үчүн төмөнкүлөр зарыл:

1. Жагымдуу психологиялык-педагогикалык атмосфераны түзүү

Мектеп окуучулары кээ бир мугалимдердин сабагына умтулуп, экинчисин каалабай кетип жатканына бир нече жолу күбө болгонбуз. Биринчи учурдун ийгилигинин, экинчи практикалык ийгиликсиздиктин сыры эмнеде? Биринчисинде мугалим окуучуларды жылмайып тосуп алып, көйгөйлөрүнө кызыгып, колдоо көрсөтүп, кеңештерин берип, достук мамиледе болуп, окуучулар менен пикир алмашып, сабакта үзүрлүү убакыт өткөргөндүгү үчүн сөзсүз түрдө окуучуларга ыраазычылык билдиргендигинде.

2. Окуучулардын жаш жана жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу.

Мугалимдин ишине коюлган негизги талаптардын бири – сабак өтүүдө окуучулардын жаш жана жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу. Ар бир окуучунун курактык өзгөчөлүгүнө карата текшерүү иштерин жүргүзгөндө алардын жеке жөндөмүнө ылайык келген тапшырмаларды даярдашыбыз керек. Анткени класста дайыма бирдей курактагы балдар болбойт. Дагы бир көйгөй – мектептеги жеке долбоорлор. Биз ар дайым окуучуларга анын жаш жана жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен долбоор түзүүгө уруксат беребизби? Окуучу каалаган көйгөйдү чечүүгө кызыкдар болсо жана активдүү деңгээлде иштей алса, жакшы болот. Эгер андай болбосо, аягы кандай болот? Ар бир окуучу инсан катары уникалдуу экенин жана ар биринин өзүнүн кызыкчылыктары жана каалоолору бар экенин эстен чыгарбашыбыз керек.

3. Окуучулардын кызыгуусун эске алуу жана сабактагы тапшырмаларды окуучулардын турмушунун актуалдуу көйгөйлөрү менен байланыштыруу.

Кроссворд, ребус, сканворд, пазл, көйгөйлүү суроолор, жеке түшүнүктөр, терминдер окуучуларды кызыктыруучу каражаттардан бири болуп саналат. Мындай тапшырмалар окуучуну класста мугалим менен активдүү кызматташууга тартып, кызыгуусун ойготуп, окуучуну алгачкы өз алдынча ачылыштарга үндөйт. Ошондой эле окуу материалын окуучулардын турмушунун актуалдуу көйгөйлөрү менен байланыштыруу зарыл. Бул

УМЕК-2022

кызыкчылыктар кыска мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү болушу да ыктымал.

4. Окуучуларга өз алдынча иштөөгө мүмкүнчүлүк берүү.

Конфуцийдин насааттарынын бири “Уксам, унутам. Көрсөм, эстейм. Жасасам, түшүнөм”. Бул айтылганга ылайык, заманбап сабакта иш-аракеттин эки субъектиси: окуучу жана мугалим болушу керек. Окуучулар билимди өз алдынча изденип алса, мугалимге бул процессти уюштуруучу ролу жүктөлөт. Өз алдынча иштөө окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүнө стимул берип, активдештирет. Дискуссияга кирүү, өз көз карашын билдирүү, маселени чечүүнүн башка жолдорун сунуштоо дайыма кызыктуу.

5. Жумуштун топтук түрлөрүн жана оюн окутуу технологияларын колдонуу.

Башка формада билим алууга караганда, класста ойноо ар дайым кызыктуу. Бир жагынан, бул – оюн, экинчи жагынан, окуу процесси. Оюн технологиясын колдонуу менен окуу процессин кызыктуу жана маалыматтуу кылууга болот.

6. МБТ технологияларын колдонуу. МБТ технологиясын колдонуу окуу материалын презентациялоонун интерактивдүү формасы катары көрсөтмөлүүлүктүн негизинде окуучулардын кызыгуусун арттырат.

Бүгүнкү күндө маалыматтык-коммуникациялык технологияларды сабакта жана сабактан тышкаркы учурларда окуу процессин уюштурууда алдыңкы технологиялардын бири катары колдонуу туура деп эсептейбиз. Сабактын ар кандай этаптарында маалыматтык-коммуникациялык технологияны колдонуу окуу процессин оптималдаштырууга, убакытты үнөмдүү пайдаланууга мүмкүндүк берет.

Жаңы материалды түшүндүрүүдө Microsoft Power Point программасында компьютердик презентациялар, окуу фильмдери, видеоклиптер, анимациялык жана көркөм тасмалардан үзүндүлөр, окуу-методикалык колдонмолордун электрондук тиркемелери колдонулат. Маалыматтык-коммуникациялык технологияларды жана мультимедиялык каражаттарды колдонуу окуучулардын таанып-билүүсүн активдештирүү, предметти окууга болгон мотивациясын жогорулатууга мүмкүндүк берет.

7. Окуучуларга дайыма колдоо көрсөтүп, шыктандыруу.

Эң негизгиси, окуучу кандай жыйынтыкка келгени эмес, процеске катышкандыгы маанилүү. Окуучуларды кээде жөн эле сынга алган учурлар да кездешет. Мындай кырдаалда сындан кийин мактоо маанилүү, комментарийлер мактоо – сын – мактоо иретинде түзүлүшү керек.

Сабакта тапшырмаларды "Жөнөкөйдөн татаалга" карай принциби боюнча түзүү абдан пайдалуу. Алгач бардыгы үчүн жеңил көнүгүүлөр, андан кийин ийгиликтүү окуучулар үчүн татаалыраак тапшырмаларды берүү керек.

Сабакта жана сабактан тышкаркы иштерде окуу процессин билим сапатынын талаптарына ылайык түзүүдө заманбап билим берүү технологияларын активдүү колдонуу окутуу ишмердүүлүгүнүн деңгээлин көтөрөт.

Бул азыркы социалдык шарттарга ыңгайлашууга өбөлгө түзөт, анткени коомго заманбап дүйнөдө өз багытын тез таба алган, өз алдынча демилге көтөрүп, өз ишмердүүлүгүндө ийгиликтерге жетише билген адамдар керек. Ар кандай инновациялык ишмердүүлүктүн өзөгүндө чыгармачылык жатат. Чыгармачылык ишмердүүлүк инсандын эмоционалдык жана интеллектуалдык чөйрөсүн өнүктүрүүнү камтыйт. Бул – азыркы окуу процессинин негизги милдеттеринин бири.

Ар кандай педагогикалык технологиялар билим берүү ишмердүүлүгүн ар түрдүү өтүүгө жардам берет, ошондой эле окууга болгон мотивацияны жогорулатууга көмөктөшөт.

Жаңы билим берүү парадигмасынын алкагында окууга болгон мотивация маанилүү орунду ээлейт. Мотивациянын максаты – балдарда предметке болгон туруктуу кызыгууну калыптандыруу, коммуникативдик жана чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү.

УМЕК-2022

Заманбап педагогикалык технологиялар – бул окутуунун техникалык каражаттарын же компьютерлерди колдонуу гана эмес, билим берүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуучу окуу процессин оптималдаштыруунун принциптерин аныктоо жана методдорун иштеп чыгуу. Заманбап технологияларды сабакта колдонуу жагымдуу эмоционалдык чөйрөнү түзүүгө жардам берет, окуучулардын үйрөнүп жаткан материалга болгон мотивациясын жогорулатат, билимин тереңдетет, психологиялык процесстердин өнүгүшүнө өбөлгө түзөт, жыйынтыгында окуучулардын билим сапатын жогорулатат.

Мотивация процессин билгичтик менен уюштуруу жана аны башкаруу үчүн төмөнкүлөр зарыл: окуу мотивдерин калыптандыруу үчүн максат коюу, оюн учурларын камтуу, өзүн өзү башкарууну жана каталарга туура мамилени калыптандыруу, максат коюуну үйрөнүү, эмоционалдык жактан ыңгайлуу чөйрө, талдоо жана кайтарым байланышты түзүү, “мугалим-окуучу” мамилелерин түзүү, окууга карата оң көз карашты сактоо, күч жана коркутуу менен мотивациялоого аракет кылбоо, ийгиликтин кырдаалын түзүү.

Окулуп жаткан предметке кызыгууну ойготуу – демек, келечекте окуучулардын билим алуудагы жогорку деңгээлге жана билим сапатынын жакшы көрсөткүчүнө жетишүү, башкача айтканда, окутуунун негизги максатына жетүү. Балдардын окууга болгон мотивациясын жогорулатуунун көптөгөн ыкмалары бар. Бул иште мугалимдин төмөнкүдөй иш-аракеттери эң маанилүү деп эсептесе болот: мектеп окуучуларынын жаш өзгөчөлүгүн эске алуу, окуучунун мүмкүнчүлүктөрүнө жараша иш-аракеттерди тандоо, максатка жетүү үчүн окуучулар менен бирдикте каражаттарды тандоо, жамааттык жана топтук ыкмаларды колдонуу, иштин формалары, көйгөйлүү кырдаалдарды, талаш-тартыштарды, дискуссияларды колдонуу, оюн технологияларын колдонуу, сабактарды өткөрүүнүн стандарттуу эмес формасы, мугалимдин окуучунун жөндөмдүүлүгүнө ишеними, кубаттоо жана сынды колдонуу, окуучулардын арасында өзүн-өзү сыйлоо сезимин калыптандыруу ж. б.

Мотивация окуу процессинин өнүмдүүлүгүнө чоң таасирин тийгизет жана окуу ишмердүүлүгүнүн ийгилигин аныктайт. Окуу мотивинин жоктугу, сөзсүз түрдө, окуудагы жетишкендиктин төмөндөшүнө алып келет. Башталгыч мектеп курагындагы окуучулардын окуу ишмердүүлүгүнүн негизинде инсандык сапаттары калыптанат. Ошондой эле мотивация аркылуу инсандык өнүгүүсү үчүн окуучулардын предметке карата белгилүү бир мамилеси калыптанат.

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктап, окутуу процессинде окуучулардын окууга болгон мотивациясын калыптандыруу маселеси азыркы билим берүүнүн эң маанилүү милдети экенин белгилейбиз.

Адабияттар:

1. Бекбоев И., Алимбеков А. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. - Бишкек, 2011.
2. Дементьева Е. А. Развитие положительной мотивации учения младших школьников посредством интеллектуальных игр / Е. А. Дементьева // Школьная педагогика. -2017. - №1. - С. 23-26.
3. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. - СПб: Издательство «Питер», 2003.
4. Маркова А. К. Пути исследования мотивации учебной деятельности: вопросы психологии. Под ред. О. А. Конопкина. – М.: Академия, 1980. - 67 с.
5. Муратов А., Акматов К. Мугалимдин устаттыгы жана окутуунун жаңы технологиялары. -Бишкек, 2021.

УМЕК-2022

УДК: 811.512.154(07)

Кулалиева К. О.,
филол. илимд. канд.
КТУ «Манас», Кыргызстан
kaliya.kulaliyeva@manas.edu.kg

МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ ЖАНА БАШТАЛГЫЧ БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ МЕКЕМЕЛЕРДЕ КЫРГЫЗ ТИЛИН ҮЙРӨТҮҮ (“БАЛДАРГА КЫРГЫЗ ТИЛИ” сериясынын негизинде)

Кыргыз тили – Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили. Кыргыз тили көп улуттуу Кыргыз Республикасынын территориясында жана кыргыз калкы көп жайгашкан, эмгектенген жана билим алып жаткан Өзбекстан, Тажикстан, Кытай, Түркия, Россия сыяктуу дагы башка чет өлкөлөрдө үйрөтүлөт. Кыргыз тилин классикалык үлгүдө үйрөтүүнүн тарыхы 100 жылдан ашык убакытты өз ичине камтыйт. Ушул жылы туулгандыгынын 140 жылдыгы белгиленип жаткан алгачкы кыргыз агартуучусу И. Арабаевдин 1911-жылы казак студенти К. Сарсекеев менен бирге жазган “Алиппе жаки төтө окуу” (Алиппе жана шар окуу) аттуу китеби – кыргыз тилин үйрөтүүдө колдонулган алгачкы эмгектердин бири. Эгемендүүлүктү алгандан кийинки 30 жыл ичинде кыргыз тилин өнүктүрүү, жайылтуу, аны мамлекеттик башкаруунун тилине айландыруу үчүн көп күч-аракет жумшалып, мамлекеттик деңгээлде иш-чаралар жүргүзүлүп, көп суммадагы каражат бөлүндү. Бирок иш жүзүнө келгенде көрүлгөн иш-чаралардын жетишсиздиги байкалып, өзгөчө, шаар жерлериндеги жыйындарда, эл аралык иш-чараларды өткөрүүдө кыргыз тили четте шыкаалап туруп калганы – ачуу чындык. Мурунку жылдарга салыштырмалуу улам кийинки жылдары кыргыз тилине көбүрөөк көңүл бурулуп, анын улуттук баалуулук экендигине маани берилип жатканы – кубантарлык көрүнүш. Кыргыз тилинин коомубуздун бардык деңгээлинде толук колдонулушун камсыздай тургандар, албетте, биринчи кезекте, эл, мамлекеттик жетекчилер, мыкты тилчи адистер, педагогдор, окумуштуулар экендиги анык. Тилди үйрөтүү, калыптандырууда үй-бүлө жана башталгыч мектептин ролу эбегейсиз.

Бул макалада мектепке чейинки жана башталгыч билим берүү мекемелеринин кыргыз тили мугалимдерине, тарбиячылар жана ата-энелер үчүн арналып даярдалган «Балдарга кыргыз тили» сериясынын 3 китебинин маани-маңызы жана түзүлүшү өзгөчөлүгү тууралуу маалымат берилип, сыпатталды. Басмага даярдалуусу 10 жылдан ашык убакытты талап кылган бул китептердин методологиялык өзгөчөлүгү, илимий негиздери талдоого алынып, колдонуу боюнча айрым нускамалар берилди. Макаланы даярдоодо сыпаттоо, анализ, байкоо, анкета жүргүзүү сыяктуу методдор колдонулду.

Өзөктүү сөздөр: мектепке чейинки билим берүү мекемелери, башталгыч билим берүү, кыргыз тили, кошумча окуу китеби, тамгаларды таанытуу, окууга үйрөтүү, окуп түшүнүү.

Кулалиева К.О.,
канд. филол. наук,
КТУ “Манас”, Кыргызстан
kaliya.kulaliyeva@manas.edu.kg

ОБУЧЕНИЕ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ В ДОШКОЛЬНЫХ И НАЧАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ (на основе серии "КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК ДЛЯ ДЕТЕЙ")

Кыргызский язык является государственным языком Кыргызской Республики. Кыргызский язык преподается на территории многонациональной Кыргызской Республики и в других зарубежных странах, таких как Узбекистан, Таджикистан, Китай, Турция, Россия, где проживает, работает и учится кыргызское население. История преподавания кыргызского языка в классическом стиле насчитывает более 100 лет. В этом году 140-летие со дня рождения первого кыргызского просветителя И. Арабаева, книга «Алиппе жаки төтө окуу» («Алфавит и скоропечатание»), написанная

УМЕК-2022

в 1911 году совместно с казахским учеником

К. Сарсекеевым, является одним из первых произведений, использованных в преподавании кыргызского языка. За 30 лет независимости было приложено много усилий для развития и популяризации кыргызского языка, превращения его в язык государственного управления, проведения мероприятий на государственном уровне и выделения крупных денежных сумм. Однако на практике видно, что кыргызский язык не используется, особенно в городах и на международных мероприятиях. Отрадно, что в последние годы, по сравнению с предыдущими, кыргызскому языку и его национальной ценности уделяется больше внимания. Понятно, что те, кто обеспечит полноценное использование кыргызского языка на всех уровнях нашего общества, это, в первую очередь, народ, руководители государства, лучшие лингвисты, учителя, ученые. Роль семьи и начальной школы в обучении и становлении языка огромна.

В данной статье представлена информация о значении и структуре 3-х книг серии «Кыргызский язык для детей» для учителей кыргызского языка, воспитателей и родителей дошкольного и начального образования. Были проанализированы методологические особенности и научная основа этих книг, на подготовку к изданию которых ушло более 10 лет, и даны некоторые инструкции по их использованию. При подготовке статьи использовались такие методы, как описание, анализ, наблюдение, анкетирование.

Ключевые слова: дошкольные образовательные учреждения, начальное образование, кыргызский язык, дополнительный учебник, распознавание букв, чтение, понимание прочитанного.

Kulalievа K.O.,
Candidate of Philology,
Kyrgyz-Turkish Manas University
kaliya.kulaliyeva@manas.edu.kg, Kyrgyzstan

TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE IN PRESCHOOL AND PRIMARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS (BASED ON THE SERIES "KYRGYZ LANGUAGE FOR CHILDREN")

The Kyrgyz language is the state language of the Kyrgyz Republic. The Kyrgyz language is taught on the territory of the multinational Kyrgyz Republic and in other foreign countries, such as Uzbekistan, Tajikistan, China, Turkey, and Russia, where the Kyrgyz population lives, works, and studies. The history of teaching the Kyrgyz language in the classical style has more than 100 years. This year we mark the 140th anniversary of the first Kyrgyz educator I. Arabaev. His book "Alippe Zhaki Tetyo Oku" ("Alphabet and Speed Reading") was written in 1911 together with the Kazakh student K. Sarsekeyev, which is one of the first works used in Kyrgyz teaching. Over the 30 years of independence, a lot of efforts have been made to develop and popularize the Kyrgyz language, turn it into the language of public administration, hold events at the state level and allocate large sums of money. However, in practice, it is clear that the Kyrgyz language is not used, especially in cities and as working language of international events. It is gratifying that in recent years, compared to previous years, more attention has been paid to the Kyrgyz language and its national value. It is clear that those who will ensure the full use of the Kyrgyz language at all levels of our society are, first and foremost, the Kyrgyz itself, state leaders, profound linguists, teachers, and scientists. The role of the family and elementary school in teaching and promoting national language is enormous.

This article provides information on the meaning and structure of 3 books of the series "Kyrgyz language for children" for teachers of the Kyrgyz language, parents, and educators of preschool and primary educational establishments. The methodological features and scientific basis of these books, which took more than 10 years to prepare for publication, were analyzed, and some instructions for practical use were suggested. In preparing the article there were used methods such as description, analysis, observation, and questioning.

Key words: preschool educational institutions, primary education, Kyrgyz language, additional textbook, letter recognition, reading, reading comprehension.

Киришүү

Мектеп жашына чейинки балдарга жана башталгыч класстын окуучуларына билим

УМЕК-2022

берүү маселеси дайыма көйгөйлүү маселелерден болгон, азыр да актуалдуу экендиги талашсыз. Келечектеги коомдун куруучуларынын көз карашы, ой жүгүртүүсү менен кийинки иш-аракеттери дал ушул учурдан калыптанып, андан ары өнүктүрүлөрү анык. Демек, кыргыз мамлекетинин, элинин, тилинин келечеги дал ушул келечек муундун туура багыт, татыктуу билим, тарбия алганына байланыштуу болот.

Үй-бүлө, бала бакча жана башталгыч мектепте кыргыз тилин үйрөтүү маселеси көп тармактуу болуп, олуттуу изилдөөлөрдү талап кылат. Бул макалабызда мектеп жашына чейинки жаштагы балдарга жана башталгыч класстардын окуучуларына кыргыз тилин үйрөтүүнүн жолдору жана ыкмалары “Балдарга кыргыз тили” аттуу сериясынын негизинде сыпатталып берилди. Бул сериядагы китептер үй-бүлө, бала бакча жана башталгыч мектептеги балдарга, алардын ата-энелери, тарбиячылары жана мугалимдерине арналгандыктан, тамга таанытуудан башталып, шар окууга үйрөтүү, кыргыз тилинде окуу, угуу, жазуу көндүмдөрүн калыптандырууга жана оозеки кепти өнүктүрүүгө багытталган. Макалада кошумча окуу куралы катары сунуш кылынып жаткан бул окуу китептеринин маани-мазмуну, түзүлүшү жана жазылыш тарыхы боюнча маалымат берилип, канткенде баарылап кыргыз тилин үй-бүлө, бала бакча жана башталгыч класстан баштап таасирдүү түрдө үйрөтө алабыз деген маселелер талкууга алынат. Максатыбыз – тил үйрөтүү тармагындагы топтолгон жыйырма жылдык билим жана тажрыйба менен бөлүшүү, пайда болгон көз караш, сунуш, пикирлерибизди ортого салып, кесиптештер менен тажрыйба алмашуу. Изилдөөбүздө байкоо, сыпаттоо, сандык анализ, синтез жана сурамжылоо ыкмалары пайдаланылды.

Мектепке чейинки курактагы балдарга жана тарбиячылар менен башталгыч класстын мугалимдерине арналган кыргыз тилиндеги окуу-методикалык куралдар, дидактикалык материалдар буга чейин мезгил-мезгили менен басмадан чыгарылып келген. Мисалга алсак, С. Рысбаев, Т. Орусбаева, Г. Сейдекулова, А. Камалова жана башкалардын бир топ эмгектери белгилүү. “Бала бакчада окуу үчүн хрестоматия” (1974), “Мектеп жашына чейинки балдар үчүн хрестоматия” (I, II), 1976, 1977), “Кыргыз жазуучулары – балдарга” (1978), “Бүчүр” (1983), “Наристе” (1989), “Бала бакча” (1999), “Мөл булак” (2000) ж. б. Бала бакчада кыргыз тилин үйрөтүүдө, өзгөчө, билим-тарбия кыргыз тилинде жүргүзүлгөн бала бакчалардын тарбиячылары үчүн жогоруда аты аталган хрестоматиялык колдонмолордун мааниси зор. Бирок бул эмгектерди азыр китепканадан издеп табуу абдан кыйын жана бул китептер саналуу гана тарбиячылардын колунда бар. Методикалык колдонмолордон айырмаланып, акыркы жылдары адабий-көркөм басылмалардын санынын көбөйгөнү байкалууда. Түрдүү басма үйлөрүнөн акын-жазуучулардын мектеп жашына чейинки балдарга арналган чыгармалары чыгып жатат, бирок нускасынын аздыгынанбы, баасынын кымбаттыгынанбы, мектеп жашына чейинки балдардын көпчүлүгүнө бул китептер жете элек.

Макала жазуу максатында мектеп жашына чейинки балдарды тарбиялоо жана окутууга байланыштуу буга чейинки чыккан илимий-методикалык эмгектер, нормативдик документтер менен таанышып, бул тармакта иштеген айрым адистер менен маектештик. Мектепке чейинки балдарга жана жалпы орто билим берүүнү жакшыртуу максатында кабыл алынган «Билим», «Билим алуу бардыгы үчүн», «Айылдык билим» ж. б. у. с. долбоорлордун алкагында бир топ иштер аткарылып, окуу-методикалык колдонмолор жарыкка чыкты. КРнын Билим берүү жана илим министрлиги жана ар кандай эл аралык уюмдардын колдоосу менен мектеп жашына чейинки балдар үчүн түрдүү көркөм чыгарма, окуу-методикалык колдонмо, көрсөтмө куралдардын жарыкка чыгарылышын, башка тилдеги мультфильмдердин кыргыз тилине которулушун жана «Керемет көч» балдар программасынын эфирге чыгышын акыркы жылдарда мектеп жашына чейинки балдарга карата көрүлгөн камкордуктун натыйжасы катары бааласак болот. Ошондой эле жападан-жалгыз, бардыгыбыз бала кезибизде сүйүп

УМЕК-2022

окуган республикалык “Байчечекей” балдар журналынын чыгарылып келе жатканы бизди кубандырат. Журналдын өнүктүрүлүүсү колдоону талап кылган, өтө жоопкерчиликтүү иш экени баарыбызга түшүнүктүү. Убагында КТРКнын “Дөөлөт” студиясында О. Мусакеевдин жетекчилиги алдында балдар жана өспүрүмдөр үчүн түрдүү жанрдагы фильмдердин чет тилдерден которулуп, көгүлтүр экран аркылуу республиканын бардык булуң-бурчуна берилип жатканы жакшы саамалык болгон. Бирок учурда бул студия жабылганы же атын өзгөртүп иштеп жатканы белгисиз болуп калды.

Келечекте мектеп жашына чейинки балдарга жана башталгыч класстардын окуучуларына арналган, алардын жашын, акыл-эсин, физиологиялык жөндөмү менен психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен даярдалган түрдүү окуу-методикалык колдонмолор, көрсөтмө куралдар жарыкка чыгып, анын ичинде кыргыз тилин үйрөтүү, бакча жашындагы балдардын кыргыз тили боюнча кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө багытталган, кооз түстүү сүрөттөр менен жабдылган китептер, радио-теле берүүлөр ж.б. пайда болот деп ишенебиз.

1. “Балдарга кыргыз тили” сериясындагы китептердин жазылыш тарыхы

Бул сериядагы китептердин даярдалып, басмага сунушталышына 2010-жылы Бишкек шаарындагы мектепке чейинки билим берүү уюмдарында эмгектенген кыргыз тили мугалимдери менен Бишкек шаарынын тургундарынан алынган сурамжылоонун жыйынтыгы түрткү болду. Сурамжылоонун натыйжасы менен толук төмөнкү эмгектен тааныша аласыздар [1: 7-25]. Бул макалада кыскача гана жыйынтыгына токтолмокчубуз.

Бишкек шаарында 79 мектепке чейинки билим берүүчү уюм бар. Алардын ичинен 53 бала бакча орус тилинде билим жана тарбия берет. 5 бала бакча билим берүү, тарбия ишин аралаш тилде (орус, кыргыз) жүргүзөт. Накта кыргыз тилинде тарбия жана билим берген 7 бала бакча бар. Бул бала бакчаларда бардыгы 68 кыргыз тили мугалими бар, алардын ичинде сабак берип, уюштурулган семинарларга катышып жүргөндөрү 40. Биздин сурамжылоого 34 мугалим катышты (маалымат Бишкек шаардык Билим берүү башкармалыгынын башкы адиси тарабынан 2010-жылдын декабрь айында берилген, 2013-жылдын февраль айында кайрадан такталды).

Сурамжылоо жана анын жыйынтыктарына көңүлүңүздөрдү бурмакчыбыз. Кашаанын ичиндеги сандар жоопту тандаган мугалимдердин санын билдирет.

Сурамжылоо

симпозиумга макала даярдоо максатында жүргүзүлөт.

Катышып бергениңиз үчүн чоң рахмат!

(Бишкек шаарындагы бала бакчаларда кыргыз тилин окуткан мугалимдер үчүн)

1. Сизге кесибиңиз жагабы?

а) жагат (31)

б) жакпайт (0)

в) айласыздан иштеп жатам (3)

2. Сиз балдарга кыргыз тилин мыкты үйрөтүп жатам деп ойлойсузбу?

ооба (30)

жок (3)

3. Өзүңүздүн ишиңизди канчага баалайсыз?

“5” – 9

“4” – 21

“3” – 1

УМЕК-2022

“2” – 0

4. Айлык маяна көбөйсө, бала бакчада көйгөйлөр чечилмек деп ойлойсузбу?

ооба (24)

жок (9)

5. Кыргыз тилин үйрөтүүнүн кыйынчылыгы эмнеде турат деп ойлойсуз?

Маанилүүлүгү боюнча катар номурун көрсөтүңүз.

а. () программанын татаалдыгында

1 (3), 2 (0), 3 (5), 4 (9), 5 (11)

б. () методикалык усулдун жоктугунда

1 (6), 2 (4), 3 (10), 4 (7), 5 (0)

в. () таяныч булактардын, колдонмолордун аздыгында

1 (11), 2 (15), 3 (5), 4 (1), 5 (0)

г. () оригиналдуу методикалардын сунушталып, жайылтылбагандыгында

1 (5), 2 (9), 3 (6), 4 (6), 5 (3)

д. () үйрөнүү, үйрөтүү кызыкчылыгынын төмөн болушунда

1 (11), 2 (2), 3 (14), 4 (1), 5 (3)

6. Кыргыз тилин мектеп жашына чейинки балдарга үйрөтүү боюнча сунуш-пикириңизди жазыңыз.

Акыркы (6) суроого сурамжылоого катышкан 34 мугалимдин 33ү жооп жазган. Алардын пикири боюнча, башкы көйгөй – бала бакчаларда кыргыз тилин үйрөтүү боюнча окуу-методикалык колдонмолор аз жана болгондорунун аз нускада чыгып жатканы. Ошондой эле бир топ мугалим тарабынан айлык маянанын аздыгы, тилди үйрөнүү, үйрөтүү кызыкчылыгынын төмөндүгү, тил үйрөтүүгө үй-бүлөдө көп көңүл бурулбагандыгы жана тилди балага төрөлгөндөн тартып үйрөтө баштоонун маанисин түшүндүрүүчү, үгүттөөчү гезит-журнал, радио-теле берүүлөрдүн аздыгы же дээрлик жоктугу белгиленген.

Ал эми сурамжылоонун жыйынтыгында бизде кыргыз тили мугалимдери бар, алардын басымдуу көпчүлүгүнө кесиптери жагат жана кыргыз тилин мыкты, жакшы үйрөтүп жатам деп ойлошот. 34 мугалимдин 9у өз ишин бешке бааласа, 21и төрткө, бирөө 3кө баалаган. Бул – жаман көрсөткүч эмес.

Ал эми “Айлык маяна көбөйсө эле, бала бакчада балдарды окутуп-тарбиялоо боюнча көйгөйлөр чечилмек деп ойлойсузбу?” деген суроого 24ү “ооба” десе, 9у “жок” деген жоопту берген. Бул да – бизди ойлондура турган маселе, маянанын көп болушу жакшы, көп проблеманы чечет, бирок аны менен көйгөй толук чечилбестигин сурамжылоонун жыйынтыгы көрсөтүүдө. Өз кызматкерлерине жакшы маяна төлөгөн жеке менчик бала бакчалар да бар, бирок аларда да кыргыз тилинде тарбия, билим берүү маселеси – олуттуу көйгөй.

Демек, кыргыз тилин мектеп жашына чейинки балдарга үйрөтүүдөгү башкы маселелер, сурамжылоонун жыйынтыгына таянсак: таяныч булактардын, колдонмолордун аздыгы; болгондорунун жайылтылбагандыгы; ата-эне, баланын кыргыз тилин үйрөнүү, мугалимдин үйрөтүү кызыкчылыгынын төмөндүгү эсептелинет. Ал эми коомдогу көпчүлүк бала бакчада иштеген кыргыз тили мугалимдеринин оюна кошулабы, кошулбайбы деген маселе өзүнчө иликтөөнү талап кылат.

Макалага маалымат топтоо максатында Бишкек шаардык Билим берүү башкармалыгынын мектепке чейинки билим берүүчү уюмдарда мамлекеттик тилди өнүктүрүү бөлүмүнүн жетектөөчү адиси Алыбаева Төрөкан Орозобековна менен маектештик. Биринчи

УМЕК-2022

эле сурообуз: Эмне үчүн Бишкекте кыргыз тилинде билим берген 3 эле бала бакча бар? – деген суроо болду. Төрөкан Орозобековнадан: “Ата-энелердин каалоосу ошондой, ишенбесеңер арыздарды көрсөтөйүн,” – деген жоопту алганда, бир аз ыңгайсыздандык жана бардык эле бишкектиктер балдарын орус тилинде же башка тилде тарбия, билим берген бала бакчаларга бергиси келеби же андай эмеспи деген суроого жооп алуу үчүн сурамжылоо жүргүзүүнү туура көрдүк. Бишкек шаарынын тургундарынан алынган сурамжылоонун жыйынтыгы төмөнкүдөй болду. Сурамжылоо 05.2010- 09.2010до жүргүзүлдү.

Сурамжылоо

Симпозиумга макала даярдоо максатында жүргүзүлөт.

Опрос

проводится в целях подготовки статьи для участия в симпозиуме.

Катышып бергениңиз үчүн чоң рахмат!

Спасибо за участие!

Сурамжылоого бардыгы 157 адам катышты.

1. Жашыңыз (возраст): 19-82
2. Кесибиңиз (профессия): *ар түрдүү*
3. Иштеген жериңиз (место работы): *Бишкек, ар түрдүү*
4. Улутуңуз (национальность)
кыргыз 127 орус 19 башка 11

5. Балаңызды же кызыңызды кайсы тилде тарбия-билим берген бала бакчага (же тайпага) берет элеңиз?

В какой детский сад (или группу) вы хотели бы отдать своего ребенка, т. е. на каком языке должно вестись обучение и воспитание ребенка?

кыргыз () орус () башка тилде ()
на кыргызском () на русском () на другом ()

Бала бакча	Улуту		
	кыргыз	орус	башка
кыргыз	79	5 (17ден)	1
орус	39	17	8
башка	9	2	2

6. Балаңызды бала бакчага берип жатканда эмнелерге көңүл бурасыз? Маанилүүлүгү боюнча катар номурун көрсөтүңүз.

- A. () шарты жакшы (тамак-аш, тазалык, жоопкерчилик ж. б.)
() хорошие условия (питание, чистота, ответственность.)
- B. () методикасы күчтүү, программасы талапка жооп берерлик
() сильная методика, соответствующая программа
- V. () баламдын (кызымдын) тилди, салтты жакшы билиши маанилүү
() важно, чтобы ребенок хорошо знал язык и традицию
- G. () жашаган жериме жакын / () находится недалеко от дома

Бул суроо аркылуу бала бакчага баласын берип жаткан ата-эне кандай жагдайларга маани берерин билип, биринчи үч жагдайды аныктап алдык. Бул суроого алынган жооп төмөнкүдөй болду:

УМЕК-2022

А) () шарты жакшы (тамак-аш, тазалык, жоопкерчилик ж.б.)

1 (60), 2 (48), 3 (28), 4 (10), 5 (10)

Б) () методикасы күчтүү, программасы талапка жооп берерлик

1 (40), 2 (56), 3 (34), 4 (20), 5 (6)

В) () тилди, салтты жакшы үйрөтүшү

1 (38), 2 (25), 3 (41), 4 (30), 5 (22)

Г) () жашаган жериме жакын

1 (17), 2 (15), 3 (19), 4 (31), 5 (74)

Демек, бала бакчага баласын берип жаткан ата-эне:

1-орунга балдар бакчасындагы шарттын жакшы болушуна (А), (1-2-3 маанилүүлүктөгү жагдай катары 136 киши белгилеген);

2-орунга тарбия, билим берүү методикасынын күчтүү болушуна (Б), (1-2-3-маанилүү жагдай катары 130 киши белгилеген);

3-орунга тилди, салтты жакшы үйрөтүшүнө (В), (104 киши белгилеген) маани бер турганы белгилүү болду.

Жашаган жерге жакын (Г) болушу шаардыктар үчүн өтө чоң көйгөй болбогонун сурамжылоонун жыйынтыгы көрсөттү.

Азыркы учурда бардык эле ата-эне жагдай-шартка байланыштуу каалаган жерде, мыкты мугалимди жалдап, керектүү деңгээлде балдарга тарбия, билим берип, кыргыз тилин үйрөтө албайт. Ошондуктан мектепке чейинки жаштагы балдарга кыргыз тилин үйрөтүү маселесин чечүүгө багытталган конкреттүү, реалдуу жолдорун төмөнкү схемалардан карап көрүп, бул багытта кыргыз тилчи мугалимдер, бала бакчалардын тарбиячылары, чыгармачыл инсандар жана тийиштүү жетекчилер балдарга, келечек ээлерине, кандай кызмат көрсөтө ала турганын божомолдосок болот.

Кыргыз тилин бала үй-бүлөдө жана бала бакчада үйрөнөт. Бала бакчада тарбия, билим берүү иши орус жана кыргыз тилдеринде (азыр аз сандагы англис жана түрк тилдеринде тарбия, билим берген бала бакчалар бар) уюштурулат. Мындан орус тилинде тарбия, билим берген бала бакчадагы балдар үчүн колдонулган усул, программалардан тарбия, билим берүү кыргыз тилинде жүргүзгөн бала бакчалардагы кыргыз тилин үйрөтүүнүн усулу, программасы айырмаланып, башкача принциптерге ылайык иштелип чыгып, сунушталуусу керек деген маселе келип чыгат. Мындан тышкары, мектепке чейинки билим берүүчү уюмдар 6 айдан 6 жашка чейинки балдар үчүн тарбия, билим берүүгө багытталганын [2] эске алсак, балдарга арналган окуу-методикалык колдонмолор жана көрсөтмө куралдар алардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык түрдө сунушталганы маанилүү. Республиканын окуу-тарбия орус тилинде жүргүзүлгөн балдар бакчалары үчүн “Кыргыз тилинин программасы” [3] К. Сейдекулова, С. Рысбаев ж. б. тарабынан түзүлүп, КРнын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан бекитилип, 2000-жылы жарыяланган. Бул программа мектепке чейинки балдарга кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүү өзгөчөлүктөрүнө ылайык түзүлгөн. Ал эми орус тилинде тарбия, билим берген бала бакчадагы балдардын 70-80%ын кыргыздар түзөрүн эске алсак, бул программа боюнча тил үйрөнгөн кыргыз балдардын эне тили болгон кыргыз тили экинчи же бөтөн тил катары окутулган болот. Мектептерде да бул маселе чечилүүнү, окутуунун ыкмасына карата жаңыча мамилени талап кыла турган курч маселелерден болуп саналат.

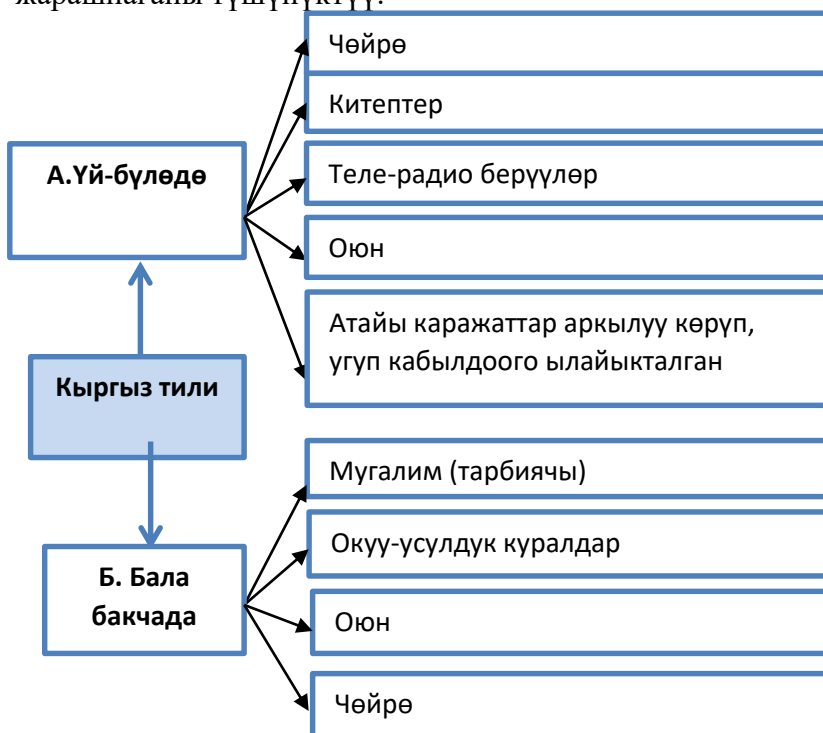
Кыргыз тили үй-бүлөдө жана бала бакчаларда үйрөтүлүшү мүмкүн экендиги тууралуу жогоруда сөз баштаганбыз. Төмөндө келтирилген схемалардын А. бөлүгү үй-бүлөдөгү кыргыз тилин үйрөнүү булактарын камтыса, Б. бөлүгү бала бакчадагы кыргыз тилин үйрөтүү булактарынын башкыларын камтыйт. Окуу-тарбия кыргыз тилинде жана орус тилинде

УМЕК-2022

жүргүзүлгөн бала бакчаларда кыргыз тилин үйрөнүү булактары бири-биринен айырмаланат. Кыргыз тилинде билим, тарбия берген бала бакчаларда бардык ишти уюштуруу кыргыз тилинде жүрүп, кыргыз тили мугалиминен тышкары, тарбиячылардын тилге маани берүү фактору чоң роль ойнойт. Бала бакча бөлүмүндө каралган булактардын тили билим, тарбия орус тилинде жүргүзүлсө, орусча (кыргыз тили сабагынан башкасы), кыргыз тилинде жүргүзүлсө, кыргызча болушу талап кылынат. Мектеп жашына чейинки балдарга кыргыз тилин, дегеле башка сабактарды өтүүгө жардам боло турган методикалык колдонмолор, окуу куралдары өтө аз болуп, тескерисинче, учурда мектепке чейинки уюмдардын санын көбөйтүү замандын талабы болуп жатканын эске алсак, бул тармакка карата азыркыдай мамиленин жарашпаганы түшүнүктүү.

2. “Балдарга кыргыз тили” сериясындагы китептердин мааны-маңызы, түзүлүш өзгөчөлүгү

Сунушталып жаткан “Балдарга кыргыз тили” сериясы 3 китептен турат. 1-китеп “Тамгаларды тааныйлы” деп аталып, 3-6 жаштагы бөбөктөргө тамга таанытуу максатын көздөйт. Сериянын 2-китеби “Окуганды үйрөнөм” деп аталып, 6-8 жаштагы балдарга арналат, 3-китеби “Окуйм жана түшүнөм” деп аталып, 8-10 жаштагы балдарга арналат.

2.1. “Тамгаларды тааныйлы” кошумча окуу китеби

«Балдарга кыргыз тили» сериясынын 1-китеби “Тамгаларды тааныйлы” деп аталып, 3-6 жаштагы балдарга, алардын ата-энелерине жана тарбиячыларына арналат. Китеп 3-6 жаштагы балдарга тамга таанытуу максатын көздөп, кенже курактагы балдарга жана алардын ата-эне, тарбиячыларына багытталат. Тамгаларды үйрөтүү алфавиттик тартипте эмес, кыргыз тилиндеги тыбыштардын сөз жасоодогу ордуна, маанисине карата өзгөчө тартипте жүргүзүлөт. Китеп беттеринде тамгалар чоң болуп жазылып, ошол тамга менен башталган же ошол тамга катышкан сөз менен аталган предмет, түшүнүк, кубулуштардын сүрөттөрү келтирилген. Тамга, сүрөттөрдүн астында ата-эне, тарбиячы, мугалим үчүн нускама, кеңештер берилген. Бул нускама, кеңештер балдарга тамга таанытуу процессин бир топ жеңилдетет жана кызыктуу дагы башка иш-аракеттерди жүргүзүүгө түрткү берет деген пикирдебиз. Тамга

УМЕК-2022

үйрөтүү процесси ойноо, ойлонуу, түшүнүү, эсте калтыруу, кызыктыруу, жарыштыруу сыяктуу иш-аракеттер менен коштолот. Үйрөтүү процесси бирин бири улоо, жалгоо, жөнөкөйдөн татаалга деген принциптердин негизинде жүргүзүлөт.

Китептеги материалдар бет-бет боюнча өз-өзүнчө сканерленип же ксерокчүрмөсү алынып, таблица түрүндө колдонулушу мүмкүн. Беттердин төмөн жагындагы нускама, кеңештерди көрүнбөгөндөй кылып, тамга жана сүрөттөрдүн арткы бетине чаптап алса да болот. Бүгүнкү күндө, тилекке каршы, бардык эле жерде, бардык эле балдар бала бакчага баруу шартына ээ эмес. Ушундай шартта ата-эне, үй-бүлө мүчөлөрү кенже курактагы балдарга китептеги нускамаларды колдонуу менен тамга үйрөтүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болсун деген максатта ушундай мазмун жана структурадагы окуу куралын даярдоого бел байладык. Китеп балдарга тамга таанытууда ата-эне, тарбиячынын жакын жардамчысы боло алат деп үмүттөнөбүз.

Китептеги материалдар менен кыскача тааныштыра турган болсок төмөнкүчө: ар бир бетте тамга же тамгалар жазылып, түстүү сүрөт (сүрөттөр) коюлган. Китептин бетинин аягында методикалык жардам катары ата-эне, тарбиячыларга көрсөтмөлөр берилген. Мисалы:

Ата-эне, тарбиячы, мугалимдин эсине!

Бир тамганы эсінде калтырыш үчүн ошол тыбыш менен башталган же ошол тыбыш катышкан бир нече сөздү мисал келтирип, балдардан да бул тыбыш катышкан сөздөрдөн мисал келтиришин сурануу жана китеп бетиндеги тамганы көрсөтүү жетиштүү.

Улам кийинки үйрөтүлгөн тамга бир-эки тамга аттап, кайрадан кайталанып турат. Баланын эсінде калбайт деп кабатыр болбоңуздар. Бакча жашындагы балдардын кабыл алуусу мектеп жашындагы балдардын кабыл алуусуна караганда күчтүү болорун эсиңиздерден чыгарбаңыздар.

Бир жолку сабакта эки-үч тамганы үйрөтүүгө болот. Балдарды кичинекей ийгилиги үчүн да мактоо керек. Баланы көбүрөөк мактаганга себеп издеңиздер [4: 7].

Мындай нускама, кеңеш китептин ар бир бетинде берилет.

2.2. “Окуганды үйрөнөм” кошумча окуу китеби

Сериянын 2-китеби “Окуганды үйрөнөм” [5] деп аталат. Китептин максаты – 6-8 жаштагы балдарга окуганды үйрөтүү. Тамгаларды үйрөтүү алфавиттик тартипте эмес, кыргыз тилиндеги тыбыштардын сөз жасоодогу ордуна, маанисине карата өзгөчө тартипте жүргүзүлөт. Окуу китеби кыргыз тилинде билим берген бала бакчалардын даярдоо топторундагы балдарга, 1-класстын окуучуларына жана алардын ата-эне, тарбиячы, мугалимдерине арналат.

“Окуганды үйрөнөм” китебинин максаты – кыргыз тилиндеги тыбыштардын өзгөчөлүктөрүнө көңүл буруп, сөздөрдү туура окууга, айтууга үйрөтүү, балдардын сөз байлыгын, аны менен кошо ой жүгүртүүсүн өстүрүү. Китепти жазууда балдардын жаш өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, окуганга үйрөтүүнүн оңой жолдорун издөө аракети жасалды. Китеп боюнча тамгаларды үйрөтүү алфавиттик тартипте эмес, тилибиздеги тыбыштардын сөз жасоодогу ордуна, маанисине, башка тыбыштар менен катар келүү, байланышуу мүнөзүнө, өзгөчөлүгүнө карата жүргүзүлөт. Башталышында муундап окууга багытталган эң жөнөкөй көнүгүүлөр улам татаалдаштырылып отуруп, аяк жагында кичинекей байланыштуу тексттер, түрдүү дидактикалык чыгармалар түрүнө чейин жеткирилди. Тексттер боюнча балдарды диалогго чакырган ар түрдүү суроолорду да кезиктирүүгө болот.

Китептин дээрлик ар бир бетинде ата-эне, тарбиячы, мугалимге арналган кыскача нускамалар орун алган. Бул балдарды окууга үйрөтүү процессин бир топ жеңилдетет жана кызыктуу кылат деген пикирдебиз. Китеп кыргыз тилинде туура окууну үйрөтүү менен бирге, сүйлөө, сүйлөшүү жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган.

УМЕК-2022

2.3. “Окуйм жана түшүнөм” кошумча окуу китеби

Сериядагы 3-китеп “Окуйм жана түшүнөм” [6] деп аталып, 8-10 жаштагы балдар үчүн кыргыз тили боюнча кошумча окуу куралы катары сунушталат. Балдардын сүйлөө жөндөмүн өстүрүүгө, ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө багытталат. Ата-эне жана башталгыч класстын кыргыз тили мугалимдерине арналат.

“Окуйм жана түшүнөм” китебинин максаты – балдардын окуу көндүмүн калыптандыруу, окуганын түшүнүүгө үйрөтүү, сөз байлыгын өстүрүү, сүйлөө жана сүйлөшүү, ошондой эле жазуу, угуу жөндөмүн өнүктүрүү. Китепте ар түрдүү тематикадагы тексттер, аларга карата түрдүү көнүгүүлөр, тапшырмалар берилген. Көнүгүү, тапшырмалар баланын окуганын, укканын түшүнүүгө, эстеп калууга жана ошол темада өз оюн билдирүүгө үйрөтө тургандай форма жана мазмунда түзүлгөн.

Окуу, түшүнүү, сүйлөө жана сүйлөшүү, угуу, жазуу жөндөмдөрүн өнүктүрүүнү максат кылган бул тексттердин мазмуну балдарды Мекенин сүйүүгө, улууларды урматтап, кичүүнү ызаттоого чакырып, жалпы адамзаттык жана улуттук баалуулуктарды, курчап турган реалдуу чөйрөнү таанытууга багытталган.

«Балдарга кыргыз тили» кошумча окуу китептерин даярдоодо азыркы учурдагы улуттук жана чет элдик алдыңкы усулдук ыкмалар пайдаланылды. Алгачкы агартуучу И. Арабаев түзгөн «Кыргыз Аллипесинен» тартып азыркы учурдагы «Алиппенин» автору С. Рысбаевдин эмгектери талдоого алынды. Ошондой эле балдарга арналган көптөгөн жыйнактар, методикалык колдонмолорду түзүү тажрыйбасы бизге көмөкчү болду. Ушул китептердин жарыкка чыгышына салым кошкон кесиптешим К. Токтоналиевага, сын-пикирлерин билдирген профессор С. Рысбаевге, балдарды эрте өнүктүрүү боюнча эксперт А. Камаловага, жарыялоо демилгесин колдогон ректор Т. Абдырахманов башында турган И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жетекчилигине жана Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин ректору, профессор Алпаслан Жейланга чоң ыраазычылыгымды билдиремин.

Корутунду

Ошентип, буга чейинки 20 жылдык университетте тил үйрөтүү тажрыйбасы, окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин кыргыз тили мугалимдерине берилген 5 жылдык семинар-тренингдердин натыйжасы жана акыркы айларда жүргүзгөн анализдөө, изилдөөлөр бизге мектепке чейинки жаштагы балдарга жана башталгыч класстын окуучуларына кыргыз тилин үйрөтүү боюнча жакынкы аралыкта аткарылышы керек болгон маанилүү иш-чараларга төмөнкүлөрдү киргизүүгө боло турганын аныктап берди:

1. Бала бакча жашындагы балдарга жана башталгыч мектептин окуучуларына кыргыз тилди үйрөтүүдө балдардын жаш өзгөчөлүгү менен бирге, тил билүү деңгээлинин аныкталышы зарыл;

2. Деңгээлге ылайык фонетикалык, грамматикалык, лексикалык минимум түзүү, программаларды сунуштоо жумуштары. Бул минимумдарды түзүүдө интуициялык же башка тилдерден которуп алуу жолу эмес (буларды да эске алуу керек, бирок негизги принцип боло албайт), тажрыйба, изилдөө жүргүзүү, фактыларга таянуу менен жыйынтык чыгаруу сыяктуу мамилелердин жетекчиликке алынган туура;

3. ЖОЖдордун биринде да бала бакчаларда кыргыз тилин үйрөтүүчү адистерди даярдоочу бөлүм же факультет жок, мектеп мугалимдигине даярдалган адистер бала бакчаларда иштеп келүүдө, алардын адистигин жогорулатуучу же кайра даярдап чыгаруучу курстардын уюштурулушу, ошого жараша айлык акылардын көбөйтүлүшү;

4. Мектеп жашына чейинки балдарга жана башталгыч класстын окуучуларына

УМЕК-2022

арналган окуу-усулдук жана адабий-көркөм басылмалардын, котормолордун чыгышына колдоо көрсөтүлүп, бардык аймактарга балдардын санына жараша (жок дегенде жарымына) жеткирилиши;

5. “Балдарга кыргыз тили” сериясындагы китептер ата-эне, тарбиячы жана кыргыз тили мугалимдерине көмөкчү окуу куралы катары колдонулса, тилди үйрөтүү процесси бир топ кызыктуу жана жеңил өтө турганын белгилеп, аны кошумча окуу куралы катары сунуштоо.

Мындан сырткары, республикада өткөрүлгөн кароо-сынактарда алдыңкы орунга ээ болгон мугалимдердин айлык акысы көтөрүлүп, алардын эң кеминде 5 жыл өз кесиби боюнча иштеп туруусунун көзөмөлгө алынышы зарыл. Бул маселеге коомчулук менен тийиштүү мамлекеттик структуралардын кайдыгер карабаганы, мектепке чейинки билим берүүчү уюмдардын жогорку, атайы жана жалпы билим берүүчү окуу жай, мекемелер менен тыгыз байланышта болуп, кызматташуусу жакынкы келечекте ийгиликтерге алып келет деп ишенебиз.

Адабияттар:

1. Бөбөктөргө үйрөтөлү. Түз. Кулалиева К. - Бишкек, 2013.
2. КРнын Мектепке чейинки билим жөнүндө мыйзамы // Эркин Тоо. 10-июль, 2009-ж. № 57-58.
3. Кыргыз тилинин программасы: Республиканын окуу-тарбия орус тилинде жүргүзүлгөн балдар бакчалары үчүн / Түз. К. Сейдекулова, С. Рысбаев ж.б. - Бишкек, 2000.
4. Тамгаларды тааныйлы. «Балдарга кыргыз тили» сериясынын 1-китеби. Кошумча окуу куралы. - Бишкек: «Улуу Толор», 2021. - 40 бет.
5. Окуганды үйрөнөм. “Балдарга кыргыз тили” сериясынын 2-китеби. Кошумча окуу куралы. - Бишкек: «Улуу Тоолор», 2021. - 104 бет.
6. Окуйм жана түшүнөм. “Балдарга кыргыз тили” сериясынын 3-китеби. Кошумча окуу куралы. - Бишкек: «Улуу Тоолор», 2021. - 32 бет.

УДК: 373.2

Кожогелдиева К. М.,
канд. психол. наук, доцент,
kanmirza@mail.ru

Шабданова Г.
магистрант, КГУ им. И. Арабаева, Кыргызстан
garturovna55@mail.ru

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ МЫСЛИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДОШКОЛЬНИКОВ С ОБЩИМ НЕДОРАЗВИТИЕМ РЕЧИ

Данная статья направлена на определение методологических основ при изучении мыслительной деятельности детей дошкольного возраста. Как показывают исследования в изучении психических явлений каждый предмет исследования опирается на теоретические и практические данные психологической науки. Методология исследования психологии определяется научными принципами, концепциями, кодексами, правилами, методами, теориями. Особый подход необходим при изучении мыслительной деятельности детей с нарушением речи. Речь теснейшим образом взаимосвязана с

УМЕК-2022

мышлением. Нарушение речи вызывает изменения и в мыслительной деятельности ребенка. Развивая мышление, можно создать условия для изменения речи дошкольника. Специально организуемая учебную деятельность детей, мы получаем возможность исправить нарушение в развитии, как речи, так и мышления. При этом важную роль играет активность самого ребенка. Дети с нарушением речи пассивны по сравнению со сверстниками с нормальным психическим развитием. Организация учебного процесса зависит от особенностей проявления мышления и речи ребенка. В определении уровня проявления мышления необходимо воспользоваться диагностическим материалом. В выборе соответствующих методов диагностики мышления дошкольников, методология изучения данного вопроса напоминает о важности учета форм, видов и операций мышления. На основе диагностики мышления дошкольника можно определить соответствующее обучение для детей с нарушением речи. Учитывая индивидуальные особенности детей, в процессе обучения необходимо создавать условия, стимулирующих активность дошкольника.

Ключевые слова: дошкольник, речь, нарушение, мышление, методология, метод, обучение, исследование.

*Кожогелдиева К. М., психол. илимд. канд., доцент, kanmirza@mail.ru
Шабданова Г. Магистрант, Garturovna55@mail.ru
И. Арабаев ат. КМУ, Кыргызстан*

КЕПТИН ЖАЛПЫ ӨНҮКПӨГӨНДҮГҮ БАР МЕКТЕП ЖАШЫНА ЧЕЙИНКИ БАЛДАРДЫН ОЙЛОО ИШ-АРАКЕТИН УЮШТУРУУНУН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Бул макала мектеп жашына чейинки балдардын акыл иш-аракетин изилдөөдө методологиялык негиздерди аныктоого багыттылган. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, психикалык кубулуштарды изилдөөдө ар бир изилдөө предмети психологиялык илимдин теориялык жана практикалык маалыматтарына таянат. Психологиянын изилдөө методологиясы илимий принциптер, концепциялар, эрежелер, методдор, теориялар менен аныкталат. Кептик бузулуулары бар балдардын ойлоо иш-аракетин изилдөөдө өзгөчө мамиле талап кылынат. Кеп ойлوم менен тыгыз өз ара байланышта. Кептин бузулуусу баланын ойлоону иш-аракетинин өзгөрүүсүн жаратат. Ойлومду өнүктүрүү менен, мектеп жашына чейинки балдардын кебинин өзгөрүүсү үчүн шарт түзүүгө болот. Атайын окуу иш-аракетин уюштуруу менен биз кептин да, ойломдун да өнүгүүсүндөгү бузулууларды оңдоого мүмкүндүк алабыз. Бул жерде эң маанилүү ролду баланын өзүнүн активдүүлүгү ойнойт. Кептик бузулуулары бар балдар өзүнүн психикалык өнүгүүсү нормадагы курбалдаш балдарга салыштырмалуу пассивдүү болушат. Окуу жараянын уюштуруу баланын ойлومунун жана кебинин жүрүү өзгөчөлүгүнө көз каранды. Ойломдун деңгээлин аныктоодо диагностикалык материалдарды пайдалануу зарыл. Мектеп жашына чейинки балдардын ойлomuна диагностика жүргүзүүнүн туура методдорун тандоодо, изилдөө методологиясы ойломдун формаларын, түрлөрүн жана операцияларын эске алуу маанилүү экендигин эскертет. Мектеп жашына чейинки балдардын ойлomuна диагностика жүргүзүүнүн негизинде кептик бузулуулары бар балдар үчүн туура келген окутууну аныктоого болот. Балдардын жеке өзгөчөлүгүн эске алуу менен, окуу жараянында мектеп жашына чейинкилердин активдүүлүгүнө түрткү болуучу шарттарды түзсө болот.

Өзөктүү сөздөр: мектеп жашына чейинки бала, кеп, бузулуу, ойлوم, методология, метод, окутуу, изилдөө.

*Kozhogeldieva K. M., PhD in Psychology, Associate Professor,
Department of Psychology, kanmirza@mail.ru, 0(+996) 703 11 90 86
Shabdanova G., undergraduate in Psychology, Garturovna55@mail.ru
Kyrgyz State University named after. I. Arbaeva, Kyrgyzstan*

**METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE ORGANIZATION OF MENTAL
ACTIVITY OF PRESCHOOLERS WITH GENERAL UNDERDEVELOPMENT OF**

УМЕК-2022

SPEECH

This article is aimed at determining the methodological foundations in the study of the mental activity of preschool children. As studies show, in the study of mental phenomena, each subject of research is based on the theoretical and practical data of psychological science. The methodology of psychology research is determined by scientific principles, concepts, codes, rules, methods, theories. A special approach is necessary when studying the mental activity of children with speech impairment. Speech is closely related to thinking. Violation of speech causes changes in the mental activity of the child. By developing thinking, you can create conditions for changing the speech of a preschooler. By specially organizing the educational activities of children, we get the opportunity to correct the violation in the development of both speech and thinking. Here the activity of the child plays an important role. Children with speech disorders are passive compared to their peers with normal mental development. The organization of the educational process depends on the characteristics of the manifestation of the child's thinking and speech. In determining the level of manifestation of thinking, it is necessary to use diagnostic material. In choosing the appropriate methods for diagnosing the thinking of preschoolers, the methodology for studying this issue recalls the importance of taking into account the forms, types and operations of thinking. Based on the diagnosis of preschooler thinking, it is possible to determine the appropriate training for children with speech impairment. Given the individual characteristics of children, in the learning process it is necessary to create conditions that stimulate the activity of a preschooler.

Key words: preschooler, speech, disorder, thinking, methodology, method, teaching, research.

Конец XX и начало XXI века Кыргызстан знаменуется серьезными социально-экономическим, политическим, экологическим изменениями, влияя не только на жизнедеятельность человека, но и на его психическое развитие, которые привели к большому увеличению разного рода патологий у детей и подростков, в ряду которых определяются и речевые нарушения.

В данный момент нарушение речевого развития интересует многих специальностей, чем определяется актуальность этого вопроса. Речевые функции направляют развитие мыслительной деятельности ребенка, при котором происходит и нарушение мышления. Данная проблема интересует психиатров, неврологов, сурдологов, логопедов, психологов, каждый из которых определяют свой подход в изучении речевого нарушения.

Раннее выявление нарушений речи дает возможность предотвращению трудностей в школьном обучении. По данной проблеме Т.Г. Визель напоминает: «Не все дети начинают вовремя понимать явления действительности, говорить, а темпы дальнейшего развития мышления, памяти, овладения речью не всегда соответствуют нормативным. Особенно драматичны нарушения речи, поскольку речь — основная функция для всей психики человека. По выражению одного из неврологов прошлого, «Речь — это повозка, в которой едет мышление» [1, с.14]. Это направляет наше исследование в русло решения психологических проблем, основой которого является мышление. Через мыслительную деятельность ребенка можно получить возможность развития речи.

По проблемам речевого нарушения у дошкольников можно отметить в работах Р.Е. Левиной, Л.С. Волковой, Т.Б. Филичевой, Г.В. Чиркиной и других. А такие ученые как Е.М. Мастюкова, Г.В. Гуровец, Е.Ф. Собонович, В.В. Юртайкин и др., которые изучали вопросы взаимозависимостей речи и мышления.

Е.Д.Заикина заметила: «У детей с общим недоразвитием речи есть предпосылки, которые необходимы для развития операций мышления, но при этом они отстают в развитии наглядно-образного мышления. Без специального обучения таким детям трудно овладеть мыслительными операциями и процессами. У них недостаточно развита динамика процессов

УМЕК-2022

мышления, так же имеют место сенсорные нарушения.

Таким образом, речь и мышление имеют неразрывную связь. Отклонения в речевом развитии плохо сказывается на общении с окружающими. Многие исследователи отмечают, что задержка одного из элементов, будь то мышление или речь, может повлечь за собой задержку всего развития ребёнка» [2, с. 334]. О взаимозависимости познавательных процессов, особенно речи и мышления, напоминают множество исследований. Нарушение одного познавательного процесса создает условие для изменения других психических явлений.

Т.Г.Визель показывает, что умственно отсталые дети характеризуются нарушением речевого развития, где особенности их мышления не дают возможность достаточного включения речевых зон. Такие дети нуждаются в поддержке в создании специальных обучающих условий [1, с. 14].

По названному вопросу Р.И. Лалаева, С.Н. Шаховская отмечают: «Тесная связь между развитием речи и интеллекта делает часто дифференциальный диагноз между умственным и речевым недоразвитием весьма затруднительным, так как умственное недоразвитие всегда в той или иной степени сопровождается недоразвитием речи, с другой стороны, при выраженном недоразвитии речи также часто отмечается задержанное и специфическое развитие интеллекта.

Недоразвитие речи имеет различное происхождение и структуру аномальных проявлений. Р. Е. Левина, выделяя основные причины общего недоразвития речи (ОНР), указывает на слабость акустико-гностических процессов: пониженную способность к восприятию речевых звуков при сохранении слуха, недостаточное различение акустических признаков фонем, нарушение звукопроизношения и воспроизведения структуры слова; речедвигательные расстройства, связанные с органическими поражениями или недоразвитием определенных отделов центральной нервной системы; своеобразие оптического восприятия, низкую психическую активность» [3, с.104]. Авторы подтверждают не только особенности взаимовлияний познавательных процессов, но и о проявлении психической активности детей с нарушением речи. При работе с такими детьми взрослый должен уметь создавать условия для их активных действий.

Дети с общим недоразвитием речи, как отмечает Е. Ф. Соболевич, отличаются от сверстников более низким уровнем мышления, где языковой дефицит ведет к его расстройству [3].

Изучая мышление дошкольников В.А. Ковшиков и Ю.А. Элькин определили, что темп к деятельности в решении заданий у детей разный. Также дети с недоразвитием речи могут правильно проявлять мыслительные действия [6].

В процессе обучения детей с психическим недоразвитием предметно-практическим манипуляциям психолог формирует у них поисковые способы ориентировки в задании, обучает ребенка усвоению формы, цвета и величины предметов. В ходе занятий ребенку необходимо показать такие действия, при которых он мог бы понять, что от умения определить форму зависит результат его деятельности» [4, с. 71].

Целенаправленное обучение, с созданием социально-психологических условий дошкольникам с ОНР, развивает мыслительную деятельность и учит ребенка осмысленно относиться к окружающему миру.

В изучении поставленной проблемы появляется необходимость в определении методологии исследования. Важнейшей задачей методологии психологии считается выявить субъективный образ возможностей испытуемого.

УМЕК-2022

В изучении особенностей мыслительной деятельности детей с нарушением речи методологической основой выступают мнения известных исследователей психологов. «Тесное взаимодействие языка и мышления проявляется как в ходе психического развития, так и в процессе продуцирования речевых высказываний. По мнению Л. С. Выготского, язык не только формулирует, обозначает мысль, но и формирует мысль. В связи с этим можно сделать вывод о том, что несформированность языкового уровня продуцирования речи отрицательно влияет на процесс формирования мысли» [3, с. 4]. А значит, через речь можно найти возможности развития мышления детей с общим недоразвитием речи.

П.Н.Радыгина, Н.Г. Гайфуллина напоминают о важности степени уверенности в себе при организации учебной деятельности детей. Уверенные в себе дети открыто могут обсуждать различные вопросы. Организация учебных ситуаций с учетом индивидуальных особенностей детей является условием становления самоуверенности [5].

Определение методологии пополняется уточнением методов исследования, которые являются средством в изучении поставленной проблемы. Пользуясь педагогической характеристикой ребенка мы имели возможность получить сведения об особенностях обучения и воспитания в образовательной организации.

Метод изучения продуктов деятельности детей с нарушением речи позволил понять специфику мыслительной деятельности ребенка.

При помощи метода наблюдения мы получили возможность оценить состояние психических функций в ситуации спонтанной деятельности детей. Наблюдение было направлено на выявление закономерностей и мыслительной деятельности дошкольника.

Беседа как метод дала информацию об уровне познавательной активности и особенностях личности ребенка. Беседа с ребенком зависит от умения правильно строить беседу, готовящую экзамен с помощью специальных заданий.

Особую роль сыграл обучающий эксперимент где можно было зафиксировать не только конечный результат, но и сам процесс. Здесь мера помощи связана с изменением уровня сложности предлагаемой ребенку работы. С учетом этого каждое из экспериментальных заданий может быть задано как задание с несколькими уровнями сложности.

В психолого-педагогических исследованиях в качестве исследовательского материала используется модифицированное использование тестов, называемых «тестовыми заданиями». Тесты (по А. А. Люблинской) — короткие стандартизированные тесты, определяющие степень развития у ребенка различных психических процессов. Задания оцениваются по четкой и развернутой шкале, со стандартными, стандартными инструкциями по содержанию, сопровождаются одним и тем же материалом, результаты решений предопределены.

В реализации тестовых работ были предложены такие методики:

Методика «Складывание разрезных картинок», авторы И. Ю. Левченко, С. Д. Забрамная. Цель методики: выявить уровень развития наглядно-образного мышления.

Методика «Нелепицы», автор Р. С. Немов. Цель методики: оценить простые образные представления дошкольника об окружающем мире, умение выявлять логические связи и отношения, а также правильно грамматически выразить свои мысли.

Методика «Установление последовательности событий», авторы И. Ю. Левченко, С. Д. Забрамная. Цель методики: выявить умение устанавливать пространственно-временные и причинно-следственные связи по серии сюжетных картинок.

Методика «Лесенка». Данной методикой можно выявить систему представлений

УМЕК-2022

дошкольника о том, как он оценивает себя, и как, по его мнению, его оценивают другие люди и как соотносятся эти представления между собой.

Цель исследования: уточнить особенности самооценки дошкольника и его представления о том, как оценивают его другие люди.

Социально-психологическая коррекция. Индивидуальная социально-психологическая коррекция используется в таких случаях:

— когда проблемы дошкольника проявляются индивидуально, как недоразвитие познавательных процессов;

— когда дошкольник не желает работать в группе по таким причинам, как низкий социальный опыт, сложный физический дефект, отрицательное отношение родителей к групповой работе своего ребенка;

— когда у дошкольника проявляются яркие аффективные проблемы, как высокая тревожность, беспричинные страхи, неуверенность в себе.

При групповой психологической коррекции отмечается целенаправленное использование различных взаимодействий и взаимоотношений участников. Коррекционная группа - это малая группа, где дошкольник отражает личные коммуникативные возможности и проблемы. Группа для дошкольника определяется как образец объективной жизни, где он является участником отношений, установок, ценностей, эмоциональных и поведенческих реакций.

Литература:

1. Визель, Т. Г. Нарушения чтения и письма у детей дошкольного и младшего школьного возраста: учеб.-метод, пособие / Т. Г. Визель. — М.: АСТ: Астрель: Транзиткнига, 2005. — 127 с., С.14
2. Заикина Е.Д. Особенности мышления детей с нарушениями речи //журнал Современные тенденции развития системы образования: сборник статей – Чебоксары: ИД «Среда», 2019. – 332-334 с.
3. Логопатопсихология: учеб. пособие для студентов / под ред. Р.И. Лалаевой, С.Н. Шаховской: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС; -М.; 2011
4. Мамайчук И. И. Психокоррекционные технологии для детей с проблемами в развитии. - СПб.: Речь, 2006. - 400 с.
5. Радыгина П.Н., Гайфуллина Н.Г. Речевые проблемы современных дошкольников // Международный журнал экспериментального образования. – 2014. – № 6-1. – С. 97-98
6. Тишина Л.А., Кузахметова Г.Р. Влияние словарной работы на развитие связной речи дошкольников с общим недоразвитием речи // Логопедия сегодня. 2007. № 2.

УМЕК-2022

УДК: 373.3

Исакова Ч. Б., *пед. илимд. канд., доцент*
Урдолотова З. К., *магистрант*
К. Тыныстанов ат. БИМУ, Кыргызстан

КЕНЖЕ МЕКТЕП КУРАКТАГЫ ОКУУЧУЛАРДЫН КЕБИНИН ӨНҮГҮШҮНҮН ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Макалада кенже мектеп окуучуларынын кедин өнүктүрүүнүн психологиялык-педагогикалык негиздери каралат. Сүйлөө инсандын интеллектинин, ой жүгүртүүсүнүн жана маданиятынын маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири болуп саналат. Кенже мектеп окуучуларынын кедин өнүктүрүү проблемасы өзгөчө маанилүү, татаал жана көп кырдуу болуп саналат, анткени баишталгыч мектеп курагында тил жана кеп компетенциясынын негиздери, спецификалык сүйлөө жөндөмдөрү калыптанат. Демек, мектептеги эне тил сабактарынын негизги милдети болуп окуучулардын сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүү саналат, ал ой жүгүртүүнүн өнүгүшү менен ажырагыс байланышта болушу керек. Оозеки байланыш ишмердүүлүктүн ар кандай формаларын өнүктүрүү үчүн зарыл шарттарды түзөт. Макалада адамдын кединин өнүгүүсүнүн шарттары жана факторлору каралат. Кептин функцияларынын жана түрлөрүнүн мүнөздөмөлөрү берилген. Баишталгыч мектепте атайын сүйлөө көндүмдөрүн жана жөндөмдөрүн калыптандыруунун өзгөчөлүктөрү каралат.

Өзөктүү сөздөр: кенже мектеп окуучулары, тил, кеп, кепти өнүктүрүү, кеп ишмердүүлүгүнүн функциялары жана түрлөрү, кептин өнүгүү факторлору жана шарттары.

Исакова Ч.Б. *канд. пед. наук, доцент*
Урдолотова З.К. *магистрант*
ИГУ им. К.Тыныстанова, Кыргызстан

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ РЕЧИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

В статье рассматриваются психолого-педагогические основы развития речи младших школьников. Речь является одним из важнейших показателей интеллекта, мышления и культуры личности. Особенно важной, сложной и многоаспектной является проблема речевого развития младших школьников, так как именно в младшем школьном возрасте формируются основы языково-речевой компетентности, специфические речевые умения и навыки. Следовательно, основной задачей школьного курса родного языка является развитие речи учащихся, которое следует неразрывно связывать с развитием мышления. Речевое общение создаёт необходимые условия для развития различных форм деятельности. Также в статье рассмотрены условия и факторы речевого развития человека. Дана характеристика функциям и видам речи. Рассмотрены особенности формирования специфических речевых умений и навыков в начальной школе.

Ключевые слова: младшие школьники, язык, речь, речевое развитие, функции и виды речевой деятельности, факторы и условия речевого развития.

Isakova Ch.B. *PhD, Associate Professor*
Urdolotova Z.K. *undergraduate*
IGU them. K. Tynystanova, Kyrgyzstan

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL BASES SPEECH DEVELOPMENT OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN

The article deals with the psychological and pedagogical foundations of the development of speech of younger schoolchildren. Speech is one of the most important indicators of intelligence, thinking and culture of the individual. Particularly important, complex and multifaceted is the problem of speech development of

УМЕК-2022

younger schoolchildren, since it is at primary school age that the foundations of language and speech competence, specific speech skills and abilities are formed. Consequently, the main task of the school course of the native language is the development of students' speech, which should be inextricably linked with the development of thinking. Speech communication creates the necessary conditions for the development of various forms of activity. The article also discusses the conditions and factors of human speech development. The characteristics of the functions and types of speech are given. The features of the formation of specific speech skills and abilities in elementary school are considered.

Key words: *younger schoolchildren, language, speech, speech development, functions and types of speech activity, factors and conditions of speech development.*

Башталгыч мектептеги билим берүү баланын калыптанышынын, анын психикасынын жана өз алдынча аң-сезиминин өнүгүшүнүн, коомдук жүрүм-турумдун ыкмаларын жана формаларын өздөштүрүүнүн маанилүү мезгили болуп саналат.

Кеп – инсандын интеллектинин, ой жүгүртүүсүнүн жана маданиятынын маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири. Кенже мектеп окуучуларынын кепин өнүктүрүү маселеси өзгөчө маанилүү, татаал жана көп кырдуу болуп саналат, анткени тил жана кеп компетенциясынын негиздери башталгыч мектеп курагында калыптанат.

Кептин калыптандыруу жана өнүктүрүү проблемалары В. В. Богословский, В. Штерн, Л. Выготский, В. А. Крутецкий, А. Н. Леонтьев, С. Л. Рубинштейн, А. Р. Лурия ж. б. окумуштуулардын илимий изилдөөлөрүнүн предмети болгон. Заманбап коомдо электрондук маалымат каражаттары аркылуу пикир алышуунун жайылышына байланыштуу, кепти өнүктүрүү маселенин актуалдуулугу күч алууда.

Азыркы учурда балдар дээрлик окубай, көпчүлүк убактысын социалдык тармактарда баарлашкан окуучулардын сөзүндө каталар, жаргон сөздөр көп кездешет. Мектеп окуучулары активдүү колдонгон “SMS” билдирүүлөрүнүн өзгөчө тили примитивдүү жана жалпак болуп калууда. Мектепте акыркы жылдарда билимди текшерүүдө толук кандуу оозеки жана жазуу жоопторун талап кылбаган формалары – тесттер үстөмдүк кылууда. Натыйжада, окуучулардын кеп жөндөмү жетишсиз, алардын жооптору көбүнчө бир тараптуу жана ошол эле “SMS” билдирүүлөргө окшош.

Психологдордун изилдөөлөрү көрсөткөндөй, окуу ишмердүүлүгүнүн ыкмаларын 1-класстан калыптандыруу зарыл. Мектептеги туура уюштурулган окуу ишмердүүлүгү кенже окуучунун инсандыгын ар тараптуу өнүктүрүүнү камсыздайт.

Ар тараптуу өнүккөн инсанды калыптандырууда кеп негизги компонент болуп саналат. Тил – билимдин куралы жана баарлашуунун негизги каражаты, ошондуктан башталгыч класстын милдети – ар бир окуучунун бардык тил жөндөмдөрүн өздөштүрүүсүн камсыз кылуу.

Тилди пикир алышуунун каражаты катары колдонуу адамзат коомунун өзгөчөлүгү болуп саналат. Тил – адамдардын эмгек ишмердүүлүгүндө пайда болгон коомдук-тарыхый кубулуш. Тил бүткүл эл үчүн бир, ал адамзаттын таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн жыйынтыктарын чагылдырып, он миңдеген сөздөргө ээ [5].

Кеп – тил аркылуу баарлашуу процесси. Кеп тилден айырмаланып, индивидуалдуу мүнөзгө ээ. Кеп аркылуу ар бир адамдын жеке аң-сезими, жеке тажрыйбасы коомдук тажрыйбанын натыйжалары менен байып, бардык адамдардын билимдерин кеп аркылуу ар бир адам өздөштүрө алат. Пикир алышуу процессинде адам тил байлыгынын айрым бөлүгүн гана колдонот. Ар бир адамдын кеби сүйлөмдөрдүн конкреттүү түзүлүшү менен мүнөздөлөт. Оозеки баарлашуу процессинде кеп кошумча тилдик эмес байланыш каражаттары (мимика, интонация, пауза) менен коштолот. Түшүнүктөр аркылуу, сөздүн маанилери аркылуу адамдар бири-бири менен баарлашып, бири-бирин түшүнүп, билим системасын түзүп, кийинки муундарга өткөрүп беришет [5].

УМЕК-2022

Кеп психикалык процесс катары кечирээк калыптануу менен мүнөздөлөт. Ал эң жогорку деңгээлге адамдын 30-40 жашында жетип, адамдын өмүрүнүн аягына чейин жакшырат. Кеп сүйлөө зарылчылыгынан келип чыгат, ал эми сүйлөө адамдын муктаждыгынын негизинде пайда болот. Кеп ишмердүүлүгүнүн бул жагы “кеп мотивациясы” деп аталат.

М. Р. Львовдун пикири боюнча, сүйлөө мотиви балдарда тигил же бул ишке кызыгуу болгондо пайда болот. Бул баарлашууга болгон муктаждык кептин өнүгүшүнүн *биринчи шарты* экенин билдирет. Бирок баарлашуу жалпыга түшүнүктүү болгон белгилердин, башкача айтканда, сөздөрдүн, алардын айкалыштарынын жардамы менен гана ишке ашат. Ошондуктан балдарга кеп үлгүлөрүн берүү же *кеп чөйрөсүн* түзүү керек. Бул – кептин өнүгүшүнүн *экинчи шарты*. Баланын өз кебинин байлыгы жана кеп түрдүүлүгү баланын сүйлөө чөйрөсүнөн көз каранды. Кеп балага башка адамдар менен баарлашууга гана эмес, дүйнөнү таанууга да жардам берет. Кепти өздөштүрүү – чындыкты таанып-билүүнүн жолу. Кептин байлыгы көбүнчө баланын турмуштук тажрыйбасында ар кандай түшүнүктөрдү өздөштүрүү менен байыт, башкача айтканда, кеп өнүгүүдө лингвистикалык гана эмес, фактылык материалга да муктаж. Бул – кептин өнүгүшүнүн *үчүнчү шарты* [5].

Тил жана кеп – реалдуулукту чагылдыруунун спецификалык формалары.

Сүйлөө адамдын бүт психикалык жашоосун аныктайт. Когнитивдик ишмердүүлүк сүйлөө аркылуу ишке ашырылат. Ар кандай жагдайлардан улам кепти өздөштүрө албаган балдардын байкоолор, талдоолор алардын аң-сезими да өнүкпөгөнүн көрсөтөт.

Кептин калыптанышынын негизги фактору болуп анын айланасындагы чоңдор менен баарлашуусу саналат.

Баланын сүйлөө жөндөмү анын айланасындагы чоңдор менен баарлашууда калыптанат. Баланын кебин өздөштүрүү жүрүм-турумду аң-сезимдүү пландаштырууга жана жөнгө салууга өбөлгө түзөт. Кеп аркылуу пикир алышуу ишмердүүлүктүн ар кандай формаларын өнүктүрүү үчүн зарыл шарттарды түзөт.

Пикир алышуу процессинде баланын таанып-билүү жана предметтүү активдүүлүгү байкалат. Кепти өздөштүрүү баланын психикасын калыбына келтирип, кубулуштарды аң-сезимдүү жана эрктүү түрдө кабыл алууга мүмкүнчүлүк берет. Көрүнүктүү педагог К. Д. Ушинский: «Эне тил – бүткүл психикалык өнүгүүнүн негизи жана бардык билимдердин казынасы», - деп айткан. Ошондуктан балдардын сүйлөө жөндөмүн өз убагында өнүктүрүүгө кам көрүү, анын таза, так туура болушуна көңүл буруу абдан маанилүү [11].

Ой жүгүртүү менен сөздүн ортосунда өзгөчө тыгыз байланыш бар, анткени алгач ойлор кеп формасында адамда пайда болуп, башка адамдарга берилет.

Бирок ой жүгүртүү менен сөздүн тыгыз биримдиги ой жүгүртүү менен сөздүн ортосунда барабар белгисин коюуга укук бербейт. Биринчиден, бир эле ой ар кандай вербалдык формада айтылышы мүмкүн. Ойду өзүнө адекваттуу жана башкаларга жеткиликтүү формада билдирүү кеп психологиясынын борбордук жана эң татаал проблемаларынын бири. Экинчиден, кептин мазмунунан тышкары интонациялык жана экспрессивдүү кеп каражаттары аркылуу берилүүчү, адамдын айтып жаткан нерсеге болгон мамилесин билдирген эмоционалдык жана жеке подтекст бар.

Кеп – тилдин белги системасынын пикир алышуу процессинде колдонулушуна негизделген өтө татаал функционалдык система. Функционалдык кеп системасы баш мээнин көптөгөн түзүмдөрүнүн ишмердүүлүгүнө негизделип, алардын ар бири кеп ишмердүүлүгүнүнүн белгилүү бир операциясын аткарат.

Кеп функциясы – адамдын эң маанилүү психикалык функцияларынын бири. Кептин өнүгүү процессинде таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн жогорку формалары, ой жүгүртүү

УМЕК-2022

жөндөмдүүлүгү калыптанат. Баланын кебин өздөштүрүү анын жүрүм-турумун андап-билүүгө, пландаштырууга жана жөнгө салууга өбөлгө түзөт. Сүйлөө коммуникациясы ишмердүүлүктүн ар кандай формаларын өнүктүрүү үчүн зарыл шарттарды түзөт.

Кеп өнүгүшүндөгү бузуулар тигил же бул даражада баланын бүткүл психикалык өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизип, анын иш-аракетинде жана жүрүм-турумунда чагылдырылат. Кептин татаал бузулушу психикалык өнүгүүгө, өзгөчө, когнитивдик активдүүлүктүн жогорку деңгээлинин калыптанышына таасирин тийгизет.

Кеп ишмердүүлүгү – адамдардын тил аркылуу баарлашуу процесси. «... Кеп ишмердүүлүгү – адамдын жалпы сүйлөө жөндөмдүүлүгүнүн көрүнүшү – белги (тил) системасын калыптандырууга жана иштетүүгө даярдыгы катары биологиялык, генетикалык (homo sapiens тукумундагы) өбөлгөлөрдүн негизинде калыптанат жана өнүгөт», Д. Б. Элькониндин пикири боюнча, «адам – нерсе, предмет», «адам (бала) – чоң адам» деген байланыштын катышуусунда байкалуучу даярдык.

Кеп ишмердүүлүгү адамдын иш-аракетинин түрлөрүнүн бири катары максаттуу болуп, ал бир нече этаптардан турат: багыт берүү, пландаштыруу (ички программалоо түрүндө), ишке ашыруу жана контролдоо (Леонтьев А. А.). Бул этаптарга ылайык ар бир жеке кеп аракети ишке ашырылат.

Ар кандай сүйлөө аракетинин башталышы болуп сүйлөө кырдаалы, б. а., адамды сүйлөөгө түрткөн жагдайлардын жыйындысы саналат. Кеп аракети ишке ашырууда төмөнкү фазалар бөлүнөт.

1. Кепти даярдоо. Сүйлөө иш-аракетинин актысынын башталышы коммуникацияга кирүүнүн мотивдерин, муктаждыктарын жана максаттарын андап- билүү, андан кийин, билдирүүнүн натыйжаларынын ыктымалдык болжолдоосу өткөн тажрыйбанын негизинде жана кырдаалды эске алуу менен жүргүзүлөт.

2. Билдирүүнү структуралаштыруу. Бул этаптын мазмуну сөздөрдү тандоо, алардын керектүү ырааттуулукта жайгашуусу жана грамматикалык жасалгасы болуп саналат. Оперативдүү кеп эсинде аткарылуучу бул операциялар түзүлгөн билдирүүгө баа берүү жана аны ички пландын деңгээлинде оңдоо менен коштолот.

3. Тышкы кепке өтүү. Сөздүн үн же графикалык жасалгасы ишке ашырылат. Бул – кеп аракетинин эң маанилүү фазасы, ал ички кептен тышкы кепке өтүүдөн турат.

Адамдын жашоосунун ар кандай мезгилдеринде кеп белгилүү бир функцияларды аткарат жана алардын аткарылышы боюнча тил системасынын толуктугун, колдонулуш даражасын, инсандын жөндөмүн, эмоционалдык абалын баалоого болот. Изилдөөчү Степанов А. А. кептин төмөнкү функцияларын бөлүп көрсөткөн:

Биринчи, эң туруктуу функциясы – экспрессивдүү функция. Ал инсандын айланадагы окуяларга болгон мамилесин, эмоционалдык абалын, аларды баалоо жана жеке өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Экспрессивдүү функция, биринчи кезекте, сөздүн үнү жана темпи аркылуу байкалат. Экспрессивдүү функция адамдын жаш курагына, жынысына, улуттук, этностук өзгөчөлүктөрүнө жараша болот.

Кептин дагы бир маанилүү кызматы болуп маанилик жагы саналат. Бул өзгөчөлүк кепти жаныбарлардын үнүнөн кескин айырмалайт. Жаныбар чыгарган үн эч качан кандайдыр бир маани-мазмунду эмес, анын корккондугун, ачка болгонун, канааттануусун билдирет. Адамдын сүйлөөсү предметтерди билдирип, алар жөнүндө билимди берет. Адамдардын ортосундагы баарлашуу баарлашкандардын баары бирдей вербалдык белгилерди колдонуп, аларга бирдей маанини койгондо гана мүмкүн болот.

Кептин интеллектуалдык функциясы башка адамдар менен өз ара аракеттенүүдө кептин

UMEK-2022

негизги максатын – ой жүгүртүүнүн куралы болуусун, ошондой эле ой жүгүртүүнүн түрлөрүн жана формаларын өзүнө баш ийдирүүгө, аң-сезимсиз процесстерден аң-сезимдүү, логикалык пропорциялуу жана корреляциялык процесске өтүүгө мүмкүндүк берет. Интеллектуалдык функцияны баалоо, А. А. Степановдун пикири боюнча, ойду калыптандыруу жана туюндуруп берүү, аларды логикалык ырааттуулукта салыштыруу, башкаларга жеткиликтүү кылуу жөндөмүн баалоо болуп саналат. Кептеги бул функциянын натыйжалуулугунун маанилүү көрсөткүчтөрү болуп учурдагы кырдаалды так, тез жана кыска сүрөттөй билүү, өз оюн кыска түрдө жеткирүү, маектешинин оюн тез кабыл алуу, адабиятта өзүн ориентациялоо жана жалпылоочу корутундуларды жасоо саналат.

Кеп интегралдык, жалпылоочу, коммуникативдик функцияны аткарат, анткени кеп жалпысынан реалдуу же элестүү байланышта гана мааниге ээ болот. Бул функция менен билдирүү жана таасир берүү функциялары өз ара байланышта болот. Кеп адамдын сезимдерин, эмоционалдык абалын билдирип, угуучуга билим менен бирге айлана-чөйрөгө болгон мамилеси жөнүндө маалымат берүүгө багытталган. Таасирлөө функциясы иш-аракетке түрткү берет.

Окуучулардын кебин өнүктүрүүдө анын бардык функцияларын эске алып, бир калыпта өнүктүрүүнүн үстүндө иштөө зарыл. Ал эми мугалим сабакта бир эле учурда кептин экспрессивдүүлүк (ар кандай каражаттары колдонулат), белгилөө (окуучулардын лексикасы, пассивдүү сөздүктөн активдүү сөздүккө которуу), интеллектуалдык (тилдин лексикалык жана грамматикалык түзүлүшү) жана, албетте, коммуникативдүүлүк функцияларын бирдей алып барышы зарыл.

Функциялардын ар тараптуулугу кептин ар кандай түрлөрүн пайда кылат. Булар – тышкы жана ички кеп, оозеки жана жазуу кеби, активдүү жана пассивдүү, расмий жана достук кеп, монолог жана диалог. Ар кандай турмуштук кырдаалдарда адам тигил же бул кырдаалга ылайыктуу кептин түрлөрүн колдоно алат.

Кеп процессинде адамдын индивидуалдуу психологиялык жана инсандык өзгөчөлүктөрү, ой жүгүртүү жана баарлашуу, темперамент жана интеллектуалдык өзгөчөлүктөрү ачык айкын байкалат.

Башталгыч мектепте балдарды окууга, жазууга, оозеки жана жазуу жүзүндө сүйлөөгө окутат, бул кеп жөндөмдөрүн, башкача айтканда, сүйлөө иш-аракетинин түрлөрүн калыптандыруу болуп саналат. Кеп ишмердүүлүгүнүн төрт негизги түрү бар:

1. Угуу (аудирование) – кепти угуу жана түшүнүү процесси. Угуу көптөгөн факторлордон көз каранды: тил системасы менен таанышуу даражасы, теманын кызыктуулугу жана маанилүүлүгү, окуучунун жеке психологиялык мүмкүнчүлүктөрү, угуу үчүн маанилүү болгон эс тутум жана көңүл буруу психикалык процесстердин өнүгүшү.

2. Сүйлөө – “кеп айтуунун продуктусу”. Сүйлөө кеп убактысынын 30% ээлейт жана төрттөн үч бөлүгүн түзүп, угуу менен бирге бүт сөз процессин билдирет. Интеллектуалдык функциянын аткарылышы жагынан сүйлөө чоң роль ойнойт. Бул – өз оюңузду так жана логикалык түрдө айта билүү, маектешиңизге сөзсүз түшүнө турган сөздөрдү жана сөз айкаштарын тандап алуу, ой жүгүртүү үчүн тыныгуу, сизди жакшы түшүнгөнүңүздү текшерүү.

3. Окуу – кептин пассивдүү формасы. Маанилүү көрсөткүчтөрү болуп окуу ылдамдыгы жана өздөштүрүү саналат.

4. Жазуу – графикалык коддогу ойдун туюнтмасы. Жазуу кебин өздөштүрүү кептин таптакыр жаңы психофизиологиялык механизмдерин иштеп чыгат. Жазма сөз көз менен кабыл алынат, бирок кол менен жасалат [7].

Көпчүлүк башталгыч класстын сабактарынын мазмуну кеп ишмердүүлүгүнүн бардык

УМЕК-2022

түрлөрүн камтыйт, ансыз кепти өнүктүрүү процесси ишке ашырылышы мүмкүн эмес.

Кепти өнүктүрүүдөгү негизги иш – балдарды оозеки жана жазуу жүзүндө өз оюн эркин жана туура айтууга үйрөтүү. Бул маселенин конкреттүү чечилишин окуучуларда айтылуучу сөздү кабыл алууга, анын мазмунун жеткирүүгө жана өз алдынча түзүүгө мүмкүндүк берүүчү кеп көндүмдөрүнүн комплексин калыптандыруу аркылуу ишке ашырылат.

Т. А. Ладыженская кепти өнүктүрүү боюнча иштин мазмунун түзгөн көндүмдөрдүн жыйындысын белгилейт:

1. билдирүүнүн темасын ачып берүү;
2. негизги ойду ачуу;
3. билдирүү үчүн материал чогултуу жөндөмү;
4. материалды системалаштыра билүү;
5. жазылганды жакшырта билүү;
6. айтылышты белгилүү композициялык формада түзө билүү;
7. ойду туура, так айтуу [4].

Мектепте окуй баштаган кенже окуучунун кебин өнүктүрүү оозеки кепке ээ болуу менен мүнөздөлөт. Кепти окутуу системасы Г. С. Щеголева тарабынан формулировкаланып, даяр текстти толук кабыл алууну жана кайра айтууну, ошондой эле өз алдынча түзүүнү камсыз кылган кеп көндүмдөрүнүн комплексин өнүктүрүүгө багытталган. Мында жалпы нерсе, мазмунду кабыл алууда да, берүүдө да, өз алдынча билдирүүсүн түзүүдө да окуучулардын иш-аракети текстке, анын мазмуну, курулушу жана сүйлөө сыяктуу аспектилерине багытталган.

Демек, кепти окутууда окуучуларда калыптанган көндүмдөрдүн жыйындысы тексттин бул аспектилерин өздөштүрүүсүн камсыз кылуучу көндүмдөрдү камтыйт:

1. маалымат-мазмундуулук, билдирүү үчүн маалымат алуу, презентацияда жана эсседе негизги ойдун темасын ачуу мүмкүнчүлүгү;
2. текстти туура куруу жөндөмүн камтыган структуралык жана композициялык: тексттин бөлүктөрүн бөлүп көрсөтүү, материалды ырааттуу берүү, тексттин кириш жана жыйынтыктоочу бөлүктөрүн формулировкалоо ж. б.;
3. кептин максаттарына, анын түрүнө жана стилине ылайык келген тилдик каражаттарды колдонуу менен байланышкан көндүмдөр;
4. тексттин мазмунун, структурасын жана кептин жасалгасын өркүндөтүү максатында редакциялоо мүмкүнчүлүгү [12].

Кеп – адамдын жеке жана социалдык көрүнүштөрүн камтыган татаал психикалык процесс. Адамдын кебинин өнүгүү процессин, өзгөчө бул өнүгүүнүн кыймылдаткыч күчтөрүн (факторлорун) түшүнүү үчүн анын алгачкы кадамдарын изилдөө, б. а., баланын тилди өздөштүрүүнүн эң башкы этабын билүү маанилүү.

Психолог Н. И. Жинкин баланын тилди өздөштүрүү механизми кандай экенин көрсөткөн: «Кабар берилгенде, адамдын мээсине маалыматтын эки түрү берилет: чындыктын объектилери жана кубулуштары жөнүндө жана кабар жеткирилген тилдин эрежелери жөнүндө маалымат жетет. Маалыматтын акыркы түрү кыйыр түрдө киргизилет, анткени тилдин эрежелери колдонулат, бирок эрежелердин өзү жөнүндө эч нерсе айтылбайт. Кепти өнүктүрүү тилди баланын мээсине кыйыр түрдө, б. а., сүйлөө аркылуу киргизүү болуп саналат». Башкалардын сөзүн угуп, бала сөздөрдү, сөздөрдүн айкалыштарын, сүйлөмдөрдү жаттоо менен бирге, тилдеги аналогияларды да өздөштүрөт.

Айланадагылардын кебин кабыл алуу баланын өз кебинин өнүгүшүнүн алдында болот: ал чоңдордун сөзүн өзү сүйлөөгө аракет кылганга чейин түшүнө баштайт. Бул ажырым, М. Р. Львовдун айтуусу боюнча, кепти иш жүзүндө "ички жалпылоолордун" деңгээлинде, бала аларды түшүнбөсө да, тилдин эң жөнөкөй билимдерин үйрөнүүгө мүмкүндүк берет,

УМЕК-2022

Башталгыч мектеп курагында сөз байлыгы жети миң сөзгө чейин көбөйөт. Бала тилге карата өзүнүн активдүү позициясын көрсөтөт. Үйрөнүү учурунда сөздөрдүн тыбыштык анализин оңой өздөштүрүп алат. Бала сөздүн үнүн угат. Кенже окуучулардын баарлашуу муктаждыгы кептин өнүгүшүн аныктайт. Контексттик сүйлөө баланын өнүгүү деңгээлинин көрсөткүчү болуп саналат.

Жазуу кебинде орфографиялык тууралык (сөздөрдүн туура жазылышы), грамматикалык тууралык (сүйлөмдөрдү куруу, морфологиялык формаларды түзүү) жана пунктуациянын тууралыгы (тыныш белгилери) болот.

Балдардын сөз байлыгынын өсүшү индивидуалдык мүнөзгө ээ, бул ата-энелердин сүйлөө маданияты, алардын тарбиялык таасири менен шартталган. Баланын сөз байлыгынын өнүгүүсү сөздүн маанисин толук өздөштүрүү менен да чагылдырылат, ал башында өтө чектелген мүнөзгө ээ.

Баланын сөз байлыгынын жана сүйлөө жөндөмдүүлүгүнүн өнүгүшүн аныктаган негизги себеп – баарлашууга болгон муктаждык, объектилер, алардын касиеттери жана сапаттары жөнүндө маалымат алууга умтулуусу.

Баланын эне тилди өздөштүрүүсү – татаал жана узак процесс. Сөз байлыган өнүктүрүү башталгыч мектеп курагында аяктайт, адамдын өмүрү бою улантылат. Сөз байлыгын өздөштүрүү менен бирге бала тилдин грамматикалык түзүлүшүн жана кептин эң жөнөкөй түрү болгон оозеки кепти практикалык түрдө өздөштүрүп алат.

Кеп баланын тышкы дүйнө менен болгон мамилесин сапаттык жактан өзгөртөт, кеп жөндөмдүүлүгү интеллектуалдык ишмердүүлүктүн жогорку формаларынын тез өнүгүшүнө алып келет.

Балдардын кебин өз убагында өнүктүрүүгө кам көрүү, анын тазалыгына, туура болушуна көңүл буруу абдан маанилүү. Баланын сүйлөө кеби канчалык бай жана туура болсо, ага өз оюн айтуу ошончолук жеңил болот, чындыкты таанууда анын мүмкүнчүлүктөрү канчалык кең болсо, балдар жана чоңдор менен болгон мамилеси ошончолук мазмундуу жана толук кандуу болсо, анын психикалык өнүгүүсү ошончолук активдүү болот [11].

Мектепке баруу ар бир баланын жашоосундагы маанилүү учур. Баланын толук кандуу кеби анын мектепте ийгиликтүү билим алуусунун ажырагыс шарты болуп саналат. Ошондуктан туура сүйлөө иштерине чоң көңүл буруу керек.

Кепти өнүктүрүү боюнча иш төмөнкү бөлүмдөрдү камтыйт:

- 1) сөздүктү толуктоо;
- 2) грамматикалык түзүлүштү өздөштүрүү;
- 3) жомок айтууга үйрөтүү;
- 4) тыбыштардын туура айтылышын өнүктүрүү [6].

6-7 жашка чейин баланын кебинде тыбыштарынын айтылышы негизинен калыптанышы керек. Бирок башталгыч мектеп курагында балдардын айтылышында кемчиликтер болот. Кептин айтылуу жагынын бузулушу кеп тыбыштарынын айтылышындагы кемчиликтерден: алардын жоктугунан, туура эмес айтылышынан, кээ бир тыбыштарды башкасына алмаштыруудан, тыбыштардын аралашып кетишинен көрүнөт.

Мектепке чейинки жана башталгыч мектеп курагындагы балдардын эң көп таралган бузулуулары:

- сигматизм - ышкырык тыбыштардын айтылбай калышы;
- ламбдацизм - [l], [l'] тыбыштарынын туура эмес айтылышы;
- ротацизм - [p], [p'] тыбыштарынын туура эмес айтылышы.

Өз убагында жана системалуу иш алып баруу менен бул бузулууларды учурунда оңдоого болот. Эгерде кенже мектеп окуучуларынын кеп бузулуулары өз убагында оңдолбосо,

УМЕК-2022

жүрөт; мугалимдин суроосуна же тапшырмасына жооп берген окуучунун деталдуу тексти түзүлөт. Мына ошондуктан окуу процессинде баарлашууну камсыз кылуу жагынан башталгыч класстар үчүн кайталап айтып берүү техникасын үйрөтүү маселеси актуалдуу болуп саналат.

Кайталап айттырып окутуу жалпы дидактикалык принциптерге негизделип, алардын эң негизгилери катары системалуулуктун жана ырааттуулуктун принциптерин эсептөөгө болот.

Өзөктүү сөздөр: кенже мектеп окуучулары, тил, кеп, кепти өнүктүрүү, текст, кайталап айтып берүү.

Исакова Ч.Б. канд. пед. наук, доцент
Урдолотова З.К. магистрант
ИГУ им. К. Тыныстанова, Кыргызстан

ПЕРЕСКАЗ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ СВЯЗНОЙ РЕЧИ ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

В данной статье рассматривается роль пересказа в формировании речи в младшем школьном возрасте.

Языковое образование и речевое развитие младших школьников – одна из центральных проблем в современной методике обучения русскому языку. Особенно остро эта задача стоит перед начальной школой, являющейся основой успешного обучения на последующих ступенях.

Основной формой речевого взаимодействия в ходе учебного процесса является осмысленное оперирование текстами, так как в процессе обучения в школе осуществляется восприятие текста учителя; обмен устными текстами между учителем и учеником; развернутая текстовая речь ученика в ответ на вопрос или задание учителя. Именно поэтому проблема обучения технике пересказа актуальна для начальной школы с точки зрения обеспечения коммуникации в учебном процессе.

Обучение пересказу опирается на общие дидактические принципы, самыми важными из которых можно считать принципы систематичности и последовательности.

Ключевые слова: младший школьный возраст, язык, речь, развитие речи, текст, пересказ.

Isakova Ch.B. PhD, Associate Professor
Urdolotova Z.K. undergraduate
IGU them. K. Tynystanova, Kyrgyzstan

REPRESENTATION AS A MEANS OF DEVELOPING CONNECTED SPEECH OF CHILDREN JUNIOR SCHOOL AGE

This article discusses the role of retelling in the formation of speech in primary school age.

Language education and speech development of younger schoolchildren is one of the central problems in the modern methodology of teaching the Russian language. This task is especially acute for the elementary school, which is the basis for successful education at subsequent levels.

The main form of speech interaction in the course of the educational process is the meaningful operation of texts, since in the process of learning at school, the perception of the text of the teacher is carried out; exchange of oral texts between teacher and student; detailed text speech of the student in response to the question or task of the teacher. That is why the problem of teaching the technique of retelling is relevant for elementary school in terms of ensuring communication in the educational process.

Teaching retelling is based on general didactic principles, the most important of which can be considered the principles of systematicity and consistency.

Key words: primary school age, language, speech, speech development, text, retelling.

Окуучулардын келин өнүктүрүү башталгыч мектепте билим берүүнүн негизги милдеттеринин бири болуп саналат. Албетте, бардык предметтердин мугалимдери окуучулардын сүйлөгөнүнө көз салып, жаңы сөздөрдүн маанисин түшүндүрүп, көбүнчө

УМЕК-2022

жооптун ырааттуулугун, анын экспрессивдүүлүгүн ж. б. у. с. баалашат. Бирок тил сабактарында гана окуучулардын тилин өнүктүрүү милдети туруп, кеп мектеп окуучуларынын лингвистикалык билимине, сүйлөө тажрыйбасына негизделген белгилүү бир системада максаттуу ишке ашат. Кептин өнүгүшү аң-сезимдин активдүүлүгүнүн өнүгүшү, курчап турган дүйнөнү таанып-билүү менен тыгыз байланышта болот. Азыркы учурда өсүп келе жаткан муун чыгармачылыкка даяр, изденүүчүлүккө ээ, интеллектуалдык өнүгүүсү жогору болушу керек экендигинен эч ким күмөн санабайт. Педагог мектеп окуучуларын стереотиптик эмес, чыгармачыл ойлонууга үйрөтүүгө милдеттүү.

Мында оозеки кепти өнүктүрүү боюнча иш-аракеттер чоң роль ойноп, ал окуучунун ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү жана анын инсан катары калыптанышы менен бирдикте курулууга жана сүйлөмдөрдү туура, ырааттуу түрдө үйрөтүлүшү шарт. Билдирүүлөр, берилген суроолорго сабаттуу, ырааттуу жана кыска жооп берүү, толук жооп берүү балдардын сөз байлыгын активдештирүүнүн жана байытуунун жолдору болуп эсептелет.

Окуу процессиндеги кептин өз ара аракеттенүүсүнүн негизги формасы болуп тексттердин мазмундуу иштелиши саналат, анткени мектепте окутуу процессинде мугалимдин текстин кабыл алуусу ишке ашырылып, мугалим менен окуучунун ортосунда оозеки тексттерди алмашуу мугалимдин суроосуна же тапшырмасына жооп берген окуучунун деталдуу тексти түзүлөт. Ошондуктан окуу процессинде баарлашууну камсыз кылуу жагынан башталгыч класстар үчүн кайталап айтып берүү техникасын үйрөтүү маселеси актуалдуу болуп саналат.

Психолингвистикада кеп айтылуу процессинин (тексттин) натыйжасы да, процесстин өзү да, б. а., сүйлөө ишмердүүлүгү болуп саналат. Бир жагынан, кайра айтып берүү окулган тексттин мазмуну менен анын лингвистикалык каражаттарынын ортосундагы өз ара байланышты түшүнүүгө, чыгарманын лексикалык курамын активдүү өздөштүрүү жана аны андан ары өз алдынча билдирүүлөрдү куруу, сезимдерин жана тажрыйбасын билдирүү үчүн колдонууга өбөлгө түзөт. Экинчи жагынан, кайра айтып берүү зарыл болгон маалыматты жаттоо жана бекемдөө ой жүгүртүүнү өнүктүрүүнүн эффективдүү каражаты болуп саналат. Бул методисттер, мугалимдер, психологдор жана лингвисттер тарабынан балдарды кайра айтып берүүгө үйрөтүү проблемасына чоң көңүл бурулуп жатканын түшүндүрөт.

Кептин өнүгүүсү көбүнчө баланын чөйрөсүнөн көз каранды, ал эми анын өнүгүүсүнүн биринчи 10 жылындагы өнүгүү өзгөчө мааниге ээ болот. Мектептин максаты болуп окуучулардын оозеки жана жазуу жүзүндөгү сүйлөө жөндөмүн байытуу жана өркүндөтүү саналып, бул багыттагы системалуу жана максаттуу иш-аракеттер менен гана камсыз кылынат.

Азыркы учурда кептин өнүгүүсү кеңири түшүндүрүлүп, аларга: сөздүн айтылышын үйрөтүү, сөз байлыгын көбөйтүү, грамматикалык жана орфографиялык жактан туура сүйлөөгө үйрөтүү, сүйлөм үстүндө иштөө, ырааттуу кеп, оозеки жана жазуу жүзүндөгү сүйлөө ж. б. кирет.

Кенже окуучулар үчүн монологдук сүйлөмдөрдү түзүү өзгөчө кыйын, анткени диалогдук кеп ар дайым маектешинин эскертүүлөрү же суроолору, бүтүндөй кырдаал менен бекемделет. Монологдук кепти – аңгемени, кабарды, кайталоону, эссени – өнүктүрүү алда канча кыйыныраак болот. Монолог көбүнчө эрктүү күч-аракетти, кээде олуттуу даярдыкты талап кылат. Негизи, сөз байлыгы да, окуу да, кайра айтып берүү да, баарлашуу да, сүйлөмдөрдү түзүү да өз алдынча ырааттуу окуяга, б. а, монологго, андагы кээ бир темалардын жасалгасына даярдайт. Дал ошол монологдук кепте жанрдык айырмачылыктар (сүрөттөө, баяндоо, ой жүгүртүү ж. б.), стилдик өзгөчөлүктөр (ишкер кеп жана эмоционалдык-образдуу кеп) кездешет. Монолог, эреже катары, көпчүлүккө багытталган, ошондуктан ал дарек ээсин

УМЕК-2022

эске алуу менен түзүлөт.

Кайталоонун түрлөрүнүн төмөнкүдөй классификациясы бар:

1. Деталдуу, текстке жакын;
2. Кыска;
3. Тандалма;
4. Тексттин структурасын өзгөртүү менен;
5. Чыгармачылык толуктоолор менен.

Деталдуу (текстке жакын, толук) кайра айтып берүү жөнөкөйлүгүнөн улам башкаларга караганда майда-чүйдөсүнө чейин айтып берүүдө көп колдонулуп, окуунун мазмунун бардык деталдарына чейин балдардын эсинде бекемдөө каражаты болуп саналып, үлгү жана анын тилинин логикасын өздөштүрүү каражаттары десек, туура болот. Бул – текстти окуп жатканда кабыл алынган тартипте кайра айтып берүү. Ал «окулган тексттердин мазмунун балдардын эс тутумуна бекитип, ошону менен окуучулардын ой-пикирин жана билим диапазонун байытуучу каражат» катары каралат. Маселен, окуучу автордун туюнтмаларын колдонуу менен текстти так кайталай алат, бирок ошол эле учурда түшүнбөй, окуганын билбей калышы мүмкүн. Ошого карабастан, аны менен туура иштегенде деталдуу кайра айтып берүү балдардын сөз байлыгын байытууга, сүйлөмдөрдүн түзүлүшүнө жана окуучулардын ырааттуу кебин өнүктүрүүгө көбүрөөк салым кошот.

Кыска (кысылган) кайра айтып берүү же ойду кыскача жеткире билүү – ырааттуу кептин эң маанилүү сапаты. Бул милдет баланын алдына оор милдеттерди коёт: маанини, маалыматты жеткирүү үчүн зарыл болгон эң маанилүү нерсени тандоо, анча мааниге ээ эмес нерселердин баарын иргеп алуу жүрөт. Мындай иштер психикалык операциялардын, негизинен, анализдин жогорку деңгээлде өнүгүшүн талап кылат. Кыскача кайра айтып берүү түпнуска текстти жөн эле кыскартуу эмес, окулганды комплекстүү кайра карап чыгуунун, анын мазмунун жалпыланган формага өткөрүп берүүнүн натыйжасы болот. Мындай көнүгүүлөрдү аткаруу көптөгөн тымызын аспектилерди камтыйт, мисалы, түз сөздү кыйыр кепке которуу балдар үчүн абдан кыйынчылыкты туудурат.

Тандалма кайталоо, адатта, чыгарманын сызыктарын аныктоочу айрым бөлүктөрүн гана камтыйт. Мында окуучулардын алдында тексттин мазмунунан анын берилген темага тиешелүү бөлүктөрүн бөлүп көрсөтүү милдети турат. Ошентип, бала биринчи кезекте бүт мазмунду комплекстүү талдоо жүргүзүү керек, андан кийин синтез жүргүзүү, б. а., бардык керектүү үзүндүлөрдү бирдиктүү жана ырааттуу бир бүтүнгө бириктирүү.

Тандап айтып берүү тексттен анын маселесин, тар темага туура келген бөлүгүн тандап алуу дегенди билдирип, төмөнкү түрлөрү айырмаланат:

- суроо же тапшырма боюнча кайра айтып берүү;
- иллюстрация аркылуу кайталоо.

Текстти чыгармачылык толуктоолор менен айтып берүү. Текстти чыгармачылык толуктоолор менен кайра айтып берүүдө балдарга текстти кайра куруу же толуктоо тапшырмасы берилет, анын төмөнкү түрлөрү бар:

- баяндоочтун жүзүн өзгөртүү менен кайталоо;
- каармандардын биринин атынан кайра айтып берүү;
- бүтүндөй текстти же анын бир бөлүгүн чыгармачылык толуктоолор менен, ойдон чыгарылган эпизоддор, деталдар менен кайра айтып берүү, окуянын уландысы;
- окуяны драмалаштыруу;
- оозеки сүрөттө.

Текстти чыгармачыл толуктоо түшүнгөндө гана мүмкүн болот. Балдар тарабынан түзүлгөн тексттерди баалоо үч критерийди эске алуу менен жүргүзүлөт: семантикалык

UMEK-2022

бүтүндүк, лексикалык жана грамматикалык жасалгалоо жана аткаруунун өз алдынчалыгы. Ошону менен бирге, окутууда, ошондой эле диагностика процессинде баланын өз сөзүн айтуусу менен «башка бирөөнүн сөзүн» абдан так айырмалоо керек.

Окуучуну сабакта ага сунуш кылынган материалды иштетип, бир темада чоочун кишилерде эмес, өз сөзү менен сүйлөй ала тургандай шартта коюу керек.

Балдардын чөйрөсүндө өзү окуган китептеринин, көргөн тасмаларынын мазмунун так жана даана айтып бере албаган мектеп окуучусу класста да көркөм түрдө айтып бере албайт. Бул көрүнүштөрдүн төмөнкү себептери болушу мүмкүн:

1. Предмет: окуучулардын тажрыйбасы аз тартылган. Көпчүлүк түшүнүктөр кыйла абстракттуу;

2. Аудитория: класс толугу менен достордон турбайт, ошондуктан аудиториядан терс баа угуу мүмкүн;

3. Бирдей эмес окуу, б. а., темптин көп сандаган бузулушу, тыныгуу ж. б.;

4. Тексттин өзү мазмундук жактан кыйын болушу мүмкүн, андыктан түшүнүү үлүшү көйгөйлүү (терминдер, тарыхый материал ж. б.);

5. Текстти угуучуларга жеткирүү милдетинин жоктугу.

Кайра айтып берүү үчүн текст окуучуга кызыктуу болушу керек. Кайталап айтуунун өзгөчөлүктөрү жана сапаты түздөн-түз балдардын сүйлөө жөндөмдүүлүгүнө жараша болот. Ошентип, кенже окуучунун сөз байлыгы чектелүү, синонимдер жетишсиз колдонулат, кепте кыскартуулар көп болот, туура сөздөрдү тандоодо, сөз айкашын курууда кыйынчылыктар пайда болот.

Кайталап айтууда кошумчалар тез-тез болуп турат, бул башталгыч мектеп курагындагы балдарга мүнөздүү өзгөчөлүк болуп саналат, ал көп учурда окуучунун өз оюн окуп жаткан маалыматтан ажыратып алуу кыйынга тургандыгы менен мүнөздөлөт. Бул балдарга оригиналда бар материалды кайталап айтып берүү үчүн багыт берүү маанилүү экенин билдирет. Кайра айтып берүүнүн мүнөзү, анын өзгөчөлүктөрү милдетти жана талаптарды билүү менен аныкталат (деталдуу, кыска, ырааттуулукту өзгөртүү менен, өз сөзүңүз менен текстке жакын).

Сөз менен иштөө актысы, анын ичинде ар кандай контекстте синонимдердин тандалышы окуучулардын сөз байлыгын байытат. Материалдын өзү, анын эмоционалдык жана экспрессивдүү образдуулугу, логикасы, теманын ачыктыгы, негизги идеясы маанилүү роль ойнойт.

Текстти кайра айтуу үчүн белгилүү бир талаптар бар:

- окуучунун жаттап алган тексти эмес, жандуу кеби угулушу керек;
- автордун текстинен лексиканы, кеп бурулуштарын, жарым-жартылай синтаксистик конструкцияларды колдонуу зарыл.

Тексттин стилин сактоо маанилүү болуп саналат. Мындан тышкары, кайталап айтууну жакшыртуу үчүн бир же эки жолу окуудан (же угуудан) кийин кайталап айтууну коюу, кайра окууга кайтып келүү, үлгүнүн таасир этүү даражасын жөнгө салуу маанилүү. Бардык маанилүү нерселерди берүүнүн логикалуулугу жана толуктугу, өзгөчө, илимий текстти кайра баяндоо үчүн эң маанилүү талаптар болуп саналат. Мында кептин өз алдынчалыгы, жандуулугу, көркөмдүүлүгү болушу мүмкүн эмес. Кайталап айтып берүүнүн сапаты көбүнесе үлгүнүн кандайча окулганына, окуучуларга кандай таасир калтырганына, туура түшүнүлгөнүнө, тилин үйрөнгөн-үйрөнбөгөнүнө, образдар кабыл алынганына көз каранды.

Эреже катары, кайталоо атайын даярдалат жана бул үчүн төмөнкүдөй салттуу иш ыкмалары колдонулат:

- окуучуларга окуяны деталдуу, текстке жакын (же кыска) кайталоо керектигин

УМЕК-2022

эскертүү;

- баарлашуу-мазмунду талдоо, теманы (негизгиси эмнени билдирилет) жана идеяларды (автор эмне жөнүндө ойлонууну сунуштады) бөлүп көрсөтүү;
- көркөм окууну өнүктүрүү;
- окуяны бөлүү, бөлүктөрдү, негизги сүрөт-эпизоддорду, алардын аталыштарын тандоо, кайра айтып берүү үчүн арналган тексттин планын түзүү;
- фрагменттерди кайра айтып берүү, алдын ала айтуу, анын кемчиликтерин талдоо;
- баарлашуу-мазмунду талдоо, теманы (негизгиси эмнени билдирилет) жана идеяларды (автор эмне жөнүндө ойлонууну сунуштады) бөлүп көрсөтүү;
- көркөм окууну өнүктүрүү;
- окуяны бөлүү, бөлүктөрдү, негизги сүрөт-эпизоддорду, алардын аталыштарын тандоо, кайра айтып берүү үчүн түзүлгөн тексттин планын түзүү;
- фрагменттерди кайра айтып берүү, алдын ала айтуу, анын кемчиликтерин талдоо;

Пландын үстүнөн иштөөнүн этаптары

1. Мугалимдин тексттин мазмуну боюнча суроолоруна жооптору (өз сөзүң менен, окуу менен);

2. Окуянын планын түзүү (аны семантикалык бөлүктөргө бөлүү, негизгисин бөлүп көрсөтүү менен бул бөлүктөрдү окуу; аталышы; үйрөнгөн планды баштапкы текст менен салыштыруу);

3. Кайталап айтуу, көзөмөлдөө.

Адатта, окутуу практикасында кайра айтып берүү окугандын натыйжасы катары каралат, ошондуктан баланы кайра айтып берүүгө үйрөтүү үчүн аны аң-сезимдүү окууга, тексттин үстүндө иштөөгө үйрөтүү зарыл. Окуучу тексттин үстүндө канчалык кылдат иш алып барса, анын окуганы тууралуу түшүнүгү ошончолук конкреттүү болуп, окуганын өз тилине “которот”. Кайталап айтып жатканда иштин кайсы жактарына көңүл буруу керек? Биринчиден, мугалим жалпысынан кепти окутуунун усулдарына негизделиши керек. Буга байланыштуу, М. Р. Львов төмөнкү өзгөчөлүктөрдү аныктаган:

1. Имитация, б. а., үлгүлөр боюнча (оозеки кайталоо, тилдин, стилдин, композициянын, ойду айтуу чеберчилигинин мектеби катары);

2. Коммуникативдик, б. а., айтуунун зарылдыгын билдирет;

3. Аналитикалык көндүмдөрдүн негизинде текстти куруу ыкмасы (айрыкча, тилди талдоонун ар кандай түрлөрү боюнча).

Азыркы кезде орус тилин окутууда коммуникативдик багыт чоң өнүгүүгө ээ болду, б. а., байланыш каражаты катары тилди окутуу биринчи орунга коюлат. Окуучуларга текстти түзүүнү үйрөтүү үчүн төмөнкүлөр колдонулат:

- текстти талдоо;

- схеманы түзүү;

- пландын схемасын түзүү;

- жумушчу материалдар;

- текстти редакциялоо;

- белгилүү бир сүйлөө кырдаалына багыт алуу (б. а., адресаттын тапшырмасын, билдирүүнүн жагдайлары тактоо);

- оозеки билдирүүлөрдүн биринчи варианттарын талкуулоо ж. б.

Текстти кайталоонун ар кандай түрлөрүн түзүүдө техникаларды жана иштөө шарттарын кароо зарыл.

Деталдуу кайра айтуу боюнча иш системасы төмөнкүлөрдү камтыйт:

УМЕК-2022

- тексттерди кылдат тандоо;
- класстагы иш-аракеттерди коммуникациянын формалдуу эмес абалына жакындаткан шарттар;
- окуучуларды окула турган тексттин үстүндө иштөөнүн белгилүү ыкмалары, аны талдоо ыкмалары, алдын ала кайра айтып берүү шарттары.

Балдар кайра айтып берүүнүн ыкмаларын өздөштүргөндөн кийин, өз алдынча окуган текст боюнча тапшырмаларды берүү зарыл.

Окуучуларга кайра айтууну баштоо кыйынчылыкка турат. Бүтүндөй текстти жаттоо талабын коюу туура эмес, анткени ошону менен бирге чыгармадагы эң маанилүү нерсе — негизги пункттарды тандап алуу, окула турган нерселердин мазмунун талдоо жана синтездөө процесстери ишке ашпайт. Мындай жаттоо менен текстти айтып берүүдө, өзгөчө, кайталап айтып берүүнүн акырында кетирилген кемчиликтер көп кездешет. Мындан тышкары, чыгармада кездешкен бардык образдуу сөз айкаштарына мугалим көңүл бурбаса, кенже окуучулар көңүл бурушпайт. Албетте, кайталап айтууда эс тутумдун ролу маанилүү, автордун кээ бир сөздөрү балага текстти лингвистикалык жактан толук кайра айтып берүүгө жардам бере турган семантикалык этаптарга айланышы керек.

Текст менен иштөөнүн ыкмалары жана шарттары:

- Мотивацияны түзүү;
- Кайталап айтып берүү үчүн тамсилдерди жана ырларды кошпоо зарыл;
- Сөзмө-сөз жаттап албоо үчүн өтө кыска бөлүктөрдү тандабоо;
- Текстти кайра окуу этабы маанилүү, ошондуктан, мисалы, текстке ар дайым жаңы тараптан, жаңы көз караштан кайтуу зарылдыгы.

Кенже мектеп окуучулары үчүн тексттин сюжеттик линиясын түшүнүү, андагы сүрөттөлгөн каармандардын ар биринин ордун жана ролун аныктоо дайыма эле оңой боло бербейт, андыктан сабакта иллюстрацияларды колдонуу, вербалдык образдарды элестетүү маанилүү болуп саналат.

- Айтылып жаткан нерсеге жеке мамилени билдирүү үчүн туура сөздөрдү жана интонацияларды табуу көп учурда кыйынчылыкка турат, мында мугалимдин өзүнүн текстти көркөм окуусу маанилүү.

- Балдар синонимдерди тандоодо кыйынчылыктарга туш болушат, ошондуктан сабак ушул багытта да иштеши керек.

- Автордун жана балдардын өз сөзүнөн турган айкалыштарды колдонуу кыйынчылык жаратат, ошондуктан мугалим балдардын көңүлүн текстте эмнени сөзмө-сөз айтып берүүгө, эмнени цитата келтирүүгө туура багытка буруу маанилүү.

- Окуучулардын кебинде дайыма эле үлгүдөгү лексика чагылдырылбашы керек, анткени кээ бир сөздөр активдүү баарлашууда колдонулбашы мүмкүн.

- Текстти кабыл алуунун сапаты айрым бөлүктөрдү бир бүтүнгө топтоо, түшүнүү, иштеп чыгуу, интеграциялоо кандайча ишке ашырылып жатканынан көз каранды, ошондуктан окуучуларга берилүүчү суроолор маанилүү роль ойноп, алар мүмкүн болушунча азыраак жалпыланган жана түшүнүктүү болушу шарт;

- Хронологиялык тартипте иштөө сөз айкашынын, тексттин бөлүктөрүнүн ортосунда, бузулган тексттин үстүндө иштөөнү камтыйт, ошентип барган сайын татаал байланышты көрсөтөт.

Биринчи класста негизги орунду деталдуу айтып берүү ээлейт. Экинчи класста текстти

УМЕК-2022

кыска жана тандап кайра айтуу үчүн көнүгүүлөрдүн ар кандай түрлөрү көбүрөөк киргизилет.

Үчүнчү жана төртүнчү класстарда кайра айтып берүүнүн бардык түрлөрү боюнча иштер жүрүп жатат, бирок каармандардын мүнөздөмөсүнө көбүрөөк көңүл бурулуп, анын негизинде тексттер татаалдашат.

1-2-класстардагы окуучулардын оозеки монологдук кептерин окутуунун методикасынын натыйжалуулугуна мектептеги биринчи класстан тарта максаттуу, системалуу иш жүргүзүүнүн натыйжасында жетишүүгө болот, коммуникативдик жана сүйлөө жөндөмдөрүн калыптандыруу процессинин ийгилиги менен оозеки монологду кайра айтып берүү белгилүү бир курактагы сүйлөө иш-аракетинин мотивациясын эске алуу жана оозеки текстти түзүү шарттарын моделдөө менен кептик билдирүүлөрдү жаратуу процессинин өзгөчөлүгүнө жараша болот.

Ошентип, кайталап айтуунун бул түрлөрү балдардын чыгармачылык активдүүлүгүн жогорулатып, көркөм чыгарманы теренирээк түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Бул иш-аракеттер өзүн-өзү актуалдаштыруу үчүн эркин формада болуп, аны даярдоо жана ишке ашыруу үчүн окуу процессинде көптөгөн мүмкүнчүлүктөр бар.

Адабияттар:

1. Бородкина Е. Ю. Предупреждение речевых ошибок / Начальная школа. - 2009. - № 2- 3. - С. 7-13.
 2. Воюшина М. П., Кислинская С. А., Лебедева Е. В., Николаева И. Р. Методика обучения литературе в начальной школе: учебник для студентов высших учебных Заведений. -М., 2010. - С.288.
 3. Львов М. Р., Горецкий В. Г., Сосновская О. В. Методика преподавания русского языка в начальных классах: учеб. пособие для студентов учреждений высшего профессионального образования. -М., 2012. - С.464.
 4. Матвеева Е. И., Учим младшего школьника понимать текст: Практикум для учащихся: 1-4 класс. -М., 2005,- С. 20.
- Соловейчик М. С. Русский язык в начальных классах. Теория и практика обучения. -М., 2007. - С. 387.

УДК: 373.3

*Арбаев К.А., ст. преподаватель,
Абдраманова Н.Т., ст. преподаватель,,
Акматалиев Ж.Т, ст. преподаватель,
ИГУ им. К.Тыныстанова, Кыргызстан*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕСТНОГО МАТЕРИАЛА НА УРОКАХ РОДИНОВЕДЕНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ (4 класс «Родинаведение»)

В статье авторы предлагают учителям начальной школы в соответствии современным требованиям, методику проведения уроков в форме лабораторных работ с применением новых технологий обучения, с использованием местного материала.

Лабораторные работы требуют тщательной и своевременной подготовки учителя к их проведению. Особенно тщательного планирования требует постановка опытов. Их следует закладывать с таким расчетом, чтобы по времени их результаты можно было использовать на соответствующем уроке; предварительно сам учитель продлевает опыты и наблюдения, которые

УМЕК-2022

предполагает поручить учащимся для самостоятельного выполнения, составляет письменные задания, которые будут даны учащимся для самостоятельной работы на лабораторном занятии. Важным условием эффективности лабораторных занятий является обеспечение исследовательского подхода учащихся к выполнению полученного задания. Сущность этого подхода состоит в предварительной постановке перед учащимися конкретной исследовательской задачи, которую им предстоит решить.

Ключевые слова: фронтально, инструктаж, ботанические знания, кислород, шляпочные грибы, съедобные и ядовитые грибы, плесневые грибы, дрожжи, грибы паразиты.

Арбаев К. А., ага окутуучу
Абдраманова Н. Т., ага окутуучу
Акматалиев Ж. Т., ага окутуучу
К. Тыныстанов ат. ЫМУ, Кыргызстан

БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕПТЕ «МЕКЕН ТААНУУ» САБАГЫНДА ЖЕРГИЛИКТҮҮ МАТЕРИАЛДАРДЫ КОЛДОНУУ (4-класс «Мекен таануу»)

Маклада авторлор башталгыч мектептин мугалимдерине Мекен таануу сабагында учурдун талабына ылайык жергиликтүү материалдарды пайдалануу менен заманбап технологияларды колдонуп, учурдун талабына ылайык сабакты лабораториялык иш формасында откорууну сунуш кылышат.

Лабораториялык иштерди откоруу мугалимден өз учурдагы тыкан даярдыкты талап кылат. Айрыкча тыкан пландаштыруу тажрыйба өткөрүүдө керек. Аны өткөрүүдө сабакта убактылары жыйынтыкта дал келишин ушундай эсеп менен коюу керек; алгач окуучулар өз алдынча иш аткаруудан мурда, мугалим өзү тажрыйбаны жасап жана байкоо жүргүзөт, жазуу тапшырмаларын даярдайт, алар лабораториялык сабакты өткөрүүдө окуучуларга берилет. Лабораториялык сабактын эффективдүүлүгүнүн негизги шарты болуп окуучулардын изилдөөчүлүк тапшырманын аткарышы эсептелет.

Өзөктүү сөздөр: фронталдык, инструктаж, ботаникалык билим, кычкылтек, калпактуу козу карындар, желүүчү жана уулуу козу карындар, бугак козу карындар, ачыткычтар, мите козу карындар.

Arbaev K. A., Senior Lecturer, Department of Preschool
and Primary Education
Abdramanova N. T., senior lecturer of the department
"Natural Sciences"
Akmataliev Zh. T., senior lecturer of the department
"Natural Sciences" ISU them. K. Tynystanova, Kyrgyzstan

THE USE OF LOCAL MATERIAL IN THE LESSONS OF THE MOTHER TONGUE IN THE ELEMENTARY SCHOOL (4th grade Home Studies)

In this article the authors offer high school teachers of biology in accordance with the modern requirements, the methodology of lessons in the form of laboratory work with the use of new teaching technologies, using local materials.

Laboratory work requires careful and timely preparation teacher for their conduct. Especially careful planning requires the setting up of experiments. They should be laid out so that in time their results can be used in the relevant lesson; beforehand the teacher himself does experiments and observations that he assumes to assign students to perform independently, make up written tasks that will be given to students for

UMEK-2022

independent work on the laboratory lesson. An important condition for the effectiveness of laboratory classes is to ensure that students have an exploratory approach to the task received. The essence of this approach consists of settings before the students a specific research problem to be solved.

Key words: *frontal, instruction, botanical knowledge, oxygen, cap mushrooms, edible and poisonous mushrooms, mold fungi, yeast, fungi parasites.*

На занятиях по родиноведению очень важную учебно-воспитательную роль играют лабораторные занятия как особая форма организации учебного процесса. Они имеют следующие характерные признаки:

1. Проводятся в классе или биологическом кабинете в специально предусмотренное время под непосредственным руководством учителя.
2. Объекты изучения (растения, их части, а также оборудования для постановки опытов) даются учащимся для непосредственных чувственных восприятий и детального изучения.
3. Учащиеся изучают полученные объекты на основе устного или письменного задания учителя.

Лабораторные занятия развивают наблюдательность, вызывают интерес к учебному предмету и изучению живой природы, активизируют познавательную деятельность школьников, способствуют лучшему усвоению учащимися биологических знаний, практических умений и навыков, приучают к культуре труда.

Лабораторные работы требуют тщательной и своевременной подготовки учителя к их проведению. Особенно тщательного планирования требует постановка опытов. Их следует закладывать с таким расчетом, чтобы по времени их результаты можно было использовать на соответствующем уроке; предварительно сам учитель продельывает опыты и наблюдения, которые предполагает поручить учащимся для самостоятельного выполнения, составляет письменные задания, которые будут даны учащимся для самостоятельной работы на лабораторном занятии.

Учителю необходимо также обеспечить своевременно материальную базу лабораторных занятий – раздаточный материал и оборудование.

Эффективность лабораторных занятий зависит от их методической организации, что достигается выполнением следующих требований:

1. Восстановлением в памяти учащихся запаса знаний, имеющих непосредственную связь с содержанием предстоящего лабораторного занятия;
2. Постановкой задачи предстоящего лабораторного занятия, чтобы учащиеся могли ее успешно выполнить;
3. Проведением учителем инструктажа перед выполнением учащимися самостоятельной работы, разъяснением задания, которое им следует выполнить, оказанием своевременной помощи учащимся, допускающим ошибки или затрудняющимся при выполнении задания;
4. Фиксированием учащимися в тетрадях результатов опытов и наблюдений за растениями и другими объектами в виде записей, схем и т.д.

Овладение навыками лабораторных работ осуществляется постепенно. На первых порах эти работы целесообразно проводить фронтально.

Постепенно задачи и содержание лабораторных занятий усложняются, а самостоятельность учащихся возрастает, поскольку уровень их ботанических знаний, умений и навыков значительно повышается.

Наиболее сложными являются лабораторные занятия по изучению физиологии растений, так как они связаны с длительными опытами и наблюдениями, требуют от учащихся целеустремленности, наблюдательности, углубленного мышления. Поэтому учителю ботаники необходимо более тщательно обдумывать и планировать эти занятия.

УМЕК-2022

Важным условием эффективности лабораторных занятий является обеспечение исследовательского подхода учащихся к выполнению полученного задания. Сущность этого подхода состоит в предварительной постановке перед учащимися конкретной исследовательской задачи, которую им предстоит решить.

Обдумывая задачу, учащиеся высказывают предложения о методах ее решения. В итоге коллективного обсуждения задачи составляется план предстоящей работы. Затем учитель проводит инструктаж, но ожидаемых результатов опыта не сообщает.

Подчеркивая методическое преимущество лабораторных занятий исследовательского характера, следует отметить, что, поскольку содержание и задачи лабораторных занятий различны, многим из этих занятий необходимо придать репродуктивный характер.

Эффективность лабораторных занятий во многом зависит от активности каждого ученика при самостоятельном выполнении полученных задач и заданий.

Как же стимулировать эту активность? Прежде всего это достигается правильной организацией школьников для учебного труда. Обычно задания предназначаются небольшим группам, состоящим из двух-трех учащихся; необходимо эти задания составлять так, чтобы они выполнялись всеми участниками группы.

При такой организации лабораторных занятий, даже если они репродуктивного характера, пассивных учащихся не будет.

Стимулированию активности учащихся на лабораторных занятиях способствует четко организованное учителем обобщение выполненной учащимися самостоятельной работы.

Еще более активизируют школьников лабораторные занятия исследовательского характера, обеспечивающие включение каждого учащегося класса в непосредственное познание новых объектов, процессов, явлений. Одно из таких занятий, посвященных изучению темы ржавчинные грибы предлагается ниже.

Красива наша планета в зеленом многообразии растений, деревьев, кустарников. Наши зеленые друзья являются непосредственными источниками кислорода. В Кыргызстане около 215 родов растений. И существенный вред растениям приносят грибы. Мир грибов огромен. Эти удивительные организмы разнообразны по форме, разновидностям и значению в жизни человека и природы. Среди них большую группу составляют шляпочные грибы, крупные, различимые невооруженным глазом, а также менее известные микроскопические грибы, которые можно видеть только в микроскопе. Эти микроскопические грибы причиняют большой ущерб сельскому хозяйству, лесоводству и т.д.

В школьной программе по Родиноведению (IV класс) рассматриваются темы:

1. Шляпочные грибы. Строение, питание, размножение
2. Съедобные и ядовитые грибы. Плесневые грибы. Дрожжи
3. Грибы паразиты.
4. Роль грибов в природе и хозяйстве

После прохождения темы предлагаю провести диспут на темы:

1. Какие грибы вы знаете?
2. Грибы невидимки.
3. Грибы – друзья и враги растений и человека.
4. Грибы, произрастающие в Кыргызстане

Проведя все эти темы, предлагается ученикам провести лабораторную работу. Так как практические уроки, в нашем случае лабораторные занятия, способствуют развитию у школьников умения самостоятельно добывать знания о грибах, например по теме ржавчинные грибы.

На лабораторных занятиях учащиеся работают самостоятельно. Ученики делают

UMEK-2022

рисунки и записи в тетрадах, из проведенной лабораторной. Во время занятия учитель наблюдает за выполнением задания, оказывает учащимся при необходимости помощь. Учитель обязан научить ученика работать с микроскопом, чтобы изучить полевой материал – гриба на растении. В беседе учитель должен раскрыть вопросы, ответы на которые учащиеся не могли получить в процессе лабораторной работы. Содержание самостоятельной работы осмыслить, сделать из нее выводы и обобщение под руководством учителя. И дает домашнее задание в виде составления таблиц, которое помогут ученику обобщить знания.

Ниже приводится практическое описание лабораторного занятия на уроках по грибам. В разделе ржавчинные грибы даны вводные пояснения, все эти грибы паразиты паразитируют на различных высших растениях. Их мицелий, развивается в межклетниках тканей растения, извлекая питательные вещества из живых клеток растения-хозяина. Отдельные виды и биологические формы ржавчинников узко приспособлены к паразитизму на определенных видах высших растений. Одни из них проходят весь цикл своего развития, паразитируя на одном растении-хозяине. Это однохозяиные виды ржавчинников. Большинство видов ржавчинных грибов для прохождения цикла своего развития нуждаются в двух и более различных видах растений-хозяев. Это разнохозяиные виды ржавчинников.

Примером разнохозяного ржавчинника со сложным циклом развития может служить хлебная, или линейная, ржавчина; возбудитель – *Ruccinia graminis*, паразитирующая на хлебных злаках. Она же паразитирует и на диких злаках. Летом заражение хлебного злака (пшеница, рожь) линейной ржавчиной можно узнать по ярко-оранжевым пятнам и полоскам в виде линий (откуда произошло и название ржавчины) на влагиалищах листа и на стебле, а осенью, иногда на пластинках листа. На этих зараженных местах растения сидят подушечки спор ржавчины (спорокучки ржавчины). Они образуются под эпидермисом на плоском сплетении гиф двуядерного мицелия, разросшегося в тканях злака. По мере роста подушечки увеличиваются в размерах, давят на эпидермис и разрывают его. Эти подушечки состоят из овальных спор ярко-оранжевого цвета, сидящих на длинной клетке-ножке. Так как эти споры образуются летом, то они называются летними спорами, или уредоспорами, таким образом, в конце:

1. Базидиоспоры образуются на базидиях, которые развиваются в результате прорастания весной телеитоспор. Базидиоспоры могут прорасти, лишь попав на лист барбариса;

2. Спермации образуются в особых вместилищах-спермогониях, развивающихся на листьях барбариса из базидиоспор. Спермациоспоры одноядерные;

3. Эцидиоспоры, или весенние споры, образуются в особых вместилищах – эцидиях. Эцидии развиваются на листьях барбариса из попадающих на него базидиоспор. Эцидиоспоры двуядерные. Они заражают хлебные злаки;

4. Уредоспоры, или летние споры, образуются в открытых плодоношениях, на двуядерном мицелии, развивающимся в тканях растения-хозяина. Споры двуядерные. Способны немедленно прорасти в двуядерный мицелий на новом здоровом растении (злака) или на непораженных местах того же растения. Их оболочка имеет несколько проростковых пор;

5. Телеитоспоры, осенние или зимующие споры, образуются или среди уредиоспор, или в особых вместилищах. Эти споры состоят из двух двуядерных клеток, ядра которых затем копулируют. Они зимуют, не отделяясь от отмершего растения, и прорастают лишь весной. Они толстостенны и имеют одну проростковую пору в каждой клетке. Они образуют базидиоспоры, заражающие листья барбариса.

УМЕК-2022

Материалы и пособия:

1. Гербарии листа барбариса и рядом растущий культурный злак.
2. Микроскоп.
3. Предметные и покровные стекла.
4. Скальпель.
5. Препарированная игла.
6. Вода в банке.
7. Цветные карандаши.

Проведение работы

1. Для ознакомления с внешними признаками поражения растений рассматривают сначала здоровые листья, а затем пораженные листья злака – пшеницы;
2. Зарисовывают лист злака, пораженный ржавчинными грибами;
3. Рассматривают под микроскопом ржавчинный гриб. Для этого соскабливают с пораженных листьев злака небольшое количество налета с коричневыми точками на предметные стекла с каплей дисцилированной воды и затем покрыть исследуемый объект покровным стеклом. Рассматриваем под малым микроскопным увеличением, затем переходим на большое увеличение;
4. Зарисовывают увиденное в тетрадь, и делают соответствующие записи;
5. Заключительная беседа учителя.

Подведение итогов работ.

Одного из учеников вызываем к доске и предлагаем нарисовать плодовое тело ржавчинного гриба с обозначениями. Остальные учащиеся сверяют свои рисунки с рисунком на доске. В случае разногласия поясняем по таблице делаем правильное обозначение. Далее выясняем вопрос о питании гриба. Поясняем, что ржавчинные грибы питаются за счет органических веществ барбариса, что грибы не содержат пигмента хлорофилла, за счет чего живут зеленые растения.

Знания, приобретенные на лабораторных занятиях, позволяют учащимся сделать вывод, о том, что грибы – паразиты на растениях вызывают угнетения, слабый рост растения, а если гриб развивается в сильной степени, то иногда растения засыхают и погибают. В процессе беседы учитель знакомит учащихся о мерах борьбы с линейной ржавчиной на хлебных злаках (*Russinia graminis*). Основная предупредительная мера состоит в культуре сортов хлебных злаков, устойчивых к поражению ржавчиной. Той же цели служат агротехнические мероприятия: сжатые сроки посева и уборки, лущение стерни, глубокая зяблевая вспашка, чтобы ухудшить условия зимовки телеитоспор и изолировать уредоспоры в глубоких слоях почвы.

Для борьбы с ржавчиной применяются уничтожение барбариса близ посевов как промежуточного хозяина ржавчины, опыливание серным цветом для уничтожения очагов инфекции в южных районах, где уредоспоры могут перезимовать.

Литература:

1. Алимбаева П. К., Гончарова А. В. Дикорастущие лекарственные растения Киргизии. - Фрунзе: Кыргызстан, 1971.
2. Алимбаева П. К., Нуралиева Ж. С., Арбаева З. С. Лекарственно-растительное сырье Киргизии, применяемое в практической медицине. - Фрунзе: Илим, 1982.
3. Алимбаева П. К., Нуралиева Ж. С., Арбаева З. С. Лекарства вокруг нас. - Фрунзе: Кыргызстан, 1987.
4. Алтымышев А. Лекарственные богатства Киргизии. - Фрунзе: Кыргызстан, 1976.
5. Вандышева В. И. Лекарственные растения Киргизии. - Фрунзе: Илим, 1974.

УМЕК-2022

6. Герман Э. В., Катин Н. А. Растения и наше здоровье. - Алма-Ата, 2007.
7. Методика обучения ботанике. Под общей ред. Н. В. Подалко и В. Н. Федоровой. – М., 2002.
8. Биология в школе. 2021-2022 гг.
9. Программа для средней школы по биологии. - Бишкек, 2021.
10. Учебники по биологии средней школы.

УДК: 378

*Галимзянова И. И.,
докт. пед. наук, профессор
КГК им. Н. Г. Жиганова, Республика Татарстан
illagalim@rambler.ru,*

ОБУЧЕНИЕ ТАТАРСКОМУ И ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКАМ В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ ЧЕРЕЗ ДИАЛОГ НАЦИОНАЛЬНЫХ КУЛЬТУР (На примере Казанской государственной консерватории)

В статье говорится о продуктивном использовании познавательно-культурологического материала в процессе обучения языкам. О том, что в процессе языковой подготовки преподавателям необходимо включать в методику обучения иностранного и родного языков национально-региональный компонент. Необходимые качества, которым надо обучить студента-музыканта в процессе изучения языка, - это рациональность и интуиция, чувственная система восприятия и культура, а также умение активизировать свои коммуникативные способности. Практическая направленность курса иностранного языка, ориентированного на профессиональную специфику музыканта, вызывает необходимость постоянного поиска инновационных средств и способов обучения языку. В статье отмечается, что образовательная среда музыкального вуза обладает большим потенциалом, которая дает возможность включать самые разнообразные формы и методы обучения татарскому и иностранному языкам профессионального музыканта.

***Ключевые слова:** языковая подготовка, культура, краеведческий материал, профессиональная специфика студента, музыкальный вуз.*

*Галимзянова И. И.,
пед. илимд. докт., профессор
Н. Г. Жиганов ат. Казань мамлекеттик консерваториясы
Татарстан Республикасы
illagalim@rambler.ru*

ТАТАР ТИЛИН ЖАНА ЧЕТ ТИЛДЕРДИ ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЫНДА УЛУТТУК МАДАНИЯТТЫН ДИАЛОГУ АРКЫЛУУ ОКУТУУ (Казань мамлекеттик консерваториясынын мисалында)

Макалада тилдерди окутуу процессинде когнитивдик жана маданий материалды жемиштүү пайдалануу каралат. Тилди окутуу процессинде мугалимдер чет жана эне тилдерин окутуунун методикасына улуттук-регионалдык компонентти киргизүү зарылчылыгы жөнүндө айтылат. Студент-музыкантка тилди үйрөнүү процессинде үйрөтүү зарыл болгон зарыл сапаттар – рационалдуулук жана интуиция, сезүү-кабыл алуу системасы жана маданияты, ошондой эле алардын баарлашуу жөндөмүн активдештире билүү. Музыканттын профессионалдык өзгөчөлүгүнө багытталган чет тили курсунун практикалык багыты тилди окутуунун инновациялык

УМЕК-2022

каражаттарын жана жолдорун тынымсыз издөөнү талап кылат. Макалада музыкалык университеттин билим берүү чөйрөсү профессионал музыкант үчүн татар тилин жана чет тилдерин окутуунун ар кандай формаларын жана ыкмаларын камтууга мүмкүндүк берген чоң потенциалга ээ экендиги белгиленет.

Өзөктүү сөздөр: тилди окутуу, маданият, өлкө таануу материалы, студенттин кесиптик өзгөчөлүгү, музыкалык университет.

Galimzyanova I.I.,

*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Kazan State Conservatory named after N.G. Zhiganov, Republic of Tatarstan
illagalim@rambler.ru*

TEACHING TATAR AND FOREIGN LANGUAGES IN A NON-LINGUISTIC UNIVERSITY THROUGH THE DIALOGUE OF NATIONAL CULTURES

(On the example of the Kazan State Conservatory)

The article refers to the productive use of cognitive and cultural material in the process of teaching languages. About the fact that in the process of language training, teachers need to include a national-regional component in the methodology of teaching foreign and native languages. The necessary qualities that need to be taught to a student-musician in the process of learning a language are rationality and intuition, a sensory perception system and culture, as well as the ability to activate their communication skills. The practical orientation of a foreign language course, focused on the professional specifics of a musician, necessitates a constant search for innovative means and ways of teaching the language. The article notes that the educational environment of a musical university has great potential, which makes it possible to include a wide variety of forms and methods of teaching Tatar and foreign languages to a professional musician.

Key words: language training, culture, local history material, student's professional specifics, music university.

Современное общество ориентирует высшую школу не только на специалиста, но и на формирование человека и гражданина, интегрированного в национальную и мировую культуру.

Специфика образования в музыкальном вузе заключается в интеграции общеобразовательных и специальных музыкальных дисциплин, в сочетании научного и творческого подходов, а также в особом психологическом климате работы студентов, продиктованном их исполнительской деятельностью.

Как отмечает Е.В. Зеленкова, интеграционные процессы охватывают в настоящее время различные сферы социокультурной действительности. Взаимопроникновение различных областей знаний обогащает все виды творческой работы, а также способствует появлению новых смежных форм как научного, так и художественно-образного познания мира. Интеграционные процессы направлены на всестороннее раскрытие творческой личности, обладающей полнотой и целостностью восприятия картины окружающей действительности [Зеленкова Е.В. 2014, С.3]. В образовательном процессе музыкального вуза идеи междисциплинарной интеграции становятся методологической основой, позволяющей раскрывать формирование языковой компетентности студентов-музыкантов.

В стенах Казанской государственной консерватории учатся студенты различных национальностей. В условиях профессиональной подготовки происходит приобщение студентов к общечеловеческим ценностям, к богатству национально-культурного наследия прошлого своего народа и других стран. Необходимые качества, которым надо обучить студента-музыканта в процессе изучения иностранного языка – рациональность и интуиция, чувственная система восприятия и культура, а также умение активизировать свои коммуникативные способности

УМЕК-2022

[Галимзянова И.И.2018, С. 85].

При этом весьма продуктивным является использование познавательно-культурологического материала в процессе обучения языкам и понятно стремление преподавателей выявить сущность интегративных процессов, происходящих в сфере языка. Не отрицая необходимости поиска универсальных закономерностей, заметим все же, что он вряд ли будет плодотворным, если наряду с общим мы не установим специфического содержания, вытекающего из соотносительности носителя языка с общенародной культурой. Не выявим ту специфику, что характеризует в целом дух языка, указывая на различия, которые говорят о принадлежности к отдельным этносам и культурам.

Для студентов музыкального вуза важно, чтобы обучение иностранным языкам осуществлялось в диалоге двух миров – мира иностранной и мира родной культуры. Формирование человека культуры происходит благодаря диалогу культур. Как отмечает В.С. Библер «Только когда развита культурно исходная речевая восприимчивость к иноязычию и инокультурности, только тогда культура и диалог между ними смогут быть действительно культурно освоены, осмысленны, творчески восприняты человеком, мыслящим на родном языке» [Библер В.С. 1993, С. 68].

В случае более высокого уровня владения родным языком, то вхождение в мир иностранной культуры, языка будет способствовать развитию личности студента как субъекта родной культуры. Овладевая иностранным языком как неотъемлемой частью иностранной культуры в ее диалоге с культурой родной, студент осознает последнюю как органичную грань мировой культуры, воспринимает свою родную культуру как особый голос человеческой всеобщности.

Изучение иностранного языка исследуется во взаимодействии с национальной культурой. Адрес консерватории – Республика Татарстан, г.Казань, билингвальная республика. Это создает важную социальную среду для изучения татарской культуры и татарского языка.

В процессе языковой подготовки преподаватели включают в методику обучения иностранного и родного (татарского) языков национально-региональный компонент и решают задачу комплексной реализации практической, воспитательной, общеобразовательной и развивающей задач.

За языком каждого народа стоят его история, культура и традиции. Многие речевые обороты и их семантику можно объяснить, лишь опираясь на сложившиеся тысячелетиями мировоззрение народа, которое составляет основу его материальной и духовной культуры. Произведения устного народного творчества (песни, баллады, аяты) богаты по содержанию, имеют глубокий философский смысл, представляют прекрасный материал для изучения эстетических взглядов, духовных и материальных ценностей татарского народа, а также служат материалом для изучения грамматических явлений. В одном четверостишии (куплете), в связи с его рифмовкой, одно и то же грамматическое явление или слово встречается несколько раз, причем с разным корнем или основой. Например, личные и временные аффиксы глаголов, падежные аффиксы, аффиксы притяжательности и др. В стихотворной форме правила запоминаются лучше, быстрее и прочнее.

Изучение языка с использованием краеведческого материала, основанное на межкультурном сравнительном подходе, позволяет обучающимся увидеть мир глазами разных людей.

В современную эпоху проблемы музыкального образования обрели новые грани и смыслы. Сама система музыкального образования как часть всей образовательной системы в целом призвана способствовать процессу гуманизации образования, ориентированному на воспитание культурного человека, открытого для диалога с представителями другой культуры.

УМЕК-2022

Целью лингвистического образования, впрочем, как и любого, является создание личности. Всякая личность может быть названа таковой, если удовлетворяет нескольким требованиям, среди которых, прежде всего, – способность к творческой деятельности, воплощенной – в данном контексте – в создании новых (пусть даже только для самого творческого субъекта) идей и понятий [Галимзянова И.И.2018, С. 84].

Радость от коммуникативного творчества является мощной мотивацией не только для углубленной языковой подготовки, но и осознания себя как индивидуума, выходящего за рамки обыденного сознания.

В консерватории обучаются действительно талантливые люди, страстно желающие полностью посвятить себя проблемам культуры, заниматься ими с самозабвением и преданностью, изучать иностранные языки через культурологические и страноведческие аспекты. Однако они всегда обречены, пробиваться через трудности, которые связаны ограниченностью учебного времени в изучении языков [Галимзянова И.И.2018, С. 85].

Практическая направленность языковой подготовки, ориентированного на профессиональную специфику музыканта, вызывает необходимость постоянного поиска инновационных средств и способов обучения языку. В связи с этим основная задача преподавателя в современных условиях - это обучение языку как реальному средству общения между людьми разных культур, т.е. «языки должны изучаться в неразрывном единстве с миром и культурой народов, говорящих на этих языках» [Тер-Минасова С. 2000, 94].

Выявление интегрирующих аспектов деятельности преподавателя иностранного и татарского языка важно для осознания специфики занятий со студентами разных музыкальных специальностей.

Создание особой образовательной среды, т.е. «погружение» студентов в ситуации максимально приближенные к музыкальной деятельности, а также использование преподавателем творческих умений студентов-музыкантов при совместной работе в группе, например над иноязычными профессионально-ориентированными текстами, способствует повышению интереса у студентов к более глубокому изучению языка.

Особая профессионально-ориентированная образовательная среда может охватывать события, традиции, действия, атмосферу коллектива музыкантов в процессе обучения языкам в целом, дает возможность вместе оценить достигнутые успехи, определить перспективы и пути достижения поставленных целей.

Образовательная среда музыкального вуза обладает большим потенциалом, которая дает возможность включать самые разнообразные формы и методы обучения татарскому и иностранному языкам профессионального музыканта.

Для успешного обучения иностранному языку студентов преподаватель должен обладать как профессиональными знаниями, а именно владеть системой языка, методикой преподавания, знать культуру стран изучаемого языка, ее историю и современные проблемы, так и искусством общения, создавая открытую, доброжелательную атмосферу образовательного процесса с установлением прочной обратной связи [Галимзянова И.И. 2013. С. 388].

Через учебную литературу студенты узнают о музыкальной жизни, об известных музыкантах страны изучаемого языка, учатся проводить аналогии с музыкальной культурой своей страны. Не следует забывать, что изучение, как мировой музыкальной культуры, так и музыкальная культура одной страны не может происходить без опоры на отечественную национальную культуру и без учёта региональных реалий конкретной музыкальной сферы – знания истории своей консерватории, выдающихся музыкантов живущих рядом, всего того, что входит в понятие национальной культуры и является фундаментальной основой жизни музыканта.

Например, ежегодного в апреле месяце в период декады студенческой науки мы

УМЕК-2022

проводим научно-практическую конференцию студентов, аспирантов и молодых ученых Казанской консерватории. В этом году тема конференции была «Музыка народов мира: взгляд студентов Казанской консерватории». На конференции студенты имеют возможность выступить со своим докладом перед широкой аудиторией, овладевая при этом техникой и методами публичного выступления. И здесь я не могу не отметить, что доклады представляются на разных языках, которые звучат в стенах нашей консерватории в сопровождении музыки и презентации на русском языке. Таким образом, можно услышать красоту звучания языка и мелодию разных народов. Развитию навыков ораторского мастерства, умению свободно говорить на иностранном языке, отстаивать свои взгляды и дискутировать, выступить с докладом на родном языке (на конференции звучат доклады на английском, немецком, итальянском, испанском, татарском, азербайджанском, таджикском, китайском, удмуртском, марийском, на языке крымских татар, разумеется с презентацией на русском языке) способствует конференция проводимая кафедрой иностранных языков и межкультурной коммуникации, а это очень важно для наших студентов-музыкантов.

Знание языка, безусловно, не определяет личность как высокоинтеллектуальную, способную интегрировать основные явления материальной и духовной культуры иноязычного государства [Матюшина А.В. 2003, С. 73]. В то же время изучение родного и иностранного языков является ключом к культуре народа, язык которого мы изучаем. Владение иностранным языком со всей определённой можно квалифицировать как компонент общей культуры человека, с помощью которого он приобщается к мировой культуре. Следовательно, обучения языку происходит через культуру и культуре через язык.

Тем самым в процессе обучения иностранным и родным языкам (в данном случае мы рассматриваем татарский язык), развивается духовность, ценностные ориентации, национальные культуры.

Язык и культура находятся в тесной взаимосвязи, в диалоге, во взаимодействии. Язык способен отражать культурно-национальную ментальность его носителей.

Модернизация высшего музыкального образования предполагает решение задач инновационного развития, что требует обновления содержания языковой подготовки. Это связано с изменениями, происходящими в образовательной, индустриальной, социально-культурной, межкультурной, ментальной и иных сферах.

Литература:

1. Библер В.С. Диалог культур и школа XXI века//Школа диалога культур: идеи, опыт, проблемы/Под ред. В.С.Библера. – Кемерово: АЛЕФ, 1993. - С.9-106.
2. Галимзянова И.И., Зарипова С.З. Формирование межкультурной коммуникативной компетенции студентов музыкантов в процессе обучения иностранным языкам в вузах искусств. // Вестник Казанского технологического университета. – 2013 – №6 – С. 387-390.
3. Галимзянова И.И. Интеллектуальный и творческий потенциал образовательной среды музыкального вуза в процессе иноязычной подготовки //И.И.Галимзянова материалы международной научной конференции «Интеллект. Культура. Образование», посвященной 85-летию со дня рождения РАО И.С. Ладенко, с элементами научной школы для молодежи. - Новосибирск, 2018. С.84-87.
4. Зеленкова, Елена Васильевна Формирование педагогической компетентности студентов музыкального вуза на основе междисциплинарной интеграции: автореферат дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. - Казань, 2014. -22с.
5. Матюшина А.В. Приобщение личности к иноязычной культуре в процессе изучения иностранных языков (Историко-педагогический аспект): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. - М., 2003. - 143 с.
6. Тер-Минасова С. Язык и межкультурная коммуникация/ С. Тер-Минасова. –

УМЕК-2022

М.: Слово, 2000. -с. 166.

УДК: 37

Асаналиева К. А. филол. илим. канд, kyyal.asanalieva07@gmail.com,
К. Тыныстанов ат. БИМУ, Кыргызстан

БАЛДАРГА ТААЛИМ-ТАРБИЯ БЕРҮҮДӨ ДРАМАНЫН РОЛУ

Орто мектепте окуучуларды асыл идеяларга, жогорку моралдык сапаттарга, жакшы менен жаманды айырмалай билген адеп-ахлактыкка, гумандуулукка, бийик аң-сезимдүүлүккө карата адаттарды тарбиялоого, турмушту таанып-билүү касиетин өстүрүүгө, адам турмушу жөнүндөгү билимин тереңдетүүгө, сынчыл ойлоно билүүгө карата таалим-тарбия берүүдө драманын ролу зор. Драмалык чыгармаларды үйрөтүүгө, талдоого карата таржымалданган тезис-талаптар ар дайым эле объективдүү боло бербейт, рационалдуу адабий методикалык аппараттар бир кыйла арбын болгону менен, терс көрүнүштөр, жагдайлар да болбой койгон эмес. Ырас, көркөм чыгармаларды окутуунун методикасынын өнүгүшүн иликтөө да, ал материалдарды окуучуларга үйрөтүүдө чыгармалардын жанрдык-стилдик, көркөм-эстетикалык бөтөнчөлүктөрүнө жана улуттук адабият, педагогика илимдерин башкы таяныч кылып келгендигин таржымалдап турат. Аталган маселени тарыхый планда иликтөө, андагы жетишкендиктерди, кемчиликтерди ачык көрсөтүү менен, адабиятты окутуунун методикасынын өнүгүшүн аналитикалык негизде үйрөнүүгө мүмкүндүк берди десек болот.

Өзөктүү сөздөр: драма, концепция, психологизм, тарых, актер, сцена, адеп-ахлак, адабият, көркөм чыгарма.

Асаналиева К.А., канд. филол. наук, доцент,
kyyal.asanalieva07@gmail.com, ИГУ им. К.Тыныстанова
Кыргызстан

РОЛЬ ДРАМЫ В ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ

В средней школе роль драмы огромна, так как учит воспитывать в себе благородные идеи, высокие нравственные качества, нравственность, человечность, высокую сознательность, умение различать добро и зло, развивать познание жизни, углублять свои знания о человеческой жизни, критически мыслить.

Хотя тезисные требования к преподаванию и анализу драматических произведений не всегда объективны, рациональных литературоведческих и методических приемов много, но есть и отрицательные явления и обстоятельства. Действительно, изучение развития методики обучения художественным произведениям также свидетельствует о том, что при обучении учащихся этим материалам основное внимание уделялось жанрово-стилистическим, художественно-эстетическим особенностям произведений и национальной литературы, педагогических наук. Изучение этого вопроса в историческом контексте, с четким указанием его достижений и недостатков, позволило на аналитической основе изучить развитие методики преподавания литературы.

Ключевые слова: драма, концепция, психология, история, актер, сцена, мораль, литература, искусство

Asanalieva K. A., Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor of the Department
Kyrgyz language and literature, ISU named after. K. Tynystanova
kyyal.asanalieva07@gmail.com, Kyrgyzstan

THE ROLE OF DRAMA IN TEACHING CHILDREN

In secondary school, the role of drama is enormous, as they teach to cultivate noble ideas, high moral

УМЕК-2022

qualities, morality, humanity, high consciousness, the ability to distinguish between good and evil, develop knowledge of life, deepen their knowledge of human life, and think critically. Although the thesis requirements for teaching and analyzing dramatic works are not always objective, there are many rational literary and methodological techniques, but there are also negative phenomena and circumstances. Indeed, the study of the development of methods for teaching works of art also indicates that when teaching students these materials, the main attention was paid to the genre-stylistic, artistic and aesthetic features of works and national literature, pedagogical sciences. The study of this issue in a historical context, with a clear indication of its achievements and shortcomings, made it possible to study on an analytical basis the development of literature teaching methods.

Key words: drama, concept, psychology, history, actor, scene, morality, literature, art.

Балдарды асыл идеяларга, жогорку моралдык сапаттарга, жакшы менен жаманды айырмалай билген адеп-ахлактыкка, гумандуулукка, бийик аң-сезимдүүлүккө карата адаттарды тарбиялоого, турмушту таанып-билүү касиетин өстүрүүгө, адам турмушу жөнүндөгү билимин тереңдетүүгө, сынчыл ойлоно билүүгө карата таалим-тарбия берүүдө драманын ролу зор. Адабияттын аталган башка тектеринен драманын айырмасы: ал, эреже катары, сахнага коюуга арналат. Түрдүү доорлордогу ар башка драматургдардын чыгармаларын алсак, андагы конфликтердин да табияты, мазмуну жана мүнөзү ар кыл болгонун көрөбүз. Антикалык дүйнөдөгү Эсхилдин инсан менен сокур тагдырдын ортосундагы (“Падыша Эдип”), орто кылымдагы Шекспирдин ишенчээктик менен караниеттиктин ортосундагы (“Отелло”), Пушкиндин кылмыш жолу менен бийликке жеткен өкүмдардын эс-акылы менен абийиринин ортосундагы (“Борис Годунов”) жана башкалар конфликтин биздин жогоруда айткан сөзүбүздү далилдейт.

“Сахналык өнөрсүз драмалык поэзия толук эмес; адамды толук түшүнүү үчүн ал кандай аракеттенерин, сүйлөгөнүн, сезгенин билүү аздык кылат, ал кандай аракеттенгенин, сүйлөгөнүн, сезгенин көрүү жана угуу ылаазым” - дейт көрүнүктүү адабиятчы Мухтар Борбугулов. “Сахнада аткарылганда гана драманын маани-маңызы аягына чейин өзүнүн түрүн алат. Адабияттык жактан сөз өнөрүнө таандык болуу менен бирге, башка жагынан, сахналык жагынан жалпы эле өнөр катарында аныктала турган жолу бар. Пьесадагы сахнага ылайык деп эсептелген нерсенин баары адабиятка эч тиешеси жок өзгөчөлүү көркөмдүк максатка баш иет. Бул көркөмдүк максат сахнага жана сырткы таасир берүүчү, мындайынча айтканда, көз көрө турган нерселерге негизделет” [3: 36].

Арийне, демейки драманы окутуудан музыкалык драманы окутуунун кыйла өзгөчөлүгү бар. Дегеле драмалык чыгармаларды окутууга караганда кыйла айырмалуу. Ошондуктан адегенде мына ошол жалпы айырмачылык менен өзгөчөлүктү билип алуу кажет. Драма сахнасыз, андан ажырап жашай албасын өз убагында Аристотель да айткан экен. Анын ою боюнча, бул жанрдагы чыгарманын негизги бөтөнчөлүгү драманын мазмунун адамдардын жандуу кыймыл-аракети, сөзү, жандоолору түзгөнүндө. Буга байланыштуу драма бир нече сүрөттөрдөн, көрүнүштөрдөн турат. Ошондуктан улуу жазуучу Н. Гоголдун сөзү менен образдуу айтканда, “драма сценада гана жашайт, ансыз ал жансыз денеге окшош”.

Драмалык чыгармалардагы каармандар эки жактуу жашайт: пьесаны окуганы боюнча окуучу тигил же бул каарманды элестетет жана драмадагы каарманды актёрдун сценада алып чыгып ойногону боюнча жашайт. Мисалы, жогоруда аталган драмалардын тиги же бул кейипкерин чыгармадан окуп алып элестеткенге караганда, сценада актер ал каармандардын ролун ойногону боюнча кабыл алуу алда канча түшүнүктүү. Бул айырмачылыкты (окуп алып элестетүү менен оюндун өзүн көргөндөгү айырмачылыкты) улуу сынчы В. Г. Белинский убагында эң сонун көрсөтүптүр. “Сиз “Гамлетти” окуганда, чыгарманы түшүнөсүз -деп жазат В. Г. Белинский, - бирок Гамлеттин өңүн, кебете-кешпирин, чачынын түсүн, үнүнүн

УМЕК-2022

кандайлыгын, манерасын, бир сөз менен айтканда, жандуу адамды көрө албайсыз. Драманы окуганыңыз боюнча гана элестеткенде, ал кандайдар бир чачы да, өңү да, көзү да бир түстөгү – мрамор түстөгү – статуяга окшоп турат. Сценалык искусствосуз драма толук кандуу боло албайт, сценалык чыгарманын маани-мазмунун түшүнүш үчүн аны окуп чыгуу жетишсиз, аны түшүнүш каармандын кыймыл-аракетин көрүп, сөзүн угуу керек”. Ошентип, “драмалык ой жалаң гана сценада өзүнүн акыркы формасына эгедер болуп, автор өз алдына кандай моралдык максат койгонун көрүүчүгө жеткире алат”. Бул жөнүндө окумуштуу Н. И. Кудряшев “Жакшы актер - драманы эң сонун айтып берүүчү артист өз оюнан бир сөз кошпосо да, сценада жакшы ойнолгон оюн ошол драма боюнча айтылган ар кандай кеңири сынга караганда бизге алда канча бат, алда канча кеңири түшүнүк берет”, - деп жазган [4: 63].

Демек, драмалык чыгармаларды класста талдоодон мурда окуучулар аларды сөзсүз театр сахнасынан көрүшү керек. Ансыз ар кандай драмалык чыгарманы талдоого мүмкүн эмес. Болгондо да аларды бир гана театрдан, тигил же бул образды бир гана актердун аткаруусунда көрбөстөн, ар кандай театрдан, ар башка актердун аткаруусунда көрүүнүн окуучулар үчүн пайдасы зор, себеп дегенде “Эгер ар кандай пьеса талаптагыдай коюлса, анда аларды чоңунан кичинесине чейин кайрадан жаңыртып, оңдоп, жашартып коюуга мүмкүн” экен – Гоголдун ою ушундай. Каарманга топтоштурган драматургдун оюн, идеясын актер сценада “жүзөгө ашырат” да, кандайдыр бир “өз алдынча” образ жаратат. Мисалы, Отелло - С. Бондарчук, Отелло -Ш. Бурханов, Отелло - М. Рыскуловду алалы. Булардын ар биринин “өзүнүн Отеллосу” бар. Ар бир актердун, мейли, ал чоңбу, кичинеби, “өзүнүн Гамлети”, “Лири”, “Курманбеги менен Тейитбеги” болот. Ошондуктан тигил же бул драмалык чыгарманы талдоодон мурда, аны ар кайсы театрдан көрүү керек деген талап коюлат.

Драма адабияттын башка түрлөрү менен жанрларынын касиеттерин өзүнө камтып, сиңирип, жаңылап, ага жаңы касиет, жаңы сапат берет. Ал адабияттын эпикалык жана лирикалык жанрларынын негизги касиеттерин өзүнө камтыйт. Адабияттын бардык жанрларынын, мейли эпос болобу, мейли лирика болобу, мейли драма болобу, алардын түпкү негизи жалпы, бир. Алардын бардыгынын өзүнө таандык жактары бар, бул жагынан, драма – адабияттын эпос жана лирика менен тең укуктуу жанры. Драма көбүнесе турмуштун оргуштаган агымын, өткөн процесстерин, буркан-шаркан түшкөн бороонун жана катуу кагылыштарын көрсөтүүгө ылайыкталган жана ушул эле маалда ал турмуштун ошондой мерчемдүү, түйүндүү, чечкиндүү учурлары аркылуу анын мааниси менен мыйзам ченемдүүлүктөрүн туура жана толук көлөмдө ачып берүү мүмкүнчүлүгүнө да ээ. Муну биз Шекспир жана Мольер, Островский жана Чеховдун драматургиясынан, Айтматовдун театралдык спектакль, кинофильмдердин негизинде жаткан чыгармаларынан көрө алабыз. Турмуштун драматизмин көрсөтүүнүн ыгы болуп эсептелген бул жанр эпостун болмушту сүрөттөөдөгү масштабдуулугун анын объективдүүлүгүн өзүнө сиңирет; эпос да турмуштун драмалык кырдаалын, мүнөздөрдүн кагылыштарын сүрөттөйт жана ошого умтулат. Драма жанры эпиканын бул жактарын ого бетер кеңейтип жана ого бетер тереңдетет.

Драманын сөзү театрдын сахнасында артисттин жандуу оюну, темпераменти, эмоциясы, дене кыймылы, сезүү-туйгусу менен кошулганда, анан дагы ал декорация, жарык, үн жана дагы бүгүнкү күндөгү табылып жана колдонулуп жаткан техникалык каражаттардын коштоосу менен күчөтүлүп көркүнө чыкканда, китептен окуганга же укканга караганда натыйжа көп эсе өсөт. Театрдын эң чоң артыкчылыгы жана кино менен телевидение кайталай жана ордун толтура албай турган жагы – жандуу көрүүчүлөрдүн алдында тирүү, жандуу, артистер ойногону, башкача айтканда, тирүү адамдардын алакасы түзүлөт.

Драматургиянын түрдүү жанрларынын түпкү белгилери жана жалпы касиети бар.

УМЕК-2022

Мисалы, кино драматургиянын да негизги элементи же баш мүчөсү – сөз, театралдык драма сыяктуу эле анын объектиси жана мазмуну, мурда айтылгандай, турмуштун драматизмин ачып берүү болуп эсептелет.

В. Маяковский театрга төмөнкүдөй аныктама берген: “Театр – чагылтып көрсөтүүчү күзгү эмес, чоңойтуп көрсөтүүчү айнек”.

Драма, чынын айтканда, адабияттын бир түрү гана эмес, ал алда качан адабияттын чек арасынан чыгып кеткен бир көрүнүш болуп эсептелет жана анын мааниси эми адабият теориясында гана эмес, балким, театр теориясынын негизинде да ачылып берилиши мүмкүн. Эпос жана лирикага салыштырганда драманын сырткы жана биринчи көзгө уруна турган айырмачылыгы анын диалог түрүндө жазылып, көшөгөлөргө же азыр бөлүмдөргө бөлүнүшү болуп эсептелет. Бир кездерде драмалык чыгармалар көшөгөлөргө, сүрөттөргө жана көрүнүштөргө бөлүнгөн. Шекспирдин заманында пьеса беш көшөгөдөн туруп, спектакль катары менен бир нече саатка созулса, кийинчерээк төрт көшөгө болуп, анан дагы кыскарып отуруп, бүгүнкү күндөгү спектаклдер эки бөлүмдөн турат да, бир жарым, эки сааттан ашпайт. Буга, бир жагынан, замандын динамикасы, мезгилдин темпи себеп болсо, андан кем эмес, балким, маанилүүрөөк фактор аудио-визуалдык өнөрдүн таасири роль ойнойт. Көшөгө, сүрөт, көрүнүш сыяктуу нерселер, жалпысынан алганда, көбүнчө техникалык нерселер – драманы уюштуруунун сырткы каражаттары. Ал эми драмада башкы жана туруктуу аракетти өнүктүрүүнүн, мүнөздөрүн ачуунун башкы каражаты – диалог, ошондой эле драмада монолог, репликалар да колдонулат, бирок реалисттик драмада башкы каражат – диалог. Ошону менен бирге диалог прозада да автордук сөз менен катар эле сүрөттөөнүн бир куралы болуп эсептелет. Драмада окуяларды жана процесстерди ачып берүү ыктары менен каражаттары тарыхый-эстетикалык жана адабий көркөмдүк себептер менен шартталат.

Адабияттын драмалык теги үчүн эпос жана лирикага салыштырганда конфликтинин ролу жана мааниси бөтөнчө экендигин эскерткенбиз. Ар кандай эле адабият чыгармасынын сюжетин өнүктүрүүдө конфликт тигил же бул даражада роль ойной турган болсо, драмада ал драматургиялык аракетти өнүктүрүүнүн башкы пружинасы жана мүнөздөрдү ачуунун негизги каражаты болуп кызмат кылат. Болмуш менен турмуштун кыймылдаткыч күчү болгон конфликт, бири-бирине карама-каршы турган күчтөр, түшүнүктөр, күрөштөр да башка ар кандай нерсе сыяктуу эле токтоосуз агым, кыймылда, өнүгүүдө болуп, өзүнүн маани-маңызын, түрүн, табиятын, көрүнүшүн өзгөртүп турат. Драмада окуянын жүрүшү да, негизги идеялардын ачылып берилиши да драмалык конфликтинин ачылышы аркылуу боло тургандыгына, ошондой эле кандайдыр бир идеялардын, максаттардын, принциптердин күрөшү жылаңач идеялардын, мүдөөлөрдүн кагылышы эмес экенине жогоруда токтолгонбуз. Бул жерде конфликт менен мүнөздөрдүн карым-катнашын туура түшүнүү – абдан маанилүү нерсе. Алар – бир нерсенин эки жагы сыяктуу жана диалектикалык ажырагыс бирдикте турган категориялар. “Айкын-ачык белгиленген мүнөздөр болсо, алар кагылышпай койбойт” (Горький). Драмада конфликт – бул, баарыдан мурда, адамдардын ортосундагы карым-катнаш, адамдардын, башкача айтканда, мүнөздөрдүн кагылышы дегенди туюнтат. Драмада, айрыкча, трагедия менен комедияда адамдардын ал же бул сапаттары, касиеттери, өзгөчөлүктөрү чоңойтулуп, күчөтүлүп, көзгө даана түшө турган болуп берилет.

“Шекспир – драманын Гомери; Шекспир өз драмаларында турмуштун жана поэзиянын бардык элементтеринин мазмунунан чексиз көркөм, бычын жагынан бийик турган жандуу бир бирдик жасаган. Аларда киши дүйнөсүнүн бардык азыркы абалы, анын бардык өткөндөгүсү, анын бардык келечеги көрсөтүлгөн; алар – бардык элдердеги, бардык замандардагы өнөрдүн өсүшүнүн көркөм гүлү, ширелүү мөмөсү”, - деп жазган Н. Г. Чернышевский [7: 5].

Драманын синтетикалык жанр катарындагы өзгөчөлүгү жөнүндө сөз кылганда, бир

УМЕК-2022

маселенин эки жагы жөнүндө айтууга туура келет:

1. Адабияттын бир жанры катарында өзү менен тектеш эпос жана лирика жанрлары менен карым-катнашы;

2. Жалпы эле сөз өнөрү катарында өнөрдүн башка түрлөрү менен болгон карым-катнашы.

Мугалим эсине алчу дагы бир нерсе: окуучу өзүн аздыр-көптүр аткаруучу катары эсептелгенде гана образдардын кулк-мүнөзүн, ой-пикирин, көңүл жайын тереңирээк билет. Мындан тышкары, “Театр микрофондо” деген радиоберүү кеңири пайдаланылат. Жыйынтыктап айтканда, драманы көрүү, окуу, радиодон угуу, асыресе анын каармандарынын сценалык жагына көңүл бөлүү, бул жанрдагы чыгармаларды окутуудагы өзгөчөлүк – дал ушул маселелердин баары драманы адабий чыгарма катары талдоону жокко чыгарбоого тийиш. Анын жанрдык табияты менен эстетикасына мүнөздүү мына ушул белгилер ар кандай драманы окутууда эске алынышы зарыл. Жогоруда программа сунуш кылган драмалык чыгармаларды окуучулар эң болбогондо мектеп сахнасынан көрүү керек деген пикир айткан элек. Чынында эле “Жаңыл”, “Каныбек”, “Атанын тагдыры” “Курманбек” же жогорудагы эле эки драма мектеп сахнасында даярдалууга туура келсе, анда ал пьесалардын сахнада ишке ашышына адабият мугалими катышат да, аны даярдоодо төмөнкү нерселер эске алынат.

1. Сахнада коюш үчүн тандалып алынган драма адабияттык жана сценалык жактан терең анализделет. Драма бүт окулуп чыгып, окуучулардын жөндөмдүүлүгүнө жараша ролдор бөлүштүрүлөт, ар бир бала текстин көчүрүп, оюнду коюуга байланыштуу үй тапшырмалары берилет.

2. Мындан кийин ролдордун үстүндө иштөө башталат: ар бир окуучу көчүрүп алган текстин жаттайт, аны өз сөзүндөй кылып сүйлөөгө жатыгат. Каармандардын психологиясынын өзгөчөлүгүн, кулк-мүнөзүн билип, анын сырын ачууга аракеттенет. Диалогдо сүйлөшө турган адамы (партнер) менен жандуу, ишенимдүү, жасалма эмес, табигый аңгемелешүүгө көнүгүп, текстти чын жүрөктөн, чын дилден өздөштүрөт.

3. Театр тилинде “выгородка” деген термин бар. Бул “болжолдуу жасалга” деген түшүнүктү билдирет. Мындан кийин болжолдуу жасалгада иштөө башталат. Тигил же бул ролду аткарып жаткан окуучу бул учурда сахнада болуп жаткан окуяны дал эле турмуштук окуя катары кабыл алып, “жокту бардай кылып” сүйлөп жатканына өзүн да, өзгөнү да ишендирүүгө машыгат.

4. Жогорку жумуштардан кийин мизансценаларды түзүү башталат. Ачыгыраак айтканда, бул персонаждын мүнөзүнө, сүйлөгөн сөзүнүн маанисине жараша аракет-кыймылдарды жаратуу, фантазиянын жардамы менен чыгармачылык ой жүгүртүп, табылган мизансценаларды жандандырып, ар бир сөздү сүйлөө убагында доош толкундары менен үн ыргагын туура пайдалана билүү. Мындай жумуш бир нече жолу кайталанмайынча, адатка айланып калыптана койбойт.

5. Газета-журналдардан, илимий эмгектерден ролго тиешелүү материалдарды окуу. Турмуштан, кинодон, сахнадан көргөндөрүн топтоштуруп, ошол ролду аткарууда аларды пайдалануу.

6. Адегенде ролдордун айрым сүрөттөрү менен көрүнүштөрү гана аткарылат. Акырында ал бүтүн драма боюнча баштан аяк кайталанат. Муну театр тилинде прогон деп коюшат.

7. Пьесага керектүү буюм-тайымдар, жасалгалар, кийимдер менен реквизиттер күн мурун даярдалат. Пьеса баштан аяк бир-эки сапар коюлуп бүткөндөн кийин, бүт жасалгалары: жарык, шоокум, музыка үндөрү менен кайрадан коюлат. Театр тили менен айтканда, муну сводный деп коюшат.

8. Мындан кийин пьеса бүт кийим-кече, грим, музыка ж. б. жасалга менен кадыресе

УМЕК-2022

көрсөтүп жаткандай абалга жеткирилет. Бул генералдык деп аталат.

9. Генералдык репетиция талкууланып, андагы кемчиликтер оңдолуп, пьесаны коюу үчүн акыркы даярдык өткөрүлөт.

10. Ошондой генералдык репетициядан кийин оңдолуп, көрүүчүлөргө биринчи жолу тартууланган спектаклди премьерa дейбиз. Дал ушул убактан ары карай драманын сахнада жашоо доору – экинчи өмүрү башталат.

Эгер орто мектепте драманы окутуу маанилүү маселелердин бирине кирип, педагогикалык ишмердүүлүктүн өзгөчө бир касиетке ээ тармагы катары эсептелсе, анда көркөм чыгарманы талдап үйрөтүү анын негизги өзөгүн түзүп турат, тагыраак айтканда, көркөм чыгармага талдоо жүргүзүү менен ар бир окуучу адам баласынын аң-сезиминин ишмердигине кирген көптөгөн маселелерди көркөм образдуулук аркылуу анализдеп үйрөнө алат. Драманы окутуу жана анын методикасынын ролу орто мектептеги окуу процессинде жогору экендиги талашсыз. Адабиятты окутуу жана анын методикасына тиешелүү көптөгөн маселелер, негизинен, драмалык чыгармаларды талдап үйрөнүү проблемалары менен тыгыз байланышта турат. Драманы мектептерде үйрөнүүнүн сферасынан сүрөткердин өмүрүн, чыгармачылыгын алып таштаганда, көркөм материалды окуу, талдоо, класстан тышкары окуу жана башка аракеттерди ичине алган өзүнчө бир уникалдуу татаал кубулушка айланып чыга келет. Муну “татаал кубулуш” деп өзүнчө бөлүп карап жаткандыгыбыздын себеби, драмалык чыгармага талдоо жүргүзүү окутуу процесстерин толук ичине алган, мугалим менен окуучунун бардык ишмердиктерин камтыйт. Ал процессти жөнгө салууда окутуу, үйрөнүүнүн органикалык байланышынын алкагында мугалим жана окуучунун эле эмес, улуулар менен кичүүлөрдүн ортосундагы муундан-муунга өткөн улуулукту, асыл наркты, көркөм бийиктикти, акыл-эстик тереңдикти өтмө катар жуурулуштуруп, кандайдыр бир мыйзам ченемдүүлүктө, бирин-бири шарттап турган көп жактуу байланыштарда жашаган өзүнчө бир ишмердүүлүк болуп саналат.

Драмалык чыгармасыз жана ага талдоо жүргүзүүсүз адабият сабагын, ал тургай, окуу процессин толугу менен элестетүү кыйын. Качан көркөм чыгармачылык жана ага карата эстетикалык ой жүгүртүү киргенде гана окуу процессиндеги адабият сабагы толук кандуулукка айланары, ал эми балдар жеткиликтүү билим алуулары талашсыз. Демек, драмалык чыгармага талдоо жүргүзүү адабият сабагынын өзүнчө бир бутагы гана болуп эсептелбестен, адабият теориясын үйрөнүүнүн жана жеткиликтүү кабылдоонун, андан ары көркөм ой жүгүртүүгө жетишүүнүн мыйзам ченемдерин ачып, окуу процессиндеги принциптерин, формаларын, методдорун аныктоо аркылуу практикада колдоно билүүгө чейинки чекке алып барат. Натыйжада, ушул аракет ар бир сабакта усулдук ыкмаларды өркүндөтүп, мугалим менен окуучунун изденүүсүн шарттап туруучу талдоо аркылуу үйрөнүүнүн органикалык байланышын камсыз кыла алган өзүнчө бир ишмердүүлүккө алып бара алат.

Драмалык чыгарманын өзгөчөлүгү искусствонун бир түрү болгондугу менен катар окутууда анын билим, тарбия берүүчүлүк, эстетикалык табитин калыптандыруучулук мүнөзгө ээ болгондугу аркылуу айырмаланат. Жогорку идеяга жана эстетикага сугарылган драма философия менен илимге караганда алда канча көрсөтмөлүү, алда канча ишенимдүү жана түшүнүктүү. Көбүрөөк окулушу, анын натыйжасында элге кеңири таралышы аркылуу философияга караганда драмалык чыгарма – алдыңкы идеяны пропaгaндaлоонун эң бир жөнөкөй, жеңил, ийкемдүү, кеңири таралган түрү. Адабият сабагында драмалык чыгарма окуучуларга таасир этүүнүн кубаттуу куралы экендигин көрөбүз, себеби ал адам турмушу жөнүндө баяндагандыгы менен башка сабактардан айырмаланат. Драмалык чыгарма бардык

УМЕК-2022

окуучуларга таасир бере бербейт, алардын кызыгышы, биринчи кезекте, окуткан адабият мугалимине байланыштуу экендиги талашсыз. Педагогдун чеберчилиги жетишсе, окуучулар кандай чыгармаларга кызыгат, эмне себептен ошондой китептерге суктанууда, мына ушул маселелердин тегерегинде социологиялык да, психологиялык да анализдерди жүргүзүү менен окуучулардын көркөм адабий дүйнөсүндөгү таңгычтыкты аныктап алат. Практика ырастагандай, балдарды кызыктыруунун, алардын жан дүйнөсүн ойготуунун мугалимден талап кылынган бирден-бир жолу, сүрөткердин чеберчилигин, сөз өнөрүнө каткан керемет дүйнөсүн, сырларын ачып берүүчү ыкма болуп көркөм окуу саналат. Мугалимдин көркөм окуусунун мааниси жөнүндө методикалык эмгектерде көп эле айтылып жүрөт. Мына ушул жерден бир нерсеге көңүл бурушубуз керек. Адабий процессте көркөм чыгарманы талдаган адабиятчыдан же сынчыдан айырмаланып, орто мектепте көркөм чыгарманы анализдөөдө адабият мугалиминин жеке сапаттары дагы маанилүү роль ойнойт.

Кыскасы, аталган маселелерди тарыхый планда иликтөө жана драма жанрын окутуунун заманбап технологиясын сунуш кылуу, албетте, аталган илимдин алгалашына олуттуу салым кошо алат.

Адабияттар:

1. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуу методикасы [Текст] \Алымов Б. - Фрунзе: Мектеп,1984.
2. Беляев М. Л. К вопросу об изучения в 8-классе драматического и эпического образа-персонажа [Текст] \ Беляев М. Л. В кн.: Преподавание литературы в 8-классе. – М., 1958, 60-б.
3. Борбугулов М. Адабият теориясы.[Текст] \Борбугулов М. -Бишкек, 1996.
4. Кудряшев Н. И. Изучение драматических произведений [Текст] \Кудряшев Н.И. //Литература в школе, 1954. 63-б.
5. Муратов А. Кыргыз адабияты сабагында көркөм тексттин маңызын ачуу [Текст] \Муратов А. -Бишкек: Айат, 2008. -29-31-бб.
6. Соловьева Н. М., Зоводская Т. Ф. Выразительное чтение в 4-8 классах [Текст] \Соловьева Н. М., Зоводская Т.Ф. –М.: Просвещение, 1983. - 4-б.
7. Чернышевский Н. Г. Эстетические отношения искусства к действительности [Текст] \Чернышевский Н. Г. –М., 1955. - 5-б.

UMEK-2022

УДК: 373.2

Fatih BENGÜ
Ahmet Yesevi Üniversitesi,
fatihbengu1977@hotmail.com

Ali Çağatay KILINÇ
Karabük Üniversitesi,
cagataykilinc@karabuk.edu.tr

OKUL ÖNCESİ ÖĞRETMENLERİNİN PANDEMİ SÜRECİNDE SINIF YÖNETİMİNDE YAŞADIKLARI SORUNLAR¹

Bu araştırmanın amacı, pandemi sürecinde okul öncesi öğretmenlerinin sınıf yönetiminde yaşadıkları sorunları incelemektir. Nitel araştırma yöntemi ve fenomenoloji deseninde kurgulanan bu araştırmaya, Samsun İli Atakum İlçesinde bulunan resmi anaokullarda görev yapan toplam 10 okul öncesi öğretmeni katılmıştır. Araştırmada katılımcıların belirlenmesinde amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme kullanılmıştır. Veri toplama amacıyla araştırmacılar tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Veriler içerik analizi tekniğiyle çözümlenmiştir. Araştırma sonucunda, öğretmenlerin maske nedeniyle öğrencilerle iletişim kuramama, toplu etkinlik düzenleyememe, materyal kullanamama, bireysel etkinlik düzenlemek zorunda kalma gibi sorunlar yaşadıkları; bu sorunları aşmak için evden materyal isteme, bireysel etkinlik yapma ve aile iletişimini güçlendirme gibi yöntemler geliştirdikleri ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Okul öncesi öğretmeni, sınıf yönetimi, pandemi, nitel araştırma, fenomenoloji.

Бенгү Фатих,
Ахмет Йесеви университеті, Казакстан
fatihbengu1977@hotmail.com

Кылынч Али Чағатай,
Карабүк университеті, Түркия
cagataykilinc@karabuk.edu.tr

МУГАЛИМДЕР ПАНДЕМИЯЛЫК ШАРТТА КЛАСС БАШКАРУУДА ТУШ БОЛГОН КӨЙГӨЙЛӨР

Бул изилдөөнүн максаты – пандемия процессинде мектепке чейинки билим берүү мекемелеринин мугалимдеринин класстарды башкаруудагы көйгөйлөрүн изилдөө. Сапаттык изилдөө ыкмасы жана феноменология үлгүсүндө курулган бул изилдөөгө Самсун Атакум районундагы мамлекеттик бала бакчаларда иштеген жалпы 10 мектепке чейинки билим берүү мугалими катышкан. Изилдөөнүн катышуучуларын аныктоо үчүн максаттуу тандоо ыкмаларынын бири болгон критерийлер боюнча тандоо колдонулган. Маалыматтарды чогултуу үчүн изилдөөчүлөр тарабынан иштелип чыккан жарым структураланган интервью формасы колдонулган. Маалыматтар контент-анализ ыкмасы менен талданган. Изилдөөнүн жыйынтыгында мугалимдердин беткаптан улам окуучулар менен тил табыша албаганы, жамааттык иштерди уюштура албагандыгы, материалдарды колдоно албагандыгы, жекече иш-чаралар; бул көйгөйлөрдү жоюу үчүн үйдөн материал суроо, жеке иш-аракеттерди жасоо, үй-бүлөлүк байланышты чыңдоо сыяктуу ыкмаларды иштеп чыккандыгы аныкталган.

Өзөктүү сөздөр: мектепке чейинки тарбиячы, классты башкаруу, пандемия, сапаттык изилдөө, феноменология

¹ Бул чалышма, Ahmet Yesevi Üniversitesi bünyesinde Fatih Bengü tarafından hazırlanan ve Ali Çağatay Kılınç tarafından yönetilen Tezsiz Yüksek Lisans bitirme projesinden üretilmiştir.

УМЕК-2022

Бенгю Фатих,
Университет Ахмета Есеви, Республика Казахстан
fatihbengu1977@hotmail.com

Кылынч Али Чагатай,
Университет Карабюк, Турецкая Республика
cagataykilinc@karabuk.edu.tr

ПРОБЛЕМЫ ДОШКОЛЬНЫХ УЧИТЕЛЕЙ В УПРАВЛЕНИИ КЛАССОМ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ

Целью данного исследования является изучение проблем, с которыми сталкивались педагоги дошкольных учреждений в управлении классом в период пандемии. В этом исследовании приняли участие 10 воспитателей дошкольных учреждений, работающих в государственных детских садах Самсун-Атакумского района, которые были построены по методу качественного исследования и модели феноменологии. Критериальная выборка - один из методов целенаправленной выборки, она использовалась для определения участников исследования. Для сбора данных использовалась форма полуструктурированного интервью, разработанная исследователями. Данные были проанализированы методом контент-анализа. В результате исследования было установлено, что у учителей были такие проблемы, как невозможность общения с учениками из-за маски, неумение организовать коллективную деятельность, неумение пользоваться материалами, необходимость организовывать индивидуальные занятия, виды различной деятельности. Было обнаружено, что для преодоления этих проблем они разработали такие методы, как получение материалов из дома, выполнение индивидуальных действий и укрепление семейного общения.

Ключевые слова: педагог дошкольного образования, классное руководство, пандемия, качественные исследования, феноменология.

Fatih BENGÜ
Ahmet Yesevi University,
fatihbengu1977@hotmail.com

Ali Çağatay KILINÇ
Karabuk University,
cagataykilinc@karabuk.edu.tr

THE PROBLEMS EXPERIENCED BY PRE-SCHOOL TEACHERS IN CLASSROOM MANAGEMENT DURING THE PANDEMIC PROCESS

The purpose of this research is to examine the problems experienced by preschool teachers in classroom management during the pandemic process. A total of 10 pre-school teachers working in public kindergartens in Samsun Atakum District participated in this research, which was constructed in the qualitative research method and phenomenology pattern. Criterion sampling, one of the purposive sampling methods, was used to determine the participants in the study. A semi-structured interview form developed by the researchers was used for data collection. The data were analyzed by content analysis technique. As a result of the research, it was determined that the teachers had problems such as not being able to communicate with the students due to the mask, not being able to organize collective activities, not being able to use materials, and having to organize individual activities; In order to overcome these problems, it has been revealed that they have developed methods such as asking for materials from home, doing individual activities and strengthening family communication.

Keywords: Preschool teacher, classroom management, pandemic, qualitative research,

UMEK-2022

phenomenology.

Okul öncesi eğitim, bir çocuğun doğumundan ilkökul çağına kadar tüm yaşantısını içeren bir eğitim sürecidir (Yaşar ve Aral, 2010). Bu dönem çocuğun fiziksel, bilişsel, dilsel, duygusal, psikomotor ve sosyal gelişiminde önemli ilerlemelerin kaydedildiği, öz bakım becerilerinin kazanıldığı ve kişilik yapısının şekillendiği bir dönemdir. Bu süreçte elde edilen kazanımlar, yaşam boyu etkisini sürdürebilmektedir. Bu nedenle okul öncesi dönemin etkili bir şekilde sürdürülmesi yaratıcı, mutlu ve sağlıklı bireylerin yetiştirilmesi bakımından oldukça önemlidir (Yıldız Bıçakçı, 2009). Çocuklar okul öncesi dönemde kendilerini korumayı, paylaşmayı, haklarını korumayı, başkalarının duygusal ve fiziksel haklarına zarar vermemeyi öğrenmektedirler (Yavuzer, 2006). Zira yapılan araştırmalar, okul öncesi eğitimin çocukların özellikle zorunlu eğitim sürecine iyi uyum sağlamaları açısından kritik olduğunu göstermektedir (Taba vd., 1999). Öte yandan okul öncesi eğitimi etkili ve kaliteli bir şekilde sürdüren çocukların bedensel, zihinsel, dilsel, duygusal ve sosyal gelişim bakımından diğer çocuklara kıyasla daha ileri seviyede oldukları; bu çocukların kişilik gelişiminin erken yıllarda başladığı, çevre ve okula uyum konusunda daha az sorun yaşadıkları tartışılmaktadır (Hong, 2004). Dolayısıyla çocukların yaşamlarında belirleyici bir öneme sahip olan bu ilk okul deneyimi, çocukların bilinçli düzenlemeler yaparak hem kendi kişisel yaşantıları hem de sosyal yapıda daha iyi bir gelecek kurmaları bakımından önemlidir (Gezgin, 2009). Diğer taraftan okul öncesi eğitimin niteliğinde programı yürüten öğretmenlere önemli görevler düştüğü de açıktır (Güven ve Cevher, 2005).

Öğrencilerle uzun süreli ve yakın etkileşim kuran bir aktör olarak öğretmenin temel işlevi, öğrenmeyi kolaylaştırmaktır (Açıkgöz, 2003). Öğretmenlerin etkili öğrenme ve öğretme ortamı oluşturmasının temel koşullarından biri de sınıf yönetimi becerisidir (Norris, 2003). Sınıf yönetimi genel anlamda öğrencilerin öğrenme gereksinimlerini optimum düzeyde karşılamak amacıyla sınıf ortamının düzenlenmesi olarak görülebilir (Kayıkçı, 2009). Başka bir ifadeyle sınıf yönetimi, öğrenci gruplarıyla bir organizasyon olarak güvenli bir öğrenme ortamı yaratmaya yönelik davranış standartlarının formüle edilmesi ve geliştirilmesine dayanmaktadır (Celep, 2002). Sınıf yönetiminin en önemli noktası, öğrenmeye doğrudan etkisidir. Bu açıdan sınıf yönetimi, öğrenmenin organizasyonu olarak tanımlanabilir (Sabancı, 2008). Sınıf yönetimi bireyi, disiplini ve öğretimi kapsayan üç boyutlu bir yapıdır. Birey boyutunda öğretmenin öğrencilere yönelik beklentileri, davranışları ve tutumlarıyla öğrencilerin bu beklentiyi karşılamaya dönük davranışları yerine getirme düzeyleri bulunmaktadır. Disiplin boyutunda öğrencilerin sınıf kurallarını benimseyip uygulaması ve öğretmen tarafından kullanılan disiplin yöntemleri yer alırken öğretim boyutunda öğretim etkinliklerinin planlanması, öğretim ortamının düzenlenmesi ve zaman yönetimi yer almaktadır (Güven ve Cevher, 2005).

Son yıllarda küresel boyutta etkili olan COVID-19 pandemisiyle birlikte yaygınlaşan uzaktan eğitim uygulamaları, sınıf yönetimi ve etkinliği konusunda paradigma değişimine neden olmuştur (Bozkurt, 2020; Ertuğ ve Gündüz, 2021). 2019 yılı sonlarında Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan ve 2020 yılı Mart ayı ile birlikte Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından Pandemi ilan edilen COVID-19 salgını dünya genelinde sosyal, kültürel, ekonomik ve sağlık alanında olduğu gibi eğitim alanında da etkili olmuştur (Arslan ve Şumuer, 2020). Salgınla birlikte ülkeler eğitim alanında farklı arayışlara ve alternatif uygulamalara yönelmiştir. Nitekim salgın nedeniyle 20 Mart 2020'de aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 124 ülke tüm düzeydeki okullarda örgün eğitime ara vermiş ve uzaktan eğitime geçmiştir (Arık, 2020). Zorunlu uzaktan eğitim uygulaması daha önce uzaktan eğitim deneyimi olmayan okul öncesi öğretmenler için sınıf yönetimi açısından yeni bir başlangıç olmuştur (Ergüç Şahan ve Parlar, 2021). Pandemi ile birlikte ortaya çıkan yeni normalde, öğretmen ve öğrenci rolleri ile eğitim kurumu rolleri eğitim sistemi içerisinde yeniden konumlandırılmıştır (Bozkurt, 2020). Pandemi koşullarında öğretmenler sınıf yönetimi başta olmak üzere öğrenciyi motive etme,

UMEK-2022

etkinlik düzenleme ve disiplin sağlama gibi konularda zorlanırken (Arslan ve Şumuer, 2020) öğrenciler ihtiyaç duydukları öğrenme sorumluluğunu almaya yönelik özgüven ve öz yönelim gibi alanlarda zorlanmaktadır (Bozkurt, 2020). Bu araştırmanın temel amacı, COVID-19 pandemisi sonrasında okul öncesi öğretmenlerinin sınıf yönetimi sürecinde yaşadıkları sorun alanlarını ortaya koymak ve buna ilişkin çözüm önerileri sunmaktır. Bu temel amaç doğrultusunda araştırmada aşağıdaki soruların yanıtları aranmaktadır:

1. Okul öncesi öğretmenlerinin pandemi sürecinde sınıf yönetiminde yaşadığı sorunlar nelerdir?
2. Okul öncesi öğretmenlerinin pandemi sürecinde sınıf yönetiminde yaşadığı sorunların eğitim-öğretim sürecine yansımaları nasıl olmuştur?
3. Okul öncesi öğretmenlerinin pandemi sürecinde sınıf yönetiminde yaşadığı sorunlara yönelik çözüm önerileri nelerdir?

Pandemi Nedir?

Salgın hastalıklar dünya tarihinin en önemli konularından biridir. Geçmişte yaşanan salgın hastalıklar dikkate alındığında bu olayların insanlık tarihinin göz ardı edilemeyecek gerçekleri olduğu anlaşılabilir. Göç, savaş ve ticaret gibi olaylar yoluyla insanlar arasında oluşan artan etkileşim, mikropları mutasyona uğratarak salgın hastalıklara neden olmaktadır. Öte yandan temiz su kaynaklarının azalması, insanların yaşam kalitesinin düşmesi, yetersiz beslenme ve iklim değişikliği gibi nedenler de hastalıklara zemin hazırlamakta ve pandemilere neden olmaktadır (Tekin, 2021). 2009 başlarında yeni bir domuz gribi (H1N1) influenza virüsünün aniden ortaya çıkması ve hızla küresel olarak yayılmasıyla birlikte “pandemik” kelimesinin anlamı ve pandemilerin nasıl tanınacağı konusu yeniden gündeme gelmiştir. Pandeminin üzerinde anlaşmaya varılan bir anlamı olmadığı için popüler medyada ve bilimsel yayınlarda bu ifadeyle ilgili tartışmalar yoğunlaşmıştır (Altman, 2009). Resmi sağlık kurumları, bilim insanları ve medya tarafından pandemi ifadesinin kullanımı farklılık gösterebilmektedir. Örneğin, bazıları bir pandemi ilan etmek için bir bulaşıcılık seviyesinin yeterli olduğunu savunurken diğerleri enfeksiyonun ciddiyetinin de dikkate alınması gerektiğini savunmaktadır (Enserink, 2009). 17. ve 18. yüzyıllarda, salgın ve pandemi terimleri, çeşitli sosyal ve tıbbi bağlamlarda belirsiz bir şekilde ve çoğu zaman birbirinin yerine kullanılmıştır (Morens vd., 2009). Modern tanımlarda ise pandemi, çok geniş bir alanı kaplayan ve genellikle nüfusun büyük bir bölümünü etkileyen yaygın ve bir bölge, ülke, kıta veya küresel çapta dağılmış veya yaygın olarak meydana gelen salgın olarak açıklanmaktadır (Last, 1996).

Covid 19 Pandemisi ve Eğitim Sürecine Etkileri

Çin’in Wuhan kentinde 2019 sonunda görülen ve 2020 yılı Mart ayı ile birlikte DSÖ’nün Pandemi kabul ettiği COVID-19 dünya genelinde sosyal, kültürel, ekonomik ve sağlık alanında olduğu gibi eğitim alanında da etkili olmuştur (Arslan ve Şumuer, 2020). Kalabalığı azaltmak için ülkeler sokağa çıkma yasağı, işyeri devamsızlığı, okulların kapatılması ve ulaşım olanaklarının askıya alınması gibi çeşitli önlemler almıştır. COVID-19 pandemisinin yayılmasını kontrol etmek için dünyadaki ülkelerin çoğu eğitim kurumlarını geçici olarak kapatmıştır. Dünyadaki öğrenci nüfusunun yüzde 90’ından fazlası bu kapanmalardan etkilenmiştir (Tarkar, 2020). Türkiye’de de küresel pandeminin ilanıyla birlikte 16 Mart 2020’de okullar kapatılmış ve her düzeyde uzaktan eğitim uygulamasına geçilmiştir. Böylece son zamanlarda yüz yüze öğrenmeye alternatif olarak değerlendirilen ve yüz yüze öğrenmenin ek bir unsuru olan uzaktan eğitim, COVID-19 salgını sırasında tek eğitim uygulamasına dönüşmüştür (Kaya, 2020).

Ülkeler başlangıçta COVID-19 salgınına durdurmak için acil bir çözüm bulamamışlardır. Okulların ve üniversitelerin kapatılması yalnızca genç öğrencilerin öğreniminin sürekliliği üzerinde

UMEK-2022

kısa vadeli bir etki yaratmamış, aynı zamanda uzun vadeli etkilere zemin hazırlamıştır (Tarkar, 2020). Bu nedenle pandemi yalnızca öğrenmeyi değil, aynı zamanda hem eğitimcilerin hem de öğrencilerin psikososyal refahını etkilemiştir (Upoalkpajor ve Upoalkpajor, 2020). Okul, çocukların eğlenebilecekleri, sosyal farkındalık ve sosyal becerileri geliştirebilecekleri bir yerdir. Okula devamın önemli nedenlerinden biri, çocuğun farklı alanlarda bilgi ve beceri geliştirebilmesidir. Diğer yandan okula gitmemek veya okula devam etmemek beceri gelişimini olumsuz etkileyebilir. COVID-19 pandemisinde okulların kapanması öğrenme ve okullaşma yapısını, öğretim ve değerlendirme metodolojilerini etkilemiştir. Okulların kapatılması aileleri de etkilemiştir. Aileler okulsuzluğun etkilerini en aza indirmek için evde öğrenme uygulamalarından çocuklarına daha fazla destek olmak durumunda kalmışlardır. Ayrıca ebeveynler, uzaktan eğitimi anlamada ve kullanmada çeşitli sorunlar yaşamışlardır. Örneğin bazı ebeveynler teknoloji farkındalıklarının sınırlı olması nedeniyle çocuklarını çevrimiçi ders almaları için yeterince yönlendirememiştir. İnternet bağlantısı da tüm öğretmenlerin, öğrencilerin ve velilerin önünde büyük bir zorluk olmuştur. Öğretmenler, öğrenciler ve veliler zayıf bağlantı nedeniyle birçok sorunla yüzleşmek zorunda kalmıştır (Tarkar, 2020).

Sınıf Yönetimi ve Önemi

Sınıf, en basit ifadeyle, öğrencilerin ve öğretmenlerin bir araya geldikleri bir öğrenme-öğretme ortamıdır. Sınıf yönetimi ise eğitim-öğretim faaliyetlerini geliştirmek ve eğitimin niteliğini artırmak suretiyle öğrenci öğrenmesine en üst düzeyde yardımcı olmanın hedeflendiği bir süreçtir (Korkut ve Babaoğlu, 2010). Başka bir anlatımla sınıf yönetimi, öğrencilerin eğitim hedeflerine ulaşmasına yardımcı olacak ve öğrenmelerini kolaylaştıracak sınıf koşullarını yaratmayı ve iyileştirmeyi amaçlayan bir dizi kural, kavram ve ilkedен oluşan bir süreç olarak okunabilir (Aydın, 2007). Sınıf yönetimi öğretmenlerin sınıf içerisinde olumlu bir öğrenme iklimi oluşturarak öğrencilerin kendisini rahatça ifade etmelerine ve sahip oldukları potansiyeli ortaya koymalarına fırsat sağlama sürecine göndermede bulunmaktadır (Turan, 2006).

Sınıf yönetimi, çoğunlukla öğretmenlerin öğrencilerinin bir ders sırasında organize, düzenli, odaklanmış, dikkatli, görev başında ve akademik olarak üretken bir şekilde hareket etmelerini sağlamak için kullandıkları genel beceri ve stratejilerin bir aracıdır. Sınıfın etkili bir biçimde yönetildiği durumlarda öğretmen-öğrenci ve öğrenciler arasında olumlu ilişki ve etkileşimlerin oluşması beklenebilir (Levin ve Nolan 2000). Zira etkili bir sınıf yönetimiyle sınıfta pozitif iklimi oluşturmak öğretmenlerin temel hedefi olarak görülmektedir (Taşdan ve Kantos, 2007).

Sınıf yönetimi, öğrencilerin sorumluluk duygusu geliştirdikleri, kendilerini değerlendirdikleri, kendilerini kontrol ettikleri ve bireysel kontrolü içselleştirdikleri bir araç olarak görülmektedir. Sınıftaki yaşamı önceden belirlenmiş hedefler doğrultusunda gerçekleştirmede öncelikli olarak sorumluluk öğretmene aittir. Başka bir deyişle öğretmen, sınıftaki öğrenme ortamını düzenlemekten ve yönetmekten sorumludur. Bu nedenle öğretmenin sınıf yönetimi ilke ve yöntemlerine hakim olması ve bunları işe koşabilmesi önemlidir. Böylece sınıftaki yaşam daha keyifli, üretken ve ödüllendirici hale gelebilir (Aydın, 2007). Fiziksel olarak iyi organize edilmiş bir eğitim ortamında öğretmenlerin önemli görevlerinden biri, öğrencilerin davranışlarını kontrol etmelerine yardımcı olacak, kabul edilebilir kurallar, uygulamalar ve yöntemler geliştirmeleridir (Sarı, 2002).

Sınıf Yönetiminde Öğretmenlerin Yaşadıkları Sorunlar

Sınıf yönetimi özellikle öğretmenliğin ilk yıllarında önemlidir. Zira genç ve deneyimsiz öğretmenlerin çoğu, sınıfta disiplin sorunu ile karşılaşmaktadırlar (Gordon, 1996). Fakat davranış yönetimi konusunda karşılaşılan zorluklar yalnızca deneyimsiz öğretmenlerle sınırlı değildir; birçok deneyimli öğretmen de sınıf yönetimi konusunda zaman zaman farklı stratejilere ihtiyaç duymaktadır (Özyürek, 1996). Öğretmenlerin sınıf yönetimi konusunda karşılaştıkları zorluklar öğretmen kadar

UMEK-2022

sınıfın yapısı ve öğrenciyle de ilgilidir. Öğretmenler istedikleri şekilde öğretemedikleri zaman, güçlü bir başarısızlık duygusu yaşayabilirler. Birikmiş deneyim ve sınıf yönetimi ilkelerinin belirli bir düzen içinde uygulanması bu sorunları ortadan kaldırmada etkili olabilir (Gürsel, 2005).

Öğretmenlerin sınıf yönetiminde karşılaştıkları sorunlardan biri de sınıf içi disiplin sorunlarıdır. Öğrencilerin olumsuz davranışları bireysel, arkadaşlarıyla ilgili ve öğretmenlerle ilgili olumsuz davranışlar olarak sınıflanabilmektedir. Bireysel olarak öğrencilerin gösterdiği olumsuz davranışlar; derste izin almadan konuşma, derse hazırlık yapmadan gelme, kaba söz ve davranışlarda bulunma, yaşadıkları başarısızlık konusunda sürekli mazeret üretme olarak sıralanırken arkadaşlarına karşı istenmeyen davranışlar açısından en sık sergiledikleri arasında, öğretmene sürekli olarak birbirlerinden şikayet etme bulunmuştur (Bayar, 2014; Balay ve Sağlam, 2008; Bayar ve Kerns, 2015). Bir öğrenci çeşitli nedenlerle istenmeyen davranışlar sergileyebilir. İstenmeyen davranışlar çeşitli nedenlerle ortaya çıkabilir. Sınıfta istenmeyen davranış etkileyen faktörlerden bazıları öğrenci özellikleri, sınıf yapısı, müfredat, öğretim yöntemleri, öğrenci başarısı ve öğretmen özellikleridir. Sınıf dışındaki etmenler arasında aile, oyun ve arkadaşlar, yaşam ve kültür, medya, okul yönetimi, okulun konumu ve ulaşımı, veli-öğretmen ilişkileri, ekonomik başarısızlık, araç-gereç eksikliği ve yetersiz eğitim hizmetleri yer almaktadır (Şentürk, 2010).

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Nitel araştırma yöntemiyle gerçekleştirilen bu çalışmada, COVID-19 pandemisi sürecinde okul öncesi öğretmenlerinin sınıf yönetimi sürecinde yaşadıkları sorunların ortaya konmasına odaklanılmaktadır. Çalışma nitel araştırma yöntemi ve fenomenolojik desende planlanmıştır. Fenomenolojinin kullanıldığı çalışmalarda amaç, bireyin deneyimlerini, algılarını ve anlamlarını ortaya çıkarmaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Bu bağlamda okul öncesi öğretmenlerinin pandemi sürecinde yaşadıkları deneyimlere odaklanan bu çalışma için fenomenoloji deseninin kullanılması uygun görülmüştür.

Çalışma Grubu

Fenomenolojik araştırmaların veri kaynağı, araştırma fenomenini yansıtan ve yaşayan kişiler ve gruplardır (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Bu kapsamda çalışmada maksimum çeşitlilik ve ölçüt örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubu, 2021-2022 öğretim yılında Samsun İli Atakum İlçesinde faaliyet gösteren resmi anaokullarda görev yapan toplam 10 okul öncesi öğretmeninden oluşmaktadır. Bu çalışmaya katılım için belirlenen ölçüt, öğretmenlerin pandemi sürecinde görev yapmış olmalarıdır. Böylelikle deneyim için gerekli zeminin oluşmuş olması beklenebilir. Çalışmada maksimum çeşitlilik örnekleme tekniğinin kullanılmasının nedeni ise çalışma grubunun katılımcı profili bakımından çeşitliliğini sağlamaktır. Bu bağlamda, çalışma grubuna seçilecek öğretmenlerin belirlenmesinde cinsiyet, kıdem, yaş ve eğitim durumu gibi değişkenler çeşitlilik kaynağı olarak alınmıştır. Katılımcılara ait demografik bilgilere bakıldığında katılımcıların tamamı lisans düzeyinde eğitim görmüş anaokulunda görev yapan kadınlardan oluşmaktadır. Ayrıca katılımcıların üçü 30-35 yaş, üçü 36-40 yaş ve dördü ise 41 ve üstü yaş aralığındadır. Katılımcıların biri 6-10 yıl, 5'i 11-15 yıl, ikisi 16-20 yıl ve ikisi 21 yıl ve üzeri toplam mesleki kıdeme sahiptir.

Veri Toplama Araçları

Veri toplama aracı olarak araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formu oluşturulurken sınıf yönetimine ilişkin alanyazın detaylı olarak incelenmiş ve öğretmenlerin sınıf yönetimine ilişkin görüşlerini tespit için çeşitli maddeler belirlenmiştir. Belirtilen maddeler uzman görüşüne sunulmuş ve uzmanlardan alınan

UMEK-2022

dönütler sonucunda gerekli düzenlemeler yapılarak forma son şekli verilmiştir. Bu kapsamda araştırmanın amacına uygun olarak görüşme formunda üç soruya ve bu soruların daha iyi anlaşılmasını sağlayacak sonda sorularına yer verilmiştir.

Verilerin Toplanması

Fenomenoloji araştırmalarında en önemli veri toplama aracından biri görüşme tekniğidir (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Bu doğrultuda öğretmenlerle yüzyüze görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeden önce araştırmanın temel amacı ile ilgili kısa bir bilgilendirme yapılmış ve katılımcılara istedikleri zaman görüşmeyi sonlandırabilecekleri belirtilmiştir. Katılımcıların onay vermesinden sonra görüşmeler başlamış ve görüşmeler kaydedilmiştir. Görüşme süreleri 30-45 dakika arasındadır.

Verilerin Analizi

Veriler içerik analizi tekniğiyle çözümlenmiştir. İçerik analizinin amacı elde edilen verileri açıklayacak kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. Analiz sürecinin temeli, toplanan verileri okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenlemektir (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Bu doğrultuda araştırma kapsamında ulaşılan verilerden en iyi anlamı yansıtan ifadeler belirli kavramlar, cümleler ve kelimeler bazında sınıflanarak kategorize edilmiştir. Kavramsal çerçeveden hareketle belirlenen tema, kategori ve kodlar tablolar halinde sunulmuştur.

BULGULAR VE YORUM

Birinci araştırma Sorusuna İlişkin Bulgular

Araştırma kapsamında ele alınan ilk alt problem okul öncesi öğretmenlerinin pandemi sürecinde sınıf yönetiminde yaşadıkları sorunlara ilişkin görüşleridir. Bu doğrultuda katılımcılara “Pandemi sürecinde sınıf yönetiminde yaşadığınız sorunlar nelerdir?” sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların yanıtlarından hareketle oluşturulan kategori ve kodlar Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Pandemi sürecinde sınıf yönetiminde yaşanan sorunlara ilişkin katılımcı görüşleri

Tema	Kategoriler	Kodlar	f
Pandemi sürecinde sınıf yönetiminde yaşanan sorunlar	Eğitim faaliyetleriyle ilgili sorunlar	Öğrencilerle sağlıklı iletişim kuramama	6
		Öğretim etkinliklerinin sınırlı olması	5
		Öğrencilerde algı ve dikkat eksikliği	3
		Öğrenciler arasında yaşanan iletişim kopukluğu	2
yaşanan sorunlar	Ailelerle ilgili sorunlar	Ebeveyn ilgisizliği	2
		Aileyle iletişimi problemleri	2

Okul öncesi öğretmenlerinin pandemi sürecinde sınıf yönetiminde yaşadıkları sorunlar hakkındaki görüşleri eğitim faaliyetleriyle ilgili sorunlar ve ailelerle ilgili sorunlar olmak üzere iki kategori üzerinden sunulmuştur. Buna göre katılımcılar öğrencilerle sağlıklı iletişim kuramama ($f = 6$), öğretim etkinliklerinin sınırlı olması ($f = 5$), öğrencilerde algı ve dikkat eksikliği ($f = 3$) ve öğrenciler arasında yaşanan iletişim kopukluğunu ($f = 2$) pandemi sürecinde sınıf yönetiminde karşılaştıkları eğitim faaliyetleriyle ilgili sorunlar olarak belirtmişlerdir. Katılımcılar özellikle maske takmanın sınıf yönetimi açısından kendilerine büyük bir problem teşkil ettiğini; maske nedeniyle öğrencilerin jest ve mimiklerini göremediklerini aynı şekilde öğrencilerin de kendilerinin jest ve mimiklerini göremediği, yalnızca ses ile iletişim kurduklarını ve bu durumun öğrencilerle sağlıklı iletişim kurulmasını engellediğini belirtmişlerdir. Katılımcılar ayrıca pandemi döneminde getirilen sosyal mesafe kurallarının sınıf içi öğretim etkinliklerini sınırladığını; bu dönemde yapılan etkinliklerin genellikle öğrencilerin birbiriyle temasından uzak etkinlikler olduğunu ve bu durumun sınıf yönetimi açısından kendilerini zorladığını ifade etmişlerdir. Konuyla ilişkili katılımcı görüşlerinden kesitler aşağıda verilmiştir:

UMEK-2022

- “Sosyal mesafeye dikkat edilmesi gerektiği için temassız oyunlara ağırlık verildi. Grup etkinliklerinden ziyade daha çok bireysel etkinliklere yer verildi.” (K8)

- “Belirli etkinliklerin uygulanmasında eksiklikler doğdu.” (K9)

Katılımcılar özellikle pandemi dönüşünde öğrencilerin yüz yüze eğitimden uzun süre uzak kalmaları nedeniyle öğrencilerde algı ve dikkat eksikliği yaşadıklarını; bu eksikliğin öğrenciler arası iletişimi, dolayısıyla sınıf içi koordinasyonu zorlaştırdığını vurgulamaktadırlar. Bu durum katılımcıların aşağıdaki görüşleriyle açığa çıkmaktadır:

- “Sürekli çocuklara kuralları hatırlatmak eğitim sürecini bölüyor, dikkat ve motivasyon kaybını yaratıyordu.” (K1)

- “Öğrencilerin algılarının ve dikkatlerinin eksik olması.” (K3)

Diğer taraftan katılımcılar ebeveyn ilgisizliği ($f = 2$) ve aile ile iletişim problemlerini ($f = 2$) pandemi sürecinde sınıf yönetiminde yaşadıkları ailelerle ilgili sorunlar olarak belirtmişlerdir. Katılımcılar pandemi sürecindeki etkinliklerde ailelerin çocuklara fazla serbestlik tanıdıklarını, bu nedenle bazı velilerin uzaktan eğitime gerekli özeni göstermediklerini ifade etmiş ve velilerle gerekli toplantıları yapamadıkları için iletişim sorunları yaşadıklarını vurgulamışlardır. Bu durum katılımcıların aşağıda verilen görüşlerinden anlaşılabilir:

- “Bazı ailelerin etkinlik sürecinde çok fazla çocuklara müdahale etmeleri ya da çocuklara çok fazla serbestlik tanımaları olumsuz örnekler sebeptir.” (K1)

- “Velileri okula çağırmadık ve toplantıları uzaktan yapmak zorunda kaldığımız için iletişim kurmakta zorlandık.” (K2)

İkinci Araştırma Sorusuna İlişkin Bulgular

Araştırma kapsamında ele alınan ikinci alt problem, okul öncesi öğretmenlerin pandemi sürecinde sınıf yönetiminde yaşadıkları sorunların eğitim-öğretim sürecine yansımalarına ilişkin görüşleridir. Bu doğrultuda katılımcılara “Bu sorunların eğitim-öğretim sürecine yansımaları nasıl olmuştur?” sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların yanıtlarından hareketle oluşturulan kategori ve kodlar Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Pandeminin eğitim-öğretim sürecine yansımaları hakkında katılımcı görüşleri

Tema	Kategoriler	Kodlar	f
Pandemini eğitim-öğretim sürecine yansımaları	Öğrenme ve öğretme etkinliklerinin doğası	Bireysel etkinlik yapmak zorunda kalma	4
		Materyal kullanamama	3
		Öğrencilerle yüz yüze iletişim kuramama	2
	Öğrenci gelişimine yardımcı olma	Kazanım ve göstergelere ulaşamama	4
		Sosyal-duyuşsal beceri eksikliği	2
		Dilsel gelişim eksikliği	1
		Aile katılımı yapamama	2
Uygulama açısından	Gezi yapamama	2	

Okul öncesi öğretmenlerinin pandemi sürecinde yaşadıkları sorunların eğitim-öğretim sürecine yansımaları hakkındaki görüşleri öğrenme ve öğretme etkinliklerinin doğası, öğrenci gelişimine yardımcı olma, ve uygulama olmak üzere üç kategori üzerinden sunulmuştur. Buna göre katılımcılar öğrenme ve öğretme etkinlikleri açısından pandemi sürecinde yaşadıkları sorunların bireysel etkinlik yapmak zorunda kalma ($f = 4$), materyal kullanamama ($f = 3$) ve öğrencilerle yüz yüze iletişim kuramama ($f = 2$) gibi sonuçlara yol açtığını belirtmektedir. Katılımcılar pandemi nedeniyle getirilen sosyal mesafe kısıtlamasının yüz yüze iletişimi kısıtladığını ve bu durumun grup etkinlikleri yerine bireysel etkinliklere ağırlık verilmesine neden olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca bulaşma riski nedeniyle etkinliklerde materyal kullanamadıklarını belirtmektedirler. Bununla ilişkili katılımcı görüşleri aşağıda sunulmuştur:

UMEK-2022

- “Sosyal mesafe kurallarına uymak gerektiği için daha çok bireysel etkinlikler düzenlemek zorunda kaldım.” (K1)

- “Oyuncakların çoğunun pandemi kaynaklı kaldırılması; sınıf içi materyallerin en aza indirilmesi...” (K6)

Katılımcılar öğrenci gelişimine yardımcı olma açısından pandemi sürecinde yaşadıkları sorunların kazanım ve göstergelere ulaşamama ($f = 4$), sosyal duygusal beceri eksikliği ($f = 2$) ve dilsel gelişim eksikliği ($f = 1$) gibi sonuçlar doğurduğunu belirtmişlerdir. Pandemi nedeniyle grup etkinliklerinin yapılamaması, öğretim materyallerinden gerektiği gibi faydalanılamaması, uzaktan eğitim gibi uygulamaların hedeflenen kazanım göstergelerin çoğunun gerçekleştirilmesini engellediğini ve bu durumun çocukların sosyal ve duygusal becerileri ile dil becerisini olumsuz etkilediğini belirtmişlerdir. Katılımcıların bununla ilişkili görüşlerinden bazıları aşağıda doğrudan alıntılanmıştır:

- “Verilmesi gereken kazanım ve göstergeler ileri tarihlerde tamamlandı.” (K3)

- “...çoğunlukla masa etkinliklerine yönlendirmemi gerektirdi. Böyle olunca hedeflediğim kazanım göstergelerin çoğunu gerçekleştirilemedim.” (K6)

Diğer taraftan katılımcılar uygulama açısından Pandemi sürecinde yaşadıkları sorunların aile katılımı yapamama ($f = 2$) ve gezi yapamama ($f = 2$) gibi sonuçlara neden olduğunu belirtmektedirler.

Üçüncü Araştırma Sorusuna İlişkin Bulgular

Araştırma kapsamında ele alınan üçüncü ve son alt problem okul öncesi öğretmenlerinin pandemi sürecinde sınıf yönetiminde yaşadıkları sorunların çözümüne ilişkin geliştirdikleri yöntemler hakkında görüşleridir. Bu doğrultuda katılımcılara “Bu süreçte yaşadığınız sorunları nasıl çözdünüz?” sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların yanıtlarından hareketle oluşturulan kategori ve kodlar Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3. Yaşanan sorunların çözümüne ilişkin katılımcı görüşleri

Tema	Kategoriler	Kodlar	f
Çözüm Önerileri	Öğretime ilişkin	Dijital etkinlikler düzenleme	3
		Etkinlik planı hazırlama	2
		Evden materyal isteme	1
	Aile ile iletişime ilişkin	Aile görüşmeleri yapma	9
		Velilere rehberlik eğitimi verme	1

Okul öncesi öğretmenlerin pandemi sürecinde yaşadıkları sorunların çözümüne ilişkin

Okul öncesi öğretmenlerin pandemi sürecinde yaşadıkları sorunların çözümüne ilişkin görüşleri öğretime ilişkin ve aile ile iletişime ilişkin olmak üzere iki kategoride toplanmıştır. Katılımcılar pandemi sürecinde yaşadıkları sorunların çözümü konusunda dijital etkinlikler düzenleme ($f = 3$), etkinlik planı hazırlama ($f = 2$) ve evden materyal isteme ($f = 1$) gibi eğitsel çözümler geliştirdiklerini belirtmektedirler.

Katılımcılar pandemi koşullarına ve uzaktan eğitime uygun şekilde etkinlikler planladıklarını ve bu doğrultuda daha çok görsel ve işitsel öğelerin ön planda olduğu dijital etkinliklere ağırlık verdiklerini; ayrıca öğrencilerin materyalleri evlerinden getirmelerini söylediklerini ifade etmektedirler. Bununla ilişkili katılımcı görüşlerinden bazıları aşağıda yer almaktadır:

- “Maskeyle konuşmak zorlaşınca ve yüksek sesle şarkı ve hikâye yasaklanınca video ve slaytlardan faydalandım.” (K5)

- “Çevrimiçi ortamda etkinlikler yapıldı.” (K9)

Ayrıca öğretmenler pandemi sürecinde yaşadıkları sorunları çözmek için ailelerle çeşitli

UMEK-2022

görüşmeler gerçekleştirdiklerini ve bu görüşmelerde aileleri motive ettiklerini, etkinlik planları hakkında ailelere bilgi verdiklerini ve bu sayede aileleri sürece dahil ederek onlara yönelik rehberlik eğitimi verdiklerini vurgulamışlardır.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Pandemi sürecinde okul öncesi öğretmenlerinin sınıf yönetiminde yaşadıkları sorunları incelemeyi amaçlayan bu çalışmada; okul öncesi öğretmenlerinin pandemi sürecinde sınıf yönetiminde yaşadıkları sorunlar ele alınmıştır. Araştırma sonuçları katılımcıların pandemi sürecinde sınıf yönetimi konusunda eğitim faaliyetleriyle ve ailelerle ilgili sorunlarla karşılaştıklarını, sınıfta maske takmanın sınıf yönetimi açısından önemli bir sorun teşkil ettiğini, maske nedeniyle öğretmenlerin öğrencilerin jest ve mimiklerini göremediklerini, benzer biçimde öğrencilerin de öğretmenlerin jest ve mimiklerini göremediklerini ve yalnızca ses ile iletişim kurulduğu ve bu durumun öğrencilerle sağlıklı iletişim kurulmasını engellediğini göstermektedir. Öte yandan sosyal mesafe kuralı nedeniyle genellikle öğrencilerin birbiriyle temasının olmadığı etkinlikler düzenlendiği ve bu durumun etkinlik çeşitliliğini sınırlandırdığı tespit edilmiştir. Eğitim faaliyetleriyle ilgili bir başka sorun olarak öğrencilerin uzun süre yüz yüze eğitimden uzak kalmaları nedeniyle algı ve dikkat eksikliği sorunları yaşadıkları, bu durumun öğretmenlerin sınıf içi koordinasyonu sağlamada zorlanmalarına neden olduğu belirlenmiştir. Pandemi sürecinde öğretmenlerin sınıf yönetiminde ailelerle ilgili olarak ebeveyn ilgisizliği ve aile iletişimi problemleriyle karşı karşıya kaldıkları, özellikle ailelerin çocuklarına çok fazla serbestlik tanınmasının ve uzaktan eğitime gerekli özeni göstermemesinin öğretmenlerin planlama ve koordinasyon yapmada sorunlarla karşılaşmalarına neden olduğu; ayrıca sosyal mesafe kuralları nedeniyle velilerle toplantı yapamadıkları için öğretmenlerin velilerle iletişim problemleri yaşadıkları belirlenmiştir.

Araştırma sonucunda pandeminin eğitim-öğretim sürecine yansımaları hakkında katılımcı görüşlerinden elde edilen bulaş riski nedeniyle grup etkinlikleri yerine daha az materyalin kullanıldığı bireysel etkinliklere ağırlık verildiği, uzaktan eğitimden dolayı öğrencilerle yüz yüze iletişim kurulamadığı, bu durumun bazı kazanım ve göstergelere ulaşılmasını engellediği, öğrencilerde sosyal, duygusal ve dilsel gelişim eksikliğine neden olduğu belirlenmiştir. Öte yandan pandeminin aile katılım etkinliklerinin ertelenmesine ve alan gezilerinin yapılamamasına neden olduğu görülmüştür.

Araştırma kapsamında okul öncesi öğretmenlerinin pandemi sürecinde sınıf yönetiminde yaşadıkları sorunların çözümüne ilişkin geliştirdikleri yöntemler hakkında elde edilen sonuçlarda; öğretmenlerin uzaktan eğitime ve pandemi koşullarına uygun şekilde daha çok görsel ve işitsel öğelerin ön planda olduğu dijital etkinliklere ağırlık verdikleri ve öğrencilerin materyallerini evlerinden getirmelerini istedikleri; yaşanan sorunların çözümü konusunda ailelerle ev ziyaretleri, Zoom ve WhatsApp görüşmeleri ile sürekli iletişim kurdukları belirlenmiştir.

Araştırmanın birinci alt problemi kapsamında okul öncesi öğretmenlerinin pandemi sürecinde sınıf yönetiminde yaşadıkları sorunlara ilişkin öne çıkan sonuçlarda öğretmenlerin sınıfta maske takma nedeniyle öğrencilerle sağlıklı iletişim kuramadıkları belirlenmiştir. Bu sonuç önceki araştırmaların bulgularıyla desteklenmektedir. Alanyazında maskenin hedef kitlenin kaynağı tanımlamasını zorlaştırdığı ve olduğundan farklı bir şekilde algılamasına neden olduğu, bu nedenle maskenin iletişimsel işlevinin ezber bozucu nitelikte olduğu belirtilmektedir (Demircioğlu, 2015). Diğer yandan bulaş riski nedeniyle sınıf içi etkinliklerin sınırlanması ve uzaktan eğitime geçilmesi nedeniyle öğrencilerde algı ve dikkat sorunları ile akranlarla iletişim kuramama, ebeveyn ilgisizliği gibi sorunların ortaya çıktığı belirlenmiştir. Bu sonuçları destekler nitelikteki bir çalışmada Yıldız ve Şahin (2022), pandemi döneminde okul öncesi öğretmenlerinin sosyal mesafeyi gözeterek etkinlik planlama konusunda zorluklar yaşadıklarını ve etkinlikleri uygularken öğrenciler arasındaki sosyal

UMEK-2022

mesafeyi korumada güçlüklerle karşılaştıklarını tespit etmiştir. Başka bir çalışmada Avcı ve Akdeniz (2021), öğretmenlerin uzaktan eğitime uygun etkinlik planlama ve uzaktan eğitimi yürütme konusunda zorluklar yaşadıklarını tespit etmiştir. Erkoca (2021) ise uzaktan eğitim sürecinde öğrencilerin derse olan ilgisinin azaldığını ve bu durumun sınıf yönetimi açısından önemli bir sorun olduğunu belirtmektedir. Araştırmamızın sonuçlarını destekler nitelikteki başka bir çalışmada ise Akyıldız (2020), pandemi döneminde velilerin ilgisi nedeniyle öğretmenlerin öğrencileri derse teşvik etmekte zorlandıklarını ortaya koymuştur.

Araştırmanın ikinci alt problemi kapsamında okul öncesi öğretmenlerinin pandemi sürecinde sınıf yönetiminde yaşadıkları sorunların eğitim-öğretim sürecine yansımalarına ilişkin elde edilen sonuçlarda öğretmenlerin daha çok bireysel etkinlikler yaptıkları ve uzaktan eğitim nedeniyle öğrencilerle yüz yüze iletişim kuramadıkları; bu durumun bazı kazanım ve göstergelere ulaşılmasını engellediği ve öğrencilerde sosyal, duygusal ve dilsel gelişim eksikliğine neden olduğu belirlenmiştir. Alanyazında bu sonuçlarla örtüşen çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalarda uzaktan eğitimin sınıf yönetimi açısından dezavantajları sıralanırken sosyal ve bireysel etkileşimi azalttığı ortaya konmuştur (Tryon ve Bishop, 2009).

Araştırmanın üçüncü ve son alt problemi kapsamında okul öncesi öğretmenlerinin pandemi sürecinde sınıf yönetiminde yaşadıkları sorunların çözümüne ilişkin geliştirdikleri yöntemler olarak öğretmenlerin genellikle dijital etkinlikler düzenledikleri ve etkinlik planı hazırladıkları, ailelerle sık sık görüşmeler yaparak pandeminin neden olduğu olumsuz etkileri azaltmaya çalıştıkları belirlenmiştir. Bu bulgu, Talayhan ve Gültekin'in (2021) öğretmenlerin pandemi döneminde yaşadıkları sorunları aşabilmek amacıyla veli görüşmelerine ağırlık verdiklerini ve bu görüşmeleri yüz yüze veya sosyal mesajlaşma uygulamaları ile gerçekleştirdiklerini ortaya koyan araştırma bulgusuyla örtüşmektedir. Başka bir çalışmada Bayburtlu (2020), pandemi döneminde öğretmenlerin sosyal mesajlaşma uygulamalarını veya ders programlarını kullanarak velilerle iletişim halinde yaşadıkları sorunları çözmeye çalıştıklarını tespit etmiştir.

Araştırma sonuçlarına dayalı olarak ve pandemiyi geride bıraktığımız gerçeğini de göz önünde bulundurarak öğretmenlere uzaktan eğitim sürecinde kullanabilecekleri öğretim yöntemleri ve tekniklerini kapsayan hizmet içi eğitimlerin verilmesi önerilebilir. Zira uzaktan eğitim uygulamaları pandemi sonrası normalleşme sürecini yaşadığımız bu dönemde kullanılmaya devam edebilir. Uzaktan eğitim uygulamaları özellikle veli eğitimleri konusunda da bundan sonraki süreçte daha etkin bir biçimde işe koşulabilir. Öte yandan pandemi sürecinde oluşan öğrenme kayıplarının telafi edilmesi de kiritik bir mesele olarak durmaktadır. Bu açıdan gelişmiş uzaktan eğitim uygulamaları, bu yönde ihtiyacı karşılamak için kullanılabilir. Pandeminin bitişi, tekrar tamamen yüz yüze eğitime dönüşeceği anlamına gelmemelidir. Gerektiği zaman, oluşan farklı koşullar çerçevesinde uzaktan eğitim uygulamaları sürdürülebilir. Bu açıdan öğretmenlerin uzaktan eğitim uygulamalarına yönelik tutumları desteklenmeli ve bu yönde mesleki gelişimin sürdürülmesine katkı sağlayacak politik adımlar atılmalıdır.

Kaynakça:

1. Açıkgöz, K. Ü. (2003). *Etkili öğrenme ve öğretme*. İzmir: Eğitim Dünyası Yayınları.
2. Aktan, O. ve Akkutay, Ü. (2014). OECD ülkelerinde ve Türkiye'de okulöncesi eğitim. *Asya Öğretim Dergisi*, 2(1), 64-79.
3. Akyıldız, S. T. (2020). Pandemi döneminde yapılan uzaktan eğitim çalışmalarıyla ilgili İngilizce öğretmenlerinin görüşleri (bir odak grup tartışması). *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 21, 679-696.
4. Altman, L. K. (2009). Is this a pandemic? Define 'pandemic'. *New York Times*, 8.
5. Arık, B. M. (2020). <https://www.egitimreformugirisimi.org/turkiyede-koronavirusun-egitime-etkileri-i/> (Erişim Tarihi: 21.03.2022).

UMEK-2022

6. Arslan, Y. ve Şumuer, E. (2020). COVID-19 döneminde sanal sınıflarda öğretmenlerin karşılaştıkları sınıf yönetimi sorunları. *Millî Eğitim Dergisi*, 49(1), 201-230.
7. Avcı, F. ve Akdeniz, E. C. (2021). Koronavirüs (Covid-19) salgını ve uzaktan eğitim sürecinde karşılaşılan sorunlar konusunda öğretmenlerin değerlendirmeleri. *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 3(4), 117-154.
8. Aydın, A. (2007). *Sınıf yönetimi* (Üçüncü Baskı). İstanbul: Alfa Yayınları.
9. Balay, R. ve Sağlam, M. (2008). Sınıf içi olumsuz davranışlara ilişkin öğretmen görüşleri. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(2), 1-24.
10. Bayar, A. (2014). *Sınıf içi istenmeyen (sorun) davranışları yönetmek*. İçinde, Mustafa Çelikten ve Mehmet Teyfur (Eds), *Yapılandırmacı yaklaşıma göre sınıf yönetimi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
11. Bayar, A., & Kerns, J.H. (2015). Undesired behaviors faced in classroom by physics teachers in high schools. *Eurasian Journal of Physics and Chemistry Education*, 7(1), 37-45.
12. Bayburtlu, Y. S. (2020). Covid-19 pandemi dönemi uzaktan eğitim sürecinde öğretmen görüşlerine göre türkçe eğitimi. *Electronic Turkish Studies*, 15(4), 131-151.
13. Bozkurt, A. (2020). Koronavirüs (Covid-19) pandemi süreci ve pandemi sonrası dünyada eğitime yönelik değerlendirmeler: Yeni normal ve yeni eğitim paradigması. *Açık Öğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 112-142.
14. Celep, C. (2002). *Sınıf yönetimi ve disiplini*. Ankara: Anı.
15. Demircioğlu, Z. (2015). İletişim sürecinde amaç ve niyeti farklılaştıran egemen bir öge olarak maske. *Atatürk İletişim Dergisi*, 8, 157-182.
16. Enserink, M. S. (2009). WHO “really very close” to using the P word 9 June 2009 Available at: <http://blogs.sciencemag.org/scienceinsider/2009/06/here-comes-phas.html>. (Erişim Tarihi: 01.04.2022).
17. Ergüç Şahan, B. ve Parlar, H. (2021). Pandemi döneminde sınıf öğretmenlerinin karşılaştığı problemler ve çözüm yolları. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 18(40), 2327-2407.
18. Erkoca, M. C. (2021) Uzaktan eğitim sürecinde öğrenci ilgisi – bir çalışma. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 148-163.
19. Ertuğ, C. ve Gündüz, Y. (2021). Öğretmenlerin sanal sınıf yönetimi yeterlikleri. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(3), 49-68.
20. Gezgin, N. (2009). *Okul öncesi eğitimi öğretmenlerinin kullandıkları sınıf yönetimi stratejileri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
21. Gordon, T. (1996). *Etkili öğretmenlik eğitimi* (Çev: E. Aksay) (Birinci Baskı). İstanbul: Sistem Yayıncılık.
22. Gürsel, M. (2005). *Eğitim yöneticisinin yeterlilikleri: Endüstri meslek lisesi müdürlerinin yeterliklerine ilişkin bir araştırma*. Konya: Eğitim Kitapevi Yayınları.
23. Güven, E. ve Cevher, N. (2005). Okul öncesi öğretmenlerinin sınıf yönetimi. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(18), 71-92.
24. Hong, Y. (2004). Cultural meaning of group discussions on problematic moral situations in Korean kindergarten classrooms. *Journal of Research in Childhood Education*, 18(3), 179-192.
25. Kaya, S. (2020). Zorunlu uzaktan eğitimde karşılaşılan sorunlar: öğretim elemanı ve öğrenci görüşleri. *VIIth International Eurasian Educational Research Congress*, 10-13.
26. Kayıkçı, K. (2009). The effect of classroom management skills of elementary school teachers on undesirable discipline behaviour of students. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 1(1), 1215-1225.

UMEK-2022

27. Korkut, K., & Babaođlan, E. (2010). Sınıf öđretmenlerinin sınıf yönetimi becerisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(2), 146-156.
28. Last, J. M. (1996). Making the dictionary of epidemiology. *International Journal of Epidemiology*, 25(5), 1098-1101.
29. Levin, J., & Nolan, J. F (2000). *Principles of classroom management: A professional decision-making model* (3rd ed.). Boston, MA: Allyn and Bacon.
30. Morens, D. M., Folkers, G. K., & Fauci, A. S. (2009). What is a pandemic?. *The Journal of infectious diseases*, 200(7), 1018-1021.
31. Norris, J. A. (2003). Looking at classroom management through a social and emotional learning lens. *Theory into Practice*, 42(4), 313-318.
32. Özyürek, M. (1996). *Sınıfta davranış yönetimi*. Ankara: Karatepe Yayınları.
33. Sabancı, A. (2008). *Yapılandırmacı yaklaşıma göre sınıf yönetimi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
34. Sarı, H. (2002). *Özel eğitime muhtaç öğrencilerin eğilimleriyle ilgili çağdaş öneriler*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
35. Şentürk, E. (2010). *İlköğretim okullarında sınıf içinde gözlenen istenmeyen öğrenci davranışlarına yönelik öğretmen tutumlarının bazı değişkenler açısından incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
36. Taba, S. Castel, A., Vermeer, M., Hanchett, K., Flores, D., & Caulfield, R. (1999). Lighting the path: Developing leadership in early education. *Early Childhood Education Journal*, 26(3), 173-77.
37. Talayhan, E. ve Gültekin, M. (2021). Covid-19 pandemisinde sınıf öğretmenlerinin zorunlu uzaktan eğitim sürecinde yaşadıkları zorluklara ilişkin görüşlerinin incelenmesi. *International Social Sciences Studies Journal*, 7(83), 2328-2336.
38. Tarkar, P. (2020). Impact of COVID-19 pandemic on education system. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(9), 3812-3814.
39. Taşdan, M., Kantos, Z. E. (2007). Sınıf yönetimi ve disiplin. İçinde Z. Cafođlu (Ed.), *Sınıf yönetimi* (s. 9-42). Ankara: Grafiker Yayınları.
40. Tekin, A. (2021). Tarihten günümüze epidemiler, pandemiler ve ekonomik sonuçları. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 40, 330-355.
41. Tryon, P. J., & Bishop, M. (2009). Theoretical foundations for enhancing social connectedness in online learning environments. *Distance Education*, 30(3), 291-315.
42. Turan, S. (2006). *Sınıf yönetimi*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
43. Upoalkpajor, J. L. N., & Upoalkpajor, C. B. (2020). The impact of COVID-19 on education in Ghana. *Asian Journal of Education and Social Studies*, 9(1), 23-33.
44. Yaşar, M. C. ve Aral, N. (2010). Yaratıcı düşünme becerilerinde okul öncesi eğitimin etkisi. *Kuramsal Eğitimbilim Dergisi*, 3(2), 201-209.
45. Yavuzer, H.(2006). *Çocuk eğitimi el kitabı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
46. Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin.
47. Yıldız, E. ve Şahin, K. (2022). Covid-19 pandemisi sürecinde okul öncesi öğretmenleri: Yaşanan sorunlar. *Eđitim Bilim ve Araştırma Dergisi*, 3(1), 33-57.

UMEK-2022

УДК: 37

Prof. Dr. Bekir TATLI,
KTÜ «Manas» İlahiyat Fakültesi
bekir.tatli@manas.edu.kg

ÇOCUĞUN EĞİTİMİNDE DİNİ VE MİLLÎ DEĞERLERİN ERKEN DÖNEMDE VERİLMESİNİN ÖNEMİ

İnsanın doğumundan ölümüne kadar, -klasik tabirle “beşikten mezara kadar”- eğitime muhtaç bir varlık olduğunu biliyoruz. Hatta bu sürecin doğum öncesinden ve anne karnından başladığını söylemek de mümkündür. Bununla birlikte karakter oluşumunun büyük oranda şekillendiği dönemin erken çocukluk dediğimiz ilk altı yaş olduğu; bu dönemde çocuğun mutlaka değerlerle donatılarak sağlıklı bir ruh-beden yapısına kavuşturulması gerektiği, sonraki yıllara bırakılan veya tamamen ihmal edilen değerler eğitiminin istenen sonuçları yeterince veremediği, bu yüzden günümüzde toplumda her bakımdan problemli fertlerin sayısının giderek arttığı, alanın uzmanları tarafından bilimsel çalışmalarla ortaya konulmuştur. Bu demektir ki, çocuğun daha ilkokula başlamadan önce değerler anlamında çeşitli donanımlarla yetiştirilmesi hayati öneme sahiptir. Çocuğa kazandırılması gereken değerlerimizi ise “dinî” ve “millî” olmak üzere iki başlıkta ele almak gerekmektedir. Bunlardan sadece birini öne çıkaran değil, her ikisini de birlikte dikkate alan bir değerler eğitiminin son derece önemli olduğunu düşünüyoruz. Bu nedenle erken çocukluk döneminde verilecek eğitimde mutlaka dinî ve millî değerler birlikte düşünülmelidir. Bu anlamda çocuğun zihninde bir Yüce Yaratıcı fikrinin oturtulması, O'nun bütün varlıkları sevgi merkezli yaratmış olması, bu nedenle bütün yaratılmışların “O'ndan ötürü” hoş görülmesi gerektiği, Allah'ın güzel olduğu ve güzelliği sevdiği, dolayısıyla bizlerin de güzel işler yapan hatta yaptığı her işi güzel yapan insanlar olarak yetişmemizin Yüce Allah'ı memnun eden bir davranış olması... gibi dinî değerlerin çocuğa kazandırılması çok önemlidir. Bunun yanında millî kültürden gelen büyüklere/aksakallara saygı, onlar geldiğinde ayağa kalkmak, atalarımızın tarih boyunca gerek savaş meydanlarında gerekse sivil hayatta sergiledikleri kahramanlıkları öğrenmek, onların gerektiğinde düşmanına bile su verecek hatta yaralandığında onu tedavi ettirmek için sırtında taşıyacak kadar yüce karakterli olduklarının farkına varmak, Allah tarafından dünyada adaleti sağlamak için yaratıldığına inanan bir milletin fertleri olduğu duygusunu onlara kazandırmak... gibi millî değerlerin de önemi büyüktür. İşte bu şekilde dinî ve millî değerlerle erken yaşlarda donatılmış nesiller yetiştiremediğimiz takdirde, dinine ve kültürüne tamamen yabancı olan hatta düşman milletleri kendine rol model olarak seçen, kişiliksiz, zayıf karakterli, gelecekte korkan bireylerin ortaya çıkması kuvvetle muhtemel görünmektedir. Atatürk'ün de dediği gibi: “Türk çocuğu ecdadını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır.” Bu nedenle “din”, “vatan”, “millet” diyebileceğimiz üçlü sacayağına oturan bir değerler eğitiminin, sonuçları itibarıyla son derece önemli kazanımlar getireceğini düşünüyoruz.

Anahtar Kelimeler: Çocuğun eğitimi, aile, dinî değerler, millî değerler, Türk aile yapısı.

Бекир Татлы, PhD профессор,
“Манас” КТУ, Теология факультети, Кыргызстан
bekir.tatli@manas.edu.kg

БАЛАГА ДИНИЙ ЖАНА УЛУТТУК БААЛУУЛУКТАРДЫ ЭРТЕ ҮЙРӨТҮҮНҮН МААНИСИ

Адам баласы төрөлгөндөн өлгөнгө чейин, бешиктен көргө чейин, билимге муктаж экенин билебиз. Ал тургай, бул процесс төрөлгөнгө чейин жана жатындан баиталат деп айтууга болот. Бирок мүнөз, негизинен, алгачкы алты жылда калыптанат, аны биз эрте балалык деп атайбыз. Бул мезгилде бала баалуулуктарга ээ болгон жана ден соолугу чың жан-дене түзүлүшүнө ээ болушу керектиги, кийинки жылдарга калтырылган же такыр көңүл бурулбай калган баалуулуктарды тарбиялоо мүмкүн эместиги бул тармактагы адистердин илимий изилдөөлөрү менен далилденген. Бул бала баиталгыч мектепти баштаганга чейин ар түрдүү баалуулуктар менен тарбияланышы өтө

УМЕК-2022

маанилүү дегенди билдирет. Балдарга үйрөтүлүшү керек болгон баалуулуктарыбызды «диний» жана «улуттук» деген эки темада кароо керек. Булардын бирин гана эмес, экөөнү тең караган баалуулуктар боюнча билим берүү өтө маанилүү деп ойлойбуз. Ошол себептен эрте балалык куракта бериле турган тарбияда диний жана улуттук баалуулуктар бирге каралышы керек. Бул жагынан алганда, баланын аң-сезиминде Улуу Жаратуучу деген ой калыптанышы керек. Ал бардык макулуктарды сүйүүнүн негизинде жараткандыгы, ошондуктан бардык макулуктарга «Ал үчүн» сабыр кылуу керектиги, Аллахтын сулуу экени жана сулуулукту сүйөрү, ошондуктан биз да жакшы иштерди кылышыбыз керектиги, ал тургай, ар бир кылганын жакшы кылган адам болуп чоңоюшубуз сыяктуу диний баалуулуктарыбыз Алла Тааланы ыраазы кыла турган кыймыл-аракет болушу абдан маанилүү. Мындан сырткары, улуттук маданияттан улууларды/аксакалды сыйлоо, алар келгенде тикесинен тик туруу, ата-бабаларыбыздын тарых боюнча согуш талаасындагы да, жарандык турмуштагы да эрдигин үйрөнүү, алардын ушундай бийик мүнөзгө ээ экенин сезүү. Керек учурда душмандарына суу берип, жада калса, аларды жарадар болгондо дарылатуу үчүн жонуна көтөрө ала тургандыктары, Алла Тааланын улуттук баалуулуктары, мисалы, аларга өздөрүн душман деп эсептеген бир улуттун мүчөсү экенин сездирген. Дүйнөдө адилеттүүлүктү камсыз кылуу үчүн эл тарабынан түзүлгөн нерселер да зор мааниге ээ. Ушундай жол менен жаштайынан диний жана улуттук баалуулуктар менен жабдылган муундарды өстүрө албасак, динге, маданиятка таптакыр жат, инсансыз, алсыз мүнөзү бар, келечектен корккон инсандардын чыгышы ыктымал. Атаптурк айткандай: «Түрк балдары ата-бабаларын тааныган сайын, алар чоң иштерди жасоого күч табат». Ошол себептүү «дин», «мекен» жана «улут» үчилтигинде турган баалуулуктар боюнча билим берүү өз натыйжасы жагынан абдан маанилүү ийгиликтерди алып келет деп ойлойбуз.

Өзөктүү сөздөр: баланын тарбиясы, үй-бүлө, диний баалуулуктар, улуттук баалуулуктар, түрк үй-бүлө түзүмү.

Бекир Татлы,
PhD профессор,
КТУ "Манас", Факультет теологии, Кыргызстан
bekir.tatli@manas.edu.kg

ВАЖНОСТЬ ОБУЧЕНИЯ РЕЛИГИОЗНЫМ И НАЦИОНАЛЬНЫМ ЦЕННОСТЯМ В ОБРАЗОВАНИИ ДЕТЕЙ НА РАННЕМ ЭТАПЕ

Мы знаем, что человек – это существо, которое нуждается в воспитании от рождения до смерти, в классическом выражении – «от колыбели до могилы». Можно даже сказать, что этот процесс начинается еще до родов и еще в утробе матери. Однако научными исследованиями специалистов в этой области было установлено, что период, когда формируется характер, приходится на первые шесть лет того, что мы называем «ранним детством». В этот период ребенок должен быть обогащен ценностями и достичь здорового душевно-телесного развития. Значимые понятия, оставленные на последующие годы или полностью игнорируемые, не могут дать желаемого результата. Именно поэтому сегодня в обществе увеличивается количество проблемных во всех отношениях личностей. Это означает, что очень важно, чтобы ребенок был воспитан с поликультурно с точки зрения ценностей до поступления в начальную школу. Необходимо рассматривать наши ценности, которые следует прививать ребенку, в двух направлениях: «Религиозные» и «Национальные». Мы думаем, что чрезвычайно важно иметь ценностное образование, которое не только выделяет одну из них, но и рассматривает их обе вместе. По этой причине религиозные и национальные ценности должны рассматриваться вместе в образовании, которое должно даваться в раннем детстве. В этом смысле очень важно привить ребенку следующие религиозные ценности: заложить в его сознании представление о Всевышнем Творце: «Он создал все существа, основанные на любви; поэтому все твари следует терпеть «из-за Него»; «Аллах прекрасен и любит красоту; поэтому поведение, угодное Всемогущему Аллаху, состоит в том, что нас воспитывают как людей, которые «делают добрые дела» или даже «делают все, что делают, красиво». Кроме того, большое значение имеют следующие национальные ценности из национальной

УМЕК-2022

культуры: «Необходимо уважать старших/аксакалов; когда они приходят, он встает»; «Необходимо узнать о подвигах, которые совершали наши предки, как на полях сражений, так и в мирной жизни на протяжении всей истории»; «Надо сознавать, что они обладают таким возвышенным характером, что дадут воды даже собственному врагу, когда это необходимо, и даже понесут его на спине, чтобы лечить раненого». «Мы сыновья народа, которые верят, что он создан Аллахом для достижения справедливости в мире». Если мы не сможем таким образом воспитать поколения, наделенные религиозными и национальными ценностями в раннем возрасте, то представляется вероятность появления личностей, совершенно чуждых своей религии и культуре, даже выбирающих для себя в качестве образцов для подражания враждебные народы, со слабым характером, боящихся будущего. Как сказал Ататюрк: «Турецкий ребенок найдет в себе силы для больших дел, когда узнает своего отца». По этой причине мы считаем, что ценностное образование, которое находится на тройной нити, которую мы можем назвать «религия», «родина», «нация», принесет чрезвычайно важные выгоды с точки зрения его результатов.

Ключевые слова: воспитание ребенка, семья, религиозные ценности, национальные ценности, турецкий семейный уклад.

Prof. Dr. Bekir TATLI
KTMU, Faculty of Theology, Kyrgyzstan
bekir.tatli@manas.edu.kg

THE IMPORTANCE OF GIVING RELIGIOUS AND NATIONAL VALUES IN CHILD'S EDUCATION AT AN EARLY STAGE

We know that a person is a being who needs to be educated from birth to death, in the classical phrase is "from the cradle to the grave". It is even possible to say that this process begins before childbirth and in the womb. However, it has been established by scientific studies by experts of the field that the period when character formation is largely shaped is in the first six years of what we call "early childhood"; during this period, the child must be equipped with values and achieve a healthy soul-body structure; values that are left to subsequent years or are completely neglected cannot adequately give the desired results. That is why the number of problematic individuals in all respects is increasing in society today. This means that it is of great importance that the child is brought up with various equipment in terms of values before starting primary school. It is necessary to consider our values that should be imparted to the child in two headings: "Religious" and "national". We think that it is extremely important to have a values education that not only highlights one of them, but also considers both of them together. For this reason, religious and national values should be considered together in the education to be given in early childhood. In this sense, it is very important that the following religious values are instilled in the child by placing the idea of the Supreme Creator in the child's mind: "He has created all beings centered on love; therefore, all creatures should be tolerated "because of Him"; "Allah is beautiful and loves beauty; therefore, it is a behavior that pleases Almighty Allah that we are brought up as people who "do good deeds" or even "do everything they do beautifully". In addition, the following national values from the national culture are also of great importance: "It is necessary to respect elders/aksakals; when they arrive, he gets up"; "It is necessary to learn about the heroics that our ancestors performed both on the battlefields and in civilian life throughout history"; "It is necessary to realize that they are of such a lofty character that they will give water even to their own enemy when necessary, and even carry him on their backs to have him treated when injured."; "We are the sons of a nation that believes that it was created by Allah to achieve justice in the world". If we cannot raise generations equipped with religious and national values at an early age in this way; it seems to be very likely to emerge that individuals who are completely alien to their religion and culture, who even choose hostile nations as role models for themselves, with a weak character, afraid of the future. As Ataturk said: "The Turkish child will find the strength to do bigger things as he gets to know his father." For this reason, we think that a values education that sits on the triple strand, which we can call "religion", "homeland", "nation", will bring extremely important gains in terms of its results.

Keywords: Education of the child, family, religious values, national values, Turkish family structure.

UMEK-2022

Beşikten mezara kadar eğitime muhtaç bir varlık olan insanoğlunun karakter oluşumunun büyük oranda şekillendiği dönem “erken çocukluk” dediğimiz ilk altı yaş olup; bu dönemde çocuğun mutlaka değerlerle donatılarak sağlıklı bir ruh-beden yapısına kavuşturulması gerekir. Bu anlamda sonraki yıllara bırakılan veya tamamen ihmal edilen değerler eğitiminin istenen sonuçları vermesi zor görünmektedir. Nitekim günümüzde değerler konusunda gerekli donanıma sahip olmayan ve her bakımdan problemlili fertlerin sayısının toplumda giderek artması bunun bir göstergesidir. Dolayısıyla çocuğun daha ilkökula başlamadan önce değerler anlamında yeterince yetiştirilmesi hayati öneme sahiptir.

Çocuğa kazandırılması gereken değerlerimizi “*dinî*” ve “*millî*” olmak üzere iki başlıkta ele almak mümkündür. Bunlardan sadece birini öne çıkaran değil, her ikisini de birlikte dikkate alan bir değerler eğitiminin son derece önemli olduğunu düşünüyoruz. Zira mensubu olmakla gurur duyduğumuz Türk milletinin hamuru adeta dinî ve millî değerlerle birlikte yoğrulmuş olup; halkımızın karakterinde kimi zaman İslâmî kimi zaman da örf-âdetlerle atalarımızdan getirdiğimiz değerler önemli izler bırakmıştır. Bu nedenle erken çocukluk döneminde verilecek eğitimde mutlaka dinî ve millî değerler birlikte düşünülmelidir. Bu anlamda çocuğun zihninde Yüce bir Yaratıcı fikrinin oturtulması, O’nun bütün varlıkları sevgi merkezli yaratmış olması, bu nedenle bütün yaratılmışların “O’ndan ötürü” hoş görülmesi gerektiği, Allah’ın bizzat kendisinin güzel olduğu ve güzelliği sevdiği, dolayısıyla bizlerin de güzel işler yapan, hatta daha da ötesi, yaptığı her işi güzel yapan insanlar olarak yetişmemizin Yüce Allah’ı memnun eden bir davranış olması... gibi dinî değerlerin çocuğa kazandırılması çok önemlidir. Şimdi

burada bahsi geçen dinî ve millî değerler hakkında kısaca bilgi vermeden önce değerler eğitiminin erken yaşlarda verilmesinin önemine dair bazı tespitleri paylaşmak istiyoruz:

Çocuğun Erken Yaşta Eğitimi

İnsan hayatının en erken dönemleri olan bebeklik ve çocukluk yılları, kişinin gençlik ve yaşlılık dönemlerini de etkilemesi ve şekillendirmesi sebebiyle oldukça önemlidir. Özellikle “ilk çocukluk dönemi” veya “okul öncesi dönem” adı verilen 2-6 yaş arasında çocukların öğrenme güduları belirgin şekilde baskın bir karakter arz eder ve bu dönemde çocuklar sosyalleşme anlamında hareketlenmeye başlayarak yakın çevrelerinde gördükleri her şeye büyük ilgi duyarlar. Hatta Freud’a göre altı yaşına kadar kişilik ve ahlak gelişimi de tamamlanmakta olup bu yaştan sonra çocuğun karakterinde kayda değer bir değişiklik olmamaktadır. Yine aynı dönemde çocuklar anne babalarına çok düşkün olduklarından bu süreçte ebeveynlerin birtakım değerlerin çocuğa sağlıklı bir şekilde kazandırılmasındaki rolü büyüktür (Dilmaç-Şimşir, 2016: 275-276; Yiğit, 2020: 303) Bu nedenle çocuklar bu yaşlarda anne-baba veya aile büyüklerinin himayesindeki güven ortamında onlardan gördükleri veya öğrendikleri şeyleri aynen kabul ve taklit etmeye çok yatkındır.

İlk çocukluk dönemi aynı zamanda çocukların dine ve dinî değerlere ilgi duyduğu ve bu konularda sorular sormaya başladığı bir dönem olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde çocuk kendisine sunulan bilgileri koşulsuz olarak kabul eder ve bu bilgilerle kendisini güçlü hisseder (Turan, 2010: 173-174). Bu nedenle söz konusu dönemde çocuklara aile büyükleri tarafından dinî değerlerin öğretilmeye başlanması, bu bilgilerin onların zihin ve ruh dünyalarında kalıcı hale gelmesi açısından da önem arz eder. Çocukluk döneminde davranışların terbiye edilmesi ve manevî değerlerin yüklenmesi, bireylerin ilerleyen yıllardaki mutluluğunu da olumlu yönde etkilemektedir (Akın, 2016: 1259).

Dolayısıyla erken çocukluk döneminde öğrenilen şeylerin kendisine rol-model olması nedeniyle çocuğun sevgi, saygı, merhamet, dürüstlük gibi değerlerin var olduğu bir ortamda yetişmesi son derece mühim olup, bunun bir yansıması olarak olumlu değerlerle yetiştirilen bireylerin oluşturduğu toplum da barış, huzur ve mutluluğa daha kolay ulaşacaktır (Kızıler, 2014: 7).

Bu çağlarda çocuğun eğitiminde öncelikli olarak ailenin rol aldığı anlaşılmaktadır. Çocuğun

UMEK-2022

yetişmesinde birinci derecede sorumlu olan aile, onun sosyo-kültürel kişiliğini etkileyen “birincil sosyal çevre grubu” olarak isimlendirilir. Sevgi, saygı, itaat, fedakârlık, paylaşma, yardımlaşma gibi değerlerle birlikte dinî yapı da ailede kazanılır (Arvas, 2019: 220-221).

Ne var ki günümüzde pek çok ailenin çocuğun değerler eğitimi anlamında üzerine düşen görevleri yeterince yerine getirmemesinden kaynaklı problemler toplumu olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle ailede değerler eğitiminin modern insanın karşılaştığı en önemli problemlerin başında geldiği söylenmiştir (Akyol, 2015: 491).

Diğer taraftan aynı dönemdeki çocukların olumsuz içerikli yayınlara veya bilgilendirmelere maruz kalması durumunda bunun onların biyo-fizyolojik, psikolojik ve toplumsal gelişimi üzerinde olumsuz etkileri olduğu gözlemlenmiştir (Bahadır, 2005: 33 vd.). Bu durum erken çocukluk dönemlerinde yapılacak olumlu veya olumsuz yöndeki yüklemelerin karşılıksız kalmayacağını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Dolayısıyla erken çocukluk döneminde çocuklara yönelik değerler eğitiminin son derece önemli olduğu konusunda şüphe yoktur diyebiliriz.

Bu kısa girişten sonra erken çocukluk döneminde öncelikle anne-baba, dede-nine gibi aile büyükleri tarafından, sonraki dönemde ise okul, aile ve sosyal çevre tarafından çocuğa kazandırılması gerektiğini düşündüğümüz dinî ve millî değerler hakkında genel bir bilgi vermek istiyoruz:

Dinî Değerlerimiz

Dinî değerlerle kastettiğimiz şey öncelikle İslam dininin değer ve önem attığı birtakım hasletlerdir. Kısaca özetlemek gerekirse bunlardan en önemlilerini şöylece sıralayabiliriz:

Allah inancı: Çocuğa erken yaşlardan itibaren kazandırılması gereken dinî değerlerin başında Yaraticının varlığı gelmektedir (Tatlı, 2013: 43-44). Öncelikle anne-babalar aile içerisinde çocuğun bu değerle yetişmesi için ellerinden geleni yapmalıdırlar. Esasında Türk ve İslâm kültüründe yer alan, doğduğunda “bebeğin kulağına ezan okuma” geleneği de bu hassasiyetten kaynaklanmakta olup bununla yavrunun doğar doğmaz Yüce Yaraticının adı ve sedası ile tanışması hedeflenmektedir. Günümüzde zaman zaman özellikle Avrupa ve Amerika gibi topraklarda doğan ve ezan sesine yabancı olarak yetişen kimi çocukların ilerleyen yaşlarında Türkiye’ye geldiklerinde minarelerden yükselen gürül gürül ezanlarla ilk karşılaştıkları sıralarda kısa süreli bir şok ve tedirginlik yaşayabildikleri gözlenmektedir. Bu durumun, ebeveynlerin çocuklarını dinî meselelerde ihmal etmelerinden ve onları bu tür ritüellerle erken yaşlardan itibaren tanıştırmamış olmasından kaynaklanması kuvvetle muhtemeldir. Böyle durumlarla karşılaşmamak için öncelikle büyüklerin bu konularda hassas davranması ve çocuklarını doğumundan itibaren yavaş yavaş ezan sesine alıştırmaları, yaşları ilerledikçe onların ellerinden tutarak cami ve mescitlere götürülmesi gerekmektedir. Bu anlamda dinî ve millî değerlerin aktarılmasında cami ve mescitlerin çok önemli bir işlevi olduğunu da burada hatırlamakta fayda vardır (Geniş bilgi için bk. Irmak, 2016: 745 vd.).

Allah inancı ile birlikte çocuklara kazandırılması gereken diğer bir esas, yapmış olduğumuz davranışların her durumda Yüce Yaraticı tarafından görüldüğü, O’ndan hiçbir şeyin gizli kalmayacağı; bu nedenle tek başımıza kalsak bile davranışlarımızda doğruluk ve dürüstlükten asla ayrılmamız gerektiği, yaptığımız her işi en güzel şekilde yapmanın Allah’ı memnun edeceği fikrinin onlara benimsetilmesidir. Bu yapıldığı zaman çocuklarımızın erken yaşlardan itibaren dürüstlük ve işini iyi yapma erdemini içselleştirmeleri çok daha kolay olacaktır.

Peygamber inancı: Peygamberliğe iman da çocuklarımıza küçük yaşlardan itibaren kazandırılması gereken inançlardan biridir. Diğer bütün peygamberler gibi son peygamber Hz. Muhammed’in de insanlığın manen ve ahlâken yükselmesi için büyük mücadeleler verdiğini öğrenen yavrularımız, büyüdüklerinde onlar gibi birer ahlâk timsali olabilmenin ve bütün yaratılmışlara hizmet edebilmenin sorumluluğunu kendilerinde hissedeceklerdir.

Kur’an-ı Kerim’e saygı: Kur’an’a saygının ilk adımı çocuklarımızı mümkün olan en erken zamanlardan itibaren onunla tanıştırmaktan geçmektedir. Öncelikle aile içerisinde, devamında ise örgün ve yaygın eğitim kurumlarında çocuklara Kur’an’dan küçük bölümler ezberletmek, Kur’an

UMEK-2022

ayetlerini hep birlikte koro halinde okuyarak ve okutarak onların gönüllerini ve kulaklarını Kur'an nuruyla doldurmak, genelde ilim öğrenmenin (Tatlı, 2013: 45-64) özelde ise Kur'an öğrenmenin ve onu anlamının değerini ve önemini onlara anlatmak, ilerleyen yaşlarda onların Kur'an'a olan saygılarını artıracaktır. Bu anlamda bilhassa mevlit ve kandil gecelerinde çocukları cami ve mescitlere götürmek, onları güzel sesli hafızların kıraatlarıyla buluşturmak, Allah kelâmının çocuklar üzerinde büyük tesir bırakmasını kolaylaştıracaktır.

Şehitlik ve gazilik: Dinî değerlerimizin en önemlileri arasında yer alan şehitlik ve gazilik rütbelerinin yüceliğini çocuklara benimsetmek de çok önemlidir. Bu anlamda asker, polis ve diğer güvenlik güçlerimizin aziz vatanımız ve kutsal değerlerimiz için savaşmakla çok şerefli bir görevi yerine getirdikleri, bütün ülke olarak onlara minnettar olmamız gerektiği fikrinin onlara erken yaşlarda kazandırılması büyük önem taşır. Gazilerimizi hep birlikte ziyaret ederek onurlandırmak, şehitliklere giderek şehitlerin ruhlarına Kur'an okumak ve dualar etmek, onların isimlerini okul, havaalanı, hastane, bulvar/cadde, park gibi umumi yerlere vermek de çocuklara bir bilinç kazandıracaktır.

İbadethanelere, cami/mescitlere, farklı din ve inançlara saygı: Sadece kendi inancımıza ait cami ve mescitlerin değil, toplumda birlikte yaşadığımız diğer din ve inançlara mensup kişilerin ibadethanelerine de saygı göstermek gerektiği düşüncesi çocukluktan itibaren öğretildiği takdirde, onların ilerleyen yaşlarda bütün inanç sahiplerine yönelik saygı ve hoşgörüyü öğrenip özümsemeleri daha kolay olacaktır. Zaman zaman müşahede ettiğimiz bir durum vardır ki ona da burada işaret etmeden geçmek istemiyoruz. O da, başka din ve inançlardan olan turistlerin dinî mimarimize ait selatin camilerini veya türbeleri ziyaret ederken kılık kıyafetlerine çeki-düzen verip başlarını ve vücutlarını kapatmaya gayret gösterirken, kendi insanlarımızın bu konuda gerekli hassasiyeti yeterince göstermemiş olmalarıdır. Bu yanlış uygulamaların giderilmesi de çocukluktan itibaren anne, baba ve büyüklerin bu değerleri kazandırma konusunda iyi örneklik yapmalarıyla mümkün olabilecektir.

Bunların dışında da daha pek çok dinî değerimiz vardır ancak genel bir çerçeve çizmek açısından bu kadarıyla yetinmenin yeterli olduğunu düşünüyoruz.

Millî Değerlerimiz

Millî değerlerimiz, mensubu olduğumuz Türk milletinin değer ve önem atfettiği, tarihten getirdiği ve onu diğer milletlerden farklılaştıran davranışlar ve birtakım örf ve âdetlerdir. Hemen belirtelim ki, millî değerler dinî değerlerin bir alternatifi değil, onunla birlikte bir bütünüdür. İki parçasından biridir. Bu nedenle "Dinî değerler mi önemli ve önceliklidir yoksa millî değerler mi?" şeklindeki bir soru tamamen anlamsız ve gereksizdir. Bu anlamsız sorunun diğer bir versiyonu: "Türk müsün Müslüman mı?"; "Bir denize bir Türk ile bir Müslüman düşse hangisini önce kurtarırın?" ve benzeri ifadelerdir. Türklük ile Müslümanlık etle turnak gibi birbirinden ayrılamaz iki parça olduğundan her ikisi de bizler için korunması gereken iki kutsal değerdir. Bu ikisini birbirine düşman eden bütün fikir ve ideolojilerden uzak durulmalıdır.

Kısaca özetlemek gerekirse millî değerlerimizin en önemlilerini şöylece sıralayabiliriz:

Vatan sevgisi: Millî değerlerin başında ortak vatan anlayışı gelmektedir. Vatan öylesine önemli bir değerdir ki, o olmadan diğer değerlerin hiçbirinin muhafazası mümkün değildir. Ona sıradan bir toprak parçası olarak bakmak ve tabiri caizse saksıdaki basit bir toprak gibi görmek doğru değildir. O bizim hamurumuzun yoğrulduğu bir cevherdir. Unutmamak gerekir ki, dinî değerlerin korunması da ancak tamamen özgür ve bağımsız bir vatanla mümkün olacaktır. Bu nedenle vatani muhafaza için bütün risklerin göze alınması; gerektiğinde gazilik hatta şehitlik mertebelerine ulaşmak için tüm fedakârlıkların gösterilmesi gerektiği hususunda çocuklarımız erken yaşlardan itibaren eğitilmelidir. Bu bilincin kazandırılması için çocuklarımıza tüm vatan topraklarının karış karış gezdirilmesi ve şehitliklerin düzenli olarak ziyaret edilmesi oldukça faydalıdır.

UMEK-2022

Bayrak aşkı: Bayrak bir milletin en önemli bağımsızlık sembollerinden biridir. Yedisinden yetmişine bütün nesillerimize bayrak aşkını tattırmak için her türlü faaliyet elzemdir. Vatan ve bayrak aşkıyla büyüyen çocuklarımız, kendilerinin de Türk bayrağı gibi birer bayrak oldukları ve bu bayrağı kirletmemek ve yere düşürmemek için gerektiğinde canını da feda etmesi gerektiği şuurunu erken yaşlarda kazanmalıdır. Bütün aile fertleriyle birlikte özellikle millî bayramlarda ellerinde bayraklarla meydanları dolduran evlatlarımız olduğu müddetçe geleceğe daha güvenli olarak bakma imkânımız vardır.

Anadil bilinci: Millî hasletlerden bir diğer önemli değer de anadil bilincidir ve diğerleri gibi dilin öğrenimi de başlı başına bir değer öğrenimdir (Mehmedoğlu, 2007: 118). Maalesef günümüzde bütün dünyada Türk milletini en fazla tehdit eden tehlikelerin başında yabancı dillerin hegemonyası gelmektedir. Özellikle Avrupa ve Orta Asya'da yaşayan Türk halkları için bu tehdit çok daha belirgin hale gelmiştir. Sözgelimi Almanya'da doğan ve büyüyen bir Türk evladı şayet Türk dilini koruma ve kullanma konusunda ailesinden özel bir hassasiyet görmemişse kısa süre içerisinde Almanca'nın tesiri altında kalmakta; arkadaşlarıyla sokakta ve okulda Almanca iletişim kurmakta, evde kardeşleriyle Almanca konuşmakta ve her işini Almanca halletmektedir. Benzer durum Fransa, Belçika, Hollanda, İngiltere gibi ülkelerde yaşayan Türklerin çocukları için de bahis konusudur. Bunun yıllar içinde ortaya çıkardığı sonuç, bir Alman, Fransız, İngiliz vs. gibi konuşan, düşünen, okuyan, yazan, inanan, velhasıl dünyayı Almanca, Fransızca, İngilizce vs. yorumlayan nesillerdir. Bunun bir nesil sonrasında devamı ise, İslâm'dan ve Türklükten uzaklaşan hatta nefret eden, soyunu ve milliyetini inkâr eden, resmîyette adı Türk ve dini İslâm olsa da kendisi bir Alman, Fransız, İngiliz vs. gibi yaşayan ve bir Hristiyan gibi hayatı yorumlayan kişilerdir ve elbette bu büyük bir tehlikedir. Böyle yetişen nesillerin Türklük gurur ve şuru, İslâm ahlâk ve faziletiyle bezenmesi mümkün değildir.

Aynı tehlike Türk cumhuriyetleri olarak bildiğimiz ve Türkistan topraklarında eski Sovyet hegemonyası altında yetişen, 1990'lı yıllardan itibaren ise çok şükür bağımsızlıklarına kavuşarak özgür birer ülke olan Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi ülkelerdeki soydaşlarımız için de söz konusudur. Avrupa'daki Türklerin çocukları gibi Türkistan topraklarında yaşayan soydaşlarımızın genç dimağları da çok erken yaşlardan itibaren Rusçanın tesiri altında kalmaktadır. Hatta kendi anadilini kullanmaktan utanan ve her fırsatta kendini Rusça ifade eden nesillerin sayısı tahminlerin de ötesindedir. Sokakta, okulda, pazarda, markette, bilimsel etkinliklerde, dahası ülke meclislerinin parlamentolarında Rusça konuşan ve birbirleriyle kendi anadillerinde iletişim kurmaktan imtina eden pek çok insanımız vardır. Bunun da sonucu, bir Türk gibi konuşan, anlaşılan ve düşünen değil, Rus gibi konuşan, anlaşılan ve düşünen nesillerdir. Hayatı bir Rus gibi algılayan ve yorumlayan nesillerimiz olduğu müddetçe vatanlarımızı muhafaza etmemiz ve geleceğe güvenle bakabilmemiz mümkün değildir. Pek çok defa şahit olmuşuzdur ki, kendi anadilini iyi bir seviyede öğrenemeyen öğrenci, bilim adamı, siyasetçi... vs. konuşması esnasında takıldığı veya söylemek istediği şey aklına gelmediği anda hemencecik Rusçaya, Almancaya vs. kayabilmekte ve konuşmasını o dilin kelimeleriyle tamamlamaktadır. Bu hüznü verici bir durumdur ve geleceğe yönelik büyük bir tehdittir.

Dolayısıyla çözüm için bütün dünyada yaşayan Türkleri birbirine yakınlaştıracak şekilde anadilimize sahip çıkmak ve onu diğer dillerin hegemonyasından kurtarmak önceliklerimiz arasında yer almalıdır. Bütün Turan ellerinde ortak alfabeğe geçmek de bunun diğer bir adımıdır. İsmail Gaspıralı'nın dediği gibi "dilde, fikirde, işte birlik" esasının ilk merhalesi de dilde birliktir. 12 Kasım 2021 tarihinde İstanbul'da kurulan Türk Devletleri Teşkilatı bu anlamda tesiri belki de gelecek 50-100 yıl içinde kendini daha fazla hissettirecek çok büyük ve isabetli bir hamle olmuştur.

Yabancı dil kullanmayla ilgili bizim işaret ettiğimiz mesele çok sayıda dil bilmek ve onu pratik hayatta kullanmak meselesi değildir. Elbette ne kadar çok lisan bilirsek, hayatı o kadar geniş bir vizeyonla okuyabilir ve yorumlayabiliriz. Ancak fazla sayıda dil bilsek de, öncelik kendi anadilimiz olan Türkçede, Kırgızcada, Kazakçada, Özbekçede, Türkmencede olmalı ve mutlaka ilk beş-altı

UMEK-2022

yaşına kadar çocuklarımızın anadillerini mükemmel bir şekilde öğrenmelerinin çareleri bulunmalıdır. Bu yapıldığı ve aile içinde Türkçe konuşulduğu zaman, çocuklarımız iyi bir dil eğitimi sayesinde ilerleyen yıllarda diğer dilleri de zaten çok güzel bir şekilde öğrenebileceklerdir.

Millet sevgisi: Bir insanın kendi yakınlarını, akrabalarını, atalarını ve milletini diğer insanlardan daha çok sevmesi yaratılıştan gelen bir özelliktir. Hz. Peygamber'in (s.a.) de bu hususta: “Adam olan milletini sever.” (الرَّجُلُ يُحِبُّ قَوْمَهُ) dediği rivayet edilmiştir (Hatîb el-Bağdâdî, 2001: 4/286). Milletimize karşı görevlerimizin başında, ona hayat hakkı tanımayan ve onu tarih sahnesinden silmeyi hedefleyen yakın ve uzak düşmanlarına karşı dikkatli ve hazırlıklı olmak gelir. Atalardan gelen, “Su uyur, düşman uyumaz!” ve “İster isen sulh u salâh, hazır ol cenge” gibi uyarılar, düşmanlara karşı daima uyanık olmayı ve onlarla mücadele edebilme gücünü her an kendinde bulmayı gerektirmektedir. Özellikle Türkiye gibi jeopolitik, stratejik, siyasî, ekonomik, tarihî ve kültürel anlamda çok önemli bir coğrafyada bulunan bir ülke için vatan ve millet sevgisi, onları korumaya ve yüceltmeye yönelik çalışma azmi, milletin fertlerinin birbirleriyle çekişmesini ve iç karışıklıkları doğuran fitne hareketlerine karşı uyanık olma bilinci çok önemlidir ve bu bilinç daha çocukluktan itibaren Türk milletinin evlatlarına aşılanmalıdır.

Tarih bilinci: Tarih bilinci de vatan, millet, bayrak ve dil gibi unsurların tamamlayıcı bir unsurudur. Milletin evlatlarına, tarihe damga vurmuş ve çağ kapatıp açmış atalarının kahramanlıkları her fırsatta anlatılmalı ve buna yönelik eğitimler verilmelidir. Tarih bilincinin kazandırılması için özellikle millî günlerde tarihe mâl olmuş kahraman yiğitlerin biyografileri sanatsal faaliyetler eşliğinde canlandırılmalı ve bu yönde yayınlar yapılmalıdır (İgalci, 2019: 355). Bu yapıldığı takdirde, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün de dediği gibi, “Türk çocuğu ecdadını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır.”

Askerlik görevi: Dinî ve millî değerlerin muhafazası salt bunların öğretilmesiyle yetinilerek gerçekleşecek bir olay değildir. Bunun yanında mutlaka her Türk evladı askerlik görevini de layığıyla yerine getirmeli ve “dosta güven, düşmana korku salmak için” daima güçlü olduğunu göstermelidir. Elbette savaşı arzu etmek doğru değildir ve asıl olan barıştır; ancak barışın muhafazası her zaman söylemlerle gerçekleşmez ve bazen fiilî olarak da savaşmak gerekebilir. Bu nedenle din, vatan, millet, bayrak ve diğer bütün kutsal değerler için savaşabilme azim ve kararlılığını erken yaşlardan itibaren çocuklarımıza kazandırmak zorundayız. Askerî bakımdan güçlü bir Türk devleti daima düşmanlarına karşı caydırıcı bir unsur olacaktır. Bu nedenle Türk devletini ve milletini parçalayıp yıkmak isteyen dâhilî ve haricî bütün düşmanların tarih boyunca ve en son da 15 Temmuz kalkışmasında ilk hedefi Türk ordusu olmuştur. Aynı şekilde Kıbrıs'taki bir avuç askerî kuvvet, düşmanların hesaplarını bozmaya yetmektedir ve Rum/Yunan tarafının Kıbrıs müzakerelerinde her zaman ilk öne sürdüğü şartların başında Türk askerinin adayı terk etmesi yer almaktadır. Çünkü onlara göre bir tek Türk askeri dahî adada durduğu müddetçe Kıbrıs'ın Türk'ten arındırılması ve adanın Yunan'a bağlanması/Enosis hedefine asla ulaşamayacaktır. Bu düşünce doğrudur ve bundan sonra da düşmanın boş hayallere kapılmaması için askerî bakımdan daha da güçlü olmak için askerlik mesleğinin kutsal bir görev, asker ocağının da Peygamber ocağı olduğu bilincini çocuklarımıza öğretmek durumundayız.

Daha bunların dışında millî değerlerimiz anlamında pek çok hususu sıralayabiliriz ancak bu kadarla yetinmek istiyoruz.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Sözün özü olarak diyebiliriz ki, Türk milletinin geleceğinin teminatı olan çocuklarımızın dinî ve millî değerler anlamında erken yaşlardan itibaren bilinçlendirilmesi, olmazsa olmaz kabilinden bir görevdir. Bu görev yerine getirilirken unutmamak gerekir ki, dinî ve millî değerler biri diğerinin alternatif olmadığı gibi, bunlardan sadece birini ön plana çıkararak diğerini ihmal etmek de isabetli değildir. Bilmeliyiz ki, “vatan” kuru bir toprak parçası değildir; ona can veren kutsal değerlerimiz

UMEK-2022

vardır. Asırlardır bu topraklar için canını feda etmekten asla çekinmeyen kahraman şehitlerimizin kanlarıyla sulanan vatan topraklarına anlam katan İslam, Kur'an, Peygamber, bayrak, anadil, şehitlik, gazilik gibi manevî değerlerimiz olmadan bu toprakları kıyamete değin koruyabilmek mümkün değildir. Bu bilincin çocukluk çağından ve mümkün olan en erken yaşlardan itibaren evlatlarımıza kazandırılması halinde geleceğe daha güvenli bakabiliriz. Ancak özellikle Avrupa ve Orta Asya'da yabancı dillerin hegemonyası altında kendi anadilini kullanmaktan imtina eden, utanan ve anadili dururken Rusça, Almanca, Fransızca, İngilizce vs. konuşarak kendini ifade eden, bu dillerle düşünen, hayatı bu dil ve kültürlerle okuyup anlamlandırılan nesillerimizin varlığı geleceğimiz için en büyük tehdit ve tehlike olarak görünmektedir. Bir an önce bu tehdidi ortadan kaldırmak için tedbirler almalı; "dilde, fikirde, işte birlik" ülküsü için anadillerimize sahip çıkmalı ve aynı soydan gelen kardeş halklarla ortak alfabeğe geçmeliyiz. Bütün bunları yaparken de atacağımız adımların merkezinde yine çocuklarımızın olduğunu, beşikten hatta ana karnından başlayarak onların dinî ve millî değerlerle donatılmasının hayatî anlam ifade ettiğini bilmeliyiz. İşte bu şekilde değerlerle erken yaşlarda tanıştırılmış nesiller yetiştiremediğimiz takdirde, dine ve kültürüne tamamen yabancı olan hatta düşman milletleri kendine rol-model olarak seçen, kişiliksiz, zayıf karakterli, gelecekte korkan bireylerin ortaya çıkması kuvvetle muhtemel görünmektedir. Bu nedenle "din", "vatan", "millet" diyebileceğimiz üçlü sacayağına oturan bir değerler eğitiminin sonuçları itibarıyla son derece önemli kazanımlar getireceğini düşünüyoruz.

Kaynaklar:

48. Akın, Abdullah (2016). Çocuklara Ahlakî Değerleri Kazandırmada Din Eğitiminin Rolü. *Eğitimde Gelecek Arayışları: Dünden Bugüne Türkiye'de Beceri, Ahlak ve Değerler Eğitimi Uluslararası Sempozyumu*. cilt: 2, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: 1249-1262.
49. Akyol, Aygün (2015). Ailede Değerler Eğitimi-İslam Ahlak Felsefesi Açısından Bir Okuma. *Değerler ve Eğitimi- II Sempozyum Bildirileri Kitabı*. Değerler Eğitim Merkezi, Ankara: 491-512.
50. Arvas, Fatma Balcı (2019). Aile, Değerler ve Din: Teorik Bir Yaklaşım. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*. 4/1 (Haziran): 199-233.
51. Bahadır, Abdülkerim (2005). Çocukluk Dönemi Din ve Değer Yapılanmasında TV Yayınlarının Olumsuz Etkileri ve Çözüm Önerileri. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı: 20, 29-64.
52. Dilmaç, Bülent – Şimşir, Zeynep (2016). Ailede Değerler Eğitimi. *Değerler Bilançosu: Dil, Din, Eğitim, Edebiyat, İktisat, İletişim, Kamu, Çizgi* Kitabevi, Konya: 269-287.
53. Hatîb el-Bağdâdî (2001). *Târîhu Bağdâd*. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 1-17, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî: Beyrut.
54. İrmak, Yılmaz (2016). Dinî, Millî ve Kültürel Değerlerin Çocuklara Aktarılmasında Camilerin İşlevi -Belçika Sledderlo Yunus Emre Camii Örneği-. *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk II*. Samsun: 745-759.
55. İgalci, Emine Elif (2019). Millî Şuur ve Manevî Değerlerin Gençliğe Özgün Dinî Eserlerle Kazandırılması. *VII. Dinî Yayınlar Kongresi -Gençliğe Göre Yönelik Yayıncılık-*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara: 341-358.
56. Kızıler, Hamdi. (2014). Ahlakî Değerlerin Şahsiyet Oluşumuna Etkisi. *Millî Eğitim*, sayı: 204, 5-16.
57. Mehmedoğlu, Yurdağül Konuk (2007). Değerler Eğitimi ve Çocuk (Değerler Eğitimi ve Görsel Yayınlarda Ahlakî-Manevî Değerler). *Türkiye III. Dinî Yayınlar Kongresi: Türkiye'de Çocuk Yayıncılığı*, Ankara: 115-122.
58. Tatlı, Bekir (2013). *Şeyh Şa'bân-ı Velî'nin Halifelerinden Süfi Mehmed Paşa Dârühadisi Müderrisi Kastamonulu Muharrem Efendi ve Eğitim ve Öğretimde Altın Kurallar (Terğîbü'l-*

УМЕК-2022

müte 'allimîn). Ekrem Matbaası, Adana.

59. Turan, İbrahim (2010). Bazı Batı ve Türk Çocuk Klasiklerinde Dini ve Ahlaki Değerler. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 10/1, 171-194.

60. Yiğit, Yasin (2020). Erken Çocukluk Döneminde Kültürel Değerlerin Öğretimi. *Erken Çocukluk Dönemi Din - Ahlak - Değerler Eğitimi ve Sorunları - 1 (e-kitap)*. Palet Yayınları, Konya: 299-314.

УДК: 37

Боталиева У. А., ага окутуучу,
botalieva@iksu.kg

К. Тыныстанов ат. БМУ, Кыргызстан

ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАНЫН НЕГИЗИНДЕ ЖАШ МУУНДАРДЫ ПАТРИОТТУУЛУККА ТАРБИЯЛОО

Бул макалада чыныгы мекенчилдикти калыптандырууга тоскоол болгон терс тенденциялар күчөгөндүктөн, жаш муундарды патриоттуулукка тарбиялоодо элдик педагогиканын тажрыйбасын колдонуу зарылчылыгы барган сайын ачык-айкын болуусу чагылдырылган. Жаштарды патриоттуулукка тарбиялоодо элдик педагогиканын актуалдуулугу ачылган, анын негизги каражаттары аныкталган. Көптөгөн изилдөөчүлөр жаш муундарды мекенчилдикке тарбиялоо үчүн элдик мыкты сапаттарды өзүнө сиңирген этностун өкүлдөрүнүн жасаган иштери өзгөчө мааниге ээ болгонун белгилешкен. Элдик педагогиканын негизинде патриоттуулукка тарбиялоо процессинин уюштурулушуна жана мазмунуна талдоо жүргүзүүбүз инсандын интеллектуалдык, мотивациялык жана активдүүлүк жөндөмүн өнүктүрүүгө көп көңүл бурулуусун көрсөтүүгө мүмкүндүк берди. Жаш муундарды патриоттуулукка тарбиялоо аң-сезимге, баалуулук багыттарын өнүктүрүүгө, элге, Мекенге, жашоого, өзүнө туура мамиле жасоого багыттайт. Ошондой эле макалада элдик педагогиканын негизги принциптери да бөлүнүп көрсөтүлгөн.

Өзөктүү сөздөр: элдик педагогика, патриоттуулук, элдик педагогиканын каражаттары, жомоктор, табышмактар, макалдар, ырлар, оюндар.

Боталиева У.А., botalieva@iksu.kg
ИГУ им. К. Тыныстанов, Кыргызстан

ВОСПИТАНИЕ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ ПАТРИОТИЗМУ НА ОСНОВЕ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКИ

В данной работе отражается проблема негативной тенденции, препятствующей формированию подлинного патриотизма. Усиливается и все более очевидной становится необходимость использования опыта народной педагогики в воспитании подрастающих поколений на патриотизме. В статье раскрывается актуальность народной педагогики в воспитании патриотизма у молодежи, выявляются ее основные средства.

Многие исследователи отмечают, что особое значение для воспитания подрастающего поколения в патриотизме имели действия представителей этноса, вобравших в себя лучшие качества народа. Проведенный нами анализ организации и содержания процесса воспитания патриотизма на основе народной педагогики позволил показать, что большое внимание уделяется развитию интеллектуальных, мотивационных и деятельностных способностей личности. Воспитание патриотизма у подрастающего поколения ведет к осознанию, развитию ценностных ориентаций, правильного отношения к людям, Родине, жизни, самому себе. Также в статье отдельно представлены основные принципы народной педагогики.

Ключевые слова: народная педагогика, патриотизм, средства народной педагогики, сказки, загадки, пословицы, песни, игры.

UMEK-2022

*Botalieva U.A. IGU them. K.Tynystanov botalieva@iksu.kg
Kyrgyzstan*

EDUCATION OF THE YOUNG GENERATION TO PATRIOTISM ON THE BASIS OF FOLK PEDAGOGY

This paper reflects that the negative trends that impede the formation of genuine patriotism have intensified, and the need to use the experience of folk pedagogy in educating the younger generations on patriotism is becoming increasingly obvious. The article reveals the relevance of folk pedagogy in the education of patriotism among young people, identifies its main means. Many researchers note that the actions of representatives of the ethnic group, who absorbed the best qualities of the people, were of particular importance for the upbringing of the younger generation in patriotism. Our analysis of the organization and content of the process of educating patriotism on the basis of folk pedagogy made it possible to show that much attention is paid to the development of the intellectual, motivational and activity abilities of the individual. The upbringing of patriotism in the younger generation leads to awareness, development of value orientations, the right attitude towards people, the Motherland, life, and oneself. The article also separately presents the basic principles of folk pedagogy.

Key words: folk pedagogy, patriotism, means of folk pedagogy, fairy tales, riddles, proverbs, songs, games.

Кийинки мезгилдерде коомдук жашоо-турмушубузда олуттуу өзгөрүүлөр болуп жаткандыгы бадыгыбызга белгилүү. Билим берүү системасын жаңылоо жана коомдун агымына карай жаңыча иш жүргүзүү учурдун талабына туура келет. Өзгөчө, жаштардын илим-билимге ээ болушуна ар тараптуу аракеттер жаралышына, ар кандай кесиптер боюнча туура багыт алышына өз убагында көрүлүп жаткан камкордуктар көңүл жубатарлык.

Жаңы заман адамдын, инсандын жаңы тибин калыптандырууну талап кылууда. Демек, «аракеттен ийгилик жаралат» дегендей, билим берүү системасында окуу-тарбия процесстеринин сапатын өркүндөтүүгө тоскоол болгон бардык элементтерди четтетүү менен, окуучулардын ар тараптуу терең жана сапаттуу билим алышына, инсандык, жарандык руханий дүйнөсүнүн ар тараптуу өнүгүшүнө кеңири шарт түзүүчү механизмди ишке киргизүүгө бардык тараптан аракет жасашыбыз керек.

Билим берүүнүн жаңыланышы бүгүнкү күндө педагогдордон азыркы мезгилдеги билим берүү системасындагы инновациялык өзгөрүүлөрдүн тенденцияларын билүүнү, окутуунун традициялык, өнүктүрүүчүлүк жана инсанга багытталган системаларынын айырмаларын билүүнү; окутуунун интерактивдүү формаларын жана методдорун билүүнү; максат коюу, долбоорлоо жана диагностикалоо технологияларына ээ болууну; өзүнүн жеке стилин, ошондой эле өзүнүн педагогикалык иш-аракетинде пайдаланып жаткан педагогикалык технологиялардын өзгөчөлүктөрүн жана натыйжалуулугун анализдөө жана баалоону билүүнү талап кылат.

Азыркы мезгил кенен, ар тараптуу маалыматтын кылымы экендигин тана албайбыз. Азыркы окуучу үчүн маалыматтын түрдүү булактары бар: интернет, спутник антенналарына байланышкан теле каналдар, көзөмөлсүз сатыктагы аудио-видео кассеталар, ачыктан-ачык жаш муундар үчүн терс маалыматтарга орун берген газета, журналдар ж. б. Мына ушулардын натыйжасында алар керектүү маалыматтардан тышкары керексиз маалыматтар менен да, пайдалуу маалыматтар менен катар эле, зыяндуу маалыматтар менен да кенен кабардар болушууда. Мына ушундай чөйрөдөгү керексиз, зыяндуу, терс көрүнүштөрдөн балдарды алаксытуу, коргоп калуу мугалим менен бирге мектептен башка социалдык институттардын, үй-бүлөнүн таасирин күчөтүү, тарбия ишине аларды мурдагыдан да жакынырак тартуу иши тургандыгын жашырууга болбойт. Инсанды ар тараптан өнүктүрүү максатында тарбиянын бардык тармактары менен иш жүргүзүү улуттук баалуулуктарды сактап калуу максатында

УМЕК-2022

ишке ашырылып келүүдө. Макалабызда мына ошол багыттардын бири болгон патриоттуулукка, Мекенин сүйүүгө тарбиялоодо элдик мурастарды, улуттук тажрыйбаларды колдонуу маселесине токтолмокчубуз.

Азыркы Кыргызстанда чыныгы мекенчилдикти калыптандырууга тоскоол болгон терс тенденциялар күчөп турганда, өсүп келе жаткан муундарды патриоттуулукка тарбиялоодо элдик педагогиканын тажрыйбасын колдонуу зарылчылыгы барган сайын ачык-айкын көрүнүп жатат.

Элдик педагогика – элдик коллективдүү чыгармачылыктын ажырагыс бөлүгү, элдин ойлуктарын, анын идеалдарын, дүйнө таанымын камтыйт, адам, үй-бүлө идеясын, жаш муундарды тарбиялоону чагылдырат. Улуу муун топтогон бардык тажрыйбасын кийинки кичүү муунга өткөрүп бергенде гана коом өнүгөт. Бул тажрыйбаны өздөштүргөн ар бир жаңы муун аны жаңы билимдер, ачылыштар, ойлоп табуулар менен толуктап, тереңдетип, өнүктүрөт жана өркүндөтөт.

Билим берүүдөгү элдик педагогиканын жана өндүрүмдүү элдик идеялардын тарбиялоодогу маанисин Н. А. Бердяев, В. И. Водовозов Н. И. Пирогов, Д. И. Писарев, Н. Г. Чернышевский, К. Д. Ушинский, В. С. Соловьев, В. А. Сухомлинский, А. С. Хомяков ж.б. жогору баалашкан.

Патриоттук тарбияны азыркы этапта да элдик педагогикадан тышкары кароого болбойт. Ал кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгына, ырларына, каада-салттарына сиңип калган. Өсүп келе жаткан муундарды патриоттук тарбиялоодо элдик мыкты касиеттерди сиңирген этностун өкүлдөрүнүн жасаган иштери, иш-аракеттери өзгөчө мааниге ээ экенин көптөгөн изилдөөчүлөр белгилешкен: «Алардын образдары бүтүндөй муундарды тарбиялаган өзгөчө бир улуттук рухка айланып, элдин эсинде сакталып калды» [3]. «Чет элдик баскынчыларга каршы өжөр күрөштүн шартында эл жаш муундарды Мекенин жалындуу сүйүүнүн духунда тарбиялоого чоң маани берген. «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпосторунда жана «Курманбек», «Жаныш-Байыш», «Эр Төштүк» кичи эпосторунда, уламыштарда, ырларда жана башка эстеликтерде чагылдырылган кыргыз элинин аскердик эрдиктери жөнүндөгү окуялар, алардын ошол кездеги терең патриоттук сезимдери жаш муундардын сезимдерин ойготуп, Мекенин сүйүүгө тарбиялаган» [1]. Эл тарабынан кылымдар бою калыптанган адеп-ахлактык принциптер атадан балага өтүп келген. Этнопедагогика тармагындагы көптөгөн изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, элдик педагогиканын тарыхый милдеттери Мекендин атуулун жана патриотун тарбиялоодо элдин турмушунун коомдук жана жамааттык мүнөзүн, коомчулуктун көз карашынын өзгөчөлүгүн, белгилүү бир жамааттык духту, элдин турмуштук салттарын сактоо экендиги аныкталган.

Элдик педагогикадагы патриоттук тарбиянын максаты элдин өсүп келе жаткан жаш муундарды келечек жашоого даярдоого болгон тарбиялык муктаждыктарын чагылдырган «идеал» түшүнүгү менен байланышкан. Идеал көпчүлүк өспүрүмдөр окшош болууга умтулган улуттук баатырлардын, эпикалык жана жомок каармандарынын образдарында чагылдырылган. Демек, элдик педагогикадагы патриоттук тарбиянын максаты – жеткилең патриот адамды калыптандыруу. Чыныгы патриоттор – күчтүү жана эр жүрөк адамдар эмес, өз күчүн, кайратын өз Мекенин, ишенимин жана мекендештерин коргоого багыттагандар. Элдик баатырлардын образдарында бардык коомдук эпохалардын өкүлдөрү чагылдырылган. Кыргыздардын оозеки чыгармачылыгында эпикалык поэзия басымдуу роль ойноп, сөз өнөрүнүн көптөгөн жанрлары эпикалык салттын күчтүү таасиринде болгон. Мындан тышкары, тарыхый окуялар жана инсандар жөнүндөгү уламыштарга жана салттарга негизделген жаңы эпикалык ырлардын жаралышы менен коштолгон баатырдык эпостун активдүү жашоосу 19-кылымдын ортосуна чейин уланган [1].

УМЕК-2022

Кыргыздар «кичи эпостор» деп, оозеки фольклордо «Манас» монументалдык үчилтигине кирбеген, ар кыл темадагы эпикалык чыгармаларды аташкан. Кыргыз фольклорунда «кичи эпосторду» төмөнкү жанрлык топторго бөлүү салты өнүккөн: 1) баатырдын жаратылыш дүйнөсүнүн өкүлдөрү жана башка дүйнөнүн желмогуздары менен күрөшүн баяндаган жомоктук-мифологиялык мазмундагы эпостор («Кожожаш», "Эр Төштүк", "Жоодарбешим" ж.б.); 2) баатырлардын кыргыздардын жана алардын айрым урууларынын эгемендигине коркунуч келтирген чет элдик баскынчылар жана ички душмандар менен күрөшүн баяндаган баатырдык эпостор («Курманбек», «Жаныш-Байыш», «Эр Табылды», «Шырдакбек», «Эр Солтоной», «Жаңыл Мырза» ж.б.); 3) коомдук мамилелердин татаал карама-каршылыктарын чагылдырган социалдык-турмуштук мазмундагы эпостор жана элдин кылымдардан берки адилеттүү коомдук түзүлүш жөнүндөгү кыялдары («Кедейкан», «Мендирман» ж. б.); 4) негизги темасы баатырлардын трагедиялык махабаты болгон лирикалык-романтикалык мазмундагы эпостор («Олжобай менен Кишимжан», «Саринжи-Бөкөй», «Кулмырза менен Аксаткын», «Ак Мөөр» ж. б.).

Элдик педагогикада туулуп-өскөн жери үчүн курмандыкка барууга жөндөмдүү аял идеалы даана чагылдырылган. «Ал баатыр уулун Ата мекенге кызмат кылып, жакшылык кылганы үчүн батасын берип узаткан эне, үй ээси жокто үй тириликте өз мойнуна алган жар, же Каныкей, Айчүрөк, Кыз Сайкал, Жаңыл Мырза, Курманжан даткадай эрки күчтүү, максатына жетүүдө чечкиндүү, жердештерин бошотконго тайманбас аял» [5]. Алар элдик акылмандыктын персоналына айланып, акыл-эстин физикалык күчтөн, бийликтен жана бийлик ордунан артыкчылыгын көрсөтүп, акылдын аркасында жеңишке жетишет.

Окуу-тарбия процесси элдик педагогикадагы ар кандай каражаттарды колдонуу менен ишке ашырылып, улуттун көөнөрбөс баалуулук идеяларын камтыган жана элдик даанышмандыкты жетиштүү түрдө чагылдырган мыкты салттардын негизги мазмунун сактоо менен жүргүзүлөт.

Көптөгөн педагог-илимпоздордун эмгектерин талдоодон көрүнгөндөй, элдик педагогиканын каражаттары боюнча бирдиктүү көз караш жок. Бул боюнча изилдөөчү Г. Н. Волков, азыркы изилдөөчүлөр А. Х. Мирзоянов, Н. А. Сысоева, М. Г. Харитонов, А. Г. Хузина жана башкалар өз көз караштарын айтышкан.

В. А. Николаев тарабынан сунушталган элдик педагогиканын каражаттарынын классификациясы көбүрөөк кызыгуу туудурат. Ал элдик педагогиканын каражаттарынын үч тобун бөлүп көрсөтөт:

- 1) материалдык каражаттар – жаратылыш, иш-аракеттер, тиричилик буюмдары, эмгек буюмдары, колдонмо искусство буюмдары;
- 2) руханий каражаттар – сөз, эне тил, фольклор, дин, искусство, оюн;
- 3) социалдык-ченемдик каражаттар – салт, ырым-жырым, этикет, коомдук пикир. «... каражат менен алардын мазмунунун ортосундагы чек шарттуу, анткени каражаттын өзү окуу процессинин куралынын да, мазмунунун да ролун аткарат» [4].

Элдик педагогикадагы патриоттук тарбия бүтүндөй коомдун турмушу менен органикалык түрдө айкалышып, ар бир бала чоңдордун: тууган-туушкандарынын, кошуналарынын, тааныштарынын түз же кыйыр таасирин башынан өткөргөн. Инсандын иш-аракети жана жүрүм-туруму катуу көзөмөлгө алынып, жогорку адеп-ахлактык сапаттардын: ар-намыс, милдет, меймандостук, адамдарды урматтоо, туулган жерге болгон сүйүү ж. б. көрүнүштөр талап кылынган. Мекенге болгон сүйүүнүн калыптанышы ымыркай кезинен бешик ырларынан башталат.

Эрте балалык куракта айбанаттар жөнүндө жана сыйкырдуу **жомоктор** келечектеги патриоттун эң маанилүү адеп-ахлак ченемдерин калыптандыруучу чон тарбиялык мааниге ээ

УМЕК-2022

болгон: алсызды коргоо, улууну сыйлоо, жакшылыкты жеңүү ж. б. Жомоктор элдин кулк-мүнөзүн, психологиясын, турмуштук позициясын чагылдырып, ар дайым насаатчы, түзүүчү жана адеп-ахлактык чындыкты бекемдеп турат. Жомоктордо жөнөкөй дыйкандын кыраакылыгы, тапкычтыгы, эпчилдиги менен ханды жеңип алганы көп көрсөтүлөт. Хан акылдуу, элдик мүнөздө амалкөй адамдарды, алардын тамшакөйлүгүн, куу тамшасын, тез акылын баалайт: «Акылдуу бала», «Акыл Карачач», «Алдар Көсө», Куйручук менен Апендинин жоруктары ж. б. Жомоктор угуучулардын сезимдеринин бүтүндөй спектрин ойготот: көңүл ачуу, юмор, кубаныч, күлкү, назиктик – анан ушул эле тапта үрөй учурган коркунуч, аёо, кайгыруу. Чындыктын синоними дайыма жакшылык болуп чыгат. Жомоктордун, эпостордун, легендалардын каармандары ар дайым элге жардам берүүгө даяр. Алар өз аймагын, өз элин, жерин сүйүп, мекенин душмандардан коргоп, анын гүлдөп-өсүшүнө кам көрүшөт.

Балдардын акыл-эс жөндөмүн, акылмандыгын жана тапкычтыгын өнүктүрүү үчүн **табышмактар** кеңири колдонулган. Байыркы доорлордон бери эл алардан «адамдык байкагычтыкты гана эмес акылмандыктын, бай идеялардын түгөнгүс булагын көрүшүп», жогору баалап келишкен [7]. Табышмактар формасы жагынан кыска жана мазмуну боюнча кызыктуу болуп, балдардын таанып-билүү активдүүлүгүн стимулдаштырып, чоң өнүктүрүү потенциалына ээ. Табышмак адамдын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүп, сырткы дүйнө менен тааныштырат, предметтердин жана кубулуштардын көзгө көрүнбөгөн жактарына көңүлүн бурат: «Үлпүлдөккө толгон, кулактын астында жатат» («Набита пухом, лежит под ухом») (жаздык); «Ал эч кимди төрөгөн жок, Бирок баары эне дейт» («Никого не родила, А все матушкой зовут») (жер), «Жайында боз, кышында ак» («Летом серый, а зимой белый») (коён) [6].

Элдик педагогикада **макал-лакаптар** өзгөчө орунду ээлеген. Патриоттук тарбиялоо процессинде макал-лакаптар адептик сапаттарды калыптандырган: «Барга көппөйлү, жокко чөкпөйлү», «Жаш келсе — ишке, кары келсе — ашка»; туулуп-өскөн жерге болгон сүйүү: «Бөтөн жерде султан болгончо, өз жеринде ултан бол» [7]; адамдарды урматтоо жана жакшы кошуналык: «Тынчтык жана сүйүү бардык нерсенин башы»; бийликти урматтоо: «Кудайдан корк, бирок падышаны сыйла»; Ата мекенди коргоого даяр болуу: «Мекен – эне, аны коргогонду бил» [6]. Макал-лакаптардын конкреттүүлүгү, образдуулугу, ыргактуулугу жана кыскалыгы алардын балдардын тез жаттап, элдин эсинде сакталып калышына шарт түзгөн.

Этнографиялык изилдөөлөргө караганда, тегерегине балдар да, чоңдор да чогулган устат-жомокчулар, акын-импровизаторлор болгон. Алар эң маанилүү окуялар, атактуу замандаштары, эл баатырлары жана алардын эрдиктери тууралуу айтып беришкен. Көптөгөн окуяларды, аңгемелерди, ырларды угуп, балдар чоңдор менен бирге чыгармачылыкка катышып, күчтүү эмоционалдык сезимдерди баштарынан өткөрүшкөн. Ар кандай курактагы адамдар менен баарлашуу жаштарга коомчулуктун мүчөлөрүнүн ортосунда маалымат алмашууну активдештирип, алардын өзүн-өзү тарбиялоосуна түрткү берген. Адамдын эмоционалдык чөйрөсүнө элдик искусствонун чыгармалары, өзгөчө **элдик ырлар** күчтүү таасир эткен, бул тууралуу Н. В. Гоголь мындай деп жазган: «Бул элдин тарыхы. Жандуу, жарык, боёкторго толгон, элдин бүткүл турмушун ачып берген чындык» [4].

Өспүрүмдөрдүн өзүн-өзү ырастоосу жамааттык мүнөздө болгон **кыймылдуу оюндар** процессинде ишке ашкан. Элдик педагогиканын комплекстүү булагы болуу менен, алар инсандын физикалык жактан өнүгүшү үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон. Эмоционалдык боёк, атаандаштык руху, жамааттык өз ара аракеттешүү, физикалык күч-аракет келечектеги Ата мекенди коргоочулар үчүн зарыл болгон сапаттардын калыптанышына өбөлгө түзгөн: чыдамкайлык, эпчилдик, өз ара жардамдашуу, коллектив үчүн жоопкерчилик ж. б. Балдар

УМЕК-2022

арасында эң популярдуу болгон **жеңил оюндар**: жашынмак, беш таш, ак чөлмөк, жоолук таштамай, аркан тартыш, токту сурамай, ордо, тогуз коргоол ж. б. Ар бир оюндун бардыгы үчүн бирдей, так эрежелери болгон жана эрежелерди сактоо маанилүү моралдык сапаттарды: чынчылдыкты, калыстыкты, тартипти, коомдук пикирди сыйлоону калыптандырган. Жигиттер күрөш, улак тартыш, ат чабыш, жамбы атмай, тыйын эңмей ж. б. аскердик оюндарга катышкан. Мелдештерде жеңиш бүтүндөй үй-бүлөнүн, уруунун, айылдын сыймыгы болгон. Аларды даңазалоо, намысын жоготпоо, чыгаан мекендештеринин даңктуу салттарын улантууну каалоосу патриоттук сезимдерин пайда кылган. Окумуштуулар өз эмгектеринде оюндардын комплекстүү тарбиялык маанисин далилдешкен. Алар төмөнкүлөрдү камсыз кылат: а) акыл-эс өнүгүүсүн (байкоочулук, тез ойлонуучулук, эс тутум, тапкычтык, акылмандык, логикалык сүйлөө); б) физикалык өнүгүүнү (эптүүлүк, күч, чыдамкайлык, көз өлчөгүчтүк); в) практикалык көндүмдөргө ээ болууну; г) чыгармачылыкты өнүктүрүүнү (ролдук оюндар, реалдуу нерселерди имитациялоо) ж. б.

Элдик педагогикада патриоттуулукка тарбиялоо процессинин уюштурулушун жана мазмунун анализдөө инсандын интеллектуалдык-эмоционалдык, муктаждык-мотивациялык жана активдүүлүк жөндөмүн өнүктүрүүгө көп көңүл бурулган деген тыянак чыгарууга, ошондой эле анын негизги принциптерин көрсөтүүгө мүмкүндүк берди.

Этнопедагогикалык изилдөөлөр боюнча адамдардын жашоосунун негизин жамааттык турмуш түзсө, тарбиялоонун принциптеринин бири **коллективдүүлүк** болгон. Биргелешкен эмгек жана душмандан коргонуу, жалпы үрп-адат, салт-санаа, жалпы майрамдык иш-чаралар жаш муундардын коллективдүү тарбиялануусун аныктады. Кичинекей балдар жана өспүрүмдөр дайым чоңдордун жана курдаштарынын көз алдында болушкан, аларга ар дайым күчү жеткен, бирок чыныгы иштер тапшырылган. Коомдук пикирдин, бир нерсеге жамааттык мамиленин тарбиялык мааниси чоң болгон: мактоо, жактыруу, айыптоо, сыңдоо ж. б. Биргелешкен иш-чаралардын, оюндардын жүрүшүндө өспүрүмдөр коомдо өзүн алып жүрүүгө, өз муктаждыктарын башкалардын кызыкчылыктары менен байланыштырууга, белгиленген эрежелерди сактоого үйрөнүшкөн.

Элдик педагогиканын принциптеринин ичинен Я. А. Коменский алдыга койгон **табигый шайкеештик** принциби эң негизгиси болуп эсептелет, баланын жынысын, жашын, ыктарын, кызыкчылыктарын мүмкүн болушунча эске алуу максаты менен элдик тарбиялоонун бардык түрдүү методдорун колдонууну аныктайт. Салттуу түрдө элдик педагогикада үй-бүлө тарбиясында ой жүгүртүү стилине, кабылдоосуна, жүрүм-турумуна карата эркектин жана аялдын инсандык типтерин бөлүү болгон.

Элдик педагогиканын кийинки принцибин бир катар изилдөөчүлөр **элдүүлүк принциби** деп аташат. Балдарды тарбиялоо мурунку муундар топтогон коомдук-тарыхый тажрыйбага ылайык жана элдик салттарга негизделген. Буга «педагогикалык көз караштарды аныктоочу жана коомдук маанилүү сапаттарды жана жүрүм-турум нормаларын калыптандыруучу элдик искусствонун чыгармаларын, үрп-адаттарды, майрамдарды сактоо, ырым-жырымдарды, салттарды аткаруу» [2] жардам берген.

Балдарды **гуманизм** духунда тарбиялоо – элдик педагогиканын негизги принциптеринин бири. Кыргыздардын улуттук салты жакырларга, кедей-кембагалдарга, колунда жокторго жана бардык муктаж болгондорго (тентип жүргөндөргө, жетимдерге, жесирлерге, жалгыздарга ж. б.) жардам берүү болгон. Жашоо шарты, оор эмгек айланадагылар менен жакшы мамиледе болуу зарылдыгын жараткан. Аларга жооп катары сый мамиле кылуу, майрамдары менен куттуктоо, конокко чакыруулар менен колдоого алышкан. Өсүп келе жаткан муундарды коңшуларга, жердештерге гана эмес, чет элдиктерге, жеңилген душмандарына да өз үлгүсүн көрсөтүп, сый мамиле кылууга тарбиялоого аракет кылышкан.

УМЕК-2022

Жаш муундарды патриоттуулукка тарбиялоо процесси аң-сезимдерин, баалуулук багыттарын активдүү өнүктүрүүгө жана коомдук ченемдерге, элге, Мекенге, жашоого, өзүнө туура мамиле жасоого багытталган. Ал элдүүлүк, коллективдүүлүк, табиятка шайкештик жана гуманизм принциптерине негизделген.

Коом өнүгүп турганда келечектеги жаш муундарды тарбиялап окутууда мугалимдин чыгармачыл ишмердүүлүктөрүн, изденүүлөрүн, чеберчилигин өнүктүрүп, калыптандыруу менен бирге үй-бүлө менен, башка социалдык институттар менен тыгыз байланышта болуу, элдик мурастарды, улуттук баалуулуктарды унутта калтырбай жандандыруу мурдагыдан да актуалдуу жана перспективдүү маселе бойдон кала берет.

Адабияттар:

1. Антология педагогической мысли Киргизской ССР. –М.: Педагогика, 1988.
2. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV-XVII вв. / сост. С. Д. Бабишин, Б. Н. Митюрков. – М.: Педагогика, 1985.
3. Волков Г. Н. Этнопедагогика: учеб. для студ. сред.и высш. пед. учеб. заведений. – М.: Академия, 1999.
4. Измайлов А. Э. Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Педагогика, 1991.
5. Рахимова М. Р., Панкова Т. В. Кыргызская народная педагогика. -Бишкек, 2003.
6. Русские народные загадки, пословицы, поговорки / сост. Ю. Г. Круглов. –М.: Просвещение, 2008.
7. Сарбагышова Н. М. Кыргызские пословицы и поговорки. - Бишкек, 2011.

УДК: 37

Байдылдаева Гүлзана

PhD студенти

Кыргыз-Түрк “Манас” университети, Кыргызстан

gulzana_27@mail.ru,

Т. СЫДЫКБЕКОВДУН “КӨК АСАБА” РОМАНЫНДАГЫ БАЛАНЫ БААТЫРДЫККА ДАЯРДООДОГУ ЭЛДИК ТАЖРЫЙБАЛАР

Изилдөөнүн максаты – Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба” романындагы баланы баатырдыкка даярдоодогу элдик тажрыйбаларды ачып көрсөтүү. Кыргыз эли үчүн келечектеги жоокер болуп жетиле турган балдарынын баатыр болуп чоңоюшу абдан маанилүү болгон. Мына ушундай маанилүү иш үчүн балдарды баатырдыкка даярдоодо өзгөчөлөнгөн элдик тажрыйбаларды колдонушкан. Баатырдыкка даярдык адегенде ат үстүндө чоңойтуудан, мал күзөттүрүүдөн башталган, андан соң барскан сокконду үйрөтүшкөн, ууга алып чыгып мергенчиликке үйрөтүшкөн, эл-жер таанытышкан. Кыргыздарда баатыр күчтүү, тайманбас, шамдагай, эпчил, коркпос, билгич, айлакер болушу керек болгон. Албетте, ушул этаптардан өтүүсүндө жанында жоокердиктин ар бир баскычын басып өткөн, ошол эле учурда билгич, ар тараптан өнүккөн жоокердиктин эң жогорку чеги Эр-Киши жанында болуп, үйрөтүп, сынап баатырдыкка бышырган. Мындай элдик тажрыйбалар муундан-муунга өтүп, кийинки муунга сабак болуп келген. Изилдөөдө бул багытта маалымат чогултуу жана аларды талдоо иштери сапаттык изилдөө моделинин алкагында, документтерди анализдөө методунун негизинде жүргүзүлдү.

Өзөктүү сөздөр: роман, элдик педагогика, баатырдыкка тарбиялоо, элдик тажрыйбалар.

УМЕК-2022

Байдылдаева Гулзана
PhD студент
КТУ «Манас», Кыргызстан
gulzana_27@mail.ru

НАРОДНЫЙ ОПЫТ В ПОДГОТОВКЕ РЕБЕНКА К ГЕРОИЗМУ В РОМАНЕ Т. СЫДЫКБЕКОВА "КӨК АСАБА"

Цель исследования - раскрытие народных умений в подготовке ребенка к героизму по роману Т. Сыдыкбекова "Көк асаба" ("Голубой стяг"). Для кыргызского народа было очень важно, чтобы дети, которые станут будущими воинами, выросли героями. Для такой важной работы они использовали особую народную практику, которая отличалась в подготовке детей к героизму. Подготовка к героизму начиналась с умения обращаться с конем, пастбы скота, потом учили кузнечеству, вывозили на охоту и знакомили с разными людьми и землями. У кыргызов герой должен был быть сильным, смелым, проворным, ловким, бесстрашным, знающим и хитрым. Конечно, на протяжении всех этих этапов, обучая и готовя их к героизму, рядом с ними находился самый продвинутый во всех аспектах опытный воин высочайшего уровня Эр-Кыши, прошедший все стадии боевого мастерства. Такие народные практики передавались из поколения в поколение и служили образцом для следующего поколения. Сбор и анализ данных в этой области исследований проводились в рамках модели качественного исследования, которое было реализовано на основе метода анализа документов.

Ключевые слова: роман, народная педагогика, воспитание героизма, народный опыт.

Gulzana Baidyldaeva
PhD student
Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan
gulzana_27@mail.ru

FOLK EXPERIENCES IN PREPARING A CHILD FOR HEROISM IN THE NOVEL "KOK ASABA" BY T. SYDYKBEKOV

The purpose of the study is the disclosure of folk skills in preparing a child for valor in T. Sydykbekov's novel "Kok asaba" (Blue banner). It is very important for the Kyrgyz people that children who will become future soldiers also grow up to be heroes. For such important work, they used folk practices that differed in preparing children for bravery. Preparation for valor began with education on horseback, grazing cattle, then blacksmithing was taught. They were taken out to hunt and introduced to the people from various lands. The Kyrgyz hero had to be strong, brave, agile, dexterous, fearless, knowledgeable, and cunning. Of course, throughout all these stages, the highest level of advanced in every aspect and experienced warrior, Er-kishi, who passed every stage of combat skill, was next to them, teaching and preparing them for heroism. Such folk practices were passed down from generation to generation and served as lessons for the next generation. Data collection and analysis in this area of research were carried out within the framework of the qualitative research model. Data collection in the study is a method of qualitative research that was implemented based on the document analysis method.

Key words: novel, folk pedagogy, education of heroism, folk experience.

Билим алуунун илимий жолдору пайда боло элек кезде эле таалим-тарбия болгон. Элдик тарбиянын түзүлүшү жана өнүгүшү – көп кылымдарды камтып, бардыгын электен өткөзүп, эскиргендерин калтырып, рационалдуу акыл-ой тыянактарын улам кийинки муунга өткөзүп, үзгүлтүксүз өсүп-өнүгүп келе жаткан процесс. Ар бир улуттун маданий жана улуттук өзгөчөлүктөрү ошол элдин оозеки чыгармачылыгында, жашоо-турмушунда, каада-салт, ырым-жырымында ж. б. сакталып, кийинки муунга тарбиялык милдет аткарып келген. В.

УМЕК-2022

Мезинов мындай дейт: “Тарбиялоо практикасы өзүнүн күндөлүк турмушунда да, элдин гениалдуу түшүнүгүндө да ар түрдүү маданий эстеликтерде, улуттук каада-салттарда жана тарбия идеалдарында чагылдырылган жана басылган. Алардын ар түрдүү маданий тексттери оозеки элдик чыгармачылыкта, элдик педагогикада, көркөм адабиятта, көркөм өнөрдө чагылдырылган. Бул көрүнүштөрдүн бардыгы педагогикалык кубулуштарды жана тарбиялоо тажрыйбасын түшүнүүнүн илимий эмес жолдоруна таандык” [10].

Адабият менен тарбия дайыма эриш-аркак болушуп, бири-бирин толуктап, тереңдетип, кылымдар бою тарбиялоо жөнүндөгү ойлорду, акыл-насааттарды, көркөм сөз булактарында сактап, муундан-муунга өткөзүп келишкен. Адабий чыгармаларда педагогикалык максаттар кээде тикеден-тике берилсе, кээде каарман, каармандын жасаган кыймылдары, турмуштук окуялар ж. б. аркылуу берилген.

“Карапайым калктын көп кырдуу турмуш практикасынын туундусу катары жаралып, балдарга ак-караны таанытуу, аларды эмгекке, үй-бүлөлүк турмушка даярдоо жаатындагы акыл-ойлор менен тажрыйбаларды астейдил талдап, акыл чыпкасынан өткөрүп, өз дараметине жараша өркүндөтүп кайрадан элдин өзүнө нарктуу өмүр кечирүүнүн программасы, эрежеси таризинде таасирдүү андатууда акындар кадыр эсе агартуучулук миссия аткарышкан. Ошондуктан өткөн мезгилдерде калк тарабынан нарктуу акын педагог катары, нарктуу поэзия педагогика катары кабылданган. Адабият менен педагогиканын ортосундагы мындай өтмө катар байланыштар педагогика илими менен профессионалдык жазма адабият түптөлгөндө деле токтоп калган жок” [15: 19].

Профессионалдуу адабият тармагында өзгөчө элдик педагог катары таалим-тарбия берген жазуучу катары Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба” романындагы элдик таалим-тарбияга токтолобуз. Анткени көркөм чыгарма аркылуу таалим-тарбияны изилдөө этнопедагогикалык мейкиндикти кеңейтет.

Кыргыз эли элдик тарбия аркылуу адамдык сапаттарга, жашоо-турмушка, мекенчилдикке, баатырдыкка, деги эле жашоо-турмушка тарбиялашкан. Мына ушундай салтты, тарыхты көркөм чыгармада чагылдырууда ХХ кылымдын чыгаан жазуучусу жана коомдук ишмери, Кыргыз Эл баатыры Т. Сыдыкбековдун салымы чоң. Ал – элдик, нукура, кыргыз салттык баалуулуктарын көркөм адабият аркылуу изилдеп тааныткан жазуучу. Тарыхты, салтты сактоочу. Буга айкын күбө катары “Көк асаба” романын белгилөөгө болот. “Көк асаба” романы – кыргыз элинин көөнө тарыхын көркөм иликтөөгө алган алгачкы роман. Роман 70-жылдары жазылып, анда Орхон-Энесай доорундагы түрк элдеринин тарыхый басып өткөн жолун көркөм жалпылаштырууга алып, дал ошол тарыхка таянгандыгы ошол кездеги саясий көз карашка дал келбегендиктен, жарыяланбай жүрүп, 1989-жылы, 18 жылдан кийин гана окурмандын колуна тийген. Автор чыгарманы жазууда “...үч нерсеге негиздендим: биринчи – тарыхый маалымат. Экинчи – “Манас” баштаган оозеки чыгармачылык. Үчүнчү – элдин руханий дүйнөсү”, - деп белгилеген [14: 272]. Чыгарма үч бөлүмдөн, 31 майда темалардан турат да, аларды структуралык жактан бир бүтүндүккө “Көк асаба” бириктирип турат. “Ал – элдин дүйнө таанымын, көз карашын, идеологиясын, ишенимин, жанаша жашаган элдер менен болгон мамилесин чагылдырууда улуттук аң-сезимдеги баатырдыкка, биримдикке тарбиялоонун символу. Романда коркоктукуткту шылдыңдап, баатырлыкты даңктоо идеясы бүтүндөй чыгарманын композициялык структурасынын өзөгүн түзүп, ойдон жаратылган көркөм каражат, символикалар аркылуу баатырдык романтика идеализацияланат.” [9: 242]. Биз токтоло турган баатырдыкка жана мекенчилдикке тарбиялоо темасы жоокерчилик замандын талабы болгон. Кыргыздарда баатыр күчтүү, тайманбас, шамдагай, эпчил, коркпос, билгич, айлакер болушу керек болгон.

Мекенчилдик тууралуу идеялар чет элдик изилдөөлөрдө В. Каюмовдун “Идея взаимосвязи физического воспитания и патриотизма в педагогических воззрениях персидско-таджикских мыслителей IX-X вв” деген эмгегинде (2019) колго алынган. Изилдөөдө Рудаки,

УМЕК-2022

Фирдоуси, Абу Али ибн Синанын педагогикалык көз караштары жана чыгармаларында дене тарбия жана патриотизм идеялары талданып, алардын байланыштары белгиленген.

Кыргыз изилдөөчүлөрүнүн мекенчилдикке тарбиялоо тууралуу бир катар изилдөөлөрүн белгилеп кетүүгө болот. Биз алардын ичинен көркөм оозеки чыгармачылыктагы жана көркөм адабияттагы мекенчилдик темасы, элдик тарбия боюнча изилдөөлөргө токтолобуз. Маселен, Ж. Каденованын изилдөөсүндө «Манас» эпосундагы бала Манасты мекенчил инсан катары калыптандыруунун салттык факторлору, «табийгый тарбиячылар» институту, методдору, ыкмалары айкындалган [8]. Г. А. Абдымомунованын эмгегинде «Манас» эпосу аркылуу окуучуларды патриоттуулукка тарбиялоонун мазмундук-структуралык моделин иштеп чыгуу жана аларды иш жүзүнө ашыруунун шарттары айкындалган. Т. Ормоновдун «Древнекиргизское педагогическое воззрение» (по эпосу «Манас») аттуу кандидаттык диссертациясында (1972) эпостогу патриоттук мотивдер талдоого алынган.

А. Алимбеков өзүнүн “Кыргыз эл педагогикасындагы адеп тарбиясы” аттуу окуу куралында мекенчилдик түшүнүгүнө кеңири токтолуп, “Манас” эпосундагы, “Коркут баба” китебиндеги, Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба” чыгармасындагы мекенчилдикке тарбиялоо тууралуу элдик тажрыйбаларды жана тарбияларды талдоого алган [3].

Т. Сыдыкбековдун чыгармачылыгы К. Асаналиевдин “Т. Сыдыкбеков жана анын “Биздин замандын кишилери” романы” эмгегинде, А. Мусаевдин “Түгөлбай Сыдыкбековдун романдары: адамдын көркөм концепциясы” докторлук ишинде, Ү. Култаеванын “Кыргыз тарыхый романы: типологиясы жана жанрдык өзгөчөлүгү” деген изилдөөлөрүндө колго алынган. Бирок Т. Сыдыкбековдун чыгармалары педагогикалык өнүктөн тереңирээк изилдөөнү талап кылат.

Ошентип, изилдөөнүн темасынын иштелип чыгуу даражасын талдоо анын айрым аспектилерин ата мекендик жана чет өлкөлүк илимий адабияттарда изилденгенин, бирок изилдөөнү элдик тарбия жагынан дагы тереңдетүү зарылчылыгын туудурат. Бул изилдөөнүн актуалдуулугун аныктайт.

Изилдөөнүн максаты: Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба” романындагы баланы баатырдыкка даярдоодогу элдик тажрыйбаларды ачып көрсөтүү.

Изилдөөнүн проблемасы: Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба” романындагы баланы баатырдыкка даярдоодогу элдик тажрыйбалар эмнелер?

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Мекенчилдикке тарбиялоодо элдин максаты, үмүт-тилеги кандай болгон?
2. Улуулардын жана элдик педагогдордун ишмердүүлүгү кандай болгон?
3. Баланы баатырдыкка тарбиялоонун элдик методдору, ыкмалары кандай?

Изилдөөнүн методологиясы

Изилдөөдө сапаттык изилдөө (чечмелөөгө жана түшүнүүгө багытталган) методу колдонулат. Сапаттык изилдөө Ыылдырым жана Шимшек тарабынан «байкоо, интервью жана документтерди анализдөө сыяктуу сапаттык маалымат чогултуу ыкмаларын колдонуу» деп аныкталат [18: 39]. Сапаттык изилдөө жаңы идеяларды жаратууга, ошондой эле окуяга терең баа берүүгө мүмкүндүк берет [17: 20].

Бул изилдөөдө маалыматтарды чогултууда сапаттык изилдөө методунун бири болгон документтерди анализдөө методу колдонулат. Документти анализдөө, изилдене турган тема боюнча маалыматтарды камтыган жазуу материалдарын талдоону камтыйт [18: 187].

Изилдөөбүздө Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба” чыгармасындагы баланы баатырдыкка тарбиялоого тиешелүү этнопедагогикалык баалуулуктар каралып, бир нече жолу кылдаттык менен окуу, алынган маалыматтарды анализдөө жана интерпретациялоо процесстери документтерди анализдөө методун колдонууну талап кылды.

Изилдөөдө Т. Сыдыкбековдун романынын 2018-жылы 2-жолу басылып чыккан, түп

УМЕК-2022

нускасы өзгөртүүсүз сакталган нускасы колдонулду.

Элдик педагогика

Биздин изилдөөбүз көркөм чыгармадагы элдик тажрыйбалар, элдик педагогика болгондуктан, элдик педагогиканын тарбиялык функциясы тууралуу көз караштарга саресеп салууга аракет кылдык.

Элдик педагогика тээ байыркы замандарда эле тарыхый түрдө калыптанган. Эл өзү канча мезгилден бери жашаса, ал ошончо мезгилден бери эле жашайт. Бул жагдайды К. Д. Ушинский өзүнүн «Орус тарбиясындагы адептик элемент» аттуу макаласында төмөнкүчө чечмелеп берген: «Биз үчүн тарбияны ойлоп табуунун кереги жок, ал орус эли канча кылым жашаса, ошончо кылым жашап келет. Элдик педагогика эл менен төрөлгөн, эл менен кошо өнүккөн, элдин бардык тарыхын, анын жакшы жана жаман сапаттарын чагылдырган. Бул бир муунду экинчи муунга алмаштыруудагы маанилүү кыртыш. Аны азыктандырып, жакшыртып, талапка ылайыкташтырып туруу керек. Элдик педагогиканын генийлиги менен эч ким атаандаша албайт» [16: 300]. Ал эми Г. Н. Волков ушуга байланыштуу мындай деген пикирин билдирет: «Элдик оозеки чыгармачылык элдик педагогиканын тереңинде жаткан элдин акыл-күчүн, анын адептик идеалдарын алып жүрүүчү педагогикалык каражат боло алат» [7: 268].

А. Алимбеков белгилегендей: «Жаш муундардын туюу, кабылдоо сезимине жалпы элдик салтты, адептүүлүктү, боорукерликти байыр алдыруу кудурети, аларды өрнөктүү идеалдарга тарбиялап келгендиги боюнча фольклор – нагыз элдик педагогика. Ушундан улам оозеки чыгармалар аркылуу педагогикалык маданияттын башат тамырларына кайрылуу – илимдеги салтка айланган көрүнүш» [3: 32].

Кыргыздардын байыркы заманында эле элдик көркөм чыгармачылыктын үлгүлөрү белгилүү болгон. Ошол мезгилде эле жаралган жомоктордо, макалдарда, уламыштарда, эпостордо, табышмактарда элдик педагогиканын алгачкы үлгүлөрү чагылдырылган. Мында таалим-тарбияга байланыштуу терең ойлор, туура бүтүмдөр көп жылдык турмуштук тажрыйбага негизделип берилген. Улам кийинки муунга электен өтүп, мыктылары калып, элдин жашоо-турмушун чагылдырып келген. Демек, аларды изилдөө менен кыргыз элинин жашоо-турмуш тажрыйбаларын биле алабыз. Кийин жазма адабият калыптанганда, жазуучулар жазма адабият аркылуу элдин жашоо-турмушун көрсөтүп келишет. Илим жолу аркылуу байкабай калган нерселерди адабият аркылуу байкаса болот. Жашоо-турмушта колдонулбай калган кээ бир нерсени адабияттан тапса болот. Анткени жазуучулар турмушту эң жакшы билишкендерден. Ошол үчүн турмушту үйрөнүш үчүн көркөм адабиятты окушат. Жазуучулар – бул кадимки жөнөкөй турмуштун изилдөөчүлөрү. Айдарованын ою боюнча, “Көркөм адабиятта камтылган педагогикалык идеяларды изилдөө ар тараптан элдин руханий-адептик казынасын калыбына келтирүүгө, кайра жаратууга, сактоого көмөктөшөт, ошондой эле, эң негизгиси, этнопедагогикалык мейкиндиктин чегин олуттуу түрдө кеңейтет. Ар бир коомдо адабият улуттук турмуштун негизинде жаралып, ал өзүнүн мазмуну, көркөмдүгү боюнча оригиналдуу болот. Улуттук өзгөчөлүк – көркөм чыгармачылыктын күч булагы. Жазуучу өзүнүн улуттук материалы боюнча чыгармаларды жаратса, өзүнүн улуттук темасын иштеп чыкса, окурмандардын жүрөгүнө эң кыска жолду табат. Бул – анын этнопедагогикалык баалуулугу” [1]. Ошентип, оозеки чыгармачылыктагы жана көркөм адабияттагы элдик таалим-тарбияны изилдөө элдик билимдерди дагы тереңден билүүгө, сактоого, чегин кеңейтүүгө жол ачат.

Мекенчилдик

Адамдарды бир улуттун атуулу катары бириктирип турган орток баалуулуктар болот. Андай баалуулуктар катары Ата Мекен, мекенчилдикти айтууга болот. Кыргыз элдик тарбиясында мекенчилдик жана Ата Мекен менен эр жигит эриш-аркакта каралып келген.

УМЕК-2022

Анткени мекенди коргоочулар дал ошол эр жигиттер болушкан. Ошондуктан балдардын баатыр катары тарбияланып, чоңоюшуна абдан маани беришкен.

«Мекенчилдик» же «патриотизм» деген термин грек тилинин patriots – мекендеш, patris – мекен, Ата мекен деген сөзүнөн келип чыккан. Бул термин «Мекенди сүйүү, мекенге берилгендик жана жеке иш-аракеттер аркылуу мекендин кызыкчылыктарына кызмат кылууга умтулуу» деп аныкталат [6: 282]. Педагогикалык сөздүктө мекенчилдик деген термин Ата мекенге карата жогорку сезимди гана эмес, өз элине, туулган жерине жана өзүнүн маданий чөйрөсүнө карата сүйүү сезимин да билдирет [12: 86].

Окумуштуу А. Алимбеков мекенчилдик тууралуу мындай дейт: «Мекенчилдик кыргыз тарыхынын бардык мезгилдеринде инсандын мекен менен сыймыктануусун, сүйүүсүн, аны коргоого көп кырдуу даярдыгын камтыган коомдук аң-сезимдин жетилгендиги жана ошону менен бирдикте өтө катаал адептик принцип болгон. Мекенчилдик – эң оболу, жан дүйнөнүн, рухтун абалы. Кыргыз элинин коргонор чеби да, эң күчтүү, эң ишенимдүү куралы да мекенчил, элчил урпактарды, “эр”, “эрен”, “шерлерди” тарбиялоо системасы болгон» [3: 11].

Кыргыз тарыхында ар бир кыргыз баласы баатыр болгусу келген. Бирок кыргыз эли тек кара күч айбат жетишсиз экендигин абдан жакшы билген. Аны чыгармада мындай берет: “Тек кара күч айбат эмес. Шамдагайлык, эпчилдик, билгичтик такаат, кай кезде төө көтөргөн алп эпсиз болсо, ал жай козголсо, далбайып алдырат. Жеңилет. Алдыда калат. Шамдагайлыкка жаштайынан кадик болуп, бардык ыкмага жаштайынан машыккан киши эч-эчтемкеге жеңилбес, эч күчтөн жалтанбас жоокер ошол! Шамдагайлык - эр күчүн эки эсе кылат”, - дейт [13: 33]. Чыгармада баатырдыктын сапаттары катары кара күчтөн сырткары төмөнкүлөр эсептелген: мекенчилдик; кайрат, күч, акыл, айлакер, мал баккан, көмүр өчүрүп кен эриткен, баамчыл, тайманбас, шамдагай, сак, сергек, сезгич, эпчил, коркпос, эр жүрөк, билгич, жер-суу тааныган, өнөргө ээ болгон, ыкчам, өжөр, дене-бой жактан жеткилең; тыкан, шайдоот, чыйрак илбериңки ж. б. сапаттарга ээ болушу керек болгон.

Табылгалар

“Көк асаба” романында көчмөн түрк калктарынын балдарды баатырлыкка тарбиялоонун төмөнкүдөй этаптары, тажрыйбалары камтылган.

Мекенчилдикке тарбиялоодо элдин максаты, үмүт-тилегинин чагылдырылышы.

Кыргыз элдик педагогикасында туулган жер өзгөчө ыйык эсептелген, ошол жерди кашык каны калганча коргошкон, жазанын эң оору жеринен айдалуу болуп саналган. Кыргыз элинде ошол себептен элди, жерди жана Мекенди сүйүүгө жана коргоого тарбиялоо өзөктүү тарбияларынын бири болгон. Ошондуктан кыргыз эли баатырдыкты даңктап, баатыр тууралуу ырларды ырдап, баатыр тууралуу аңгемелерди, кептерди, уламыштарды айтышкан. “Журт башчысы аталган Ажонун жарлыгы да, Умай эненин ырымы да, уздардын тиккен кийими да, ок-дары жасоо үчүн темир иштеткен өндүрүшү да жалаң жоокердин эрдигин колдоп, анын баатырдык сапатына дем берүүгө арналат” [9: 243]. Мындай элдик педагогиканын асыл мурастары туулгандан кулагына сиңип, жигиттер да баатыр болууга умтулушкан. Ошондой эле жигиттерди кол башчыларга ата-энелери “Эр чыкса, кол башчы болсун, коркок чыкса, от жакчу болсун”, - деп эр чыгуусун тиленип, үмүттөнүп кошуп беришкен. Анткени элин-жерин коргогон баатыр, мекенчил, ар-намыстуу жигиттерди тарбиялоо эң негизги баалуулуктарынын бири болгон. Жоокер заманында негизги максаты уул-балдарды тарбиялоо болгон. Уул бала төрөлгөндө Мекенди коргоочу төрөлдү деген кубаныч болгон. Бир гана ата-эне эмес, бүтүндөй коом, эл кубанган. Эл, ата-эне уулду баатыр, мекенчил кылып тарбиялоо менен, ошол эле учурда ошол коомдун жашоо-шартын, менталитетин, диний ишенимдери менен маданиятын, тарыхын сактап муундан муунга өткөзүү, улантуу, ошондой эле кыргыз атын тарыхтан өчүрбөөдө баатырларга үмүт артышкан. Ошол себептен кыргыз эли уулдун

УМЕК-2022

төрөлүшүнө өзгөчө сүйүнгөн. Алсак, “Уул тилегендин себеби: Тээ байыркы, байыркы замандан бери журт кыйырын кычыраткан жоо канкор келди. Ушул бабам жердеген ыйык жерди тартып алып, кырчындай уулду, жаны асыл кызды, ата-энени – боору ачык карабашыл кишилерди кулданам дегендер тыяк-быяктан мол жүрдү... О, биздин алп бабалар, бирде өзү аргасыз тизе бүксө, бирде жоого тизе бүктүрдү! Аны үстү ачык көк билер! Ата-эне кадырын билген уул эл багар. Биздин журт кыздан да уулду көп самаган жөнү ушул. Биздин кулундар бешиктен жер баспай атка минген жөнү ушул “Атың барда жер тааны, атаң барда эл тааны” деген кептин түйүнү ушул. Бул коомчулук тарабынан курулган түрү” [13: 37]. Бул эпизоддо кыргыз элинин уулду тилгенинин максаты, үмүт-тилеги таасын ырасталган. Кыргыз эли тек гана уулду тилеп тим болбостон, анын жоокер, баатыр болушун тилеген.

Улуулардын жана элдик педагогдордун ишмердүүлүгү. Кыргыз элинде жоокер заманында балдарды жоокерчиликке тарбиялаган жол көрсөткүч, устат, баатыр, элдик педагогдор дайыма болгон. Элдик педагогдор жөн эле турмушта ой келди же турмуштун агымы менен эмес, атайын мектеби болгон, атайын ырааттуу программасы болгон. Аны акылы тетик, көрөгөч, өзү да баатырдык даярдыгы, тажрыйбасы бар адамдар аткарган. Маселен, «Манас эпосунда: «Эрди эл таптайт», – дегендей, Манастын калыптанышы кемеңгер устат-тарбиячылардын көз алдында өтөт. Буга байланыштуу, «Манаста» «Туйбаганын туйгузуп, билбегенин билгизип, туура жолго салалы» деген тарбиялоо кубулуштарын тикеден-тике ачык чагылдырган элдик педагогикалык түшүнүктөр да өзгөчө көңүл бурууга арзыйт. Бул эпостогу Акбалта, Кошой, Бакай сыяктуу элдик даанышмандардын кыргыз коомун Мекен менен тагдырлаш, тамырлаш-өзөктөш кылып тарбиялоо аркылуу сактоо, өнүктүрүү багытындагы эң негизги таянган, тутунган принциби болгон. Эпосто Манас жана ал сыяктуу кыраандардын өсүп жетилиши дал ушундай устат таалимчилердин жемиши катары каралат. Калк турмушунун не бир татаал көйгөйлөрүн чечүүдө улуу-кичүү мындай акыл-тажрыйбага ар дайым муктаж болгон жана ага карата өтө сый-ызаат менен мамиле жасашкан» [8: 66]. Манастын патриот жана лидер болуп тарбияланышында, элдик тарбия рухун дилине сиңдиришинде Чыйырды, Ошпур, Акбалта, Бакай, Кошой, Жамгырчы сыяктуу «табийгый тарбиячылардын» ар биринин жеке таасири чоң болгон. Ал эми “Көк асаба” чыгармасында элдик тарбиячы катары, өзгөчө, Эр-Кишини белгилеп кетүүгө болот. Романда Жаш тегиндин жана анын жолдошторунун баатыр катары калыптанышын Эр-Кишисиз элестетүүгө мүмкүн эмес. “Эр-Киши чыгармада идеалдаштырылып берилген. Ал эми Эр-Киши наамына татыктуу болуу үчүн артыкча эрдик көрсөтүү гана жетишсиз. Ата Журтун көздүн карегиндей сактаган, ниети таза, “Көк асабанын” ыйыктыгын сезген, акылы жетик, жоокердик өнөрдү мыкты билген, мамлекеттин сырткы турмушун жөнгө салууга жөндөмдүү кашкөй адам гана Эр-Киши атагына ээ боло алат. “Жоокер – эр-жоокер, эр-жоокер – эр-колбашчы, эр-колбашчыдан – Эр-Киши. Эр-Киши атын алыш эзелтен келаткан баатырдыктын эң бийик даңкы!” болгон [9: 243]. А. Алимбеков мындай деп белгилеген: “Кыргыз элинин коргонор чеби да, эң күчтүү, эң ишенимдүү куралы да мекенчил, элчил урпактарды, “эр”, “эрен”, “шерлерди” тарбиялоо системасы болгон. “Эр адам” салттуу кыргыз коомунун элитасы болгон” [3: 14]. Чыгармадагы Эр-Кишинин ар бир сөзү, турган турпаты, мыкты жоокердик өнөрдү билгени, кара күч менен эле күчтүү болбостон, билгичтиги, сезимталдыгы, айлакерлиги, төгөрөгү төп келишкен ж. б. көптөгөн сапаттары жогору бааланып, элдик идеал катары кийинки муундарга педагогикалык таасирин тийгизет.

Баланы баатырдыкка тарбиялоонун элдик методдору, ыкмалары.

Эл-жерин коргой турган баатыр, мекенчил азаматтардын чыгышы алар колдонгон ыкмалардан көз каранды болгон. “Мекенчилдикке тарбиялоонун элдик методдору дегенде балдарды эл жерди коргоого карата каалоосун жана практикалык даярдыгын камсыз кылууга

УМЕК-2022

багытталган, кылымдардын кыйырынан бери өнүгүп келе жаткан тажрыйбаларды түшүнөбүз” [8: 86]. Чыгармада баатырдыкка даярдоо методдору, ыкмалары катары төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот.

Ат үстүндө чонойтуу. Элибизде: «Ат – адамдын канаты» деп тегин жерден айтылбаса керек. Анткени ат байыртадан эле жоокерчилик замандарда баркталып келген жана турмуш-тиричиликте дагы колдонулуп, эр жигиттин наамы менен ар дайым параллелдүү каралып келген. Баатыр болом, баламды баатыр кылам дегендер баланы кичинесинен атка мингизишкен. Кыргыздарда бул үчүн балдарга ылайыкталган ээрдин атайын тиби – айырмач болгон, бул ээр балдарга атчан жүрүүнү өз алдынча үйрөнүүгө мүмкүндүк берген. Романда да балдар атка өз алдынча минип, ээр үстүндө уктап, ар кандай кырдаалга даяр болгонго жаштайынан машыгышкан. Атайын жылкы бакканга жиберилген. “Жылкычы болчу уул, ээрде укта. Ээрде уктачу уул эл багар” [13: 30] деген сөз балдарды ишендирип, шыктандырып, ошого умтулушкан. “Аттан ажыраганда, эрдин канаты кесилер, уул! Өлсөң, сөөгүң ээрде жабышып жүрсүн! Эрди ат жалы сүйөр!” деген насааттарды беришкен [13: 33].

Жоокер оюну. Кыргыз элинде “балдар оюндарында кичинекей кезинен баштап эле согуштук өнөргө байланыштуу элементтер орун ала баштаган. Балдар боору жерден көтөрүлө баштаганда эле чоңдордон көргөн-билгендеринин негизинде тал чыбыктан жаа, жыгачтан кылыч жасап алышып, согуштук өнөрдүн айрым жөрөлгөлөрүн оюн формасында туурап, кайталоого аракет кылышкан. Балдарды өспүрүм кезинен реалдуу турмушка жакын катаал жоокер оюндарына катыштырышып сыноодон өткөрүшкөн. Мындай таалим-тарбиянын натыйжасы тарбиялануучулардын жеке эрдик көрсөтүүсү же бир таймашта сыноодон өткөнү менен аныкталып бүтүм чыгарылат” [2].

Романда түнкү жылкы күзөтүүдө да жигиттерди жоокердик өнөргө машыктыруу багытындагы бир катар оюндарга орун берилет. Алардын кайсынысы болбосун, тайманбастыкка, шамдагайлыкка, эптүүлүккө, коркпостукка бышыктырат. Мисалы, “Түнкү оюнда жүргөн жоокер-жылкычы чынында эле кандайдыр бир кыйынчылыкка дуушар болсо, ал андан сактанып, жалтанып кылчакташка акысы жок болгон. Эгер ал корксо, не сактанбай осолдук кетирсе, анда ал жоо кийимин кийинип, ат үстүндө жүрүшкө акысыз болгон. Жолбун үйдү багып, отун алып, от жагып, ташкордо белендеп, аш-тамак бышырып калган. Бул – эр киши үчүн ашкан кемсиниш болот. Аябаган уят иш. Кай кездерде ар-намыстуу улан ушундай уятына чыдабай, чокмор баш менен өзүн башка коюп өлүп алгандар да болот” [13: 35]. Бул эпизоддон оюндун да өзүнчө тарбиялык маанисин байкабыз. Оюндар да баатырдын калыптанышына түздөн-түз таасир тийгизгенине күбө боло алабыз.

Согуштук куралдарды жасоого үйрөтүү. Романда курал жарактын жасалышына да абдан маани берилген. Алсак, “– О, коогалуу күндө короктоп куру кол чабыштан артык кордук болобу? Эр-бүлө кошунга камының! Жыгаччың жыгачыңды кый. Жаага тээктик, жебелик долонону, табылгыны, ак чечек кайыңды, ыргай менен талыңды тандаң. Ээрге каштык, жанчарга саптык, калканга жарарлык жыгач-ташыңды камдан. Темирчиң барскан, дөшүңдү жертөөлөгө орнотуң.

Эр-Киши баланы ээрчитип кен эриттирип, эр-жоокер болом десең, бой-жарагыңды өзүн камда, өз жарагың өзүңдү чын сактайды деген ишенимде болушкан. Бычакка сап болор, калкан оёр жыгачтарды тандатат. Көөрүк бастырып, барскан соктурат. Бул жерде баланы усталарга аралаштырып, анын булчунун чынап, тердебес, чарчабас кылып машыктырууну максат кылат.

Ууга алып чыгып, мергенчиликти үйрөтүү. Баатыр болуунун дагы бир этабы, баатырдыкка даярдоо ыкмасы аң улоо, мергенчилик болгон. Кыргыздар башка элдер сыяктуу илгертен эле мал чарбасы менен бирге аңчылыкты кесип кылып, азык-түлүктүн айрым түрүн аңчылыктан алган. Аң улоо менен кесип кылгандарды мергенчи деп аташкан. Мергенчи

УМЕК-2022

айылдагы эң кадырлуу адамдардан болгон. Айрым мергенчилер аң уулоо менен бир айылды баккан [11: 33].

Баатырлар ок атуу, жаа атуу сыяктуу өнөрлөрдү улуулардан, устаттар менен чогуу жүрүп үйрөнүшкөн. Кээ бири атты чаап баратып, жазбай атуу деңгээлине чейин үйрөнүшкөн. Бул кээ бир учурларда атайын устаттын жардамы менен болсо, кээде бул өнөр атадан калганын, ата тарбиясынан болгондугун төмөнкү эпизоддон байкай алабыз: “Теке кенжеси Жолборсуна баш тоголотуп, ага мергенчиликтин, жоокерчиликтин адистигин берип, уулун кадик мерген, коркпос жоокер болсо дегенде эки көзү төрт болчу... Уулду ат үстүндө чоңойсун деп жылкычыларга да кошкон. Ал мергенчиликке кадик болсун деп, аны өзү жанына ээрчитип ууга алып чыкчу” [13: 89].

Эл-жер таанытуу. Жаш чагынан балдарды элди, жер-сууну тааный билүүгө үйрөтүү кыргыз эл педагогикасынын негизги максаттарынын бири болгон. Урууларды көрүшсүн, жер-суу таанысын, уламыш уксун, чечендерди эшитсин деп атайын улуулардын, устаттардын коштоосунда сапарга чыгышчу. Сапар учурунда Жаш-Тегинге тек жер-суу көрсөтүп, тек эл таанытпастан, ага арка-бел болуучу эштерди кошот. “Уулга уул тизгиндеш болсо, казандагы аш-тамак бир кайнайт” деген эл сөзү бар. Эр жоокерди, эл колбашчыны ээрчип, андан таалим албаган уул өз заманынын билимсизи, алсызы болгон. Жер-суу таанууда, ошол жердин климатын, жашоо-шартын, буктурма коюучу жайларды, тоолордун бийиктигин ж. б. көптөгөн нерселерди байкашкан.

Улуу сөз баяны. Кыргыз эли сөз менен кийинки муунга акыл-насаатын айтышып, эрдикти даңазалашкан. “Үйдө өлгөн – өлүк, жоодо өлгөн ыйык”, - деп, баатырдыкты даңазалашкан. Чыгармада жоокерликке үйрөтүүнүн бир ыкмасы катары жазуучу Улуу сөз баянын жана анын таасиринин негизинде болгон кыял элесин колдонгон. Мурунку бабалардын эрдиктерин баяндап, жаңы муунду шыктандырышкан, дем, күч беришкен, мисалдарды келтиришкен. Эр-Киши улуу сөз баянын айтып, балдарды жети күн, жети түн уктатпай бышыктырат. Алсак, чыгармада мындай деп берет: “Уландардын уйкудан калганына эки күн түн ооду...” “Э-э, чунактар. Мен силерди эми беш күн, беш түн уктатпаймын. Экинчи, үчүнчү түн оор. Андан өтсө жоокер өзү көк болур. Киши көк болсо, бет алганын кесер. Уа, чыдаң, эр болом деген улан”, - деп уландарды ийлейт. Ошентип, жети күн, жети түн “Улуу сөз” сабагын берип, жоокер болчу уулду таптап, татаал жолду басып өтүшкөндөн кийин уландарга “Аттардын бышкырыгы, адамдын кыйкырыгы угулгансыды. Туяк соккон таш чертилип, даңкан учкансыды. Куюшкан сооруда шартылдап, үзөңгү кагышкансыды. Сурнай, жезнай бапылдап, сыбызгып... доолбас согулгансыды... Тоо көчкөндөй дүңгүрөдү, суу ташыгандай шарылдады. Өзөн-өзөндөн кызыл-тазыл күч чубагансыды” [13: 218]. Мына ушундай жандуу элес менен Эр бабанын тирүү арбактарын уландардын көзүнө көрсөткөн, баатыр боло турган узак жолдун бири экенин көрдүк. Мындай тарбияны көргөн уулдар “Башым канжыгада, каным көөкөрдө!” анты менен аттанып, баатырдыкты даңазалашкан.

Сыноо. Баатырдын жетилип-жетилбегенин сыноо да бир өзүнчө этап болгон. Тарбиячылыр көргөнүн, байкаганын дароо бетке айтып баланын шагын сындырбастан, билгизбей бардык жактан сынаган. Кемчиликтердин үстүндө иштеп, баланын бышыгып калышын күткөн. Мисалы, Жаш -Тегин жылкы кайтарып жүргөндө алгач жоо кебетесин кийинип, Жаш-Тегинди качырып Эр-Киши сынайт. Жаш-Тегин качырып барып аны чокмор баш менен карууга кагат. Жоо кача жөнөдү... Селейген колун капталына бекем төшөп, тайманган жок. Күч кирип калыптыр...” – деп баратты “жоо”... (Чынында, Эр-Киши сынаган) [13: 35]. Дагы бир мисал: “Экөө тынбай балта согушат. Жаш-Тегин тердейт. Эр-Киши тердебейт. Жаш-Тегин чарчайт, Эр-Киши чарчабайт. Бирок Жаш-Тегин шек бергиси келбейт. Колтукту созот, балтаны бийик көтөрөт. Деген менен каксыга элек жаш да. Кээде сөлгө бата

УМЕК-2022

түшкөн балтасын тартарда темтендей калат. «Каап, чарчадым...Эр-аке билбесин...», - деп өкүнөт ал. Эр-Кичинин каш-кабагы түктүйө калат. Ал шек бербей мышыкча кытыйып, алдыртан Жаш-Тегинге көз кыйыгын салат. «Булчуңу дале ката элек...Эчтеке эмес, баралына келгенде күчтү эч кимден сурабас», - деп сынайт баланы [13: 35].

Улуу сөз баянын, тарыхты айтып, жети күн, жети түн ээрден түшүрбөйт. Эрен болчусу ошого чыдап коёр. Жети күн улуу сөз баянын айтып, жол үстүндө жоокер тыныктырбастан, уландардын кимиси чаалыгат, эрен болчусу чыдайт деп тымызын сынайт. Ошентип сыноо да өзүнчө бир тарбия ыкмасы болгон.

Корутунду

Изилдөө педагогикалык, этнопедагогикалык, көркөм адабияттарды жана практикалык тажрыйбаларды кеңири колдонуу менен төмөндөгүдөй милдеттерди чечүүгө мүмкүнчүлүк берди:

1. Мекенчилдикке тарбиялоодо элдин максаты, үмүт-тилеги айкындалды. Кыргыз эли жоокерчилик заманды башынан кечиргендиктен, элин-жерин коргогон баатыр, мекенчил, ар-намыстуу жигиттерди тарбиялоо эң негизги баалуулуктарынын бири болгондугу аныкталды. Эл уулду баатыр, мекенчил кылып тарбиялоо менен ошол коомдун менталитетин, маданиятын, тарыхын сактап муундан муунга өткөзүү, улантуу ошондой эле кыргыз атын тарыхтан өчүрбөөдө баатырларга үмүт арткандыгы ачып көрсөтүлдү.

2. Улуулардын жана элдик педагогдордун ишмердүүлүгү белгиленди. Балдардын баатыр жана мекенчил болуп тарбияланышында, элдик тарбия рухун дилине синдиришинде Эр-Кичинин таасири көрсөтүлдү.

3. Романда мекенчил инсанды тарбиялоонун ыкмалары, методдору ачып көрсөтүлдү. Баланы баатырдыкка даярдоодо кыргыз эли балдарга мал күзөтүп, жылкы үстүндө уктаганды үйрөтүүдөн баштап, кен эриткенди, көмүр өчүргөндү, андан соң барскан сокконду, ууга алып чыгып мергенчиликке үйрөткөндүгү, эл-жер тааныткандыгы, улуттук оюндардын мааниси көрсөтүлүп, улуу сөздүн, сыноонун таасири ачыкталып, тексттен алынган конкреттүү мисалдардын негизинде тастыкталды.

Ошентип, макалабыздын максат-милдеттери туу аткарылганы далилденип, төмөнкүдөй сунуштарды билдирүүгө мүмкүнчүлүк берди:

Бүтүндөй педагогикалык процессте көркөм адабий чыгармалар таалим-тарбия кубулуштарын таануунун булагы жана ишке ашыруунун каражаты катары каралышы абзел;

Мектеп окуучуларын мекенчилдикке тарбиялоодо көркөм чыгармалар кеңири колдонулушу керек;

Көркөм чыгармалар аркылуу балдардын өзүн-өзү тарбиялоо процессин уюштуруунун мыйзам ченемдүүлүктөрү жана ыкмалары атайын өз алдынча изилдөөнүн предмети катары каралышы зарыл.

Адабияттар:

1. Айдарова Г. Этнопедагогические ценности в творческом наследии калмыцких писателей как национально-региональный компонент образования: Автореф. дис... канд. пед. наук. – М.: Российская Академия Образования, 2001.

2. Айтматов М. Б., Алимбеков А. А. “Манас” эпосундагы салттуу билимдер. - Бишкек: “Кут-Бер”, 2019.

3. Алимбеков А. Кыргыз эл педагогикасындагы адеп тарбиясы. -Бишкек: Улуу тоолор, 2018.

УМЕК-2022

4. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. -Бишкек, 1996.
5. Алимбеков А. Түрк дүйнөсүнүн ойчулдарынын мурастарындагы педагогикалык идеялар. -Бишкек: Улуу тоолор, 2017.
6. Большая советская энциклопедия. Т. 19. Изд. 3-е. – М., 1975.
7. Волков Г. Н. Чувашская народная педагогика. -Чебоксары: Чувашгосиздат, 1958.
8. Каденова Ж. «Манас» эпосунда бала Манастын инсан, патриот катары калыптанышында элдик тарбия салттарынын ролу: Пед. илим. канд. ... дис.. -Ош, 2018.
9. Култаева Ү. Кыргыз тарыхый романы: типологиясы жана жанрдык өзгөчөлүгү: Филол. илим. докт. ... дис. - Бишкек, 2011.
10. Мезинов В. Н. Художественная литература как источник познания педагогической действительности. // Психолого-педагогической журнал Гаудеамус. -2004. - № 2 (6).
11. Мураталиев Б. А., Мамбетова З. Ж., Султангазиева Р.К. Менин жерим – Кыргызстан: Энциклопедия. Кыргыз элинин салттуу билимдери. -Бишкек, 2013.
12. Педагогический словарь. -Москва, 1960.
13. Сыдыкбеков Т. Көк асаба: Тарыхый роман. (2-басылышы). -Бишкек: Бийиктик, 2018.
14. Сыдыкбеков Т. Мен миң жыл жашадым. -Бишкек: Акыл, 1998.
15. Таирова К. Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо: Пед. илим. канд. ... дис. -Бишкек, 2018.
16. Ушинский К. Д. Избранные произведения (в 2 т). -Киев: Довира, 1993.
17. Seggie F. N. ve Bayuurt Y. (ed.). Nitel araştırma yöntem, teknik, analiz ve yaklaşımları. - Ankara: Anı Yay, 2015.
18. Yıldırım A. ve Şimşek H. Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri (8. baskı). - Ankara: Seçkin Yayınları, 2011.

УДК: -81-13

*Кадыркулова У.К., e-mail: upel.kadyrkulova@mail.ru
Сейитбек кызы Назгул, магистрант
ИГУ им. К. Тыныстанова, Кыргызстан*

НЕКОТОРЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ СТУДЕНТОВ КЫРГЫЗСКИХ ГРУПП

В статье авторы рассматривают некоторые методы обучения русской фразеологии студентов кыргызских групп. При овладении русской речью в устной и письменной формах овладение фразеологизмами является показателем высокого уровня владения языком и сформированной речевой компетенции. Так как фразеологизмы являются выразительными средствами языка, представляющие устойчивые словосочетания, содержат богатейший лингвистический материал, позволяющий на его основе изучать различные разделы русского языка: морфологию, синтаксис, фонетику, лексику. Также фразеологические единицы являются носителями кодовой культуры, этнической специфики, менталитета народа. Хорошее освоение фразеологизмов способствует углубленному владению языком.

Авторы предлагают методы подбора синонимичного фразеологизма, подбора слов-синонимов в родном языке, а также описательный метод с опорой на этимологию данного фразеологизма.

***Ключевые слова:** фразеологизм, метод, сопоставление, аналогия, описание, эквивалент, анализ, перевод.*

Кадыркулова У. К., филол. илимд. канд., доцент, upel.kadyrkulova@mail.ru

УМЕК-2022

Сейитбек кызы Назгул, магистрант
К. Тыныстанов ат. БИМУ, Кыргызстан

ОРУС ФРАЗЕОЛОГИЯСЫН КЫРГЫЗ ТАЙПАДАГЫ СТУДЕНТТЕРГЕ ОКУТУУНУН КЭЭ БИР ЫКМАЛАРЫ

Макалада авторлор кыргыз тайпадагы студенттерге орус фразеологиясын окутуунун кээ бир ыкмалары тууралуу сөз кылышат. Орус фразеологиясын билүү орус тилин оозеки жана жазуу түрүндө үйрөнүүдө тилди билүүнүн жана тилдик компетенциялардын калыптанышынын жогорку деңгээлдеги көрсөткүчү экенин айгинелейт. Туруктуу сөз айкаштары түрүндө берилген фразеологизмдер – тилдин көркөмдөө каражаты, анда тилдин морфология, синтаксис, фонетика, лексика сыяктуу башка бөлүмдөрүн изилдөөгө мүмкүнчүлүк берген бай лингвистикалык материалдар камтылган. Андан тышкары, фразеологиялык бирдиктер аркылуу маданият сырлары камтылган этностук өзгөчөлүктөр, улуттун менталитети берилет. Фразеологизмдерди мыкты өздөштүрүү тилди терең үйрөнүүгө өбөлгө түзөт.

Авторлор экинчи тилдеги синоним фразеологизмдерин табуу, мааниси бирдей сөздөр аркылуу түшүндүрүү жана фразеологизмдин келип чыгышына саякат жасоо менен фразеологизмдерди өздөштүрүүнү сунушташкан.

Өзөктүү сөздөр: фразеологизм, ыкма, салыштыруу, аналогия, сыпаттоо, эквивалент, анализдөө, котормо.

Kadyrkulova U.K., e-mail: upel.kadyrkulova@mail.ru

Seyitbek kyzy Nazgul

K. Tynystanov Issyk-Kul State University, Kyrgyzstan.

SOME METHODS OF TEACHING RUSSIAN PHRASEOLOGY TO KYRGYZ SPEAKING STUDENTS

The authors consider some methods of teaching Russian phraseology to students of Kyrgyz groups. While learning Russian (in oral and written forms), mastering phraseologies is an indicator of a high level of language proficiency and competence. Since phraseological units are expressive means of the language, representing stable phrases, they contain the richest linguistic material, which makes it possible to study various sections of the Russian language on its basis: morphology, syntax, phonetics, vocabulary. Phraseological units also reflect the culture, ethnic specificity, mentality of the people. Good mastering of phraseological units contributes to in-depth knowledge of the language.

The authors offer methods for selecting a similar or synonymous phraseological unit, selecting synonymous words in the native language, as well as a descriptive method based on the etymology of this phraseological unit. Linguodidactic principles require taking into account interlingual interference.

Key words: phraseological unit, method, comparison, analogy, description, equivalent, analysis, translation.

Усвоение второго языка и употребление его языковых единиц в речи связано с большими трудностями. Формирование речевой компетенции связано с процессом не только усвоения словарного запаса второго языка и норм их функционирования, но и умения пользоваться богатейшими стилистическими ресурсами, развитием речемыслительных навыков и других процессов. Фразеология - особый пласт лексики, который является индикатором показателя владения языком, важная составная часть системы языка как средства коммуникации [5, с.7]. Как известно, язык выразителен в устах тех, кто искусно пользуется крылатыми словами, цитатами, афоризмами, фразеологизмами, пословицами и поговорками. Формирование коммуникативной компетенции у студентов предполагает способность учащихся-инофонов выражать свои мысли и коммуникативные намерения на русском языке корректно, выразительно, образно, используя все богатство языковых средств" [8, с.211]. Обучение студентов неязыковых национальных групп имеет свои особенности и трудности [10, с. 279].

УМЕК-2022

В программах по русскому языку фразеология изучается в разделе "Лексика", и для студентов неязыковых групп отводится небольшое количество часов. Фразеологизмы вызывают особый интерес, так как в них заключены этноспецифика народа, они являются презентующими единицами мировоззрения и миропонимания, в них отражаются культурные, бытовые и исторические факты, в них заключена отточенная веками народная мудрость и философия, духовно-нравственное наследие.

Часы, определенные на изучение фразеологизмов на языковых специальностях, которые составляют от 2 до 6 часов, существенно отличаются от нагрузки на неязыковых специальностях. Предложенные нами методы обучения фразеологизмам рекомендуются для преподавателей, обучающихся студентов национальных групп неязыковых специальностей. Так как часы на данную тему отведены очень в малом количестве, всего 2 часа, при котором внимания требует и речевая тема занятия.

Обучение русским фразеологизмам студентов кыргызских (национальных) групп должно осуществляться с учетом языковой подготовки и межъязыковой интерференции. Преподавателю приходится надеяться на имеющийся багаж знаний студентов, и на занятии повторяют основные свойства, определение и особенности функционирования в речи фразеологизмов. Изучение фразеологизмов должно сопровождаться умением употреблять их в речи, что требует понимания их семантики и правильного выбора ситуации.

Ожидаемыми результатами при изучении фразеологизмов являются:

1. Нахождение фразеологизма в тексте;
2. Понимание семантики фразеологизма, определение лексического значения;
3. Подбор слова-синонима;
4. Нахождение эквивалентного фразеологизма в родном языке или описательное объяснение значения;
5. Умение пользоваться фразеологическими словарями;
6. Правильное стилистическое и ситуативное употребление в речи фразеологических единиц.

Употребление в речи фразеологизмов будет активным при учете преподавателем следующих факторов:

- выявление уровня владения словарным запасом изучаемого языка
- выявление типичных и устойчивых ошибок в употреблении

Уровень языковой подготовки студентов предопределяет выбор метода обучения. Слабый уровень владения языком диктует преподавателю введения в речь студентов наиболее часто употребляемых ФЕ, более простых, общеизвестных. Продвинутый уровень владения языком, когда у студентов достаточный лексический минимум и общекультурная ориентация, предполагает возможности знакомства с дефинициями ФЕ.

Межъязыковая лексическая интерференция вызывается в сознании обучаемых взаимодействием фразеологических систем двух разноструктурных языков. Так как русский язык и кыргызский языки являются разноструктурными языками, по грамматическим принципам имеются несовпадения, что и вызывает трудности в освоении ФЕ.

В данной статье авторы предлагают использовать следующие методы обучения фразеологизмам с учетом слабого владения языком студентов: метод сопоставительного анализа и описательный метод с обращением к этимологии.

Совместно со студентами необходимо повторить о том, что фразеологизмы - это устойчивые словосочетания, которые в отрыве теряют свою семантику, что значение передается чаще через метафоризацию и переносное значение. Для полноценного повторения необходимо привести примеры фразеологизмов из родного языка. Речь студента оформляется

УМЕК-2022

на родном языке и мысленно переводится на русский. Также происходит при изучении фразеологизма. Опыт преподавания показывает, что законы и правила иностранного языка (в данном случае – русского), описываемые на фоне родного языка, усваиваются более эффективно, сознательно и прочно. Родной язык является базовым языком. Поэтому как подчеркивает Чонбашев К. «... необходимо опираться на имеющиеся знания по родному языку, и, отталкиваясь от этих знаний, основное внимание учащихся заострить на особенностях русского языка» [9,120]. Фразеологизмы родного языка дадут толчок быстрому осознанному пониманию и воспроизведению определения. При этом отметить, что русский язык очень богат на фразеологизмы. Для доступности и хорошего восприятия в качестве примера необходимо предложить фразеологизмы, имеющие эквиваленты в русском языке. Так, фразеологизм *коёндой окшош* в переводе - имеет эквивалент *как два зайца* ("Коёндой окшош козусу, коюңар тууган эгизден. (К.М.) (кырг. яз) Явились два брата, не отличишь, как два зайца похожи (рус. яз). Чырагына май тамуу (кырг. яз) эквивалент подливать масла в огонь (рус. яз). Примеры аналогичных фразеологизмов сформируют базу для восприятия других фразеологизмов, содержащие национальные особенности. Для сравнения можем отметить, что кыргызский народ вел кочевой образ жизни и поэтому имеет большое количество фразеологизмов-зоонимов с компонентом крупного и мелкого домашнего скота. Фразеологизмы с компонентом еды, также содержат в основном еду, получаемую от животных: молоко, мясо, масло и т. д., в чем и выражается этноспецифика кыргызских фразеологизмов. Так аналогичен фразеологизму *коёндой окшош* - как два зайца другой фразеологизм - *эгиз козудай* - как два ягненка. (Пример: Береги эки баланын *эгиз козудай бирине- биринин окшошу*», - деп таңданып өтүштү. (Т.С.) (кырг. яз).

Фразеологизмы могут содержать не только этноспецифику народа, но и общечеловеческие ценности, которые относятся к многим народами, нациям. К примеру, молоко, которое не только продукт питания, но и обозначение белого цвета, придает данному продукту метафорическое значение - образ чистоты. И данное значение встречается у многих народов. В данном случае и в кыргызской, и в русской культуре это значение совпадает. *Суттөй ак* (кырг. яз) - *чист как молоко* (рус. яз). Данный частотный подбор фразеологизмов с опорой на сопоставительный анализ с родным языком приведет к эффективному усвоению студентами и активному употреблению в речи.

Другим не менее эффективным методом освоения фразеологизма мы считаем обращение к этимологии. Экскурс в происхождение фразеологизма глубоко сохранится в сознании студентов. К примеру, *зарубить на носу* - означает запомнить навсегда. Студенты часто встречаются с этим фразеологизмом, но мало кто из них знает историю происхождения. Появилось это выражение в далеком прошлом, когда не было бумаги, письменность только зарождалась. Люди, чтобы запомнить что-то важное, делали зарубки на память дощечки и носили с собой. Эта дощечка и называлась носом. *Заруби себе на носу* означало "сделай заметку в дощечке на память", чтоб не забыть. (Для меня вы прежде всего боец. И только боец. *Зарубите это себе на носу* (П. Пустынцев. Сквозь свинцовую вьюгу). И постепенно в народе это выражение перешло в устойчивое словосочетание со значением запомнить крепко.

Также наиболее часто употребляемый на занятиях фразеологизм *светлая голова*. Данный фразеологизм возник благодаря пословице "Ученье - свет, а неученье - тьма". На Руси библиотеки и церкви были очень значимы. Считалось, что они приносят знания, а знания это что-то новое и полезное, светлое и ясное.

Позднее появился фразеологизм "светлая голова", который обозначает человека рассудительного, умного, имеющего светлые мысли и побуждения.

Для повышения интереса к этимологии фразеологизмов можно предложить ознакомиться

УМЕК-2022

с происхождением некоторых кыргызских фразеологизмов. К примеру, кыргызский фразеологизм *«ит өлгөн жерде»* - имеет значение очень далеко, находится так далеко, что неизвестно. Его происхождение связывают с общепринятым мнением о том, что собака человеку друг. Собака всегда предана человеку, семье. Всегда готова защитить. В народе бытует пословица *«жакшы ит өлүгүн көрсөтпөйт»* (дословный перевод – хорошая собака не показывает свой труп). Действительно, собака, почуяв близость смерти, уходит далеко из дома, села и умирает вдалеке. Хозяева не знают места смерти своей собаки. По мнению Р.Эгембердиева, этимология фразеологизма *«ит өлгөн жерде»* имеет вышеупомянутое толкование [12, с 142].

Таким образом, введение в лексический минимум студента-кыргыза, слабо владеющего русским языком, часто употребляемых фразеологизмов и формирование навыков их правильного употребления заслуга преподавателя, который несмотря на малое количество выделенного времени достигнет поставленных целей. Рассмотренные методы сопоставительного анализа и экскурса в этимологию фразеологизмов позволят студентам перехода на осознанный уровень употребления русских фразеологизмов. Преподаватель по каждой теме предлагает ознакомиться с фразеологизмами, связанными с темами. Они должны входить в тематическую группу слов. И многократное, частое употребление приведет к осознанному освоению через мыслительные операции, сравнение с родным языком, путем сравнения, поиска эквивалента или синонима, что приведет к самой главной цели - формированию языковой компетенции, проявляясь во всех видах речевой деятельности. Указанные методы делают процесс усвоения русской фразеологии интересным. Предложенные методы могут использоваться не только для студентов кыргызских групп, но и для освоения фразеологии любого второго изучаемого языка.

Профессионализм современных кадров требует компетентности в выбранной сфере, а также речевой компетенции от специалистов всех направлений. Это означает, что выпускники вузов должны не только владеть глубокими знаниями по своей профессии, но и владеть языковыми средствами, используемыми в профессиональном общении, в будничной жизни, деловой и научной сферах. Освоение богатого лексического состава русского языка, в который входят фразеологизмы, это шаг не только по познанию и овладению русским языком, это шаг к соприкосновению с историей, культурой русского народа, это шаг к межкультурной коммуникации.

Литература:

1. Акунова А. Кыргыз тилинин фразеологиясын жогорку окуу жайларда окутуунун методикасы. -Бишкек, 2008. - 165 б.
2. Кадыркулова У.К., Омуралиева Г. Фразеологические единицы с компонентом-зоонимом в русском и кыргызском языках. || Вестник ИГУ, №48. - с. 97-102.
3. Кадыркулова У.К., Лиджиева Л.А. Лингвокультурологический подход отображения кочевого образа жизни (на примере фразеологических единиц тюрко-монгольских языков). Материалы IV Международного научного форума «Сетевое востоковедение: культурные ценности Востока в орбите современных научных исследований. (17-18 декабря). - Элиста, 2020 - с. 101-105.
4. Краснюк И.Н. Преподавание фразеологии на уроках РКИ в вузе //Педагогический опыт: теория, методика, практика. – Чебоксары: ООО «Центр научного сотрудничества Интерактив плюс». – №1 (6). – 2016. – С. 93–95.
5. Кротова Л.Н. Обучение русской фразеологии. Дисс. на соиск. уч. степени канд наук. - Кишинев, 1986 - с.7.
6. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү (Фразеологический словарь кыргызского

УМЕК-2022

языка.) | под редакц Ж. Осмоновой. -Бишкек, 1980 -323 б.

7. Нарынбаева Б.Б. Фразеологическая картина мира. - Бишкек, 2017 - 360 с.

8. Чепкова Т.П. Лингвометодические аспекты изучения русской фразеологии в иностранной аудитории // Вестник Орловского государственного университета. – Орёл, 2010. – С. 211–213

9. Чоңбашев К.С. Сопоставительная грамматика русского и киргизского языков [текст] / К.С.Чоңбашев. – Фрунзе, 1980. – С.5-14, 120.

10. Штыкова Н.В. Раздел "Лексика и Фразеология" в структуре курса русского язык как иностранного на основном этапе обучения в вузе: целесообразность, содержание, приёмы работы // Актуальные вопросы современного языкознания и тенденции преподавания иностранных языков в неязыковом вузе: теория и практика. Сборник статей и тезисов выступлений межвузовского научно-методического семинара преподавателей иностранных языков. – Кострома, 2019. – С. 279–283.

11. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер (табияты жана семантикасы) – Бишкек, 2007 – 172 б.

12. Яранцев Р.И. Русская фразеология. Словарь-справочник. – М., 2001. – 845 с.

УДК: 378.81'2

Аскарова Рахат
Кыргыз-Түрк “Манас” университети
Гуманитардык факультет, Кыргызстан
rahata.askarova@manas.edu.kg

ТИЛМЕЧТИК КЕСИПКЕ ДАЯРДОДО СТУДЕНТТЕРДИН ООЗЕКИ (ЫРААТТУУ) КТОРУУ КӨНДҮМДӨРҮН КАЛЫПТАНДЫРУУЧУ КӨНҮГҮҮЛӨР (Кыргызча-Түркчө программасынын мисалында)

Тилмечтик кесипке даярдоочу окуу процессинде жазуу түрүндө которуу сабактары менен катар эле оозеки котормо сабактарында да текст менен иштөөдө ар түрдүү ыкмаларды колдонуу сабактардын натыйжалуулугун арттырып, анын бир өңчөй жана кунарсыз болбостон, кызыктуу болушун камсыз кылат. Бул максатта бир катар практикалык көнүгүүлөрдүн аткарылышы зарыл деп эсептейбиз. Мындан улам, бул эмгегибизде тилмечтик кесипке даярдоо программасында көңүл бурулушу зарыл болгон маселеге, тактап айтканда, оозеки которуунун жазып которуудан болгон айырмачылыгы жана бул айырмачылыктан улам көңүл бурулушу керек болгон жагдайларга токтолдук. Ошондой эле макалада студенттердин тилмечтик көндүмдөрүн калыптандырууга багытталган иш-чараларда, башкача айтканда, кыргызча-түркчө котормо программасындагы “Оозеки котормо (ырааттуу которуу)” предметинде аткарылуучу практикалык көнүгүүлөрдүн түрлөрү, аларды аткаруу ыкмалары, көнүгүүнүн аткарылышын баалоо жана студенттерден күтүлүүчү натыйжалар жөнүндө маалымат берилди. Сунушталган көнүгүүлөрдү тилдердин башка комбинациялары үчүн да колдонууга болот. Ошондой эле макалада котормочулук кесипке тиешелүү айрым кесиптик түшүнүктөр жана терминдер орун алды.

Өзөктүү сөздөр: оозеки котормо, ырааттуу которуу, тилмечтик кесипке даярдоо, практикалык көнүгүүлөр, кесиптик көндүмдөр.

Аскарова Рахат
КТУ «Манас», Гуманитарный факультет, Кыргызстан
rahata.askarova@manas.edu.kg

ПРАКТИЧЕСКИЕ УПРАЖНЕНИЯ, ФОРМИРУЮЩИЕ НАВЫКИ УСТНОГО

УМЕК-2022

**(ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОГО) ПЕРЕВОДА У СТУДЕНТОВ,
ПРИ ПОДГОТОВКЕ К ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
(на примере кыргызско-турецкой программы)**

Развитие переводческих навыков и формирование профессиональной компетенции будущих переводчиков, не ограничивается обучением языку и методам перевода. Использование разных методов работы с текстом в обучении устному переводу, так же как в обучении письменному переводу, дает положительные результаты, которые в свою очередь способствуют повышению продуктивности обучения и интереса студентов к занятиям. Особенно важную роль в формировании переводческой компетенции у студентов-переводчиков играют практические упражнения. В данной работе дается подробная информация о некоторых практических упражнениях, которые применяются на занятиях студентов программы “Кыргызско-турецкого перевода” по устному переводу. В частности, предлагаются методические рекомендации по применению и оценки практических упражнений и дается информация о некоторых понятиях и терминах, использованных в переводческой сфере. Указанные в статье практические упражнения также могут быть применяться для комбинации других языков.

Ключевые слова: устный перевод, последовательный перевод, обучение переводческому делу, практические упражнения, профессиональные навыки переводчика.

Askarova Rahat
Kyrgyz-Turkish Manas University, Faculty of Humanities,
Department of Translations, Kyrgyz-Turkish Program
rahat.askarova@manas.edu.kg.

**PRACTICAL EXERCISES TO DEVELOP AND IMPROVE CONSECUTIVE
INTERPRETING SKILLS IN THE TRAINING OF TRANSLATIONS
(on the example of the Kyrgyz-Turkish program)**

It is known that interpreting education cannot consist teaching only language and translation methods, and it is so important to carry out many another activities to improve the professional skills and qualifications of the students who will work as a interpreter. The using of different methods while educational process interpreting courses increases the efficiency of the courses and makes them more attractive. Practical exercises are so important for efficiency lessons of students, to reinforce the knowledge what they have learned and to gain their skills permanently. In this study have given detailed information about the types of exercises and their application methods, evaluation and the outputs of these exercises what can be applied for improving the interpreting (consecutive translation) skills of students who studying in Department of Translations (Kyrgyz-Turkish Program). The exercises which was shown in our study can also be used for other language combinations. Apart from this, the study also includes information about the concepts and terms used in the field of interpreting, and the points to be considered due to the differences between written translation and oral translation in interpreting education.

Key words: interpreting, consecutive interpreting, training in translation, practical exercises, professional skills of interpreter.

Киришүү

Оозеки котормо – эки башка тилде сүйлөгөн адамдардын пикир алышуусун камсыз кылып, оозеки сүйлөшүүсүндө ортомчу болгон адамдар, б. а., тилмечтер тарабынан ишке ашырылган иш-аракет. Оозеки котормо – тилмечтик, эки башка тилде сүйлөгөн адамдардын ортосунда байланыш түзүү, алардын өз ара түшүнүүсүн камсыз кылат.

Тарых барактарында оозеки котормо ишмердигинин, т. а., тилмечтиктин башаттары

УМЕК-2022

жөнүндө бүдөмүк маалыматтар гана сакталып калган. Ал эми айтылып калган уламышта тилмечтик кесиптин пайда болушу Вавилон мунарасынын курулушу менен байланыштырылат².

Тилмечтик, котормочулук эң байыркы кесиптерден. Жер жүзүн ар түрдүү тилде сүйлөгөн адамдар байыр ала баштаган күндөн тартып, алардын ортосунда байланыш түзгөн «кош тилдүү» адамдар же *тилмечтер* пайда болгон. Кийинчерээк, жазуу пайда болгондо диний тексттерди жана ар түрдүү иш кагаздарын жазуу түрүндө которушкан. Ошентип, байыркы мезгилдерден тартып, котормо ишмердиги адам жашоосунда маанилүү социалдык роль ойноп, ар түрдүү тилде сүйлөгөн адамдардын ортосунда байланыш түзүүчү болуп калган.

Оозеки котормо иши *синхрон котормо* жана *ырааттуу котормо* деп экиге бөлүнөт. *Синхрон которуу* – ар түрдүү иш-чараларда атайын техника менен жабдылып даярдалган кабинада отуруп, сүйлөөчү менен жарышып которуу. Адатта, котормонун бул түрү тилмечтерден өтө жогору ылдамдыктагы акыл ишмердигин талап кылгандыктан, котормонун эң татаал түрү катары эсептелет.

Ал эми *ырааттуу котормодо* тилмеч сүйлөөчүнүн сөзүнүн бир бөлүгүн угуп, андагы маалыматтарды экинчи бир тилге бергенден кийин гана сүйлөөчү өзүнүн кебин улайт. Бул учурда тилмеч менен сүйлөөчүнүн ишмердиги алмак-салмак ишке ашат.

Ырааттуу которуу эске тутуп калуу жөндөмүн жогорку деңгээлде талап кылат. Анткени сүйлөөчүнүн качан тыныгуу жасары белгисиз. Кээде сүйлөөчү тыныгуу жасабаган учурда сөзүн толук айтып бүткөндөн кийин гана которууга туура келет. Адатта, сүйлөөчүнүн кеби 5 мүнөттөн ашкан учурда *тилмечтик тез жазуу ыкмасы* колдонулат [5: 21].

Студенттерди тилмечтик кесипке даярдоо жана алардын ырааттуу которуу көндүмдөрүн калыптандыруу иш-чараларында текстти бир тилден экинчи бир тилге котортуу менен гана чектелбестен, мнемоникалык көндүмдөрдү калыптандыруу, сөз байлыгын өстүрүү, тексттеги негизги маалыматтарды ажыратып, тема жана реманы таба билүү, сүйлөө чеберчилигин өстүрүүгө багытталган практикалык көнүгүүлөрдү аткартуу жакшы натыйжасын берет. Биз төмөндө оозеки ырааттуу которуу көндүмдөрүн калыптандырып, өстүрүүгө багытталган практикалык көнүгүүлөрдөн сөз кылып, аларды иштетүү ыкмасына, күтүлгөн натыйжаларга жана баалоо негиздерине токтолобуз.

Тилмечтик кесипке даярдоо силлабустарынын мазмуну

Тилмечтик кесипке даярдоодо силлабустардын тематикасын тандоо студенттердин тилдик даярдыгын жогорулатууга, терминологияны өздөштүрүшүнө, эрудициясын өстүрүүгө, негизги жана кошумча маалыматтарды оңой кабылдай билүүсүнө, түпнускадагы маалыматтарды котормо тилинде эркин айтып берүү көндүмдөрүнүн калыптанышына түздөн-түз таасир берет. Андыктан силлабустар дүйнөдөгү заманбап багыттарга, саясат, экономика, экология маселелери, технология ж. б. у. с. тармактарга басым жасалуу менен түзүлүшү зарыл. Себеби тилмечтик кесипте эки тилди эң мыкты деңгээлде билүү менен гана чектелүүгө болбойт. Тажрыйбалуу тилмечтердин пикири боюнча: “Оозеки котормо – татаал процесс. Ал – эне тилин жана чет тилин билүү, психологиялык даярдык жана жалпы эрудиция (фон маалымат) сыяктуу факторлордон турган, жуурулушкан иш-аракет” [5: 16]. Андыктан тилмечтикке даярдоо эки багытта, б. а., студенттердин лингвистикалык билимин, которуу көндүмдөрүн калыптандыруучу көнүгүүлөр менен катар эле жалпы эрудициясын өстүрүүчү иш-аракеттерди да камтышы зарыл. Буга байланыштуу, сабак материалдарын тандоодо тексттердин заманбап, учурдун талабына ылайык жана эмпирикалык маалыматтардын болушу, терминологияны камтышы маанилүү роль ойнойт.

² Бул уламышка таянсак, Кудайга жетүүнү көздөп мунара кура баштаган адамдарды жазалоо үчүн Кудай аларды ар түрдүү тилде сүйлөтүп коёт да, андан соң адамдар бири-бирин түшүнсүн деп, аларга тилмечтерди жиберет.

УМЕК-2022

Сабактын материалдары катары тармактар боюнча атайын адистер, саясий лидерлердин ж. б. сүйлөгөн сөздөрү, документалдык тасмалар, изилдөөлөр ж. б. у. с. тексттер тандалып алынат. Айрыкча, материалдарда глобалдык шарттарда болуп жаткан жаңы маалыматтардын, реалдуу иш-чаралардын чагылдырылышы студенттердин заманбап, мезгилдин агымына шайкеш маалыматтарга ээ болушуна шарт түзөт жана аларды адис катары реалдуу эмгек рыногуна даярдайт. Силлабуста студенттердин ырааттуу которуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган көнүгүүлөрдөн тышкары, мнемоникалык жөндөмдөрдү, болжолдоо механизмдерин, тилмечтик тез жазуу көндүмдөрүн өнүктүрүүчү практикалык көнүгүүлөрдүн да камтылышы зарыл.

Ырааттуу котормо сабактарында көнүгүү түзүүдө негиз алынуучу факторлор

Ырааттуу котормо сабактарында көнүгүү тандоодо жана аткартууда негиз катары алынуучу факторлор катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1. *Убакыт фактору, т. а., убакыттын чектелүү болушу:* Ырааттуу которуу сүйлөшүү убактысын болжол менен 1,5-2 эсеге узартат. Андыктан которуу учурунда тилмеч убакыт факторун эске алышы зарыл. Жазып которууда котормочу сөздүк колдонуу, котормонун варианттарын тактоо, түп нусканы кайталап окуп, анализдеп, редакциялоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болсо, оозеки которууда тилмечтин сөздүк колдонууга жана узакка ойлонууга убактысы жок. Ошондуктан тилмечтик кесипке даярдоодо студенттердин текстти тез кабылдап, тез ой жүгүртүп, түпнускадагы³ маалыматты кыска убакыттын ичинде түшүнүктүү кылып айтып берүү көндүмдөрүн калыптандыруучу көнүгүүлөрдүн аткарылышы маанилүү.

2. Жазып которуудан айырмаланып, оозеки которууда *сөздүк колдонуу, текст менен алдын-ала таанышуу жана котормону редакциялоо мүмкүнчүлүгү болбогондуктан*, тилмеч иш учурунда өзүнүн буга чейин калыптандырган сөз байлыгына гана таянат. Которуу процессинде тилмеч өз сөзүн эң кыска убакыттын ичинде гана оңдоп-түзөө мүмкүнчүлүгүнө ээ. Бул жагдай тилмечтерди даярдоодо алардын сөз байлыгын кеңейтүүгө багытталган көнүгүүлөрдү аткаруунун зарылдыгын айгинелеп турат. Арийне, келечектеги тилмечтердин сөз байлыгы окуу жайда билим алуу мезгили менен гана чектелбейт. Анткени тил – жандуу феномен жана тилмечтик кесипти аркалагандарга тилди өмүр бою изилдеп үйрөнүүгө туура келет. Буга байланыштуу, кесипке даярдоодо студенттерге сөз байлыгын өстүрүү техникаларын өздөштүрүү боюнча да кеңири маалымат берилиши зарыл.

3. Оозеки котормодо *болжолдой билүү көндүмдөрүнүн* орду чоң. Себеби көпчүлүк учурда сүйлөөчү котормого мүмкүнчүлүк бериш үчүн кебин бөлүп айтат. Мындай учурда тилмеч сүйлөөчүнүн кебинин бир гана бөлүгүндөгү маалыматты ала алат жана сүйлөөчүнүн кебиндеги маалыматтардын толук сүрөтүн көрө албайт. Мындан улам, тилмеч сүйлөөчүнүн кебинин кийинки бөлүгүндө кандай маалымат бериле тургандыгын болжолдойт жана котормо текстин ошол маалыматка шайкеш келе тургандай кылып түзүүгө аракет кылат. Андыктан студенттердин тексттин алгачкы бөлүгүндөгү маалыматтарга таянуу менен кийинки бөлүгүндөгү маалыматтарды болжолдой билүү көндүмдөрүн калыптандыруу маанилүү болуп саналат. Бул максатта кесиптик предметтердин программаларында аталган көндүмдөрдү калыптандырууга багытталган көнүгүүлөрдүн болушу максатка ылайык.

4. Оозеки которууда, жазып которуудан айырмаланып, *кеп кыскартылат*, б. а., компрессия ишке ашат. Оозеки которуу татаал иш-аракет болгондуктан, ага жазып которуунун катуу талаптары коюлбайт. Эгер жазып которууда айрым стилистикалык каталарга жол берилбесе, оозеки которууда жол берилет, бирок ошол эле учурда тексттеги негизги маалыматтардын толуктугу жана котормо тилинин адабий стилдик нормалары камсыз

³ Оозеки котормодо сүйлөөчүнүн сөзү, оозеки текст.

УМЕК-2022

кылынышы зарыл. Ал эми кошумча маалыматтар айрым учурда кыскартууга дуушар болот. Тилмеч которуу процессинде тексттин курамындагы айрым кошумча маалыматтарды зарылчылыкка жараша которбой коюшу да мүмкүн. Көпчүлүк учурда мындай кыскартуу убакыттын тардыгына байланыштуу болот. *Оозеки которуудагы кептин кыскартылышы (компрессия)* – татаал иш-аракет. Кепти кыскартуу – түпнусканын айрым бөлүктөрүн туш келди кыскартуу эмес, түп нуска тексттин бардык негизги маанилик элементтерин толук сактоо менен кыскартуу. Мындан улам, тилмечтик кесипке даярдоодо студенттерди тексттеги негизги жана кошумча маалыматтарды таба билүүгө, маалыматты болушунча кыска берүү үчүн тиешелүү тилдик каражаттарды туура тандоого жана тема менен реманы ажыратуу көндүмдөрүн калыптандырууга багытталган практикалык көнүгүүлөргө да кенири орун берүү зарыл.

5. Оозеки котормодо *тилмечтик тез жазуу* колдонулат. *Тилмечтик тез жазуу*⁴ – сүйлөөчүнүн кебиндеги маалыматтардын кыскартылып жазылышы. Тилмеч сүйлөөчүнүн кебиндеги маалыматтарды атайын кыскартуулар, символдор жана башка белгилердин жардамы менен жазып алат. Тилмечтик тез жазууда сүйлөөчүнүн кеби толук, сөзмө-сөз жазылбастан, негизги деп эсептелген маанилүү маалыматтар гана жазылып, котормо тилинде оозеки текст жаратуу үчүн таяныч болот. Тилмечтик кесипке даярдоодо тилмечтик тез жазуу – студенттер тарабынан өздөштүрүлүшү зарыл болгон негизги көндүмдөрдүн бири. Мындан улам, тилмечтерди даярдоо сабактарында студенттердин тез жазуу көндүмдөрүн калыптандыруучу көнүгүүлөрдүн да камтылышы зарыл.

6. Жазып которгон котормочудан айырмаланып, тилмеч дайыма адамдардын арасында, синхрондук режимде иш алып барат. Угуучулар маалыматты тилмечтин оозеки кеби аркылуу алышат. Андыктан тилмеч тарабынан түзүлгөн котормо текст түпнускадагы маалыматты толук берип, лексикалык (туура тандалган эквиваленттер, терминдер ж. б. лексикалык бирдиктер), стилдик, грамматикалык, фонетикалык, орфоэпиялык, интонациялык жактан да туура түзүлүшү зарыл. Мындан улам, оозеки котормо сабактарында туура артикуляция жана интонация менен сүйлөй билүү көндүмдөрүн калыптандыруучу практикалык көнүгүүлөрдүн аткарылышы да максатка ылайык.

Студенттердин оозеки которуу көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн сунушталган айрым көнүгүүлөр

Тилмечтерди даярдоодо студенттерде калыптанышы жана өнүктүрүлүшү зарыл болгон көндүм жана жөндөмдөрдү эске алуу менен оозеки ырааттуу которуу сабактарында төмөнкү көнүгүүлөрдү аткаруу сунушталат:

1) Студенттердин угун түшүнүү жана кыска убакыт ичинде маалыматты толук берүү көндүмдөрүн калыптандырууга багытталган көнүгүү

Ыраттуу котормодо тилмечтин алдында үч милдет турат. Алар – түпнусканы түшүнүү, маалыматты эстеп калуу жана маалыматты экинчи бир тилге адекваттуу берүү. Айрыкча, ишмердигин жаңы баштаган тилмечтер үчүн бул факторлор кыйла кабатырланууну жаратып, ишине тоскоол болот [5: 6]. Андыктан студенттердин түпнусканы түшүнүү, эстеп калуу жана адекваттуу котормо текстин түзө билүү көндүмдөрүн калыптандырууда мындай көнүгүүлөрдүн мааниси чоң.

Материалдар: Көнүгүүнүн материалдары (тексттер) силлабустагы темаларга жараша, экономика, эл аралык мамилелер, билим берүү, социалдык маселелер ж. б. у. с тармактар

⁴ Бул термин Таалай Абдиевдин котормо таануу илиминин негиздери жөнүндө кыргыз тилинде жазылган алгачкы эмгек болуп эсептелген «Котормо таануу илимине киришүү» (Бишкек, 2008) аттуу китебинде сунушталган. Өз кезегинде, биз да оозеки котормодогу орусча «универсальная переводческая скоропись» деген терминдин кыргыз тилинде ушундай аталышын сунуштайбыз.

УМЕК-2022

боюнча уюштурулган иш-чаралардын (семинар, симпозиум, конференция ж. б. у. с.) басылып чыккан материалдары (билдирүү, доклад ж. Б.), видео жана аудио тасмалары тандалып алынат.

Аткарылышы: Көнүгүүлөрдүн бул түрүн аткаруу фразалык-сүйлөмдүк, абзацтык жана тексттик деңгээлде ишке ашат, андыктан алар силлабуска “жөнөкөйдөн татаалга” принциби боюнча жайгаштырылышы зарыл. Көнүгүүнү аткарууда алгач студенттерге өтүлүп жаткан темага байланыштуу жаңы сөз жана терминдер түшүндүрүлүп, алардын котормо тилиндеги эквиваленттери такталат. Андан соң текст окутуучу же студенттердин бири тарабынан окулат (аудио-видео материалдар уктурулат). Калган студенттер кунт коюп угуп, тексттеги маалыматты түшүнүүгө жана аларды ырааты менен эстеп калууга аракет кылышат. Угуу учурунда “кыскартып жазуу” ыкмасын колдонууга жол берилет. Бул учурда студенттер маалыматтарды ирети менен толук жазып үлгүрүүгө аракет кылат. Сүйлөм, абзац же текст окулуп бүткөндө (же уктурулганда) студенттер түпнускадагы негизги маалыматтарды мүмкүн болушунча толук жана кыска убакытта айтып берүүгө аракет жасайт. Түпнускада берилген маалыматты котормо тилинде да, түпнуска тилинде да айтып берүүгө болот. Убакыт фактору эске алынат.

Баалоо негизи: Бул көнүгүүнү баалоодо окулган тексттеги маалыматтын студент тарабынан толук берилиши жана маалыматтарды берүүдө тилдик каражаттардын туура тандалышы негиз катары алынат.

Күтүлгөн натыйжа: Студент тема боюнча уккан текстти эркин кабылдай алат; андагы маалыматтарды эркин айтып бере алат; тармактар боюнча жыш колдонулган негизги түшүнүк жана терминдерди түшүнүп, алардын эквивалентин таба билет; түпнускадагы маалыматтарды кыска убакытта айтып бере алат.

2) Сөз байлыгын кеңейтүүгө багытталган көнүгүү

Материалдар: Тематикага ылайык жаңы термин жана түшүнүктөр камтылган тексттер, аудио-видео материалдар.

Аткарылышы: Алгач сөздүк түзүү иш-аракети аткарылат, т. а., студенттердин ар бири таркатылган тексттеги өзү үчүн жаңы деп эсептеген сөздөр жана терминдердин астын сызып, контекстке жараша маанилерин, эквиваленттерин сөздүктөрдүн (электрондук, китеп түрүндө) жардамы менен берилген мөөнөт ичинде таап, жазып чыгат жана аларды эстеп калууга аракет кылат. Экинчи этапта алардын тууралыгы окутуучу менен чогуу текшерилгенден кийин текстти карап, андагы ар бир абзацты кезек менен которо баштайт. Которуу учурунда студенттер жазып алган сөздүгүн карбайт, жаңы сөздөрдү, терминдерди эсинде калган маалыматтарга таянуу менен гана которот. Текст которулуп бүткөндө бышыктоо максатында окутуучу тарабынан жаңы сөздөрдүн тизмеси дагы бир жолу окулат. Ал эми студенттер текстти жана жазып алгандарын карабастан, эквиваленттерин айтат.

Баалоо: Баалоодо студенттер эстеп калган жаңы сөздөрдүн саны, алардын эквиваленттеринин туура берилиши жана сүйлөм ичинде грамматикалык жактан туура формада айтылышы негизги критерий болот.

Күтүлгөн натыйжа: Студенттер жаңы сөздөрдү, термин жана аталыштарды, алардын эквиваленттерин билет; алардын башка лексикалык бирдиктер менен айкашуу жолдорун, контекстте колдонулушун өздөштүрөт.

Студенттердин сөз байлыгын өстүрүү максатында жогорудагы көнүгүүдөн тышкары “синонимдерди табуу” көнүгүүсүн да аткарууга болот.

Материалдар: Тематикага жараша тандалып, синонимдери менен алмаштырылып окула турган сөздөр белгиленген тексттер колдонулат. Эгер аудио-видео материал болсо, анда синонимдери табыла турган лексикалык бирдиктер алдын-ала тизмеленип жазылат.

UMEK-2022

Аткарылышы: Студенттер таратылган текстти үнүн чыгарып, белгиленген сөздөрдү синонимдери менен алмаштырып окуйт. Бул учурда дикция, интонация жана артикуляция да эске алынат. Эгер текст аудио-видео каражаттан уктурулса, анда студенттерге сөздөрдүн тизмеси таратылат, ал эми студенттер ал сөздөрдүн синонимдерин түпнусканы угуу учурунда таап, жазышат.

Баалоо: Баалоодо нагыз жана контексттик синонимдердин туура табылышына басым жасалат.

Күтүлгөн натыйжа: Студенттер бир эле кубулушту башка сөздөр менен түшүндүрүп берүүгө көнүгөт; сөз байлыгы өсөт.

3) *Болжолдоо көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган көнүгүү*

Материалдар: Тематикага жараша тандалган тексттер, аудио-видео материалдар.

Аткарылышы: Көнүгүүнү аткарууда жазуу тексттери менен бирге аудио-видео материалдар да колдонулат. Жазуу тексттери менен иштеген учурда алдын-ала тандалган тексттеги сүйлөмдөрдүн айрым бөлүктөрү өчүрүлүп, орду бош калтырылат. Толук эмес сүйлөмдөрдү камтыган текст студенттерге таратылып, ал эми студенттер дискурстун алкагында боштуктун ордуна кандай маалымат келиши мүмкүн экендигин болжолдоп, тиешелүү тилдик каражаттарды таап, боштуктарды толтуруп, үн чыгарып окушат. Мисалы “Экономика” темасынын алкагында “Ulaşım” аталышындагы текст алдын-ала окутуучу тарабынан төмөнкү тарзда даярдалып, студенттерге таратылат:

1) *Ham maddelerin fabrikaya, üretilen sanayi ürünlerinin ise pazara ulaştırılması açısından ulaşım sektörü.*

2) *Ürünlerin daha düşük maliyetle taşınması bakımından öncelikle deniz yolu, sonra demir yolu.*

3) *Bu nedenle demir yolu bağlantısı da bulunan limanlar, aynı zamanda sanayileşme bakımından.*

Студенттер бул текстти карап, сүйлөмдөрдөгү маалыматка жараша баяндоочун болжолдоп окуйт. Мисалы 1-сүйлөмдү *önem taşımaktadır, çok önemlidir, büyük bir öneme sahiptir ж. б.*, 2-сүйлөмдү *tercih edilmekte, önem arz etmekte ж. б.*, 3-сүйлөмдү *çok önemli, çekim alanı, önem taşıyor ж. б. у. с.* сөздөрдүн айкашы менен толукташы мүмкүн. Бул жерде көздөлгөн максат – студенттердин сүйлөмдүн башкы бөлүгүндө берилген маалыматка жана грамматикалык түзүлүшүнө жараша кандай сөздөр менен жана кандай грамматикалык формалар менен аяктай тургандыгын болжолдоо көндүмдөрүн калыптандыруу. Видео же аудио материалдар колдонулган учурда тыныгуу жасоо жолу менен студенттерге болжолдоо мүмкүнчүлүгү берилет.

Баалоо: Баалоодо маанилик жактан туура келген сөз же сөз айкаштарынын тандалышы, алардын грамматикалык формаларынын туура берилиши негизги критерий болуп саналат. Айрыкча, студенттердин такалбай, шыр окушу да талап кылынат.

Күтүлгөн натыйжа: Студенттер түпнускадагы сүйлөмдөрүнүн башкы бөлүгүн укканда, анын кандай сөздөр менен жана кандай формада аяктай тургандыгын болжолдой билүү көндүмдөрүн калыптандырышат.

4) *Кыскартууга багытталган көнүгүү*

Материалдар: Тематика боюнча тандалган толук текст жана аудио-видео материалдар.

Аткарылышы: Студенттерге алдын-ала тематикага жараша тандалган жазылуу текст таратылат же окутуучу тарабынан окулат. Студенттер текстти окуп (эгер окутуучу тарабынан окулса же аудио-видео каражат колдонулса, угуп), андагы маалыматтарды кыскартып, *экинчи текст*⁵ түзүп чыгат. Кыскартууга багытталган көнүгүүлөрдү жазуу же оозеки түрүндө

⁵ Түпнускадагы маалыматты камтып, котормо тилинде түзүлгөн жазуу же оозеки текст.

УМЕК-2022

сүйлөмдүк, абзацтык жана тексттик деңгээлдерде аткарууга болот. Сүйлөмдүк деңгээлде студенттер ар бир сүйлөмдөгү маалыматты кыскартып жазып же оозеки айтып берсе, абзацтык деңгээлде ар бир абзацтын, ал эми тексттик деңгээлде тексттин жалпы мазмуну кыскартылып жазылат же оозеки айтылат. Бул учурда *трансформацияга*⁶ кеңири орун берилет.

Мисалы:

Түпнуска

Teknolojik gelişmelerin inanılmaz bir boyuta ulaştığı dünyamızda, bu gelişmelere bağlı olarak eğitim alanında da bir yenilenme kaçınılmaz olmuştur. Eğitimi, teknolojiden bağımsız düşünemeyiz. Eğitim teknoloji ile birlikte ele alınması gereken en önemli kavramdır. Eğitimin gelişmesi teknolojiye, teknolojinin gelişmesi de eğitime bağlıdır. Bundan dolayı gelişen teknoloji karşısında eğitim alanında da köklü değişiklikler yapılması çağın gereksinimlerinden biri olmuştur.

Кыскартуу/Экинчи текст

Учурда дүйнөдө технология өнүгүп, мындан улам, билим берүү тармагы да жаңыланууда. Билим берүү технология менен тыгыз байланышта каралышы керек жана алардын өнүгүшү бири-бирине көз каранды. Мындан улам, технология жаатында да, билим берүү жаатында да олуттуу өзгөрүүлөр – учурдун талабы.

Бул көнүгүүнү аткарууда *тема жана реманы*⁷ табууга басым жасоо зарыл.

Мисалы: “*Öğrenciler seminare katıldılar*” деген сүйлөмдүн темасы – *öğrenciler*, ал эми ремасы – *seminare katıldılar*. Ал эми ушул эле лексикалык курамдан турган “*Seminare öğrenciler de katıldılar*” деген сүйлөмдө тема – *seminer*, рема – *öğrenciler* болот. Түпнуска текстти кыскартууда тема менен реманын туура аныкталышы түпнускадагы маалыматтын котормо тилинде, б. а., экинчи текстте туура берилишин камсыздайт.

Баалоо: Баалоодо түпнуска тексттеги маалыматтардын толуктугу, тема жана реманын туура аныкталышы негиз катары алынат.

Күтүлгөн натыйжа: Студенттер түпнускадагы негизги жана кошумча маалыматтарды оңой табат; тема жана реманы туура ажырата алат; трансформациялоо ыкмасын эркин колдонуу көндүмдөрүн калыптандырат.

5) Тилмечтик тез жазуу көндүмдөрүн калыптандырууга багытталган көнүгүү

Материалдар: Тематика боюнча тандалган толук текст жана аудио-видео материалдар.

Аткарылышы: Алгач студенттерге тилмечтик тез жазуу, анын принциптери жана ыкмалары жөнүндө маалымат берилет. Адатта, бул маалыматтар *котормо таанууга киришүү, оозеки котормого киришүү* сабактарында берилет.

Бул көнүгүүнү жазылган тексттерди таратуу же уктуруу аркылуу эки түрдө иштөөгө болот. Жазылган текст таратылган учурда студенттер текстти карап, андагы маалыматтарды кыскартып жазып алуу ыкмасы менен жазып алат жана жазгандарына таянып, түпнуска тексттеги маалыматтарды камтыган оозеки котормо текстин түзөт.

Экинчи учурда окутуучу тарабынан түпнуска текст окулат же аудио-видео материал уктурулат. Студенттер уккан маалыматтарын кыскартып жазып алат жана бул жазууларын

⁶ Котормодо трансформация – адекваттуу котормону ишке ашыруу үчүн түпнускадагы сүйлөмдөрдүн түзүлүшүн өзгөртүү.

⁷ *Тема* сүйлөмдө, кепте эмне жөнүндө айтылгандыгын, ал эми *рема* айтылып жаткан нерсе жөнүндө берилген маалыматтарды камтыйт.

УМЕК-2022

карап, котормо тилинде бул маалыматтарды камтыган оозеки текст түзөт. Бул көнүгүүнү аткаруудан мурун студенттердин тилмечтик тез жазуу ыкмасынын негиздерин, принциптерин билип, өз алдынча түзүлгөн символдордун системасына ээ болушу зарыл.

Баалоо: Көнүгүүнүн аткарылышын баалоодо негиз катары ар бир студенттин тез жазуу системасын колдонуп, түпнускадагы негизги маалыматтарды камтыган толук текст түзө билүүсү, тема жана реманын туура берилиши, символдордун колдонулушу алынат.

Күтүлгөн натыйжа: Студенттер тилмечтик тез жазуу ыкмаларын эркин колдонууга көнүгөт; кыскартып жазып алгандарына таянып, түпнускадагы маалыматтарды камтыган оозеки текст түзүү көндүмдөрүн өнүктүрөт; маалыматтарды кыскартып жазып алуунун жардамы аркылуу эстеп калуу көндүмдөрүнө ээ болот.

б) Студенттердин эстеп калуу көндүмдөрүн өстүрүүгө багытталган көнүгүү

Материалдар: Аталган көнүгүүнүн материалдарды катары географиялык аталыштар, энчилүү аттар, улуттук реалийлер, эл аралык уюмдардын аттары (толук жана кыскартылган), сандар ж. б. у. с. тизмеси же аларды жыш камтыган тексттер тандалат.

Акарылышы: Мисалы, окутуучу тарабынан белгилүү бир санда эл аралык уюмдардын аталыштарынан турган тизме окулат. Студенттер аларды ирети менен эстеп калууга аракет кылат. Окутуучу студенттерге *ассоциациялык байланыш түзүп эстеп калууну*⁸ сунуштайт. Бул учурда жазып алууга жол берилбейт. Аталыштар окулуп бүткөндөн кийин студенттерден аталыштарды ирети менен түпнуска тилинде же котормо тилинде кайталап айтып берүүнү талап кылат. Котормо тилинде кайталап айтып берүү учурунда студенттердин акыл иш-аракети татаалдашат. Анткени студенттер эстеп калуу менен катар эле туура эквивалент издөө, эгер аталыш сөздөрдүн айкашынан турса, анда котормо тилинде сөздөрдүн туура айкашын түзүү иш-аракетин да аткарышат.

Жогоруда айталгандай, көнүгүүнүн бул түрүн аткарууда аталыштар, сандар, реалийлер ж. б. жыш кездешкен толук тексттерди же алардын үзүндүлөрүн колдонууга болот. Бул да, өз кезегинде, көнүгүүнү татаалдаштырат. Анткени текстте студенттер эстеп калышы керек болгон маалыматтардан башка да маалыматтар окулат жана студенттерди негизги маалыматтан алаксытат. Төмөндө бул көнүгүүгө мисал беребиз.

Мисалы, бул көнүгүүнү аткаруу үчүн “...*Кыргызстандын туруктуу калкынын саны 2021-жылдын башына карата 6,6 миллион ашуун адамды түзгөн. Кыргызстан 2020-жылдын башына карата калкы боюнча дүйнө жүзүндө 110-орунду ээлеген. 25 ноябрь, 2015-жылы Кыргызстандын 6 миллионунчу жараны төрөлгөн. Кыргызстандын аянты 199 951 км² түзөт. Суу бетинин аянты өлкөнүн жалпы аянтынан 4,4 % түзөт...*” деген сыяктуу текст окулат. Студенттер сандарды, жылдарды эстеп калышат жана текст окулуп бүткөн соң, аларды толук айтып берүүгө аракет кылышат. Көнүгүүнү аткарууда жалгыз эле сандарды жана жылдарды эстеп калбастан, алар менен байланышкан түшүнүктөрдү да эстеп калуу зарыл. Мисалы: 6,6 миллион – калктын саны; 2015-жыл – алты миллионунчу жаран төрөлгөн жыл; 110 – калктын саны боюнча Кыргызстандын ээлеген орду ж. б. у. с.

Баалоо: Эгер аталыштар, реалийлер ж. б. у. с. болсо, алардын толук берилиши, сандар, жылдар же цифралар болсо, алардын толуктугу менен катар эле байланышып турган түшүнүктөрдүн да туура берилиши зарыл.

Күтүлүүчү натыйжа: Студенттердин аталыштарды (географиялык, энчилүү, уюм, ишкана ж. б. аттары), сандарды, реалийлерди ж. б. у. с. эстеп калуу жөндөмү жогорулайт;

⁸ Ассоциациялык байланыш түзүп эстеп калуу – уккан маалыматты башка бир нерсе менен окшоштуруп эстеп калуу.

УМЕК-2022

натыйжада, уккан тексттеги бул маалыматтарды оңой кабылдап, аларды эстеп калуу көндүмдөрүнө ээ болот.

7) *Маалыматтарды берүү формасына багытталган көнүгүүлөр*

Тилмеч – баарынан мурда, сөз өнөрүнүн ээси. Мындан улам, которуу учурунда тилмеч маалыматтын берилишине гана басым жасабастан, маалыматты берүү формасына, т. а., котормо тексттин дикция, интонация, басым, үндүн бийиктиги, кеп ылдамдыгы сыяктуу факторлорго да көңүл бурушу зарыл. Буга байланыштуу, оозеки которуу сабактарында студенттердин туура дикция жана туура интонациясына багытталган көнүгүүлөрдү аткартуу да максатка ылайыктуу. Төмөндө мындай көнүгүүлөрдүн айырмдарынан мисал беребиз:

Студенттердин туура дикциясын калыптандыруу максатында теле-радио журналистикада, логопедияда кеңири колдонулган, ооз булчуңдарынын, тил жана эриндердин эркин кыймылына багытталган көнүгүүлөрдү аткарууга болот. Ал эми студенттердин интонациясын жана кепте колдонулган грамматикалык каражаттарды туура колдонуу көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн “сүйлөөчүнүн кебин кайталоо” көнүгүүсүн аткарууну сунуштайбыз.

Материалдар: Материал катары тематикага ылайык аудио-видео материалдар тандалат.

Аткарылышы: Студенттер аудио же видео материалды кулакчын аркылуу угуп, сүйлөөчүнүн кебин үнүн чыгарып, мүмкүн болушунча толугу менен аудиторияга кайталап берет. Баштапкы этаптарда жай ылдамдыкта сүйлөнгөн сөздөр алынса, бара-бара кадыресе ылдамдыктагы кабарлар, билдирүүлөр, документалдык тасмалар ж. б. у. с. колдонулат.

Баалоо: Көнүгүүнүн аткарылышын баалоо студенттердин дикциясына, артикуляциясына, үнүнүн жеткиликтүүлүгүнө жана сүйлөмдөрдү толугу менен кайталашына жараша жүргүзүлөт.

Күтүлүүчү натыйжа: Мындай көнүгүүлөрдү үзгүлтүксүз аткаруунун натыйжасында студенттин үйрөнүп жаткан тил боюнча артикуляциясы жана дикциясы түпнускага жакындайт; кепте туура интонация колдонуунун өзүн көндүм катары калыптандырат.

Жыйынтык

Илим жана технологиянын өнүгүшү менен электрондук котормо каражаттары, ар түрдүү которуучу программалар менен гаджеттердин улам жаңы жана өнүктүрүлгөн түрлөрү пайда болууда. Мындан улам, жасалма интеллект жана автоматташтырылган жабыдыктар көптөгөн иш-аракеттерди аткарууда адамдардын ордун алмаштырып келет. Ошондой болсо да, котормочулук жана тилмечтик кызматка болгон талап актуалдуу бойдон калууда. Анткени тил адамдын ой жүгүртүүсү менен тыгыз байланышта. Адам сүйлөп жатканда тилдик каражаттарды, алардын өтмө жана түз маанисин, басымды, интонацияны кырдаалга жараша тандайт. Сүйлөп жаткан адамдын кебин, андагы маалыматтардын ачык же жашыруун максатын, кебиндеги тамаша, ирония, сарказм ж. б. у. с. элементтерди ой жүгүрткөн адам гана кабылдап, башкаларга айтып түшүндүрүп бере алат. Анткени тил да – адамдын ой жүгүртүүсү сыяктуу эле татаал жана жандуу кубулуш жана аны жазылган компьютерлик программалар менен толук алмаштыруу азырынча мүмкүн эмес.

Жазып которуудан айырмаланып, оозеки которууда тилмечтен оозеки кепти кабылдай билүү, кептеги негизги жана кошумча маалыматтарды таба билүү, тема жана реманы аныктоо, уккан маалыматтарды жазып жетишүү жана жазып алгандары боюнча түшүнүктүү оозеки текст түзө билүү көндүмдөрү талап кылынат. Андыктан котормочу-тилмечтерди даярдоодо студенттердин сөз байлыгын өстүрүү менен гана чектелбестен, бир катар мнемоникалык

УМЕК-2022

көндүмдөрдү калыптандырып, жөндөмдөрдү өстүрүүчү көнүгүүлөрдүн да аткарылышы зарыл. Мындан улам, жогоруда берилген көнүгүүлөрдү тилмечтик кесипке даярдоо сабактарында колдонулушун сунуштайбыз. Мындай көнүгүүлөрдүн колдонулушунун натыйжасында төмөнкүдөй жыйынтыктарга жетүү максатталышы зарыл:

1) Студент текстти кыска мөөнөттө кабылдап, андагы негизги жана кошумча маалыматтарды ажырата билет жана бул маалыматтарды камтыган экинчи текст түзө алат;

2) Студент кептин биринчи бөлүгүндөгү маалыматтарга таянуу менен анын кийинки бөлүгүндө айтыла турган маалыматтарды жана сүйлөмдөрдүн грамматикалык формаларын болжолдой билет;

3) Студент сүйлөөчүнүн кебинин негизги мазмунун, б. а., негизги маалыматтарын жоготпой, кыскарта алат;

4) Студент түпнускадагы маалыматтарды туура берүү максатында тема жана реманы аныктай алат;

5) Студент кесиптик ишмердигинде колдонуу үчүн тилмечтик тез жазуу ыкмасын өздөштүрөт жана символдук жазууларга таянып, оозеки текст түзө билүү көндүмдөрүн калыптандырат;

6) Студент туура артикуляция жана туура интонация менен сүйлөй билүү көндүмдөрүн калыптандырат;

7) Сабактарда аткарылган иш-аракеттердин түрүн арттыруу менен, сабактардын кызыктуу болушун жана студенттердин сабакка болгон көңүл буруп, активдүү катышуусун камсыз кылат.

Жогоруда берилген көнүгүүлөр – котормочулук-тилмечтик кесипке даярдоочу сабактарда колдонулуучу көнүгүүлөрдүн айрымдары гана. Ар бир окутуучу дүйнөлүк жана жеке тажрыйбага таянуу менен мындай көнүгүүлөрдүн бир катар варианттарын иштеп чыга алат. Көнүгүүлөрдүн натыйжалуулугу алардын окутуу процессинде үзгүлтүксүз, системдүү түрдө колдонулушуна көз каранды. Мындай көнүгүүлөрдү аткаруу жогоруда аталган кесиптик көндүмдөрдү калыптандыруу менен гана чектелбестен, сабактардын бир түрдүү жана кунарсыз өтүшүнө бөгөт болуп, студенттердин акыл-ишмердигин жандантып, кызыгууларын арттырууга түрткү болот.

Адабияттар:

1. Aymil DOĞAN. Sözlü Çeviri Çalışmaları ve Uygulamaları. -Ankara, 2009.
2. Абдиев Т. Котормо таануу терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү. -Бишкек: “Илимпоз”, 2005.
3. Алексеева И. С. Введение в переводоведение: Учеб. пособие для студ. филол. и лингв. фак. высш. учеб. заведений. -Москва: Издательский центр «Академия», 2004.
4. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение: Учебное пособие. -Москва, 2002.
5. Чужакин А. П. Основы последовательного перевода и переводческой скорописи. - Москва, 2010.

УМЕК-2022

УДК: 37.013.77

Әлқожаева Н. С.,
Әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық университет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3029-6696>
nalgozhaeva@mail.ru

ИМАНДЫЛЫҚ ТӘРБИЕСІНІҢ СИПАТЫ

Ел ертеңінің тізгінін ұстар, өзіне сенімді, елдің әлеуметтік - экономикалық дамуына өз үлесін қоса алатын, жан-жақты дамыған мәдениетті, имандылық қасиеттерді бойына сіңірген білімді тұлғаны дайындап, тәрбиелеу – аса жауапты қоғамдық міндет. Тәрбиенің барлық салалары бір арнаға толысуы керек, ол арна – имандылық тәрбиесі. Иmandылық әр халықтың салт-дәстүріне сай қалыптасатын ізгі қасиеттердің жиынтығы. Қазіргі мектеп жасындағы балалардың өзі шылым шегуі, ішімдік ішуі, тіпті есірткі қолдану – жасырып жабатын жағдай емес. Қылмыстың ең ауыр түріне баратын жастар да көбейіп отыр. Бұл қиындықтан шығудың жолын табу да педагогтардың алдында тұрған шешімі қиын міндеттердің бірі және де ол тікелей тәрбиеге байланысты. Елімізде ғылым, мәдениет салаларында жасалып жатқан шаралардың барлығы жастарға жалпы адамзаттық және жеке ұлттық игіліктер негізінде тәрбие мен білім беруді негүрлым жоғары деңгейге көтеруге ықпал етуде. Қоғамның даму барысында, адамзат өмірінде әр халықтың тілі мен қатар салт-дәстүрі де қажетті себептермен дүниеге келді. Ал, адамдардың сол қоғам дамуына, сұранысына байланысты тәртібі, заңы, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, наным-сенімдері, жол-жоралғылары қалыптасады. Иmandылық мәселесін зерттеу еліміздің жаңа арнаға бет бұруымен, әсіресе, саяси-идеологиялық өзгерістерге байланысты туындап отыр. «Иmandылық» ұғымының ортағасырдағы ғұламалардың еңбектерінен бастау алып, кейінгі ойшылдар, ағартушылар, ғалымдардың еңбектерінен көрініс тапқаны, зерттеулер негізінде айқындалған. Айталық, Қорқыт, әл-Фараби, М.Баласағұн, Қ.А.Яссауи, Қ. Жалайри, А.Иүгнеки. Ө.Тілеуқабылұлы т.б. мұраларымен қатар Ыбырай, Абай, Шәкәрім сынды ағартушылардың еңбектерінде мазмұндалады. Сонымен қатар, бұл ғұламалар өздерінің имандылық идеяларын мұсылман халқының заң, ереже, кітабы - Құран және Мұхаммед пайғамбардың Хадистері арқылы қалыптастырған, деуге негіз бар. Иmandылық идеяларды меңгеру арқылы қоғамда иманжүзді, инабатты, имандылық қасиеттерін бойына сіңірген жеке тұлға қалыптастыра аламыз. Иmandылық тәрбиесін қарастыру барысында, өзіндік тұрғыдан «Иmandылық – әр халықтың салт-дәстүріне, әдет-ғұрыптарына, күнделікті өмір сүру тәсілдерінде кездесетін жөн-жоралғыларына байланысты және ұрпақ бойында ұлттық, ерекшелікке байланысты туындайтын ізгі қасиеттер жиынтығы», деген анықтама беруге болады.

Негізгі сөздер: имандылық, тәрбие, салт-дәстүр, ғұлама, мәдениет.

Алқожаева Н. С.,
Аль-Фараби ат. Казак улуттук университети,
Казакстан Республикасы
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3029-6696>
nalgozhaeva@mail.ru

БҮЙМАН ТАРБИЯСЫНЫҢ МҮНӨЗҮ

Мамлекетти башкара турган, өзүнө ишенген, өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө салым кошууга жөндөмдүү, маданияты өнүккөн, адеп-ахлактык сапаттарга ээ болгон билимдүү инсанды даярдоо жана тарбиялоо өтө маанилүү социалдык милдет болуп саналат. Билим берүүнүн бардык тармактары руханий-адептик тарбия (буймандуулук) менен айкалыштырылышы керек. Буймандуулук башка тилдерге которулбайт, бирок мазмуну боюнча аны руханий-адептик деп аныктоого болот, бул – ар бир элдин салтына ылайык калыптанган адеп-ахлактык сапаттардын жыйындысы. Мектеп жашындагы балдар үчүн тамеки тартуу, ичкилик ичүү, алтургай, баңгизатты колдонуу сейрек эмес. Бул көйгөйдөн чыгуу – педагогдордун эң татаал милдеттеринин бири жана ал түздөн-түз билим берүү менен байланышкан. Республикада илим жана маданият тармагында

УМЕК-2022

көрүлүп жаткан бардык чаралар жааштардын жалпы адамзаттык жана жеке улуттук баалуулуктардын негизинде билим деңгээлин жогорулатууга көмөктөшүүдө. “Ыймандуулукту” изилдөө өлкөнүн жаңы багытка бурулушу, өзгөчө, саясий-идеологиялык өзгөрүүлөргө байланыштуу. «Ыймандуулук» түшүнүгү орто кылымдагы окумуштуулардын эмгектеринде пайда болуп, кийинки ойчулдардын, педагогдордун, окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылган. Мисалы, Коркут ата, Аль-Фараби, Жусуп Баласагын, К. А. Яссауи, К. Жалайры, А. Югнеки, О. Тлеукабилула, Ыбырай, Абай, Шакарим өңдүү агартуучулардын чыгармаларында да изилденген. Кошумчалай кетсек, бул илимпоздор ыймандуулук жөнүндөгү түшүнүктөрүн Куран жана хадистер аркылуу калыптандырышкан деп айтууга негиз бар.

Өзөктүү сөздөр: адеп-ахлак, билим, үрп-адат, каада-салт, маданият.

Алгожаева Н. С.,
Казакский национальный университет им. Аль-Фараби
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3029-6696>
nalgozhaeva@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ

Очень важной общественной задачей является подготовка и воспитание образованного человека, который будет руководить страной, уверенного в себе, способного внести свой вклад в социально-экономическое развитие страны, обладающего развитой культурой и нравственными качествами. Все направления воспитания должны быть совокупны с духовно-нравственным воспитанием (имандылык). “Имандылык” не переводится на другие языки но по содержанию можно определить как духовно-нравственное – это совокупность нравственных качеств, которые формируются в соответствии с традициями каждого народа. Курение, употребление алкоголя и даже употребление наркотиков - не редкость для детей школьного возраста. Выход из этой проблемы является одной из самых сложных задач для педагогов и она напрямую связана с образованием. Все меры, принимаемые в стране в области науки и культуры, способствуют повышению уровня образованности молодежи на основе общечеловеческих и индивидуальных национальных ценностей. Изучение “имандылык” обусловлено поворотом страны на новое русло, особенно в связи с политическими и идеологическими изменениями. Понятие «имандылык» зародилось в трудах средневековых ученых и нашло отражение в трудах более поздних мыслителей, просветителей и ученых. Например, Коркут, аль-Фараби, М. Баласагун, К.А. Яссауи, К. Жалайри, А. Югнеки, О. Тлеукабилулы. Также изучены в трудах таких просветителей, как Ибрай, Абай, Шакарим. Кроме того, есть основания полагать, что эти ученые формировали свои представления об имандылык через Коран и Хадисы.

Ключевые слова: нравственность, воспитание, обычаи, традиции, культура.

Algozhaeva N. S.,
Kazakh National University named after Al-Farabi
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3029-6696>
nalgozhaeva@mail.ru

FEATURES OF SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION

A very important social task is the training and education of an educated person who will lead the country, self-confident, able to contribute to the socio-economic development of the country, possessing a developed culture and moral qualities. All areas of education should be combined with spiritual and moral education (imandylyk). Imandylyk is not translated into other languages, but by its content it can be defined as spiritual and moral - it is a set of moral qualities that are formed in accordance with the traditions of each people. Smoking, drinking, and even drug use are not uncommon for school-age children. Getting out of this problem is one of the most difficult tasks for educators, and it is directly related to education. All measures

УМЕК-2022

taken in the country in the field of science and culture contribute to raising the level of education of young people on the basis of universal and individual national values. The study of "imandylyk" is due to the turn of the country to a new direction, especially in connection with political and ideological changes. The concept of "imandylyk" originated in the works of medieval scientists and was reflected in the works of later thinkers, educators and scientists. For example, Korkyt, al-Farabi, M. Balasagun, K.A. Yassau, K. Zhalaury, A. Yugneki. O. Tleukabilula. Also studied in the works of such enlighteners as Ibrai, Abay, Shakarim. In addition, there is reason to believe that these scientists formed their ideas about imandilyq through the Koran and Hadith.

Key words: morality, education, customs, traditions, culture.

Қоғамның дамуы кез-келген нәрсеге ықпал етеді, соның ішінде тәрбиеге де жаңа талаптар қойылады. Күнделікті өмірде үлкендердің жастарға байланысты сын пікірлерін естіп жүрміз. Жастар тәрбиесінде олқылықтардың бар екенін көріп отырмыз, сондықтан да неге деген сұрақ туындайды. Әркім әртүрлі жауап береді, бірі заманды, бірі адамды, бірі ақпаратты т.б. тоқталады. Алайда, сол жастардың тәрбиесімен кімдер айналысады, алдымен ата-ана, тәрбиешілер, мұғалімдер, оқытушылар олай болса сұрақ сол үлкендерге, яғни біздерге қойылуы тиіс. Біз тәрбиеде нені жіберіп алдық, қандай қателік жасадық, менің ойымша ұлттық тәрбиені ұмыта бастадық, еуропаландыруға ауыстық, жан-жақтан келетін ақпарат (телеарна, кинотеатр, театр, ғаламтор, әлеуметтік желі т.с.с.) сарапталмайды. Ешбір ата-ана баласын жаман бол деп тәрбиелемейді, алайда тәрбиесінде кемшіліктер кездесетін жастардың саны артуда қиын, девиантты, инклюзивті т.б. Демек, тәрбиенің құралдары, әдіс-тәсілдеріне де жаңашылдықпен қарау керек. Тәрбие барысында өткенімізді тәжірибе ретінде, бүгінгімізде әркекет ету арқылы болашағымызды жасайтынымызды ұмытпау керекпіз. Егер, дүниеге жаңа нәрсе келсе, онда оған сұраныстың болғандығы деп түсінеміз.

Кешегі Кеңестер Одағы тараған соң әр мемлекет өзіндік тұрғыдан жаңаша өмір сүруге талпынды, оның ұтымды тұстары мен кемшіліктері де жоқ емес. Еліміздегі өзгерістердің ұтымды тұстарының бірі рухани жаңғыру, яғни ұлттық құндылықтарға бет бұруды айта кеткім келеді.

Еліміздің алғашқы «Білім туралы» заңының 8-бабында: «Жеке адамның шығармашылық, рухани дене мүмкіндіктерін дамыту адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, жеке басының дамуы үшін жағдай жасауы арқылы интеллектілігін байыту- қазіргі білім беру жүйесіндегі басты міндеттердің бірі», делінген [1]. Міне, алғашқы кезден бастап, руханилыққа басымдық берілді. Сол бастамалар негізінде, тәрбие бағыттары да кеңейді, айталық имандылық тәрбиесі туындады. Бұл мәселені профессор Ж.Р. Бәшірова екеуіміз бастап, тұжырымдамасын жасап, алғаш рет ғылыми тұрғыдан анықтама бердік (Баширова Ж.Р., Әлқожаева Н.С.).

Соңғы жылдары білім берудегі жаңашылдық оқыту үдерісінің гуманизация, гуманитаризация, демократизация, децентрализация, дифференциация, индивидуализациясымен байланысты. Білім берудің ұлттық моделінің қалыптасуы мен бекітілу үдерісі белсенді жүзеге асырылуда, оның негізгі идеясы – ұлттық-мәдени негізде тұлға мен қоғам талабына сай өзін-өзі дамытуға қабілетті білім беру мен тәрбие жүйесін құру. Әрине екеуін бір-бірінен жекелеп бөліп алмағанымызбен тәрбие процесі жекелеген іс-шаралар арқылы жүзеге асырылады (Әлқожаева Н.С.).

Ешбір ұлт өзіндік тұрғыдан ғылым үдерісін меншіктеп «біз бастатқанбыз, біз жалғастырамыз» дей алмайды. Ғылым-білімнің дамуы тарихи арнада Месопотамия, Мысыр, Қытай, Үндістан және көне Греция мәдениеттері арасында алма кезек жалғасын тауып, ешбір ұлт пен ұлысқа бөлінбейтіндей түп тамыры өте тереңге дендеген жалпы адамзатқа ортақ құндылыққа айналған. Алайда соңғы кезге дейін батыстың ғылым мен технология саласындағы үстемдігі бүкіл ғылым мен мәдениеттің бастауы батыс халықтарына тән деген түсінікті қалыптастырып, басқа ықтималдарға ешқандай мән берілмеді. Философия

УМЕК-2022

мен тарих көбіне еуроцентристік көзқараста жазылып, ХХ ғасырдың басында еуропалықтар бүкіл мәдениет пен философияның «атасы» ретінде көрсетіліп, сол көзқарас адамдар санасына орнығып, әлі күнге дейін бұл біржақты пікір жалғасуда. Дүниежүзілік мәдениет пен білім тарихында мұсылман ғалымдарының аттары ұмыт қалып, нағыз ислам мәдениетінің гүлденіп, шарықтауға жеткен алтын шақтары бүркемеленіп, еуропалықтар орта ғасырларды «қараңғылық кезеңі» деп атаған (Әлқожаева Н.С.).

Қазіргі таңдағы ғылымның дамуына батыстың қосқан үлесі қаншалықты бұлтартпас шындық болса, батыстың осындай деңгейге көтеріліп, ғылым мен технология саласындағы көптеген жаңалықтарға қол жеткізуінде мұсылман ғалымдарының үлесі өте зор. К.В. Бодлейдің айтқанындай қазіргі батыс мәдениеті ренессансқа, ренессанс өз кезегінде исламға қарыздар [Уотт М.; Иылмаз И.].

Батыстағы ғылымның дамуына ықпал еткен Ибн Сина, Әл-Фараби, әл-Хорезми, Ұлық-Бек, Ибн Рушд, Газали, Ибн Халдун, әл-Бируни сынды мұсылман ғылымдарының ғылымға қосқан үлестері зиялы қауымға белгілі. Алайда біздің қоғамға аса мәлім болмаған, ғылым тарихында өзіндік орны бар басқа да мұсылман ғалымдары көптеп саналады.

Өткен тарихымыздың шынайы бейнесін жасау – жалпыұлттық бірлігіміздің, Қазақстан Республикасының мемлекеттік болмысын қалыптастырудың, оның егемендігін нығайтудың, азаматтық пен отаншылдықты, ұлттық сананы тәрбиелеудің ең басты факторларының бірі. Тарих – халықтың зердесі, ол содан сусындап, әлеуметтік шығармашылыққа, жарқын болашаққа бастайтын күш-қуат алады. Халқымыздың ұлттық, мәдени мұраларын ескермеу, оның мән-маңызына көз жібермеу болашақ ұрпақтың ұлттық сана-сезімінің қалыптасуына теріс ықпалын тигізері сөзсіз (Әлқожаева Н.С.).

Еліміздің тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуының, сипаты халықтың рухани, адамгершілік, имандылық көзқарасы, жастар арасындағы білім мен тәрбиеге байланысты. Педагогика ғылымында қазіргі талапқа сай өз шешімін таппай отырған мәселелер жеткілікті. Соның ішінде жастардың рухани құндылық туралы білімдерінің, түсініктерінің әлі де болса, төменгі дәрежеде екені байқалады. Руханилықты көпшілік дінмен байланыстырады, байланысы болғанмен оның басқа да аспектілеріне де мән берілуі керек. Мемлекетіміздің зайырлы, унитарлы, демократиялылығы жалпы алғанда толықтай көрініс бермейді. Зайырлылық бүгінгі таңда дін мен мемлекет саясатының үйлесімділігіне, унитарлық заңдардың бұлжытпай орындалуына, демократиялық сөз, іс, әрекеттің еркіндігін сипаттауы тиіс. Мемлекет саясатынынан дін саясаты немесе керісінше бір-біріне бастамшылық жасамауы тиіс. Ал заңды белшесінен басып, басына күн туса елін сатып кетіп жатқандар туралы айтар болсақ, ұлттық патриотизмнің осалдығы деп түсінеміз. Ал, еркіндік, демократия ойымызға келгенді жасау деген түсінікте болғандар, адасқандар да арамыздан кездеседі. Демократия ол ең алдымен тәртіп, ол болмаған жағдайда анархияға ұшырайтынымыз анық. Бұл тұрғыда Философ Гессеннің, «демократия это есть – дисциплина» деген пікірі ойға келеді. Негізінен алғанда барлық нәрсенің шегі болуы тиіс, шексіздік адамдардың өздеріне кері әсер етеді. Міне, осы шексіздіктің алдын алудың бірі де жастарды рухани құндылықтарды құрметтеуге үйрету. Қазақстан Республикасының этникалық-мәдени білім тұжырымдамасында: «Тәрбиенің түп мақсаты - қоғамның нарықтық қарым-қатынасқа көшуі кезінде саяси экономикалық және жан-жақты мәдениетті жеке тұлғаны тәрбиелеу» [6] деп, нарықтық қарым-қатынасқа байланысты жеке тұлғаны тәрбиелеуге мән берілген, жастарды қоғамдық өмірдің өзгеруіне сай тәрбие жүйесін өзгерту екендігіне аса көңіл бөлгендігі байқалып тұр. Әрбір ұлт өзінің ұрпағын мәдениетке, руханилыққа тәрбиелеуде халықтың өзіне тән әдет-ғұрпы, салт-дәстүрлері жазба мұралар негізге алады. Олай болса, ғасырлар сынынан еленіп, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан жазба мұраларды жинақтап зерделеудің, оның тәлім-тәрбиелік мол тәжірибесі негізінде ұрпағымызды рухани

УМЕК-2022

құндылықтар негізінде имандылыққа тәрбиелеу қажеттігі күнен-күнге арта түсуде.

Қоғамның даму барысында, адамзат өмірінде әр халықтың тілі мен қатар салт-дәстүрі де қажетті себептермен дүниеге келді. Ал, адамдардың сол қоғам дамуына, сұранысына байланысты тәртібі, заңы, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, наным-сенімдері, жол-жоралғылары қалыптасады. Міне, осылардың негізінде имандылық тәрбиесі бастау алады. Қазіргі кездегі адамгершілік, эстетикалық, дене, құқықтық, экономикалық, экологиялық, т.б. тәрбие бағыттарының негізі тамара да имандылықта. Барлық тәрбие бағытын ағашқа теңесек, ондағы ағаштың тамыры- имандылық деп негіздеуге болады.

«Жазу-сызуы, мәдениеті болмаған халық» деген жантақ пікірді, сонау Орхон-Енесей жазулары арқылы жоққа шығарған мұсылман халқының мәдениетінің тамыры тереңде екенін, тарихшы-этнограф, философ ғалымдар дәлелдеп берді. Осы өмір сүру жолдары, ережелері, адам бойындағы жақсы, жаман қасиеттер, адамдардың оқу, білімге, бір-біріне сенуі, бір-бірін сыйлауы, кішінің үлкенді сыйлауы, ата-ананы құрметтеуі, бір сөзбен айтқанда мұсылман адамның бойындағы ізгі қасиеттер және «иман жүзді» адамның бойында қандай қасиеттер болуға тиісті белгілерді көрсетіп берген еңбектер қатарында ғұламалардың қатарында, Құран кітабы, Хадистер де бар.

Құранда адамның бойында болуға тиісті ізгі қасиеттердің болуы, адамға қойылатын барлық талаптар жазылған. Адамдар қарым-қатынасы, бір-біріне деген сүйіспеншілік сипатталып, не жаман, не жақсы екендігі айқын баяндалады.

Ал, Хадистердің мазмұнына мән берсек олар өмір мектебінен, шындық өмірден алынған даналыққа толы. Бұл кітапта мұсылманшылыққа, имандылыққа, білімге, адамгершілікке, инабаттылыққа шақыратын ережелер жинақталған. Әсіресе, имандылыққа үлкен мән беріліп, адамзат баласын дұрысты бұрыстан ажыратып, қараңғылықтан құтқаратын, көркем мінез-құлыққа тәрбиелейтіні байқалады. Яғни, бұл еңбектерді адамды имандылыққа тәрбиелейтін құрал деп қабылдауға болады.

Көптеген ғылыми еңбектерді қарастыру барысында адамзаттың рухани сенімдері, адам пайда болғаннан бастап келе жатқаны айқындалған, алайда кейіннен ғылыми тұрғыдан негізделген.

Имандылыққа аса зор мән берген, халқымыз: «Әкені тыңдамаған дөрекі ұлдан без, суы ащы көлден без, безбүйрек, қаражүрек, имансыз, ақымақ туыстан без, көк долы әйелден без» (Ісләмжанұлы К.) деп насихаттаған. Қатты да, нақты айтылған бұл өсиеттің астарында үлкен философиялық мән бар. Өзінің туған әкесін тыңдамаған, сыйламаған, дөрекілік көрсеткен ұл, өзгені сыйлауы екіталай. Және ондай адамнан не нәрсе күтуге болары да белгісіз, міне, сондықтан да ондай адамдардан бойын аулақ ұстауға үгіттеген. Суы ащы көлді, азыққа, тамаққа пайдалана алмайсың, ал су адам өміріне ең қажетті зат екені бәрімізге мәлім. Оны азық ете алмасаң, мұндай көлден без, деу әбден мүмкін. Ал туысың жаны ашымайтын, безбүйрек, опасыз, қаражүрек имансыз болса, ондай туыстың болғанынан, болмағаны дұрыс болар. Мінезі нашар, өзі долы, жарастырудың орнына, адамдар арасын араздастыратын әйелдің де туысқа, қоғамға пайдасынан гөрі зияны көп, сондықтан да көк долы әйелден без деп айтуы орынды (Әлқожаева Н.С.).

Адамды сұлу ететін, көркем ететін біріншіден оның мінезі. Бұл туралы Ғылымхалда былай дейді: «Адам баласы кішіпейіл болумен басқалардың сүйіспеншілігіне, байыпты болумен басқалардың құрметіне ие болады... Ұлылық тек қана көркем мінезбен (ахлақ) тығыз байланысты болады. Байсалды кісілер болса, ұдайы дәрежелерін және адамгершілік абыройын қорғайды» (Мехмет Соймен). Адам баласының тек қана бет-бейнесі сұлу болғандықтан, сұлу көрінбейді, ол мінезімен, қылығымен, жан-дүниесінің сұлулығымен әлдеқайда сұлу, әлдеқайда көркем көрінеді деген тұжырым жасай аламыз.

Өткен заманда халқымыздың көпшілік бөлігі, оның зиялы қауымы «Құдай», «Алла»

УМЕК-2022

дегенді әділеттілік, мейірімділік, қайырымдылық, шыншылдық, адамгершілік, қарапайымдылық, имандылық, жалпы ар-ұят деген мағынада түсінсе керек. Бірақ, бұл ұғымның барлығы діни емес, адамдық екенін жұрт ол кезде жете білмеген сияқты (жоғарыда айтылған барлық жақсы қасиеттер жиынтығын имандылық қасиеттер деп бір сөздің бойына топтастыруға болады). Бұл қасиеттердің Құранда, Хадисте айтылғандығынан, діни тәрбиеге енгізіп келдік. Сондықтан да аталмыш ұғым күнделікті өмірде дінмен астарлас орын алған.

Қорыта келе имандылық қасиет адам баласының бойында болуы тиісті, әрі құптайтын іс. Иmandылық мәселесін қарастыра келе, оған жекелеген анықтама беруге болады. Алғашқы зерттеулерде берілген анықтама толықтырылып берілді.

Сонымен, «Имандылық – әр халықтың салт-дәстүріне, әдет-ғұрыптарына, күнделікті өмір сүру тәсілдерінде кездесетін жөн-жоралғыларына байланысты және ұрпақ бойында ұлттық құндылықтарды сіңіру, әр ұлттың жекелеген ерекшеліктеріне байланысты туындайтын ізгі қасиеттердің жиынтығы».

Жастардың бойында ізгі қасиеттерді сіңіру үшін имандылық тәрбиесін қолға алып, оның құралдарын дұрыс таңдағанымыз абзал.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының білім беру туралы заңы //Қазақстан мұғалімі. - 1998. -25 ақпан, -2 б.
2. Баширова Ж. Р., Әлқожаева Н. С. Иман – тәрбие негізі. -Алматы, 1996.- 56 б.
3. Әлқожаева Н. С. Білім беру парадигмалары контекстінде тұлғаның рухани дүниесін қалыптастыру. Монография. 2-ші басылым. - Алматы: Қазақ университеті, 2018. - 208 бет.
4. Уотт М. Влияние Ислама на средневековую Европу, иное положение в мусульманском мире. // Шапағат-нұр. -11/2001. -36-37-б.
5. Иени бир бакыш ачысыйла илим ве дин И. Иылмаз т.б. -Стамбул, 1998, 1. том, 291-б;36-37, 291
6. Қазақстан Республикасының этникалық- мәдени білім тұжырымдамасы //Қазақстан мектебі. -1996. -№9. –6- б.
7. Исләмжанұлы К. Рухани уыз. -Алматы: Ана-тілі, 1995. -142 б.
8. Мехмет Соймен Ғылымхал. -Стамбул: Ажар, 1991.-144 б.

УДК: 378.147: 004.9

*Садырбаева А. Б., аға оқутуучу
Садырбаев К. Б., аға оқутуучу
Джумабаева А. Т., оқутуучу
К. Тыныстанов ат. БИМУ, Кыргызстан*

ЭЛЕКТРОНДУК ОКУУ КУРАЛДАРЫН БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНДА КОЛДОНУУ

Электрондук окуу куралдарынын пайда болушун билим берүүнү маалыматташтыруунун жаңы даражасы катары түшүнүүгө болот. Электрондук эсептөө жана маалыматтык-коммуникациялык технологиялар тез өсүп, өнүгүп жаткан биздин дүйнөдө студенттерди маалыматты алуунун, трансформациялоонун, берүүнүн электрондук каражаттарын колдонууга үйрөтүү абдан маанилүү. Биз салттуу окуу куралы түрүндөгү окуу куралдарына каршы эмеспиз – бул классикалык булак, бирок азыркы дүйнөдө университетте берилген билим жалгыз булактан алыс. Бардык актуалдуу суроолорго жооп таба ала турган китепкана жана окуу китептери китептердин, журналдардын

УМЕК-2022

жана макалалардын «электрондук» версиясынын дооруна алмаштырылды. Университеттин ар дайым артыкчылыктуу милдеттеринин бири болуп «окууга үйрөтүү» эсептелип келген, мугалимдер студенттерди университетте ийгиликтүү окуу процессин камсыз кыла турган окуу ишинин жалпылаштырылган ыкмаларына даярдоосу, студенттердин окуу максаттарын өз алдынча коюу жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүсү, аларга жетүү жолдорун иштеп чыгуусу, алардын жетишкендиктерин көзөмөлдөө жана баалоосу, башкача айтканда, окуучу өзү үйрөнө алышы керек. Дүйнө жүзүндө заманбап электрондук окуу китептерин түзүү жана ишке киргизүү процесси жүрүп жатат; көптөгөн өлкөлөр электрондук окуу китептерин билим берүү практикасында колдоно башташты.

Өзөктүү сөздөр: электрондук окуу куралы, компьютердик технология, интерактивдүү ыкма.

Садырбаева А. Б., ст. преподаватель,
Садырбаев К. Б., ст. преподаватель,
Джумабаева А. Т., преподаватель
ИГУ им. К. Тыныстанова, Кыргызстан

ПРИМЕНЕНИЕ ЭЛЕКТРОННЫХ УЧЕБНЫХ ПОСОБИЙ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Возникновение электронных учебных пособий, возможно, необходимо понимать, как свежую степень информатизации образования. В нашем мире, в котором идет бурный рост и развитие электронно-вычислительных и информационно-коммуникационных технологий, научить студента пользоваться электронными средствами получения, преобразования, передачи информации очень актуально. Мы не против традиционных средств обучения в виде традиционного учебника – это классика, но в современном мире, знания, которые даются в вузе, далеко не единственный источник. На смену библиотеке и учебникам, где можно было найти ответы на все соответствующие вопросы, пришла эпоха «электронной» версии книг, журналов и статей. Одной из приоритетных задач вуза во все времена была «научить учиться», преподавателям нужно подготовить студентов к обобщенным способам учебной деятельности, который обеспечивал бы успешный процесс обучения в вузе, развить у студентов способности самостоятельно ставить учебные цели, проектировать пути их реализации, контролировать и оценивать свои достижения, то есть учащийся сам должен уметь учиться. Процесс создание и внедрения современных электронных учебников идет во всем мире. Многие страны уже начали использовать электронные учебники в образовательной практике.

Ключевые слова: электронные учебники, компьютерные технологии, интерактивные методы

Sadyrbaeva A.B., Senior Lecturer
Sadyrbaev K. B., Senior Lecturer
Djumabaeva A.T., Lecturer
Issyk-Kul State University named after K. Tynystanov Kyrgyzstan

APPLICATION OF ELECTRONIC TEXTBOOKS IN THE EDUCATION SYSTEM

The emergence of electronic teaching aids can be understood as a remarkably fresh degree of informatization of education. In our world, in which there is a rapid growth and development of electronic computing and information and communication technologies, it is very important to teach a student to use electronic means of obtaining, transforming, transmitting information. We are not against traditional teaching aids in the form of a traditional textbook - this is a classic, but in the modern world, knowledge that is given

УМЕК-2022

at a university is far from the only source. The library and textbooks, where you could find answers to all relevant questions, were replaced by the era of the «electronic» version of books, magazines and articles. One of the priority tasks of the university at all times has been «teach learning», teachers need to prepare students for generalized methods of learning activities that would ensure a successful learning process at the university, develop students' ability to independently set learning goals, design ways to achieve them, monitor and evaluate their achievements, that is, the student himself must be able to learn. The process of creation and implementation of modern electronic textbooks is going on all over the world; many countries have already begun to use electronic textbooks in educational practice.

Key words: *electronic textbooks, computer technologies, interactive methods*

Заманбап билим берүүнү заманбап окуу куралдарысыз элестетүү мүмкүн эмес. Алардын арасында электрондук билим берүү ресурстары, атап айтканда, электрондук окуу китептери, компьютерде чыгарылган окуу куралдары өзгөчө орунду ээлейт [1].

Азыркы учурда окуу процессинде жүргүзүлүп жаткан реформага ылайык, жогорку жана орто билим берүү системасында окутуунун компьютердик каражаттарына таянууга басым көрсөтүлүүдө. Айрыкча, жогорку окуу жайларында айрым дисциплиналарды окутууда электрондук окуу куралдарын колдонуу жакшы жыйынтыктарды бере тургандыгы байкалууда. Ошого байланыштуу электрондук окуу куралдарын окуу процессинде пайдалануу – орчундуу маселелердин бири. Компьютердик технологияларды колдонуу менен окутуу адистерди даярдоо жана кайра даярдоону жүргүзүүчү бардык структураларга акырындык менен киргизилип жаткан жаңы билим берүү стандарты болуп эсептелет. Мына ушул жагынан алганда, билим берүүнү өнүктүрүүнүн жаңы идеяларына адекваттуу болгон окутуунун жаңы каражаттарын, жекече алганда, электрондук окуу куралын иштеп чыгуу актуалдуу маселелерден болуп саналат.

Жаңы технологиянын бир түрү болгон электрондук окуу китепчелери окуу процессин индивидуалдаштырууга, дифференциялоого, өзүн-өзү көзөмөлдөөгө жана окуу ишмердүүлүгүндө өзүн-өзү коррекциялоого, ар түрдүү кырдаалдарда оптималдуу чечимдерди кабыл алууга, ой жүгүртүүнүн белгилүү бир тибин (көрсөтмөлүү-образдуу, теориялык) өнүктүрүүгө, таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн маданиятын калыптандырууга, чыгармачылык менен өз алдынча иштөөгө жардам берет. Электрондук окуу китепчелеринин негизги функциялары: теориялык материалды берүүнүн, теориялык материалды өздөштүрүүнүн деңгээлин аныктоонун (текшерүү, тапшырмаларды аткаруу) аткарылышын камсыз кылышы керек. Мындай электрондук окуу китепчелерин зарылдыгына жараша оңдоо-түзөтүү оңой болот жана ал окутуу процессинин дидактикалык циклин толуктугун жана үзгүлтүксүздүгүн автоматтык түрдө камсыз кылып турат. Электрондук окуу китепчелери ар бир колдонуучуга билим алуунун индивидуалдык траекториясын тандап алууга мүмкүнчүлүк берет.

Ата-энелердин жана окутуучулардын көз карашы боюнча, электрондук окуу китептеринин салттуу аналогдордон негизги артыкчылыгы – алардын жеңил салмагы жана компакттуулугу. Ар түрдүү дисциплиналар боюнча окуу китептеринин жетишсиз санынын шартында студенттер тарабынан өз алдынча даярдалган окуу куралдарынын мааниси ого бетер жогорулайт. Студент үчүн окуу китебин түзүү процесси, биринчи кезекте, бул окуу куралы камтылган окуу материалынын предметин тандап билүү жана түшүнүү менен байланышкан. Ошентип, долбоорлоо процессине кошулуу менен студент электрондук окуу куралы түзүлгөн предметтик материалды тереңирээк үйрөнө алат. ЖОЖдун окуу процессинде электрондук окуу китептерин колдонуу материалды тереңирээк үйрөнүүгө, кызыктуу же татаал темалар менен кеңири таанышууга мүмкүндүк берет.

Азыркы учурларда маалыматтын өтө чоң агымдарын иштетүүгө жөндөмдүү болгон

УМЕК-2022

программалар пайда болууда. Мындай программалардын жардамы аркылуу маалыматтык системалар түзүлөт. Каалагандай эле маалыматтык системанын максаты болуп чыныгы дүйнөнүн объектилери тууралуу маалыматтарды иштетип, ал объектилер тууралуу адам баласына керектүү маалыматты камсыз кылуу эсептелет.

Окутуу процессинде окутуучунун ишмердүүлүгү 3 этапка бөлүнөт:

Биринчи этапта теманын маанисин, окуу дисциплинасындагы алган ордун аныктоочу кырдаал, б. а., сабактын максаты, теманы өздөштүрүүгө карата талап кылынуучу билимдердин, көндүмдөрдүн минималдык көлөмү, теманы окуп- үйрөнүүнүн планы аныкталат.

Экинчи этапта окутуунун башка формалары түрүндө билим берүүчү маалымат берилет. Көрсөтмө куралдардын жардамы аркасында ар кандай керектүү материалдар демонстрацияланат. Тактап айтканда, окуу- таанып билүү ишмердүүлүгү уюштурулат.

Үчүнчү этапта окуу материалы бышыкталып, студенттердин өтүлгөн материал боюнча билим деңгээли бааланып, сабак жыйынтыкталат.

Окутуу процессин компьютерлештирүү, билим берүү процессинде электрондук окуу куралдарын колдонуу жогоруда аталган окутуучунун ишмердүүлүгүнүн бардык этаптарынын функцияларын толук автоматташтырууну камсыз кылуусу зарыл. Окуу китептери дайыма студенттин негизги окуу куралы болуп келген жана боло бермекчи. Себеби каалагандай эле текстти компьютердин экранына караганда кагаздан окуу ыңгайлуу. Андыктан электрондук окуу куралдарын түзүүдө алдыга так максатты коё билүү, б. а., анын салттуу окуу китебине салыштырмалуу сапаты кандай боло тургандыгын так аныктап билүү зарыл.

Электрондук окуу куралын түзүүнүн негизги максаты – студент өз алдынча керектүү билимдерге ээ боло алуучу, анын чыгармачылыгын өнүктүрүүгө өбөлгө болуучу чөйрө түзүү. Негизинен, окутуучу программалар төмөндөгү педагогикалык максаттарга төп келиши керек:

- окутуунун гипертекстик системасын колдонуу аркылуу видео жана аудио роликтер түрүндө берилүүчү теориялык материалдарды демонстрациялоо;

- окутуунун белгилүү бир областындагы тренинг өтүлгөн материалды бышыктоого мүмкүндүк түзөт;

- тестилөө жана диагностика жүргүзүү студент өтүлгөн материалды кандай өздөштүргөндүгүн аныктоого жана жалпы окутуу процессин текшерүүгө мүмкүндүк берет

Демек, жогоруда эскертилгендей, электрондук окуу куралдарын түзүүдөн мурда ал эмне экендигин жана анын кадимки окуу китебинен кандай айырмачылыгы боло тургандыгын так аныктап билүү зарыл.

Электрондук окуу куралы компьютердин дисктеринде жайгашуучу, окутулуучу дисциплинанын негизги илимий маңызын камтыган, окутуучу жана текшерүүчү программалардын жыйындысы болуп эсептелет. Көпчүлүк учурда алар кадимки окуу куралдарына кошумча колдонулат жана төмөнкү шарттарды канагаттандырган учурда гана натыйжалуу болуп эсептелет:

- керектүү маалыматты тез табууга жардам берүү;

- гипертекстик түшүндүрмөлөргө көп жолу кайрылууда убакытты кыйла үнөмдөө;

- өтүлүүчү материалдын текстин берүүдөн сырткары, кыска убакыт аралыгында студенттин билим деңгээлин аныктоого жардам берүү;

- текстти жөн гана экранга чыгарып бербестен, ал текстти графика аркылуу чагылдырып, үн добуштары менен коштоо, б. а., мультимедиялык технологиялардын мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүү.

Колдонулушуна, максаттарына жараша электрондук окуу куралдарын бир нече түрлөргө ажыратууга болот. Алар төмөндөгүлөр:

текшерүүчү программалар – окуу чөйрөсүндө белгилүү аракеттердин удаалаштыгын

УМЕК-2022

пландаштыруу жана аткаруу аркылуу коюлган максаттарга жете ала тургандай тапшырмаларды берүү;

окутуучу программалар – окуу материалын берүү жана жоопторду талап кылуучу суроолорду сунуштоо;

моделлдөөчү программалар – студенттен система тарабынан сунуш кылынуучу билимдердин негизинде туура жыйынтыкты алуу үчүн ой жүгүртүүнүн удаалаштыгын чагылдырууну талап кылуучу тапшырмаларды берүү, мисалга алсак, компьютердин экранында сүрөттөлүштү түзүү;

гипертексттик системалар – маалыматты издөө абдан жакшы ишке ашырылган мультимедиялык системалар болуп эсептелинет;

тренажер программалар – маселе чыгаруунун техникалык ыкмаларын калыптандыруу жана бышыктоо үчүн кызмат кылышат. Алар маселелерди чыгаруу теориялары жана ыкмалары тууралуу маалыматтар менен камсыз кылуу, өз алдынчалыгын ар кандай деңгээлдеринде машыгууларды жана текшерүүнү камсыз кылуулары зарыл;

дидактикалык оюндар – оюн процессин колдонуу аркылуу пайда болгон суроолорго жооп берүү;

демонстрациялык окутуучу программа – бул компьютердин жардамында окутулуучу курсту же анын белгилүү бир бөлүмүн өз алдынча жана окутуучунун катышуусунда өздөштүрүүгө мүмкүндүк берүүчү программалык-методикалык комплекс.

Электрондук окуу куралдарын иштеп чыгаруу процессинде төмөндөгүдөй көйгөйлүү маселелер келип чыгат:

студенттердин билим деңгээлине жана индивидуалдык мүнөздөмөлөрүнө шайкеш келтирүү;

студенттердин материалды өздөштүрүүдөгү кызыгуусун арттыруу.

Каалагандай түрдөгү электрондук окуу куралдарынын материалынын мазмуну темалардын көлөмүнө жараша модулдарга бөлүнүшү жана анимациялар аркылуу коштолуусу максатка ылайык. Электрондук окуу куралдарын түзүүдөгү негизги талаптардын дагы бири – мультимедиялык каражаттарды колдонуу. Себеби, тажрыйба көрсөткөндөй, окуу материалын графика аркылуу берүү маалыматты кошумча кыйынчылыктарсыз тез кабыл алууга шарт түзөт. Окуу куралындагы ар бир иллюстрациянын түшүндүрмөлөр аркылуу коштолуусу кабыл алуунун натыйжалуулугун жогорулатат.

Бардык эле компьютердик программалар сыяктуу эле, электрондук окуу куралдары да интерактивдүү жардам системасын камтышы максатка ылайык. Себеби мындай системалар керектүү маалыматтарды издөөнү жеңилдетүү жана студенттердин ой жүгүртүү ишмердүүлүгүн активдештирүү үчүн кызмат кылат.

Электрондук окуу куралдарына жүргүзүлгөн анализ төмөндөгүдөй жыйынтыктарды чыгарууга мүмкүндүк берди:

тандалып алынган предмет боюнча берилүүчү маалымат тиешелүү түрдө структураланышы керек жана ал жаңы түшүнүктөрдүн чектүү санын камтыган логикалык жактан аякталган фрагменттерге бөлүштүрүлүшү зарыл;

гипертексттик негизги темалар, иллюстрациялар, аудио жана видео комментарийлер окуу курсунун структуралык элементтерине дал келиши керек;

окуу куралынын фрагменттери текст менен бирдикте окутулуучу теманын материалдарын камтыган аудио жана видео каражаттары аркылуу коштолушу абзел;

тексттик маалымат кагазга басып чыгаруу мүмкүнчүлүгүнө ылайыкталышы керек;

татаал моделдер курсордун кыймылына синхрондуу түрдө пайда болуп туруучу калкыма комментарийлер аркылуу коштолуусу, ал сүрөттөлүштөрдүн кээ бир элементтери чоңойтуу жана көчүрүү мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болуусу зарыл;

УМЕК-2022

электрондук окуу куралдарында көп терезелүү интерфэйсти колдонуу сунуш кылынат; тексттик бөлүк керектүү маалыматтарды издөө убактысын кыскартууга мүмкүндүк берген кайчылаш шилтемдердин негизинде курулушу абзел;

электрондук окуу куралы традициялык окуу куралдарына салыштырмалуу принципиалдуу жаңы сапаттарга ээ болушу керек.

Ал эми окуу процессинде электрондук окуу куралдарын колдонуу төмөндөгүлөрдү камсыз кылат:

белгилүү бир дисциплина боюнча толук окуу курсун компьютерде жүргүзүүнү (лекциялык, лабораториялык жана практикалык сабактар);

студентти керектүү адабияттарды издөө жана сатып алуудан бошотот;

ар бир тема боюнча көрсөтмө материалдарды демонстрациялоону анализдөөнүн негизинде негизги материалды баяндоонун ыкмаларын өркүндөтүү;

студенттерге теориялык материалды үй шартында жана өз алдынча окуп- үйрөнүүгө мүмкүндүк түзүү.

Окуу процессине компьютердик технологияны киргизүү билим берүүнүн сапатын кыйла жогорулатууга, окутуучунун жумушун жеңилдетүүгө, студенттердин өз алдынча билим алууга болгон жөндөмдүүлүгүн арттырууга түрткү берет.

Электрондук окуу куралдарынын пайда болушун билим берүүнү маалыматташтыруунун жаңы даражасы катары түшүнүүгө болот. Электрондук эсептөөчү техниканын жана маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын ылдам өсүшү жана өнүгүүсү байкалган биздин дүйнөдө маалыматты алуунун, трансформациялоонун, берүүнүн электрондук каражаттарын колдонууну үйрөтүү абдан маанилүү. Салттуу окуу куралдарына жакын болуу – бул классикалык, бирок заманбап дүйнөдө университетте берилген билим жалгыз булактан алыс. Бардык актуалдуу суроолорго жооп таба ала турган китепкана жана окуу китептери китептердин, журналдардын жана макалалардын «электрондук» версиясынын дооруна алмаштырылды. Жогорку окуу жайдын ар дайым артыкчылыктуу милдеттеринин бири болуп «окууга үйрөтүү» болуп келген, мугалимдер студенттерди ЖОЖдо ийгиликтүү окуу процессин камсыз кыла турган окуу ишинин жалпыланган ыкмаларына даярдоо, студенттердин окуу максаттарын өз алдынча коюу жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү, аларды ишке ашыруунун жолдорун иштеп чыгуу, өз жетишкендиктерин көзөмөлдөө жана баалоо, башкача айтканда, окуучу өзү үйрөнө алышы керек. Дүйнө жүзүндө заманбап электрондук окуу китептерин түзүү жана ишке киргизүү процесси жүрүп жатат; көптөгөн өлкөлөр электрондук окуу китептерин билим берүү практикасында колдоно башташты.

Электрондук окуу куралы – индивидуалдык активдүүлүктүн маанилүү курамдык бөлүгү болуп саналган окуу процессинин дидактикалык циклинин негизги звенолорун колдоочу, окуу дисциплинанын презентациясын, анын бөлүмүн, окуу планына туура келген бөлүгүн камтыган билим берүүчү электрондук басылма.

Жыйынтыктап айтканда, электрондук окуу китеби кадимки окуу китебин алмаштыра албайт жана алмаштырууга болбойт деген тыянак чыгарууга болот. Ошондуктан электрондук окуу китебин түзүү үчүн жакшы окуу китебин алып, ага гипертексттерди түзүү жана иллюстрациялык материалдар, анын ичинде мультимедиялык куралдар менен камсыз кылуу жана аны компьютер экранында көрсөтүү жетишсиз. Электрондук окуу китеби сүрөттөрү бар текстке же маалымдамага айланбашы керек, анткени анын функциясы принципиалдуу түрдө башкача.

Окутуучулардын студенттер үчүн электрондук китеп түзүүгө, иштеп чыгууга жана студенттер үчүн окула турган дисциплина боюнча электрондук колдонмолорду түзүүгө шыктандыруу керек.

UMEK-2022

Адабияттар:

1. Молокова А. В. Применение электронных учебных пособий в обучении. – М., 2005.
2. Трегубова О. П. Создание электронного учебника, фестиваль педагогических идей «Открытый урок». – М., 2014.
3. Фаргиева З. С., Аушева М. А. Математическое образование в школе. Реализация проекта профилизации школы для успешной сдачи профильного ЕГЭ по математике // European Research. -2015. - № 8 (9). -С. 31-34.

УДК: 376

Ayşe ÜRÜN
SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sınıf Eğitimi Anabilim Dalı
e-posta: ayse.urun.1995@gmail.com

Prof.Dr. Rüştü YEŞİL
Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkiye
e-posta: ryesil@sakarya.edu.tr

SOSYAL KABUL ÖLÇEĞİ GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK ÇALIŞMASI⁹

Bu araştırmanın amacı, sınıfında kaynaştırma öğrencisi bulunan sınıf öğretmenlerinin, kaynaştırma öğrencisine yönelik sosyal kabul düzeylerini belirlemede kullanılacak geçerli ve güvenilir bir ölçek geliştirmektir. Araştırma nicel bir çalışma özelliği taşımaktadır. Araştırmanın örneklemi, 2021-2022 Eğitim-Öğretim yılında Uşak İl Merkez’indeki devlet okullarında çalışan ve sınıfında kaynaştırma öğrencisi bulunan 374 sınıf öğretmeni oluşturmaktadır. Veriler Sosyal Kabul Taslak Ölçeği ile toplanmıştır. Araştırma sonunda 4 faktör altında toplanmış 38 maddeyi içeren beşli likert tipi bir ölçek geliştirilmiştir. Ölçeğe “Sosyal Kabul Ölçeği (SKÖ) adı verilmiştir. Ölçeğin KMO değeri 0,952; Bartlett Testi değerlerinin $\chi^2=9658,671$; $sd=496$; $p<0,001$ ’dir Ölçeğin geçerlik özelliği açımlayıcı faktör analizi ve ayırt edicilik analizi ile incelenmiştir. Ölçek maddelerinin faktör yükleri 0,45 ve üzerindedir. Açıklanan toplam varyans miktarı ise %66,124’tür. Madde toplam korelasyonu katsayıları $p<,001$ düzeyinde anlamlıdır. Ölçeğin güvenirlik incelemesi kapsamında ise tutarlık ve kararlılık özelliği incelenmiştir. Ölçeğin Cronbach alpha güvenirlik katsayısı 0,808 olarak belirlenmiştir. Buna göre Sosyal Kabul Ölçeği’nin, ilkokul öğretmenlerinin sosyal kabul düzeylerini belirlemede yararlanılabilecek geçerli ve güvenilir bir ölçek olduğu söylenebilir.

Anahtar Sözcükler: Sınıf öğretmeni, sosyal kabul, kaynaştırma öğrencisi, ölçek oeliştirme.

Aйше Үрүн
Сакарья университети коомдук илимдер институтунун класстык билим берүү бөлүмү,
ayse.urun.1995@gmail.com

PhD Профессор Рүштү Йешил
Сакарья университетинин билим берүү факультети, Түркия
ryesil@sakarya.edu.tr

СОЦИАЛДЫК КАБЫЛ АЛУУ ШКАЛАСЫ: ЖАРАКТУУЛУК ЖАНА ИШЕНИМДҮҮЛҮКТҮ ИЗИЛДӨӨ

⁹ Bu çalışma, Ayşe Ürün’ün, Prof.Dr. Rüştü Yeşil danışmanlığında SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sınıf Eğitimi Anabilim Dalında hazırlanmış olduğu yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

UMEK-2022

Бул изилдөөнүн максаты болуп класста инклюзивдик окуучулары бар мугалимдердин социалдык кабыл алуу деңгээлин аныктоо үчүн колдонула турган жарактуу жана ишенимдүү шкаланы иштеп чыгуу саналат. Изилдөө сандык изилдөөнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ. Изилдөөнүн үлгүсүн 2021-2022-окуу жылында Ушак шаарынын борборундагы мамлекеттик мектептерде иштеген жана класстарында инклюзивдик окуучулары бар 374 класс мугалими түзөт. Маалыматтар Коомдук кабыл алуу долбоору шкаласы менен чогултулган. Изилдөөнүн аягында 4 фактордун астында чогултулган 38 пунктту камтыган беш баллдык Лайкерт тибиндеги шкала иштелип чыкты. Шкала "Социалдык кабыл алуу шкаласы (SSS)" деп аталды. Шкаланын КМО мааниси 0,952 болгон; Бартлетт тестинин маанилери $\chi^2=9658,671$; $sd=496$; $p<0,001$. Шкаланын негиздүүлүгү изилдөөчү фактордук анализ жана айырмалоочу анализ аркылуу текшерилген. Шкаланын пункттарынын фактордук жүктөрү 0,45 жана андан жогору. Түшүндүрүлгөн дисперсиянын жалпы суммасы 66,124% түзөт. Обьектинин жалпы корреляция коэффициенттери $p<0,001$ деңгээлинде маанилүү. Шкаланын ишенимдүүлүгүн текшерүүнүн алкагында ырааттуулук жана туруктуулук өзгөчөлүктөрү каралды. Шкаланын Cronbach alpha ишенимдүүлүк коэффициенти 0,808 деп аныкталган. Демек, Социалдык кабыл алуу шкаласы башталгыч класстын мугалимдеринин социалдык кабыл алуу деңгээлин аныктоо үчүн колдонула турган жарактуу жана ишенимдүү шкала деп айтууга болот.

Өзөктүү сөздөр: класс мугалими, социалдык кабыл алуу, инклюзивдик студент, масштабды өнүктүрүү.

Айше Урун

Университет Сакарья, отдел классного образования института социальных наук,
ayse.urun.1995@gmail.com

PhD Профессор Рушты Йешил

Факультет педагогики, Университет Сакарья, Турция
ryesil@sakarya.edu.tr

ШКАЛА СОЦИАЛЬНОГО ПРИНЯТИЯ: ИССЛЕДОВАНИЕ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ И НАДЕЖНОСТИ

Целью данного исследования является разработка валидной и надежной шкалы, которую можно использовать для определения уровней социального признания классных учителей, в классе которых есть инклюзивные учащиеся. Исследование имеет характер количественного исследования. Выборка исследования состоит из 374 классных учителей, работающих в государственных школах в центре города Ушак в 2021-2022 учебном году и имеющих в своих классах инклюзивных учащихся. Данные были собраны с помощью проектной шкалы социального принятия. В конце исследования была разработана пятибалльная шкала типа Лайкерта, содержащая 38 пунктов, собранных по 4 факторам. Шкала получила название «Шкала социального принятия» (SSS). Значение КМО по шкале составило 0,952; Значения теста Бартлетта $\chi^2=9658,671$; стандартное отклонение = 496; $p < 0,001$. Достоверность шкалы проверяли с помощью исследовательского факторного анализа и анализа отличительности. Факторные нагрузки пунктов шкалы составляют 0,45 и выше. Общая сумма объясненной дисперсии составляет 66 124%. Коэффициенты корреляции по пунктам значимы на уровне $p<0,001$. В рамках проверки надежности шкалы были исследованы характеристики согласованности и стабильности. Коэффициент надежности шкалы Кронбаха альфа был определен как 0,808. Соответственно, можно сказать, что шкала социальной приемлемости является действительной и надежной шкалой, которую можно использовать для определения уровня социальной приемлемости учителей начальных классов.

Ключевые слова: классный руководитель, социальное признание, инклюзивный ученик, масштабное развитие.

UMEK-2022

Ayşe Ürun,
SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sınıf Eğitimi Anabilim Dalı
ayse.urun.1995@gmail.com

Prof. Dr. Rüştü Yeşil,
Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkiye
e-posta: ryesil@sakarya.edu.tr

SOCIAL ACCEPTANCE SCALE VALIDITY AND RELIABILITY STUDY

The aim of this research is to develop a valid and reliable scale that can be used to determine the social acceptance levels of classroom teachers who have inclusive students in their class. The sample of the research consists of 374 classroom teachers working in public schools in Uşak City Center in the 2021-2022 academic year and having inclusive students in their classes. Data were collected with the Social Acceptance Draft Scale. At the end of the research, a five-point Likert-type scale was developed, containing 38 items gathered under 4 factors. The scale was named as “Social Acceptance Scale (SAS). The KMO value of the scale was 0.952; Bartlett Test values $\chi^2=9658,671$; $sd=496$; $p<0.001$. The validity of the scale was examined by exploratory factor analysis and distinctiveness analysis. The factor loads of the scale items are 0.45 and above. The total amount of variance explained is 66,124%. The item-total correlation coefficients are significant at the $p<0.001$ level. Within the scope of the reliability examination of the scale, consistency and stability features were examined. The Cronbach alpha reliability coefficient of the scale was determined as 0.808. Accordingly, it can be said that the Social Acceptance Scale is a valid and reliable scale that can be used to determine the social acceptance levels of primary school teachers.

Key words: Classroom teacher, social acceptance, inclusion student, scale development.

GİRİŞ

Modern dönemin öne çıkan kavramlarından biri olan bireysel farklılık, diğer alanlarda olduğu gibi eğitim ve öğretim süreçlerini de önemli ölçüde etkilemiştir. Bireysel farklılıkların bir zenginlik olarak değerlendirilmesi modern dönem siyasal ve sosyal sistemlerinin önemli bir özelliği haline gelmiştir. Bireysel eğitim ve bireyselleştirilmiş eğitim kavramlarının alanyazında sıklıkla yer alması, bu durumun bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Bireysel eğitim ya da bireyselleştirilmiş eğitim, “her öğrenci biriciktir” mantığına dayanarak kişinin ihtiyaçlarına göre gerek kişisel gerek sosyal gerekse eğitsel anlamda eğitim ortamlarının düzenlenmesini ifade etmektedir (Ataman,2011:310). Ülke ya da toplumların sosyoekonomik refah düzeylerine bağlı olarak öne çıkan özel eğitim kavram ve uygulamalarının da temelinde bireysel farklılıklar kavramı yatmaktadır.

Özel eğitim; akranlarından psikolojik, sosyo-duyuşsal, davranışsal, fiziksel vb. alanlarda üstün yetenekleri ya da yetersizlikleri bulunan bireylerin ihtiyaçlarına cevap vermek üzere her birey için özel olarak hazırlanmış olan planların uygulandığı eğitimi ifade etmektedir (Bryant, Smith ve Bryant, 2008:472; Salend, 2008:14). Kırcaali-İftar (1998, 1523) özel eğitimi, farklı beceri alanları bakımından akranlarına göre yetersizlik gösteren bireylere bağımsız yaşam becerileri kazandırabilme amacı güden eğitim olarak tanımlamaktadır.

Özel eğitime ihtiyaç duyan bireyler gerekli tanılama ve değerlendirme süreçlerinin ardından engel türlerine ve derecelerine göre gruplandırılarak ihtiyaçlarına uygun yönlendirilir (Eripek, 2007: 34; Ataman, 2011:310). Bu yönlendirmelerde dikkat edilmesi gereken en önemli husus, öğrencinin en az kısıtlayıcı ortama yerleştirilmesidir. Özel eğitimde en az kısıtlayıcı ortamdaki en fazla kısıtlayıcı ortama doğru bir sıralama yapmak gerekirse sırasıyla kaynaştırma sınıfı, kaynak oda, özel eğitim alt sınıfı, ayrı okul, evde eğitim ve hastane eğitimi şeklinde bir sıralama olduğu ifade edilebilir (MEB, 2014:2-3; Salend, 2008:120; Sığırtaç ve Gül, 2008:41).

Psikolojik, sosyal ve fiziksel yönlerden özel gereksinimli öğrenciyi en az kısıtlayan ortamın, diğer bir kaynaştırma eğitimi ortamı olduğu söylenebilir. Kaynaştırma eğitimi; alanında uzman

UMEK-2022

kişilerin yapmış oldukları tanılama, değerlendirme ve yönlendirme süreçlerinin sonucunda akranlarından farklı beceri alanları bakımından yetersizlik gösteren bireylerin normal gelişim gösteren akranlarıyla birlikte aynı sınıf ortamında eğitim alması şeklinde tanımlanabilir (Armstrong, 2008:4; Batu ve Kırcaali-İftar, 2011:47; De Boer, Pijl, Minnaert, 2010:223; Meijer, 2010:14; Osborne ve Dimattia, 1994:6; Sucuoğlu ve Kargın, 2014:502). Zira kaynaştırma eğitiminin en nihai amacı; Normal gelişim gösteren akranlarıyla ,özel gereksinimli bireylere eşit eğitim fırsatları sağlayarak yetersizliğe sahip bireylerin hayata hazırlamak ya da yetenek ve ilgi alanları dahilinde normal sınıflarda eğitilerek kendi kendilerine yetebilir bireyler haline gelip topluma entegre olabilmeleri şeklinde özetlenebilir. Kaynaştırma öğrencilerinin topluma entegre olarak sosyalleşebilmeleri için öncelikle sınıf öğretmeni ve arkadaşları tarafından sosyal kabullerinin gerçekleşmiş olmasının gerektiği belirtilmelidir. Nitekim Holmes (2011: 318) ve Nowicki (2003: 175), özel gereksinimli bireylerin eğitim aldıkları sınıfa dair aidiyet duygusunun oluşmasını, kaynaştırma eğitimin temel amaçlarından biri olarak nitelemektedirler.

Özel gereksinimli öğrencilere uygulanan kaynaştırma eğitiminin yukarıda da kısaca ifade edilen amaçlarına hizmet edebilmesi için eğitim ve öğretim süreçlerinde sınıf öğretmenin tutum ve davranışları ile kabul düzeylerinin çok önemli olduğu (Allen ve Cowdery, 2015:295; Forlin, Loreman, Sharma ve Earle, 2009:197; McLeskey, Waldron ve Redd, 2014:318; Sabrina Sansrisna, 2017:63), bunun yanısıra öğrencinin ailesi, okul yönetimi, akranları, okul rehberlik hizmetleri birimi gibi kesimlerin de bu süreçte sorumluluklarının bulunduğu (Aral, 2011:42; Gibson, 2015:879; MEB, 2013:5; Sanjeev & :9; Kumar, 2007:6) alanyazında sıklıkla dile getirilmektedir. Bu çerçevede kaynaştırma eğitimi yürüten sınıf öğretmenlerinin; kaynaştırma hakkında olumlu bir düşünceye sahip olması ve işlevsel bir şekilde bilgilerini kullanabilmesi, diğer sorumlu kişilerle iş birliği yapması, olumlu bir öğrenme ortamı oluşturabilmesi ve tüm öğrencilerin eşit olduğu görüşüne sahip olarak süreci yürütmesi önem arz etmektedir (Ainscow ve Sandill, 2010:406; Florian ve Rouse, 2009:597). Zira öğretmenlerin özel gereksinimli bireylere karşı gösterdikleri davranışlar ve sahip oldukları tutumlar diğer bireyler için de bir model oluşturmakta (Blazar ve Kraft, 2017:150); öğrencileri olumlu olarak etkileyebilmekte ve olumlu davranışlar, özel gereksinimli öğrencinin sosyal yönden kabul görmesini kolaylaştırmada etkili olabilmektedir. Buna göre özellikle sınıf öğretmenlerinin sergilediği tutum ve davranışlara göre biçimlenen sosyal kabul düzeylerinin, kaynaştırma eğitiminin başarılı olması ve özel gereksinimli bireylerin farklı bireyler tarafından da sosyal görmeleri üzerinde belirleyici bir etkisinin olduğu söylenebilir.

Sosyal kabul, normal gelişim gösteren kişilerin özel gereksinime sahip bireylere yönelik olumlu tutum göstererek onları da diğerleri gibi görmeleri (Özyürek, 2016:21-22), özel gereksinimli bireyin grup içerisinde etkinliklerde rol alması (Hourlock 1978; Akt. Civelek, 1990), akranların oyun sırasında genellikle olumlu yaklaşımları (Ladd ,2005:11) olarak tanımlanmaktadır. Genel olarak bakıldığında sosyal kabul, özel gereksinimli bireylerin sosyal olarak etkileşim halinde olması ve bulunduğu çevre içerisinde benimsenerek varlığının kabul görmesi şeklinde ifade edilebilir (Aktan, 2018:386).

Özel gereksinim gösteren öğrenciye akran desteği sağlamak, sınıf içerisinde keyifli bir öğrenme ortamının oluşturulması da etkili olacaktır (Chan vd., 2009:880; Garrote, 2017:2). Ek olarak, kaynaştırma eğitimi ile öğrencilerin kurdukları etkileşim sonucu gelişim gösterdikleri ve bağımsız yaşayabilme konusunda becerilerinin arttığı araştırmalar sonucu ortaya konulmaktadır (DiGennaro Reed, McIntyre, Dusek ve Quintero, 2011:479; Friend ve Bursuck, 2014:28; Solish, Perry ve Minnes, 2010:230). Buna karşılık sosyal çevre tarafından kabul görmeme ya da izole edilme durumu ise özel gereksinimli bireylerin aktif yaşamdan uzaklaşmaları, benlik algılarının zedelenmesi, akademik başarılarının düşmesi gibi birçok sorunu da beraberinde getirmektedir (Eguavoen ve Eniola, 2016:220; Berndt, 2004 :209; Lewis ve Doorlag, 1999:526; Parker ve Asher, 1987:362).

Alanyazın özellikle son dönemlerde öğretmen, öğrenci, veli gibi tarafların sosyal kabul

UMEK-2022

düzeylerinin belirlenebilmesine dönük bir çok çalışmanın yapıldığı; yapılan çalışmaların gereksinim durumlarının nitelik ve nicelik farkına da bağlı olarak farklı örneklem gruplarında ve farklı değişkenlere dönük olarak artırılması gerektiğinin sıklıkla ifade edildiği dikkati çekmektedir. Sosyal kabulü sağlamak için kaynaştırma etkinliklerinin etkisi (Özkubat, Sanır, Töret ve Babacan, 2016); deneysel uygulamaların özel gereksinimli öğrencilerin sosyal kabullerine olan etkisi (Aktan, 2018; Aktaş ve Küçükler 2002; Alptekin, 2010; Arslan, 2010; Özgönel ve Girli, 2016; Uçar, 2008); zihinsel engelli kişilere karşı sosyal kabul (Aydoğan, 2017); kaynaştırma öğrencileri konusunda akranlarına yapılan bilgilendirici nitelikli etkinliklerin sosyal kabule olan etkisi (Civelek, 1990; Özkan Yaşaran, Batu ve Özen, 2014; Şahbaz, 2007); konulu çalışmalar örnek olarak verilebilir.

Buna karşılık bu çalışmaların yapılması ve sağlıklı verilerin toplanabilmesi konusunda önemli bir gereklilik olan veri toplama aracı ya da ölçek oluşturma/geliştirme çalışmalarının çok sınırlı olduğu söylenebilir. Özel gereksinim yaşayan öğrencilerin sosyal kabul düzeylerini belirlemek amacıyla Sperstein (1980) tarafından arkadaşlar arasındaki kabul düzeylerini belirlemek amacıyla geliştirilmiş olan, “Friendship Activity Scale (F.A.S)” ve Türkçeye uyarlaması Civelek (1990) tarafından yapılmış olan “Sosyal Kabul Ölçeği” bulunmaktadır. Aktan (2020) tarafından ise ilkökul, ortaokul ve lise düzeyi karma öğretmen grubu üzerinde uygulaması yapılarak geliştirilen 2 faktör altında toplanmış 31 maddelik “Öğretmen Sosyal Kabul Ölçeği” adlı ölçek bulunmaktadır. Bu çalışmada, sınıfında kaynaştırma öğrencisi bulunan ve bu nedenle de yaşanan sorunları doğrudan gözleyen sınıf öğretmenlerinin sosyal kabul düzeyinin belirlenmesinde kullanılacak geçerli ve güvenilir bir veri toplama aracının (ölçeğin) geliştirilmesi ve alanyazına kazandırılması amaçlanmıştır.

1.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın temel amacı; sınıfında kaynaştırma öğrencisi bulunan sınıf öğretmenlerinin kaynaştırma öğrencisine yönelik sosyal kabul düzeylerini belirlemek amacıyla kullanılacak geçerli ve güvenilir bir veri toplama aracı (ölçek) geliştirmektir. Böylelikle, sınıf öğretmenlerinin, sınıflarındaki kaynaştırma öğrencilerine karşı sosyal kabul düzeylerini belirlenmesi, kaynaştırma eğitiminin daha kaliteli ve verimli hale getirilmesi için yaşanan sorunlu alanlarla ilgili eğitim çalışmalarına içerik oluşturmada ipuçlarına ve referanslara ulaşma, sınıf öğretmenlerinin sosyal kabul konusundaki farkındalık düzeylerinin geliştirilmesi amaçlı eğitim ve araştırma çalışmalarında kullanılmak üzere alanyazına ve ilgililerin kullanımına geçerli ve güvenilir bir veri toplama aracının kazandırılması amaçlanmıştır. Bu amaçla şu sorulara cevap aranmıştır:

Sınıfında kaynaştırma öğrencisi bulunan sınıf öğretmenlerinin kaynaştırma öğrencisine yönelik sosyal kabul düzeylerinin belirlenmesinde kullanılacak bir ölçeğin;

1. Madde ve faktör sayıları ile içerikleri nedir?
2. Geçerlik özellikleri nasıldır?
3. Güvenirlilik özellikleri nasıldır?
4. Puanlama ve yorumlama kuralları nedir?

YÖNTEM

2.1. Araştırma Türü

Araştırma; ölçek geliştirme çalışması özelliği taşımaktadır. Kaynaştırma öğrencisi bulunan ya da bulunmuş ilkökul öğretmenlerinin sosyal kabul düzeylerinin belirlenmesinde kullanılacak bir veri toplama aracı geliştirilmiştir. Bu nedenle nicel bir çalışma özelliği taşımaktadır (Balci, 2015: 15; Karasar, 2012: 76-79).

2.2. Çalışma Evreni ve Çalışma Grubu

2021-2022 eğitim ve öğretim yılında Uşak İlinde kamuya bağlı ilkökullarda görev yapan ilkökul öğretmenleri, araştırmanın çalışma evrenini oluşturmaktadır. Bu kapsamda toplamda Uşak il merkezinde 1061 sınıf öğretmeni görev yapmaktadır. Bunların 554’ü kadın, 507’si ise erkektir (mebbis.meb.gov.tr/EOzluk/PER00001.aspx).

UMEK-2022

Araştırmada seçkisiz örnekleme tekniğiyle örnekleme yoluna gidilmiştir. Çalışmanın örnekleme grubunu ise, Uşak ilindeki kamu ilkokullarında sınıf öğretmeni olarak görev yapan ve sınıflarında kaynaştırma öğrencisi bulunan 374 sınıf öğretmeni oluşturmaktadır. Örnekleme grubundaki öğretmenlerin bazı değişkenler açısından dağılımları Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1. Çalışma Grubunun Bazı Demografik Özelliklere Göre Dağılımları

Değişkenler	Alt gruplar	f	%	Toplam	
				f	%
Cinsiyet	Kadın	240	64,2	374	100
	Erkek	134	35,8		
Mesleki Kıdem Yılı	1-2 yıl	89	23,8	374	100
	3-5 yıl	132	35,3		
	6-9 yıl	64	17,1		
	10 ve fazla yıl	89	23,8		
Sınıf Düzeyi	1. Sınıf	116	31,0	374	100
	2. Sınıf	102	27,3		
	3. Sınıf	71	19,0		
	4. Sınıf	85	22,7		
Medeni Durum	Evli	193	51,6	374	100
	Bekar	148	39,6		
	Boşanmış/Ayrı yaşamaya	33	8,8		
Çocuk Sayısı	1 Çocuk	199	53,2	374	100
	2 Çocuk	77	20,6		
	3 ve fazla çocuk	98	26,2		
Kaynaştırma Öğrencisi Sayısı	1 Öğrenci	330	88,2	374	100
	2 Öğrenci	27	7,2		
	3 ve fazla öğrenci	17	4,5		
Yakın komşu/akrabada kaynaştırma çocuğu varmı?	Evet	170	45,5	374	100
	Hayır	204	54,5		
Kaynaştırma Konulu Eğitim Alma Durumu	Hayır, almadım	32	8,6	374	100
	Lisans düzeyinde ders aldım	142	38,0		
	MEB hizmet içi eğitime katıldım	90	24,1		
	Diğer (Sertifika programı ya da özel araştırmalar yapma	110	29,4		

2.3. Ölçeğin Geliştirilme Süreci

Sosyal Kabul Ölçeği’nin (SKÖ) geliştirilmesi sürecinde 4 aşamalı bir süreç yürütülmüştür. Aşağıda bu aşamalar ve yapılan işlemler özetlenmiştir:

1. *Madde havuzunun oluşturulması:* Bu aşamada ilkokul öğretmenlerinin kaynaştırma öğrencilerine ilişkin sosyal kabul düzeylerini yansıtabilecekleri özellikler listesi oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede alanyazın incelemesi ve öğretmen görüşlerinin alınması üzere iki temel yol izlenmiştir. Öğretmen görüşleri kapsamında bir grup (25) öğretmene, sınıflarında kaynaştırma öğrencilerinin bulunması konusundaki değerlendirmeleri sorulmuş ve görüşleri yazılı olarak alınmıştır. Görüşlerin incelenmesi sonrasında öğretmenlerin kaynaştırma öğrencilerini kabul etme düzeylerini yansıtacak maddeler belirlenmeye çalışılmıştır. Sosyal kabul düzeyini yansıtan madde listesinin karşısına, katılımcı öğretmenlerin görüşlerini yansıtabilmeleri için “(0) Kesinlikle

UMEK-2022

katılmıyorum”, “(1) Katılmıyorum”, “(2) Kısmen katılıyorum”, “(3) Katılıyorum” ve “(4) Kesinlikle katılıyorum” seçenekleri yerleştirilmiştir. Madde havuzunun başına, araştırmanın amacı ve katılımcılardan beklentileri içeren yönerge ve başlık eklenerek taslak veri toplama aracı hazır hale getirilmiştir.

2. *Uzman incelemesi:* Taslak veri toplama aracı; üç dilbilim, 3 özel eğitim alan uzmanı ve 5 sınıf öğretmene inceletilerek amaç-içerik uyumu, binişiklik, anlaşılabilirlik düzeyi, imla ve noktalama hataları yönüyle incelemeleri ve düzeltme önerilerinde bulunmaları istenmiştir. Yapılan öneriler doğrultusunda yapılan düzenlemeler sonrasında 36 kapalı uçlu, 1’i de açık uçlu olmak üzere 37 maddelik taslak veri toplama aracına son hali verilmiştir.

3. *Verilerin toplanması veri kütesinin analize hazır hale getirilmesi:* Uzman incelemesi sonrasında yapılan düzenlemeler ile birlikte yönerge, araştırmanın bağımsız değişkeni olarak ele alınacak olan 8 soruyu içeren kişisel bilgiler, sosyal kabul düzeyi ile ilgili 36 kapalı uçlu soru ve öğretmenlerin konu ile ilgili ek görüş ifade edebilecekleri 1 soruyu içeren veri toplama aracı, örneklem grupta bilgileri sunulan katılımcı öğretmenlere çevrimiçi olarak Google Form aracı yardımıyla uygulanmıştır. Uygulama sonunda toplanan veriler, SPSS 25.00 programına aktarılmış; geçerlik ve güvenilirlik analizleri yapılmaya uygun hale getirilmiştir.

4. *Geçerlik ve güvenilirlik analizlerinin yapılması:* Veri toplama aracının geçerlik ve güvenilirlik analizleri, toplanıp SPSS 25.00 programına aktarılarak analize uygun hale getirilen veriler üzerinden yapılmıştır. Veriler üzerinde öncelikle KMO ve Bartlett Testi analizleri yapılmıştır. Analiz sonuçları incelenmiş ($KMO > 0,60$; $p < ,01$) ve veri setinin üzerinde faktör analizi yapılabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Veri toplama aracının geçerlik analizi kapsamında yapı geçerliğini test etmek üzere açılımlayıcı faktör analizinden yararlanılmıştır. Ayırt edicilik geçerliğinin incelenmesi için ise madde-toplam korelasyon katsayılarının incelenmesi (maddelerin amaca hizmet etme düzeyi) tekniği kullanılmıştır. Veri toplama aracının güvenilirlik özelliği ise Cronbach alpha katsayısı hesaplanması yoluyla iç tutarlılık analizi yoluyla incelenmiştir.

BULGULAR

Sosyal Kabul Taslak Ölçeği ile toplanan veriler üzerinde yapılan geçerlik ve güvenilirlik analizi bulguları aşağıda sunulmaktadır.

3.1. Ölçeğin Geçerliğine İlişkin Bulgular ve Yorumu

SKÖ’nin geçerlik özelliğinin incelenmesi, yapı geçerliği ve ayırt edicilik geçerliğinin incelenmesi yoluyla yapılmıştır.

3.1.1 SKÖ’nin Yapı Geçerliğine İlişkin Bulgular

SKÖ’nin yapı geçerlik analizine başlamak ve faktör analizi yapılarak yapılamama durumuna ilişkin karar vermek üzere ilk olarak veriler üzerinde KMO ve Bartlett testi analizleri yapılmıştır. Yapılan analizde KMO değerinin 0,956; Bartlett testi değerlerinin ise $\chi^2: 10927,532$; $sd: 630$; $p < ,001$ olduğu belirlenmiştir. Bilindiği üzere KMO değerinin 0,60’dan yüksek olması, veri setinin faktör analizine uygun olduğunu; 0,90’ın üzerinde olması ise veri setinin faktör analizi açısından mükemmel uyumunu ifade etmektedir (Büyüköztürk, 2012: 124; Eroğlu, 2008, 322). Bu nedenle elde edilen değerlerden yola çıkarak yapı geçerliği analizi çerçevesinde faktör analizi yapılmasına karar verilmiştir. İlk analizde özdeğeri 1,00’ün üstünde olan değerler incelenmiş ve Varimax dik döndürme tekniğinden yararlanılmıştır. Bu çerçevede normal şartlarda faktör yükünün 0,30’un üzerinde olması yeterli görülmeyle birlikte Büyüköztürk’ün (2012, 124) önerdiği faktör yükü 0,45 olan maddeler ile farklı faktörlere yükleri dağılıp aralarında 0,100’den az fark bulunan maddeler elenerek analizler yinelenmiştir (Büyüköztürk, 2012: 124; Eroğlu, 2008: 322-323). Sonuçta faktör yükü 0,45’den düşük ya da farklı faktör altlarındaki yükleri 0,100’ün altında kalan toplamda 4 madde ölçek kapsamı dışında bırakılmasına karar verilmiştir.

UMEK-2022

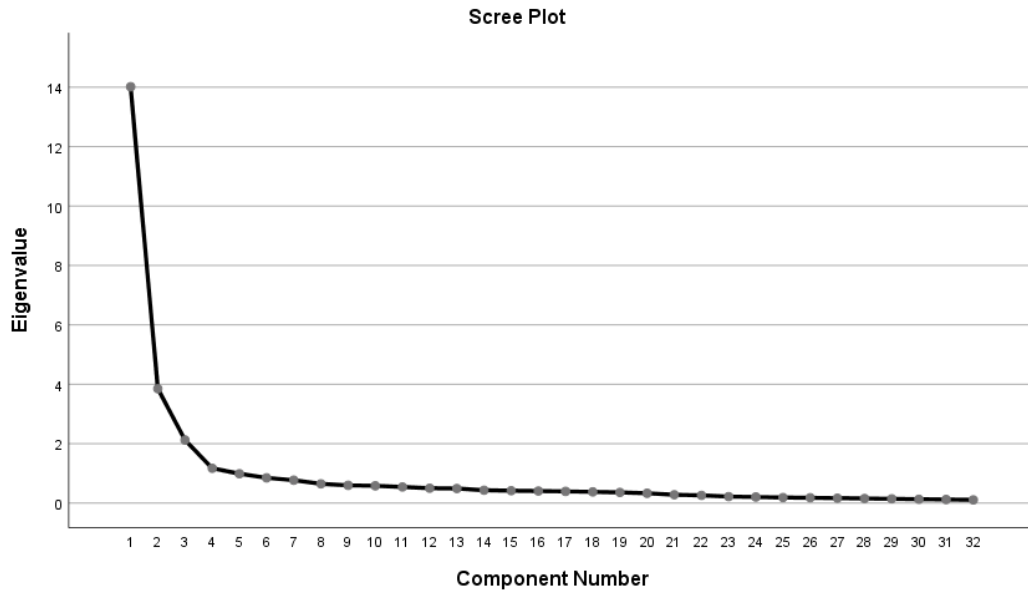

Yapılan inceleme sonrasında ölçekte kalmasının gerekli olduğuna karar verilen 32 maddenin, özdeğeri 1,00’ın üzerinde olan 4 faktör altında toplandığı gözlenmiştir. Başka bir ifade ile SKÖ’nin 32 maddeyi 4 faktörde barındıran bir yapıya ulaşılmıştır. SKÖ’nin bu yeni yapısında KMO değeri 0,952; Bartlett Testi değerlerinin $\chi^2=9658,671$; $sd=496$; $p<0,001$ olarak gözlenmiştir. SKÖ’ndeki maddelerin 0,495 ile 0,843 arasında faktör yüklerine sahip oldukları ve toplam varyansın %66,124’ünü açıklayabildiği belirlenmiştir. Bilindiği üzere davranış bilimlerinde yapılan ölçek geliştirme çalışmalarında açıklanan varyans miktarının %40 olması yeterli görülmektedir (Büyüköztürk, 2012: 125; Eroğlu, 2008: 323).

Bir sonraki aşamada, faktörler altında toplanan maddelerin içerikleri incelenmiş; alanyazındaki kavramlaştırmalardan yola çıkarak faktör isimleri belirlenmiştir. Bu çerçevede faktörlere; Dışlama-Olumsuz Yargı (D-OY) (14 madde), Kabul Çabası (KAÇ)(7 madde),Kabullenme –Olumlu Yargı (K-OY), (7 madde),Farkındalık Oluşturma-Kabullendirme (FO-K) (4 madde) adlarının verilmesi uygun görülmüştür.

SKÖ’nde yukarıda yapılan çalışmalar sonunda faktörlerin özdeğerlerine göre oluşan Scree Plot Grafiği Şekil 1’de sunulmuştur:

Grafiği Şekil 1’de sunulmuştur:

Şekil 1. Sosyal Kabul Ölçeği’nin Özdeğer Faktör Grafiği

Analizler sonrasında Sosyal Kabul Ölçeği kapsamında yer almasına karar verilen 24 madde, maddelerin yer aldığı faktörler, maddelerin faktör yükleri, toplam varyansın açıklanma miktarı ve özdeğerlerine ilişkin bulgular Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Sosyal Kabul Ölçeğinin (SKÖ) Faktör Analizi Bulguları

	Maddeler	Fak. Yük.
1	21-Kaynaştırma öğrencilerinin varlığı, sınıf içerisinde önemli disiplin sorunlarına neden oluyor.	,841
2	30-Kaynaştırma öğrencileri, sınıf öğretmeninin zaman yönetimini olumsuz etkiler.	,835
3	22-Kaynaştırma öğrencileriyle iletişim kurmada çok zorlanıyorum.	,833
4	26-Kaynaştırma öğrencilerinin varlığı, mesleğimden soğumama neden olmaktadır.	,833
5	23-Kaynaştırma öğrencilerinin tepkilerinin nedenlerini anlamakta zorlanıyorum.	,830
6	29-Kaynaştırma öğrencileri akranlarının öğrenmelerini olumsuz etkiler.	,827

UMEK-2022

7	31-Kaynaştırma öğrencilerinin varlığı, sınıf öğretmeni için ekstra iş yüküdür.	,821
8	/27-Kaynaştırma öğrencilerinin varlığı, eğitimin etkililiğini düşürür.	,820
9	19-Kaynaştırma öğrencilerinin varlığı, sınıf yönetimini olumsuz yönde etkiliyor.	,810
10	28-Kaynaştırma öğrencileri sınıfta bulunmasını istemediğim öğrencilerdir.	,804
11	25-Kaynaştırma öğrencilerine tanınan imtiyazlar, akranlarını olumsuz etkiler.	,800
12	24-Kaynaştırma öğrencilerinin, genel eğitim sınıfı problemleri davranış sergileme ihtimalleri yüksektir.	,778
13	20-Kaynaştırma eğitimi uygulaması, kaynaştırma öğrencilerinin akademik başarısını olumsuz etkiler.	,768
14	32-Kaynaştırma öğrencileri, akranları tarafından “farklı” olarak etiketlenen kişilerdir.	,699
Dışlama-Olumsuz Yargı (D-OY): Açıklanan Varyans: 43,794		Özdeğer: 14,014
15	3-Kaynaştırma öğrencilerinin sınıfta yaşadığı güçlükler karşısındaki duygu/durum değişimlerini fark ettiğimde gecikmeden gerekli tedbirleri alırım.	,721
16	5-Kaynaştırma öğrencilerinin serbest zaman etkinliklerinde (teneffüslerde), akranlarıyla birlikte etkileşimde bulunmaları için özel önlemler alırım.	,706
17	2-Kaynaştırma öğrencilerinin neler yapabileceklerini fark edebilmelerini sağlayacak etkinlikler hazırlarım.	,702
18	1-Kaynaştırma öğrencilerinin sınıf içi performanslarını desteklemeye özel önem veririm.	,696
19	11-Kaynaştırma öğrencileri ve akran gruplarının ortak benimsedikleri bir sınıf iklimi oluşturmaya özel gayret gösteriyorum.	,615
20	4-Kaynaştırma öğrencilerinin yaşadıkları yetersizlikler karşısında hangi yöntemleri tercih etmeleri gerektiği konusunda özel olarak bilgilendirme yaparım.	,588
21	7-Kaynaştırma öğrencileri sevgiye ve ilgiye akranlarına nazaran daha fazla ihtiyaç duyar.	,495
Kabul Çabası (KAÇ): Açıklanan Varyans: 12,035		Özdeğer: 3,851
22	9-Kaynaştırma öğrencileri, sınıf öğretmenlerine sunulan birer kaynaştırma eğitimi deneyimi kazanma fırsatıdır.	,788
23	16-Kaynaştırma öğrencilerinin varlığı, sınıf öğretmenin sınıf yönetimi becerisini geliştirir.	,688
24	13-Kaynaştırma öğrencileri ile birlikte eğitim almak, akranların akademik başarılarını olumlu yönde etkileyebileceğini düşünüyorum.	,641
25	8-Kaynaştırma öğrencilerine yönelik değerlendirme uyarlamalarının yapılması olağan ve gerekli bir durumdur.	,635
26	18-Kaynaştırma öğrencilerinin varlığı, diğer öğrencilerde bireysel farklılıkların zenginlik olduğu algısını destekler.	,561
27	17-Kaynaştırma öğrencilerinin varlığı, sınıftaki akranlarının sosyal becerilerini(yardımlaşma, iyilikseverlik vb.) geliştirir.	,549
28	6-Kaynaştırma öğrencilerinin varlığı sınıf yönetimini olumsuz yönde etkilemez.	,505
Kabullenme-Olumlu Yargı (K-OY): Açıklanan Varyans: 6,631		Özdeğer: 2,122
29	33-Kaynaştırma öğrencisi/öğrencileri sınıfta değilken özel gereksinim durumlarına ilişkin diğer öğrencilere empati etkinlikleri yaptırım (Akranın gözünün bağlanıp hareket etmesini istemek gibi.)	,843
30	34-Kaynaştırma öğrencisi/öğrencileri sınıfta değilken diğer öğrencilere özel gereksinim durumuna ilişkin bilgilendirici oyun etkinlikleri yaptırım.	,841
31	36-Kaynaştırma öğrencisi/öğrencilerinin ders sürecinde hiçbir şey yapmadan boşta kalmamaları için gerçekleştirebilecekleri görevler (tahtayı silme vb.) veririm.	,819
32	35-Kaynaştırma öğrencisinin/öğrencilerinin başarılı olmaları için Bireyselleştirilmiş Eğitim Programı (BEP) hazırlarım.	,813
Farkındalık Oluşturma-Kabullendirme (FO-K): Açıklanan Varyans: 3,664		Özdeğer: 1,173

UMEK-2022

Sosyal Kabul Ölçeği Açıklanan Varyans: 66,124

Tablo 2’de görüldüğü üzere SKÖ, 4 faktör altında toplanmış 32 maddeyi içermektedir. Dışlama-Olumsuz Yargı (D-OY), yükleri 0,699 ile 0,841 arasında olan 14 maddeyi içermektedir. Özdeğeri 14,014 olup toplam varyansın %43,794’nı açıklamaktadır. Kabul Çabası (KAÇ), yükleri 0,495 ile 0,701 arasında değişen 7 maddeyi içermektedir. Özdeğeri 3,851; toplam varyansı açıklama miktarı %12,035’tir. Kabullenme-Olumlu Yargı (K-OY), yükleri 0,505 ile 0,788 arasında değişen 7 maddeyi içermektedir. Faktörün özdeğeri 2,122; varyansı açıklama miktarı ise %6,631’dir. Farkındalık Oluşturma-Kabullendirme (FO-K) ise yükleri 0,813 ile 0,843 olan 4 maddeyi içermektedir. Faktörün özdeğeri 1,173; varyansı açıklama miktarı ise %3,664’tür. SKÖ kapsamındaki 32 maddeyi içeren 4 faktör ise birlikte, toplam varyansın %66,124’ünü açıklamaktadır.

Alanyazın incelendiğinde (Büyüköztürk, 2012: 125; Eroğlu, 2008: 322) faktör yükünün 0,30’un üzerinde olması, maddenin ölçekte yer alabilmesi için yeterli kabul edilmekle birlikte ölçek geliştirme çalışmalarında faktör yükünün 0,45’in üzerinde olmasının önerildiği görülmektedir. Diğer taraftan davranış bilimleri açısından toplam varyansın açıklanabilme oranı %40 ve üzeri olması yeterli kabul edilmektedir. Bu bulgu ve alanyazında ifade edilen sınır değerler dikkate alındığında SKÖ’nin yapı geçerliğine sahip olduğu söylenebilir.

3.1.2 SKÖ’nin Ayırt Edicilik Geçerliğine İlişkin Bulgular

Ayırt edicilik özelliği, ölçme aracında geçerlik kapsamında bulunması gereken önemli özelliklerden biridir. Geçerlik, genel anlamda ölçme aracının genelinin ya da her bir maddesinin amaca hizmet etme düzeyi olarak tanımlanmaktadır (Turgut ve Baykul, 2015; Tekin, 2019). Klasik Test Kuramına göre ölçek gibi veri toplama (ölçme) araçlarının ayırt edicilik özelliği incelenirken ölçekte yer alan maddelerin, ölçeğin genel amacına hizmet etme düzeyinin belirlenmesi şeklinde test edilebileceği önerilmektedir. Bu çerçevede madde-toplam korelasyon katsayılarının hesaplanması ve ilişkinin anlamlı olması gerekmektedir. Korelasyon katsayısı olarak hesaplanan ayırt edicilik değeri (r değeri), -1 ile 1 arasında değer alabilmektedir. $p < ,05$ düzeyinde anlamlı olmayan ilişki, maddenin amaca yeterince hizmet etmediği ya da ayırt edicilik özelliğine sahip olmadığı şeklinde yorumlanıp testten çıkarılması gerekmektedir (DeVellis, 2003: 80-81; Pallant, 2007: 127). Diğer taraftan Hambleton vd. (1993, 40) KTK parametrelerine yapılan en önemli eleştirinin, seçilen örneklemde kolaylıkla etkilenmesi olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle KTK’ye bağlı parametre değerlerine yapılan bu eleştiriden yola çıkarak bu çalışmada düzeltilmiş madde-toplam ve faktör-toplam korelasyon katsayıları hesaplanmış; madde ve faktörlerin ayırt edicilik özelliği bu katsayılara dayalı olarak incelenmiş; bulgular Tablo 3’te sunulmuştur:

Tablo 3. Madde-Toplam Puanları Korelasyon Analizi Sonuçları

D-OY		KAÇ		K-OY		FO-K	
M. No	r	M. No	r	M. No	r	M. No	r
1	,181(*)	15	,388(*)	22	,366(*)	29	,718(*)
2	,147(*)	16	,339(*)	23	,373(*)	30	,675(*)
3	,161(*)	17	,406(*)	24	,327(*)	31	,602(*)
4	,211(*)	18	,361(*)	25	,332(*)	32	,569(*)
5	,167(*)	19	,434(*)	26	,424(*)		
6	,173(*)	20	,392(*)	27	,387(*)		
7	,183(*)	21	,323(*)	28	,297(*)		
8	,122(*)						
9	,159(*)						
10	,180(*)						

UMEK-2022

11 ,155(*)
12 ,197(*)
13 ,139(*)
14 ,227(*)

I. Faktör: ,202(*)

II. Faktör: ,504(*)

III. Faktör:
,475(*)

IV. Faktör:
,755(*)

N=408; *=p<0,01

Tablo 3’de görüldüğü üzere SKÖ’nde yer alan maddelerden ve faktörlerden elde edilen puanlarla ölçek toplam puanları arasındaki korelasyon katsayıları ve anlamlılık düzeyleri incelendiğinde Dışlama-Olumsuz Yargı (D-OY), yer alan maddelerin 0,139 ile 0,227 arasında; Kabul Çabası (KAÇ), maddelerin 0,323 ile 0,434 arasında; Kabullenme-Olumlu Yargı (K-OY), maddelerin 0,297 ile 0,424 arasında; Farkındalık Oluşturma-Kabullendirme (FO-K) maddelerin ise 0,569 ile 0,718 arasında korelasyon katsayısı değerlerine sahip olduğu; her bir değerinde de pozitif ve p<0,01 düzeyinde anlamlı ilişkileri gösterdiği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan SKÖ toplam puanı ile faktör toplam puanları arasındaki korelasyon değerlerinin de 0,202 ile 0,755 arasında değerler aldığı ve her bir ilişkinin p<,01 düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir.

Korelasyon katsayılarının p<,05 düzeyinde anlamlı olması, madde ya da faktörün ölçeğin genel amacına önemli düzeyde hizmet ettiğinin işareti olarak yorumlanmaktadır (Pallant, 2007: 140). Buna göre ölçekte yer alan maddelerin ve faktörlerin her birinin ölçeğin genel amacına hizmet etmede yeterli oldukları; bu nedenle de ayırt edicilik geçerliği özelliğini taşıdığı söylenebilir.

3.1.2 SKÖ’nin Güvenirliğine İlişkin Bulgular

Veriler üzerinde faktörlere ve ölçeğin geneline ilişkin iç tutarlılık özelliğinin incelenmesi amacıyla iç tutarlılık katsayısı olarak Cronbach alpha katsayısı hesaplanmış ve bulgular Tablo 4’de sunulmuştur.

Tablo 4. SKÖ’nin Geneli ve Faktörlerine İlişkin Güvenirlik Analizi Sonuçları

Faktörler	Madde Sayısı	Cronbach alpha
Dışlama-Olumsuz Yargı (D-OY)	14	0,970
Kabul Çabası (KAÇ)	7	0,866
Kabullenme-Olumlu Yargı (K-OY)	7	0,863
Farkındalık Oluşturma-Kabullendirme (FO-K)	4	0,873
Sosyal Kabul Ölçeği	32	0,808

Tablo 4’te Cronbach alpha iç tutarlılık katsayıları Dışlama-Olumsuz Yargı (D-OY) için 0,970; Kabul Çabası (KAÇ) için 0,866; Kabullenme-Olumlu Yargı (K-OY) için 0,863; Farkındalık Oluşturma-Kabullendirme (FO-K) için 0,873; Sosyal Kabul Ölçeğinin geneli için ise 0,808 olarak hesaplanmıştır. Cronbach alpha değerinin 0,60’ın üzerinde olması yeterli; 0,70’in üzerinde olması ise iyi olarak değerlendirilmektedir (Malhotra, 1999: 282; Kalaycı, 2010: 405). Buna göre, Sosyal Kabul Ölçeğinin iç tutarlılık yönüyle güvenilir ölçümler yapabildiği söylenebilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Kaynaştırma öğrencileri bulunan öğretmenlerin bu öğrencilere ve kaynaştırma eğitimi uygulamasına ilişkin sosyal kabul düzeylerini belirlemede kullanılmak üzere bir ölçek geliştirmeye amaçlayan bu çalışma sonunda “Sosyal Kabul Ölçeği (SKÖ)” adı ile geçerli ve güvenilir bir ölçek geliştirilmiştir. SKÖ, 4 faktör altında toplanmış 32 maddeyi içeren beşli likert tipi bir ölçek özelliği taşımaktadır.

SKÖ’nde yer alan maddelerin karşılıklarında, öğretmenlerin sosyal kabul düzeylerini yansıtmasına yardımcı olmak üzere (1) Kesinlikle katılmıyorum”, “(2) Katılmıyorum”, “(3) Kısmen

UMEK-2022

katılıyorum”, (4) Katılıyorum” ve “(5) Kesinlikle katılıyorum” seçenekleri bulunmaktadır. Faktörlere dahil olan madde sayılarının farklı olması ve likert tipi bir ölçek özelliği taşıması nedeniyle ölçek yardımıyla yapılacak tespit ve yorumlamalarda aritmetik ortalama değerlerinden yararlanılması uygun görülmektedir. Bu çerçevede her bir maddeye, faktöre ya da ölçeğin geneline ilişkin tespit ve yorumlamalarda kullanılmak üzere aritmetik ortalama değer aralıkları, bu aralıkların anlam ve yorumlarına ilişkin öneriler Tablo 5’de sunulmuştur.

Tablo 5. SKÖ’ndeki Madde, Faktör ya da Ölçek Genelinden Elde Edilen Aritmetik Ortalama Değerlerinin Anlamı ve Yorumu

Aritmetik Ortalama Aralığı	Anlamı	Yorumu (Sosyal Kabul Düzeyi)
1,00 – 1,80	Kesinlikle katılmıyorum	Çok düşük
1,81 – 2,60	Katılmıyorum	Düşük
2,61 – 3,40	Kısmen katılıyorum	Orta
3,41 – 4,20	Katılıyorum	Yüksek
4,21 – 5,00	Kesinlikle katılıyorum	Çok yüksek

SKÖ’nin geçerlik özelliği; (1) yapı geçerliği ve (2) ayırt edicilik analizi teknikleri kullanılarak test edilmiştir.

Ölçeğin yapı geçerliği analizi çerçevesinde açıklayıcı faktör analizi tekniği kullanılmıştır. Faktör analizi sonuçlarına göre SKÖ, 32 maddeyi içerdiği ve bu maddelerin, özdeğeri 1,00’in üzerinde olan 4 faktör altında toplandığı belirlenmiştir. Dışlama-Olumsuz Yargı (D-OY) 14, Kabul Çabası (KAÇ) 7; Kabullenme-Olumlu Yargı (K-OY) 7 ve Farkındalık Oluşturma-Kabullendirme (FO-K)4 maddeyi içermektedir. SKÖ’nin KMO değeri 0,952; Bartlett Testi değerlerinin $\chi^2=9658,671$; $sd=496$; $p<0,001$ ’dir. SKÖ’ndeki maddelerin faktör yükleri 0,495 ile 0,843 arasındadır. 4 faktörlü ve 32 maddeli ölçek yapısı toplam varyansın %66,124’ünü açıklamaktadır. Bu değerler, SKÖ’nin yapı geçerliği özelliğine sahip olduğunu göstermektedir (Büyüköztürk, 2012: 125; Eroğlu, 2008: 323).

SKÖ’nde yer alan faktörler ile maddelerin ayırt edicilik geçerliği, madde-toplam ve faktör-toplam korelasyonlarının hesaplanması yoluyla test edilmiştir. Korelasyon katsayılarının tamamı $p<,01$ düzeyinde anlamlı ve pozitifdir. Bu durum, her bir madde ve faktörün ölçeğin genelinin amacına anlamlı düzeyde hizmet ettiği; bu nedenle de SKÖ’nin ayırt edicilik özelliğine sahip olduğunu ifade etmektedir (Pallant, 2007: 140; Balcı, 2015: 117).

Ölçeğin ölçüt geçerliliğini belirlemek üzere yapılan alanyazın taraması yapılmış; ancak amaç ve kapsam açısından eşdeğer bir ölçeğe rastlanılmadığından SKÖ’nin ölçüt geçerliği analizi yapılamamıştır. Buna karşılık SKÖ’nin, farklı araştırmacılar tarafından benzer amaçla yapılacak ölçek geliştirme çalışmalarında ölçüt geçerliği analizlerinde eşdeğer ölçek olarak kullanılabilir bir ölçek olduğu söylenebilir.

SKÖ’nin güvenilirlik özelliği, tutarlı ölçümler yapabilme yönüyle test edilmiştir. Bu amaçla madde ve faktörlerin Cronbach alpha iç tutarlılık katsayıları hesaplanmıştır. Faktörlerin Cronbach alpha katsayıları 0,863 ile 0,970 arasında; SKÖ’nin geneli ise 0,808 olarak hesaplanmıştır. Bu değerler, SKÖ’nin hem faktörleri hem de geneli açısından güvenilir ölçümler yapabildiğini ifade etmektedir (Malhotra, 1999: 282; Kalaycı, 2010: 405).

Özetle Sosyal Kabul Ölçeği (SKÖ), öğretmenlerin kaynaştırma öğrencilerine ve kaynaştırma eğitimi uygulamalarına ilişkin sosyal kabul düzeylerinin belirlenmesinde kullanılabilir geçerli ve güvenilir bir ölçek olduğu söylenebilir. Bununla birlikte üzerinde analizlerin yapıldığı verilerin Şanlıurfa ilinde görev yapan ilköğretim öğretmenleri üzerinde yapıldığı; bu nedenle sosyoekonomik düzeyi farklı olan bölgelerde ve özellikle de okul öncesi, ortaokul ve lise öğretmenleri üzerinde çalışmanın yinelenmesinin yararlı olacağı belirtilmelidir.

UMEK-2022

Kaynaklar:

1. Ainscow, M., Dyson, A., & Weiner, S. (2013). From exclusion to inclusion: A review of international literature on ways of responding to students with special educational needs in schools. *En-clave Pedagogica*, 13, 13-30. Retrieved from <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED546818.pdf>.
2. Aktan, O. (2018). *Kaynaştırma eğitiminde takım destekli bireyselleştirme tekniğinin öğrencilerin ders başarısı derse karşı tutum ve sosyal kabul düzeylerine etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
3. Aktan, O. (2021). Özel gereksinimli bireylere yönelik öğretmen sosyal kabul ölçeği'nin geliştirilmesi, geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Trakya Eğitim Dergisi*, 11(1), 315-332.
4. Aktaş, C., & Küçüker, S. (2002). Bilişsel-duyuşsal odaklı bir programın ilköğretim öğrencilerinin fiziksel engelli yaşlılarına yönelik sosyal kabul düzeylerine etkisinin incelenmesi. *Özel Eğitim Dergisi*, 3(2), 15-25.
5. Allen, K. E., & Cowdery, G. E. (2015). *The exceptional child: Inclusion in early childhood education*. Stamford, CT: Cengage Learning.
6. Alptekin, S. (2010). *Akranların sosyal becerilere model olduğu doğrudan öğretimin zihinsel engelli öğrencinin sosyal becerileri kazanması, sürdürmesi, genellemesi ve sosyal kabule etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi. Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
7. Aral, N. (2011). *Okul öncesi eğitimde kaynaştırma*. İstanbul: Morpa Yayınları.
8. Armstrong, F. (2008). Inclusive education. In G. Richards & F. Armstrong (Eds.), *Key issues for teaching assistants. Working in diverse and inclusive classrooms*. London and New York: Routledge.
9. Arslan, E. (2010). *Kaynaştırma uygulamalarına katılan engelli öğrencilerin sosyal kabul düzeylerinin belirlenmesine yönelik ölçek geliştirme çalışması*. (Yüksek lisans tezi). <https://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir.
10. Ataman, A. (2011). Özel eğitime giriş. A. Ataman (Ed.). *Özel gereksinimli çocuklar ve özel eğitime giriş içinde* (s. 19-74). Ankara: Gündüz Eğitim.
11. Avramidis, E. (2013). Self-concept, social position and social participation of pupils with SEN in mainstream primary schools. *Research Papers in Education*, 28 (4), 421-442. doi:10.1080/02671522.2012.673006.
12. Balcı, Ali (2015). *Sosyal bilimlerde araştırma: Yöntem, teknik ve ilkeler*. Ankara: Pegem Akademi Yayınevi.
13. Batu, S., & Kırcaali-İftar, G. (2011). *Kaynaştırma*. Ankara: Kök.
14. Berndt, T. J. (2004). Children's friendships: Shifts over a halfcentury in perspectives on their development and their effects. *Merrill-Palmer Quarterly*, 50, 206-223.
15. Blazar, D., & Kraft, M. A. (2017). Teacher and teaching effects on students' attitudes and behaviors. *Educational Evaluation and Policy Analysis*, 39 (1), 146-170. Doi: 10.3102/0162373716670260.
16. Bryant, D. P., Smith, D. D., & Bryant, B. R. (2008). *Teaching students with special needs in inclusive classrooms*. Boston, MA: Allyn & Bacon.
17. Büyüköztürk, Ş. (2012). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
18. Chan, J. M., Lang, R., Rispoli, M., O'Reilly, M., Sigafos, J. & Cole, H. (2009). Use of peer-mediated interventions in the treatment of autism spectrum disorders: A systematic review. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 3 (4), 876-889.
19. Civelek, A. H. (1990). *Eğitilebilir zihinsel özürlü çocukların sosyal kabul görmelerinde normal çocukların bilgilendirilmelerinin ve iki grubun resim-iş ile beden eğitimi derslerinde bütünleştirilmelerinin etkileri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

UMEK-2022

20. De Boer, A. A., Pijl, S. J., & Minnaert, A. (2010). Attitudes of parents towards inclusive education: A review of the literature. *European Journal of Special Needs Education*, 25 (2), 165-181.
21. DeVellis, R.F. (2003). *Scale development: Theory and application*. California: Sage Publications.
22. DiGennaro Reed, F. D., McIntyre, L. L., Dusek, J., & Quintero, N. (2011). Preliminary assessment of friendship, problem behavior, and social adjustment in children with disabilities in an inclusive education setting. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 23 (6), 477-489.
23. Eguavoen, E.O. & Eniola, M.S. (2016). Influence of self-concept and social acceptance on academic achievement of students with visual impairment in Oyo State, Nigeria. *IJAH*, 5(3), 213-230.
24. Eripek, S. (2003). *Okulöncesi Dönemde Özel Eğitim*. Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayını No: 756, s.16-41.
25. Eripek, S. (2007). Özel eğitim ve kaynaştırma uygulamaları. S.Eripek (Ed.), *İlköğretimde Kaynaştırma Uygulamaları* içinde (s.1-21). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
26. Eroğlu, A. (2008). Faktör analizi. *Spss uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*. Ş. Kalaycı (Editör). (ss 321-331). Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
27. Feldman, R., Carter, E. W., Asmus, J. & Brock, M. E. (2015). Presence, proximity, and peer interactions of adolescents with severe disabilities in general education classrooms. *Exceptional Children*, 82 (2), 192–208. doi:10.1177/0014402915585481
28. Florian, L. (2008). Inclusion: Special or inclusive education: future trends. *British Journal of Special Education*, 35 (4), 202–208. Doi:10.1111/j.1467-8578.2008.00402.x.
29. Florian, L., & Rouse, M. (2009). The inclusive practice project in Scotland: Teacher education for inclusive education. *Teaching and Teacher Education*, 25 (4), 594-601.
30. Friend, M., & Bursuck, W. D. (2014). *Including students with special needs: A practical guide for classroom teachers*. New Jersey: Pearson.
31. Forlin, C., Loreman, T., Sharma, U., & Earle, C. (2009). Demographic differences in changing pre-service teachers' attitudes, sentiments and concerns about inclusive education. *International Journal of Inclusive Education*, 13 (2), 195–209. Doi: 10.1080/13603110701365356.
32. Garrote, A. (2017). The relationship between social participation and social skills of pupils with an intellectual disability: A study in inclusive classrooms. *Frontline Learning Research*, 5 (1), 1-15.
33. Girli, A. ve Atasoy, S. (2012). The views of students with intellectual disabilities or autism regarding their school experience and their peers in inclusion. *Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 32, 16-30.
34. Gibson, S. (2015) When rights are not enough: What is? Moving towards new pedagogy for inclusive education within UK universities, *International Journal of Inclusive Education*, 19(8), 875-886, Doi: 10.1080/13603116.2015.1015177
35. Gözün, Ö. (2003). *Öğretmen adaylarının kaynaştırma konusundan bilgilendirilmelerinin kaynaştırmaya yönelik tutumlarının değişimindeki etkililiği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
36. Holmes, S. B. (2011). Improving the social interactions between students with disabilities and their peers: a comparison of interventions. (Doctoral dissertation). Retrieved from <https://shareok.org/bitstream/handle>.
37. Kalaycı, Ş. (2010). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
38. Karasar, N. (2012). *Bilimsel araştırma yöntemi*. 23. Baskı. Ankara: Nobel Yayınevi.
39. Kargın, T. (2004). Kaynaştırma: Tanımı, Gelişimi ve İlkeleri. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 5 (2),1-13.
40. Kırcaali-İftar, G. (1998). Özel gereksinimli bireyler ve özel eğitimi. S. Eripek (Ed.), *Özel*

UMEK-2022

eğitim içinde (s.3-12). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

41. Ladd, G. W. (2005). *Children's peer relations and social competence*. New Haven, CT: Yale University Press.
42. Lewis, R. B., & Doorlag, D. H. (1999). *Teaching special students in general education classrooms*. New Jersey, NJ: Prentice Hall.
43. Lewis, R. B. & Doorlag, D. H. (2011). *Teaching students with special needs in general education classrooms* (8th ed.). Upper Saddle River, NJ: Pearson.
44. Malhotra, N.K. (1999). *Marketing research: an applied orientation*. 3rd Edition. New Jersey: Upper Saddle River Prentice Hall.
45. MEB. (2014). *Özel eğitim hizmetleri yönetmeliği*. Ankara: MEB Yayınları.
46. Meijer, C. (2010). *Inclusive education: a way to promote social cohesion. inclusive education: facts and trends*. Paper presented at the International Conference Madrid.<http://www.inclusive-education-in-action.org/> sayfasından erişilmiştir.
47. Nepi, L. D., Fioravanti, J., Nannini, P., & Peru, A. (2015). Social acceptance and the choosing of favourite classmates: a comparison between students with special educational needs and typically developing students in a context of full inclusion. *British Journal of Special Education*, 42 (3), 319-337. doi:10.1111/1467-8578.12096
48. Nowicki, E. A. (2003). A Meta-analysis of the social competence of children with learning disabilities compared to classmates of low and average to high achievement. *Learning Disability Quarterly*, 26 (3) 171-188. Doi: 10.2307/1593650.
49. Osborne, A. G., & Dimattia, P. (1994). The least restrictive environment mandante: Legal implications. *Exceptional Children*, 61 (1), 6-14.
50. Özgönenel, S. Ö. ve Girli, A. (2016) Otizmlı kaynaştırma öğrencilerinin sınıflarında akran ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik eğitim programının etkililiğinin incelenmesi. *Elementary Education Online*, 15,286-298.
51. Özkan Yaşaran, Ö., Batu, S., & Özen, A. (2014). Özel gereksinimli bireylerin sosyal kabullerini sağlamada normal gelişim gösteren öğrencilere sunulan kaynaştırmaya hazırlık etkinliklerinin etkisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (3), 167-180.
52. Özkubat, U., Sanır, U., Töret, G., & Babacan, A. (2016). Yetersizlikten etkilenmiş çocukların sosyal kabullerini sağlamada kaynaştırmaya hazırlık etkinliklerinin etkisi. *Gazi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2 (3), 211-232.
53. Özyürek, M. (2016). *Tutumlar ve engellilere yönelik tutumların değiştirilmesi*. Ankara: Kök Yayıncılık.
54. Pallant, J. (2007). *SPSS Survivalmanual: A Step by Step Guide to Data Analysis Using SPSS*. Sydney: Allen&Unwin, Sabon by Bookhouse.
55. Parker, J. G., & Asher, S. R. (1987). Peer relations and later personal adjustment: Are low-accepted children at risk? *Psychological Bulletin*, 102(3), 357-389.
56. Pijl, S. J., & Frostad, P. (2010). Peer acceptance and self-concept of students with disabilities in regular education. *European Journal of Special Needs Education*, 25 (1), 93-105. Doi:10.1080/08856250903450947.
57. Sabrina Sansrisna, N. (2017). *Teachers beliefs in practicing inclusive education case study of elementary schools in Banda Aceh* (Master's thesis). Retrieved from <https://tampub.uta.fi/handle/10024/101758>. (Erişim Tarihi: 23/01/2020)
58. Salend, S. J. (2008). *Creating inclusive classrooms: Effective and reflective practices* (4th ed). Prentice Hall.
59. Sanjeev, K. & Kumar, K. (2007). Inclusive education in India, *Electronic Journal for Inclusive Education*, 2 (2), 1-15.
60. Sığırtmaç, A. ve Gül, E. (2008). *Okul öncesinde özel eğitim*. Ankara: Kök Yayınevi
61. Solish, A., Perry, A., & Minnes, P. (2010). Participation of children with and without disabilities in social, recreational and leisure activities. *Journal of Applied Research in Intellectual*

УМЕК-2022

ВОЗМОЖНОСТИ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИИ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВИЗАЦИИ В ОБРАЗОВАНИИ

Статья посвящена актуальным вопросам использования информационных технологий в образовательных учреждениях. В статье раскрыты основные направления развития ИКТ и области их применения, анализируются условия эффективности. Раскрывается преимущество информационно-коммуникационных технологий перед традиционными средствами обучения. Прежде всего необходимо четко понимать, что такое ИКТ и в какой конкретно работе они необходимы. Словосочетание ИКТ связано с двумя видами технологий: информационными и коммуникационными. Применение цифровых технологий обеспечивает такие условия, при которых любой человек с помощью своего мобильного телефона, ноутбука или планшета может двигаться внутри цифрового мира и получать необходимую помощь и информацию. Применение цифровых образовательных ресурсов оправдано, так как позволяет активизировать деятельность воспитанников, дает возможность повысить качество педагогического процесса и профессиональный уровень педагогов, разнообразить формы взаимодействия всех участников образовательных отношений.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, интегрированный пакет, цифровая технология.

Tultukov Bakytbek Tenirbergenovich, candidate of Physical and Mathematical Sciences, associate prof.,

Issyk-Kul State University named after K.Tynystanov

Abdieva Asylkyl Kubataevna, teacher of school-gymnasium №2, Karakol city, asylabieva71@gmail.com

Shergazieva Mairam Sabyrbekovna, lecturer,

Issyk-Kul State University named after K.Tynystanov, mayram8379@gmail.ruKyrgyzstan

OPPORTUNITIES AND USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES FOR THE DEVELOPMENT OF DIGITALIZATION IN EDUCATION

The article is devoted to topical issues of the use of information technologies in educational institutions. The main directions of ICT development and areas of their application are revealed, the conditions for their effectiveness are analyzed. The advantage of information and communication technologies over traditional teaching aids is revealed. First of all, it is necessary to clearly understand what ICT is and in what specific work they are needed. The phrase ICT is associated with two types of technologies: information and communication. The use of digital technologies provides such conditions under which any person using his mobile phone, laptop or tablet can move within the digital world and receive the necessary help and information. The use of digital educational resources is justified, as it allows to intensify the activity of pupils, makes it possible to improve the quality of the pedagogical process and the professional level of teachers, diversify the forms of interaction of all participants in educational relations.

Key words: information and communication technologies, integrated package, digital technology.

«Эгерде сиз сөздү чыгаруу кыйын болгон класска кирсеңиз, анда сүрөттөрдү көрсөтө баштаңыз, ошондо класс сүйлөйт, эң негизгиси, эркин сүйлөйт ...»

К. Д. Ушинский

Илимий-техникалык прогресстин өнүгүшү менен адам жашоосунун бардык тармактарында жана чөйрөлөрүндө маалымат алмашуу системаларынын өзгөрүшү байкалды. Күнүмдүк жашоодо интернеттин ар кандай түрлөрүн – маалыматтык технологияларды жана электрондук системаларды колдонуу кеңири жайыла баштады. Интернет технологияларынын өнүгүшү менен ар кандай чоң көлөмдөгү маалыматтарды иштетүүгө мүмкүнчүлүктөр көбөйдү. Бул, өз кезегинде, маалыматтык технологиялардын андан ары өнүгүшүнө жол ачат. Натыйжада, мындай темптеги өнүгүү санариптештирүүнүн кеңири жайылышына алып келет.

Жогорку технологиялар чөйрөсүндөгү эксперт, IT-инженери Руслан Абишев

УМЕК-2022

белгилегендей, «Бүгүнкү күндө, коронавирустун жайылуу көйгөйүнө туш болгон өзгөргөн дүйнөнүн шарттарында санариптик технологияларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу эн маанилүү» [1].

Санариптик технология жашообуздун ажырагыс бөлүгү болуп калды. Кыргыз Республикасында коомду жалпы маалыматташтыруу жана алдыңкы компьютердик технологияларды киргизүү менен, артыкчылыктуу багыттардын бири болуп билим берүү системасын маалыматташтыруу саналат. Билим берүү системасында заманбап **маалыматтык-коммуникациялык технологияларды (МКТ) өнүктүрүү, оптималдуу пайдалануу методологиясын, колдонуу практикасын иштеп чыгууну камсыз кылууну түшүнөбүз.**

Борборубуз Бишкек шаарында 2021-жылдын 17-июнунда Бириккен Улуттар Уюмунун Башкы катчысынын жардамчысы Мирьяна Сполярнич-Эггер айым өзүнүн негизги баяндамасында: «Пандемия санариптик байланышты күчөтүү зарылдыгын көрсөттү, айрыкча, жалпы мамлекеттик маселелерди жана негизги талаптарды аткарууда үзгүлтүксүз чечилишин камсыз кылуу керек. Үйдө болуу буйруктары учурунда, б. а., бул кризис учурунда МКТ жана санариптик аппараттар жогорку суроо- талапка ээ болуп, өкмөттүн маалыматка ээ болуусуна жана билим берүүнү жүргүзүүгө, калыбына келтирүүгө гана жардам бербестен, алдын алуу жана карантиндик чаралар жөнүндө коомчулук менен байланышын да өзгөрттү. Ошондой эле медицина, санариптик төлөмдөр, теле (онлайн) билим берүү сыяктуу жаңы кызматтарды өнүктүрүүнү тездетүүгө, жергиликтүү жамааттарды, волонтерлорду муктаж адамдарга кайрымдуулук кылууга мобилизациялоого жардам беришти» [2].

МКТ жана санариптик аппараттарды коопсуз колдонуу шарттарында окутуунун жана тарбиялоонун психологиялык-педагогикалык максатын ишке ашырууга багытталган жана окуу процессинде мугалимдин профессионалдык маселелерин чечүү үчүн ар түрдүү шарттар каралат. Билим берүү системасында маалыматтык-коммуникациялык технологияларды натыйжалуу колдонууда жана билим берүү процессин уюштурууда маалыматтык технологияларды колдонууга позитивдүү мотивацияны калыптандырууга көмөктөшөт. Учурда жашоо педагогдор үчүн жаңы МКТ милдеттерди коюп жатат, б. а., балдар өзгөрүүдө, окуу технологиясы өзгөрүүдө жана билим берүү ишинин натыйжасына болгон талап да өзгөрүүдө. Ошондуктан тез өзгөрүп жаткан жаңы кийинки заманга ылайык аны кууп жете турган жол менен окутуу ишин пландаштыруу зарылчылыгы келип чыгууда.

Билим берүүдө төмөндөгүдөй формадагы сабакта МКТны колдонууга мүмкүндүк берет: (1-сүрөт)

UMEK-2022

1-сүрөт.

Билим берүүдө колдонулган негизги МКТ куралдарына төмөнкүлөр кирет: компьютерлер (ноутбук), мультимедиялык проекторлор, принтерлер, сканерлер, көчүрмө аппараттар, видеомагнитофондор, DVD-дисктер, телевизорлор, музыкалык борборлор, фотоаппараттар, уюлдук телефондор, видеокамералар, интерактивдүү (электрондук) такталар ж. б.

Билим берүүдө МКТны колдонуунун максаттары:

Сабактын интенсивдүүлүгүн жогорулатуу	Окуу мотивациясын жогорулатуу	Окуу процессинин натыйжалуулугун жогорулатуу
Когнитивдик чөйрөнү активдештирүү	Окутуунун ыкмаларын өркүндөтүү	Студенттердин жетишкендиктерин көзөмөлдөө
Өз ишин пландаштыруу жана уюштуруу	Өз билимин өркүндөтүү каражаты катары колдонуу	Сабакты тез жана натыйжалуу даярдоо

Көп жылдар бою көпчүлүк колдонуучулар арасында эң популярдуу документтер менен иштөө куралы болуп Microsoft Office продуктусу эсептелип калды. Microsoft Office 30 жылдан ашык убакыттан бери өркүндөтүлүп келе жатат жана пакеттин биринчи версиясы 3.0 номери менен 1992-жылы чыккан. Ал кезде программалардын жыйындысы Word 2.0 тексттик процессору, электрондук таблица 4.0, Power Point 3.0 презентация тиркемелери жана mail почта программасын камтыган.

Бул программалык пакет башталгыч колдонуучулар үчүн, үй колдонуучулары үчүн жана өздөштүрүүгө убактысы жок адамдарга багытталган.

Интеграцияланган пакеттер – бир эле маалыматты колдонуучу интерфейси бар ар кандай максаттар үчүн программалык каражаттардын жыйындысы.

УМЕК-2022

Эң кеңири таралган интеграцияланган пакеттердин төмөнкүдөй компоненттери бар:

- маалыматтар базасын башкаруу системасы (МББС);
- тексттик редактор;
- электрондук таблица процессору;
- органайзер (уюштургуч);
- электрондук почта;
- презентацияларды түзүү программалары;
- графикалык редактору.

Интеграциялык пакеттердин компоненттеринин өзгөчөлүгү бири-биринен көз карандысыз иштей алат жана негизги артыкчылыктары – бири-бири менен акылдуулук менен айкалышуусу. Интеграциялык пакеттердин колдонуучулары ар кандай компоненттер үчүн бирдиктүү интерфейске ээ, ошондой эле аларды өздөштүрүү процессинин салыштырмалуу жеңилдиги белгилүү.

Тексттик редактор – бул тексттик маалыматтарды киргизүү жана редакциялоо үчүн атайын колдонулган программа. Бул маалыматтар документ же китеп болушу мүмкүн. Оңдолуп жаткан текст экранда көрсөтүлөт жана колдонуучу диалог режиминде өз алдынча өзгөртүүлөрдү киргизе алат.

Тексттик редакторлор ар кандай функцияларды аткара алат, атап айтканда:

- тексттин саптарын түзөтүү;
- тексттин саптарын оңдоо;
- ар кандай тамга шрифттерин колдонуу мүмкүнчүлүгү;
- тексттин бир бөлүгүн бир жерден экинчи жерге же бир документтен экинчисине көчүрүү жана которуу;
- контексттик издөө жана тексттин бөлүктөрүн алмаштыруу;
- ылайыктуу керектүү сап аралыктарды орнотуу;
- автоматтык түрдө жаңы сапка өтүүнү орнотуу;
- баракчаларды автоматтык түрдө номерлөө;
- шилтемелерди иштетүү жана номерлөө;
- абзацтын четтерин тегиздөө;
- таблицаларды жана диаграммаларды түзүү;
- сөздөрдүн жазылышын жана синонимдердин тандалышын текшерүү;
- мазмунун жана предметтик көрсөткүчтөрдү түзүү;
- даярдалган текстти принтерде керектүү нускада басып чыгаруу ж. б.

Графикалык редактор – дисплей экранында графикалык сүрөттөрдү куруу процесстерин автоматташтыруу үчүн арналган программа. Сызыктарды, ийри сызыктарды тартуу, экрандын аймактарын боёо, ар кандай шрифттерде жазууларды түзүү ж. б.

Ишкер жана илимий графиканын системалары экранда ар кандай маалыматтарды жана көз карандылыкты визуалдаштырууга шарт түзөт. Ишкер графикалык системалар ар кандай типтеги графиктерди жана диаграммаларды көрсөтүүгө мүмкүндүк берет;

- гистограммалар;
- тегерек жана секторлуу диаграммалар ж. б.

Илимий жана инженердик графиканын системалары менен экранда төмөнкү объектилерди түстүү түрдө жана берилген масштабда көрсөтүүгө мүмкүн:

- колдонулган изолиниялар менен тартуу;
- таблица же аналитикалык формада берилген эки өлчөмдүү жана үч өлчөмдүү

УМЕК-2022

функциялардын графиктери;

- изолиниялык системалар, анын ичинде объектинин бетине колдонулуучу системалар;
- бөлүмдөр, проекциялар, карталар ж. б.

Үч өлчөмдүү объектилердин оңой кабыл алынган реалдуу сүрөттөрүн куруу үчүн инженердик графикалык системалар байкоочуга көрүнбөгөн сызыктарды алып салууга мүмкүндүк берет.

Эң популярдуу электрондук таблицалык процессорлор – Microsoft Excel жана Lotus 1-2-3. Көптөгөн татаал операциялар Microsoft Excelде автоматташтырылган, б. а., атайын шаблондор отчетторду түзүүгө, маалыматтарды импорттоого жана башка көптөгөн амалдарды аткарууга жардам берет. Ал эми Lotus 1-2-3 профессионалдуу таблица процессорунун кеңири графикалык мүмкүнчүлүктөрү жана колдонуучуга ыңгайлуу интерфейси аны тез багыттоого мүмкүндүк түзөт. Анын жардамы менен колдонуучу каалаган финансылык документи түзүүгө, бухгалтердик эсепке отчет берүүгө, бюджетти түзүүгө мүмкүндүк алат, андан кийин бул документтердин баарын маалымат базаларына жайгаштыруу каралган.

Электрондук таблицалык процессор – бул электрондук таблицаларды иштетүүгө арналган өз ара байланышкан программалардын жыйындысы. Электрондук таблица – саптар менен мамычалардан турган кадимки таблицанын компьютердик эквиваленти, алардын кесилишинде сандык маалыматты, формулаларды же текстти камтыган уячалар жайгашкан.

–Таблицанын уячасындагы сандык мааниси жазылып турат же тиешелүү формуланы колдонуу менен эсептөөгө болот, формула башка уячаларга шилтемелерди камтышы мүмкүн.

–Таблицанын уячасындагы маани ага клавиатурадан жаңы маани жазуунун натыйжасында өзгөргөн сайын, уячага көз каранды болгон маанилерди камтыган бардык уячалардагы маанилер да кайра эсептелинет.

–Мамычаларга жана саптарга атайын ысымдар ыйгарылган. Монитор экраны терезе катары каралат, ал аркылуу колдонуучу таблицаны толугу менен же бөлүктөрүн көрө алат.

–Электрондук таблица процессору бухгалтердик эсеп жана статистикалык эсептөөлөр үчүн ыңгайлуу курал болуп саналат. Ар бир электрондук таблицада жүздөгөн орнотулган математикалык функциялар жана статистикалык иштетүү алгоритмдери болушу мүмкүн. Мындан тышкары, таблицаларды бири-бири менен байланыштыруу, электрондук маалымат базаларын түзүү жана редакциялоо үчүн атайын мүмкүнчүлүктөр каралган.

–Атайын инструменттер таблицалардын, графиктердин, диаграммалардын ар кандай түрлөрүн колдонуу менен ыңгайлаштырылган отчетторду автоматтык түрдө кабыл алууга жана басып чыгарууга, аларга комментарийлерди жана графикалык иллюстрацияларды берүүгө мүмкүндүк берет.

–Электрондук таблицалык процессордо колдонуучуга конкреттүү меню буйруктары жана башка жардам маалыматтары боюнча маалымат берүүчү камтылган системасы бар. Көп өлчөмдүү таблицаларды маалымат базасында каалаган критерий боюнча тез тандоо жасоого болот.

Маалыматтар базасын башкаруу системасы (МББС) – бул оператор колдонуучу тиркемелеринен берилүүчү маалыматтар базасынын суроо-талаптарын иштетүүгө мүмкүндүк берүүчү программалык камсыздоо системасы. Маалыматтар базасын башкаруу системалары чоң көлөмдөгү маалыматты бириктирүүгө жана аларды иштетүүгө, сорттоого, белгилүү бир критерийлер боюнча тандоо жүргүзүүгө ж. б. мүмкүнчүлүктөр каралган.

Заманбап МББС тексттик жана графикалык маалыматты гана эмес, үн фрагменттерин жана ал тургай, видеоклиптерди да базага киргизүүгө мүмкүндүк берет. МББСны колдонуунун жеңилдиги программалоону колдонбостон, орнотулган функцияларды гана

УМЕК-2022

колдонуу менен жаңы маалымат базаларын түзүүгө болот. МББС маалыматтардын тууралыгын, толуктугун жана ырааттуулугун, ошондой эле аларга ыңгайлуу жетүүнү камсыз кылат.

Маалыматтар базасы - бул өз ара байланышкан чоң өлчөмдөгү маалыматтарды сактоо, өзгөртүү жана иштетүү үчүн арналган бир же бир нече маалымат файлдары. Мисалы, кандайдыр бир ишканын маалымат базасы төмөнкү маалыматтарды сактай алат:

–штаттык нөмөт жөнүндө, ишканын жумушчулары жана кызматчылары жөнүндөгү бардык маалыматтар;

–материалдык баалуулуктар жөнүндө маалымат;

–чийки заттарды жана комплектилөөчү материалдарды алуу жөнүндө маалыматтар;

–кампалардагы запастар жөнүндө маалымат;

–даяр продукцияны чыгаруу жөнүндө маалыматтар;

–дирекциянын буйруктары жана көрсөтмөлөрү ж. б.

МББС кээ бир маалыматтардагы кичинекей өзгөрүүлөр да башка жерлерде олуттуу өзгөрүүлөргө алып келиши мүмкүн. Маалыматтар базасынын башкаруу системалары (МББС) маалыматтар базасынын көзөмөлүндө колдонулат.

Программалык камсыздоонун класстарын айырмалоочу белгилери болуп төмөнкүлөр саналат:

1. Колдонуучулар үчүн маалыматтык технологиялардын толуктугу;

2. Интеграциялык пакетке кирген бардык программалар үчүн колдонуучуга ылайык интерфейстин бирдей түрү, жалпы меню командалары, бирдей функциялар үчүн стандарттык пиктограммалар, мисалы, дискке сактоо, басып чыгаруу, орфографияны текшерүү, шрифттин дизайнын өзгөртүү ж. б., диалог терезелери менен иштөө;

3. Сөздүк жана орфография текшергич, диаграмма куруучу, маалымат конвектору жана башкалар сыяктуу окутуу пакетинин программасы үчүн жалпы кызмат;

4. Интеграциялык пакеттеги программалар тарабынан түзүлгөн объектилерге алмашуунун жана шилтемелердин жеңилдиги жана объектилердин бирдей берилиши;

5. Макросторду же колдонуучу программаларды талдоо үчүн бирдиктүү тил платформасынын болушу;

6. Интеграциялык пакетке кирген түрдүү программалардын мүмкүнчүлүктөрүн бириктирген документтерди түзө билүү. Интеграцияланган пакеттер колдонуучулардын түйүн тармагында топтук иштөөдө да натыйжалуу, ошондуктан колдонуучу иштеген тиркеме программасынан видео объектинин маалыматтарын түйүн тармагы аркылуу башка колдонуучуга документтерди жана файлдарды почта аркылуу жөнөтө алат;

7. Интеграциялык пакетти түзгөн программалардын негизги айырмалоочу өзгөчөлүгү – бул пакеттин ар кандай тиркемелери менен иштөөдө окшош ыкмаларын колдонууга мүмкүндүк берүүчү жалпы колдонуучу интерфейс. Программалардын өз ара аракеттенүүсү менен кандайдыр бир тиркемеде түзүлгөн документ башка тиркемеде колдонулуп, өзгөртүү киргизүүгө мүмкүндүк берет.

Жогоруда айтылгандай, дүйнөдөгү эң кеңири таралган кеңсе пакети – Microsoft Office. Компьютердик аналитика тармагында иштеген эң ири компаниялардын бири болгон International Corporation маалыматы боюнча, бул тиркеме жеке компьютерлердин 95%дан ашыгында орнотулган.

Маалыматтык-коммуникациялык технологиялар мугалимдердин өз алдынча билим алууга болгон мүмкүнчүлүктөрүнүн компетенттүүлүгүн жана каалоосун бир топ жогорулатат. Маалыматтык-коммуникациялык технологиялар маселелеринде компетенттүүлүккө жетишүү

УМЕК-2022

бул жөндөмдөрдүн жыйындысы окуу планына туура келбеген нерсе эмес экендигин түшүнүүнү талап кылат, тескерисинче, ал окуу пландарынын структурасына, мазмунуна жана натыйжаларына кошулушу керек.

Адабияттар:

1. Интернет-портал СНГ (2020, март 27). Цифровизация в Кыргызстане: развитие регионов посредством новых технологий. <https://e-cis.info/news/567/86145/>
2. Конюшок Т. (2021, январь 21). Использование информационных технологий в педагогической деятельности, <https://www.youtube.com/watch?v=ukveYooKgak>
3. Стариченко Б. Е. Цифровизация образования: Реалии и проблемы. Екатеринбург: УГПУ, 2020.
4. Стеркалова Н. Б. Риски внедрения цифровых технологий в образовании. //Вестник Самарского университета. - Т. 25. -2019. -№2. -с. 84.

УДК: 373.2

Усупбаева Асель
PhD студент

КТУ «Манас», Институт гуманитарных наук, Кыргызстан

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЦЕННОСТЕЙ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА 5-6 ЛЕТ ПО МНЕНИЮ РОДИТЕЛЕЙ И ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ

Целью данного исследования является определение основных ценностей, которые по мнению родителей и воспитателей, приобретают дети 5-6 летнего возраста. В исследовании был применен метод контент-анализа, являющийся методом качественного анализа содержания документов. В качестве инструмента сбора данных было применено анкетирование. В анкетировании принимали участия 75 родителей, имеющие детей в возрасте 5-6 лет и 30 воспитателей, работающие в различных дошкольных учреждениях (детских садах) города Бишкек. Контент-анализ был проведен путем группировки собранных мнений. В результате исследования было выявлено, что ценностные предпочтения родителей и учителей сосредоточены на моральных, патриотических, предпринимательских, адаптивных, самоконтрольных аспектах ценностей. Также было выявлено, что из ценностей, родители придают большее значение таким видам, как уважение, трудолюбие, ответственность, честность, отзывчивость и оптимизм, в то время как воспитатели придают большее значение ответственности, отзывчивости, уважению, трудолюбию и оптимизму. Было установлено, что и родители, и учителя придают наименьшее значение таким ценностям, как патриотизм, счастье и креативность.

Ключевые слова: основная ценность, ценность, дошкольное образование, родитель, воспитатель.

Усупбаева Асель
PhD студент

КТМУ, Коомдук илимдер институту, Кыргызстан

5-6 ЖАШТАГЫ МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БАЛДАРДЫН БААЛУУЛУКТАРЫН АТА-ЭНЕЛЕРДИН ЖАНА МУГАЛИМДЕРДИН ПИКИРИ БОЮНЧА АНЫКТОО

Бул изилдөөнүн максатын 5-6 жаштагы балдар ээ болгон негизги баалуулуктарды ата-энелер жана педагогдордун пикири боюнча аныктоо түзөт. Изилдөөдө документтердин мазмунун сапаттык талдоо ыкмасы болуп саналган контент-анализ ыкмасы колдонулган. Анкета маалымат

УМЕК-2022

чогултуу куралы катары колдонулган. Сурамжылоого 5-6 жаштагы балдары бар 75 ата-эне жана Бишкек шаарындагы ар кандай мектепке чейинки мекемелерде (бала бакчаларда) иштеген 30 мугалим катышты. Ой-пикирлерди топтоо аркылуу мазмунду талдоо жүргүзүлдү. Изилдөөнүн жыйынтыгында ата-энелердин жана мугалимдердин баалуулук артыкчылыктары баалуулуктардын адеп-ахлактык, мекенчилдик, ишкердик, адаптивдүүлүк, өзүн-өзү башкаруу аспектилерине багытталгандыгы аныкталган. Ошондой эле баалуулуктардын ичинен ата-энелер сый-урмат, эмгекчилдик, жоопкерчилик, чынчылдык, жана оптимизм сыяктуу нерселерге, ал эми тарбиячылар жоопкерчиликтүүлүккө, сый-урматка, эмгекчилдикке жана оптимизмге көбүрөөк маани берери аныкталган. Ата-энелер дагы, мугалимдер дагы патриоттуулук, бакыт жана чыгармачылык сыяктуу баалуулуктарга эң аз маани берери аныкталган.

Өзөктүү сөздөр: негизги баалуулук, баалуулук, мектепке чейинки билим берүү, ата-эне, тарбиячы.

Asel Usupbaeva
Kyrgyz-Turkish Manas University
Institute of Humanities,
Doctoral student of the Department of Pedagogical Sciences Kyrgyzstan

DETERMINING THE VALUES OF PRESCHOOL CHILDREN 5-6 YEARS OLD IN THE OPINION OF PARENTS AND TEACHERS

The aim of this study is to determine the root values that parents and preschool teachers want to be gained by children in preschool education institutions. In this research, content analysis method, one of the qualitative research models, was used. A questionnaire developed by the researcher using different studies was applied as a data collection tool. The questionnaire was applied to 75 parents of 5-6 year old children and 30 teachers of different kindergartens located in Bishkek. The content analysis was conducted by grouping of the collected data. The research result has shown that teachers and parents mostly prefer value dimensions such as morality, patriotism, entrepreneurship, compatibility and self control. According to data items it was determined that parents give more importance to the values of respect, diligence, responsibility, honesty, benevolence and optimism, while teachers give more importance to the values of responsibility, benevolence, respect, diligence and optimism. It was also determined that the values such as patriotism, happiness and creativity are given the least importance by both parents and teachers.

Key words: Root value, value, preschool education, parents, teacher.

Ценностное воспитание находится в центре каждой образовательной системы в целом и является фундаментальным понятием, являющимся особенно важным для детей младшего возраста. Ценностное воспитание обычно рассматривается как часть образовательной деятельности. Поскольку ценностное воспитание - понятие сложное, принято считать, что его трудно понять и изучить. По этой причине, ценности должны быть определены, концептуализированы, а также должно быть придано должное значение ценностному воспитанию путем проведения глубоких исследований, в особенности путем исследования дошкольного периода.

Ценности - это давно устоявшиеся стандарты или принципы, которые часто используются для определения ценности какой-либо определенной идеи или действия. Ценности определяют критерии для принятия решения о том, что хорошо и что плохо, правильно или неправильно ли это (ЮНЕСКО, 2010; Akt. Duvie, 2018: 263-264). Ценности можно определить как всё, что связано с положительными и фундаментальными взглядами и принципами, которые приводят к желаемой форме поведения. Ценности включают как когнитивные, так и аффективные аспекты поведения и составляют основу индивидуального

УМЕК-2022

выбора, объединяющего мысли и чувства и ведущего к позитивному поведению. Согласно Güngör (2000) ценность - это вера в то, что что-то является желательным или нежелательным. Согласно Aydın (2010) ценностями можно назвать явления, которым можно научить и научиться. Ценности – это, прежде всего социальное обучение, которое в основном осуществляется в форме изучения роли (Güngör, 1993). Понятие ценности, которое впервые было введено в социальные науки Знанецким, происходит от латинского корня «валере» и означает «быть ценным» или «быть сильным» (Izgar, 2013: 14).

Сегодня, несмотря на значительный рост использования Интернета и социальных сетей, можем сказать, что самая важная роль в социализации детей по-прежнему принадлежат семье и школе. Поэтому особенно важным является определение ценностей, которые наиболее важны для детей в их воспитании, а также определение ценностей, которые родители и воспитатели считают важными, и придать важность ценностному воспитанию.

Семья, которая по-прежнему является одним из самых сильных и важных институтов, особенно в нашем обществе, продолжает обеспечивать более стабильную, безопасную и значимую среду для социализации детей и, таким образом, продолжает оставаться более эффективным институтом (Главное управление по семейным делам и социальным исследованиям при аппарате премьер-министра, 2010 г.). С другой стороны, школы также выполняют важные функции по формированию детей, целенаправленно с одной стороны, а с другой - через скрытую учебную программу (Каумаксан и Meydan, 2012: 213-222).

Каждый народ сам создает свои собственные моральные ценности. В кыргызских семьях важную роль играют такие ценности, как мораль, гуманность, патриотизм, уважение к старшим, гостеприимство, терпимость, коллективизм и т. д. (Мамырова, 2019: 39). Согласно Lapsley (2015) каждая семья хочет воспитать своих детей образцовыми гражданами с высокими моральными ценностями и личностями, которых уважает общество. Выдвигая список ценностей, которые они хотят видеть в своих детях, они ищут ответы на такие вопросы, как: «Какого ребенка мы хотим воспитать?», «Успешного?», «Человека, который ставит ответственность на первое место?», «Уверенного?», «Совершающего доброе дело для своей страны и нации?», «Или достаточно того, чтобы он был просто счастливым человеком?» (Yeşiltaş & Taş 2015). Таким образом, будучи в поисках ответов на свои вопросы, они готовят для себя дорожную карту. Кроме того, над этим явлением задумываются также и педагоги. Ведь образование это явление, которое питается обществом для достижения своей цели и содержания, и затем возвращает результаты своих достижений обратно в общество, тем самым питая его. При определении общих целей, определяющих, какой человек должен вырасти в результате образовательного процесса, ценности общества являются главным определяющим фактором (Meydan, 2015). Поддержание инкультурирующей функции образования в социальном плане возможно только при сотрудничестве школы и семьи.

В результате изучения литературы было выявлено, что в кыргызской научной литературе имеются очень мало исследований, посвященных ценностям, которые включают семью, школу и ребенка. Не были обнаружены исследования, которые напрямую связаны с данной тематикой. Однако это не говорит о том что кыргызский народ не придавал этому значение, ведь воспитание и нравовучение в сопровождении бытовой деятельностью происходило в устной форме, мало что передовалось в письменном виде. Проведение исследований на эту тему важно для того, чтобы определить, какие ценности родители и воспитатели хотят видеть в детях, а также для определения широты литературы и выявления недостатков. Поэтому было решено провести исследование, посвященное важности ценностного воспитания в воспитании

УМЕК-2022

детей.

Целью данного исследования является определение основных ценностей, которые родители, чьи дети обучаются в дошкольных образовательных учреждениях и учителя дошкольных учреждений, хотят, чтобы дети их приобрели.

Для достижения этой цели мы пытались получить ответы на следующие вопросы:

1. Какие основные ценности родители хотят видеть в своих детях?
2. Различаются ли взгляды родителей и учителей на ценности?

Методы исследования

Данное исследование было проведено с использованием качественного метода исследования. Наряду с применением качественных методов по сбору данных, такие как наблюдение, интервью и анализ документов, исследование было проведено в естественной среде, без какого-либо вмешательства в события и явления, с реалистичным и целостным подходом, с соблюдением порядка проведения качественных исследований (Yildirim & Şimşek, 2011). Данный вид исследования направлен на описание ситуации, которая имела место в прошлом или происходит сейчас. Личности или объекты, являющиеся предметом исследования, находятся в естественной среде и при этом не предпринимаются никакие попытки изменить их или повлиять на них каким-либо образом. С этой целью в данном исследовании использовался качественный метод исследования, чтобы определить ценности, которые родители и учителя дошкольных образовательных учреждений хотят видеть в детях.

Выборка исследования

Выборка исследования была определена путем применения метода удобной выборки. Метод удобной выборки - это разновидность выборки, которая формируется на основе доступных для исследования респондентов (Ekiz, 2009). Выборка исследования сформирована из 30 воспитателей, работающих в различных детских садах города Бишкек в 2020-2021 учебном году, и из 75 родителей, которые имеют детей в возрасте 5-6 лет, посещающих детские сады.

Сбор данных

Для данного исследования, в качестве инструмента сбора данных исследователем была разработана «Форма приоритета ценностей», в которой родители и учителя будут перечислять ценности, которые, по их мнению, дети должны приобретать в первую очередь. Родители и учителя свободно перечислили ценности, которые, хотели бы видеть в детях. Данные исследования были собраны путем посещения детских садов.

Анализ данных

Исследование проводилось с применением качественного метода исследования. В исследовании использовался метод контент-анализа. Метод контент-анализа - это подход, направленный на объективное и систематическое изучение устных, письменных и других материалов (Yildirim ve Şimşek, 2011). В этой связи; исходя из ответов, полученных от родителей и воспитателей дошкольных учреждений касательно ценностей, были сформированы группы, созданы темы и было проанализировано их содержание.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ОЦЕНКА

Таблица 1. Ценности.

Ценности	Название составляющей	Частота	Процентное значение (%) (75)
Вежливость		58	77,33
Воспитанность		13	17,33

UMEK-2022

Чистоплотность		11	14,67
Щедрость		7	9,33
Справедливость	Моральные ценности	6	8
Деликатность		5	6,67
Милосердие		4	5,33
Благодарность		4	5,33
Совестливость		1	1,33
Общее кол-во		109	
Трудолюбие		41	54,67
Уверенность		13	17,33
Любящий учиться	Предприимчивость	5	6,67
Имеющий чувство собственного достоинства		4	5,33
Креативность		3	4
Общее кол-во		66	
Ответственность		34	45,33
Честность		30	40
Отзывчивость		28	37,33
Ориентированный на любовь		14	18,67
Чуткость		7	9,33
Гостеприимство	Гармония	7	9,33
Ценящий дружбу		6	8
Скромность		5	6,67
Преданность		5	6,67
Умеющий сотрудничать		2	2,67
Миролюбивость		2	2,67
Терпимость		1	1,33
Тактичность		1	1,33
Общее кол-во		142	
Оптимистичность		45	60
Счастливый		7	9,33
Терпеливый	Самоконтроль	3	4
Принципиальность		1	1,33
Общее кол-во		56	
Защищающий культурные наследия		2	2,67
Патриотичность	Патриотизм	1	1,33
Общее кол-во		440	

Как указано в таблице 1, в исследовании приняли участие 75 родителей. В результате изучения всех 440 мнений, было замечено, что мнения родителей сосредоточены на следующих составляющих ценностей: гармония (142 мнения), моральные ценности (109 мнений), предприимчивость (66), самоконтроль (56), патриотизм (3 мнения). Также было отмечено, что из ценностей большинство родителей (77,3%) отдают большее предпочтение таким, как уважение, трудолюбие (54,67%), ответственность (45,33%), честность (40%), отзывчивость (37,33%), оптимизм (60%). Это можно объяснить тем, что родители полагают, что обладание этими ценностями могут помочь их детям легко адаптироваться к нынешнему развитому, конкурентному миру и найти в нем свое собственное место. Путем оптимистического настроенного трудолюбия и налаживанием уважительных честных отношении.

UMEK-2022

Таблица 2. Ценности, которые учителя дошкольных учреждений, хотели бы видеть в детях

Ценности	Название составляющей	Частота	Процентное значение (%) (30)
Ответственность		13	43
Отзывчивость		11	37
Честность		8	27
Ориентированный на любовь		8	27
Гостеприимство	Гармония	3	10
Искренность		2	7
Тактичность		2	7
Скромность		1	3
Ценивший дружбу		1	3
Умеющий сотрудничать		1	3
Чувствительность			
Общее кол-во		50	
Учтивость		20	67
Воспитанность		11	37
Чистоплотность		6	20
Справедливость		4	13
Деликатность	Моральные ценности	3	10
Щедрость		2	7
Сострадание		2	7
Простота		1	3
Общее кол-во		49	
Трудолюбие		23	77
Уверенность		4	13
Любящий учиться	Предприимчивость	3	10
Имеющий чувство собственного достоинства		2	7
Креативность		1	3
Общее кол-во		33	
Оптимистичность		15	50
Эстетика		2	7
Здоровье	Самоконтроль	2	7
Счастливым		1	3
Общее кол-во		20	
Защищающий культурные наследия	Патриотизм	2	7
Патриотичность		2	7
Общее кол-во		156	

Из таблицы 2 видно, что всего в исследовании приняли участие 30 учителей дошкольных учреждений. В результате контент-анализа 156 мнений выяснилось, что учителя в основном делают акцент на следующие составляющие ценностей: гармония (50 мнений), моральные ценности (49 мнений), предприимчивость (33 мнения), самоконтроль (20 мнений) и патриотизм (4 мнения). Касательно пунктов ценностей, большинство учителей заявили, что следующие являются для них сравнительно значимыми: ответственность (43%), отзывчивость и воспитанность (37%), уважение (67%), трудолюбие (77%) и оптимизм (50%).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ, ОБСУЖДЕНИЕ И РЕКОМЕНДАЦИИ

В данном исследовании, которое проводилось с целью изучения основных ценностей, были изучены данные, полученные от 75 родителей и 30 учителей. Ценности, которые родители хотели бы видеть в своих детях в первую очередь, можно перечислить в следующем порядке приоритетности: *уважение, трудолюбие, ответственность, честность,*

УМЕК-2022

отзывчивость и оптимизм. В исследовании, проведенном Uyanık Balat и др. (2011) родителями были перечислены следующие универсальные ценности - это *честность, ответственность, уважение, счастье, справедливость, сострадание и надежность, быть порядочным и миролюбивым гражданином.* В другом исследовании было выявлено, что родители, прививая ценности своим детям, уделяют больше внимания таким, как *любовь, честность, уважение и ответственность* (Yıldız, 2019). Результаты данного исследования совпадают с результатами нашей работы и подтверждают наши выводы. Однако, и у родителей, и у воспитателей ценность *счастье* имеют наименьшее количество. В исследовании, проведенном Şentürk, Duray и Bıray (2019) наиболее распространенной ценностью выступает *патриотизм*, а меньшее внимание уделяется на *справедливость*. В этом исследовании было отмечено, что наименее значимой ценностью является *патриотизм*. Также было отмечено, что мнения и внимание родителей в основном акцентированы на таких составляющих, как гармония и моральные ценности. Это показывает, насколько важна для родителей адаптация и гармоничное существование их детей в современном динамичном, быстро развивающемся мире. Касательно предпочтения моральных ценностей, здесь можно сказать, что это в первую очередь связана с воздействием нашей религии и культуры.

Ценности, которые учителя дошкольных учреждений хотели бы видеть в детях - это *ответственность, отзывчивость, уважение, трудолюбие и оптимизм.* В исследовании, проведенном Бартаном Саадетом (2018) учителя отмечают, что ценности - это установки и мнения, которые формируют поведение, и что они отдают личное предпочтение таким как *уважение, любовь, правильность и др. духовным ценностям.* В этом исследовании отмечается, что учителя, как и родители, не придают большого значения *патриотизму*. Также наблюдается, что мнение учителей на ценности в основном сосредоточены на таких составляющих как: гармония, моральные и предпринимательские ценности, а именно *трудолюбие, но не креативности.*

Еще один момент, который привлекает внимание, это то, что в исследовании наименьшее значение придаются таким ценностям как *творчество, счастье, креативность и патриотизм.* То есть родители и учителя хотят видеть целеустремленных упорных детей, но не предадут большое значение уверенности и счастье, которые являются основным стрессом внутренней энергии для упорства. Трудится много, но с не очень большим желанием любить учиться, то есть развиваться. Тогда как саморазвитие это и есть «качество» сделать что то еще лучше, либо по другому, который является основой для творчества. Учиться и трудиться только для самореализации и личного роста, так как патриотические ценности имеют наименьшее количество. Можно сказать то, что с давних времен прививалось от поколения к поколению, от отца сыну, такие патриотические ценности как сохранение культурного наследия, быть сыном народа, защищать свой народ и землю постепенно стираются и утрачивают свою силу.

Было выяснено, что в кыргызской литературе недостаточно исследований, посвященных семейным и школьным аспектам ценностей, которые должны быть привиты детям дошкольного возраста. В результате данного исследования выяснилось, что семьям и учителям нужна образовательная программа, ориентированная на изучение ценностей. Как известно, ценностные предпочтения меняются в зависимости от культурных различий. В соответствии с меняющимися ценностными предпочтениями необходимо организовать обучающие мероприятия для родителей и учителей дошкольных учреждений, о том, как прививать детям ценности. По результатам исследования было установлено, что и родители, и учителя придают меньшее значение таким ценностям как *счастье, творчество и патриотизм.* Рекомендуется особое внимание уделить на это при составлении учебных программ, иначе мы можем воспитать трудолюбивых, знающих,

UMEK-2022

но НЕ креативных которые могли бы вывести экономическую ситуацию страны на новый уровень и придающих значения ценностям личностей, что определяет самодостаточного гармоничного человека. Более того, нужно добиться, чтобы в будущем проводились более подробные исследования на тему ценностного воспитания. При выборе ценностей, следует уделять внимание на те, которые соответствуют нашим собственным культурным особенностям, и развивать именно эти ценности.

Литература:

1. Bartan, S. (2018). *Okul öncesi öğretmenlerinin değerler ve değerler eğitimi hakkındaki görüşleri ile sınıf içi uygulamalarının incelenmesi*. DspaceDPU Arşivi <https://openaccess.dpu.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12438/7974> 28.07.2021 tarihinde erişilmiştir.
2. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü (2010). *Türkiye’de Aile Değerleri Araştırması*. Ankara: Manas Medya Planlama Reklam Hizmetleri.
3. Ekiz, D. (2009). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
4. Güngör, E. (2000). *Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Yayınları
5. Karasar, N. (2002). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel Yayınları.
6. Kaymakcan, R. ve Meydan, H. (2012). *Yerel-Evrensel İkileminde DKAB ve Sosyal Bilgiler Öğretim Programlarında Değerler*. Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri (Değerler Eğitimi Özel Sayısı), 12(2), s.1573-1591.
7. Lapsley, D. K (2008). *Moral self-Identity as the aim of education*. In L.P. Nucci and D. Narvaez (Eds). *Handbook of moral and character education*. New York: Taylor & Francis.
8. Meydan, H. ve ark. (2015). *Nasıl Bir Çocuk? (Zonguldak İlindeki Velilerin Çocuklarında Görmek İstedikleri Değerlerin Okul Türü Değişkenine Göre Analizi)*. Değerler Eğitimi Dergisi. Cilt 13, No. 29, 149-190
9. Uyanık Balat, G., Özdemir Beceren, B. ve Adak Özdemir, A. (2011). *The evaluation of parents’ views related to helping pre-school children gain some universal values*. Procedia Social and Behavioral Sciences, (15), 908-912.
10. Yeşiltaş, P. D., & Taş, A. M. (2015). *Okul müdürlerinin değer ve değer kazanımına ilişkin görüşleri* (Master's thesis, Necmettin Erbakan Üniversitesi). Konya.
11. Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Sekizinci Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
12. Yıldız, M. (2019). *Okul öncesi dönemde çocuğu olan ebeveynler için değerler eğitimi yaklaşımlarını değerlendirme ölçeğinin geliştirilmesi ve ebeveynlerin değerler eğitimi yaklaşımlarının belirlenmesi*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
13. Кадырова, Т. (2020). *Мектепке чейинки балдарга бүткүл адамзаттык баалуулуктарга багытталган билим берүү*. Известия вузов Кыргызстана, № 4, 2020.
14. Мамырова, М. (2019). *Педагогические условия формирования ценностных ориентаций студентов средствами народных традиций*. Диссер. на соиск. уч. ст. канд. педагог. наук. -Бишкек, 2019 – 211 стр.

УДК: 378

Fati KOZAN
Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Y.L. Öğrencisi
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0419-4346>
2150y06006@manas.edu.kg

UMEK-2022

Prof. Dr. Mehmet Arif ÖZERBAŞ
²Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü
marif.ozerbash@manas.edu.kg
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1612-9349>

ÖĞRENME – ÖĞRETME SÜRECİNDE CİPP MODELİ

Bu çalışmanın amacı, Türkçe öğretim programını CIPP değerlendirme modelinin bağlam, girdi, süreç ve ürün boyutları çerçevesinde değerlendirmektir. Araştırma Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi bünyesinde hazırlık sınıflarında okutmanlık yapan Türkçe öğretmenleri ve Türkçe öğretiminde kullandıkları materyaller değerlendirilerek yapılmıştır. Araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın örnekleme, maksimum çeşitlilik örnekleme yapılarak belirlenmiştir. Veriler araştırmacılar tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formuyla toplanmış ve içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Öğretmenlerden elde edilen görüşler doğrultusunda 4 tema çıkarılmıştır. Bu temalar program çerçevesi, program girdileri, ürünleri ve program süreci olarak belirlenmiştir. Bağlam değerlendirmeye ilişkin görüşler incelendiğinde öğretmenler programın kazanımları, metin ve etkinliklerini olumlu bulmuşlardır. Girdi değerlendirmeye ilişkin görüşler incelendiğinde öğretmenlerin kendilerini yeterli gördükleri ve öğrenci giriş özelliklerinin yetersiz bulduklarını ifade etmişlerdir. Bunun yanında yöntem-tekniklerin uygun ve yeterli olduğu, iş takviminin yetersiz olduğu ifade edilmiştir. Süreç değerlendirmeye yönelik görüşler incelendiğinde öğretmenlerin genel olarak süreçten memnun olduğu; öğrenciden kaynaklı sıkıntılar yaşadığını ifade etmişlerdir. Araştırmanın bulguları; literatür taraması sonucu genellikle CIPP Modeli üzerine yapılan çalışmalarda geniş kapsamlılık göstermektedir. Ancak yapılan çalışmalardaki sınırlılıklar ve konu farklılıkları sebebiyle Kırgızistan üzerinde yapılacak ilk çalışma olması nedeniyle önemlidir. Diğer çalışmalar incelendiğinde bu çalışmayla birebir örtüşmese de yol gösterici niteliğinde olup her bir araştırma CIPP Modelini kendi alanlarına göre ele almıştır.

Anahtar Kelimeler: Program değerlendirme, CIPP değerlendirme modeli, Türkçe öğretim programı.

Фату Козан,
магистрант,
“Манас” КТУ, Коомдук илимдер институту
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0419-4346>
2150y06006@manas.edu.kg

Мехмет Ариф Озербаш,
PhD Профессор, marif.ozerbash@manas.edu.kg
КТМУ, педагогика бөлүмү
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1612-9349>

БИЛИМ БЕРҮҮ ПРОЦЕССИНДЕ CİPP МОДЕЛИ

Бул изилдөөнүн максаты болуп түрк окуу программасын CIPP баалоо моделинин контекстинде, киргизүүдө, процессинде жана продуктуларында баалоо саналат. Изилдөө Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин даярдоо класстарында сабак берген түрк мугалимдерине жана түрк тилин үйрөтүүдө колдонгон материалдарга баа берүү жолу менен жүргүзүлгөн. Изилдөөдө сапаттык изилдөө ыкмасы колдонулган. Изилдөө үлгүсү максималдуу вариацияны тандоо менен аныкталган. Маалыматтар изилдөөчүлөр тарабынан иштелип чыккан жарым структуралаштырылган интервью формасынын жардамы менен чогултулган жана контент-анализ ыкмасы менен талданган. Мугалимдерден алынган ой-пикирлер боюнча 4 тема чыгарылды. Бул темалар программанын масштабы, программанын салымдары, продуктылар жана программа процесси катары аныкталган. Контексттик баалоо боюнча көз караштар текшерилгенде, мугалимдер программанын

УМЕК-2022

жетиишкендиктерин, текстин жана иш-чараларын оң деп эсептешти. Киргизилген маалыматтарды баалоо боюнча пикирлер каралып жатканда, мугалимдер өздөрүн жетиштүү деп эсептей тургандыгы, ал эми окуучулардын кирүү өзгөчөлүктөрү жетишсиз деп эсептелгени айтылды. Мындан тышкары, ыкма-кабыл алуулар адекваттуу жана жетиштүү, иш тартиби жетишсиз экени айтылды. Процесссти баалоо боюнча пикирлер каралып жатканда, мугалимдер, жалпысынан, процесске канааттанышат; алар студенттердин айынан кыйналып жатканын айтышты.

Адабияттарды карап чыгуунун натыйжасында CIPP моделин изилдөө, жалпысынан, кеңири масштабды көрсөтөт. Бирок бул маанилүү, анткени бул – изилдөөлөрдүн чектөөлөрү жана предметтик айырмачылыктары менен Кыргызстанда биринчи жолу жүргүзүлүп жаткан изилдөө. Башка изилдөөлөрдү карап жатканда, бул изилдөөгө дал келбесе да, алар индикативдик болуп саналат жана ар бир изилдөө CIPP моделин өзүнүн багыттарына ылайык колдонулган.

Өзөктүү сөздөр: окуу планын баалоо, CIPP баалоо модели, түрк окуу программасы.

Фати Козан,
магистрант, КТУ «Манас», Институт социальных наук,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0419-4346>
2150y06006@manas.edu.kg

Мехмет Ариф Озербаши,
PhD профессор
КТУ «Манас», кафедра педагогика,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1612-9349>
marif.ozerbash@manas.edu.kg

МОДЕЛЬ CIPP В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Целью данного исследования является оценка турецкой учебной программы в контексте, входных данных, процессах и продуктах модели оценки CIPP. Исследование проводилось путем оценки турецких учителей, преподающих в подготовительных классах Кыргызско-Турецкого университета "Манас" и материалов, которые они используют при обучении турецкому языку. В исследовании использовался качественный метод исследования. Выборка исследования определялась путем отбора максимальной вариации. Данные были собраны с помощью формы полуструктурированного интервью, разработанной исследователями, и проанализированы методом контент-анализа. В соответствии с мнениями, полученными от учителей, были извлечены 4 темы. Эти темы были определены как рамки программы, входные данные программы, продукты и программный процесс. Когда были изучены мнения об оценке контекста, учителя сочли достижения, текст и мероприятия программы положительными. Когда были изучены мнения об оценке входных данных, было заявлено, что учителя считают себя достаточными, а вступительные характеристики учащихся считают недостаточными. Кроме того, было заявлено, что методы-приемы адекватны и достаточны, а график работы недостаточен. Когда рассматриваются мнения об оценке процесса, видно, что учителя в целом удовлетворены процессом; Они заявили, что у них возникли трудности из-за студентов. Результаты исследования: В результате обзора литературы исследования по модели CIPP в целом демонстрируют широкий размах. Тем не менее, это важно, потому что это первое исследование, проведенное в Кыргызстане, из-за ограничений и предметных различий исследований. При рассмотрении других исследований, хотя они и не совсем совпадают с этим исследованием, они носят показательный характер, и каждое исследование использовало модель CIPP в соответствии со своими областями.

Ключевые слова: оценка учебной программы, модель оценки CIPP, турецкая учебная программа.

Fati Kozan,
Kyrgyz-Turkish Manas University, Institute of Social Sciences,
master student

¹ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0419-4346>

UMEK-2022

¹ 2150y06006@manas.edu.kg

Prof. Dr. Mehmet Arif ÖZERBAŞ

Kyrgyz-Turkish Manas University, Faculty of Letters, Department of Pedagogy

² marif.ozerbash@manas.edu.kg

²ORCID: https://orcid.org/0000_0002_1612-9349

CIPP MODEL IN THE LEARNING - TEACHING PROCESS

The aim of this study is to evaluate the Turkish curriculum within the context, input, process and product dimensions of the CIPP evaluation model. The research was carried out by evaluating the Turkish teachers who teach in preparatory classes at Kyrgyzstan Turkey Manas University and the materials they use in teaching Turkish. Qualitative research method was used in the research. The sample of the study was determined by sampling the maximum variation. The data were collected with a semi-structured interview form developed by the researchers and analyzed by content analysis method. In line with the opinions obtained from the teachers, 4 themes were extracted. These themes were determined as the program framework, program inputs, products and program process. When the opinions about the context evaluation were examined, the teachers found the achievements, text and activities of the program positive. When the opinions about the input evaluation were examined, it was stated that the teachers saw themselves as sufficient and they found the student entrance characteristics insufficient. In addition, it was stated that the methods-techniques were appropriate and sufficient, and the work schedule was insufficient. When the opinions about the process evaluation are examined, it is seen that the teachers are generally satisfied with the process; They stated that they had difficulties due to students. Findings of the research; As a result of the literature review, studies on the CIPP Model generally show a wide scope. However, it is important because it is the first study to be conducted on Kyrgyzstan due to the limitations and subject differences of the studies. When other studies are examined, although they do not exactly overlap with this study, they are indicative and each research has handled the CIPP Model according to its own fields.

Keywords: Curriculum evaluation, CIPP evaluation model, Turkish curriculum.

Eğitim; bağımsız bir toplum ve ulusu oluşturacak, bireysel moral düzeyi yüksek, sağlıklı bireylerin yetiştirilmesiyle hem bireysel hem de evrensel bir kültüre sahip, zengin bir toplumu yetiştirmeyi amaçlar. Eğitimdeki tüm yenileşme ve gelişme girişimleri, toplumun her kesiminin ilgi alanına girmektedir. Eğitim, toplumda değişmelerden sorumlu olması nedeniyle değişime diğer sistemlerden önce uyum sağlamak durumundadır. Bir ülkenin refah ve mutluluğu; o ülke insanların nitelikli ve sürekli bir eğitim almaları ve bununla kazandıkları bilgi, beceri ile ekonomik büyümeye yapabilecekleri katma değere bağlıdır. Bunun için, sosyo-ekonomik gelişmenin en önemli itici gücü ve verimlilik artışının en önemli unsuru, toplumun eğitim düzeyidir (Eşen, 2005:1).

Program Değerlendirme

Program değerlendirme, programın etkililiği hakkında karar verme sürecidir. Ertürk (1994), değerlendirmeyi, yetişek geliştirmenin son ve tamamlayıcı halkası olarak eğitim hedeflerinin gerçekleştirme derecesini tayin etme süreci olarak tanımlamaktadır. Çağlayan'a (2002) göre, eğitim sürecinin başarıyla tamamlanması, sürecin dikkatle planlanması ve uygulanmasına bağlıdır.

Değerlendirme genel anlamda, bir ölçme sonucunu bir ölçütü karşılaştırarak bir değer yargısına varmak demektir. Değerlendirmenin hangi aşamada ve ne amaçla yapılacağı konusunda farklı yaklaşımlar vardır. Program değerlendirme yaklaşımları, program geliştirmede benimsenen model ile yakından ilişkilidir (Posner, 1995). Program değerlendirme, planlı ve sistematik bir şekilde sürekli bir etkinlik olmalıdır (Fer, 2000).

Değerlendirmenin sonucunda beklenen hedeflere ulaşıp ulaşılmadığının yanı sıra programın nasıl çalıştığı, programı daha iyi hale getirmek için yolların ve seçeneklerin olup olmadığını

UMEK-2022

belirlemek de program değerlendirilmesinin konuları arasındadır (Ornstein ve Hunkins, 1988).

Öğretim programının değerlendirilmesinde, programın tasarlama, geliştirme ve uygulama aşamalarından önce hedeflenen sonuçların üretilip üretilmediğine odaklanılır. Değerlendirmede programın kuvvetli ve zayıf yönleri ile uygulama sonrasındaki verimliliği teşhis edilmeye çalışılır. Böylece programın gözden geçirilmesine, mukayese edilmesine, sürdürülmesine ya da bitirilmesine karar verilir (Ornstein ve Hunkins, 1988). Programın her değerlendirme sonunda yeniden düzenlenmesi, tasarlanan programla uygulanan program arasındaki farkı ortadan kaldırır (Korkmaz, 2006). Değerlendirme, gerçek sonuçlarla beklenen sonuçlar arasında bir kıyaslama yapılmasına olanak sağladığı gibi gelecekteki etkinlikler için de bir sonuca varılmasına yardım eder (Kısakürek, 1983). Norris (1998), program değerlendirmeyi organizasyon ve gelişme ile eğitimsel yenilikleri ortaya çıkaran bir yapı olarak tanımlamakta ve program değerlendirilmesinin yeni yatırım ve planlamaları teşvik edici yönüne dikkat çekmektedir.

Bloom ve arkadaşları öğretim ve değerlendirilmesinin istendik davranışın oluşmasında eğitim sürecinin ayrılmaz iki ögesi olduğunu belirtmektedir. Değerlendirme olmadan öğretim durumu hakkında karar vermenin olanaksız olduğunu ortaya koymakta ve değerlendirilmesinin işgörüsünü, hedeflerle belirlenen değişimlerin olup olmadığını, olmuşsa gerçekleşme derecesini belirleyen kanıtların toplanıp yargılanması olarak belirlemektedir (Bloom ve arkadaşları, 1971:6).

Oliva (1992), öğrencilerin bilişsel, duyuşsal ve psiko-motor öğrenmelerindeki başarılarında programın etkisi ve etkililiği üzerinde yoğunlaşmanın yeterli olmayacağını belirtmektedir. Bu nedenle Oliva'ya göre (1992), değerlendirilmesinin temel amacı, programın amaç ve hedeflerine ulaşıp ulaşılmadığına karar vermektir. Ayrıca Oliva (1992), programda tasarlanan ve uygulanan öğrenme-öğretme süreci boyunca programcıların bilmek istedikleri bazı başka soruların da olduğunu iddia etmektedir

CIPP Program Değerlendirme Modeli

CIPP Program Değerlendirme Modeli : Stufflebeam'a göre (1987), öğretim programının bağlam, girdi, süreç ve ürün boyutlarında değerlendirilmesi için bir çatı oluşturan, program yöneticilerinin belirlenen bu boyutlarda programla ilgili kararlar alabilmesi amacıyla süreç ve ürün değerlendirmeye odaklanan yönetim odaklı bir değerlendirme modeli.

Bağlam Değerlendirme: Stufflebeam'a göre (1987), öğretim programının amaç, hedef ve önceliklerin gözden geçirildiği değerlendirme aşaması.

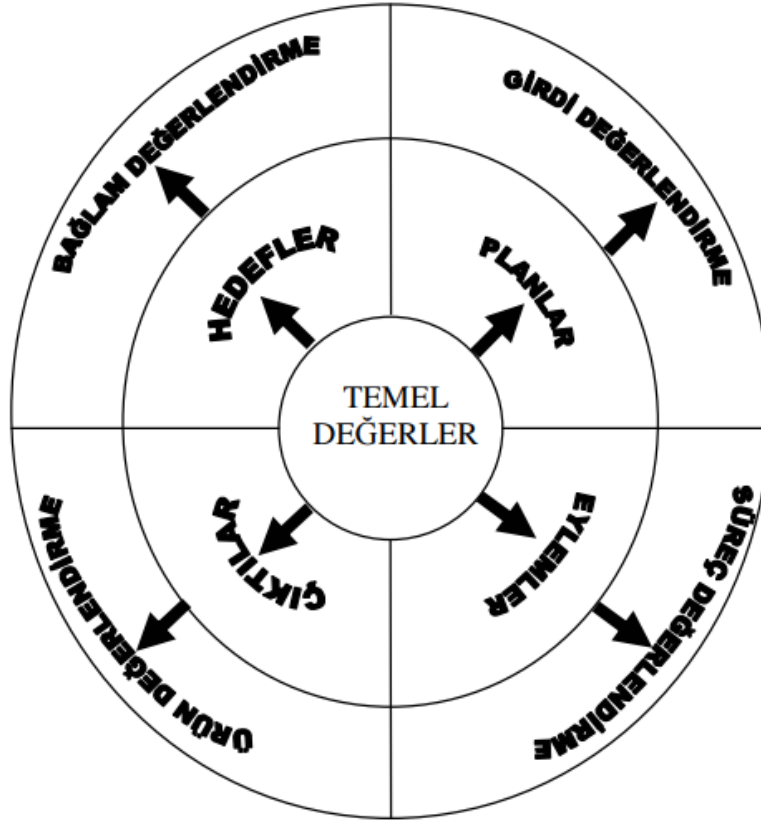
Girdi Değerlendirme: Stufflebeam'a göre (1987), öğretim programın hedeflerine ulaşmak için kullanılan ve planlarda tanımlanan stratejinin gözden geçirildiği ve strateji hakkında yargılara ulaşıldığı değerlendirme aşaması.

Süreç Değerlendirme: Stufflebeam'a göre (1987), öğretim programının uygulamalarının öğrenme sürecini nasıl etkilediği hakkında yargılara ulaşılan değerlendirme aşaması.

Ürün Değerlendirme : Stufflebeam'a göre (1987), öğretim programının sonunda ortaya çıkan ürünlerin niteliği hakkında yargılara ulaşılan değerlendirme aşaması.

UMEK-2022

Tablo: CIPP Program Değerlendirme Modelinin Bileşenleri (Stufflebeam, 2003:7).

Öğretim programının sürdürülebilir ve nitelikli bir program olduğunun ortaya konması için program değerlendirme ilkelerine uygun biçimde değerlendirilmesi gerekmektedir. Karar vermede, sonuç çıkarmada ve programla ilgili kararları bilgiye dayandırmada program değerlendirme uzmanına yardımcı olan Stufflebeam (1983: 117-141)' in geliştirdiği CIPP modelinin program değerlendirmede sıklıkla kullanılan yöntemlerden biri olduğu söylenebilir. Bu süreçte de kapsamlı bir değerlendirme yapılabilmesi için program değerlendirme modellerinden CIPP modeli kullanılmıştır. Bu model oldukça kapsamlı ve çok yönlüdür. CIPP modeli, *Context*, “Bağlam”, *Input* “Girdi”, *Process* “Süreç” ve *Product* “Ürün” olmak üzere dört boyuttan oluşan bir modeldir. Stufflebeam’e göre değerlendirmenin amacı, program hakkında karar verme yetkisine olan kişilere bilgi vermektir. Daniel Stufflebeam tarafından 1971’de geliştirilen bu modele göre; değerlendirme devamlılık gerektiren sürekli bir işlemdir. Stufflebeam’a göre program değerlendirmenin amacı, kaynak sağlayıcılara program hakkında geri bildirimde bulunmaktır (Demirel, 2008; Eviren, 2017).

Stufflebeam’in CIPP modelinin dört bileşeni, dört soru çerçevesinde şekillenmektedir (Robinson, 2002).

1. “Ne yapmalıyız?” sorusu, programın amaçları, öncelikleri ve hedeflerini tespit etmek amacıyla ihtiyaçları belirleyerek analiz edilmesini içermektedir.

2. “Nasıl yapmalıyız?” sorusu, amaçlar doğrultusunda gerekli kaynak ve basamakları kapsamakta ve bilgi toplamayla beraber başarılı program ve materyallerin tanımlanmasını içermektedir.

3. “Her şey planlandığı gibi yürüyor mu?” sorusu, programın işlerliği ve etkililiği konusunda bilgi verir. Bu soru, programı sürekli gözlemleyerek programla ilgili planların hangi yönde işlediğine, herhangi bir problemin olup olmadığına, kullanılan materyallerin zayıf ve güçlü özelliklerine, ekonomik sorunları olup olmadığına odaklanır.

UMEK-2022

4.“Program işliyor mu?” sorusu, program çıktılarını ve varsa beklenmeyen sonuçları kıyaslayarak programın sürdürülebilirliğine, yenileme gerektirip gerektirmediğini ya da programın sonlandırılıp sonlandırılmayacağını belirlemeye yardımcı olur.

Bağlamın değerlendirilmesi: Programla ilgili tüm faktörler ve mevcut durum analiz edilir. Bu aşamanın amacı hedeflerin belirlenmesine temel olacak bilgilerin toplanması ve hedeflerin belirlenmesidir. Karşılanamayan ihtiyaçlar, kaçırılmış fırsatlar ve ihtiyaçların niçin karşılanmadığı analiz sırasında açıklanmaya çalışılır. Modeli daha detaylı incelediğimizde ilk boyut olan bağlam (çevre) değerlendirmenin amacı, programın tüm çevresel faktörlerce hazırbulunuşluğunu, var olan hedeflerin ve önceliklerin ihtiyaçlara duyarlılığını tespit etmek ve bu hedeflerin (amaçlar) ihtiyaçları yeterince karşılayıp karşılanmadığını belirlemektir (Dinçer, 2013). Bağlam değerlendirme temel olarak programın alt yapısını incelemek anlamına gelmektedir (Ornstein ve Hunkins, 2004; Akt. Dinçer, 2013).

Girdinin değerlendirilmesi: Bu aşamada, programın amaçlarına ulaşmak için kaynakların nasıl kullanılacağına ilişkin veriler toplanır. Girdinin değerlendirilmesi aşamasında, bağlamın değerlendirilmesinin aksine, program ve öğeleri mikro düzeyde analiz edilir. Amaçlar mevcut duruma uygun olarak belirlenmiş mi? Hedefler okulun amaçları ile tutarlı mı? Öğretim stratejileri hedeflere uygun mu? Kapsam genel ve özel hedeflerle tutarlı mı? gibi programın çeşitli öğeleri ile ilgili sorulara cevap aranır. Girdinin değerlendirilmesi aşamasında programın amaçlarına ulaşabilmesi için gereken kaynakların neler olduğu, bu kaynaklara nasıl ulaşılacağı, program için hangi alternatif stratejilerin düşünülerek değerlendirilebileceği ve ihtiyaçları karşılamak için hangi planın daha etkili ve uygulanabilir olacağı gibi sorulara yanıt aranır (Worthen, Sanders, Fitzpatrick, 1997; Akt. Gökmenoğlu, 2014). Programın hedeflerine ulaşabilmesi için gerek duyulan kaynaklar ve bu kaynakların hangi şekillerde kullanılacağı hakkında bilginin sağlandığı bağlam değerlendirmenin aksine, program ve öğeleri mikro düzeyde değerlendirilmektedir (Uşun,2012).

Sürecin değerlendirilmesi: Bu aşamada, programın uygulaması ile ilgili kararlar alınması gereklidir. Sürecin değerlendirilmesi aşamasında, program uygulanırken gerçekleştirilen ve planlanan ile gerçek etkinlikler arasındaki uyuma bakılır. İhtiyaç ve fırsatları belirlemeye yardımcı olan deneysel veriler toplanır. Sürecin değerlendirilmesi aşaması programın uygulanması esnasında gerçekleştirilir ve planlanan ile uygulanan etkinlikler arasındaki farka bakılır (Erden, 1998). “ Üç tür stratejiyi içerir. Bunlardan ilki; uygulamadaki eksiklikleri öngörme ve ayırt etme, ikincisi; karar için gerekli veri ve bilgiyi toplama, üçüncüsü; uygulanan yöntemleri kaydetmedir. Süreç değerlendirmesinde aktiviteler takip edilir, belgelenir ve değerlendirilir” (Özaltaş Serçek, 2014).

Ürünün Değerlendirmesi: Programın ürünü hakkında veri toplanarak, beklenen ürün ile gerçek ürünün karşılaştırılması esasına dayanır. Bu değerlendirme ile uygulanan programın devam edip etmeyeceği veya nasıl değişikliklere uğratılması gerektiği hakkında bilgi verir. Ürün değerlendirmede ise programın amacına ne derece ulaşmış olduğu noktasında ve elde edilen çıktılar doğrultusunda program üzerinde bir düzenlemeye gidilip gidilmeyeceğine dair karar verilir. Ürün değerlendirme program hakkında alınan kararların kontrolünü sağlamaktadır. Değerlendirme sonucunda uzmanların programa devam etme ya da programda güncellemeler yapılması konusunda karar vermelerini sağlayacak bilgiyi vermektedir (Kandaz-Gelen, 2015).

Literatür taraması sonucu Türkçe öğretimine yönelik yapılan çalışmaların daha çok öğrenci başarısını etkileyen etkenler üzerine odaklandığı, program değerlendirme çalışmalarının ise yenilenen programın önceki programlarla karşılaştırılması şeklinde yapıldığı sonucuna varılmıştır. Bu değerlendirme çalışmalarının belli bir program değerlendirme modeli çerçevesinde yapılmadığı görülmektedir. Türkçe öğretim programının amacı, öğrencilerin hayat boyu kullanabilecekleri dil becerilerini (dinleme, konuşma, yazma, okuma) ve zihinsel becerileri kazanmaları, bu becerileri kullanarak kendilerini bireysel ve sosyal yönden geliştirmeleri, etkili iletişim kurmalarını sağlamaktır (MEB, 2017). Türkçe öğretim programının amacına bakıldığında programın sonuç odaklı olmaktan ziyade süreç odaklı olduğu görülmektedir. Zira ana dilin kazanılması ve günlük hayatta kullanılması

UMEK-2022

bir süreci gerekli kılmaktadır. Bundan dolayı programın kapsamlı bir şekilde (Bağlam, girdi, süreç) değerlendirilmesi adına Stufflebeam'in CIPP modeli temel alınmıştır.

Kaynakça:

1. Abuammar R. J. (2018). Yabancılara Türkçe Öğretiminde Program Sorununun Öğretim Sürecine Yansıması.
2. Altınsoy T. & Küçüksüleymanoğlu R. (2017). 5. Sınıf Müzik Dersi Öğretim Programının Stufflebeam'in Cipp Modeli'ne Göre Değerlendirilmesi. *Uluslararası Hakemli İnsan Ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 6(1): 11-36
3. Aydın S. & Şentürk Ş. & Duran V. (2018). Okul Öncesi Programının Stufflebeam Bağlam, Girdi, Süreç Ve Ürün Modeline Göre Değerlendirilmesi
4. Bloom, B.S., J.T. Hastings and G.F. Maduas. (1971). Handbook on Formative and Summative Evaluation of Student Learning. New York: Mc Gravv Hill Book Co
5. Çağlayan, B. "Eğitim Programlarının Değerlendirilmesi ve Uygulamadan Bir Örnek" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2002.
6. Demirel, Ö. (2007). Eğitimde Program Geliştirme, Ankara: Pegem A Yayıncılık.
7. Dinçer, B. (2013). 7. Sınıf İngilizce öğretim programının Stufflebeam'in bağlam-girdi-süreç-ürün (CIPP) modeline göre değerlendirilmesi. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.
8. Dinçer, B. (2013). 7. Sınıf İngilizce Öğretim Programının Stufflebeam'in Bağlam-Girdi-Süreç-Ürün (CIPP) Modeline Göre Değerlendirilmesi (Doktora Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
9. Erden, A. M. (1998). Eğitimde program değerlendirme. Ankara: Anı Yayıncılık.
10. Ertürk, S. (1994). Eğitimde Program Geliştirme. Meteksan A. Ş., Ankara
11. Eşen, F. (2005) Eğitimin Sosyal Faydaları: Türkiye-ab Karşılaştırması, Milli Eğitim üç aylık eğitim ve sosyal bilimler dergisi, Yaz, Sayı:137.
12. Eviren, Ö. (2017). Eğitim değerlendirme modelleri. *Sınırsız Eğitim ve Araştırma Dergisi* 2(3), 57- 76.
13. Fer, S. (2000). "Modüler Program Yaklaşımı ve Bir Öneri". *Milli Eğitim Dergisi*, 147, 2000: 21-37.
14. Gökmenoğlu, T. (2014). Geniş açı: modeller ve yaklaşımlar açısından Türkiye'de program değerlendirme çalışmaları. *Uluslararası Eğitim Programları ve Öğretim Çalışmaları Dergisi* 4(7), 55-70.
15. Kandaz Gelen, N. (2015). Spor yöneticiliği eğitim programının CIPP değerlendirme modeli ve spor yönetimi akreditasyon komisyonu standartlarına göre yeterliliği. (Yayınlanmamış doktora tezi) . Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu.
16. Kayhan E. & Gürol M. (2019). Türkçe Öğretim Programı (2017)'nin Stufflebeam'in (CIPP) Modeline Göre Değerlendirilmesi. *Türkiye Eğitim Dergisi* Cilt 4, Sayı 1, s. 48-67.
17. Kısakürek, M. A. (1983). "Eğitim Programlarının Hazırlanması ve Geliştirilmesi". *H.Ü. Eğitim Bilimleri Dergisi*, 16, 1, 1983: 217-220.
18. Korkmaz, İ. "Yeni İlköğretim Programının Öğretmenler Tarafından Değerlendirilmesi", *Ulusal Sınıf Öğretmenliği Kongresi Bildiri Kitabı*, Ankara, 2006.
19. MEB. (2017). Türkçe Dersi Öğretim Programı (1-8. Sınıflar). Talim Terbiye Kurulu: Ankara.
20. Nigel N. (1998). "Curriculum Evaluation Revisted", *Cambridge Journal of Education*, 28, 2, 1998: 207-219.
21. Oliva, P. F. (1992). *Developing the Curriculum*. Third Edition, New York, Harper Collins Publishers,
22. Ornstein, A. C., & Hunkins, F. P. (2018). *Curriculum: Foundations, principles and issues*. Boston: Allyn and Bacon.

UMEK-2022

23. Ornstein, A.C. & Hunkins, F.P. Curriculum (1988). : Foundations, principles and issues, New Jersey: Prencite Hall
24. Özaltaş Serçek, G. (2014). Önlisans turizm eğitim programının CIPP modeline göre değerlendirilmesi (Yayınlanmamış doktora tezi). Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.
25. Posner, G. (1995). Analyzing The Curriculum. Mc.Graw Hill Inc, -New York
26. Robinson, B. (2002). The CIPP approach to evaluation. COLLIT Project. 4 May 2002.
27. Stufflebeam, D. L. (1971). The relevance of the CIPP evaluation model for educational accountability. Retrieved May 12, 2020, from <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED062385.pdf>
28. Stufflebeam, D.L. (1983) The CIPP Model for Program Evaluation. In: Madaus, F.F., Scriven, M. and Stufflebeam D.L., Eds., Evaluation Models: Viewpoints on Educational and Human Services Evaluation, Kluwer, Norwell, 117-141.
29. Stufflebeam, D.L. (2003) The CIPP Model for Evaluation. Kellaghan, T. & Stufflebeam, D.L. (Ed.), International Handbook of Educational Evaluation içinde (s.31-62). The Netherlands: Kluwer.
30. Stufflebeam, D. L. (1987). The CIPP Model for Program Evaluation, Boston, Nijhoff Publishing,
31. Turan Y. (2016), 11'inci Sınıf Havacılık İngilizce Programının Stufflebeam'in Cipp (Bağlam-Girdi-Süreç-Ürün) Modeli Kapsamında Değerlendirilmesi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi
32. Üdüm D. K. & Bal A. P. (2021). Lise Matematik Öğretim Programını Değerlendirmeye Yönelik Bir Ölçek Geliştirme Çalışması: CIPP Modeli. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 23 Sayı 2
33. Uşun, S. (2012). Eğitimde Program Değerlendirme Süreçler Yaklaşımlar ve Modeller. Ankara: Anı.

УДК: 37.0

Сейитбекова С. С.,
Дыйканбаева Т.Т.,
Сабилова В. К.,
e-mail: sabirova_venera@mail.ru
ОшГУ, Кыргызстан

МЕТОД НОВИЗНЫ В СИСТЕМЕ КОММУНИКАТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ КУЛЬТУРЕ

Настоящая статья посвящена принципам создания системы коммуникативного обучения иноязычной культуре. Выдвижение иноязычной культуры в качестве цели обучения ставит вопрос о необходимости создания новой методической системы, способной обеспечить достижение этой цели наиболее эффективным и рациональным путем. В настоящее время совершенно ясно, что такая система может быть построена только на коммуникативной основе. Коммуникативность предполагает построение процесса обучения как модели процесса общения. Путь к общению на иностранном языке лежит только через общение, специально организованное таким образом, чтобы происходило постепенное овладение речевым материалом. Именно обучение в адекватных условиях будет способствовать переносу речевых навыков в различные ситуации общения.

Эффективность обучения находится в прямой зависимости не только от того, сколько говорят, слушают и читают учащиеся. Важно учитывать, как и что они говорят, слушают и читают. В активизации мыслительной деятельности учащихся и заключается один из основных резервов повышения эффективности обучения, а также и устранения перегрузки школьников, причиной которой часто является не объем усваиваемого материала, а механическая, бессмысленная

УМЕК-2022

работа на уроке. Поэтому упражнения в любом виде речевой деятельности должны включать в себя в качестве обязательного компонента речемыслительные задачи, естественного разного уровня и разной обучающей направленности. Система коммуникативного обучения иноязычной культуре предлагает использование различного вида опор при обучении лексике, грамматике, монологической и грамматической речи, чтению, аудированию.

Ключевые слова: цель, культура, качество, коммуникация, обучение, воспитание, взаимодействие.

Сейитбекова С. С.,
Дыйканбаева Т. Т.,
Сабирова В. К.,
sabirova_venera@mail.ru,
OshMU, Кыргызстан

ЧЕТ ЭЛДИК МАДАНИЯТТЫ КОММУНИКАТИВДИК ОКУТУУ СИСТЕМАСЫНДАГЫ ЖАҢЫЛЫК МЕТОДУ

Бул макала чет элдик маданиятты коммуникативдик окутуу системасын түзүү принциптерине арналган. Чет тил маданиятын билим берүүнүн максаты катары көрсөтүү бул максатка эң натыйжалуу жана сарамжалдуу түрдө жетишүүнү камсыз кыла ала турган жаңы методикалык системаны түзүү зарылчылыгы жөнүндө маселени коёт. Азыркы учурда мындай система коммуникативдик негизде гана курула тургандыгы толук түшүнүктүү. Коммуникативдүүлүк окуу процессин баарлашуу процессинин модели катары курууну камтыйт. Адекваттуу шарттарда окутуу кеп көндүмдөрүн баарлашуунун ар кыл кырдаалдарына көчүрүүгө өбөлгө түзөт.

Окутуунун натыйжалуулугу окуучулардын канчалык көп сүйлөп, угуп жана окуганына гана түздөн-түз көз каранды эмес. Алар кантип жана эмнени айтып, угуп, окуп жатканын эске алуу маанилүү. Окутуунун натыйжалуулугун жогорулатуунун, ошондой эле мектеп окуучуларына ашыкча күч келүүнү четтетүүнүн негизги резервдеринин бирин окуучулардын ойлоону ишмердигин активдештирүү түзөт, ашыкча күч келүүнүн себеби болуп көп учурда өздөштүрүлүүчү материалдын көлөмү эмес, сабактагы механикалык, маанисиз иштер эсептелет. Ошондуктан кеп ишмердигинин каалагандай түрү боюнча көнүгүүлөр милдеттүү компонент катары ар кандай кандай деңгээлдеги жана ар кандай окутуу багытындагы кеп-ойлоо тапшырмаларын камтышы керек. Чет элдик маданиятты коммуникативдик окутуу системасы лексиканы, грамматиканы, монологдук жана грамматикалык кепти, окууну, угууну үйрөтүүдө ар кандай колдоолорду колдонууну сунуштайт.

Өзөктүү сөздөр: максат, маданият, сапат, коммуникация, окутуу, билим берүү, өз ара аракеттенүү.

Seyitbekova S. S.,
Dyikanbaeva T. T.,
Sabirova V. K.,
Osh State University,
e-mail: sabirova_venera@mail.ru, Kyrgyzstan

THE METHOD OF NOVELTY IN THE SYSTEM OF COMMUNICATIVE TEACHING OF A FOREIGN CULTURE

This article is devoted to the principles of creating a system of communicative teaching of foreign language culture. The promotion of a foreign language culture as the goal of education raises the question of the need to create a new methodological system that can ensure the achievement of this goal in the most efficient and rational way. Nowadays it is quite clear that such a system can only be built on a communicative basis. Communication assumes the construction of the learning process as a model of the communication

UMEK-2022

process. The path to communication in a foreign language lies only through communication, specially organized in such a way that a gradual mastery of speech material occurs. It is training in adequate conditions that will facilitate the transfer of speech skills to various communication situations.

The effectiveness of teaching is directly dependent not only on how much students speak, listen and read. It is important to consider how and what they say, listen and read. One of the main reserves for increasing the effectiveness of teaching, as well as eliminating the overload of schoolchildren, which is often caused not by the volume of assimilated material, but by mechanical, meaningless work in the classroom, is to activate the mental activity of students. Therefore, exercises in any kind of speech activity should include, as an obligatory component, speech-thinking tasks of different natural levels and different teaching orientations. The system of communicative teaching of foreign language culture offers the use of various types of supports in teaching vocabulary, grammar, monologue and grammatical speech, reading, listening.

Key words: *purpose, culture, quality, communication, training, education, interaction.*

Введение. Выдвижение иноязычной культуры в качестве цели обучения ставит вопрос о необходимости создания новой методической системы, способной обеспечить достижение этой цели наиболее эффективным и рациональным путем. В настоящее время совершенно ясно, что такая система может быть построена только на коммуникативной основе. Известно, что содержание и характер системы обучения определяются прежде всего теми исходными положениями, которые выступают в качестве ее методических методов.

Материал и методы исследования. Рассмотрим сущность методов, которые могут быть положены в основу создания системы коммуникативного обучения иноязычной культуре.

Метод новизны. Издавна сложилось мнение, что для овладения иностранным языком необходимо постоянное повторение и обильное заучивание. В основу коммуникативного обучения должно быть положено представление о том, что повторение – это повторное использование материала в изменившихся условиях, а запоминание (причем запоминание произвольное) есть побочный продукт речемыслительной деятельности. Стратегия повторения без заучивания и составляет ядро принципа новизны. Его воплощению служат следующие аспекты.

а) Новизна условий формирования речевых навыков.

При обучении говорению эта новизна может быть обеспечена постоянной сменой речевых задач, функций говорящего, вариативностью речевого материала, при формировании грамматических навыков – новой наполняемостью и трансформации речевых образцов, при формировании лексических навыков – постоянной комбинируемостью лексических единиц в новых сочетаниях. Именно вариативность обеспечивает гибкость навыка и как следствие формирование способности к его переносу в различные ситуации общения.

При обучении чтению новизна условий формирования рецептивных навыков может быть реализована через комплекс специальных упражнений (чтение расширяющихся синтагм, содержательная идентификация и др.) и неспециальных упражнений (работа с функционально-смысловыми таблицами, логико-смысловыми картами обсуждения проблем и др.), а также через многократную вариативность и трансформацию речевых единиц в микротекстах-высказываниях и новизну самих микротекстов-высказываний.

б) Новизна условий развития речевого умения.

При обучении говорению эта новизна может быть реализована с помощью речевых упражнений и обеспечена постоянной вариативностью таких компонентов ситуации, как стратегия и тактика говорящего (слушающего), система взаимоотношений собеседников, их число, состав, характеристика (их индивидуальные свойства), событие, меняющее взаимоотношения собеседников, предмет обсуждения и т.д. Ни одна речевая ситуация при развитии умения не должна повторяться дважды в одном и том же виде. Только в таком случае

UMEK-2022

умение будет динамичным, высказывание продуктивным, а речевая деятельность говорящего адекватной любой новой ситуации.

При обучении чтению новизна условий развития рецептивного умения может быть реализована через комплекс трансформированных текстов, каждый из которых строится на том же материале, но является иным по содержанию. Учащийся читает весь комплекс, что будет способствовать развитию умения читать любой новый текст.

в) Новизна содержания (трансформативность) текстов.

Эта новизна может быть обеспечена использованием для чтения и аудирования материалов о стране изучаемого языка, а также тех сведений о своей стране, которые могут заинтересовать учащихся данного возраста. Прочитав такие тексты, школьники смогут обмениваться на уроке новой информацией. Новизна содержания должна быть такого уровня, чтобы учащиеся испытывали острое желание «почитать» учебник иностранного языка.

г) Новизна других аспектов процесса обучения.

Во-первых, это новизна форм уроков, типология которых должна быть различной для начальной, средней и старшей ступеней.

Во-вторых, это новизна приемов и видов работы. Один и тот же вид работы может варьироваться в зависимости от условий обучения, имеющихся в распоряжении учителя средств обучения, целей обучения.

В-третьих, это новизна организованных форм работы (групповое общение, парная работа, коллективная речевая деятельность во всех видах).

В-четвертых, это смена речевых партнеров, приглашение учащихся из разных классов, комбинирование пар, групп и т.д.

В заключительной части нашей статьи отметим, что в ней мы попытались дать общее представление о методах создания новой системы обучения иностранным языкам в средней школе. Потребность в такой системе достаточно остро ощущается особенно в настоящее время.

Рассмотренные в статье методы лежат в основе коммуникативного метода, который в течение ряда лет разрабатывается коллективом кафедры методики обучения иностранным языкам. Именно логика разработки коммуникативного метода привела нас к необходимости выдвижения иноязычной культуре в качестве цели обучения иностранным языкам в средней школе.

Результаты. Как показали многочисленные исследования, коммуникативный метод в силу своей сущности позволяет обеспечить не только усвоение иностранного языка как средства общения, но и развитие всесторонних качеств личности учащихся. Все это дает нам основание рассматривать коммуникативный метод в качестве наиболее адекватного средства обучения школьников иноязычной культуре. Коммуникативный метод и является той методической системой, которая положена нами в основу создаваемых учебников по иностранным языкам для средней школы.

Речемыслительная активность может поддерживаться и такими формами работы учеников на уроке, как парная, групповая, индивидуальная. При этом индивидуальную работу следует понимать как самостоятельное (хотя и под руководством учителя) преодоление учащимися трудностей в решении речемыслительных задач.

При этом речемыслительная направленность может иметь место на уроке только в том случае, если будут разработаны средства обучения, позволяющие учащимся не только всесторонне и полно выражать свои мысли на иностранном языке по обсуждаемым проблемам, но и усваивать новый речевой материал. Попыткой создания таких средств являются логико-смысловые карты обсуждения проблем, функционально-смысловые

УМЕК-2022

таблицы, грамматические функциональные схемы, функциональные опоры для диалогического общения и др.

В процессе преподавания иностранных языков в Кыргызстане в настоящее время наблюдается период пересмотра целей, задач и методов обучения в связи с вхождением в мировое сообщество, что, в свою очередь, приводит к изменению как общей методологии, так и конкретных методов, и приемов в теории и практике преподавания иностранных языков. В современном обществе именно практическое владение иностранным языком является основной целью не только языкового, но и любого образования, так как растет потребность в специалистах в различных областях знания, практически владеющих одним или несколькими иностранными языками. Поэтому основной целью обучения иностранному языку является формирование языковой личности, которая готова к реальному, продуктивному общению с представителями иных культур на различных уровнях и в различных сферах жизни. На первый план выступает необходимость вербального обеспечения межкультурной коммуникации (установление личных контактов, ведение телефонных разговоров, обмен корреспонденцией, проведение презентаций, совещаний и собраний, переговоров, участие в конференциях и семинарах). Язык – главный выразитель самобытности культуры – одновременно является и главным посредником в межкультурном коммуникационном процессе.

Таким образом, говорящий на иностранном языке должен не только правильно формулировать мысли на иностранном языке, но и соблюдать культурные нормы, принятые у носителей изучаемого языка. Осваивая язык, обучающийся должен проникнуть и в иную систему ценностей и жизненных ориентиров и интегрировать ее в собственную картину мира. В зависимости от того, насколько адекватно осознают люди ценности своей культуры и сопоставляют их с ценностями культур других народов, определяется и благополучие данного народа. В связи с этим особую важность приобрел интегративный подход к обучению иностранным языкам в контексте диалога культур. Диалог культур предполагает, что взаимодействие различных картин мира, представляемых коммуникантами, включает их логику, мышление, ценностные смыслы и не блокируется, а стимулируется посредством взаимопонимания, толерантности, позитивного отношения.

Многочисленные исследования вопросов взаимодействия культур свидетельствуют о том, что содержание и результаты многообразных межкультурных контактов во многом зависят от способности их участников понимать друг друга и достигать согласия, которое главным образом определяется этнической культурой каждой из взаимодействующих сторон, психологией народов, господствующими в той или иной культуре ценностями. В культурной антропологии эти взаимоотношения разных культур получили название «межкультурная коммуникация», которая означает обмен между двумя и более культурами и продуктами их деятельности, осуществляемый в различных формах. Этот обмен может происходить как в политике, так и в межличностном общении людей в быту, семье, неформальных контактах.

Отношения являются межкультурными, если их участники не прибегают к собственным традициям, обычаям, представлениям и способам поведения, а знакомятся с чужими правилами и нормами повседневного общения. Для межкультурной коммуникации необходима принадлежность отправителя и получателя сообщения к разным культурам. Для нее также необходимо осознание участниками коммуникации культурных отличий друг друга. По своей сущности межкультурная коммуникация – это всегда межперсональная коммуникация в специальном контексте, когда один участник обнаруживает культурное отличие другого.

Известно, что общение происходит на трех уровнях: коммуникативном, интерактивном и перцептивном.

UMEK-2022

Коммуникативный уровень представляет собой контакт посредством языка и культурных традиций, характерных для той или иной общности людей. Результатом этого уровня взаимодействия является взаимопонимание между людьми.

Интерактивный уровень –это общение, учитывающее личностные характеристики людей. Оно приводит к определенным взаимоотношениям между людьми.

Перцептивный уровень дает возможность взаимного познания и сближения людей на этой рациональной основе. Он представляет собой процесс восприятия партнерами друг друга, определение контекста встречи. Перцептивные навыки проявляются в умении управлять своим восприятием, «читать» настроения партнеров по вербальным и невербальным характеристикам, понимать психологический эффект восприятия и учитывать их для снижения его искажения.

Как показали многочисленные исследования, коммуникативный метод в силу своей сущности позволяет обеспечить не только усвоение иностранного языка как средства общения, но и развитие всесторонних качеств личности учащихся. Все это дает нам основание рассматривать коммуникативный метод в качестве наиболее адекватного средства обучения школьников иноязычной культуре. Коммуникативный метод и является той методической системой, которая положена нами в основу создаваемых учебников по иностранным языкам для средней школы.

Необходимым условием коммуникативного взаимодействия является коммуникативная компетенция, под которой понимается владение несколькими видами общих знаний, разделяемых коммуникантами. Они складываются, во-первых, из знаний собственно символической системы, в рамках которой происходит коммуникация, и, во-вторых, из знаний об устройстве внешнего мира. Знания о внешнем мире состоят из личного опыта индивидуума, базовых, фундаментальных знаний о мире, имеющихся у всех людей, и всех остальных знаний, которыми люди обладают вследствие своей принадлежности к различным национальным, этническим, социальным, религиозным, профессиональным и другим группам. Учитывая названные факторы коммуникативного процесса, Совет Европы ещё в 1986 г. выделил шесть компонентов в понятии «коммуникативная компетенция», которые необходимо учитывать в процессе обучения: языковая компетенция – «способность воспроизводить и интерпретировать значащие высказывания, строящиеся в соответствии с правилами языка и выражающие их общепринятое значение»; дискурсивная компетенция – «способность использовать приобретенные стратегии в построении и интерпретации текста»; социолингвистическая компетенция – «отбор таких способов, при которых выбор языковых форм определяется такими условиями, как окружение, отношение между партнерами коммуникации, коммуникативное намерение и т.д.»; стратегическая компетенция – «способность использовать коммуникативные стратегии разного рода для преодоления трудностей в коммуникации»; социокультурная компетенция – «существенная способность к правильному и подходящему использованию языка, а также условие для расширения коммуникативного горизонта учащегося помимо того, который соответствует его языковой общности»; социальная компетенция – «предполагает наличие желания и умения взаимодействовать с другими и отличается от других компонентов тем, что она в меньшей степени ориентирована на языки в большей степени касается личности учащегося».

Таким образом, успешная межкультурная коммуникация предполагает наряду с владением иностранным языком еще и умение адекватно интерпретировать коммуникативное поведение представителя иносоциума, а также готовность участников общения к восприятию другой формы коммуникативного поведения, пониманию его различий и варьирования от культуры к культуре. Стратегия сближения инокультурных знаний направлена на

UMEK-2022

предотвращение не только смысловых, но и культурных сбоев в коммуникации. Здесь главная проблема – проблема понимания. При ее решении следует помнить, что язык только инструмент для передачи форм речевого поведения, он лишь создает среду для межкультурной коммуникации. Понимание в межкультурной коммуникации – сложный процесс интерпретации, который зависит от комплекса как собственно языковых, так и неязыковых факторов. Для достижения понимания в межкультурной коммуникации ее участники должны не просто владеть грамматикой и лексикой того или иного языка, но знать культурный компонент значения слова, реалии чужой культуры. Речь идет о том, что реальное употребление слов, реальное речевоспроизводство в значительной степени определяется знанием социальной и культурной жизни говорящего на этом языке речевого коллектива. Язык не существует вне культуры, т. е. вне социально унаследованной совокупности практических навыков и идей, характеризующих наш образ жизни. Поскольку в основе языковых структур лежат социокультурные структуры, то для активного использования языка как средства общения необходимо как можно глубже знать мир изучаемого языка. Не зная мир изучаемого языка, невозможно освоить язык как средство общения, он может быть освоен лишь как способ хранения и передачи информации, как «мертвый» язык, лишенный живительной почвы – культуры носителя. Этим, кстати, объясняются и неудачи с искусственными языками, так и не получившими широкого распространения и обреченными на умирание. Именно поэтому изучение иностранного языка предполагает усвоение не только плана выражения некоторого языкового явления, но и плана его содержания, т. е. выработку сознания обучающихся понятия о новых предметах и явлениях, не имеющих аналогов ни в их родной культуре, ни в их родном языке. Для этого в преподавание языка необходимо включать элементы страноведения – это создает синтетический вид преподавательской работы, названный лингвострановедческим преподаванием. Для того, чтобы научить иностранному языку как средству общения, нужно создавать обстановку реального общения, наладить связь преподавания иностранных языков с жизнью, активно использовать иностранные языки в живых, естественных ситуациях. Это могут быть научные дискуссии на языке с привлечением иностранных специалистов и без него, реферирование и обсуждение иностранной научной литературы, чтение отдельных курсов на иностранных языках, участие студентов в международных конференциях, работа переводчиком, которая как раз и заключается в общении, контакте, способности понять и передать информацию. Необходимо развивать внеклассные формы общения: клубы, кружки, открытые лекции на иностранных языках, научные общества по интересам, где могут собираться студенты разных специальностей.

Вывод. В настоящее время совершенно ясно, что система обучения может быть построена только на коммуникативной основе, где речемыслительная деятельность обучающихся является важной и основополагающей.

Литература:

1. Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. -М.: ИТДГК Гнозис, 2003, -С. 288.
2. Грушевицкая Т. Г. Основы межкультурной коммуникации: учебник для вузов. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003, - С. 352.
3. Крупнов В. Н. Пути дальнейшего развития перевода. Крупнов В. Н. Билингвистические исследования функционального стиля научной и технической литературы. – Баку, 1974, - С. 735.
4. Леонтович О. А. Русские и американцы: парадоксы межкультурного общения. – Волгоград: перемена, 2002, - С. 435.
5. Национально-культурная специфика речевого поведения/ под редакцией Леонтьева

УМЕК-2022

А. А., Сорокина Ю. А., Тарасова Е. Ф., Ин-т языкознания РАН. -М., 1977, -. 350 с.

6. Персикова Т. Н. Межкультурная коммуникация и корпоративная культура: учебное пособие. -М.: Логос, 2002, -. 225 с.

7. Садохин А. П. Введение в теорию межкультурной коммуникации. -М.: Высшая школа, 2005, - 310 с.

8. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. -М.: Слово, 2000, - 234 с.

УДК: 811.512.154(07)

Наркулова Сааткан
окутуучу,
Кыргыз-Түрк “Манас” университети,
Чет тилдер бөлүмү, Кыргызстан
e-mail: saadat-9@mail.ru

КЫРГЫЗ ТИЛИН ҮЙРӨТҮҮДӨ ЖАЗУУ МАДАНИЯТЫН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН УСУЛ-ЫКМАЛАРЫ (кесиптик багыттагы адистердин мисалында)

Кыргыз тилин үйрөтүүдө жазуу ишмердүүлүгүнүн зарылчылыгы ар дайым болуп келген. Тил үйрөнүүчүлөрдүн тил үйрөнүүгө болгон кызыгуусун жакшыртуу максатында текстти уктуруп, текстти окутуруп, уккан, окуганын сүйлөтүү менен бирдикте жазуу ишмердигин өнүктүрүү да тил үйрөтүүнүн ийгиликтүү жыйынтыктарын берери шексиз. Ошондуктан ар кандай тилди үйрөтүүдө жазуунун ар түрдүү ыкмаларын колдонуп келишүүдө. Бирок азыркы учурда тил үйрөнүүчүлөрдүн жазуу ишмердиги жөн эле тил үйрөнүү үчүн гана керек эмес, аны менен кошо жазуу маданиятын да өнүктүрүү учурдун талабы десек болот. Ар түрдүү кесиптеги адистерге тил үйрөтүүдө жазуу ишмердиги бирдей эмес. Кесиптик багыттагы адистерге тил үйрөтүүдө өзүнүн адистигине жараша жазуу маданиятын да өнүктүрүү зарылдыгы келип чыгууда.

Бул макалада кыргыз тилин үйрөтүүдө ар түрдүү кесиптеги адистердин жазуу маданиятын өнүктүрүүдөгү усул-ыкмалар ачылып берилет.

***Өзөктүү сөздөр:** жазуу маданияты, чыгармачылык, эссе, баяндама, семиотика, дилбаян, ой жүзүртүү.*

Наркулова Сааткан
преподаватель,
КТУ "Манас", кафедра иностранных языков, Кыргызстан
e-mail: saadat-9@mail.ru

МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ РАЗВИТИЯ ПИСЬМЕННОЙ КУЛЬТУРЫ В ОБУЧЕНИИ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ (на примере профориентационных специалистов)

Потребность в письме в обучении кыргызскому языку была всегда. Чтобы повысить интерес к изучению языка необходимо развивать аудирование, чтение, говорение и письмо, все это несомненно, даст хорошие результаты в обучении языку. Поэтому для обучения разным языкам использовались разные методы обучения. Однако сегодня востребовано не просто обучение письму, но и развитие культуры письма. При обучении языкам специалистов разных профессий письменная деятельность не одинакова. Необходимо развивать культуру письма при обучении языку специалистов в соответствии с их специализацией.

В данной статье будут раскрыты методы и приемы обучения кыргызскому языку и развитию

УМЕК-2022

письменной культуры у специальностей разных профессий.

Ключевые слова: культура письма, творчество, сочинение-эссе, изложение, семиотика, сочинение, размышление.

*Narkulova S. M.,
Lecturer Kyrgyz-Turkish Manas University,
Department of Foreign Languages,
Coordinating the Kyrgyz language
e-mail: saadat-9@mail.ru*

METHODS AND TECHNIQUES FOR THE DEVELOPMENT OF WRITTEN CULTURE IN TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE (using the example of career guidance specialists)

There has always been a need for writing in teaching the Kyrgyz language. To increase the interest of language learners in language learning, the development of listening, learning, reading, speaking and writing will undoubtedly give good results in language learning. Therefore, different teaching methods were used to teach different languages. However, today the demand for language learning and writing is not only in language learning, but also in the development of writing culture. When teaching languages to specialists of different professions, the written activity is not the same. It is necessary to develop a culture of writing when teaching language of specialists in accordance with their specialization.

This article will reveal the methods and techniques of teaching the Kyrgyz language in the development of written culture of various specialties.

Key words: culture of writing, creativity, essay, exposition, semiotics, composition, reflection.

Ар түрдүү кесиптин адистерине кыргыз тилин үйрөтүүдө тил үйрөтүүнүн өзгөчө усул-ыкмаларын колдонуу зарылчылыгы бар. Тил үйрөтүүдө угуп түшүнүү, окуп түшүнүү, монолог, диалог формасында сүйлөө кебин калыптандыруу менен бирдикте жазуу ишмердиги да өзгөчө орунду ээлейт. Тил үйрөнүүчү кандай сүйлөсө, ошондой жазат жана кандай жазса, ошондой эле сүйлөө кебин калыптандырат. Сүйлөө кебин калыптандырууга караганда жазуу ишмердигин ийгиликтүү өздөштүргөн тил үйрөнүүчү ошол үйрөнгөн тилин өмүр бою эсинде жакшы сактай алат жана андан ары жогорку деңгээлде өздөштүрүп кетет. Кесиптик багыттагы ар түрдүү адистер тил үйрөнүүдө үйрөнүп жаткан тилди бирдей деңгээлде кабыл ала алышпайт. Алар өздөрүнүн адистиктерине жараша кабыл алуу туюму ар башкача болот. Мисалы, гуманитардык илимдин адистери тилди бат кабыл алышат, алардын эс тутуму ар кандай тексттерди бат өздөштүрөт жана чыгармаларды да тез өздөштүрө алышат. Ал эми так илимдин ээлерине тил үйрөтүүдө, аны менен бирге чыгарманы окутуп-үйрөтүүдө да усулдун башкача формасында, айталы, формула иретинде түшүндүргөндө тилди тез үйрөнгөндүгү практикада жүзүндө байкалууда. Формула түрүндө дегенибиз, мисалы “маңкурт” деген түшүнүктү гуманитардык илимдеги тил үйрөнүүчүлөр романды оңой эле окуп чыгып түшүнүшсө, так илимдин ээлери “маңкурт” деген сөздү формула катары кабыл алып, анын келип чыгуу себептери аркылуу түшүнгөндө гана изги ийгиликтерге жетери маалым болду. Себеби сөздүн маанисин талдоого алып түшүнгөндө, адамдын кантип маңкуртка айланганын так билиш үчүн чыгарманы толук окуганга аракет кылышат да, чыгарманы толук кандуу түшүнүүгө аракеттенип кызыгышат. Ошондуктан чыгарма аркылуу тилди өздөштүрүүдө, эң оболу, кесибине көңүл буруп, андан соң адистердин кабыл алуу туюмуна жараша, окулуп жаткан тексттеги айтыла турган ойду, теманын так маанисин, текст же чыгарма эмне жөнүндө боло тургандыгын алдын ала түшүндүрүп, негизги идеяны формула катары талдап берүү максатка ылайык. Окуганын жана аны кандай түшүнгөнүн жазуунун ар кандай формалары менен текшерип, тил үйрөнүүчүнүн деңгээлин текшерип алуу ийгиликтүү натыйжаларды берери

УМЕК-2022

иштин жүрүшүндө байкалууда. Тил үйрөнүүчүлөрдүн өтүлгөн темаларды кандай кабыл алып жатканын сүйлөө кеби менен гана текшерип алуу жетишсиз, себеби кээ бир студенттер элдин алдында тартынбай өз оюн ачык айта алышат, ал эми, практика көрсөткөндөй, көпчүлүгү жазуу жүзүндө гана өз оюн жеткире алышат жана тил үйрөтүп жаткан окутуучу да студенттеринин теманы кандай кабыл алып жатканын, кандай деңгээлде бара жатканын баамдай алат. Тил үйрөнүүчүлөр сүйлөө кебинде ката сүйлөсө да, мимика, жест аркылуу өз оюн билдире да, жеткире да алышат. Жазуу ишинде тил үйрөнүүчү, биринчиден, орфографиялык туура жазууну өздөштүрөт, экинчиден, өтүлүп жаткан теманын маанисин так ачып бере алат. Сүйлөп жатканда айтайын деген кээ бир ойлору унутулуп калышы мүмкүн, ал эми жазууда аны кайра-кайра окуп чыгып, оңдоп-түздөп, калып калган ойлорун кошуп толуктап жазып, түшүнүгүн кеңири мааниде ачып берет. Мисалы, эссе, баяндама, дилбаян жазганда өз ойлорун толук ачып бере алышат, жада калса, философиялык жаңыча көз жүгүртүүгө да жетишет. Демек, жазуу – туура сабаттуу жазууга, туура так жазуу – маанини ачып берүүгө, так ачылган маани – ойду туура жеткирүүгө, туура, так жеткирилген ой – маалыматты туура түшүнүүгө алып келет, туура түшүнүү – туура чечим чыгарууга өбөлгө түзөт. Тил үйрөнүүчүлөрдүн жазуу ишмердигин ишке ашыруу менен бирге алардын жазуу маданиятын калыптандырууга болот. Профессор С. Рысбаев жазуу маданияты боюнча мындай дейт: *“Бүгүнкү күндө эне тилин окутууда тил маданияты жана кеп маданияты деген терминдерди кеңири колдоно баштадык, ал эми «жазуу маданияты» деген түшүнүктү анчейин баалабай, эсибизге албай, ал тургай, андай терминди да такыр эле пайдаланбай келебиз. Жазууга коюлуучу бардык талаптардын жыйындысы – жазуу маданияты болорун эстен чыгарбоо зарыл.* Ошону менен катар С. Рысбаев Ж. Энтериевдин *“Окуу жана таза жазуу”* аттуу эмгектеринде анын илимий-практикалык проблемалары бир топ деңгээлде чечмеленгенин (1989), орус методисти В. В. Воропкова окуучунун жазуу сабаттуулугун калыптандыруу боюнча баалуу пикирлерин айтканын белгилейт [2]. К. Д. Ушинский окуу иши менен жазуу ишин байланыштырууну, ал эми Я. А. Коменский жазуу ишин оболу таза, кооз, андан соң тез жана туура жазуу керектигин сунушташкан”, – дейт С. Рысбаев.

Чоротегин Тынчтыкбек: *“Жазма маданият”* дегенде, биз өзүбүздүн алфавитибиз менен байланыштуу сөз кылып, муундан муунга өткөрүп келген мурасыбыз бар экендигин баса белгилешибиз керек”, – дейт [8].

Жазуу бул – адамдын эң улуу табылгасы жана маданияттын эң зор ийгиликтеринин бири, жер жүзүндөгү цивилизация жазуунун жаралышы менен тыгыз байланышта өнүккөндүгү, жазма тилде илим-билимдин кенчи сакталгандыгы тууралуу изилдөөчү Н. А. Усубалиева да баса белгилейт [7].

Азыркы учурда кесиптик багыттагы адистер иш алып барууда жөн гана маданияттуулукту, сылыктыкты жана этикеттерди билүү менен гана чектелбеши керек. Ар бир кесиптин ээлери өзүнүн ишин мыкты алып баруу үчүн ар түрдүү тармакта иш жүргүзгөндүктөн, айткан сөзү да жогорку деңгээлде, сүйлөгөндө муютуп сүйлөө сапатына ээ болууга умтулуусу керек. Ал эми жакшы сүйлөө үчүн, албетте, жазууну мыкты өздөштүрүүсү абзел. *«Оозеки кеп аркылуу үн жеткен жерге чейин гана пикир алышууга мүмкүнчүлүк бар. Жазуу болсо дүйнөнүн бир бурчунан экинчи бурчуна, бир убакыттан экинчи мезгилге, доордон доорго жетүүчү мүмкүнчүлүккө ээ»* [7].

Ошонун негизинде учурда жогорку окуу жайларда ар түрдүү кесиптин адистерине кыргыз тилин үйрөтүүдө өзгөчө усул-ыкмаларды колдонуу зарылчылыгы келип чыгат. Тил үйрөтүүдө угуп түшүнүү, окуп түшүнүү жакшы жазууга өбөлгө түзөт. Студенттин өз алдынча чыгармачыл ой жүгүртүүсүн калыптандыруу, өз оюн жазууда туура, так билдирүү жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү – кыргыз тилин үйрөтүүдөгү негизги максаттардын бири.

Кесиптик багытта окуган студенттердин жазуу ишмердигинде кандай тоскоолдуктар

УМЕК-2022

бар? Студенттердин кебинде кездешүүчү төмөндөгүдөй көйгөйлүү маселелер бар. Алардын ичинен бир нече көйгөйлөрдү айта кетели:

- жөнөкөй сүйлөмдөрдөн түзүлгөн кеп;
- грамматикалык жактан сүйлөмдү туура кура албоо;
- кептин жардылыгы;
- сөздүк байлыктын жетишсиздиги;
- адабий нормага кирбеген, ылайык эмес жаргон сөздөрдү көп колдонуу;
- суроону акыл калчап, маңыздуу, түшүнүктүү, туура бере албагандык;
- жооптордун кыскалыгы;
- диалог кура албагандык;
- монологду ырааттуу сүйлөп бере албагандык;
- чечендик өнөрдүн толук жоктугу;
- уккан, көргөнүн ирети менен айтып бере албагандык;
- окуяга терең ой жүгүртө албагандык, жыйынтык чыгара албагандык ж. б.

Тил үйрөнүүдө билген лексикалык каражаттардын жардамы менен сүйлөм, сүйлөмдөн кыскача тексттерди жазуу менен, жөнөкөйдөн татаалга карай иш жүргүзүүгө болот.

Алгач, текст менен иштөөнүн жолдорун кантип бышыктаса болот?

- Окуу үчүн кептик тапшырманы аныктап алуу;
- Студенттердин адистигине жараша мотивация берүү;
- Жаңы сөздөр аркылуу текстке багыттоо;
- Текстти адистик кесибине жакындатуу, окшоштуктарды табуу;
- Ой жүгүртүүсүн өстүрүү;
- Тапкычтыкка тарбиялоочу көнүгүүлөрдү иштетүү;
- Сөздүк корун байытуу үчүн жазуу тапшырмалары;
- Кептик, тилдик кыйынчылыктарды кыскартуучу жазуу ишмердигин өнүктүрүү ж.

б.;

Кесиптик багыттагы студенттерге тил үйрөтүүдө жазуунун ар кыл түрлөрү менен иш алып баруудагы бир нече мисалдарды келтирип көрөлү. Мисалы, эссе жазуу ишин кантип жүргүзсө болот? Илимий булактардагы маалыматтарга таянсак, «эссе» сөзү француз тилинен алынган жана ал *essae*- «аракет, киришүү, тажрыйба» деген түшүнүктү билдирет. Эссе жанры – чыгармачылыктын бардык эле жанры сыяктуу адамдын ички толгонуусун, ой чабытын чагылдырган, логикасын өстүргөн эркин жазылуучу чыгарманын бир түрү. Эссени адегенде ишке орношуу кезинде жазылуучу маалымат алуучу иш кагазы катары, кеңири формада жазылган резюме сыяктуу колдонуп, ишке жаңыдан орношуп жаткан адам өзүнүн адистик билими, кесиптик жөндөмү, алдыдагы планы, ишти жүргүзүүдөгү ыкмалары, жетишер ийгиликтери тууралуу платформасы катары жазышканы жөнүндө проф. С. Рысбаев баса белгилейт [9].

Эссе жазуу үчүн окуялуу бир текстти же чыгарманы окуп чыгып, талкууга алып, ал көйгөйлүү маселелерди кантип чечүү жолун табуу тууралуу студенттерге алдын ала маалымат берүү жакшы ийгиликтерге алып келет. Чыгарманы талкуулаганда кээ бир студент өз оюн так айта алат, кээ бири оюн айта албай калат. Алар чыгармага болгон көз карашын, ички толгонууларын, ички сезимдерин жазуу аркылуу гана билдире алышат. Чыгарманы окуганда ар бир адамдын ою ар башка болот, тактап айтканда, ар кесиптин адистери ар түрдүүчө ой жүгүртүшөт жана кандай ой жүгүртсө, ошондой жазышат. Мисалы, философтор философиялык терендикте, психологдор каармандын психологиялык жактан мүнөздөрүн ачып берүү менен, так илимдер математикалык, химиялык, физикалык жалпылаштыруу жолу менен дүйнөгө болгон жекече көз карашында баяндап, сүрөттөп, ой жүгүртүп же

УМЕК-2022

моделдештирип, эркин тандоосу аркылуу чыгарманы маңыздуу ачып бериши мүмкүн.

Эссе жазууда тил үйрөнүүчү публицистикалык ой жүгүртүү менен коомдун көйгөйлөрүн айкын чагылдыра алат жана анын чечүү жолдорун иликтейт. Демек, эссе жазуу ишмердигин өнүктүрүү – студенттин полемикалык ой жүгүртүүсүн өзгөртүп, жашоого болгон жекече көз караштарын жакшыртат, келечекте өз адистигине жаңы багыт, үмүт берүүгө шыктандырат. Өз ой толгоолорун, пикирин иреттүү баяндоого, түшүнгөнүн сүрөттөп жазып берүүгө машыгат. Эссе жазуу менен студенттер өз тармактарынын мыкты адистери болууга алгачкы кадам ташташат десек болот. Себеби өз адистигинин учурдагы көйгөйлөрү, аларды чечүү жолдору туурасында ой бөлүшүшөт, келечекте тандаган кесиби кандай маанилүү болоруна саресеп салышып, изилдей башташат. Өз адистигинин жашоодо маанилүүлүгү, келечектеги пландары, сунуштарын ортого коюуга өбөлгө түзөт, жаңыча көз карашта талдоого алат. В. Кротов эссе жанрынын ар тараптуу болорун сунуштаган эссе-ой жүгүртүү, эссе-изилдөө, эссе-аңгеме, эссе-мүнөздөмө, эссе-этиюд, эссе-очерк, эссе-эскерүү, эссе-гипотеза сыяктуу формаларын жазууга машыга алышат [9].

КРнын Эл жазуучусу К. Жусуповдун "Ыр сабындагы өмүр" деген эссеси жөнүндө Түгөлбай Сыдыкбеков мындай дейт: "Кеңеш Жусупов улуу акын тууралуу баянын жөн гана фактыларды келтирип, цифраларды айтуу үчүн жаза салган эмес, китепти окуп, ар бир окурман анын башкы каарманы Алыкул Осмонов менен өзүн салыштырат, өзүнө өрнөк издейт, эмне үчүн, кандай максатта жашап жатканын аңдап билүүгө жол табат" [11].

Андан сырткары, кесиптик багыттагы тил үйрөнүүчүлөрдү жазуу ишмердигине сөздүн лексикалык маанисин, окуган чыгармасын семиотикалык белгилер аркылуу өркүндөтүү да чоң жетишкендиктерге өбөлгө түзөт. 1) Мисалы, "кол" деген сөздү карап көрөлү: *кол- (мүчө), кол акы, кол ал-, кол алдында, кол алыш, кол ара, кол астында, кол арага жароо, кол-аяк, кол бала, кол барбоо, кол башы, кол берүү, кол булга, кол-бут, колго ал, колго алуу, колго түшүү, колдон алдыруу, колдон берүү, колдон келет, колдон келүү, колдон суурулуу, колдон талашуу, колдон уруктандыруу, колдон чыгаруу, колдон-колго, колду байлоо, колду кароо, колдун кириндей, кол бакыр (фольк.), колдун кычуусун кандыруу, кол жазма, кол жалга-, кол жоолук, кол жуу-, кол ийрисине тартуу, кол кабыш, кол кайруу, кол кайтар-, кол кайыр- кол канатуулар (зоол.), кол кап, кол кармашуу, кол кароо, кол катык (камыр жөн.), кол кашык, кол кесер, кол кой-, кол коюу, кол көтөр, кол куушур-, кол куушуруу, кол саат, кол өнөрчү (дагы 18 түрү бар) ж. б. [3: 269].*

2) Ч. Айтматовдун "Ак кеме" повестиндеги үч санын талдоого алып, үч, жети санынын семиотикалык белгилерине токтолууга болот. Кеңешбек Асаналиев мындай дейт: "Кордондо жашагандар үч түтүн; үч эркек; үч аял; бала, дүрбүсү, китеп кабы; үч короо; Сюжет да үч күндүк окуя: портфель алынган күн; мүйүздүү эне келген күн; мүйүздүү эне өлгөн күн. Бул магиялык үчтүктөргө повесттин курамындагы үч жомок: Мүйүздүү Бугу-Эне тууралуу; Чыпалак бала тууралуу; Теңир-Тоо тууралуу жомоктор кошулат. Бала үчүн үч дүйнө бар: бири өзү жашап аткан Жер дүйнөсү; экинчиси – баланы дайыма кызыктарган Асман дүйнөсү; үчүнчүсү – өзү баргысы келген, балык болуп жүргүсү келген Суу дүйнөсү" [5]. Алар жашап турган токойго ургаачы бугу, эркек бугу жана аларды ээрчиген музоо бугу – жалпы үч бугу келет. Эне-Сайдан Бугу-Эне, бала жана кыз болуп «үчөө» аттанып чыккан. Бугу-Эне бала менен кызды үч жыл толгондо Ысык-Көлгө жеткирет. «Анан дагы жетөөнүн бири Кыдыр деп коёт таятам» [1: 47]. "Ошол токой коругунда жашап жаткандардын саны да жетөө: Момун чал, таенеси, Орозкул, Бекей, Сейдакмат, Гүлжамал, бала». Мына ошол үч, жети сандарынын семиотикалык белгилери аркылуу талдап келип, чыгармадагы автордун окурмандарга жеткирейин деген негизги идея мазмунун түшүндүрүүгө болот. «Үч», «жети» саны – ыйыктыктын, салттуулуктун, ишенимдин, касиеттүүлүктүн белгиси. Математика негизги

УМЕК-2022

предмет болгон адистиктерге тил үйрөтүүдө *үч, жети* сандарына басым жасоо, адистигине байланыштуу натуралдык сандар тууралуу да кошумча текст кыстара кетүү тил үйрөтүүдө максатка ылайыктуу жана изги натыйжаларды берүүгө таяныч түзө алат. Ошону менен катар ошол адистиктеги студенттердин сабакка болгон кызыгуусун жандандыруу, тил үйрөтүүгө машыктырууга чоң өбөлгө түзөт. Тил үйрөтүүдө текст, көнүгүүлөрдү семиотикалык белгилер аркылуу анализ жүргүзүү, талдоо тил үйрөнүүчүнүн ой жүгүртүү сезимдерин өнүктүрөт, дүйнө таанымын кеңейтет, ой чабытын тереңдетет, алардын туюу, сезүү, эмоцияларын ачып берет, чыгарманын түпкү маңызын, автордун айтайын деген оюн тереңден иликтөөгө алат, талдайт, изилдейт, ойлонот, тапкычтыкка түрткү берет, өз ой пикирин жаратууда мыкты каражат катары жол ачат, ошону менен бирге тилди бат жана сапаттуу, маани-маңызы менен үйрөнүүнүн жолун табышат.

Мындан сырткары, жазуу маданиятын өнүктүрүүдө ар түрдүү ыкмадагы көнүгүүлөрдү аткаруу, баяндама, дилбаян, тест тапшырмалары, жат жазуунун ар кандай формалары менен иштөө да жазуу маданиятын ар тараптуу өнүктүрүүдө максатка ылайык.

Тилдин бат өздөштүрүлүшү тил үйрөнүүчүлөрдүн үйрөнүшүнө мыкты өбөлгө түзгөн усул ыкмаларды туура жана ар тараптуу колдонууга байланыштуу. Кесиптик багыттагы адистерге кыргыз тилин үйрөтүүдө ар дайым көндүм болгон ыкмаларга таянуу менен адистигине жараша тил үйрөтүү келечектеги жашоосуна да пайдалуу болору шексиз. Макалабызда жазуу маданиятынын бир нече үлгүлөрүн гана кыскача атап өттүк. Инновациялык усул-ыкмалардын негизинде жазуу маданиятынын ар түрдүү жолдорун табуу жана анын жаралышына өбөлгө түзүү, аны олуттуу кароо милдети дагы алдыда, себеби жазуу гана келечек муундун жашоо нугун жеңилдетип, дайыма цивилизациялык өнүгүшүнө жол картасы сыяктуу мыкты өбөлгө түзөрү бышык.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Ак кеме. – Бишкек, 2019.
2. Воропкова В. В. Обучение грамоте и правописанию в I-IV классах вспомогательной школы. –М., 1995.
3. Карасаев Х. К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. -Бишкек, 2009.
4. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения. В 2 т. –М., 1982
5. Муратов А. “Ак кеме” повести тууралуу 10 факты... <https://sputnik.kg/20180407/ak-keme-povesti-tuuraluu-kyzyktuu-10-fakty-1038556725.html>, жаңыланган 14.12.2021
6. Рысбаев С. https://www.kao.kg/images/stories/doc/195_001.pdf., 1-б.
7. Усубалиева Н. А. Окуучуларды жазуу ишмердүүлүгүнө үйрөтүү үчүн окуу китебинин мазмунун модернизациялоонун ролу. // Известия вузов Кыргызстана. -№ 7. -2015.
8. <http://www.science-journal.kg/media/Papers/ivk/2015/7/ivk-2015-N7-182-185.pdf.pdf>
9. Чоротегин Т. https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan/2014/02/140228_history 28-февраль 2014.
10. <https://kutbilim.kg/ru/news/inner/esse-dilbayan-degen-emne-zhana-al-kantip-zhazyilat-ru/> 13.05.2016.
11. <https://kutbilim.kg/ru/news/inner/esse-dilbayan-degen-emne-zhana-al-kantip-zhazyilat-ru/13.05.2016>.
12. <https://sputnik.kg/20200118/kenesh-zhusupovdun-yr-sabyndagy-omur-essesi-tuuraluu-faktylar-1046800168.html> 13:14 18.01.2020.

УМЕК-2022

УДК: 378

*Ткачева С.А., канд. пед. наук, доцент, tkacheva@iksu.kg
Ахмад Насир, магистрант, ahmad-nasir@mail.ru
ИГУ им. К. Тыныстанов, Кыргызстан*

ОСОБЕННОСТИ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ СРЕДСТВАМИ ИНДИЙСКОЙ СУБКОНТИНЕТНОЙ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКИ

В статье авторами рассматриваются изменения в политике, экономике культуры, межнациональных отношениях, религии в конце XX - начале XXI века и их влияние на роль современной субкультуры в формировании нравственной культуры личности.

Также авторами сделан литературный обзор выше указанной проблемы формирования нравственного потенциала личности средствами народной педагогики.

Опираясь на определение Я.И.Ханбикова: «Народная педагогика—область эмпирических педагогических знаний и опыта народных масс, выражающаяся в господствующих в народе воззрениях на цели и задачи воспитания, в совокупности народных средств, умений и навыков воспитания и обучения», авторы попытались раскрыть воспитательный потенциал индийской народной педагогики: традиции, обычаи, пословицы, поговорки, а также особенности воспитательного потенциала индийской семьи.

Таким образом, субкультура индийской педагогики включает в себе знания воспитательного процесса, укоренившиеся в культуре народа и способствующие наилучшему развитию и становлению личности, способной функционировать в данном социуме, а также развитию и укреплению народности, народного сознания у всего этноса в целом.

***Ключевые слова:** нравственная культура, народная педагогика, этнокультура, идеал, мировоззрение личности.*

*Ткачева С. А. пед. илимд. канд., доцент, tkacheva@iksu.kg
Ахмад Насир, магистрант, ahmad-nasir@mail.ru
К. Тыныстанов ат. БИМУ*

ИНСАНДЫН ИНДИЯНЫН СУБКОНТИНЕНТТИК ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАСЫНЫН КАРАЖАТТАРЫ АРКЫЛУУ РУХАНИЙ-АДЕПТИК ӨНҮГҮҮСҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Макалада ХХ кылымдын аягы – ХХI кылымдын башындагы саясаттагы, маданияттагы, экономикадагы, этностор аралык мамилелердеги, диндеги өзгөрүүлөр жана инсандын адеп-ахлактык маданиятынын калыптанышында заманбап субмаданияттын ролуна алардын тийгизген таасири каралган.

Авторлор тарабынан ошондой эле инсандын адеп-ахлактык потенциалын элдик педагогиканын каражаттары менен калыптандыруу маселесине сереп жасалды.

Я. И. Ханбиковдун: "Элдик педагогика – тарбиялоонун максаты жана милдеттерине карата эл арасында үстөмдүк кылган көз караштар түрүндө, тарбиялоо жана окутуунун элдик каражаттары, билгичтиктери жана көндүмдөрүнүн жыйындысы түрүндө туюндурулган эл массасынын эмпирикалык педагогикалык билимдери менен тажрыйбасынын тармагы» деген аныктамасына таянуу менен, авторлор индия элдик педагогикасынын: салттарынын, үрп-адаттарынын, макалдарынын, ылакаптарынын тарбиялык потенциалын, ошондой эле индия үй-бүлөсүнүн тарбиялык потенциалынын өзгөчөлүктөрүн ачып берүүгө аракет жасашты.

Ошентип, индия педагогикасынын субмаданияты элдин маданиятында тамыр алган жана ошол социумда кызмат кылууга, өнүгүүгө жөндөмдүү инсандын мыкты өнүгүшү менен калыптанышына өбөлгө түзгөн тарбия процессинин билимдерин камтыйт.

***Өзөктүү сөздөр:** адеп-ахлак маданияты, элдик педагогика, этномаданият, идеал, инсандык көз караш.*

UMEK-2022

*Tkacheva S. A., Candidate of Pedagogical Sciences, Assistant Professor,
tkacheva@iksu.kg
Ahmad Nasir, Master 1 year of study, ahmad-nasir@mail.ru
K. Tynystanov Issykkul State University
Kyrgyzstan*

PECULIARITIES OF SPIRITUAL AND MORAL DEVELOPMENT OF A PERSON BY MEANS OF INDIAN SUBCONTINENT FOLK PEDAGOGY

The article discusses changes in politics, economics of culture, interethnic relations, religion in the late XX - early XI centuries and their influence on the role of modern subculture in the formation of the moral culture of the individual.

The authors also made a literary review above this problem of the formation of the moral potential of the personality by means of folk pedagogy.

Based on the definition of Ya.I. Khanbikov: "Folk pedagogy is the obstruction of empirical pedagogical knowledge and the experience of the masses, expressed in the dominant views on the goals and objectives of education, in the aggregate of folk remedies, skills and education [2]" They came across revealing the educational potential of Indian folk pedagogy: traditions, customs, proverbs, sayings, as well as features of the educational potential of the Indian family

Thus, the Indian pedagogy subculture contains knowledge of the educational process that are rooted in the culture of the people and contributing to the best development and formation of personality that can function in this society, as well as the development and strengthening of nationality, popular consciousness among the entire ethnic group as a whole.

Key words: moral culture, popular pedagogy, ethnoculture, ideal, worldview of the individual.

Изменения в политике, экономике культуры, межнациональных отношениях, религии в конце XX - начале XXI века вв. породили глубокие противоречия в обществе, которые привели к глубокому кризису в воспитательном пространстве современного общества. Современная молодежная субкультура – порождает отторжение опыта предыдущих поколений, мнения взрослых, приоритет материальных ценностей над духовными, эгоизм и индивидуализм-существенно повлияли на содержание и структуру воспитательной деятельности, что привело к утрате нравственной культуры личности.

Решение этой проблемы в системе образования, может существенно облегчиться, если в основу воспитания нравственной культуры личности поставить ценности родной культуры, прогрессивные традиции народов Кыргызстана, языка с использованием этнопедагогического опыта, формировавшегося веками.

Проблема воспитания нравственности отражена в трудах В.П.Вахтерова, Н.А.Добролюбова, П.Ф.Каптерева, Я.А.Коменского, П.Ф. Лесгафта, Дж. Локка, А.С.Макаренко, И.Г.Песталоцци, Ж.-Ж.Руссо, В.А. Сухомлинского, Л.Н.Толстого, К.Д.Ушинского, Р. Тогора, Дж. Неру, и др., которые представляют значительный интерес и в настоящее время.

Вопросы формирования нравственной культуры личности в контексте национальной культуры освещаются в работах Г.Н. Волкова и таких отечественных педагогов, как: А.Алимбеков, Н.А.Асипова, Р.А.Абдыраимова, Г.А. Акимкулова, Таха Хуссейн и др.

Огромный вклад в развитие нравственного воспитания на основе традиционной народной культуры внёс чешский педагог-гуманист, родоначальник научной педагогики, Ян Амос Коменский. Особую роль в нравственном воспитании детей он отводит семье, о чём пишет в труде под названием «Материнская школа». В своей работе педагог описывает систему семейного воспитания, построенную на принципах народной педагогики. Коменский

УМЕК-2022

считал, что будущее народа напрямую зависит от воспитания личности ребёнка [6].

Знаменитый русский педагог, основоположник педагогической антропологии в России К.Д.Ушинский в статье «О народности в общественном воспитании» отметил, что национальная самобытность народа отражена в фольклорных произведениях. Он провёл анализ и дал характеристику национального воспитания разных народностей и сделал вывод о том, что у каждого народа своя особенная национальная система воспитания. [9]. К.Д.Ушинский считал, что народная педагогика способствует сохранению уникальности народа. По его мнению, народная педагогика развивает в человеке народность, народное самосознание и народный характер.

Вопросом о месте народных традиций в учебно-образовательном процессе занимался великий писатель Л.Н.Толстой. Он писал, что школа хороша только тогда, когда она осознала те основные законы, которыми живет народ [6].

Исходя из выше изложенного, мы приходим к выводу, что наследие каждого народа содержит ценные идеи и опыт воспитания, основанные на изучение и пропаганде национальных культурных ценностей, способной обогатить педагогический опыт есть основа народной педагогики.

А.Э. Измайлов дает следующие определение дефиниции: «Народная педагогика — это совокупность накопленных и проверенных практикой эмпирических знаний, умений и навыков, передаваемых из поколения в поколение преимущественно в устной форме как продукт исторического и социального опыта народных масс [4]».

Близкое этому определение дает также Я.И.Ханбиков: «Народная педагогика—область эмпирических педагогических знаний и опыта народных масс, выражающаяся в господствующих в народе воззрениях на цели и задачи воспитания, в совокупности народных средств, умений и навыков воспитания и обучения [8]».

В этих и других определениях народной педагогики мы находим ряд общих положений. Это—эмпирические знания, опыт масс, совокупность средств, умений и навыков воспитательной практики, бытующих в народе. Таким образом, народная педагогика описывает опыт и относится к средствам и идеям народного воспитания.

Народная педагогика имеет ту особенность, что в ней нет строго сформулированных законов воспитания, систематизированных знаний, точных научных терминов и определений. Это — клад коллективного творчества разных людей многих поколений, народная мудрость, которая накапливается веками. Предметом исследования народной педагогики и является педагогическая культура народных масс, выработанная многовековым опытом человечества и бытующая в народе до наших дней.

В качестве основных средств воспитания народная педагогика использует все компоненты этнокультуры: фольклор, песню, народные художественные промыслы, сказку, пословицы, поговорки, традиции и обычаи. Именно они раскрывают содержание воспитания и обучения личности; основные нравственные правила и идеалы, понимание добра и зла, нормы общения и человеческих отношений; отражают мировоззрение человека через мифологию, религию, предания и поверья; описывают историю народа в виде эпоса, летописей и устного творчества. Народные наставления подчас содержат прямые воспитательные советы, почти полностью соответствующие рекомендациям современных педагогов и педагогических психологов [3].

Воспитательный потенциал для индийской народной педагогики является первой общественной потребностью.

Традиции, обычаи имеют бесценный воспитательный потенциал и несут в себе отображение нравственного потенциала индийского народа, его мировоззрение, идеологию.

УМЕК-2022

"Идеальное воспитание", на которое в древней Индии мог претендовать ребенок исключительно из высшей касты, предусматривает гармонию умственного развития (ясность суждений и рассудочное поведение), духовности (способности к самопознанию), физического совершенства (закаливание, владение собственным телом), любви к природе и прекрасному, самообладания, сдержанности [5].

Народная педагогика формирует полноценные качества личности средствами пословиц и поговорок. Например, пословица предостерегает молодых людей от позора, трусости и предательства. Ведь трусы и предатели — презренные враги Отчизны: «gharkaabhediilankaadhaae» — «Нет хуже огня, чем вышедший изнутри; нет хуже врага, чем вышедший из своей среды»; shairkiaikdinkizindagi, gidarkisosalazindagisebehtar h» — «Трус умирает тысячу раз, а герой только однажды». В мудрых заповедях народной педагогики индии особое место отводится воспитанию у детей дружественного отношения к людям.

Жизненный опыт народа убедил людей в том, что человек не может быть одиноким, он вступает в определенные, и прежде всего дружественные, взаимоотношения с окружающими. Значение дружбы, ее положительное влияние на нравственный облик человека отмечается в ряде индийских народных изречений: «naadaandostsedaanaadushmanbhala» - «мудрый враг лучше глупого друга»

В духовно-нравственном воспитании подрастающего поколения одной из задач родителей является воспитание детей в традициях гостеприимства (mehmannavazi), которое считается главным долгом и честью для индусов в прошлом и в настоящем. Наличие у индусов своеобразного института гостеприимства отмечают почти все исследователи их быта и культуры как в дореволюционное время, так и после революции. Традиции индийского гостеприимства включают в себя угощение. Гостей непременно усадят за стол. Готовить что-то необыкновенное для них вряд ли будут, скорее предложат то, что есть в доме. В Индии принято вегетарианство, поэтому рассчитывать на плотные мясные блюда не стоит. Традиция гостеприимства является одним из важных ценностей у индусов. Поэтому у индусов много пословиц о гостеприимстве. Например, «mehmandarikarna» (Не спрашивай гостя, когда уйдет, спрашивай, когда он в следующий раз придет) — подобные наставления из народной педагогики были известны не только главе семьи, но и всем его детям. Гостей обслуживали не только взрослые, но и дети: помогали спешиться с коня, привязывали коня к коновязи, расседывали и кормили коня. Дети, участвуя в таких семейных мероприятиях (прием и проводы гостей, беседа с гостем и др.), с малых лет социализировались как личности и приобщались к этнокультуре народа, становились полноценными членами общества. Стремление воспитать духовно-нравственные качества подрастающего поколения в процессе общения и через общение отражается во многих пословицах и поговорках. Например: “sheeri’nzuban, dushamankodhahade” — “Нежными словами и змею можно выманить из норы”, “jesimaan, wesibeti” — “Каков старший брат, таков и младший — какова старшая сестра, такова и младшая”. Эти и другие пословицы выполняя духовно-нравственную и этнокультурную воспитательную функцию, социализируют подрастающее поколение в духе народных традиции культуру общения и формирует личность как представителя своего народа. Формирование культа старших (уважать, помочь, беречь, обслуживать и т. д.) является одним из важных направлений воспитания подрастающего поколения у индусов. Поэтому в ряде пословиц и поговорок индусов отражена традиция уважительного отношения к старикам: “baataa’nchalme’nbaa’ndhnaa” — “Помни и храни слова старцев”; “badqismat h, joboorhywaldedenprayoraagmenjay” — “Счастлив тот, у кого есть старики”. Этими пословицами можно воспитать культ уважения старших (беречь, обслуживать, помочь удовлетворит его требование и др.) и формировать культуру межличностных отношений у подрастающего

УМЕК-2022

поколения посредством пословиц.

Опираясь на выше изложенное, мы отмечаем, что огромный потенциал семейного воспитания отражается в индийской этнопедагогике.

Необходимо подчеркнуть, что одним из результативных средств воспитания нравственных качеств являются традиции и обычаи. Особенность воспитательного воздействия заключается в том, что они не ограничиваются каким-то одним возрастным периодом жизни человека: каждый человек находится в сфере действия обычаев и традиций. Выполнение требований оказывает значимое влияние на формирование культуры чувства и поведения личности, на её отношения к окружающему миру.

Таким образом, народная педагогика заключает в себе знания воспитательного процесса, укоренившиеся в культуре народа и способствующие наилучшему развитию и становлению личности, способной функционировать в данном социуме, а также развитию и укреплению народности, народного сознания у всего этноса в целом. Этнокультурное воспитание ребёнка происходит с первых дней его жизни, но значительная доля данного процесса приходится на образование в школе. В учебном заведении особое внимание должно уделяться знакомству детей с традициями, обычаями, нравами, устоями и национальным характером своего народа, который, в свою очередь, ярко отражён в народном творчестве. Недаром великий педагог К.Д.Ушинский говорил, что первый воспитатель – это народ, а народные сказки – первые и блестящие попытки создания народной педагогики.

Исходя из выше изложенного, можно сделать вывод о том, что индийская субкультура насыщены силой мысли, точности, наблюдательности и нашла отражение в народной мудрости о воспитании, что сегодня она как нельзя актуальна и объективна.

Литература:

1. Алимбеков А. Педагогический потенциал пословиц и поговорок // Русский язык и литература в школах Кыргызстана. — Бишкек, 2000. — № 5–6. — С. 129–140.
2. Волков Г.Н. Этнопедагогика: Учеб. для студ. сред. и высш. пед.учеб. заведений. –2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 176 с.
3. Герасёв А. Д. Образование в Индии / А. Д. Герасёв // Вестник педагогических инноваций. – 2009. – №3(18). – С.103-113
4. Измайлова А.Э. Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. - М.: Педагогика, 1991.
5. История педагогики и образования. Хрестоматия по истории педагогики: В.3.т. /Под ред. А. И. Пискунова. —М.: Эйдос. .Издательство Института образования. человека, 2013. Князева В. В..Педагогика. —М.: Вузовская книга, 2016.
6. Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаева М.Ф. История педагогики - М.: Просвещение, 1982.
7. Кронгарт Г. К. Население Кыргызстана во второй половине XIX - начале XXв (формирование состав, взаимосвязи и взаимоотношения этносов)/Науч. ред. К.У.Усенбаев. НАН КР, ин-т истории — Бишкек: Илим, 1997. — 132 с.
8. Мурзаев М.С., Орунбаев У.Б. Традиции социализации кыргызов средствами пословиц и поговорок // Молодой ученый. — 2016. — №14. — С. 606-609.
9. Ушинский К.Д. О нравственном элементе в русском воспитании. // Собр. Соч., Т. 2. – М., Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1949. – С.425 – 489.
10. Элибаева Л.С. Народная педагогика — основа формирование личности //Молодой ученый. -2014. -№1. -С. 595-597.

УМЕК-2022

УДК: 373.3

Меңдибаева Н. М.
окутуучу,
А. Мырсабеков ат. ОшМПУ, Кыргызстан
nur_kg_93@list.ru

БАШТАЛГЫЧ КЛАСС МУГАЛИМИНИН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУДА МУЛЬТИМЕДИЯЛЫК КАРАЖАТТАРДЫН РОЛУ

Бул макала заманбап билим берүү системасын маалыматташтыруу жана окуу процессинде мультимедианы колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо маселелерине арналган. Макалада маалыматтык технологиялардын инструменттеринин тизмеси келтирилип, билим берүү процессинде колдонулган атайын мультимедиялык каражаттардын ролу каралган. Мындан тышкары, окутуу куралы катары мультимедианы колдонуу максаттары аныкталат, алардын негизги касиеттери, ошол эле учурда бул касиеттердин ичинен эң маанилүүсү катары интерактивдүү окуу процессин индивидуалдаштырууга жана студентти активдүү ишмердүүлүккө кошууга мүмкүндүк бере тургандыгы баса белгиленет. Мультимедиялык окуу куралдарынын мүмкүнчүлүктөрү да такталган, аларды колдонуу, өз кезегинде, окуу процессин уюштуруунун натыйжалуулугун жогорулатууга өбөлгө түзөт. Мультимедиа технологиялары билимдердин ар кандай түрлөрүн көрсөтүү жана иштетүү үчүн колдонулушу мүмкүн. Макалада студенттердин сабакта мультимедиялык окуу куралдарын колдонууга кызыгуусу, окуу процессинде заманбап техникалык каражаттарды колдонуу аркылуу окутуунун натыйжалуулугун жогорулатуу мүмкүнчүлүгү көрсөтүлгөн.

Өзөктүү сөздөр: маалыматташтыруу, маалыматтык технологиялар, мультимедиа, мультимедиялык технологиялар, мультимедиялык окуу куралдары, интерактивдүү такта, презентация, аудио, видеоклип, медиаыкма.

Мендибаева Н. М.
преподаватель,
nur_kg_93@list.ru
ОшГПУ им. А. Мырсабекова, Кыргызстан

РОЛЬ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ СРЕДСТВ В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Данная статья посвящена вопросам информатизации современной системы образования и выявлению возможностей использования мультимедиа в образовательном процессе. В статье перечислены средства информационных технологий и рассмотрена роль специальных мультимедийных средств, используемых в образовательном процессе. Кроме того определены цели использования мультимедиа как средства обучения, их основные свойства, при этом важным является то, что процесс использования мультимедиа позволяет индивидуализировать обучения и вовлечь учащегося в активную деятельность. Также уточнены возможности мультимедийных учебников, использование которых, в свою очередь, повысит эффективность организации учебного процесса. Мультимедийные технологии могут использоваться для отображения и обработки различных видов знаний. В статье показана заинтересованность учащихся в использовании мультимедийных учебников на уроках, возможность повышения эффективности обучения за счет использования в учебном процессе современных технических средств.

Ключевые слова: информатизация, информационные технологии, мультимедиа, мультимедийные технологии, мультимедийные учебники, интерактивная доска, презентации, аудио, видео, медиа.

UMEK-2022

Mendibayeva N. M.,
teacher of Osh State Pedagogical University
named after A. Myrsabekova,
nur_kg_93@list.ru

THE ROLE OF MULTIMEDIA IN INCREASING THE EFFICIENCY OF THE PRIMARY SCHOOL TEACHER

This article is devoted to the issues of informatization of the modern education system and identifying the possibilities of using multimedia in the educational process. The article lists information technology tools and considers the role of special multimedia tools used in the educational process. In addition, the goals of using multimedia as a learning tool are defined, the main features of which, while the most important of these features, make it possible to individualize the interactive learning process and involve the student in active activity. The possibilities of multimedia textbooks have also been clarified, the use of which, in turn, will increase the efficiency of the organization of the educational process. Multimedia technologies can be used to display and process various types of knowledge. The article shows the interest of students in the use of multimedia textbooks in the classroom, the possibility of increasing the effectiveness of training through the use of modern technical means in the educational process.

Key words: informatization, information technologies, multimedia, multimedia technologies, multimedia textbooks, interactive board, presentations, audio, video, media.

“Ким эскини алпештеп, жаңыны андап-билсе, анда ал мугалим боло алат”, - деп бекеринен айтылбаса керек элибизде. Биринчиден, бул – терең базалык билим алган окутуучу, мугалим. Ал өз сабагына абдан кызыгат, жоопкерчиликтүү мамиле жасайт. Ал өзүн-өзү өнүктүрүүгө ар дайым убакыт бөлөт. Жакшы психолог. Студент үчүн окутуучу – үлгү, туура багыт көрсөтүүчү, насаатчы, мыкты дос деп айтсак да болот. Анан дагы студент үчүн заманбап окутуучу – техникалык жактан сабаттуу, жашоодо жана окуу процессинде санариптик технологияны кантип колдонуу керектигин мыкты билген инсан. Бүгүнкү күндө санарип куралдары окутуучу менен студенттин ортосундагы абдан жакшы окуу каражаттары болуп саналат, айрыкча, аралыктан окутуу шарттарында. Билими бар алдыңкы окутуучуларга сабактарды кызыктуу жана мазмундуу уюштурууда мультимедиялык каражаттардын орду чоң. Билим берүү чөйрөсүн санариптештирүүдө дүйнөдө тездик менен өнүгүп келе жаткан жаңы мультимедиялык технологияларды колдоно билген мугалим атаандаштыкка туруштук бере алат [3]. Алсак, окутуунун деңгээлин жогорулатууда жана санариптик каражаттарды колдонууда, аралыктан окутуу мезгилинде заманбап-санарип мугалимдин техникалык сабаттуулугу маанилүү ролду ойноду десе, жанылышпайбыз.

XXI кылым – компьютердик технологиялар кылымы. Ошондой эле санариптештирүү дагы – учур талабы. Жаңы технологияны иш жүзүнө ашыруу үчүн инновациялык методдорду колдонуу, окутууну оптималдаштыруу, чыгармачылык менен иштөө, компьютерди жакшы пайдалануу, маалыматтарды алуу, башкача айтканда, чебер мугалим педагогикалык технологияны жакшы билүүгө тийиш деп эсептесек болот.

Ошондуктан билим берүү тармагында, окутууда презентацияны колдонуу же презентациялык сабак сабактын натыйжалуулугун арттыруу максатында материалдын жеткиликтүүлүгүн жогорулатат. Себеби окуучу бир эле учурда көрүү жана угуу каналдары аркылуу маалыматтарды кабыл алат. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, студент презентация убагында 20% угуу аркылуу маалыматты кабыл алат жана көрүү аркылуу 30% маалымат жеткиликтүү болот, ошентип, жалпы кабыл алууну 50-65% га жогорулатат. Мындан сырткары, электрондук китепчелер жана презентациянын колдонулушу окуучунун өз алдынча

УМЕК-2022

иштөөсүн жогорулатат жана сабакка болгон кызыгуусун арттырат. Ошол студентке туура багыт берүүдө педагогдордун медиа жана маалымат боюнча базалык компетенттүүлүгү жогору болушу керек [2].

Азыркы учурда коомдун жана маданияттын маалыматташуусунун глобалдык процесси билим берүү системасына жаңы милдеттерди коюуда. Бул маселени чечүүдө маалыматтык технологияларды пайдалануу маанилүү орунда турат. Бул педагогдон билимди, жөндөмдү жана чеберчиликти талап кылат, башкача айтканда, маалыматтык жана коммуникациялык технология жаатындагы компетенттүүлүк керек болот. Окуучунун интеллектуалдык, таанып-билүүчүлүк жана чыгармачыл потенциалын көтөрүү үчүн педагогдор өздөрү өнүгүшү керек [1]. Окуу-тарбиялоо процессине атайын максат менен заманбап маалыматтык каражаттарды кошуу өз алдынча тарбия алууга, чыгармачылыкка, азыркы медиа дүйнөдө эркин багыт алууга көмөктөшөт. Заманбап мультимедиа адамдын айлана-чөйрөнү кабыл алуусунун комплекстүү каражаты болуп калды. Мультимедиауулук, интерактивдүүлүк, моделдөө, коммуникативдүүлүк жана дилгирлик билим берүү багытындагы медиапродуктуну жана билим берүүнүн маалыматтык технологиясын иштеп чыгууга шарттарды түзөт. Заманбап маалыматтык жана коммуникациялык технологиялар билим берүү процессин активдештирүүгө жана студенттин өз алдынча болушуна өбөлгө түзөт. Ага электрондук мультимедиа материалды жакшы кабыл алууга жана аны эске тутуп калууга мүмкүнчүлүк берет, кеңири тарбиялык мүмкүнчүлүктөргө ээ кылат, окуучулардын таанып-билүүчүлүккө шыктануусун калыптандыруусуна жардам берет. Электрондук мультимедианын окуу-тарбиялоо процессинде колдонулушу психологиялык-педагогикалык өзгөчөлүгүн эске алуу билим берүү системасын кайра куруга өбөлгө түзөт. Бул өзгөчөлүктөрдү түшүнүү жана эске алуу заманбап педагог үчүн өз ишмердүүлүгүн маалыматтык дүйнөдөгү заманбап өзгөрүүлөргө жана заманбап балдар менен өспүрүмдөрдүн жаңы маалыматтык муктаждыктарына шайкеш жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берет жана ошол эле учурда мугалимдин да өз алдынча изденүүсүнө шарттарды түзөт. Мугалим бул чөйрөдөгү ар кандай маселелерди чечүү процессин так жана туура уюштурууга көнүгөт, өзүнүн жеке адискөйлүгүн жогорулатуу процессинде мультимедианы пайдалана алат [4].

Демек, мугалимдердин көпчүлүгү мультимедия каражаттарын көрсөтмө курал катары гана колдонуп, анын башка дидактикалык, тарбиялык мүмкүнчүлүктөрүн көмүскөгө калтырып келе жатышат. Азыркы учурда максаттуу түрдө заманбап педагогду даярдоо абдан маанилүү, анын маалыматты кабыл алуу, визуалдык образдардын вербалдык көчүрмөлөрүн чиркештирүү, маалыматтын маанилик өзгөчөлүгүн түшүнүү жана аны практикалык ишмердүүлүгүндө пайдалана билүү жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүшүбүз керек. Мунун баары педагогдун маалыматтык компетенттүүлүгүн көтөрөт жана маалымат булактарын пайдаланууда мугалимдин эркиндигин көбөйтөт. Ошентип, медиатехнология жаатындагы компетенттүүлүк – бул методика, ыкма, мультимедия каражаттарын иш жүзүндө өздөштүрө билүү, өзүнүн предметин өнүктүрүү каражаттарына ээ болуу, аны долбоорлой билүү жана медиа жаратуунун индивидуалдык траектория программасын ишке ашыра билүү жөндөмү болуп саналат.

Мугалимдин маалыматтык компетенттүүлүгүн калыптандыруу боюнча милдеттер болуп төмөнкүлөр саналат:

- медиатексттерди идентификациялоого жана интерпретациялоого үйрөтүү, медианы пайдалануунун ар кандай жолун сынап көрүүгө үйрөтүү, медиапродукт жаратууга үйрөтүү;
- медиабилдирүүлөрдүн маалыматтык мазмунун кабыл алуу, баалоо, түшүнүү жана анализдөөгө үйрөтүү;
- инсандын коммуникативдик жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү (вербалдык жана

УМЕК-2022

вербалдык эмес);

- сын көз менен ой жүгүртүү жана медиатексттин сапатын баалоо жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү;

- медиакаражаттардын, маалыматтык жана коммуникациялык технологиялардын жардамы менен чыгармачылык менен өзүн туюндуруу жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө жана анын методдоруна үйрөтүү [4].

Санариптештирүү шартында педагогдон маалыматтык маданиятка ээ болуу талап кылынат, анын негизи болуп маалыматтык чөйрө жана анын иштөө мыйзамдары туурасындагы мугалимдин билими, маалымат агымында туура багыт ала билүү болуп саналат.

Мында окуу процессин уюштуруунун зарыл шарты болуп педагогдун заманбап мультимедиялык каражаттардын мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө, заманбап жабдыктар жөнүндө билүүсү, сабагына колдонуучу көрсөтмө каражаттарын, өзүнүн жеке сайты жаратуу тажрыйбасына жана методикасына ээ болуусу, өз ишмердүүлүгүндө заманбап окутуу каражаттарын туура колдоно билүүсү, электрондук презентацияларды сабагына даярдай билүүсү, интернет тармагынын мүмкүнчүлүктөрүн туура пайдалана билүүсү саналат.

Ошентип мугалимдин чыгармачылыгын өстүрө турган мыкты дидактикалык каражаттардын бири болуп мультимедиа технологиясы эсептелет. «Мультимедиа» түшүнүгү өзүнүн ичине төмөнкүлөрдү камтыйт: текст, мультипликация, графика, видео жана үн. «Мультимедиа» термини эки сөздүн кошулмасынан келип чыккан: multy (латын тилинен multum – көптөгөн, көп бөлүктөрдөн турган, курама) жана media (чөйрө, каражат). Ошентип, «мультимедиа» термининин сөзмө сөз котормосу «көптөгөн чөйрө» дегенди билдирет. Окутуу процессинде мультимедиялык ресурстарды жасоодо жана практикалык колдонууда студенттердин каалоосуна, башкача айтканда, керектөөсүнө негизделген позитивдүү мотивдерди калыптандырууга тиешелүү методологиянын багыты болуп саналат. Мультимедиялык ресурстарды колдонууга студенттердин мотивациясы жогору болгон учурда гана техникалык каражаттарды билим берүү потенциалын жогорулатуу максатында натыйжалуу пайдаланууга болот [2].

Демек, окутууну уюштуруунун салттуу формасы менен мультимедиялык технологияларды колдонуунун азыркы мезгил менен айкалышы окуу процессин натыйжалуу куруу үчүн шарттарды түзөт жана алардын ар биринин өзүнүн артыкчылыктары жана кемчиликтери бар. Мультимедияны колдонуунун негизги максаты билим берүү процессине негизделген педагогикадан (ККН) компетенттүү педагогикага өтүү, башкача айтканда, студенттердин эбегейсиз зор когнитивдик жөндөмдүүлүктөрүн ачкан интерактивдүүлүк аркылуу окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү болуп саналат. Салттуу билим берүү негизинде маалыматтар вербалдык (материалды сызыктуу, абстракттуу жана болушунча майдалап берүү) түрдө берүүгө негизделген. Мында студенттерге окуганга жана окуганын оюнда кайра жаратууга көп убакыт талап кылынат жана так бекитилген формасы жана көлөмү – бардык студенттерге баяндоонун багыты бир, деталдардын деңгээли бир, маалымат берүүнүн татаалдыгы бир түрдүү болот. Бул жерде баарыбызга маалым болгон факт – адамдардын мээси визуалдык кабыл алууга багытталат, адамдар объектини карап, маалыматты көз ирмемде эле алышат [4].

Мында окутуунун өзүнчө методу катары видеоыкма саналат, аны билим берүү процессине, сабакты бышыктоодо, кайталоодо, жалпылоого колдонсо болот. Метод маалыматты визуалдык түрдө кабылдоого негизделген. Видеоыкма окуу процессин уюштурууга жана максаттуулугу менен айырмаланууга тийиш болгон өзүнө бир чоң талаптарды коёт. Видеоыкманы колдонгон мугалимден өзүнүн сабагында болуп жаткан маселеге студенттерди тартуу боюнча мыкты жөндөмдүүлүгүн, аларды багыттай билүүсүн,

УМЕК-2022

жалпылоочу жыйынтыктарды чыгара билүүсүн, ар бирине индивидуалдуу жардам бере билүүнү талап кылынат. Мугалимдин мультимедиалык презентацияларды пайдалануу менен сабак өтүүсү студенттерди билим алууга жакшы маанай жаратууга кызыктырат, окуу материалын аз убакытта баяндоо менен убакытты үнөмдөөгө шарт түзөт. Ошентип, мультимедиа-технологияларын пайдалануунун багыттары болуп интерактивдик такта, интерактивдик сурамжылоо системасы, ар кандай билим берүү программалары, мультимедиалык экрандар саналат.

Мультимедиянын маанилүү компоненти катары интерактивдүүлүктү атасак болот. Адамдар көргөндөрүнүн 20% жана уккандарынын 30% гана эстеп калат. Ошондой эле алар көргөн жана уккан нерселердин 50% жана ошол эле учурда көргөн, уккан жана өздөрү жасаган нерселердин 80% эсинде сактап калышат. Мугалимдердин иштелмелерин видеоматериал жана анимация менен айкалыштыруу студенттердин мугалим тарабынан берилген окуу материалынын мазмунуна көңүлүн бурат жана жаңы темага болгон кызыгуусун арттырат. Сабак кызыктуу жана эмоционалдуу болуп, эстетикалык канааттануу алып келет жана мугалим тарабынан берилген маалыматтын сапаты жогору болот. Ошол эле учурда окуу-тарбия процессинде мугалимдин ролу бир топ алдыга жылат. Мугалим окуу материалынын эң татаал фрагменттерин талкуулоого басым жасоо менен, сабак учурундагы убактысын натыйжалуу пайдаланат [5].

Айта кетчү нерсе, мультимедианы колдонуунун өзгөчө учуру болуп видеоклиптер саналат. Видео маалыматты жана анимацияны колдонуу билим берүү процессинин натыйжалуулугун бир топ жакшыртышына шарт түзөт. Окуу процессин визуалдаштырууга, анимациянын натыйжаларын көрсөтүүгө жана реалдуу убакыт режиминде ар кандай процесстерди симуляциялоого эң көп салым кошкон – бул фильм, тагыраак айтканда, кичинекей билим берүүчү фрагмент. Туруктуу иллюстрация, таблица үйрөнүүгө жардам бербесе, көп өлчөмдүү кыймылдуу фигура, анимация, видеоклип жана башка көптөгөн нерселер маалыматты толук кандуу түшүнүүгө жардам берет. Бирок видеоматериалдарды колдонууда сабактын темптерин сактоону унутпаш керек.

Демек, мугалим компьютердин жардамы менен сабакты пландаштырууда өз жөндөмдүүлүктөрүнө жараша төмөнкүдөй нерселерди жасай алат:

1. Сабактын ар кандай этабында пайдаланууга боло турган программалоо тилинин жардамы менен программалык продуктуларды жасай алат.

2. Сабакка даярданууда же өтүү учурунда даяр программалык продуктуларды (энциклопедия, окутуучу программалар) пайдалана алат.

3. PowerPoint, MicrosoftOffice пакеттеринде электрондук презентацияларын колдоно алат. Электрондук презентациялар мугалимге минималдык даярдык жана өтө көп убакыт сарптабай туруп көрсөтмө материал даярдоого мүмкүнчүлүк берет.

4. Сабакты түзүүдө маалыматтык базалар системасын пайдалана алат.

5. Ар кандай таркатма жана дидактикалык материалдарды даярдоодо Word текст редакторун пайдалана алат.

6. Компьютердик тесттерди жана диагностикалык комплекстерди пайдалана алат [5].

Жогоруда сөз болгон билим берүү процессинде ар түрдүү мультимедиалык каражаттарды натыйжалуу пайдалануу учурдагы билим берүү системасына дал келсе, анда сабактын максатына жетүүгө болот.

Жыйынтыктап айтканда, маалыматтык технологияларды, мультимедиялык каражаттарды колдонуу менен окутуунун артыкчылыктары жөнүндө төмөндөгүлөрдү айткым келет:

- мугалимдин жандуу эмгегинин натыйжасында өндүрүмсүз чыгымдарын кыскартууга мүмкүндүк берет;

УМЕК-2022

- студенттерге окуунун траекториясын эркин тандоого кеңири мүмкүнчүлүктөрдү берет;
- окуучуларга дифференциялык мамилени болжолдойт;
- окутуунун натыйжаларына мониторинг жүргүзүүнүн жана баалоонун натыйжалуулугун жана объективдүүлүгүн жогорулатат;
- "студент - мугалим" мамилесинде үзгүлтүксүз байланышты кепилдейт;
- билим берүү ишмердүүлүгүн индивидуалдаштырууга көмөк көрсөтөт (окуу темпин дифференциялоо, окуу тапшырмаларын аткарууда кыйынчылыктар ж. б.);
- окуу мотивациясын жогорулатат;
- окуучулардын өндүрүштүк, чыгармачыл ой жүгүртүү функцияларын, интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрөт, ой жүгүртүүнүн оперативдүү стилин калыптандырат.

Мультимедиялык каражаттар студентке даяр окуу материалын карап гана чыкпастан, аны түзүүгө, трансформациялоого жана оперативдүү колдонууга катышууга да мүмкүндүк берет. Мультимедиялык каражаттар билим берүү процессин уюштурууда жана башкарууда кеңири мүмкүнчүлүктөрдү түзөт.

Демек, мультимедиялык технологияларды колдонуу окуу процессин уюштурууда, ошондой эле студенттердин чыгармачыл жөндөмдөрүн өнүктүрүүдө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат; окутуучуларга ар кандай дисциплиналар боюнча лекциялык сабактарды, практикалык жана лабораториялык иштерди жүргүзүү үчүн ыңгайлуу курал, анткени бул, жогоруда айтылгандай, билим берүү жана өнүгүү программаларын, презентацияларды, мультимедиялык окуу куралдарын, фильмдерди ж. б. колдонууга мүмкүнчүлүк берет.

Адабияттар:

1. Бекбоев И., Алимбеков А. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. // -Б., «Бийиктик». – 2011.
2. Сейдалиев М.Д., Абдуллаев Р.М. Информатика жана маалымат технологиялары: Усулдук колдонмо // -Б., 2011. - 77 б. ISN 978-9967-26-286-7.
3. Заманбап мугалимдин техникалык сабаттуулугу // Кут билим гезити. 08.05.2020. Дарек: <https://kutbilim.kg/news/inner/zamanbap-mugalimdin-tehnikalyk-sabattuulugu-ky>.
4. Иманкулов М. Медиа жана маалыматтык сабаттуулук: мугалимдерге арналган ресурстук китеп / Иманкулов М., Усупбаева А., Текимбаева А., Данилова Н., Штурхетский С. Кожобекова // -Б. - 3000. - 2019. ISBN 978-9967-11-656-6.
5. Фатхудинова, Р.Р. Окуу процессинин эффективдүүлүгүн жогорулатууда мультимедиялык технологиянын ролу. –2013.

УДК: 81:811.512.154

Кубанычбекова Б. К., аспирант, fotobaktygul@gmail.com,
С. Нааматов ат. НМУ, Кыргызстан

БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНДА УЛУТТУК ТИЛДИН ОРДУ, ИНТЕГРАЦИЯЛЫК БААЛУУЛУКТАР ТИЛ МАСЕЛЕСИНДЕ

Кыргыз эли көп улуттуу эл. Окутуу маселеси да элдин социалдык, этностук, эконимикалык абалы менен байланышта каралат. Учурда Кыргыз Республикасынын территориясында көп тилдүү билим берүү, ар түрдүү маданияттагы түшүк менен тарбия берүү маселелери да алдыга озуп чуугуда. Бирок, ошол эле учурда Кыргыз Республикасынын мамлекеттик кызыкчылыгын көздөгөн кыргыз тилин, кыргыз адабиятын окутуунун маселери да четте калбай олуттуу түрдө изилдөөгө алынып келе жатат. Ааламдашуу шартында кыргыз тилинин абалы, билим берүүдөгү орду, XXI кылымдын компетенттүүлүктөрү жана аларды баалоодо мамлекеттик кызыкчылык, мамлекеттик тилдин маселелери тууралуу статистикалык жана практикалык көз караштар менен белгиленип, аны

УМЕК-2022

чечүүгө болгон алгылыктуу иш – аракеттер. Бул макалада учурдагы улуттук тил, тилге болгон мамиленин солгундашы, учур маелеси башика тилге болгон муктаждык, заман талабына шайкеш келген тилди өздөштүрүүдө жааштарга жана жааш кесипкөй адистерге мамлекет тарабынан колдоо керектиги тууралуу маселер каралды.

Өзөктүү сөздөр: интеграция, этностук код, экономиканын тили, инновациялык технологиялар, этникалык тил.

Кубанычбекова Б.К., аспирант, fotobaktyguk@gmail.com
НГУ им. С. Нааматова, Кыргызстан

МЕСТО НАЦИОНАЛЬНОГО ЯЗЫКА В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ, ИНТЕГРИРОВАННЫЕ ЦЕННОСТИ В ЯЗЫКЕ

Кыргызский народ – многонациональная нация. Он рассматривается в связи с социалистическим, этническим и экономическим климатом людей с образовательной массой. На данный момент решаются вопросы полиязычного образования, художественной культуры и образования на территории Кыргызской Республики и продвигаются вперед. Однако в то же время преподавание кыргызского языка и кыргызской литературы, что отвечает государственным интересам Кыргызской Республики, не является исключением и ведет к серьезным исследованиям. Состояние кыргызского языка в условиях глобализации, его место в образовании, компетенции XXI века и заинтересованность государства в их оценке, статистический и практический взгляд на вопросы государственного языка. Положительные действия по ее устранению. В данной статье рассматривается современный национальный язык и отношение к языку. Потребность в другом языке в сложившейся ситуации, отвечающей требованиям времени. Государство для молодежи и молодых специалистов в изучение национального языка. Вопросы необходимости поддержки со стороны государства.

Ключевые слова: интеграция, этнический код, язык экономики, инновации, технологии, национальный язык.

Kubanychbekova B.K Post-graduate student of Naryn State University named after Satybaldy Naamatov NMU, fotobaktyguk@gmail.com

THE PLACE OF THE NATIONAL LANGUAGE IN THE EDUCATION SYSTEM, INTEGRATED MEANINGS IN THE LANGUAGE

The Kyrgyz people are a multi-ethnic nation. It is considered in connection with the socialist, ethnic, and economic climate of the people with the educational mass. At the moment, issues of multilingual education, artistic culture and education in the territory of the Kyrgyz Republic and moving forward. However, at the same time, the teaching of the Kyrgyz language and Kyrgyz literature, which is in the state interest of the Kyrgyz Republic, is not an exception and is leading to serious research. The state of the Kyrgyz language in the context of globalization, its place in education, competencies of the 21st century and the interest of the state in their assessment, a statistical and practical view on the issues of the state language. positive steps to address it. This article discusses the modern national language and attitudes towards the language. The need for another language in the current situation that meets the requirements of the time. State for youth and young professionals in the study of the national language. Issues of the need for support from the state.

Key words: integration, ethnic code, economic language, innovations, technology, national language.

Кыргыз Республикасы эгемендүүлүккө ээ болгондон тартып, билим берүү жаатында башта калыптанып калган системаны учур шартына, заман талабына, дүйнөлүк интергацияга жараша жаңылоолор менен кайрадан ишеп чыгуу, заман агымына шайкеш келтирүү каралып, улам жаңыланып, улам талкуулар менен толукталып келе жатат. Ошол эле учурда чечилбей, улам каралып, талкуудан-талкууга өтүп, улам өзгөрүүнү талап кылган маселелер да арбын.

Кыргыз эли – көп улуттуу эл. Окутуу маселеси да элдин социалдык, этностук, эконимикалык абалы менен байланышта каралат. Учурда Кыргыз Республикасынын

УМЕК-2022

территориясында көп тилдүү билим берүү, тарбия берүү маселелери да алдыга озуп чыгууда. Бирок ошол эле учурда Кыргыз Республикасынын мамлекеттик кызыкчылыгын көздөгөн кыргыз тилин, кыргыз адабиятын окутуунун маселелери да четте калбай, олуттуу түрдө изилдөөгө алынып келе жатат. Мамлекеттүүлүктүн башатында жаш муундарга мамлекеттин тилин, адабиятын, маданиятын таанытуу негиз болуп берет. Бул мамлекеттик тилди окутуунун ар кандай жолдору менен ыкмаларын, жаңы стандарттарын, кошумча сааттарын талап кылат.

Кыргыз тили мамлекеттик статус алган 1989-жылдан тарта окутуу орус, өзбек, тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу иши колго алынып, кыргыз тили үйрөтүлүп келет. Бул кыргыз тили аркылуу кыргыз адабияты, кыргыз маданиятын таанытууга жол ачат. Бирок окуучулардын кыргыз тилинде сүйлөшүү деңгээли учурдун талабына ылайык келбейт [2: 3].

Экономикалык жагдай, учурдагы глобалдашуу, миграция маселелери, мыйзам – булардын баары тилге байланган. Жаштарга татыктуу билим берүүдө дүйнөлүк алкактагы чет тили кандай керек болсо, жаштарга өз эне тилин, жашап жаткан өлкө тилин ошончолук деңгээлде берүү маселесине басым жасагым келет. Бул көйгөй бир гана билим берүү мекемесинин түйшүгү эмес, бул бүтүндөй мамлекеттин, коомдун өлкө алдында аткара турган милдети катары карылышы зарыл. Ар бирибиз, башкаруу системасы болобу, мекеме-ишкана болобу, ар бир үй-бүлө, инсан тил маселесинде жоопкерчиликти сезе билиши керек. Кыргыз Республикасынын аймагында жашап жаткан жарандардын ар бирине кайрыла турган болсок, алардын саны жана күнүмдүк турмушта байланыш катары колдоно турган куралы – тил, тил – мамлекеттин байлыгы. Бир бүтүн өлкө катары тил маселеси бардык мыйзамдарда эркин, бирдей каралышы керек экендигин көрсөтүп турат. Бирок ошол эле учурда тилге карата атайын мамиле, мамлекеттин кызыкчылыгын кошо камтуу керектигин айгинелейт. Демек, мындай жагдайда тил маселесинде ийкемдүү иш-аракеттер аткарылышы керек экендигин шарттап турат.

Кыргызстандын аймагында расмий макамга ээ болгон орус тили менен катар англис тили жана бир канча чыгыш тилдерин үйрөнүүгө болгон атаандаштык бар экендиги баарыбызга белгилүү. Башка тилди үйрөнүүгө болгон муктаждык экономикалык, социалдык жагдайларга барып такалат. Тил үйрөнүп жаткан жаштар көбүнчө ошол тилдин кызматын ал тилдин мекенине барганда көрө тургандыгын белгилешет. Демек, жаштардын максаты өлкө чегинен тышкары чыгуу экендигин байкоого болот.

Билим берүү мекемелери билим берүүдө мамлекет тарабынан коюлган стандарттарга таянып иш алып барышат. Тилекке каршы, мамлекет өз колунда турган мүмкүнчүлүктөн өзү кол жууп калууда. Мамлекеттик тилдин, кыргыз тилинин, кыргыз адабиятынын сааттары кыскарып, алардын ордуна англис тили, орус тили жана дагы чыгыш тилдери орун алып жатат [1: 28]. Кыргыз тили, кыргыз адабияты менен берилген кыргыз маданияты кыскаргандан кыскарып бара жатат. Статистикалык маалыматтарга токтоло турган болсок, күндүзгү билим берүү уюмдарынын санын окутулган тили боюнча бөлүштүрүүнүн акыркы маалыматтарын карап көрөлү [7]:

Көрсөткүчтөрдүн аталышы - 2019- 2020-жж.

Бир тилде окутуучу уюмдардын саны – 1 672 1653, анын ичинде:

Кыргыз – 1 389 1376

Орус – 251 248

Өзбек – 2 926

Тажик – 33;

Эки же андан көп тилде окутулуучу уюмдардын саны – 611 643, анын ичинде:

УМЕК-2022

кыргыз-орус – 453 484
кыргыз-өзбек – 4 548
кыргыз-тажик – 22
өзбек-орус – 5 056
өзбек-тажик – 1
орус-тажик – 1
кыргыз-өзбек-орус – 5 650
орус-өзбек-тажик – 22
кыргыз-орус-өзбек-тажик – 11.

Берилген маалыматтардан көрүнүп тургандай, бир тилдүү мектептердин ичинен кыргыз тилиндеги мектептердин саны жыл аралыгында 19 мектепке кыскарса, орус тилдүү мектептер ошол эле аралыкта саны 31 мектепке көп көрсөтүлүп жатат. Бул көрсөткүч – кыргыз тили, кыргыз адабияты, кыргыз маданиятына карата берилген коңгуроо.

Тилге болгон алгачкы муктаждык – улуттук тилди калыптандыруу. Учурда кыргыз тили – улуттук код, этностун гана белгилүү бир мерчемдеги тили катары каралып, экономиканын тили, соода-сатыктын, коммуникациянын тили катары орус тили, заманбап жаңы техниканын тили англис тили болуп калгандыгы калетсиз.

Учурда, айрыкча, жаштар заманбап жаңы технологияны күндөлүк турмушта көбүрөөк колдонушары айдан-ачык. Жаңы маалыматтык технологиялардын бардыгы чет тилине болгон муктаждыкты жаратат. Экономикалык жактан ирдене албай, жаңы технологиялык каражаттарды өзүбүздө иштеп чыгара албаган биздин мамлекеттин жаштары муктаждыктан улам чет тилин үйрөнүүгө мажбур. Жаңы маалыматтык каражаттарды күн сайын колдонуу менен күн сайын жаңы лексикага, жаңы маданий түшүнүктөргө ээ болууда. Бирок ошол эле учурда окуучулардын кыргыз тилин сүйлөй

билүү деңгээли учур талабына жооп бербей тургандыгын белгилейбиз. Мамлекеттик деңгээлде технологиянын тилин кыргыз тилине которо турган, кыргыз табиятына ылайык бере ала турган атайын топтор жок, азыркы кыргыз коомчулугунда бирин-серин гана жаштар бар.

Алыскы чет жерде жашап жатса дагы, өздөрү кыргызстандык балдар үчүн атайы IT (инновациялык технологиялар) курстарын аралыктан уюштуруп, жөнөкөй жалпак тил менен билгендерин үйрөтүп келишет. Бул да болсо – кыргыз жаштарынын билим алууга, кыргыз тилин колдонууга, кыргыз тилинде жаңы маалыматтык технологияны таанууга карай жасап жаткан иш-аракеттери. Бул иш-аракеттер мамлекет тарабынан азын-оолак болсо да кандайдыр бир колдоого алынып, жаштардын билим берүү, тил үйрөтүүдөгү билимдеринин калыптанышына жол көрсөтүп, “кыргыз тилиндеги жаңы инновациялык технологиялардын окутуучусу” сыяктуу жаңы кесип ээлерин тарбиялоо иши колго алынса. Жаштар бүтүн билгендерин колунда бар каражаттар, кыргыз тилиндеги билими менен башка жаштарга өз алдынча үйрөтүү иштерин жүргүзүп келүүдө. Бирок бул жетишсиз. Чет жерде жашап, биздин жаштарга технологияларда иштөөнү үйрөтүүдө, дегеле үйрөтүү, окутуу ишинде тилди туура, нормада колдонуу менен кошо тарбиялык мүнөздөгү билимдерди да кошо беришет. Бул маселе канчалык деңгээлде ишке ашып жатат? Бул жагдайда мамлекет колдоосу зарыл болгон мезгил келип турат.

Экинчиден, мамлекеттик саясат жана экономикалык шарттардагы билим берүү абалы. Билим берүү системасында окутуунун жаңы формалары бизге канчалык тарап жатканы менен, батыштан эки-үч кылым мурда дүйнөгө тараган класс-сабак формасы орун-очогун башкаларга бошотпой келе жатат, демек, кылымдар сынаган ыкма да кепке барарын окумуштуу-методисттер белгилеп отурат. Бала биринчи класстан он бирди бүткөнчө он миңден ашык сабакка катышат экен, ошол он миңден ашык кырк беш мүнөттүк сабактын канчасы

УМЕК-2022

натыйжалуу болуп жатат да, канчасы жөн эле убакыт коротууга айланууда? [2: 23]

Азыркы орус педагогикасында сабакты типтештирүү боюнча бирдиктүү пикир жок, алардын айрымдарын карап көрөлү:

Биринчи типтештирүү (В. А. Онищук):

- жаңы билимдерди өздөштүрүү сабагы;
- билгичтикти, көндүмдөрдү өздөштүрүү сабагы;
- билимдерди жалпылоо жана системалаштыруу сабагы;
- билимди, билгичтикти, көндүмдөрдү текшерүү, баалоо жана коррекциялоо сабагы;
- комбинацияланган (бириктирилген, айкалыштырылган, кошоктоштурулган дейбизби) сабак (ага билимдерди комплекстүү колдонуу кирет).

Экинчи типтештирүү (Н. П. Гузик):

- теманы жалпы талдоо жана аны окуп-үйрөнүүнүн усулу;
- комбинацияланган семинардык сабактар (мында окуу материалы менен жекече иштер аткарылат);
- билимди системалаштыруу жана жалпылоо сабактары (тематикалык зачеттор деп аталган нерселер);
- материалды предметтер аралык жалпылоо сабактары (тематикалык тапшырмаларды коргоо сабактары);
- практикум-сабактар.

Үчүнчү типтештирүү (И. Я. Лернер, М. Н. Скаткин):

- жаңы окуу материалын ачып көрсөтүү жана өздөштүрүү (үйрөнүү) сабагы;
- билимдерди колдонуу жана билгичтиктерди, көндүмдөрдү калыптандыруу сабагы;
- билимдерди, билгичтиктерди чыгармачылык менен колдонуучу проблемалык сабак;
- кайталоолорду жалпылоо жана билимдерди, билгичтиктерди системалаштыруу сабагы;
- ар түрдүү элементтерди айкалыштырган сабактар.

Төртүнчү типтештирүү (В. С. Безрукова):

- мурда өздөштүрүлгөн билимдерди актуалдаштыруу сабактары;
- жаңы билимдерди, билгичтиктерди, көндүмдөрдү калыптандыруу сабактары;
- комбинацияланган сабактар.

Булардан башка да бир топ бөлүштүрүүлөр бар, бирок негизгиси мына ушулардын айланасынан чыгат. Сабактын ушундай типтери анын жүрүшүнүн курамын, формасын аныктайт. Соңку кездерде окутуу ишин уюштуруунун жаңы формалары мектеп практикасына киргизиле баштады, мисалы, сабак-семинар, сабак-зачет, практикум, консультация, дискуссия-сабак, билимдерди коомдук кароого салуу. Ошондой эле аябай модалуу болуп кеткен стандарттуу эмес сабактардын да толгон-токой түрлөрү пайда болду. Аларды Тверь облустук билим берүү департаментинин начальниги, педагогика илимдеринин доктору, профессор Е. М. Муравьев төмөнкүдөй жиктештирет:

- мелдеш-сабактар жана оюндар (эстафета, дуэль, ролдоштурган жана ишкер оюндар, КВН, турнир, конкурс);
- коомдук практикада кеңири колдонулган методдорго негизделген сабактар («мээ чабуулу», дилмаек, сукбат – интервью, шырбаян – репортаж ж. б.);
- пикирлешүүнүн жалпыга маалымдоочу формаларын элестеткен сабактар (пресс-конференция, аукцион, регламенттелген дискуссия, панорама, телекөрсөтүү, «жандуу газета» ж. б.);
- кыялданууга (фантазияга) басым жасалган сабактар (сабак-жомок, сабак-сюрприз ж. б.);
- мекемелердин ишмердүүлүгүн тууроого (чагылдырууга) негизделген сабактар (сот,

УМЕК-2022

тергөө, патент бюросу, окумуштуулар кеңеши ж. б.);

- интеграциялашкан сабактар;
- окутуунун класстан тышкаркы формаларын пайдаланган сабактар (КВН, «Керемет талаа» («Поле чудес»), «Посиделки», «Счастливый случай», «Умники и умницы» ж. б.);
- өз ара окуп-үйрөнүү сабактары;
- зачет-сабактар ж. б.

Ал эми В. С. Безрукова сабактын төмөнкүдөй түрлөрүн белгилейт: арт-сабак, саякат-сабак, дарс-сабак, кино-сабак, оюн-сабак, сукбат-сабак, сабак-диспут, сабак-өз алдынча иштөө ж. б. [2: 18-21]

Жогоруда көрсөтүлгөн сабактардын кайсынысын гана албайлы, дээрлик баары окуучунун өз алдынча иштөөсүнө багытталгандыгын баамдоого болот. В. А. Онищук, Н. П. Гузик, И. Я. Лернер, М. Н. Скаткин, В. С. Безруковадан айырмаланып, изилдөөчү Е. М. Муравьев окуучунун кошумча сааттар менен, кошумча тапшырмалар менен чыгармачылыкта, жамаатта иштөө принциптерин алдыга алып чыгат, окуучулардын лидерлик жөндөмдөрүн арттыруу менен экономикалык чыгармачылык деп, атайылап кылган иш- аракетинен кандайдыр бир финансылык каражатка ээ болууга үйрөнө алышат. Мектеп, класс ичинде чакан КВН, окутуп-үйрөтүү сыяктуу, чакан драмалык ийримдерди уюштуруу аркылуу ар түрдүү финансы булагын табуу. Заманбап түшүнүк менен айтканда “стартап”- ишкердүүлүктүн башаты менен алектенүү. Азыр заман талап кылып жаткандай, экономикалык муктаждык кайсы гана тармак болбосун, өз таасирин тийгизбей койбойт. Демек, окуучулар өз иш- аракеттеринин натыйжасында финансылык муктаждыктарын каржылай ала тургандыгын түшүнүү менен, сапаттуу билим алуу менен катар, сапаттуу продукция, иш-аракет жасоо көндүмдөрүн өздөштүрүү мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болот.

Үчүнчүдөн, этностук тилге болгон муктаждык. Кыргыз Республикасынын аймагында жашап жаткан элдердин басымдуу көпчүлүгү айыл жергесинде орун алган. Айрыкча, алыскы айыл жергесинде кыргыз тили гана коммуникациянын куралы катары каралат. Белгилүү бир аймактарды эске албаганда, башка, бөтөн тилге болгон муктаждык деле жок. Жергиликтүү эл кыргыз тилинде сүйлөшүп, кыргыз тилинде билим алышат. Жаштардын, окуучулардын көп бөлүгү да айыл аймактарында жашашат.

Аймактарда жашап жаткан жергиликтүү жаштар, окуучулар кыргыз тилиндеги маалыматтарга, кыргыз тилиндеги адабиятка, кыргыз тилиндеги түшүнүктөргө муктаж. Учурда жаштар арасында тамаша катары айтылып келе жаткан “айылдык” термини көйгөйгө айланып келе жатат. Эгемендүүлүк алгандан тартып жер-жерлерде билим берүү мекемелеринин, анын ичинде жогорку окуу жайлардын ачылышы менен жаштардын бир тобу ошол аймакта гана билим алып, бир жердеги гана тилдик маданий чөйрөгө калыптанып калышат да, интеграция маселесинде кыйла аксап келет. Мамлекет катары бул иш, бул маселе колго алынып, улуттук, этностук деңгээлде жалпыга маалымдоо каражаттарынан тартып, адабий, маданий жаңы технологияларга чейин кыргыз маданиятына ширелишкен, учур талабына жооп берген муктаждыктарды канааттандырышыбыз керек.

Кыргыз тили – улуттук тил, этностун тили. Улуттун баалуулуктарын арттыруу, маданиятын терендетүү, билимин жогорулатуу – кыргыз тилинин маселеси.

Экономикалык байланыштын тили, учурдагы коммуникациянын тили – орус тили. Байланышты жакшыртуу, элдин жашоо-шартын жакшыртууда расмий статуска ээ болгон орус тилин өздөштүрүү керек. Орус тилине болгон муктаждык, кыргыз мектептеринин кыскарышы элдин экономикалык, коммуникациялык абалы менен түшүндүрүлөт.

Жаңы маалымат каражаттарынын тили – англис тили. Жаш муундун чет тилин өздөштүрүүгө умтулуусу, чет жерде билим алуусу чет тилине болгон муктаждыкты жаратты.

УМЕК-2022

Ааламдашууда дүйнө элдеринин маданияты, баалуулуктары тил аркылуу интеграцияланууда. Бирок бул маселе улут болуп сакталып, элдин уюткусун сактап калууга өз кедергисин тийгизбей койбойт.

Адабияттар:

1. Муратов А. Ж. Кыргыз адабияты: 5-кл.: Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо / А. Ж. Муратов, Р. А. Асакеева, Б. А. Кыдырбаева. -Бишкек: Билим-компьютер.

2. Рысбаев С. К. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери. - Бишкек, 2010.

3. Рысбаев С. К. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун деңгээлдик системасы жана ага коюлуучу дидактикалык талаптар: Мектеп мугалимдери усулчулар үчүн окуу куралы. - Бишкек: Аль Салам, 2012.

Интернет-булактар:

4. <https://sputnik.kg/20160923/kyrgyz-til-kunu-1029355858.html>

5. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/1439>

6. <https://edu.gov.kg/events/21/>

7. <http://www.stat.kg/ru/statistics/obrazovanie/>

УДК: 373.3

Шамыркулова В. Т., окутуучу, shamyrkuiiovavenera@gmail.com

Омурзакова К. К., окутуучу

Бейшембиева Н. К., окутуучу

К. Тыныстанов ат. БМУ, Кыргызстан

БАШТАЛГЫЧ БИЛИМ БЕРҮҮДӨ ОКУТУУНУН АКТИВДҮҮ ФОРМАЛАРЫН КОЛДОНУУ

Макалада заманбап окутуу формаларынын ичинен башталгыч билим берүүдө колдонулуучу окутуунун активдүү формалары туурасында сөз болот. Алардын тандальшы башталгыч класстарда өтүлүүчү предметтик сабактардан кыргыз тили, адабий окуу, математика, мекен таанууга туураланып, натыйжалуу окутуу технологиялары катары көрсөтүлдү. Мектеп системасында мындай окутуунун формаларын колдонууда педагогдон терең чыгармачылык талап кылынары окумуштуулар, педагог-психологдор, практик-мугалимдер тарабынан далилденгени кеңири белгиленген. Мындан сырткары, стандарттык эмес формадагы сабак катары анын уюштурулушу, жүргүзүлүшү өзгөчө, кызыктуу, эрежелерге жооп бергидей өткөрүлүшү талап кылынары эскертилди. Келечектеги билим берүүнүн сапаттуу өнүгүшү, өсүшү дал ушул башталгыч билим берүүдө калыптанары туурасында айтылып, макалада көрсөтүлгөн окутуунун активдүү формалары окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун, активдүүлүгүн, оюн ачык айта билүүсүн, тартынбай жооп берүүсүн, бири-бирине колдоо көрсөтүүсүн жана жардам берүүсүн, окуу материалдарын анализдей билүүсүн үйрөтөрү туурасында ачык, баса белгиленип, ошондой эле башталгыч класстардын мугалимдерин заманбап окутуунун активдүү формаларын кеңири пайдаланууга жана колдонууга чакырат.

Өзөктүү сөздөр: окутуунун активдүү формалары, окутуунун заманбап технологиялары, башталгыч билим берүү, педагог, психолог, сабак, мектеп, уюштуруу, топтук иш, биргелешип иштөө.

Шамыркулова В. Т., преподаватель кафедры

Омурзакова К. К., преподаватель

Бейшембиева Н. К., преподаватель

ИГУ им. К. Тыныстановы, Кыргызстан

УМЕК-2022

ПРИМЕНЕНИЕ АКТИВНЫХ ФОРМ ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

В статье рассматриваются современные технологии обучения в начальном образовании. Применение современных технологий начинается на занятиях таких предметов начального образования, как кыргызский язык, литературное чтение, математика, родоноведение, на которых были применены данные технологии и признаны как новаторские. Применение этих технологий, по мнению учёных, ведущих методистов, педагогов-психологов, учителей практиков, приводит к углубленной и плодотворной работе учителя. Кроме этого отмечается то обстоятельство, что нестандартные формы обучения требуют особого подхода в организации и планировании урока. Качественное образование начинается с начального образования. Они развивают интерес учащихся к учебе, к плодотворной работе, где ученики свободно высказывают своё мнение, психологически раскрепощаются, помогая друг другу, учатся анализировать учебный материал. Авторы призывают учителей начальных классов работать в этом направлении, применять активные формы обучения, что соответствует требованиям сегодняшнего дня.

Ключевые слова: активные формы обучения, современные технологии обучения, начальное образование, педагог, психолог, урок, школа, организация, групповая работа, совместная работа.

Shamyrkuiova V. T., teacher

Omurzakova K. K., teacher

Beishembieva N. K., teacher

ISU named after K. Tynystanov, Kyrgyzstan

THE USE OF ACTIVE FORMS OF EDUCATION IN PRIMARY EDUCATION

The article talks about modern teaching technologies in primary education. The use of modern technologies begins in such subjects of primary education as the Kyrgyz language, literary reading, where these innovative technologies are shown. The use of these technologies, in the opinion of scientists, leading methodologists of teachers, practitioners, lead to in-depth and fruitful work of the teacher. It was also noticed that non-standard forms of education lead to interesting exciting work. Farther quality education begins with primary education, where active forms of education are formed, which are shown in the article and develop interest students to study them to fruitful work where students freely express their opinion helping each other by analyzing educational material. All this encourages primary school teachers to work in this direction, using active forms of learning, which meets the requirements of today.

Key words: active forms of learning, modern learning technologies, primary education, teacher, psychologist, lesson, school, organization, group work.

Акыркы жылдарда Кыргызстандын окумуштуу-педагогдору менен практик-мугалимдери топто окутуунун формаларына жана ыкмаларына зор кызыгууну көрсөтүүдө. Окутуунун активдүү формалары класстык жана класстан тышкары сабактарда, бирдиктүү командалык дем менен, топтун ар бир мүчөсү өзү үчүн, башкалар үчүн жана топ үчүн жоопкерчиликти алган чакан топтордо өткөрүлүшү керек. Мында туруктуу топторго артыкчылык берилет жана жамааттык иш көзөмөлдөөгө жана топтун, ошондой эле анын ар бир мүчөсүнүн окуудагы жетишкендиктерин баалоого биригиши керек. Окутуунун активдүү формаларынын теориялык негизи баланы интеллектуалдык жактан өстүрүү процессинде социалдык өз ара аракеттердин жана адамдардын ортосундагы баарлашуунун өзгөчө ролун белгилөө болуп саналат [5: 138].

Орус психологу Лев Выготский (1896-1934) индивиддин жалпы адамзаттык цивилизациянын баалуулуктарын өздөштүрүү ишинде психиканын өнүгүшүнүн маданий-тарыхый теориясын иштеп чыккан. Жаратылыштан берилген психикалык функциялар өнүгүүнүн жогору денгээлдеги функциясына кайра калыптанат, ага логикалык эс тутум,

UMEK-2022

максаттуу ой жүгүртүү, чыгармачыл элестетүү кирет.

Педагогдор жана психологдордун изилдөөлөрүндө окутуунун активдүү формалары сүйлөөнү, коммуникативдүүлүктү, ой жүгүртүүнү жана интеллектти өнүктүрүүгө оң таасирин тийгизерин көрсөттү жана ошондой эле өз ара биргелешкен аракетти таанып-билүүнүн сапатын: айланадагы дүйнөнү сезе билүү; суроо бере билүү, талдай билүү; кубулуштун себептерин издөө, корутунду чыгара билүү; суроо боюнча өз түшүнүгүн көрсөтүү жөндөмүн өнүктүрүүнүн зарыл элементи катары карайт.

Мындан тышкары, ал салттуу фронталдык формаларга жана методдорго салыштырмалуу окуунун жогорку жыйынтыктарына алып келди, башкача айтканда, биргелешип окуу жамаатты, анын мүчөлөрүнүн бири-бирине карата оң мамилесин калыптандырат.

Сабакта окутуунун активдүү формаларын уюштуруу өтө татаал жана алар ар бир сабакты кылдат даярдоону, планын стандарттуу эмес формада түзүүнү талап кылат. Анткени профессор А. Алимбеков: “Сапаттуу сабак дайыма жакшылап ойлонуштурулган план түзүүдөн башталат”, - деп белгилеп кеткендей, сабактын иштелмеси талапка жооп берээрлик түзүлгөндө гана сабак максатына жетет [1: 6].

Мындай окутуунун активдүү формаларынан сабактын төмөндөгүдөй бир нече түрлөрүн мисал келтирсек болот:

- сабак-жомок
- сабак-аңгеме
- сабак-конференция
- сабак-пресс-конференция
- сабак-сценка
- сабак-семинар
- сабак-сынак (зачёт)
- сабак-таймаш (мелдеш)
- сабак-комплекс
- сабак-лекция
- сабак-экскурсия
- сабак-консультация (жардам беруу сабагы)
- сабак-практикум.
- сабак- эс тутум
- сабак- чыгармачыл өнөркана

Сабактын бул сыяктуу формаларынын бардыгы жогорку класстын окуучуларына арналгандыктан, буларды башталгыч класстарда колдонуу оорчулукту туудурат. Ошентсе да алардын ичинде башталгыч класстарга ылайыктуулары деле бар десек, жанылышпайбыз. Биз сөз кылып жаткан окутуунун активдүү формаларынын ичинен башталгыч билим берүүдө колдонууга боло тургандарына төмөндөгү окутуунун активдүү формалары ылайыктуу деп таптык: “Чыгармачыл өнөркана сабагы”, “Эс тутум (Memoгу) сабагы”, “Сабак-жомок”, “Сабак-таймаш”, “Сабак-консультация”, “Сабак-аңгеме”. Алар мүмкүн болушунча балдардын сабакка болгон кызыгууларын өстүрөт, окутууну гумандаштырууга, демократиялаштырууга жардам берет, ошондой эле сабак берүүнүн командалык методунан куткарып, мугалимдин чыгармачыл шыгын арттырат [3: 67].

Мындай адатка айланбаган сабактын максатына мугалим чыгармачылык менен ийгиликтүү иштегенде гана жетише алаарын белгилей кетишибиз керек. Бул боюнча Т. Ч. Кочкарова да: «Адатка айланбаган сабактын активдүү формаларын туура уюштурууда жана коюлган максатына жеткирүүдө, мугалимге алардын методикасын жакшы билүү аздык кылат,

УМЕК-2022

аны чыгармачылык менен гана иштөө керек», - деп белгилеген [5: 142].

Ошентип, башталгыч класстарда өз ордун тапкан бул окутуунун формалары жөнүндө сөз кыла турган болсок, алар төмөндөгүдөй мүнөздө өтөт:

Сабак-таймаш. Кээ бир педагогдор кичине топтун эң ыңгайлуу өлчөмү – 3 адам деп эсептешсе, башкалары 5 адамдан түзүүнү сунушташкан. Үчүнчүлөрү эң жакшысы – 6 адамдан турган топ дешкен. Тажрыйба бардыгын өз ордуна койду. Көп жыл байкоо жүргүзүлгөндөн кийин оптималдуу вариант 4 адамдан турган топ экендиги белгилүү болду. Мындай топ эң жогорку деңгээлде иштеп кетүү жөндөмдүүлүгүнө жана өндүрүмдүүлүккө ээ болуп, топтун ичинде баарлашууга да ыңгайлуу болуп чыкты. Мындан сырткары, уюштурууда да артыкчылыктарга ээ: мындай топту эки чакан топко тең болуп, эки-экиден иштөөгө да жеңил болот. Жынысы жагынан да мындай топту жеңил түзүүгө болот: 2 бала, 2 кыз. Талкуу учурунда мугалим дискуссияны алып баруучу болот, регламентке көз салат, суроолор менен жоопторду жөнгө салат, бирок эч кандай шартта өзүнүн көз карашын таңуулабайт, ошондой эле оригиналдуу чечилген варианттарга комментарий берет, тапшырманы аткаруудагы так эместиктерди талдайт.

Окуучулар талкуу учурунда астейдил абалды сактап турушу керек, ошол эле учурда конструктивдүү сын-пикирдин жана мазмундуу каршы пикир айтуунун элементтери да болушу керек. Көйгөйлүү топтордо талаштан качпоо абзел, балдарды маалымат аларга жакпай жатса да иштиктүү мамиле жасоого үйрөтүү зарыл жана бирге иштөөнүн эрежелерин жаңылап турууну унутпашыбыз керек.

Биргелешип иштөө этикасынын: сүйлөгөн адамга бурулуу, маектешине тике кароо, атынан айтып кайрылуу, өз атынан «мен эсептейм» деп сүйлөө эрежелерин киргизүү зарыл.

Балдарды башкалардын көз караштарын түшүнө билүүгө, бири-бири менен макулдашууга келүүгө же макул болбой каршы турууга, жардам суроого, жардам сунуштоого жана жардам берүүгө, башканы басмырлабоого үйрөтүү маанилүү. Топто иштөө аяктаган соң, анкета же: «Сен топто кандай иштедиң?», «Көңүлүң кандай болду?», «Жаңы бир нерсени үйрөндүңбү?», «Сага иштеген жактыбы?», «Жакпаса, эмнеси жаккан жок?» дегендей баалоочу суроолорду колдонуу менен рефлексия мүнөттөрүн өткөрүү зарыл (1-2 мүнөт). Ички пикир келишпестиги бар топто иштөөдө окуучуларга төмөндөгү суроолорду берүү зарыл:

Топто сен өзүңдү кандай сезесиң? Эмнеден көбүрөөк коркосуң?

Топто сен кандай проблемаларды, тапшырмаларды талкуулай алдың? Сага топто ийгиликтүү иштөөгө эмне тоскоол болуп жатат? Топто иштөөдөн жана топ менен иштөөдөн кантип баш тартасың? жана башка ушул сыяктуу.

Сабак-таймаш өтүлгөн материалдарды кайталоодо же жаңы сабакты бышыктоодо, болжол менен төмөндөгүдөй үлгүдө уюштурулат:

Сабак өтүлүп жаткан класс парталардын катарына карай эки же үч топко (командага) бөлүнөт. Ар бир катарга аткарылыш шарты, оор же жеңили, көлөмү бирдей болгон тапшырмалар берилет. Берилген тапшырмаларды окуучулар чогулуп, мугалим белгилеген убакыттын ичинде бүтүрүшү сунушталат. Окуучулар чечишип жооп берүү үчүн өзүлөрүнүн ичинен бир окуучуну дайындашат да, ал окуучу чогуу чечилген жоопту айтат. Андан кийин капитандардын мелдешти башталып, аларга бирдей деңгээлдеги суроолор, тапшырмалар жазылган карточкалар берилет. Карточкадагы суроолорго капитандар өзүлөрү гана дароо же мугалим белгилеген убакыттын ичинде (2-3 мин) жооп беришет. Же болбосо белгиленген убакыттын ичинде жообун жазып тапшырышат.

Капитандардын мелдешинен кийин ар бир катардан бирден окуучу чыгып, өтүлүп же кайталанып жаткан темалар боюнча башка катардагыларга суроо берет. Суроолорго (канча

UMEK-2022

суроо берүү керектигин мугалим аныктайт, мисалы, экиден же үчтөн) айрым гана каалаган окуучулар жооп берсе болот жана ал жооптордун тууралыгы же туура эместиги коллективдүү талкууланат. Ошентип, сабак-таймаш үч этап менен өткөрүлүп бүткөндөн кийин жыйынтыктоо иши жүргүзүлөт, б. а., алган баалары угузулуп, жеңүүчүлөр аныкталат. Жеңгендердин биринчи катардагы партасына же капитаны отурган партага (кызыл, жашыл, көк, сары) желекчелер илинип коюлат.

Баалар жооп берген окуучуларга, ошондой эле капитандарга да коюлат. Окуучулардын жоопторун туура баалоо үчүн калыстар тобу түзүлөт же мугалим баа коюуну өз мойнуна алат.

Эгер баа коюу окуучулардан тандаган калыстар тобуна тапшырылса, анда мугалим жалпы жетекчилик кылып, жооптордун тууралыгын, убакытты туура пайдалангандыгын гана көзөмөлдөйт.

Сабак-жомок. Сабак-жомок маани-маңызына жараша окуучуларда кыялданууну, патриоттуулукту, гумандуулукту, боорукерликти ойготот. Сабактын планы жомок түрүндө түзүлүп, мугалимдин ал сабакты ырааттуу алып барышында жемиштүү максатка жетүүнү күтүүгө болот. Анткени окуучуларды жомок дүйнөсүнө алып баруу, ошол жомоктон өтүлүүчү теманы түшүндүрүү жана берилген тапшырмаларды аткарта алуу, көрсөтмө куралдарды туура пайдалануу толугу менен педагогдун чыгармачылык компетенттүүлүгүнө көз каранды. Себеби жомок- сабакты башынан аягына чейин өтүлүүчү материалдар менен айкалыштырып өтүү, классты туура башкара билүү – чон чеберчилик жана искусство. Жомок-сабактын акырында окуучулардын билими сабакка активдүү катышкандыктарына жараша бааланат.

Сабак-сценка. Сабак-сценка окуучулардын алган билимдерин, логикалык ойлоосун, чыгармачылык активдүүлүгүн жана көңүл буруусун жогорулатып, аны терең өздөштүрүүгө шарт түзөт.

Мында окуучулар мугалим тарабынан сабакка карата түзүлгөн сценарий аркылуу теманы даана, ачык көрсөтүп бере алууга жетишишет. Ар бир аткаруучу өзүнүн аткара турган ролун жеткизе алгыдай кылып, образдуулук менен аткарышы талап кылынат. Сабактын эн негизги өзөгүн автор жана чыгарманын катышуучулары түзүп турат. Сабак аяктаганда, окуучуларга ролун аткаргандыгына жараша баа коюлат.

Сабак-аңгеме. Сабак-аңгеме окутуунун активдүү формаларынын бири болуп саналат. Окутуунун бул формасы окуучулардын билим алуу жөндөмдүүлүгүн жана байланыштуу кебин өстүрүүгө, өзүнүн оюн, түшүнүгүн ырааттуулук менен туура айтып берүүгө үйрөтөт жана тарбиялайт, ошондой эле ал төмөндөгүдөй усулдук жолдор менен өткөрүлөт, уюштурулат:

Мугалим күн мурунтан өтүлүүчү теманын оор, жеңилге жараша аны класста жана класстан тышкаркы жайларда (мектеп жана спорт аянтчаларында (жайкы, кышкы) мектеп залында ж. б. өткөрөрүн пландаштырат.

Мугалим сабак өтүлүүчү жайга чогу чыгат да, окуучуларга жаңы сабактын темасын же максатын, эмнеге жетишерин, эмнеге көнүгөрүн, машыгарын кыскача билдирет.

Теманы мугалим өзү баштап түшүндүрүп берсе да болот, же болбосо көрсөтмө куралдарды пайдалануу менен, тема эмне жөнүндө экендигин окуучулардын өздөрүнө болжолдуу түрдө таптыра алат.

Сабак, негизинен, аңгемелешүү (диалог) түрүндө өтөт. Мугалим окуучулардын өз оюн кеңири, тартынбай айтып берүүсүн талап кылат.

Баа коюуда окуучулар өздөрү бирин-бири баалашат жана ал боюнча мугалим калыс сөзүн айтат [3: 72].

УМЕК-2022

Сабак-консультация. Окутуунун бул активдүү формасы окуучулардын жекече иштерин өз ара текшерүү, биргелешип үй тапшырмаларын аткаруу, үйрөнгөн материалды бири-бирине айтып берүү, каталарды өз ара оңдоо, окууда биргелешип даярдануу сыяктуу иштер аркылуу алардын туруктуу өз ара жардамына жана колдоосуна негизделген. Өз алдынча окууну командалык колдоого алуу ыкмасынын маңызы чакан топторго окуу программасы боюнча жекече темпте жылуусуна мүмкүнчүлүк бергендигинде турат. Окуучулар чакан топтордо жеке тапшырмалардын үстүндө иштешет, аткаруу процессинде алар бири-биринен кеп-кеңеш, жардам жана консультация алышат.

Сабак-өнөркана. Мугалим тапшырманы алдын ала даярдайт. Жекече тапшырмаларды мугалим тарабынан атайын дайындалган окуучу “мониторлор” же түрдүү топтордун “жетекчилери” текшерет. Алар жекече иштерди тез текшерүү үчүн жооп-баракчалары менен камсыз болушат. Бул учурда мугалим ар бир чакан топ менен жекече иштөө мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Жуманын акырында акырындык менен жыйынтык чыгарылат: ар бир топ канча теманы өздөштүрдү жана топтун жеке тапшырмалар боюнча окуу жыйынтыгынын суммасы канча болду.

Мындай өз ара окутууда мугалим окутуунун активдүү формаларынын негизги эрежелеринин сакталышына көз салышы керек:

- топтогу окуучуларды өз ара байытуу;
- окуу-таанып-билүү процессин активдештирүүгө алып келе турган биргелешкен аракеттерди уюштуруу;
- баштапкы аракеттерди жана операцияларды бөлүштүрүү;
- баарлашуунун каражаты болгон коммуникацияны бөлүштүрүү, алмашуу жана өз ара түшүнүшүү;
- көйгөйдү чечүү үчүн аракеттенүү ыкмаларын алмашуу;
- окуучулардын биргелешкен ишинин мүнөзүнөн келип чыгуучу өз ара түшүнүшүү;
- катышуучунун өз ишине карата мамилесин калыптоочу жана ага карата түзөтүү киргизүүнү камсыз кылуучу рефлексия.

Бул учурда окуучуларга социалдык-психологиялык мүнөздөмөлөрүнүн ар түрдүүлүгү жана окуучулардын психологиялык жактан шайкештиги жөнүндө кам көрүү абдан маанилүү! Башкача айтканда, бир топто жалаң холериктер, ал эми экинчи топто жалаң меланхоликтердин топтолуп калышына жол бербөө керек.

Балдарды жөндөмүнө карай бириктирген да жакшы болот. Эң алсыз окуучуга күчтүүсүнө караганда чыдамдуу жана боорукер өнөктөш керек. Анан да топтун мүчөлөрүнүн жайгашкан жана жашаган жерлерин эске алуу керек.

Балдардын бири-бирине жакын жашаганы үй тапшырмаларын биргелешип аткарышына жакшы шарт түзөт [2: 32].

«Мемори» (эс тутум) сабагы. Memory англис тилинен которгондо, эс тутум дегенди түшүндүрөт. Эс тутум адамдын дараметинин негизинде жатат жана үйрөнүүнүн шарты болуп саналат. Бирок мугалимдер көп учурда сабакта үйрөтүлгөн нерсе тез эле унутулуп каларына күбө болушат. Унутуп калуу эс тутумга байланыштуу болушу мүмкүн, бирок бул эс тутумга эмес, окуучунун эстеп кала турган материалга карата узак жана туруктуу көңүл буруу мүмкүнчүлүгүнө байланыштуу болот. Эгерде окуучунун көңүлүн маанилүү сөздөргө, аныктамаларга бурууга мүмкүн болсо, анда тийиштүү материал жакшы эсте калат жана көпкө сакталат. Бул оюн болжолдуу түрдө 15-20 мүнөткө созулушу мүмкүн. Дидактикалык материал катары тема боюнча 12-20 предмет же сүрөт алынат, жапкыч катары жоолук жана стол же “сөздөрдү” сүрөт же предмет түрүндө жайгаштыра турган бурч керектелет. Оюндун дидактикалык максаты тема боюнча сөз байлыгын активдештирүү болуп саналат: «сөздү» көрүү, эстеп калуу, жазуу, кошуна менен маалымат алмашуу жана иштин топтук формасында

UMEK-2022

тема боюнча түшүнүктү кошумчалоо. Бул сөз оозеки жатташ керек болгон же туура жазууга арналган сөз болушу мүмкүн. Алдын ала тема боюнча предметтерди даярдап жана аларды окуучулар класска киргенге чейин жоолук менен жаап коюусу зарыл. Сабак учурунда сабактын планына ылайык тапшырманы түшүндүрүү иштери жүргүзүлөт:

“Берилген тема боюнча предметтерди жакшылап карагыла. Силерде 1 мүнөт убакыт бар. Бул предметтерди (сүрөттөрдү) эстеп калгыла, өз ордуңарга барып, бул предметтерди эстеп жазгыла. Мында сүйлөшүүгө, суроого, пикир алмашууга тыюу салынат!” Бул тапшырманы эки топ менен өткөрүүгө болот.

3-4 мүнөт убакыт өткөндөн кийин кийинки тапшырма айтылат:

“Парталаштарыңар менен сөздөрдүн тизмегин текшергиле жана толуктагыла!”

Дагы 3-4 мүнөт өткөндөн кийин улам кийинки тапшырмалар берилет:

“Коңшу партага бурулуп, 4 адам болуп сөздөрдүн тизмегин текшергиле жана толуктагыла!”

Тапшырманы биринчи аткарган топ столго келип, сөздөрдүн тизмегин тема боюнча предметтер менен салыштырат, ушундан кийин бул топ сөздөрдү доскага жазат. Мугалим жана башка топтор сөздөрдүн тизмегин жана алардын туура жазылгандыгын текшерет. Каталар оңдолуп, сөздөр башка түстөгү карандаш же калем менен кошумчаланат. Баракчаларды чогултуп, сөздөр боюнча жат жазуу сыяктуу баа коюуга болот. Сиз сөздөрдү текшерүүдөн мурда классты топторго бөлүп, иштин биринчи жана экинчи бөлүгүндө сүйлөшүүлөргө, сөздөрдү кароого жана аларды көчүрүп алууга жол бербеш үчүн оюндун эрежелерин талкуулаңыз. Бул ыкманын башка да варианттары болушу мүмкүн. Мисалы: Столдо биздин тема боюнча предметтер бар менин сумкам жатат. Менин сумкамда эмнелер болушу мүмкүн экендиги тууралуу өзүңөрдүн божомолуңарды жазгыла: кайсы предметтер, сүрөттөр, сөздөр ж. б. Мында столдун алдына окуучулардын топтолуп калышына жол бербөө керек, окуучуларга төмөндөгү учурларды эске алуу менен эс тутум боюнча иштөө сунушталат:

«Ар бириңер өз баракчаңарга сөздөрдү жазгыла;

Парталашыңар менен тема боюнча сөздөрдүн тизмегин толуктагыла;

4 адамдан турган топто тема боюнча сөздөрдүн тизмегин текшергиле жана толуктагыла.»

Бир мүнөттөн кийин эстеп калган сөздөрдү атоого даяр окуучулар аларды жазышы керек.

Ушундан соң аларды доскага чыгарып, сөз байлыгын текшерүүгө дагы бир мүнөт бериш керек. Мында эки-үч окуучуну доскага чыгаруу менен, ким канча сөз жазат жана туура жазгандыгы боюнча жарыштырууга да болот. Мында көнүгүүлөр таймашуу эмес, астейдил маанайда аткарылышы керек. Окуучулар бири-бирине дос жана жардамчы болуп саналат. Анткени алар жалгыз аткарганга караганда, чогуусу менен тапшырманы туура аткарышат. Ошондой эле бирөөнө кыйын болгон нерсени чогулуп жакшы жасоого болот. Визуалисттер оңой көрүп жана эстеп калышат, “профессорлор” топто сөздөрдүн толуктугун жана туура жазылышын талап кылат, ал эми “спортсмендер” тапшырманы тез аткаруу аракетинде оюн духун жаратат. Ошентип, бардык окуучулар өздөрүнүн темпераментинин жана билим деңгээлинин ар түрдүүлүгүнө жараша аракет кылышат. Башкысы, сөздөрдүн тизмегин текшерүү менен алар бул сөздөрдү кайталоого көнүгөт жана тема боюнча лексиканы узак убакыт эстеп калуунун үстүндө иштешет.

Окутуунун активдүү формаларынын саны күн санап өсүүдө. Мугалим конкреттүү класс менен иштөөдө өз окуучуларынын талабына, мүмкүнчүлүгүнө жана курактык өзгөчөлүктөрүнө жараша алардын талаптарын өзгөртүп, тууралап алса болот. Окуучулар үйрөнүлүп жаткан материалдын кайсы бир бөлүгү боюнча эксперт дагы болууга үйрөнүшөт, андан соң өзүнүн тобунун башка мүчөлөрүн үйрөтөт. Эксперт-окуучулар маалыматтарды китептен, башка адамдар менен баарлашуудан, фильмдерди көрүүдөн, тийиштүү материал менен иштөөдөн алат. Окутуунун активдүү формасы окуучунун башкаларды окутуу үчүн

УМЕК-2022

жоопкерчилигин өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт, бул аларда өзүн көзөмөлдөөнү өнүктүрөт [2: 131].

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда каралган окутуунун активдүү формалары окутуунун мүмкүнчүлүгүн чектебейт. Аларды бириктирүү жана салттуу ыкмалар менен айкалыштырып колдонууга болот. Мындан тышкары, ал ачык жана динамикалуу дидактикалык система жана мугалим-практиктердин улам жаңы табылгалары менен толукталып турат.

Адабияттар:

1. Бекбоев И., Алимбеков А. Азыркы сабакты өткөрүүнүн технологиясы. - Бишкек, 2011.
2. Койнова-Цельнер Ю. К. Башталгыч мектепте активдүү окутуунун технологиялары. - Бишкек, 2014.
3. Мехмет Ташпынар, Алимбеков Акматали. Окутуунун жалпы методдору. - Бишкек, 2004.
4. Саалаев Ө. Окутуунун интерактивдүү ыкмалары. - Бишкек, 2006.
5. Сияев Т., Мамбетакунов Э. Педагогиканын негиздери. - Бишкек, 2008.

УДК: 373

Yeşim GÜNCE
Y.L. Öğrencisi
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
yesimgunce12@gmail.com

Doç. Dr. Yavuz Ercan GÜL,
Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü
yavuz.gul@manas.edu.kg,

ÇOK KÜLTÜRLÜ SINIFLARDA GÖREV YAPAN ÖĞRETMENLERİN ÇOK KÜLTÜRLÜ ÖĞRETİME İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

Bu çalışmada, çok kültürlü sınıflarda görev yapan öğretmenlerin çok kültürlü öğretime ilişkin görüşlerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Veriler 2021-2022 eğitim-öğretim yılında Bıřkek Türk İlk Okulu ve Bıřkek Türk Ortaokulu'nda görev yapmakta olan 9 sınıf öğretmeninden toplanmıştır. Çalışma, nitel yaklaşıma dayalı olarak görüşme yöntemine göre tasarlanan çalışmada katılımcı grup amaçlı örnekleme tekniđi ile seçilmiştir. Verilerin analizinde içerik analizi tekniđinden yararlanılmıştır. Çok kültürlülük, belirli bir sosyal yapı içerisinde bulunan insanların etnisite, din, dil, renk gibi özellikler açısından farklılık göstermesini ifade etmektedir. Daha önce farklı etnik kimliklere karşı asimile politikası uygulayan büyük ülkeler günümüzde farklılıklara saygı duyarak bu kimlikleri benimseme yoluna gitmektedirler. Farklılıklardan kaynaklanan farklı düşünce ve bakış açıları ekonomi ve sanayi açısından büyümek isteyen ülkeler için bir avantaj olarak görülmektedir. Çok kültürlülüđün etkisinin hissedildiđi diđer bir alan ise eğitimidir. Eğitim ortamlarındaki çok kültürlü sınıflar öğretime farklı bakış açıları kazandırması yanında, ortaya çıkan yeni sorunlarla baş etme güçlüđünü de beraberinde getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Çok kültürlülük, Çok kültürlü okul, Öğretmen, Öğrenci, İletişim, Uyum.*

Йешим Гүнже,
магистрант,
“Манас” КТУ, Коомдук илимдер институту,
yesimgunce12@gmail.com

УМЕК-2022

*Явуз Эржан Гүл
PhD доцент,
КТУ “Манас”, педагогика бөлүмү, Кыргызстан
yavuz.gul@manas.edu.kg*

КӨП МАДАНИЯТТУУ КЛАССТАРДА ЭМГЕКТЕНГЕН МУГАЛИМДЕРДИН КӨП МАДАНИЯТТУУ БИЛИМ БЕРҮҮ ЖӨНҮНДӨ ПИКИРЛЕРИ

Бул изилдөөдө көп маданияттуу класстарда иштеген мугалимдердин көп маданияттуу окутуу боюнча көз караштарын аныктоо максаты коюлган. Маалыматтар 2021-2022-окуу жылында Бишкек түрк баиталгыч мектебинде жана Бишкек түрк орто мектебинде иштеген 9 класс мугалиминен чогултулган. Сапаттык мамилеге негизделген интервью ыкмасына ылайык түзүлгөн изилдөөдө катышуучу топ тандоо ыкмасы менен тандалып алынган. Маалыматтарды талдоодо контентти талдоо ыкмасы колдонулган. Мультикультурализм белгилүү бир коомдук түзүлүштөгү адамдардын этностук теги, дини, тили, өңү-түсү сыяктуу өзгөчөлүктөрү боюнча бири-биринен айырмалануусун билдирет. Мурда ар түрдүү этностук өзгөчөлүктөргө каршы ассимиляция саясатын колдонгон чоң өлкөлөр азыр айырмачылыктарды урматтоо менен, бул өздүктөрдү кабыл алууда. Айырмачылыктардан келип чыккан түрдүү идеялар жана көз караштар экономика жана өнөр жай жагынан өсүүнү каалаган өлкөлөр үчүн артыкчылык катары каралууда. Мультикультурализмдин таасири сезилген тармактардын бири – билим берүү. Билим берүү чөйрөлөрүндөгү көп маданияттуу класстар мугалимге ар кандай көз караштарды гана алып келбестен, жаңы көйгөйлөр менен күрөшүүдө кыйынчылыктарды да алып келет.

***Өзөктүү сөздөр:** көп маданияттуулук, көп маданияттуу мектеп, мугалим, студент, коммуникация, интеграция.*

*Йешим Гунже
магистрант,
КТУ «Манас», Институт социальных наук
yesimgunce12@gmail.com*

*Явуз Эрджан Гул,
PhD доцент,
КТУ «Манас», кафедра педагогики, Кыргызстан
yavuz.gul@manas.edu.kg*

МНЕНИЕ УЧИТЕЛЕЙ ПОЛИКУЛЬТУРНЫХ КЛАССОВ О ПОЛИКУЛЬТУРНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Цель данного исследования состоит в том, чтобы определить взгляды учителей на поликультурное обучение, работающих в поликультурных классах. Данные были собраны у 9 классных руководителей, работающих в Бишкекской турецкой начальной школе и Бишкекской турецкой средней школе в 2021-2022 учебном году. В исследовании, которое было разработано по методу интервью на основе качественного подхода, участники были отобраны методом выборки группы. При анализе данных использовался метод контент-анализа. Мультикультурализм означает, что люди в определенной социальной структуре различаются по таким признакам, как этническая принадлежность, религия, язык, цвет кожи. Крупные страны, которые раньше использовали политику ассимиляции против различных этнических идентичностей, теперь принимают эти идентичности, уважая различия. Разные идеи и точки зрения, возникающие из-за различий, рассматриваются как преимущество для стран, которые хотят расти с точки зрения экономики и промышленности. Еще одна область, где ощущается влияние мультикультурализма, — образование.

UMEK-2022

Мультикультурные классы в образовательной среде не только открывают перед учителем разные точки зрения, но и приносят с собой трудности в решении новых проблем.

Ключевые слова: мультикультурализм, поликультурная школа, учитель, ученик, коммуникация, интеграция.

*Yeşim Günce,
Kyrgyz-Turkish Manas University,
Institute of Social Sciences, master student
yesimgunce12@gmail.com*

*Doç. Dr. Yavuz Ercan GÜL
Kyrgyz-Turkish University Manas, Department of Pedagogy
yavuz.gul@manas.edu.kg*

OPINIONS OF TEACHERS IN MULTICULTURAL CLASSROOM ON MULTICULTURAL EDUCATION

In this study, it is aimed to determine the views of teachers working in multicultural classrooms on multicultural teaching. The data were collected from 9 classroom teachers working in Bishkek Turkish Primary School and Bishkek Turkish Secondary School in the 2021-2022 academic year. In the study, which was designed according to the interview method based on the qualitative approach, the participant was selected with the sampling technique of the group. Content analysis technique was used in the analysis of the data. Multiculturalism means that people in a certain social structure differ in terms of features such as ethnicity, religion, language, color. Large countries that used assimilation policies against different ethnic identities before, are now adopting these identities by respecting the differences. Different ideas and perspectives arising from differences are seen as an advantage for countries that want to grow in terms of economy and industry. Another area where the impact of multiculturalism is felt is education. Multicultural classrooms in educational environments not only bring different perspectives to the teacher, but also bring with them the difficulty of coping with new problems.

Key words: Multiculturalism, Multicultural school, Teacher, Student, Communication, Integration.

Çok kültürlülük, belirli bir sosyal yapı içerisinde bulunan insanların etnisite, din, dil, renk gibi özellikler açısından farklılık göstermesini ifade etmektedir. Daha önce farklı etnik kimliklere karşı asimile politikası uygulayan büyük ülkeler günümüzde farklılıklara saygı duyarak bu kimlikleri benimseme yoluna gitmektedirler. Farklılıklardan kaynaklanan farklı düşünce ve bakış açıları ekonomi ve sanayi açısından büyümek isteyen ülkeler için bir avantaj olarak görülmektedir. Çok kültürlülüğün etkisinin hissedildiği diğer bir alan ise eğitimidir. Bireylerin söz konusu kültürel farklılıklara hakim olmaları, toplumdaki baskın kültür ve baskın kültürün yanında azınlık konumunda olan başka kültürler ile diyaloga geçilebilmesi için gerekli olan bilgi ve iletişim becerileri kazanmaları, bu doğrultuda yapılandırılan bir eğitim sisteminin var olmasına bağlıdır (Gay, 2000). Bu sebeple çok kültürlülüğün eğitime yansması küreselleşen dünyada toplumlar için kaçınılmaz olmuştur. Çok kültürlü sınıflarda boş rolde bulunan öğretmenler bu bağlamda farklı bakış açıları kazanmaktadır. Öğretmenler, farklı bakış açılarını kazanmalarının yanında çok kültürlülükle önem kazanan hoşgörü, kültürel farklılıklara saygı gibi kavramların benimsetilmesinde de mihenk taşı görevi üstlenmektedirler.

Yöntem

Çalışma, nitel yaklaşıma dayalı olarak görüşme yöntemine göre tasarlanmıştır.

Çalışma Grubu

Araştırma grubunun belirlenmesinde amaçlı örnekleme tekniğinden yararlanılmıştır. Bu teknik araştırmanın amacına en uygun katılımcıların belirlenmesi amacıyla kullanılmaktadır. Araştırmanın amacı çok kültürlü sınıflarda öğretmenlik yapan katılımcılara ulaşmak olduğundan sınıflarında en az 3 farklı milletten öğrenci olan ve yurt dışında görev yapan katılımcılar belirlenmiştir. Ulaşılan

UMEK-2022

araştırma grubu 2 kadın ve 7 erkek olmak üzere toplamda 9 kişiden oluşmuştur.

Tablo 1. Katılımcılara ait betimsel istatistikler

	Grup	n	%
Cinsiyet	Kadın	2	22
	Erkek	7	78
Meslek	Sınıf Öğretmeni	5	55
	Branş öğretmeni	4	45
Kıdem	5-10	2	22
	11-15	2	22
	16+	5	56

Veri Toplama Araçları

Verilerin toplanmasında araştırma yöntemine uygun olarak yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Araştırmacı tarafından literatürün taranması ile oluşturulan görüşme sorularının araştırmanın amacına uygunluğu ve anlaşılabilirliği bakımından incelenmesi için eğitim bilimleri alanından doktoralı 2 uzmanın görüşüne başvurulmuştur. Uzmanlardan gelen dönüşler sonrasında formda yer alan sorular tekrar düzenlenmiş ve son hali oluşturulmuştur.

Verilerin Toplanması

Görüşme formunda yer alan sorular doğrudan ulaşılabilen katılımcılara elden verilmiş ve yanıtlar alınmıştır. Ancak doğrudan ulaşıma imkânı olmayan katılımcılardan ise telefon görüşmesi yoluyla yanıtlar alınmıştır. Araştırmacılara yöneltilen sorular şu şekildedir:

- 1-Çok kültürlü sınıfları öğretmen açısından değerlendirir misiniz ?
- 2-Çok kültürlü sınıf ortamlarının öğretmene katkıları nelerdir ?
- 3-Çok kültürlü sınıfların avantaj ve dezavantajları nelerdir ?

Verilerin Analizi

Görüşme yoluyla toplanan verilerin çözümlenmesinde içerik analizi kullanılmış; bu analizlerde şu aşamalar izlenmiştir: (1) Verilerin bilgisayar ortamına aktarılarak ham veri metinlerinin oluşturulması ve bu metinlerin düzenlenerek veri analizine hazırlanması; (2) Öğretmenlerin verdiği cevaplar doğrultusunda verilerin kodlanması; (3) Ulaşılan kodlardan temaların oluşturulması; (4) Bulguların sunulması ve yorumlanması (Creswell, 2007, s.185; Strauss ve Corbin, 1990, s.61; Yıldırım ve Şimşek, 2005, s.228). Tüm bu süreç boyunca da geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları yapılmıştır. İlk aşamada toplanan veriler bilgisayar ortamına aktarılarak ham veri metinleri elde edilmiştir. Daha sonra bu metinler, birkaç kez okunup değerlendirilmiş ve ön kodlamalar yapılmıştır. Kodların oluşturulmasında alan yazında kullanılan kavramlar ve görüşmelerden elde edilen veriler göz önünde bulundurulmuştur. Bu çalışmanın ardından, kodlar bir araya getirilerek ortak yönleri bulunmuş, böylece araştırma bulgularının ana hatlarını oluşturacak temalar belirlenmiştir.

Bulgular

1. **Öğretim Yöntem ve Tekniklerinde Farklılaşmaya ilişkin bulgular**

Tablo 1. Öğretim Yöntem ve Tekniklerinde Farklılaşma

Öğretim Yöntem ve Tekniklerinde Farklılaşma	f	%
Oyun tekniklerinde farklılaşma	4	26,6
Ders planlamasında zaman problemi	3	20
Çoklu yöntem ve teknik kullanma	1	6,6
Ortak oyun kurmada zorluk	1	6,6

UMEK-2022

Farklı kültürün oyunlarını öğrenme	1	6,6
Öğretim yöntem ve tekniklerinde farklılaşma	1	6,6
Materyal kullanmada artış	1	6,6
Zekâ oyunlarına ağırlık verme	1	6,6
Farklı öğretim kademesine göre zorluk düzeyi	1	6,6
Öğrencinin hazır bulunuşluğu	1	6,6

Yukarıdaki tabloda katılımcıların çok kültürlü sınıflardaki öğretim yöntem ve tekniklerinin farklılaşmasına ilişkin görüşleri yer almaktadır. Tabloda da görüleceği üzere en fazla frekansa sahip olan madde oyun tekniklerinde farklılaşmadır. Katılımcılar farklı etnik kimliğe sahip öğrencilerin bulunduğu sınıflarda çocuklarla oynanan oyunların da farklılaştığını; her bir öğrencinin yalnızca kendi kültüründeki oyunları bildiğini ifade etmişlerdir. Bu durum ise öğretmenler için avantaj ve dezavantaj oluşturmaktadır. Öğretmenlerin ortak oyun kurmasında zorluklar yaşamaları dezavantaj iken çocukların birbirlerinin oyunlarını öğrenmeleri ve bu bağlamda birbirlerinin oyunlarına hoşgörü ile yaklaşmalarına vesile olmaktadır. En yüksek ikinci frekansa sahip ise ders planlamasında zaman problemi. Öğretmenler çok kültürlü sınıflarda zaman problemi yaşadıklarını ve ders planlarının zamanında yetişmediğini belirtmişlerdir. Öğretim yöntem ve tekniklerinde farklılaşma, materyal kullanımında artış olması öğretim programının zamanında yetişmemesine neden olduğunu belirtmişlerdir.

Tablo 2. Değerler Eğitimine İlişkin Bulgular

Değerler Eğitimi	f	%
Hoşgörülü olma	4	23,5
Empati kurma	4	23,5
Sabırlı olma	1	5,8
Farklı kültürlere karşı saygı	1	5,8
Öğrencilerin farklılıklara önyargı ile yaklaşması	1	5,8
Türk kültürünü aktarmada hoşnut olma	1	5,8
Irki problem yaşamama	1	5,8
Disiplin sorunları	1	5,8
Ortak değerlerde buluşma noktasında yaşanan problemler	1	5,8
Temizlik alışkanlıklarında farklılık	1	5,8
Çocuğun özgüvenini yitirmesi	1	5,8
Toplam	17	100

Tablo 2’de ise öğretmenlerin değerler eğitimine ilişkin görüşleri yer almaktadır. Tabloya göre en yüksek ve eşit frekansa sahip maddeler hoşgörülü olma ve empati kurmadır. Çok kültürlü sınıflarda görev yapan öğretmenler değerler eğitiminde bazı kavramların daha fazla ön plana çıktığını belirtmişlerdir. Hoşgörülü olma ve empati kurmanın bu sınıflarda olması gereken önemli değerler olduğunu söylemişlerdir. Öğretmenler, hoşgörünün ön planda tutulduğu bu sınıflarda çocukların da birbirlerine hoşgörü ile yaklaştığını ifade etmişlerdir. Örneğin katılımcılardan birisi hoşgörünün öğretmen için ne kadar önemli bir değer olduğunu ifade ederek “*Öğrencilerin farklı dilleri konuşmalarından ötürü iletişim problemleri yaşadıklarını gördüm. Bu da benim onlara karşı daha hoşgörülü olmamı sağlıyor ve bu sebeple iletişim problemlerinin en aza indirgemiş oluyorum.*” demiştir.

Tablo 3. Evde Türkçenin Konuşulmaması

UMEK-2022

Türkçenin konuşulmaması	f	%
Evde Türkçenin Konuşulmaması	4	25
Çocuğun Türkçeyi Anlayamaması	4	25
Deyim ve Atasözleri Anlamada Zorluk	2	12,5
Farklı Kültürdeki Çocukların Birbirleriyle İletişim Kurmada Yaşadığı Zorluklar	2	12,5
Türkçenin Öğretimine İlişkin Yaşanan Problemler	2	12,5
Öğrenci Öğretmen İletişimine Yönelik Sorunlar	1	6,25
Türkçenin Sadece Okulda Konuşulması	1	6,25
Toplam	16	100

Tablo 3'teki verilere göre çok kültürlü sınıflarda görev yapan öğretmenlerin büyük çoğunluğu öğrencilerin evlerinde Türkçe'nin hiç konuşulmadığını bu yüzden öğrencilerin Türkçe'yi anlayamadıklarını ifade etmişlerdir. Türkçe'yi anlayamayan öğrencilerin iletişim problemleri yanında deyim ve atasözlerini anlamada da zorluk yaşadıklarını belirtmişlerdir. Yine Türkçe dersinin öğretiminde sorun yaşadıklarını dile getirmişlerdir. Evde Türkçe'nin hiç konuşulmaması, yalnızca okulda konuşulmasının problemin ana nedeni olduğu belirtilmekle beraber çocuğun ebeveyniyle okul dışında daha fazla zaman geçirmesi ebeveynlerin büyük çoğunluğunun Türkçe'ye yeteri kadar hâkim olmamaları da sorun olarak belirtilmiştir. Katılımcılardan ikisi çocukların ebeveynlerine yönelik Türkçe kurslarının yapılmasının bu sorunun çözümünde kısmen de olsa etkili olabileceğini dile getirmiştir.

Tablo 4. Yeni Bir Dil Öğrenmeye İlişkin Bulgular

Yeni Bir Dil Öğrenme	f	%
Yeni Bir Dil Öğrenmeye Karşı İstek	4	50
Öğretmenin Yabancı Dile Hâkim Olması	4	50
Toplam	8	100

Tablo 4'de yer alan verilere göre çok kültürlü sınıflarda görev yapan öğretmenlerin yeni bir dil öğrenmeye karşı istek duyduklarını, farkında olmadan da olsa yeni bir dilin kavramlarına hâkim olduklarını belirtmişlerdir. Bunun kendileri için bir avantaj olduğunu, yaşadıkları ülkede günlük yaşamlarını daha da kolaylaştırdığını ifade etmişlerdir.

Tablo 5. Farklı Kültür ve Değerleri Tanıma

Farklı Kültürleri Tanıma	f	%
Öğrenci ve Öğretmenin Farklı Kültürü Öğrenme İsteği	4	57,14
Farklı Kültür Tanıma	2	28,5
Farklı Kültürü Tanımaya Yönelik İhtiyaç Duyma	1	14,2
Toplam	7	100

Tablo 5'de görüldüğü üzere çok kültürlü sınıflarda öğretim yapan öğretmenlerin yeni bir dili öğrenmelerinin yanında yeni bir kültürü tanımaya da istek duymuşlardır. En yüksek frekansa sahip olan birinci maddede hem öğretmen hem de öğrenci yeni kültürleri tanımaya istek duymuşlardır. İkinci en büyük frekansa sahip ikinci maddede ise öğretmenler yeni kültürleri tanımayı bir avantaj olarak görmekte-dirler. Kültürlerarası farklılıklar, bazı kültürlerde normal karşılanan bir davranışın başka bir kültürde normal olarak kabul görmemesi durumundan ötürü öğretmenler yeni kültürleri tanımaya ihtiyaç duymuşlardır.

Sonuç

Çok kültürlü sınıflarda görev yapan öğretmenlerin çok kültürlü öğretime ilişkin görüşleri ile ilgili yapılan araştırma neticesinde şu sonuçlara ulaşılmıştır. Çok kültürlü sınıflarda görev yapan

UMEK-2022

öğretmenler çok kültürlü öğretime ilişkin hem olumlu hem olumsuz görüşler belirtmişlerdir. Katılımcıların bir kısmı bu sınıflarda değerler eğitimi ile ilgili farkındalıklarının arttığını, farklı kültürlerle karşı daha hoşgörülü ve bu kültürlerle karşı daha fazla sebat gösterdiklerini söylemişlerdir. Katılımcıların büyük çoğunluğu Türk okulunda çalıştıkları ve Türkçe dilinin zorunlu dil olmasından dolayı çocukların dil konusunda zorlandıklarını ifade etmişlerdir. Evde Türkçe konuşulmamasından ötürü çocukların dil gelişimi yavaşlamaktadır. Bunun da çocukların sınıfta öğretmeni anlayamamasına veya geç algılamalarına neden olduğunu ifade etmişlerdir. Türkçe dersinde deyim ve atasözlerinin algılanmaması da yine çocukların Türk diline yeteri kadar hâkim olamamalarından kaynaklandığını belirtmişlerdir.

Katılımcıların bir kısmı çok kültürlü sınıflarda öğretim yöntem ve tekniklerinde çeşitliliğe gittiklerini bunun da zaman kaybı sorununu ortaya çıkardığını ifade etmişlerdir. Tüm bunların yanında çok kültürlü sınıflarda çalışmanın kendilerini yeni bir dil öğrenmeye karşı güdülediğini ve ikinci bir dile az da olsa hâkim olduklarını söylemişlerdir. Yeni bir dile aşına olmanın yanında yeni bir kültürü tanımanın da kendilerini memnun ettiklerini ifade etmişlerdir. Katılımcılardan biri görev yaptığı çok kültürlü sınıflarda ırki problemler yaşamadığını çocukların birbirlerinin kültürüne karşı son derece saygılı olduğunu söylemiştir. Katılımcılardan bazıları da çok kültürlü sınıflarda çocukların ortak oyun kurmada zorlandıklarını birbirlerinin oyunlarını bilmediğini bu sebeple oyun dersine karşı ilgisiz olduklarını dile getirmişlerdir. Katılımcılar bu nedenden ötürü çocukların derse katılımını sağlamada evrensel oyunlara başvurduklarını, zekâ oyunları ve satranç gibi oyunlar oynattıklarını belirtmişlerdir.

Çok kültürlü sınıflarda görev yapan katılımcıların bazıları çocuklar kültür yönünden birbirinden farklılık göstermesi nedeniyle sınıfta disiplin probleminin ortaya çıkardığını ifade etmiştir. Bazı kültürlerde doğru kabul edilen bir davranış bir diğer kültürde yanlış olarak değerlendirilebilmektedir. Bu da sınıflarda ortak bir kültür oluşmasını engellemektedir. Yine çocukların temizlik alışkanlıklarının farklılık göstermesi de ortak bir temizlik kültürünün oluşmasını engellemektedir.

Kaynakça:

1. Başbay, A.ve Kağnıcı, D. (2011). Çokkültürlü yeterlik algıları ölçeği: Bir ölçek geliştirme çalışması. *Eğitim ve Bilim*, 36(161), 199-212. <http://toad.edam.com.tr/sites/default/files/pdf/cokkulturlu-yeterlik-algilari-olcegitoad.pdf>
2. Gay, G. (2000). *Culturally responsive teaching: Theory, Research and Practice*. Teachers College Press. New York: 56
3. Roux, J.L. (2000). Multicultural education: A new approach for a new South African dispensation. *Intercultural Education*, 11(1), 19-29. doi: <http://dx.doi.org/10.1080/14675980050005361>
4. Creswell, 2007, s.185; Strauss ve Corbin, 1990, s.61; Yıldırım ve Şimşek, 2005, s.228).

УДК: 373

Ayşe BUZ,
2050y06005@manas.edu.kg
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
Eğitim Bilimleri, Yüksek Lisans Öğrencisi

OKUL İKLİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLERE İLİŞKİN YÖNETİCİ VE ÖĞRETMEN GÖRÜŞLERİ

Bu çalışmada, okul iklimini etkileyen faktörlere ilişkin okul yöneticileri ve öğretmenlerin görüşlerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Veriler 2021-2022 eğitim-öğretim yılında Bişkek Türk İlk Okulu, Bişkek Türk Ortaokulu, Bişkek Kırgız Türk Anadolu Lisesi ve Bişkek Kırgız Türk Kız Meslek Lisesi'nde görev yapmakta olan 6 öğretmenden ve 6 yöneticiden toplanmıştır. Çalışma, nitel yaklaşıma dayalı olarak görüşme yöntemine

УМЕК-2022

göre tasarlanan çalışmada katılımcı grup amaçlı örnekleme tekniği ile seçilmiştir. Verilerin analizinde içerik analizi tekniğinden yararlanılmıştır. Eğitimde başarı için okul iklimi çok önemlidir. Okul iklimi öğrencilerin, öğretmenlerin ve ebeveynlerin bireysel düşüncelerini ifade eder. Okul iklimini etkileyen en önemli kişi okul müdürüdür. Okul müdürü olumlu bir okul iklimi oluşturmak için öğretmen ve öğrencilerin mutlu olduğu bir okul ortamı oluşturmalıdır. Okul iklimi öğrencilerin akademik başarısını, uyumunu etkilerken öğretmenlerinde motivasyonunu etkiler. Bu durumda velilerin memnuniyet düzeyini belirler. Okullarda olumlu okul ikliminin oluşması için iletişim ve herkesin düşüncesini özgürce ifade etmesi oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Okul İklimi, Öğretmen, Öğrenci, Akademik başarı, Motivasyon.

Айше Буз,
магистрант,
2050y06005@manas.edu.kg
“Манас” КТУ, Коомдук илимдер институту, Кыргызстан

ЖЕТЕКЧИ ЖАНА МУГАЛИМДИН МЕКТЕПТИН КЛИМАТЫНА ТААСИР ЭТҮҮЧҮ ФАКТОРЛОР ЖӨНҮНДӨ ПИКИРЛЕРИ

Бул изилдөө мектеп администрациясынын жана мугалимдеринин мектеп климатына таасир этүүчү факторлор тууралуу ой-пикирлерин аныктоого багытталган. Маалыматтар 2021-2022-окуу жылында Бишкек түрк баиталгыч мектебинде, Бишкек түрк орто мектебинде, Бишкек кыргыз-түрк Анадолу лицейинде жана Бишкек кыргыз-түрк кыздар кесиптик лицейинде иштеген 6 мугалим жана 6 администратордон чогултулду. Сапаттык мамилеге негизделген интервью ыкмасына ылайык түзүлгөн изилдөөдө катышуучу топ тандоо ыкмасы менен тандалып алынган. Маалыматтарды талдоодо контентти талдоо ыкмасы колдонулган.

Мектептин климаты билим берүүнүн ийгилиги үчүн абдан маанилүү. Мектептин климаты окуучулардын, мугалимдердин жана ата-энелердин жеке ойлорун билдирет. Мектептин климатына таасир этүүчү эң маанилүү адам – мектеп директору. Мектептин позитивдүү климатын түзүү үчүн мектеп директору мугалимдер менен окуучулардын бактылуу болушуна шарт түзүшү керек. Мектептин климаты окуучулардын окуудагы ийгилигине жана адаптациясына таасир бергени менен, мугалимдердин мотивациясына да таасирин тийгизет. Бул учурда ата-энелердин канааттануу деңгээлин аныктайт. Мектептерде позитивдүү мектеп климатын калыптандыруу үчүн ар бир адамдын баарлашуусу жана өз оюн эркин билдирүүсү абдан маанилүү.

Өзөктүү сөздөр: мектеп климаты, мугалим, студент, академиялык ийгилик, мотивация.

Айше Буз,
магистрант,
2050y06005@manas.edu.kg
КТУ «Манас», Институт социальных наук, Кыргызстан

МНЕНИЕ РУКОВОДИТЕЛЕЙ И УЧИТЕЛЕЙ О ФАКТОРАХ, ВЛИЯЮЩИХ НА ШКОЛЬНЫЙ КЛИМАТ

В данном исследовании ставится цель определить мнение школьной администрации и учителей о факторах, влияющих на школьный климат. Данные были собраны у 6 учителей и 6 администраторов, работающих в Бишкекской турецкой начальной школе, в Бишкекской турецкой средней школе, в Бишкекской кыргызско-турецкой анатолийской средней школе и в Бишкекской кыргызско-турецкой женской профессиональной средней школе в 2021-2022 учебном году. В исследовании, которое было разработано по методу интервью на основе качественного подхода, участники были отобраны методом выборки группы. При анализе данных использовался метод контент-анализа.

Школьный климат очень важен для успеха в обучении. Школьный климат выражает индивидуальные мысли учеников, учителей и родителей. Самым важным человеком, влияющим на школьный климат, является директор школы. Чтобы создать позитивный школьный климат,

UMEK-2022

директор школы должен создать школьную среду, в которой учителя и ученики счастливы. В то время как школьный климат влияет на успеваемость и адаптацию учащихся, он также влияет на мотивацию учителей. В данном случае он определяет уровень удовлетворенности родителей. Общение и свободное выражение мыслей каждым очень важно для формирования положительного школьного климата в школах.

Ключевые слова: школьный климат, учитель, ученик, успехи в учебе, мотивация.

Ayşe BUZ,

master student,

2050y06005@manas.edu.kg

Kyrgyz-Turkish Manas University, Institute of Social Sciences,

EXECUTIVE AND TEACHER'S OPINIONS ON THE FACTORS AFFECTING THE SCHOOL CLIMATE

In this study, it is aimed to determine the opinions of school administrators and teachers about the factors affecting the school climate. The data were collected from 6 teachers and 6 administrators working in Bishkek Turkish Primary School, Bishkek Turkish Secondary School, Bishkek Kyrgyz Turkish Anatolian High School and Bishkek Kyrgyz Turkish Girls Vocational High School in the 2021-2022 academic year. In the study, which was designed according to the interview method based on the qualitative approach, the participant was selected with the sampling technique of the group. Content analysis technique was used in the analysis of the data. School climate is very important for success in education. School climate expresses the individual thoughts of students, teachers and parents. The most important person affecting the school climate is the school principal. In order to create a positive school climate, the school principal should create a school environment where teachers and students are happy. While school climate affects students' academic success and adaptation, it also affects teachers' motivation. In this case, it determines the level of satisfaction of the parents. Communication and free expression of thoughts by everyone is very important for the formation of a positive school climate in schools.

Key words: School Climate, Teacher, Student, Academic success, Motivation.

GİRİŞ

Bu çalışma, okul iklimini etkileyen faktörlere ilişkin okul yöneticileri ve öğretmenlerin görüşlerinin belirlenmesi amacıyla yapılmıştır. Veriler 2021-2022 eğitim-öğretim yılında Bışkek Türk İlk Okulu, Bışkek Türk Ortaokulu, Bışkek Kırgız Türk Anadolu Lisesi ve Bışkek Kırgız Türk Kız Meslek Lisesi'nde görev yapmakta olan 6 öğretmenden ve 6 yöneticiden toplanmıştır.

Okul iklimi; okul lideri, öğretmen, öğrenci, veli, ve yardımcı personel olmak üzere pek çok kişiyi ilgilendiren bir konudur. Okul iklimi olumlu yönde ise herkes okula istekli ve azimli olarak gelir. Okul iklimi olumsuz yönde ise herkes düşük motivasyonlu olarak okula gelir. Okul ikliminin belirleyici unsuru okul lideridir. Okul liderinin iletişim becerileri, beden dili, demokratik ve yansız tavrı okul iklimini çok etkiler.

Tableman (2004) okul iklimini, okuldaki öğrencilerin, öğretmenlerin ve diğer personelin okulda buldukları her gün kendilerini hissediş şekli olarak tanımlamış ve okul ikliminin öğretmenlerin ve öğrencilerin yaşamlarını etkileyen çevre olduğunu belirtmiştir.

Hoy (2003) iklimin bir okuldan diğerine farklılaşan bir özellik olmasına ilave olarak iklimin okuldaki insanların davranışlarını etkileyen diğer faktörlerle ilişkili olduğunu belirtmektedir. Bu faktörler şöyle sıralanmıştır (Hoy,2003): (1)Okulun fiziksel özellikleri, (2) okuldaki insanların demografik ve kültürel özgeçmiş, (3) insan ilişkilerinin niteliği ve (4) okuldaki bireylerin paylaştıkları normlar, değerler veya inançlar.

Okuldaki ilişkilerin kalitesi olarak tanımlanan okul iklimi, kişilerarası, örgütsel ve öğretimsel boyutları içine alan çok-boyutlu bir kavramdır (Loukas, Suzuki ve Horton, 2006:491).

Olumlu veya olumsuz özelliklere sahip okul ikliminin okuldaki tüm bireylere ve genel olarak okulun performansına çeşitli etkileri vardır. Öğretmenler için sağlıklı bir çalışma ortamı oluşmasını

UMEK-2022

sağlayan olumlu iklim, öğrenciler içinde iyi bir öğrenme ortamı oluşturulmasının önşartıdır (Hoy,Tarter&Kotkamp,1991). Olumlu okul iklimi öğretmenlerin adanmışlık ve işdoymu düzeyini artırmaktadır. Sağlıklı okul iklimi, daha yüksek öğrenci başarısı ve daha az yabancılaşma ile olumlu ilişkilidir (Hoy,TarterveKotkamp,1991).

Anderson (1982) kapsamlı okul iklimi literatürü incelemesinde, okul ikliminin çeşitli faktörlerini ve spesifik sonuçlarını ortaya koydu. Anderson (1982:368) dört boyutlu bir okul iklimi modeli önermiştir. Bu boyutlar; (1)fiziksel çevre, (2) öğrenci ve toplum özellikleri, (3) okul toplumundaki katılımcılar arasındaki ilişkiler ve (4) okul kültürü.

Gonder ve Hymes (1994) tarafından etkili okulların iklimsel özellikleri, yüksek başarı beklentisi, okulun güvenli ve disiplinli bir öğrenme ortamı sağlaması, düzenli bir fiziksel ortam veya okul dışı güçlerin desteği şeklinde sıralanmıştır.

YÖNTEM

Araştırma modeli:

Bu araştırmada araştırmacının amacına uygun olarak nitel araştırma yöntemlerinden betimsel araştırma modeli kullanılmıştır.

Çalışma Grubu:

Bişkek Türk İlk Okulu, Bişkek Türk Ortaokulu, Bişkek Kırgız Türk Anadolu Lisesi ve Bişkek Kırgız Türk Kız Meslek Lisesi'nde görev yapmakta olan 6 öğretmenden ve 6 yönetici olmak üzere toplam 12 kişi üzerinde çalışılmıştır.

Veri toplama aracı:

Okul iklimini etkileyen faktörlere ilişkin okul yöneticileri ve öğretmenlerin görüşlerini belirlemek amacıyla bu araştırmada veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır.

Görüşme formu hazırlanırken literatür taraması yapılmış uzman görüşleri alınarak sorular oluşturulmuştur. Yarı yapılandırılmış görüşme formundan elde edilen veriler içerik analizi tekniği ile analiz edilmiştir.

Verilerin Analizi:

Bu araştırmada yarı yapılandırılmış görüşme formundan elde edilen veriler içerik analizi tekniği kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz çerçevesinde ilk olarak görüşmeye katılan öğretmenleri sembolize etmek için öğretmen (Ö), yönetici (Y) ve numara belirtmek için (Ö1, Ö2), (Y1,Y2) olarak kodlamanın kullanılmasına karar verilmiştir.

BULGULAR

Öğretmenlerin, "Okul iklimini etkileyen faktörler nelerdir?" Sorusuna verdikleri yanıtlar Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Öğretmenlere göre okul iklimini etkileyen faktörlere ilişkin bulgular

		f	%
Ö1, Ö2, Ö3, Ö4, Ö5, Ö6	Okul liderinin öğretmen, öğrenci, veli ve diğer personele karşı olumlu veya olumsuz tavrı	6	%14
Ö1, Ö2, Ö3, Ö4, Ö5, Ö6	Okul liderinin öğretmenlere motive edici yaklaşımı	6	%14
Ö1, Ö2, Ö3, Ö4, Ö5, Ö6	Okul liderinin problemlerin çözümünde öğretmenin görüşüne değer vermesi	6	%14
Ö2, Ö3, Ö4, Ö5, Ö6	Öğretmenlerin birbirleriyle ve diğer personelle uyum ve iş birliği içinde olması	5	%12
Ö1, Ö2, Ö3, Ö4	Okulun fiziki şartlar açısından mevcut durumu	4	%9

UMEK-2022

Ö2, Ö3, Ö4, Ö6	Okul çevresinin sosyo kültürel durumu	4	%9
Ö2, Ö3, Ö4, Ö5	Velilerin sosyo ekonomik durumu ve eğitim düzeyi	4	%9
Ö2, Ö4, Ö6	Okul liderinin öğretmenlerini ekip arkadaşı olarak algılaması	3	%7
Ö1, Ö3, Ö5	Öğretmenlerin moral ve motivasyonunu artıran okul içi sosyal ve kültüel etkinlikler	3	%7
Ö3, Ö4	Özel eğitime gereksinim duyan öğrencilerin desteklenip desteklenmemesi	2	%5
		43	100

Tablo 1 incelendiği zaman görüşmecilerin büyük çoğunluğu 6 (%14) Okul idarecilerinin öğretmenler ve diğer çalışanlarla uyumunun önemli olduğunu ifade etmişlerdir. "Okul iklimindeki denge okul müdürüdür. Okul müdürü öğretmen, veli, öğrenciler ve diğer çalışanlar ile uyumlu olunca olumlu bir okul iklimi oluşur." Ö1.

Katılımcılardan bazıları 6 (%14) okulun fiziki şartlar açısından mevcut durumunun önemli olduğunu ifade etmişlerdir. "Okulun fiziki şartlar açısından mevcut durumu okul iklimini etkiler. Örneğin spor salonun, sanatsal faaliyetler için ayrı sınıfların bulunması ve eğitim öğretim materyalleri, laboratuvar, akıllı tahta vb. eğitim teknolojileri yönünden gerekli donanımına sahip olması okul iklimini etkiler." Ö2.

Yöneticilerin, "Okul iklimini etkileyen faktörler nelerdir?" Sorusuna verdikleri yanıtlar Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Yöneticilere göre okul iklimini etkileyen faktörlere ilişkin bulgular

		f	%
Y1, Y2, Y3, Y4, Y5, Y6,	Öğretmenlerin görev ve sorumluluklarının farkında oluşu	6	%15
Y1, Y2, Y3, Y4, Y5, Y6	Öğretmenler ve diğer çalışanların uyumlu olmaları	6	%15
Y1, Y2, Y3, Y5, Y6	Öğretmenlerin samimi ve iletişime açık olmaları	5	%15
Y1, Y2, Y3, Y5	Öğretmenlerin ve diğer çalışanların okulun hedeflerine ulaşmak için istekli olmaları	4	%10
Y2, Y3, Y4, Y6	Öğretmenlerin öğrencilerin akademik başarılarını önemsemeleri	4	%10
Y1, Y3, Y4, Y5	Okulun fiziki imkanları	4	%10
Y2, Y3, Y4, Y5	Okulun sosyo kültürel çevresi	4	%10
Y1, Y3, Y4, Y6	Okulda sosyal, sportif, kültürel etkinliklere yönelik çalışmaların yapılıp yapılmaması	4	%10
Y4, Y5, Y6	Okulda öğretmenler ve idareciler dışında yeteri kadar yardımcı personelin oluşu	3	%7
		41	100

Bu tablo incelendiği zaman görüşmecilerin büyük çoğunluğu 6 (%15) öğretmenlerin görev ve sorumluluklarının farkında oluşu okul iklimini etkileyen faktörlerden biri olduğunu söylemiştir. "Öğretmenlerin görev ve sorumluluklarının farkında olması okul içindeki düzen ve akademik başarı

UMEK-2022

için gereklidir. Bu da okul iklimini olumlu yönde etkiler" Y1

Katılımcılardan bazıları 6 (%15) Öğretmenlerin ve diğer çalışanların uyumlu olmalarının okul iklimini etkilediğini ifade etmişlerdir. "Öğretmenlerin ve diğer çalışanların uyumlu olmaları, özverili bir şekilde çalışmaları okul iklimini etkileyen faktörlerden biridir." Y2

TARTIŞMA ve SONUÇ

Bu çalışmada, okul iklimini etkileyen faktörlere ilişkin okul yöneticileri ve öğretmenlerin görüşlerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Veriler 2021-2022 eğitim-öğretim yılında Bişkek Türk İlk Okulu, Bişkek Türk Ortaokulu, Bişkek Kırgız Türk Anadolu Lisesi ve Bişkek Kırgız Türk Kız Meslek Lisesi'nde görev yapmakta olan 6 öğretmenden ve 6 yöneticiden toplanmıştır.

Okul iklimini etkileyen faktörlere ilişkin okul yöneticileri ve öğretmenlerin görüşlerinin belirlenmesi amacıyla yapılan bu çalışmadan elde edilen bulgulara göre, öğretmenler; okul liderinin öğretmen, öğrenci, veli ve diğer personele karşı olumlu veya olumsuz tavrı, okul liderinin öğretmenlere motive edici yaklaşımı, okul liderinin problemlerin çözümünde öğretmenin görüşüne değer vermesi, öğretmenlerin birbirleriyle ve diğer personelle uyum ve iş birliği içinde olması, okulun fiziki şartlar açısından mevcut durumu, okul çevresinin sosyo kültürel durumu, velilerin sosyo ekonomik durumu ve eğitim düzeyi, okul liderinin öğretmenlerini ekip arkadaşı olarak algılaması, öğretmenlerin moral ve motivasyonunu artıran okul içi sosyal ve kültüel etkinlikler, özel eğitime gereksinim duyan öğrencilerin desteklenip desteklenmemesi gibi sonuçlara ulaşılmıştır. Gonder ve Hymes (1994)'nın araştırma bulgularındaki yönetici, öğretmen, öğrenci ve personel olumlu bir okul ikliminde kendilerini bireysel olarak değerli olduklarını hissederler. Okuldaki okul üyeleri, olumlu iklim yaratılmasına başarılı bir şekilde katkıda bulunurlar. Ayrıca okuldaki üyelerin bu iklimin oluşmasında ilgililik, sosyal gelişim, okulda dayanışma, iletişim, akademik gelişim ve katılım fırsatları vardır ile bu araştırmanın bulguları benzerlik göstermektedir. Ayrıca Akşit (2018), çalışmasında öğretmenlerin okul müdürlerinden beklentilerini okul müdürünün kendilerine eşit ve adil bir tutum sergilemesi, iletişim gücünün yüksek olması, yapılan her işte kendilerine destek olan, sorumluluğu paylaşan, yeniliklere açık, yapılan doğru uygulamaları ödüllendiren, kendilerini geliştirmede onlara yardımcı olan liderler olarak sıralamıştır. Öğretmenlerin okul liderinden beklentilerinin yapılan bu çalışmada elde edilen bulgular ile benzerlik göstermektedir.

Okul iklimini etkileyen faktörlere ilişkin okul yöneticileri ve öğretmenlerin görüşlerinin belirlenmesi amacıyla yapılan bu çalışmadan elde edilen bulgulara göre, yöneticiler; öğretmenlerin görev ve sorumluluklarının farkında oluşu, öğretmenlerin ve diğer çalışanların uyumlu olmaları, öğretmenlerin samimi ve iletişime açık olmaları, öğretmenlerin ve diğer çalışanların okulun hedeflerine ulaşmak için istekli olmaları, öğretmenlerin öğrencilerin akademik başarılarını önemsemeleri, okulun fiziki imkanları, okulun sosyo kültürel çevresi, okulda sosyal, sportif, kültürel etkinliklere yönelik çalışmaların yapılması, okulda öğretmenler ve idareciler dışında yeteri kadar yardımcı personelin olup olmaması gibi sonuçlarına ulaşılmıştır. Cansoy ve Parlar (2017), Okul temelli yaklaşımın hem yöneticilere, hem öğretmenlere, hem öğrencilere hem de bunların bileşkesi olarak değerlendirilebilecek okul iklimine katkısı olmaktadır. Okul yöneticiye olumlu bir iklim oluşturması için aktif çalışmasına imkân tanır. Öğretmene hem kendi, hem de meslektaşlarıyla birlikte çalışmasına imkân verir. Belirtilen tarzda çalışmaların öğrencinin başarısına olumlu yönde etki etmesi beklenebilir. Öğrencinin yaptıklarının her safhasında değerlendirilmesi başarıya da katkı sunacaktır. Belirtilen çalışma tarzının okul ortamına hâkim olması okul ikliminin işbirliği ve güvene dayalı olarak tesis edilmesine fırsat sunabilir ile bu çalışmanın sonuçları benzerlik göstermektedir.

UMEK-2022

Kaynaklar:

1. Akşit, Ç. (2018). *Öğretmenlerin okul müdürlerinden beledikleri liderlik davranışları* (Yayımlanmamış Tezsiz Yüksek Lisans Projesi). Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Denizli.
2. Anderson, C.S. (1982). The search for school climate: A review of research. *Review of Educational Research*, 52(3), 368-420.
3. Cansoy, R., ve Parlar, H. (2017). Mesleki öğrenme toplulukları olarak okullar: okullarda uygulanması ve geliştirilmesi. *TurkishStudies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 12/17, p. 89-112, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11996>, ANKARA-TURKEY
4. Loukas, A., Suzuki, R. Horton, K.D. (2006) Examining School Connectedness as a mediator of school climate effects. *Journal of Research on Adolescence*, 16 (3), 491-502.
5. Hoy, W.K. (2003). School Climate. In J.W. Guhtrie (Ed.), *Encyclopedia of education* (second edition) (ss.2121-2124), New York: Thompson Gale.
6. Hoy, W. K.; Tarter, C. & Kottkamp, R.B. (1991) *Open schools/healthy schools: Measuring organizational climate*. Beverly Hills: Sage Publication.
7. Tableman, B. (2004) School climate and learning. *Best Practice Briefs*. [Online] Retrieved on 12- February-2008 at URL: <http://outreach.msu.edu/bpbriefs/archive.asp>.

УДК: 378

*Abakirov A. A., Lecturer of the Department of Pedagogy and Psychology
K. Tynystanov Issyk-Kul State University, Abakirov_a@iksu.kg*

ABOUT THE FORMATION OF PERSONNEL OF THE TEACHER-TEACHER ON THE BASE COURSE "METHODS OF EDUCATIONAL WORK"

The authors reveal the role of the discipline "Methods of educational work" as a logical continuation and practical field for the implementation of the theoretical provisions of pedagogy, psychology, conflictology, ethics, culture of speech and other subjects that serve as the theoretical basis for preparing future teachers for educational work. The purpose of this study is to modernize the special course "Methodology of Educational Work," taking into account the current socio-cultural situation. The real prerequisites for solving the above-mentioned problems in the field of education are related to the development of scientific and theoretical foundations for teacher training, taking into account the modernization of the content of higher pedagogical education.

Keywords: *methodology of educational work, education, socio-culture, directions, tasks, conditions of education, tendencies of educational work, personality of the teacher.*

*Абакиров А. А., Abakirov_a@iksu.kg
К. Тыныстанов ат. БМУ, Кыргызстан*

«ТАРБИЯЛЫК ИШТИН МЕТОДИКАСЫ» КУРСУНУН НЕГИЗИНДЕ ПЕДАГОГ-ТАРБИЯЧЫНЫН ИДЕНТИҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮ ТУУРАЛУУ

Автор тарабынан педагогиканын, психологиянын, конфликтологиянын, этиканын, сүйлөө маданиятынын жана болочоктогу мугалимдерди тарбия ишине даярдоонун теориялык негизи катары кызмат кылган башка предметтердин теориялык жоболорун ишке ашыруунун логикалык уландысы жана практикалык чөйрөсү катары «Тарбия ишинин методикасы» окуу дисциплинасынын ролун ачып берүү аракети жасалат. Бул изилдөөнүн максаты – учурдагы социомаданий кырдаалды

УМЕК-2022

эске алуу менен, «Тарбия ишинин методикасы» атайын курсун жаңылоо. Билим берүү тармагындагы жогоруда аталган маселелерди чечүүнүн реалдуу өбөлгөлөрү жогорку педагогикалык билим берүүнүн мазмунун жаңылоону эске алуу менен мугалимдерди даярдоонун илимий-теориялык негиздерин өнүктүрүүгө байланыштуу.

Өзөктүү сөздөр: тарбия ишинин методикасы, тарбиялоо, социомаданият, тарбиялоонун багыттары, милдеттери, шарттары, тарбия ишинин тенденциялары, мугалимдин инсаны.

Абакиров А. А., Abakirov_a@iksu.kg
ИГУ им. К. Тыныстанова, Кыргызстан

О РАЗВИТИИ ИДЕНТИЧНОСТИ ПЕДАГОГА-ВОСПИТАТЕЛЯ НА ОСНОВЕ КУРСА «МЕТОДИКА ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ»

Автором раскрывается роль учебной дисциплины «Методика воспитательной работы» как логическое продолжение и практическое поле для реализации теоретических положений педагогики, психологии, конфликтологии, этики, культуры речи и других предметов, которые служат теоретической основой подготовки будущих учителей к воспитательной работе. Целью данного исследования является модернизация спецкурса «Методика воспитательной работы» с учетом современной социокультурной ситуации. Реальные предпосылки решения обозначенных выше проблем в сфере образования связаны с развитием научно-теоретических основ подготовки учителей с учетом модернизации содержания высшего педагогического образования.

Ключевые слова: методика воспитательной работы, воспитание, социокультура, направления, задачи, условия воспитания, тенденции воспитательной работы, личность педагога.

Introduction

The current socio-cultural transformation, the distinctive feature of which is the democratization of the educational sphere, along with other positive trends, nevertheless creates new difficulties in the relationship between teachers and students. This mainly concerns the decline in the socioeconomic status of teachers, which leads to a drain of the most active and creative personnel into the private sector. The socioeconomic situation is also reflected in the limited professional growth of teachers, who cannot afford to purchase the newest scientific and methodological literature.

Consequently, ongoing changes in the sociocultural life of society and the intellectual development of modern schoolchildren impose certain requirements on the personality of the teacher and educator. Targeted preparation of future teachers for educational work in school in the new sociocultural conditions requires taking into account the following:

1. Modern trends in political, social and economic development of society and the trend of strengthening market relations in society;
2. The definition of education and personality traits required by modern society;
3. Identification of the virtues modern young people should have and deficiencies they must get rid of in order to be ready for life in the modern world;
4. Definition of the professional and personal requirements for the modern educator in order to successfully and purposefully prepare for pedagogical activities.

Analyzing the above requirements, we come to the conclusion that the socioeconomic transformations taking place in modern society have affected the entire system of social relations, introducing market elements in all areas of human relations, while increasing the importance of independence in making social decisions. At the same time, it should be noted that today the opportunities to establish direct political, social, economic and cultural relations between people have significantly increased, which in turn contributes to the intensification of business and personal communication.

UMEK-2022

The purpose of this study is to modernize the special course "Methodology of Educational Work," taking into account the current socio-cultural situation.

The real prerequisites for solving the above-mentioned problems in the field of education are related to the development of scientific and theoretical foundations for teacher training, taking into account the modernization of the content of higher pedagogical education.

Based on the above, the content of the main directions and urgent tasks for education in the modern educational process can be presented as follows:

Table 1.1.

The main directions and priorities of educational work under new sociocultural conditions

Main directions of educational work in schools	Priority objectives of educational work under new sociocultural conditions
Intellectual education	<ul style="list-style-type: none"> – Increasing cognitive activity in the process of extracurricular educational work; – Forming of a selective attitude among schoolchildren to information flows, to teach them to evaluate them independently; – Teaching a rational daily routine and productive use of free time; – Providing assistance in determining the individual trajectory of the student's development.
Civic, patriotic, and legal education	<ul style="list-style-type: none"> – Fostering citizenship and patriotism as intrinsic qualities, because a citizen is a person who is capable of taking responsibility for his or her homeland, for his or her environment, for his or her family and for his or her actions; – Fostering a legal and political culture, a sense of responsibility for one's actions, and conscientious discipline; – Preventing delinquency and crime in the school environment; – Providing pedagogical support for the socialization and self-identification of the individual; – Explaining and instilling the principles of social partnership; – Forming social engagement and readiness for social mobility in a globalized world.
Moral and spiritual education	<ul style="list-style-type: none"> – Helping students define their life based on a moral imperative; – Teaching students to make the right moral choices in different life situations; – Fostering a commitment to universal moral values; – Immunizing the younger generation against destructive religious ideology; – Ensuring understanding of the place and role of religion in human life and society.
Multicultural education	<ul style="list-style-type: none"> – Fostering a culture of inter-ethnic communication and tolerance for ethnocultural and other social differences; – Formation of a negative attitude towards nationalism, chauvinism,

UMEK-2022

	<p>xenophobia, separatism, extremism and other anti-social phenomena;</p> <ul style="list-style-type: none"> – Fostering a respectful attitude towards the multinational culture of the peoples of Kyrgyzstan; – Forming communicative competencies necessary for successful socialization in a multicultural environment; – Preventing juvenile delinquency and crime.
Vocational guidance and education	<ul style="list-style-type: none"> – Forming of a conscientious attitude to work; – Fostering a sense of mastery and a respectful attitude towards work; – Providing general labor skills and abilities; – Helping students, if possible, identify a vocational orientation.
Economic education	<ul style="list-style-type: none"> – Shaping economic thinking and a careful attitude towards different resources; – Developing business qualities - frugality, entrepreneurialism, prudence; – Developing knowledge related to the problems of property and management; – Developing readiness for healthy competition in the market economy.
Physical education	<ul style="list-style-type: none"> – Developing a healthy lifestyle; – Instilling a negative attitude towards gambling addiction, drug addiction, smoking, alcoholism, prostitution; prevention of HIV infections; – Preventing asthma and physical inactivity at a young age; – Educating about rules of personal hygiene; – Providing psychological and pedagogical support for children with disabilities.
Aesthetic education	<ul style="list-style-type: none"> – Nurturing a critical attitude towards mass, low-level culture, which encourages aggressiveness, cruelty and violence; – Combating screen addiction, which adversely affects the aesthetic, physical, intellectual and mental development of students.
Environmental education	<ul style="list-style-type: none"> – Educating students to form a system of scientific knowledge about the unity of humans and nature; – Forming environmental values, norms and rules of behavior for the study and protection of the environment; – Fostering an environmental culture and a caring and responsible attitude to the environment.
Family education	<ul style="list-style-type: none"> – Providing knowledge about the basics of the legislation of the Kyrgyz Republic on marriage, family, the rights of parents and children; – Along with parents, working to prepare students for family life; – Forming a literate attitude to gender issues and the consequences of early marriage

UMEK-2022

Materials (objects) and methods (methods of analysis of scientific sources and the sociocultural situation were used)

An important role in shaping the above qualities of personality belongs to the discipline of **"Methods of Educational Work,"** which is a logical continuation and a practical field for the implementation of theoretical provisions of pedagogy, psychology, conflict resolution, ethics, culture of speech and other subjects that serve as a theoretical basis for the preparation of future teachers for educational work.

The conceptual basis for the development of the content of the subject "Methods of Educational Work" is a humanistic idea of a personal approach in the process of education, the idea of comprehensive personal development and purposeful impact on the process of socialization of personality, the idea of an activity-based approach to the organization of the educational process, and democratization and humanization of relations between subjects of the pedagogical process.

Based on the above-mentioned concept, the content of the special course "MEW" includes:

- Deepening students' theoretical knowledge of the theory and methods of educational work;
- Improving future teachers' skills and abilities in organizing educational work at school;
- Improving future teachers' skills in organizing educational work at school;
- Revealing the importance of intersubjective interaction in solving the problems of students' personality formation;
- Developing skills and abilities for organizing educational work at school;
- Revealing the importance of inter-subjective interaction in shaping students' personalities;
- Equipping future teachers with modern approaches and technologies for conducting educational work at school;
- Revealing the role of the teacher in coordinating the activities of the student body and public organizations;
- Familiarizing students with technologies to stimulate students' self-education;
- Forming theoretical knowledge and practical skills for planning and analyzing the effectiveness of the educational process;
- Forming skills for studying students and organizing student groups;
- Forming methodological skills for working with students' parents.

The special course is introduced in the educational process immediately before pedagogical practice and serves as a real basis for the transfer of theoretical knowledge to practical application.

Besides studying the special course "Methods of Educational Work," pedagogical students must study fundamental issues from the content of other subjects, such as psychology. The content of many pedagogical subjects provides an opportunity to understand the essence of education as a social phenomenon. This means that the formation of the future teacher's readiness for educational work in school is based on the general methodological foundations of the theory of upbringing and education.

In determining the modern means of the educational process, aimed at the formation of a versatile personality, we took into account the need for:

- education by means of literature, art, and culture;
- education in the context of learning foreign languages and acquiring a language culture;
- education through the study of the achievements of ethno-cultural and national state attributes: anthem, coat of arms, flag;
- education by means of communication, games, studies and other activities.

UMEK-2022

The content of the special course "Methodology of Educational Work" should include:

- ideas of interconnection of psychological and pedagogical disciplines;
- the priority of moral and ethical values in the process of education;
- the need to move away from social prejudice and an ethnocentric approach;
- the unity of universal and ethnocultural values in upbringing;
- introduction of modern educational technologies;
- providing pluralistic and democratic ways of personal self-actualization;
- diversity of forms and methods of pedagogical influence on students;
- ideas of multiculturalism, socio-cultural and educational space.

The result of the study: the development of an updated special course "Methods of Educational Work,"

All of the above provisions were taken into account in developing the content of the special course "Methods of Educational Work," which includes the following topics:

Topic 1: General Fundamentals of "Methods of Educational Work" - devoted to the essence of the concept of "Methods of Educational Work" and conceptual approaches to the organization of educational work and the main directions of educational work, the substantive and organizational components of educational work, the relationship of methods of education with theory and practice, the place of MEW in the system of pedagogical sciences and historical ways of development of MEW.

Topic 2: Upbringing in the pedagogical process - deals with the social significance of education as a social phenomenon, the role of upbringing and self-education in the formation of a fully developed personality, and the importance of the general laws and principles, forms, methods and means of education.

Topic 3: Tasks and functions of a modern class teacher - is aimed at studying the facilitating and organizational functions of a class teacher, the importance of diagnostic work of a class teacher, and teaching students to plan and organize educational work in the classroom using different forms and methods of extracurricular work.

Topic 4: The main directions and tasks of education at the present stage - introduces students to the main directions of educational work and reveals the place and role of formation of intellectual culture, cognitive interest, motives, mental abilities of a schoolchild in the new socio-cultural conditions. The main emphasis is placed on the transformation of the tasks of upbringing taking into account modern realities.

Topic 5: Moral and civic upbringing as the main condition of personality formation - covers the meaning of such notions as morality, patriotism, and citizenship as integral personal qualities and introduces students to the pedagogical conditions, forms and methods of formation of the above-mentioned ideas of schoolchildren under new sociocultural conditions.

Topic 6: Labor and economic education as a necessary condition for preparation of youth to the life in the modern society – discusses the social importance of labor and labor education in market conditions and acquaintance with new types of labor activity and the main tasks and contents of economic education under modern conditions.

Topic 7: aesthetic and ecological education - aims at formation of aesthetic culture of students, disclosure of the role of different types of art in the process of formation of harmoniously developing personality, disclosure of the importance of ecological education in the life of modern

UMEK-2022

society, familiarization of students with directions and content of ecological education of students in new sociocultural conditions.

Topic 8. Family education - is dedicated to the problems of cooperation between teachers, parents and students; forms of interaction between teachers and parents, adults and children; ethnocultural features of family education; functions of a modern family and possibilities of their realization; democratization of the style of relations in family; peculiarities of work of supervisors with parents of students; educational information for parents; organization of joint activities of parents and children.

Topic 9: Upbringing of physical culture of the personality – is aimed at forming a conscious attitude towards physical culture of schoolchildren, mastering the means, forms and methods of upbringing a healthy lifestyle and personal hygiene.

Topic 10. Collective as an object, subject and environment of education - reveals the educational possibilities and functions of the collective, the role of public opinion in the collective, group in the upbringing of the personality, introduces the pedagogical foundations of student self-government, self-government in the study group and introduces the principles of democratic governance in the school.

Discussion:

In determining the above content of the methodology of educational work and ways of preparing students for educational work, the sociocultural environment of students, the ethnic and socio-economic characteristics of the region, the changing sociocultural situation in the country, the problems of globalization and ethno-ideologization in the modern world, as well as methodological, methodical and personal capabilities of the teaching staff of the department and individual teachers were considered.

As the main pedagogical condition in determining the content of the educational work, we proceeded from the need for multicultural education. Emphasis on this aspect of upbringing is explained by the diversity of the Kyrgyz Republic.

Conclusions:

From the above-mentioned it follows that the special course "Methods of Educational Work" is relevant in the process of formation of the future teacher's personality, his educational potential in the modern socio-cultural situation.

Bibliography:

1. Кукушин В. С. Введение в педагогическую деятельность: Учебное пособие. - Ростов на-Дону: МарТ, 2002. - 224 с.
2. Кукушин В. С. Теория и методика воспитательной работы: Учебное пособие для пед. вузов. - 2-е изд. - Ростов на-Дону, 2004. - 298 с.
3. Подласый И. П. Педагогика: Новый курс: Учебник для студентов. выс. учеб. завед.: В 2 кн. Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения. –М.: Владос, 2003. - 457 с.
4. Подласый И. П. Педагогика: Учебное пособие. –М.: Юрайт-Издат, 2009. - 540 с.
5. Подымов Н. А., Подымова Л. С. Психологические особенности профессиональной деятельности учителя. - Курск, 1996. -194 с.
6. Позднякова О. К. Формирование нравственного сознания будущего учителя в процессе обучения в педагогическом университете: Автореф. дисс. ... д-ра пед. наук. - Оренбург, 2006. - 48 с.
7. Профессиональное воспитание студентов вуза: Учебно-методич. пособие. /Н.

УМЕК-2022

М. Борытко. - Волгоград: Изд-во ВГИПК РО, 2004. - 119 с.

УДК: 808

Абдыкеримова А. Э., филол. илимд. докт,
aaida1973@mail.ru, К. Тыныстанов ат. БИМУ,
Кыргызстан

КАРА РИТОРИКАНЫН РОЛУ ЖАНА НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ ЖӨНҮНДӨ

Макалада риториканын бир түрү катары кара риториканын аткарган кызматы, мааниси жана негизги принциптери тууралуу маселе каралат. Риторика чечендик өнөр, сөздүн жардамы менен ынандыруу, ишендирүү, аудиторияга таасир этүү жана чечендик өнөр тууралуу илим катары аныкталып келе жатканы белгилүү. Анын негизги милдети – кептик таасир этүүнүн жардамы аркылуу аудиторияны ынандыруу. Ал эми кара риторика талаш-тартышта жеңишке жетүү үчүн бардык коммуникативдик ык-амалдар менен манипуляция жасоого багытталат. Ал сөздүн темасын же предметин билгизбестен өзгөртүп коюуга шарт түзөт жана маектешти же каршылашты (оппонентти) позициясын өзгөртүүгө, жеңилүүгө дуушар кылат.

Өзөктүү сөздөр: риторика, чечендик өнөр, ынандыруу, кара риторика, ык-амалдар, принциптер, туюндуруу ыкмасы, статистикалык маалыматтар, суроо, обструкция.

Абдыкеримова А. Э., докт. филол. наук,
aaida1973@mail.ru, ИГУ им. К. Тыныстанова,
Кыргызстан

О РОЛИ И ПРИНЦИПАХ ЧЕРНОЙ РИТОРИКИ

В статье рассматривается вопрос о функции, значении и основных принципах черной риторики как одного из видов риторики. Всем известно, что риторика определяется как ораторское искусство, убеждение, воздействие на аудиторию с помощью слова и как наука об ораторском искусстве. Её основная задача – убедить аудиторию с помощью речевого воздействия. А черная риторика направлена на манипулирование всеми коммуникативными приёмами для победы в споре. Она даёт возможность незаметно изменить тему или предмет разговора и заставляет собеседника или (противника) оппонента изменить позицию или потерпеть поражение.

Ключевые слова: риторика, ораторское искусство, убеждение, черная риторика, приёмы, принципы, способ выражения, статистические данные, вопрос, обструкция.

Abdykerimova A. E., doctor of philology,
aaida1973@mail.ru, ISU named after K. Tynystanov,
Kyrgyzstan

ON THE ROLE AND PRINCIPLES OF BLACK RHETORIC

The article deals with the question of the function, meaning and basic principles of black rhetoric as one of the types of rhetoric. Everyone knows that rhetoric is defined as oratory, persuasion, influencing the audience with the help of words and as the science of oratory. Her main task is to convince the audience with the help of speech influence. And black rhetoric is aimed at manipulating all communication techniques to win a dispute. It makes it possible to imperceptibly change the topic or subject of conversation and forces the interlocutor or (opponent) opponent to change their position or be defeated.

Key words: rhetoric, oratory, persuasion, black rhetoric, techniques, principles, way of expression, statistical data, question, obstruction.

Бүгүнкү күндө «Риторика» деген түшүнүк дээрлик бардыгыбызга эле тааныш экени

УМЕК-2022

талашсыз. Адатта, риториканы 1) чечендик өнөр, сөздүн жардамы менен ынандыруу, ишендирүү, аудиторияга таасир этүү жана 2) чечендик өнөр тууралуу илим катары түшүнөбүз. Ал эми кененирээк алганда, риторика кеп искусствосун, көркөм кепти түзүүнүн эрежелерин, чечендик өнөрдү, дүйнөкөрүмдү изилдеп-үйрөтүүчү филологиялык дисциплина иретинде каралып жүрөт. Байыркы Грецияда пайда болгон бул сөздүн чечендик өнөрдү туюндурган баштапкы мааниси мезгилдердин өтүшү менен прозанын теориясы, аргументацияга чейин кеңейди. Бүгүнкү күндө риторика пикир алышуунун ар түрдүү чөйрөлөрүн – коомдук, расмий, илимий, иштиктүү чөйрөлөрдөн турмуш-тиричилик чөйрөсүнө чейин камтып, оозеки да, жазуу да пикир алышууда колдонулуп, камтыган алкагы бир кыйла зор.

Риторика антика дүйнөсүнүн улуу өкүлү Аристотелдин таасири менен өнүккөнү тиешелүү эмгектерде белгиленип жүрөт. Ал эми Аристотель өзү риториканын пайда болушун пифагориялык Эмпедокл менен байланыштырган. Тилекке каршы, Эмпедоклдун бул багыттагы эмгеги тууралуу эч кандай маалымат сакталган эмес, ал эми риторика боюнча эң алгачкы трактат анын шакирти Коракска тиешелүү болгону риториканын тарыхы, теориясы боюнча эмгектерде көрсөтүлгөн [2; 4]. Коракстын чечендикке берген аныктамасы кызыгуу жаратпай койбойт: «...чечендик – ынандыруу, ишендирүүнүн кызматчысы». Демек, риториканын ишендирүү, ынандыруу менен байланышта каралып келе жатканы бекеринен эмес деп айтсак болот.

Риториканын өзөгү болгон ынандыруу, ишендирүү дегенибиз – адам жашоосу менен ишмердигинин борбордук категорияларынын бири. Ал татаал, карама-каршылыктуу, анализдөөгө абдан кыйын категория болуп эсептелет. Миллиондогон адамдарды «май көл-сүт көл жыргал турмуш, жаркыраган келечекке» ынандырып койсо, алар «башына тартса, буту ачык калган, бутун жапса, башы ачык калган» жакырчылыкта жашап жатса да ошол качан келери белгисиз болгон «жаркыраган келечектен» үмүт кылып жашай беришет. Адамдардын кайсы бир тобун өлбөстүккө же мифтик бейиштеги жашоого ынандырып койсо, ошонун артынан түшүп, фанат болуп калганын учурда көрүп эле жатабыз. Бирок ошол эле учурда жада калса эң жөнөкөй чындыктарга да ишенбеген, ынанбаган адамдар да бар экенин тана албайбыз. Демек, ынандыруу, ишендирүү дегенибиз чындык же реалдуулук тууралуу көз караштар гана болуп эсептелбестен, реалдуулукка баа берүү, идеалдар, ишеним, ченемдер, максаттар, пландар ж.б. да болуп саналат.

Ынандыруу же ынанымды өзгөртүүнүн ыкма-жолдору интуициялык түрдө ар бирибизге эле тааныш. Пикир алышуунун ар бир процесси мындай ыкма-жолдорду пайдалануу аркылуу ишке ашырылат жана аларсыз эч кандай натыйжага ээ болбойт. Бул ыкма-жолдорго талашсыз далилдерге, жалпы принциптерге, салттарга же интуицияга, сергек акыл-эске же табит-татымга кайрылуу ж. б. кирет. Бул жагынан алганда, риториканын негиздери жалпыга белгилүү.

Ошол эле учурда риториканы атайылап окуп-үйрөнүүнү талап кылган кесиптер жана ишмердик түрлөрү да бар экени маалым. Аларга саясат, юриспруденция, философия, окутуу (билим берүү), теология, коомдук ишмердик ж. б. кирет.

Чечендикти же риториканы, адатта, актуалдуу, эмоциялуу, логикалуу, так-даана, жеткиликтүү, куюлушкан, кулакка жагымдуу туура кеп катары кабыл алабыз жана анда тилдин болгон бардык байлыгы, мүмкүнчүлүктөрү колдонулат. Ар бир айтым кырдаал, жашоо-турмуштун талап-муктаждыктары менен аныкталат. Алар максат-мотивдерди жаратат, андан соң сүйлөөчү кептин монологдук же диалогдук формасын, грамматикалык структурасын, лексикасын, интонацияны тандайт, угуучунун түшүнүүсүн жана реакциясын болжолдойт. Демек, риториканын (чечендиктин) негизги милдети – кептик таасир этүүнүн жардамы аркылуу аудиторияны ынандыруу. Мындагы негизги ыкма – аргументтөө, башкача

УМЕК-2022

айтканда, ынандыруу үчүн дилалдерди келтирүү. Аргументтөөдө эмпирикалык маалыматтар, логикалык далилдер, белгилүү бир методологиялык ой жорумдар, салттык көз караштар, интуицияга же сергек акыл-эске, ишенимге, табит-татымга, себеп-натыйжалык байланыштарга ж. б. шилтемелер колдонулушу мүмкүн.

Жогоруда айтылгандар жалпы же **ак риторикага** тиешелүү болот.

Ал эми риториканын **кара риторика** деген да салаасы бар экенин бардыгыбыз тең эле биле бербесек керек. Кара риторика азыркы илимде зор кызыгуу жараткан көрүнүш болуп калды. Анткени ал теориялык мааниге караганда, улам барган сайын колдонмо жана практикалык мааниге көбүрөөк ээ болуу менен, күндөлүк турмуштун кыйла чөйрөлөрүндө көбүрөөк колдонулууда.

Кара риторика дегенибиз – талаш-тартышта жеңишке жетүү үчүн бардык коммуникативдик, риторикалык, диалектикалык, эристикалык, рабулисттик ык-амалдар менен манипуляция жасоо. Ал сөздүн темасын же предметин билгизбестен, кылдаттык менен өзгөртүп коюуга шарт түзө алат да, аны менен маектешти же каршылашты (оппонентти) позициясын өзгөртүүгө, жеңилүүгө дуушар кылат, ойлобогон нерсени айтканга мажбурлайт. Натыйжада, оппонент өзү үчүн логикасыз же пайдасыз болгон нерселерге макул болууга аргасыз болот. Демек, кандайдыр бир сүйлөшүүдө, талаш-тартышта күтүлбөгөн жерден өз позициябызды өзгөртсөк же андан баш тартсак, ойлобогон нерсе оозубуздан чыкса, вербалдык жеңилүүгө учурасак, оппонент тарабынан кара риторика жана анын ыкма-жолдору колдонулду деп шектенбестен эле айтууга болот.

Аң-сезимибизге сиңип калган стереотип боюнча, өтмө маанисинде негативдүү, жакшы эмес, коркунучтуу деген маанини туюндурган «кара» деген сыпаттама аркылуу берилгени менен, кара риторика ар түрдүү манипуляциялык техникалык ык-амалдардын көп түстүү, өтө бай палитрасы болуп эсептелет.

Кара риториканын ак риторикадан айырмачылыгы төмөнкүдө: ак риторика – талаш-тартыштын эрежелерин сактоо менен оппонентти ынандыруу, ал эми кара риториканын маңызын эрежелерди, ченемдерди, чектерди бузуунун аркасында оппонентти ынандыруу же позициясын өзгөрттүрүү түзөт.

Кара риторика – турмушубуздун чындыгы, аны көпчүлүгүбүз аң-сезимдүү же бейаң-сезимсиз түрдө колдонуп эле жүрөбүз, айлана-тегеректен аны арбын эле байкоого болот. Көпчүлүк адамдар өздөрүнүн кебиндеги начар, алсыз жактарын жаап-жашыруу үчүн кара риторикага такай кайрылышат. Кара риториканын негизги белгиси – адамдын мээсинин оң жарым шарына таасир тийгизгени. Маселен, теледе, интернетте, гезит-журналдарда, рекламада укмуштай сонун же коркунучтуу образдар берилет, алар керектүү эмоцияларды пайда кылып, бизди көп нерсеге ишендирет, андан соң белгилүү бир иш-аракеттерге түртөт. Мисалы, 2020-жылдагы коронавирустан келип чыккан пандемия учурундагы көрүнүштөрдү эске түшүрүп көрөлү. Пайдасы бар да, жок да дары-дармектерди, масканы толтуруп сатып алдык, кереги тиер-тийбесине карабастан кычкылтек концентраторлорун, колунан келгендер өпкөнү жасалма желдетүү аппараттарын алышты. Андан кийин уу коргошунга байланыштуу жагдайды эске түшүрүп көрөлү. Же супермаркеттердеги, дүкөндөрдөгү арзандатуу акцияларын алалы. Маселен, жакшы рекламаланган чай башка чайларга караганда артыкчылыкка ээ болгондой, даамдуудай сезилет, ошол чайды сатып алууга аракеттенебиз. Мунун баары кара риторика пайдаланылган алкакка кирчү мисалдар болуп эсептелет.

Биздин бүткүл жашообуз адамдар менен түрдүү мүнөздөгү пикир алышуу, баарлашуудан тургандыктан, кара риторика тууралуу, андан коргонуунун жолдору тууралуу билишибиз талапка ылайык.

Риториканын «атасы» саналган Марк Тулий Цицерондун жана британ парламентинин

УМЕК-2022

депутаты Вильям Гамильтондун эмгектеринин негизинде, риториканын төмөнкүдөй принциптери аныкталган:

1. Айтуу, туюндуруу ыкмасы жөнөкөй жана таамай болууга тийиш.
2. Сүйлөп жаткан адам өз кебинде негизги жоболорду так бөлүп көрсөтүүсү керек.
3. Бнанымдуу негизги ой бүткүл айтылгандын борборунда турууга тийиш.
4. Негизги ойду улам-улам кайталап туруу зарыл.
5. «Ак – кара» контрасты орун алыш керек.
6. Чын менен жалгандын, туура маалымат менен аны жашырып коюунун ортосундагы чектин жоюлуп кетиши артыкчылык болот.
7. Даректүү айтылган сөз гана ийгилик алып келет [1].

Көрсөтүлгөн негизги принциптерди билүү кара риторика искусствосуна ээ болууга өбөлгө түзөт. Бирок булардан башка да толуп жаткан түрдүү эрежелер пикир алышуудагы кыйын-кысталыш кырдаалдан чыгып кетүүгө, жөн гана чыгып кетпестен, жеңүүчү катары чыгууга жардам берет. Айрымдарына токтолуп көрөлү.

Мисалы, статистикалык маалыматтар. Белгилүү жазуучу Марк Твен жазгандай: «Калптын үч түрү болот: калп, карандай калп жана статистика». Пикир алышуу, талаш-тартышта цифралар, сандык көрсөткүчтөр адамдарга күчтүү таасир этет. Гарвард университетинин, Оксфорд университетинин окумуштууларынын изилдөөсү боюнча, адамдардын 87%ы статистикалык көрсөткүчтөр берилген маалыматтарды туура деп кабыл алышат (ал эми иш жүзүндө андай маалыматтар 67%га чейин гана туура болушу мүмкүн). Мисалы, *«Быйылкы окуу жылында биздин университеттеги студенттердин саны бир кыйла көбөйдү»* жана *«Быйылкы окуу жылында биздин университеттеги студенттердин саны 3000 студентке көбөйдү»*.

Спецификалык терминологияны пайдалануу. Терминология, терминдер, биринчиден, маектешти, оппонентти адаштырат, терминдердин маанисин 1 же 2 жолу сурашы мүмкүн, бирок эч ким улам-улам сурап отурбайт. Экинчиден, кеп болуп жаткан маселе боюнча сиздин кесипкөйлүгүңүздү жана компетенцияңызды көрсөтөт. Кадимки сөздөрдүн чет элдик варианттарын да колдонуп койсо болот. Демек, спецификалык терминологияны билүү жана пайдалануу сиздин кеп болуп жаткан маселе боюнча компетенттүүлүгүңүздү көрсөтүп, оппонентти «басынтып» коё алат.

Суроолор. Суроо-жооптор бардык диалогдордо орун алары белгилүү. Кара риторикада суроо берүү жана аларга жооп берүү техникасына көңүл бурулат. Биринчиден, мааниси жок же «түркөй суроолордун» болушу. «Мааниси жок же түркөй суроолор» дегенибиз – жообу башынан эле белгилүү, уккунуз келбеген, бирок угууга туура келген, кача албаган суроолор. Дал ушундай суроолор жарга такап, жеңилүүгө дуушар кылышы ыктымал.

Мисалы, *«Мени эч нерсе билбеген түркөй деп турасызбы?»* - «Балким» же *«Ошондой го»*.

«Мени бул маселе боюнча түшүнүгү жок деп эсептейсизби?» - «Ооба».

Мындай суроолордо суроо берген адам көп учурда өзү уккусу келбеген жоопту угат.

«Түркөй суроолордун» дагы бир түрү – каршы суроолор. Алар өздүк позицияны билдирүүгө тоскоол болуп, оппоненттин пайдасына кызмат кылышы мүмкүн. Мындай суроолор, адатта, кимдир бирөө же бир нерсе тууралуу терс пикир айтылгандан кийин берилет. Мисалы:

1. *«Сиз бул тапшырманы аткараңызга көзүм жетпей турат»* / *«Бул тапшырманы аткаруу Сиздин колуңуздан келерине ишене албай турам»* - *«А эмнеге антип ойлоп жатасыз?»*; *«Сиз бул ишти аягына чейин чыгара албайт окшойсуз»* - *«Эмне себептен андай пикирге келдиңиз?»* ж. б.

УМЕК-2022

Каршы суроо маектештин же оппоненттин чыныгы ой-пикирин билүүгө өбөлгө түзөт. Жооптор, болжол менен, төмөнкүдөй болушу мүмкүн: «Сиздин иштегениңизди көрдүм да...»; «Башкалар (эл) айтып жатпайбы...»; «Буга чейин жакшы жыйынтык чыккан жок...» /«Буга чейин деле жакшы жыйынтык көрсөтө алган жоксуз да...» ж. б.

Ал эми «акылдуу», жакшы суроолор – сүйлөшүүнү, талкуу же талаш-тартышты сизге ылайык багытка бура ала турган суроолор. Мындай суроолордун жардам менен сүйлөшүүдө үстөмдүк абалга жетүүгө же сизге керектүү маселени талкуулоого жетишүүгө болот.

Айрым адамдар үчүн пикир алышууда сүйлөшүүнүн мазмуну эмес, сүйлөшүүдө үстөмдүк абалды ээлөө маанилүү. Суроолорду берүү техникасынан сүйлөшүүдө ким үстөмдүк кылары маалым болот. Ошон үчүн:

- 1) Маектештин жеке кадыр-баркына доо кетирген суроолорду бербөө керек;
- 2) Контекстке байланыштуу суроолорду жакшылап таразалап туруп берүү зарыл;
- 3) Сүйлөшүүдө үстөмдүк кылууга шарт түзгөн суроолорду жана мазмундуу суроолорду айырмалай билүү керек;

4) Милдеттүү эмес, керексиз суроолорду ажырата билүү талапка ылайык.

Демек, ар бир жооп суроого жараша болот. Суроо белгиси интеллектини көрсөткөн илеп белгисине жа интеллектуалдык дараметтен күмөн саноону жараткан сигналга айланышы толук ыктымал. Ошондой эле бардык суроолорго жооп берүү кажет эместигин эстен чыгарбоо зарыл. Үстүрт же маанилүү эмес суроолорго жооп бере берүү менен, көп учурда вербалдык жеңилүүгө дуушар болуп калууга мүмкүн.

Шылдыңдоо, кемсинтүү, ызалантуу. Кара риторикада оппонентти же маектешти шылдыңдоо, кемсинтүү, ызалантууну колдонуу аркылуу да жеңишке жетүүгө мүмкүн. Эмне үчүн? Анткени негативдүү эмоциялык абалда турган адам жаңылуусу, ката кетируүсү мүмкүн. Ал үчүн адегенде оппоненттин эмоциялык тең салмактуулугун бузушат да, терс эмоцияны пайда кылышат. Бул ыкма-жолдун өзгөчөлүгү болуп бардыгы кылдат, байкалбагандай жасалганы эсептелет. Примитивдүү урушуу, сөгүнүүнүн деңгээлине да түшпөйт. Уят-сыйыт, адептүүлүктүн алкагынан чыкпаган бир топ ызалантуучу, шылдыңдоочу сөздөр жана туюнтмалар бар, мына ошолор колдонулат. Анын үстүнө, шылдыңдоо, кемсинтүүлөр ашкере көп колдонулса, алардын таасири, күчү жоголуп кетет.

Оппонентти ызалантуу кандай роль ойнойт? Көрсө, адам жинденип ызаланганда терең жана сергек ойлоно албай, провакацияны же чагымды байкабай, оңой эле алданып калат экен. Муну эмнеден байкоого болот? Көп байкалган белгилери: «Сенден» «Сизге» өтүү же тескерисинче, грамматикалык каталардын көбөйүшү же азайышы, жылмаюунун көбөйүшү же азайышы. Адам канчалык токтоо болбосун, мындай белгилер баары бир байкалбай койбойт.

Бирок ачыктан-ачык кемсинтүү, шылдыңдоолорго өткөн болбойт. Мисалы, оппоненттин аты-жөнүн атайын бурмалап, бузуп же күлкүлүү кылып айтуу, мисалы, *Акматабек Шакирович – Акмакбек Шакирович, Гүлжигит Айдарович – Кулжигит Айдарович*; оппоненттин акыл-эс же интеллектуалдык жөндөмүнө шек келтирүү, мисалы, *түркөйлүк, акылсыздык каныңда / тукумуңда бар же башыңа доо кеткен жок беле / кичинеңде башың менен жыгылган окшойсуң*; тыюу салынбаганы менен, ызалантуучу, кемсинтүүчү мааниге ээ *байкуш, бечара* деген сөздөрдү колдонуу; жыныстык тиешелүүлүгү боюнча кемсинтүү, мисалы, *алтын баштуу аялдан бака баштуу эр артык же зайыптын иши майып* маанисинде; жаш-курак белгиси боюнча кемсинтүү, мисалы, оппонент абдан жаш болсо, *эне сүтү оозунан кете элек*, улгайган болсо, *акылы бөксөрүп алжып бараткан* деп; кесиптик белги, диний белги, улуттук (кыргыздарда уруулук белги, мисалы, *чака кийген алдаяр, ташты булгаган бапа, катын бугу* ж. б.) белги боюнча кемсинтүү ж. б.

Кадыр-барк, статустун таасири. Изилдөөлөргө таянсак, кадыр-барктуу наамдар кабыл

УМЕК-2022

алуудагы реалдуу параметрлерди бурмалайт, башкача айтканда, адамдын сырткы келбети, кийими жана бийик абалы, статусу, жаш-курагы маани-маңызы жок курулай сөздөргө ишенүүгө мажбурлайт. Муну француз философу М. Монтень «Тажрыйбалар» аттуу эмгегинде да көрсөткөн. Сүйлөшүүдө бул ыкманы колдонуунун мисалдары: «*Мен көптү көргөм, ошондуктан ... билем*», «*Менин жашыма жетип, анан айтсаң болот...*», «*Мен көп адамдар менен иштешкем, ошондуктан ... мени менен талашпа*», «*Менин деңгээлиме жеткенде, оюңду айтсаң туура болот...*», «*Жетекчи катары мен сүйлөп жатканда, ... башкаларыңар оозуңарды жаап тургула*» ж. б.

Обструкция – сүйлөшүү, талаш-тартышты атайылап үзгүлтүккө учуратуу. Бул ыкма-жолдун орой жана кылдат формасы бар. Орой формасында маектеш оппонентине сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бербейт: жер тепкилейт, ышкырат, кулагын жаап алат, кыйкырат. Мисалы, Наполеон Бонапарт австриялык элчи менен сүйлөшүүдө жер тепкилеп, полго фарфор вазаларды ыргытып туруп алганы тарыхтан маалым. Аргасы кеткен элчи Бонапарттын айтканына макул болууга туура келген. Кара риториканын бул ыкма-жолун адатта кичине балдар интуициялык түрдө колдонушат.

Митинг демократиясынын көптөгөн процесстеринде бул ыкма-жолдун модификациялары колдонулганын көрүп жүрөбүз: ышкырык, кыйкырык, кол чабуу, атүгүл, жумуртка ыргыткан агрессиялык аракетке чейин (тескери максатта). Ал эми экинчи формасында сүйлөп жаткан адам оппонентине сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бербей, ар кайсыны айтып регламентти бүт бойдон ээлеп алат.

Кээде ар кыл кылык-жоруктар, провокациялар, экстраваганттуу билдирүүлөр менен да сөздү, талаш-тартышты үзгүлтүккө учуратышат. Мисалы, «*Менин айткандарымды түшүнбөгөндөн (уккуңар келбегенден) кийин, бул жерде айта турган сөзүм, жасай турган ишим жок*» деп чыгып кетүү же чыгып кетүүгө мажбурлоо ж. б.

Кемсинтүү, шылдыңдоо болгон жерде, айрыкча, элдин көзүнчө, унчукпай калуу туура эмес. Унчукпоо, атүгүл, тыным жасоону кемсинтүү, шылдыңдоого макул болгондук катары кабылдашат. Мындай аракетке каршы туруунун ыкмасы – кескин түрдөгү карама-каршы пикирди айтуу. Мисалы, «*Сиз бул ишти аягына чыгара албайсыз деп ойлойм*» - «*Бул – сиздин гана оюңуз, мен баштаган ишти аягына чыгарарыма көзүм жетип турат*» ж. б.

Жакшылап баамдап көрсөк, жогоруда сөз болгон жагдайлар Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине депутаттарды шайлоо кампаниясында активдүү колдонулганын баамдоого болот. Бирок этикалык ченемдерге ылайык, конкреттүү мисалдарды келтирбейбиз. Демек, депутаттыкка талапкерлер жана/же алардын пиар-менеджерлери, имиджмейкерлери кара риториканын принциптерин, ык-амалдарын атайылап же интуициялык түрдө өздөштүргөнү тууралуу айтууга болот. Бул жерде кара риторика лингвоясаясаттаануу же саясий лингвистика, белгилүү деңгээлде психология, этнопсихология менен айкалышып келүүдө. Ошондой эле мында риторикалык этика, тактап айтканда, кептин укуктук, адеп-ахлактык, моралдык жана техникалык эрежелери, ченемдери тууралуу айтуу зарылдыгы да келип чыкпай койбойт. Андан сырткары, кара риториканын психоллингвистика, нейролингвистика, асыресе, нейролингвистикалык программалоо менен да тыгыз байланышы бар экени шексиз, бирок алардын бардыгы өзүнчө карала турган чоң маселелер болуп саналат жана чакан макаланын алкагында бардыгын камтууга мүмкүн эмес.

Жыйынтыктап айтканда, кара риторика жана анын мааниси, ыкма-жолдору, принциптери тууралуу кыскача сыпаттамадан төмөнкүдөй бүтүм чыгарууга болот.

Кара риторика – этикалык ченемдерди эске албастан, адамды эмоцияга алдыртуу аркылуу сүйлөшүүнү керектүү нукка жана натыйжага буруу. Бардык коммуникативдик техникалык ыкма-жолдор, ык-амалдар, методдор жана куралдар өз алдынча турганда бейтарап

УМЕК-2022

болот, алар колдонулганда туура же туура эмес мүнөз күтүп, ак же кара риторика үчүн кызмат кылат. Биздин жашообузда башка адамдар менен пикир алышуу өтө олуттуу роль ойнойт, ошондуктан коомдо белгилүү бир абалды ээлеш үчүн түрдүү кырдаалдардагы кара риторика, анын ык-амалдары жана диверсиялары тууралуу билүү зарыл.

Адабияттар:

1. Карстен Бадемайер Черная риторика: Власть и магия слова. -Москва, 2008.
2. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А. Н. Николюкина. - Москва, 2001.
3. Москвин В. П. Риторика и теория аргументации. -Москва, 2019.
4. Панов М. И. Введение в риторику. -Москва, 1995.

УДК: 82.0

Абдыкеримова А. Э., филол. илимд. докт.,
aaida1973@mail.ru

Сулайманова Н. А., окутуучу, nargi84@list.ru
К. Тыныстанов ат. БИМУ, Кыргызстан

АСАНБЕК СТАМОВДУН «ЧҮЙ ДАСТАНДАРЫ» ЦИКЛИНДЕГИ АРУУКЕНИН ОБРАЗЫ

Асанбек Стамов «адабияттык жаңы генерациянын» өкүлү катары ХХ кылымдын 2-жарымындагы улуттук адабияттын, өзгөчө, проза жанрынын жаңылануу, өнүгүү процессине олуттуу салым кошкон. Анын чыгармаларынын тематикасы, негизинен, адеп-ахлактык, моралдык-этикалык маселелерге багытталып, замандаштын бейнесин тартып берүүгө, адамдын ички жан дүйнөсүн ачууга умтулганы менен өзгөчөлөнөт. Анын чыгармаларындагы мүнөздүү бөтөнчөлүктөр болуп автордун психологиялык тереңдикке умтулуусу, мүнөз жана образ түзүү жаатындагы табылгалары саналат. Макалада «Чүй дастандары» циклиндеги Аруукенин образын ачып берүү аракети жасалды, анткени аны аял-каармандардын көнүмүш образдарынан белгилүү даражада айырмаланып турган образ катары кароого болот.

Өзөктүү сөздөр: Асанбек Стамов, жазуучу, образ, каарман, аялдын образы, Арууке, тагдыр, бакыт, ички дүйнө, психологизм, жалгыздык.

Абдыкеримова А. Э., докт. фил. наук,
aaida1973@mail.ru

Сулайманова Н. А., преподаватель, nargi84@list.ru
ИГУ им. К. Тыныстанов, Кыргызстан

ОБРАЗ АРУУКЕ В ЦИКЛЕ «ЧҮЙ ДАСТАНДАРЫ» АСАНБЕКА СТАМОВА

Асанбек Стамов как представитель «новой литературной генерации» внес значительный вклад в процесс развития и обновления национальной литературы второй половины ХХ века, в особенности, прозаического жанра. Основная тематика его произведений направлена на нравственные, морально-этические вопросы, отличительной чертой является стремление к изображению портрета современника, раскрытию внутреннего мира человека. Характерной особенностью его произведений являются авторское стремление к психологической глубине и находки в плане создания характера и образа. В данной статье предпринята попытка раскрыть образ Арууке из цикла «Чүй дастандары», так как её образ в определенной степени отличается от привычных женских образов.

Ключевые слова: Асанбек Стамов, писатель, образ, персонаж, женский образ, Арууке, судьба,

УМЕК-2022

счастье, внутренний мир, психологизм, одиночество.

*Abdykerimova A. E., doctor of Philology,
aaida1973@mail.ru*

*Sulaymanova N. A., teacher, nargi84@list.ru
ISU named after K. Tynystanov, Kyrgyzstan*

THE IMAGE OF ARUKE IN THE CYCLE "CHUY DASTANDARY" BY ASANBEK STAMOV

Asanbek Stamov, as a representative of the "new literary generation", made a significant contribution to the development and renewal of national literature of the second half of the twentieth century, especially the prose genre. The main theme of his works is aimed at moral, moral and ethical issues, a distinctive feature is the desire to depict a portrait of a contemporary, to reveal the inner world of a person. A characteristic feature of his works is the author's desire for psychological depth and discoveries in terms of creating character and image. In this article, an attempt is made to reveal the image of Aruuke from the cycle "Chuy dastandary", since her image differs to a certain extent from the usual female images.

Key words: *Asanbek Stamov, writer, image, character, female image, Aruuke, fate, happiness, inner world, psychologism, loneliness.*

Кыргыз адабиятынын босогосун XX кылымдын 60-жылдарында аттап, ошол мезгилдеги «адабияттык жаңы генерациянын» (Ч. Айтматов) өкүлү катары кыргыз окурмандарынын адабий-эстетикалык аң-сезиминин өнүгүшүнө, улуттук адабияттын, асыресе, анын проза жанрынын жаңылануу, илгерилөө процессине өз салымын кошкон калемгерлердин бири – Асанбек Стамов.

Тырмак алды китебинде эле жазуучу адамды көркөм иликтөөнүн жана чагылдыруунун предметине айлантып, «...жаш адамдардын жан дүйнөсүндө жүрүп жаткан рухий жана психологиялык процесстерди..., алардын көз карашынын, түйшүктөрүнүн, ишенимдеринин, элестөөлөрүнүн диалектикасын көрсөтүүгө» аракеттенген [1: 596]. Мына ошондон тарта калемгер адабий коомчулукка изденгич, оригиналдуу ойлоно алган, башкаларга окшой бербеген стили жана жазуу манерасы бар жазуучу катары таанылып, улам жаңы чыгармасы аркылуу өзүнүн бул чыгармачылык сапаттарын айгинелеп отурду.

«Проза жазуу үчүн, – деп айткан Гёте Эккерманга, - айта турган бир нерсең болуу керек, ал эми айта турган эч нерсеси жок адам ыр менен уйкаштыкка умтулат, бир сөздүн артынан бир сөздү сүйрөп, акыр аягында эч нерсеси жок болсо да, алданеге окшогон бирдеме чыгат». Бул жагынан алганда, А. Стамов өзүнүн айтайын деген нерсеси бар жана аны айта билген калемгерлердин катарында турат.

Адабияттын олуттуу милдеттеринин бири – адам менен коомдун карым-катышын чагылдыруу. Жазуучу айтайын дегенин адамга жана адам аркылуу гана айтат. Адам баалуулук катары коом менен бирге каралышы зарыл. Адабияттын өнүгүшү интеллектуалдык ой-жүгүртүүнү талап кылуу менен бирге, адамдык, адамзаттык, дөөлөттүк, коомдук мүдөөлөргө кызмат кылууга тийиш. Чыгармачылыктын кайсы түрү болбосун, өз дооруна кызмат кылышы зарыл. Ошондуктан калемгер өзүн-өзү зордоп, темага табынышынын кажети жок. Теманы коом, мезгил өзү эле таап берип коёт. Ошол эле учурда чыгармачылыктын өнүгүүсүнө жараша адамдын формасына жана мазмунуна карата артыкчылыктар да өзгөрөт. Маселен, классикалык стилдеги адабиятта каармандын образы милдет, ар-намыс жана абийир сезимдери менен коштолгону белгилүү. Ал эми романтикалык адабиятта калемгер каарман менен коомдун мамилелерин, каармандын айлана-чөйрө менен өз ара аракетин баарынан жогору коюп келген. Кандай жазуучу болбосун, өз чыгармасында өз доорун чагылдырат, демек, анын каармандары – жазуучунун замандаштары.

УМЕК-2022

Азыркы проза моралдык-этикалык проблемага басым коюусу менен сыпатталып келет. Ошондуктан замандаштын жан дүйнөсүн, адамгерилик сапаттарды көркөм чагылдыруу – алтымышынчы жылдардан берки кыргыз прозасынын негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири. «Замандаштын бейнеси (портрети) кандай болууга тийиш?», «Анын эталону барбы?» деген суроолор адабияттын алдында турганы турган. Ага ар бир жазуучу өз дараметине жараша жооп берип келүүдө. Биздин замандаштарыбыз ар кыл сыпатта: алардын баары периште эмес, жакшысы-жаманы бар, нечен түрлүү мүнөздөр бар. Биз жазуучунун чыгармасынан замандаштын портретин издегенде үлгү кылып илип коё турган эталон эмес, кызыктуу мүнөздөрдү, толук кандуу образдарды издегенибиз кажет. Албетте, адабиятта колориттүү образдар бар экени шексиз, ошол эле учурда колориттүү болбосо да, өзгөчөлүгү менен бөлүнүп турган образдар бар.

Жалпысынан, образ белгилүү даражада чындыкты көркөм жалпылоонун натыйжасы болуп саналары маалым. Ал реалдуу прообразга ээби же ээ эмеспи, кандай болсо да жазуучунун көз карашын туюндурат. Каармандын образы же адабий фигура автордук дүйнөкөрүмдүн айрым бир өзгөчөлүктөрүн аңдап-түшүнүүгө жардам берет. Образ автордун дүйнөгө, коомго, адамдарга, баалуулуктарга жасаган мамилесине жараша индивидуалдуу мүнөздө да болушу мүмкүн, элдик маданияттагы, мифологиядагы же фольклордогу образга негизделген салттуу мүнөздө да болушу ыктымал. Анын жардамы аркылуу автордун чыгармадагы позициясын, козгогон проблемасын баамдоого мүмкүнчүлүк түзүлөт. Адабияттагы кеңири маанидеги образ түшүнүгү сыяктуу эле каармандын образы да белгилүү даражада символдук мааниге ээ, андыктан аны ар түрдүүчө чечмелеп түшүндүрүүгө болот.

Өз доорунун жазуучусу катары А. Стамовдун чыгармаларынын темасын, негизинен, адеп-ахлактык, моралдык-этикалык темалар түзүп, замандаштын бейнесин тартып берүүгө, адамдын ички жан дүйнөсүнө көбүрөөк көңүл бурганы менен өзгөчөлөнөт. Алардын каармандары катардагы карапайым адамдын кулк-мүнөзүндөгү адамгерчилик, чын маанисиндеги каармандык сапаттарды алып жүрөт. Анын чыгармаларындагы мүнөздүү көрүнүштөр катары автордун психологиялык тереңдикке умтулуусу, мүнөз жана образ (мында эстетикалык категория катары **образ** түшүнүгүн каарман-кейипкер маанисинде колдонуп жатабыз) түзүү жаатындагы алгылыктуу аракеттери менен табылгалары эсептелди. Адабиятчы К. Байжигитовдун пикирине таянсак: «Кандай гана параметрдеги көркөм сөз устаты болбосун, көңүлдүн борборун нукура образ жаратууга, каармандардын мүнөзүн ачууга, түзүүгө топтошу зарыл. Мүнөзсүз образ эч кандай көркөм-эстетикалык күч-кубатка, аракетке, тарбиялык мааниге ээ болбой, өзүнчө бир сөлөкөткө айланып калары бышык. Түйүлдүк үчүн ядронун мааниси кандай болсо, образ үчүн да мүнөз ошондой роль ойнойт. Демек, турмушта типтүү каармандарга ылайык туура сүрөттөлгөн, берилген мүнөз жазуучуга көз каранды болбостон, өзүнүн табигый өнүгүш логикасы боюнча аракеттенип, кыймылдап, чыгарманын көркөм-эстетикалык маани-маңызын көп жагынан негиздүү аныктайт» [1: 597-598]. Адамдын образын жаратуу көркөм чыгармага коюлуучу негизги талап экени белгилүү. Жазуучу катары мына ушул маселени туура аңдап, туура чечүүгө аракеттенген А. Стамов 70-жылдардан берки чыгармалары менен өзүн мүнөз түзүү, образ жаратуунун чебери катары тааныта алды. Анын чыгармаларындагы Акылбек, Дыйканбек, Аргын, Атыркүл, Арууке, Кодочал-Молдоиса, Сарыгул, Чуня-Бекжан, Касейн, Марал, Каргабай, Сарытай, Бөрүбай же Арзыгүл ж. б. ар бир өз алдынча түзүлгөн мүнөздөр, терең иштелген образдар катары белгилүү болуп калды.

Адам сүрөттөлбөгөн туундуда өмүр, тиричилик агымы бар деп айта албайбыз. Образ жок чыгармада тагдыр жок деп айтуунун жөнү бар. А. Стамовдун чыгармаларындагы мүнөз, образ маселеси тууралуу кеп болгондо, «Кеч күздө» повестиндеги Акылбек, «Жаңы туугандагы»

УМЕК-2022

Бейше менен Зуураке, «Чүй баяны» жана «Нөшөрдөн кийин» повесттериндеги Дыйканбек, Аргын, «Жол боюнда жалгыз там» повестиндеги Кодочал же «Жортуул» романынын структурасына кирген повесттердеги Каргабай каракчы-Абдрахман, Атаке баатыр, Сарытай мырза, Жусуп, Бакалбай куучу ж. б. тууралуу көп айтылып келе жатканы белгилүү. Биз бул макалабызда жазуучунун повесттериндеги аялдын образы тууралуу азын-оолак кеп кылууга аракет кылдык. Айта кетүүчү нерсе, А. Стамовдун адабий мурастары канчалык бай экендигине жараша, алардагы каармандар дүйнөсү, анын ичинде аялдардын образдарынын галереясы да ошончо бай. Алардын ар бирин талдоого алуу – чакан макаланын эмес, көлөмдүү монографиянын деңгээлинде ишке аша турган маселе. Андыктан биз бир гана образга токтолууну чечтик. Атап айтканда, «Чүй дстандары» циклине кирген «Чүй баяны», «Келгин куштар» повесттериндеги Аруукенин образын талдоого алууну максат койдук. Анткени жазуучунун аталган повесттери адабий сында фрагментардуу түрдө сөзгө алынып, ар тараптуу, терең талдоонун объектисине айлана электиги белгилүү.

«Чүй баяны» жана «Келгин куштар», ошондой эле «Нөшөрдөн кийин» повесттери жазуучунун бири-бирин улантып, толуктаган чыгармалары катары белгилүү. Повесттердин тематикасы менен идеялык мазмуну да логикалык уланды катары каралып, бир өзөккө бириктирилген, өзүнчө бир циклди түзгөн. Мында биз токтоло турган «Чүй баяны» менен «Келгин куштарда» Арууке сулуунун – Дыйканбектин сүйгөнүнүн – Дыйканбекке жолукканга чейинки жана андан ажырагандан кийинки турмуш-тагдыры баяндалат. Демек, чыгармадагы борбордук фигура – Арууке. Повесттер менен таанышып чыккандан кийин, Аруукенин образы биз буга чейин тааныш болгон башка чыгармаларда орун алган аял-каармандардын образдарынан бир кыйла айырмаланып турганын баамдайбыз. Анын образы аял-эне, аял-баатыр, аял-эмгекчи, аял-күрөшүүчү, аял-идеалдуу жар ж. б. канондорго сыя бербейт. Андан Ажардын, Анархан же Сакадайдын, Толгонай же Алимандын, Сейде же Жамиланын сапаттарын таба албайбыз. Салт болуп калгандай, аялзатынын улуулугу жана бийиктиги тууралуу пафостуу сөздөр да Аруукеге туура келе бербейт. Анда, бизди анын образы эмнеси менен кызыктырат?

Арууке менен биз эң алгач «Келгин куштарда» эмес, «Чүй баянында» кезигебиз. Атасы Абдынын эски досу Шоорук коончу Дыйканбектин дайынын гезиттен окуп билип, кызын ээрчитип алып жаш сүрөтчүнү издеп келген эле. Ошондогу кыздын келбетин автор төмөнкүчө сүрөттөгөн: «Ал перинин кызындай сулуу эле. Дыйканбек кыздын бутунан башына чейин көз жүгүртө салып, бир саамга нес боло түштү. Ал бутуна лакталган аппак шпилька туфли кийиптир. Боюна куюп койгондой жарашкан көгүш ачык гүлдүү көйнөгүн торсойгон төшү чыңап турат. Капкара чачын куду кинолордогу сулуу актрисаларча кырктырып, ийинден ары таштап коюптур. Анысы эки далысын жаап, жарашып турат. Кыздын жүзү ак саргыл, моймолжуган коюу кара көздүү, кирипктери узун эле... Назданган турпатында эркелиги билинип турду» [2: 67]. Биз бул сыпаттоону бекеринен келтирип жаткан жокпуз. Чыныгы мыкты көркөм чыгармада артыкбаш бир дагы сөз, сүйлөм, бир дагы деталь же сүрөттөө болбостугун эске алганда, мындагы айрым деталдар, тактап айтканда, «бутундагы лакталган аппак шпилька туфли, актрисалардыкындай кырктырган чачы, турпатынан билинип турган эркелиги» Аруукенин образын ачып берүүдө роль ойнору шексиз. Эмне үчүн такасы жапыз, ыңгайлуу, жөнөкөй бут кийим эмес, лакталган аппак шпилька туфли? Эмне үчүн өрүп туруп, аркасына суналтып таштап койгон узун олоң чач эмес, актрисаларча кырктырган чач? Эмне үчүн эркелик? Мына ушул деталдар эле Аруукенин аял – мээримдүү эне, аял – үйдүн куту, аял – сүйүктүү жана камкор жар деген стереотиптүү түшүнүктөргө анчалык коошо бербей турганынан кабар бербесин? Турмуштун таттуусуна караганда ачуусун көбүрөөк тартып, түйшүктөн башы арылбаган, бирок жогорудагы канондорго ылайык келген кыргыз аялынын

УМЕК-2022

образы башкача эмес беле.

«Университетте окуган ак маралдай сындуу, наздуу кызга ошол тапта далай студенттер ашык болуп, артынан түшүп жүргөн кез болчу. Бирок Арууке алардын эч бирине да сөз карматкан эмес. Ошондой эле кесе жооп берип, эч кимисинин көңүлүн да калтырбай, кайра ал жигиттердин үмүтүн козгоп, айрымдары менен жолугушууга да чыгып койчу. Кыскасы, топ жигиттин артынан түшүп жүрүшүн өзү да жактыра турган. Каалаган убакта бирөөнү четинен чертип туруп тандап аларына өзүнүн да көзү жетчү» [2: 71]. Бирок Аруукенин көзү жеткени менен, тагдыр кыздын ою менен болгон жок. Чекесинен чертип тандатпай, сүйүп жүргөн Дыйканбекке да буюрбай, Кадырга жар кылып койду. Буга «... баарыдан мурда, Аруукенин жеңил ойлуулугу, анча байкоос албаган тажрыйбасыздыгы, өзүн-өзү сүйүүчүлдүгү, кумарпоздугу себеп болду», - дейт адабиятчы К.Байжигитов. Табият Аруукеге татынакай өң бергени менен, ошого тете кумарпоз дил берип, аны бир адамдын махабаты канааттандыра албаганын, ал Дыйканбекке жан-дили менен берилип, келечегин ага багыштаганы менен, жигиттин жан дүйнөсүн көп түшүнө бербегенин белгилейт изилдөөчү [1: 608]. Бул пикирге кошулууга да болот, кошулбай турган жагдай да бар. Аруукенин турмуштук тажрыйбасы өтө эле аздыгын, ага байланыштуу айрым маселелерге жеңил караганын, кээде эгоизмге алдырып жибергенин (Дыйканбектин тил албай сүрөт тартканы кетип калганына бир эсе өчөгүшүп, бир эсе күмөндүү кызганычка жеңдирип, бир эсе Дыйканбектин кызгануусун пайда кылуу үчүн бөлөсү Кадырдын чакырууларынан баш тартпаганын) жокко чыгара албайбыз. Арууке Дыйканбектен бекеринен «Барбагын» деп өтүнгөн жок, Кадырдын өткүрдүк менен артынан түшүүсү кыздын көңүлүндө жаман жышаанды туудуруп, чочулатты. Бирок Арууке ошону түшүндүрө албады, Дыйканбек болсо аялзатынын эркелиги, кежирлиги деп кабыл алды. Ошондуктан Аруукеде кумарпоздук дил бар, аны бир адамдын махабаты канааттандыра алган эмес деген ой шектенүүнү жаратат. Бул ойго контраргумент катары Аруукенин өзүнүн айтканын келтирсек болот: «Айтчы, жаным, сүйүүнү кирдетпей кантип таза сактоого болот? Сүйүүнү эскиртпей, жашыл арчадай көпкө кармап турган күч жокпу табиятта? Адам өмүрүндө сүйүүнүн бир нече түрүн кезиктирет дейт. Ошол чын болуп, биринчи сүйүү эскирсе, ал эстен чыкса, анда мен жашоого нааразымын. Ынак сүйүшүп жүрүп баш кошкондордун ортосундагы сүйүү да эскирип, көнүмүш жорукка айланат дейт. Эгер ошол чын болсо, анда сүйүү дегенибиз жалган нерсе экен да... Айтышат: Эскирбей, адамды дайыма ойго салган сүйүү бул – бири-бирине арзый, бирок жетпей калган сүйүү – деп... Эгер ал чын болсо, экөөбүз ушинтип сүйүшүп туруп, баш кошпой арманда калабызбы? Анда, бул дүйнөдө сүйүүнүн жыргалын көргөн ким? Айтчы, Дыйканбек, эмне үчүн сүйүү жаңы боюнча турбайт? Эмне үчүн сүйүү таза боюнча калбайт?» [2: 77]. Кумарпоз, бир адамдын махабатына ыраазы болбогон аялзаты сүйүүнүн тазалыгы тууралуу ушундай сөздөрдү айтабы? Дыйканбектин жан дилин түшүнүш үчүн Арууке аны менен турмуштун далай ачуу-таттуусун татышы керек болчу, ал эми экөөнүн мамилеси жаңыдан эле башталбады беле. Алар сыяктуу махабатка мас жаштар эмес, жашоонун өөдө-ылдыйын көрүп калган, орустар айтмакчы «бир пуд тузду чогу жешкен», турмуштук тажрыйбасы бай түгөйлөр деле көп учурда бири биринин жан дүйнөсүн, дилиндегини түшүнбөй калышарын турмуштун өзү айгинелеп келе жатат го. Арийне, биз Аруукеге адвокаттык кылуу максатын деле койгон жерибиз жок. Жогоруда өзү айткан сөздүн өтөсүнө чыкпай, сүйүүсүнүн булганышында, Дыйканбек менен кол кармашпай арманда калышында белгилүү бир деңгээлде Аруукенин да күнөөсү бар. Маселе көркөм чыгармалардагы аялдардын образдары тууралуу сөз болгондо көп жагдайлар эркекзатынын көз карашы менен каралып, патриархалдык унгусу бар пикирлердин айтылганында.

Ошентип, Арууке Кадырдын алдамчылык жол менен жайган алтын торуна туш болуп, Дыйканбектен айрылды. «Тай туйлап такка чыкпайт. Буйрук деген ушул. Баарыбыз эле

УМЕК-2022

сенчилеп келин болгонбуз. Кыз деген озунгандыкы. Кыз баланын тагдыры ушундай» [2: 99] деген сыяктуу элдик «философия» бул жерде да өз күчүн көрсөтүп, Арууке Кадырга жар болуп кала берүүгө аргасыз болду. «Сонуркоодон, кызыгуудан чыккан жаңылыштыгы сөөгүнө жете так салса да, аны ондоого кудурети жеткен жок. Арманын көз жашына чыгарды. Көкүрөгү түтөп өрттөнүп, акыры сезимталы мокогон абалын көнүп, тагдырына баш ийген» [2: 243]. Аруукенин Дыйканбекке болгон сезими, дили таза болгонун анын коштошкону келгенде айткан сөздөрү да айгинелеп турат: «Сенден чындап ажыраганымды эстеген сайын, көңүлүм караңгылап, жаным ачийт. Бечара башым аңдабай жүрүп тузакка чалынды. Сенин касиетинди эми түшүндүм. Мен үчүн сен эми санаа жетип, кол жетпеген чолпондойсуң, Дыйканбек. Өзүңдү сактай билип, өнөрүңө кир жугузба. Мындан ары мен дилиме жат адам менен өмүрдүн татаал, ары түйшүктүү жолун басам. А сен болсоң качандыр окулган жакшы китептин барагындай саргарып, улаам ыраактай бермекчисиң. Балким, бир убакта такыр эстен да чыгарсың. Бирок муну мени аяп, боор оорусун деп айтып жаткан жерим жок. Сенден кечирим сурап, алдындан өтүп коёюн деп келдим. Мөлтүр сүйүүбүзгө кир жугузгандыгым үчүн кечир... Адам көтөрбөгөн, адам чыдабаган азап болбойт. Адамбыз да, көтөрөбүз башка түшкөндү. Кош бол, менин асылкечим...» [2: 105]. Жеңил ойлуу адам ушундай сайдын ташындай салмактуу сөздөрдү айтууга, сүйгөнүнөн кечирим суроого эрки жетет беле? Турмушта кездешкен айрым жагдайлардын тажрыйбасына кайрылсак, Арууке кумарпоз, жеңил ойлуу болсо, тескерисинче, догурунуп Дыйканбекти күнөөлөмөк, сен айтканымды укпай кетип калып, ушундай болду демек. Ал Дыйканбекти өмүр бою сүйүп, унутпай турганын убада кылбады, дилиндеги туюп-сезип турган чындыкты – Дыйканбек «качандыр окулган жакшы китептин барагындай саргарып, улаам ыраактай берерин, балким, бир убакта такыр эстен да чыгарын» айтты. Албетте, бул өзү үчүн да, сүйгөнү үчүн да оор экенин билип турат, бирок ансыз да өзүн коёрго жай таппай туталанып, кусаланып турган жигитти куру үмүт, кооз сөз менен алдагысы келбегени Аруукенин дили таза, чынчыл экенин көрсөтөт.

Эмне үчүн Арууке тагдырына макул болуп кала берди, эмне үчүн өз бактысы үчүн күрөшкөн жок, ал эрки бош, алсыз каарманбы деген суроолордун келип чыгышы мыйзам ченемдүү. Биздин пикирибизче, А. Стамов, бир жагынан, Аруукенин кандай кырдаалда күйөөгө чыкканын көрсөтүп, кыргыз турмушунда үй-бүлө куруу маселеси жаатында сейрек болсо да орун алган көрүнүштү чагылдырып берүү менен, али да коомдо элдин сөөгүнө сиңип калган түшүнүктөр күчтүү экенин туюндурууга аракеттенген. Экинчи жагынан, Аруукенин тагдырына моюн сунбай, «таш түшкөн жеринде оор» болбой кетип калышы анын образын солгундатып жибермек деп ойлойбуз. Андай болгондо, бул образ кайсы бир даражада айтматовдук Жамиланын образынын уландысы болуп калмак. Тагдырдын башка салганына кескин каршылык көрсөтүү Аруукенин табиятына, натурасына коошмок эмес.

«...Кадырга турмушка чыккандан кийин Арууке үч жылга чейин өзүн бактылуумун деп жүрчү, көрсө, ал анда бактысыз экенин билбептир... Үстүндө кийимдин не бир түрдүүсү, сонуну. Ичем деген тамагын ичет. Минерине, жүрөрүнө машина даяр. Үй-мүлк жана оокат менен иши жок. Дүйнөнүн да баркын билчү эмес. Заңгыраган чоң тамда ал өзүн өмүр бою жашап келгендей көрдү. Бир үйдүн колунан иш келген табышкер уулунун зайыбы. Эрке келин, эрке айымды ким бактылуу деп айтпайт. Үч жылдын ичинде университетти ойноп эле бүтүп койгон. Оозун ача электе эле баанын жакшысы коюлчу. Кыйналбай-кысталбай балкайган баланы төрөп берген. Аруукени кыйнабай, аны багып жаткан аял бар. Телегейи тегиз деп ушуну айтат. Адам үчүн мындан ашык, мындан өткөн бакыттын кереги эмне?» [3: 209]. Чынында эле, көпчүлүгүбүз үчүн бактылуу аялдын образы дал ушундай болушу керек. Жашырганда эмне, далай аялзаты ушундай жашоону эңсеп, ага колунан келген аракетин жумшайт. Материалдык байлык, бардык ыңгайлуулуктары бар жашоого умтулуу

УМЕК-2022

доминанттык роль ойноп калган азыркы турмушта бул кадыресе эле көрүнүш. Бирок материалдык дүйнөдөн башка да адамдын жан дүйнөсү, рухий дүйнө, сезим, көңүл деген нерсе бар экенин көбүбүз кечигип түшүнүп, кээде таптакыр түшүнбөй да калып жүрөбүз. Арууке да муну кечигип түшүндү. Түшүндү да, өзүнүн бактысыз экенин туюнду. Анткени анын жан дүйнөсү бөксө, жылыткан сезим жок эле. Жан дүйнөнүн бөксөлүгү орун алып, сезим бош болгон жерде, сөзсүз, жалгыздык болору белгилүү. Арууке жанында күйөөсү Кадыр, жакшынакай уулу, жашсымак кайненеси жана тааныш, чала тааныш канчалаган адамдар жүрсө де өзүнүн жалгыз экенин баамдады, жалгыздык даргына дуушар болду.

Жалгыздык – качан болбосун жеке адамдын башындагы кайгы-касиетке, ички толгонууларга, ички купуя сезимдерге эрк берүүгө, өз сезимин ачыкка чыгарбоого да, купуя сактоого да тиешеси бар көрүнүш. Андан калса, ал – адамдын (каармандын) ички табиятынан, болмушунан кабар берер, анын мүнөзүн ачып берүүгө да олуттуу салым кошо ала турган көркөмдүк касиет. Анткени адам жалгыз калганда гана ички ой эркиндигине ээ болот. Жалгыздык – адамга өз ою менен болуу, эске түшүрүү, элестөө, кайгыруу же сүйүнүү, белгилүү бир чечимди кабыл алуу ж. б. сыяктуу толуп жаткан психологиялык, философиялык категориялар менен процесстерди, албан түрлүү сезимдик кубулуштарды баштан кечирүүгө шарт түзүүчү ахыбал. Ички монологдордун, ички толгонуулардын жүзөгө ашуусу жалгыздык менен байланыштуу. Кээде адам катуу кайгырганда же чектен аша кубанганда эркине баш ийбеген, ою түгүл түшүнө да кирбеген иш-аракеттерге барышы мүмкүн. Ал психологияда, философияда чындыкты ой аркылуу чагылдырууга түздөн-түз катышпаган, адам эркинен тышкары боло турган психологиялык-физиологиялык кубулуш «бейаң-сезимдик» деп аталары белгилүү. Бирок ошол бейаң-сезимдик кубулуш аң-сезимдүү эле иш-аракеттерге түртөрү да маалым.

Жалгыз экенин туйгандан тартып Аруукенин образындагы психологизм күч ала баштайт. Дегинкиси, психологизм А. Стамовдун табылгасы эмес. Прозадагы психологизм дүйнөлүк адабиятта XX кылымдын башында ар түрлүү багытта активдүү түрдө өнүгө баштаган. Арийне, ага чейинки адабият деле психологизмден куру болбогон, бирок адабияттагы сөздүн чыныгы маанисиндеги психологизмдин өнүгүүсү дал ушул мезгилге туура келет. Анын негизги өкүлдөрү катары батыш адабиятында М. Пруст, Дж. Джойс, Ф. Кафка ж. б., орус адабиятында Л. Толстой, Ф. Достоевский ж. б. эсептелип келе жатат. Көркөм адабияттагы психологиялык жагдай каармандын ички рухий дүйнөсүн, жан дүйнөсүн, психологиясын сүрөттөө менен байланыштуу экени белгилүү. Психологиялык терендикти ачып берүү таланттуу калемгердин гана колунан келери талашсыз. Бул жагынан алганда, А. Стамов адам психологиясын, айрыкча, аялзатынын психологиясын ачып берүүдө кыйла ийгиликтерди жарата алган деп айтууга болот. Ырас, аялзатынын ички жан дүйнөсүн болгонун болгондой толук кандуу, реалисттик, а түгүл, натуралисттик планда, психологиялык терендикте аял-жазуучу ачып бериши мүмкүн. Бирок бул – адамдын ички дүйнөсүн, психологиясын кылдат баамдап, сергек туюна алган, эркек затынан чыккан таланттуу жазуучунун да колунан келчү иш. Мисалы, Ч. Айтматовду алалы. Анын Жамиласы, Сейдеси, Толгонайы буга далил. А. Стамовду да ушул катарга койсок болот. Автор каармандын турмушун өзүнүн пенделик кадыр-баркына, кулк-мүнөзүнө, үмүт-максатына, кыялына, иш-аракетине жараша сүрөттөөгө аракеттенген. Аялзатынын психологиясы, ички толгонуулары, турмуш жолундагы өөдө-ылдыйлар, логикалык кубулуштар чеберлик менен ачылган. Башкача айтканда, образдын, мүнөздүн өнүгүүсүнүн ички логикасы жашоо логикасынан келип чыккан десек болот.

Аруукенин өмүрү да, ой жүгүртүү логикасы да өзгөчө, башкалардыкына көп окшой бербейт. Ал казандын кулагын кармап, күйөөсүнүн жана баласынын гана камы менен калган катардагы аялзаты эмес. Кадырга баш байлап (өз каалоосу менен болбосо да), эч нерседен кем

УМЕК-2022

болбой турмуш өткөргөн Арууке, жогоруда айтылгандай, адегенде өзүн бактылуу сезди. Жалпылап айтканда, жашоого мас болду – үйү үстүндө, ашы астында, киём дегенин кийип, ичем дегенин ичет. Башкалар тууралуу ойлонгусу келбейт, өз турмушуна ыраазы. Бул жагынан анын образында өзүмчүлдүк көрүнүштөрү бар экенин айтпай кетүүгө болбойт. Аруукенин образы бир топ тың иштелген, мүнөздүк эволюциясы да өзгөчө, бизге тааныш болгон чыгармалардагы аялдардын көптөгөн башка образдарына окшобойт. Анын образы окурманга эки жактуу таасир калтырат. Ал – бир жагынан, чырайына, күйөөсү Кадырдын кадырына (каламбур үчүн кечирим сурайбыз) чиренип, турмушка жеңил караган аялзаты, экинчи жагынан, өзүн табууга умтулган, жан дүйнөсүнүн гармониясын издеген аялзаты. Анын табияты татаал, жогоруда айткандай, ал башкалар үчүн, башкалардын көз карашы үчүн жашоо кечирбейт, өзү үчүн, өзүнүн ички талабы үчүн жашап келет. Аруукенин тагдыры, тилеги, ой-кыялы эч кимге көз каранды эмес, эркин, эч кимден ийменбейт. Ал өзү эмне деп чечсе, эмнени туура тапса, ошону иштейт. Анткени Арууке – ички эркиндиги бар каарман. Ошол ички эркиндикке качан ээ болду? Өзүнүн бактысыз экендигин түшүнгөндө. «Көрсө, анын бардык таалайсыздыгы Кадырды сүйбөгөнүнө байланыштуу тура. Аны ойлогон сайын көңүлү айныйт, жүрөгү ачышат. Аны мурда деле сезип, бирок маани бербептир» [3: 227]. Адамдын жан дүйнөсүндөгү драматизм, олуттуу мааниге ээ ички карама-каршылыкты автор мындай сүрөттөйт: «...Арууке алгач ирет өзү менен өзү күрөшүп, өзүн өзү жеңе албай жатты... Олтурса эле бир нерсе жетпегендей коңултактоодо. Каяккадыр баскысы, ким менендир сүйлөшкүсү келет...» [3: 236].

Чоң сезимди эңсөө, жалгыздыктан кутулуу, көңүлдүн бөксөсүн толтурууга умтулуу Аруукени батыл аракетке жетеледи. Ошондуктан ал никелүү жары бар экендигине карабай, бир кездеги классташы Талант менен жолугуп, көксөөсүн кандырам деп ойлоду. Бирок аны сүйбөсүн түшүнгөндө, мамилеге чекит коюлду. Андан кийин өзүнө заруураттанган жигиттерге, көпчүлүккө таанымал акынга жолукту, бирок алар да Аруукенин «...көңүлүмдү ачат, черимди жазат, дилимди байытат, жүрөгүмдү жылытат» деген үмүтүн актай алышпады. «Жайкы ысыкта өткүнгө кабылгандай сергип, эргип от болуп жана» албады.

Элдин моралдык-этикалык түшүнүктөрүнүн, ченемдеринин көз карашынан алып караганда, Аруукенин мындай жоруктары абийирсиздик, уяты жоктук, аягы суюктук катары каралышы мүмкүн. Анткени биздин аң-сезимибизге никелүү жары бар аялдын башкача тариздеги образы сиңип калган. Согушта жүргөн жары болуп туруп, Даниярды ээрчип кеткен Жамиланы бузулган аял дегендер сыяктуу эле, Аруукени да бузулган аял деп сыпаттап коюу оңой. Ал ошондой кадамга эмне үчүн барды, ага эмне түрткү болду деген суроолорго жооп берүү татаал. Анын ошол учурлардагы ал-ахыбалын, ички дүйнөсүндө болуп жаткан толгонуу-бушаймандарды чанда бир адам гана түшүнүп, ага кине койбошу мүмкүн. А. Стамов мына ушул карама-каршылыктуу, психологиялык жактан татаал абалды кылдат баамдап, сүрөттөй алган. Анткени аял менен эркектин ортосундагы рухий-адамгерчилик карым-катыштарды сүрөттөө автордун чеберчилигине, ошол теманы кандай өңүттөн ачып беришине байланыштуу. Арийне, Арууке өз эңсөөлөрүн басып, жан дүйнөсүндөгү бушаймандарды күчтөп токтотуп койсо деле болмок. Анда анын образы бакытка, сүйүүгө умтулган образдын деңгээлине чыкпай, көрпөндөлик түшүнүктөрдүн туткунунан бошой албаган анык бактысыз аялдын образы болуп калмак деп ойлойбуз. Экинчи жагынан, К. Байжигитовдун төмөнкү оюна кошулбай коюуга болбойт: «...автордун симпатиясына толук татыган каарман эч кандай кемчиликсиз, ар тараптуу кырдаалда көтөрүңкү маанайда сүрөттөлүп отуруп, оң каармандын жасалмалуу моделине айланып калат. Мындай шартта чыгармадагы табигыйлуулук өзүнөн-өзү бөксөрөт, окурмандардын бүшүркөөсүн пайда кылат да, акыр аягында жакшынакай көркөм идея жөн гана плакаттуулукка негизделген суррогат болуп чыга келет. Мындай

УМЕК-2022

кырдаалды сергек баяндаган прозачы Аруукенин пенделик турмушундагы күңгөйлүү жана тескейлүү кубулуштарын жашырып жаппайт, көрмөксөндүккө салбайт. Натыйжада, образ таасирдүү жана олуттуу мазмунду ичине камтыган көркөм-эстетикалык кубулушка айланып чыккан» [1: 621].

Адамдын көркөм образы адамдын өзү сыяктуу эле убакыттын өтүшү менен өзгөрөт: анын дүйнөгө, адамдарга, баалуулуктарга, түбөлүктүү диалектикалык категорияларга болгон көз карашы, түшүнүктөрү, мамилеси өзгөрүүгө учурайт. Кадырдан айрылган соң Арууке да өзүнүн мурунку иллюзиялык түшүнүктөрүнөн арылып, өзүн, өз жолун табуу жолуна түшкөнү көрсөтүлөт. Үч жыл чээнге киргендей турмуш кечирип, мурунку катыштарын токтотуп, илим жолуна түшүп, диссертация жазды. Бир кезде өзү чанып койгон Омордун кадыр-баркы Аруукенин зоболосун кайрадан көтөрдү. Бир чөйрөнү башка чөйрө менен алмаштырган Арууке көпчүлүктүн оозунан, назарынан түшпөгөн аялга айланды. Бирок ал бакытка жеттиби? Чыгармадагы маселенин түйүнү ушунда турат: «... жашоо менен мышык-чычкан ойногончо өмүр өтүп, алдайм дегендин ордуна алданып, утам дегендин ордуна көп нерсени уттуруп коюп жатканын ал бүгүн түшүнүп отурат» [3: 267]. Аруукенин образынын динамикасы, эволюциясы ушуну менен өлчөнөт – ал өзүнүн каталыктарын түшүндү, демек, аларды оңдоого күчү жетет. Бул идея повестте ачык-айкын айтылбайт, бирок берилген ойдун көмүскө логикасы муну туюндуруп турат.

Арийне, каармандын образы – татаал феномен, ал өзүнө жекечени жана жалпыны, мүнөздүүнүн жана типтүүнү камтып турат. Каармандын көркөм образы – жөн гана адамдын сүрөттөлүшү эмес, ал борборунда конкреттүү адам турган, ошол эле учурда ал адамды курчагандын бардыгын кучагына алган адам турмушунун сүрөтү болуп саналат. Биз сөз кылып жаткан Аруукенин образын, бир жагынан, жазуучуну кызыктырган, түйшөлткөн маселелердин, суроолордун жообу катары кароого болот десек, экинчи жагынан, субъективдүү табиятка ээ болгондуктан, жаңы суроолорду пайда кылып, толук айтылбай калгандык сезимин да жаратканын баамдайбыз.

Жыйынтыктап алганда, аялзатынын өзүнүн табияты качалык татаал, көп кырдуу болгон сыңары, жеке эле Аруукенин образы эмес, А. Стамовдун чыгармаларындагы аялдардын бардык образдары ошондой көп кырдуу, татаал. Жазуучунун чыгармаларындагы аялдардын образдарынан аял-адамды, аял-энени, аял-жарды, аял-сүйүктүүнү таба алабыз, жалпы эле аял жаатына мүнөздүү сапат-белгилерди, касиеттерди, ошондой эле кыргыз аялдарына гана тиешелүү болгон нукура улуттук касиет-сапаттарды, аялзатынын сулуулугун, жылдызын, назын, мээримин көрө алабыз. Аялдын бактысы жана бактысыздыгы, кубанычы жана күйүтү, сүйүүсү жана жек көрүүсү, улуулугу жана көрпөнделиги да дал ошол образдар аркылуу ачылат. Бул да болсо жазуучу аялзатынын тагдырын, психологиясын, ички жан дүйнөсүн кылдат түшүнүп, аны көркөм чагылдыра билүүнүн зор чеберчилигине ээ экенин айгинелеп турат.

Адабияттар:

1. Байжигитов К. Асанбек Стамов. Китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы. 7-том. - Бишкек, 2002. -596-624-бб.
2. Стамов А. Чүй баяны. Китепте: Повесттер. - Фрунзе, 1983.
3. Стамов А. Келгин куштар. Китепте: А. Стамов. Эгиз тал. - Фрунзе, 1988.

УДК: 82.0

UMЕК-2022

*Таштемирова Р. И.,
филол. илимд.канд.,
Кыргыз-Түрк "Манас" университети, Кыргызстан*

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫ ЖАШТАРДЫ АДЕП-АХЛАК, ЫЙМАНГА ТАРБИЯЛООДО НЕГИЗГИ ТАЯНЫЧ КАТАРЫ

Доордун залкар жазуучусу С. Айтматовдун чыгармалары адеп-ахлак маселесин адамдык жана жалпы адамзаттык алкакка алып чыгып, адеп-ахлак менен рухтун туңгуюгу адам жашоосунун бүтүндүгүн бузуучу эң коркунучтуу нерсе экенин жар салып, элди ынтызарлыкка чакырат. Ч. Айтматовдун чыгармалары 21-кылымдын жаштарын ар кандай ыкмалар менен алардын жан дүйнөсүнө өткөрүп берүү менен, "АДАМЗАТ" болуп калыптанышына чыныгы негиз болору талашсыз чындык. Айтматов ыйманга, адеп-ахлакка чакыруусун кыргыздар жашаган Шекерден («Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу (Жер-Эне)», «Бетме-бет», «Гүлсарат» ж.б.) баштап, андан кийин Казакстандын Сары-Өзөк талааларына, Охот деңизинен "Деңизди бойлоп жүргөн Ала дөбөттү" багыттап, асмандан кабар жөнөтөт ("Кассандра тамгасы")... Моралдык-этикалык суроону көркөм изилдөөнүн туу чокусуна жеткен чыгармаларынын бири болгон «Кыямат» романынын билим берүүдөгү ролун да айта кетели. Адамдардын жан дүйнөсүндөгү сезимдерди сүрөттөгөн бул романда айбандардын (өзгөчө, карышкырлардын) ойлору айтылып, метафораланып, социалдык-моралдык маселелер философиялык ой, жыйынтыктар аркылуу берилген.

Өзөктүү сөздөр: Айтматов, адеп-ахлак, ыйман, бөрү, усул, рух.

*Таштемирова Р.И.,
канд. филол. наук,
КТУ «Манас», Кыргызстан*

ПРОИЗВЕДЕНИЯ АЙТМАТОВА КАК ОСНОВНАЯ ОПОРА В НРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ

Произведения великого писателя нашего времени Ч.Айтматова вывели проблемы нравственности в общечеловеческие рамки, провозгласили, что падение в бездну нравственности и духа есть самое опасное, что разрушает целостность человеческой жизни, Неоспоримым фактом является то, что произведения Айтматова, перенеся в души молодежи 21 века различными путями, станут реальной основой для формирования «ЧЕЛОВЕКА». Свой призыв к вере и нравственности Айтматов начал с Шекера, где жили кыргызы («Первый учитель», «Путь Млечного Пути (Мать-Земля)», «Лицом к лицу», «Гульсарат» и др.) он посылает послание с неба ("Тавро Кассандры"), после из Охотского моря "Пегий Пес, бегущий краем моря"... Этот морально-этический вопрос в воспитании молодежи стоит на пике его художественного исследования в романе "Плаха". В этом произведении, описывающем переживания людских душ, мысли животных (особенно волков) упоминаются и метафоризируются, а социально-моральные вопросы представлены через философские мысли и выводы.

Ключевые слова: Айтматов, нравственность, вера, волк, метод, дух.

*Taştemirova R.İ.,
filolojik bilimler adayı,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi*

АЙТМАТОВ'UN ESERLERİ, GENÇLERİN AHLAK VE İNANÇ KONUSUNDA EĞİTİLMESİNDE TEMEL DESTEKTİR

UMEK-2022

Zamanın büyük yazarı C. Aytmatov'un eserleri, ahlak konusunu insani, evrensel çerçeveye taşımakta, ahlakın ve ruhun zavallılığının insan yaşamının bütünlüğünü bozan en tehlikeli şey olduğunu bildirmekte ve insanı diriltmeye çağırmaktadır. Aytmatov'un eserlerinin, 21. yüzyıl gençlerini çeşitli yöntemlerle ruhlarına aktararak "İNSANLIK" olarak şekillendirilmesinin asıl temeli olacağı tartışılmaz bir gerçektir. Aytmatov, insanlığa inanç ve ahlak çağrısına Kırgızlar yaşadığı Şeker'den ("İlk Öğretmen", "Samanyolu Yolu (Toprak Ana)", "Yüz yüze", "Gülsarat" vb.) başlayıp, sonra Kazakistandın Sarı-Özok bozkırlarından (Gun Olur Asra bedel'den) ses vererek: o da yetersiz gibi Ohot Denizi'nden " Deniz boyunca dolaşan benekli köpek" aykırarak ve çaresiz kaldığında gökyüzünden ("Kassandra'nın Damgası") mesaj veren gibi görünüyor...Bu ahlaki ve etik sorunun sanatsal incelemesinin zirvesine ulaşan eserlerinden biri olan "Dişi Kurtun Rüyalari" romanının gençlerin eğitimindeki rolünden bahsetmek gerekir. İnsanların ruhlarının duygularını anlatan bu eserde, hayvanların (özellikle kurtların) düşüncelerinden bahsedilmiş ve metaforize edilmiş, sosyo-ahlaki meseleler felsefi düşünce ve sonuçlar üzerinden sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Aytmatov, ahlak, inahç, kurt, yöntem, ruh, vb.

Замандын залкар жазуучусу Ч. Айтматовдун жаштарды тарбиялоодо таяныч катары пайдаланууга негизги курал болгон чыгармалары нравалуулук маселесин адамзаттык, ааламдык алкакка алып чыгып, нраванын, рухтун жакырланышы адам жашоосундагы бүтүндүктү кыйратуучу эң коркунучтуу нерсе экендигин кабарлап, адам баласынын акылга келип, сактанып калуу үчүн аракет жасоосуна чакырык жасайт. Ч. Айтматовдун чыгармаларына токтолгонубуздун дагы бир себеби – нравалуулуктун көркөм иликтенишин изилдеп-талдоого предмет кылып алган авторлорубуздун бири Асанбек Стамов мындай деп белгилеп кетет: “Мен – Айтматовдун көптөгөн окуучуларынын биримин. Анын чыгармаларын ар дайым кайталап окуймун. Жана окуган сайын улам жаңы ойлорду табам. Анан кайра “Капырай, муну эмне мурда байкабай калгам”, - деп, өзүмдү өзүм жемелей берем. Ошентип, чыгарма ойлонтуп, жан алакетке салат” [1: 56]

Ч. Айтматов «Кыямат» романында адамдын адам болуу проблемасын иликтөөдө адамзат ааламынын күрөө тамырларын таап, анын жан туйгус симфониясын кепке келтирген сыяктанып кетет. Бул чыгармада адамдардын жан-тениндеги көрөңгөнү сүрөттөөдө жаныбарлардын (болгондо да жырткыч-карышкырлар) ой-туюмдарын сөзгө келтирип, метафоралап, социалдык-нравалык маселелерди философиялык ой-бүтүм, тыянактар аркылуу берет. Бул оюбузду учурунда: «Ч. Айтматовдун чыгармаларында жаратылыш кээде адамды курчап турган фон катары берилсе, кээде адамдардын ой-сезими менен гармониялашып, өзүнчө идеялык милдетти алып жүрөт», – деп окумуштуу А. Садыковдун белгилегени менен бекемдесек болот. [2: 73] Романдын «Кыямат», ал эми орус тилинде «Плаха» (өлүм жазасына тартылган адамдын башын алчу жер) деп аталышы эле, чынын айтсак, сезимди дүркүрөткөн алаамат окуяларды эске келтирет», - деп адабиятчы-окумуштуу К. Асаналиев белгилегендей [3: 94], чынында эле алаамат окуялар менен таанышкан соң, окурман Авдийдин, Бостондун, Акбаранын, Базарбайдын тагдырын жан дүйнөсүнөн сыдырып өтүп, анан да бул жашоонун татаалдыгы, катаалдыгы... Бул дүйнөнүн жаратманы (творец) атанган ошол адам, татаалдыкты да, катаалдыкты да өзү жаратып, анын курмандыгы да өзү болоруна көзү жетип, деги адам качан өзүн өзү жеңип, жан дүйнө тазалыгына, мунаса келишүүчүлүккө ээ болор экен деген түрдүү түмөн ой жоруулардын туткунунда калары бышык.

Чыгармада жан дүйнө революциясын жараткысы келген Авдий Каллистратовдун, жашоонун маңызы – эмгек, болгондо да ак эмгек деп түшүнгөн, жашоо чындыгын да эмгек менен өлчөгөн Бостондун, алардын тагдыр жипчелери түйүндөлгөн Акбаранын тагдыр-тарыхтары адамзат жашоо айлампасында бир бүтүндүктө көркөм сүрөттөлөт.

Чынында эле, «Кыямат» романындагы каармандардын жашоого, өмүргө,

УМЕК-2022

жаратылышка жасаган мамилелери, философиялык көз караштары, ой жүгүртүүлөрү, бири бирине окшошпогон тагдырлары, мезгилге жараша теманын жаңырышы – мына ушулардын баары ар кимди тынчсыздандырбай, толкундандырмай койбойт. Бул чыгарманын негизги идеясы – адам концепциясынын адеп-ахлак маселелери, нравалык катарсиси.

Романдын өзөк каармандарынын бири – Авдий өзү жөнүндө: «Мен шектин күчү үстөмдүк кылып, бирок өзү кайра шектенүүнү туудуруп турган убакта туулгам. Мен ошол бир тараптан анафема (каргыш алган) дини кайырлыктын жана бар татаалдыгы менен экинчи тарапка толук кабыл алынбаган процесстин туундусумун», [4. 132] - деп кабар берет.

Анын философиялык бүтүмү боюнча тирүүлүктүн күчү – ишеним менен шек. Так ошол ыйык туткан, адам аттуунун баарына тараткысы келген, адам аттуунун жан дүйнөсүн тазарткысы келген зор ишенимин бекем сактап, ал үчүн күрөшүп, башын баталгага койгонунун да жана жан дүйнөсүндө чыныгы кудайды издеп, буга чейин алган дин илиминин таасирлерин кайрадан жаңылагысын келтирген ой-туюмдарынын да башаты ошол философиясында жаткан болуу керек.

Чыңгыз Айтматовдун өзүнүн көркөм сүрөттөөдөгү өзгөчө уздугунан кынапталып, чыгармага терең маани-маңыз кошуп турган Иисус Назаряниндин образы да (ал – чынында, Авдийдин көкөйүндөгү көк асаба идеалы – Р. Т.) жөн салды киргизилген эмес. Мунун өзү – адамзатты аруулукка, актыкка, аң-сезимдүүлүккө чакыруу менен, адам баласы өзүнө күчтөп жаратып алган жасалма сырткы бийлик (Понтий Пилат өңдөнгөндөрдүн бийлиги) кылмыштуулуктун башаты экенин белгилеп, чыныгы дүйнө – жан дүйнө тазалыгынын бийлигине чакырган чакырык. Мындай чакырык тээ атам замандан эле болуп келе жаткандыгын белгилеп, «Эзелтен чечилбеген улуу талаш, канткенде адам уулу Адам болот?» деген философиялык улуу суроого жооп издөө бүгүнкү күндө да кайталанып жаткандыгын Авдийдин көркөм образы аркылуу чагылдырат. Анткени экөө тең «...өз идеясынан, ишениминен, «кудайынан» кайткан жок. «Кудайы» үчүн, башкача айтканда, адамдык тазалык, ыймандуулук, ишеним үчүн жан берди». [2: 15]. Так ушул Авдий менен Иисусту катарлаш сүрөттөө менен автор адам баласы акыл-эс, аң-сезим аркылуу материалдык эң жогорку чектерге (космосту өздөштүрүүгө чейинки) жеткен менен, руханий жактан жан-тениндеги ички дүйнөсү, өзү менен өзү күрөшүү, өзүн-өзү нравалык жактан жогорку чектерге жеткирүү жагынан аксап, ал тургай, кыймылсыз туруп калгандыгынан кабар берет.

«Искусствонун максаты – личносттун рухий-нравалык деңгээлинин адам өзү жете аларлык чындыктын өлчөмүнүн кандайча, кантип жогорулап жаткандыгын искусствонун тили менен көрсөтүү», – деп өзү айткандай [3: 236], бул чыгармада жазуучу адамдардын рухий-нравалык деңгээлин көрсөтүүдө Авдийди негизги фигура катары алып, ал эми «хунта» тобу, чабаганчы-нашаачылар – анын нравалык тазалыгын, бийик умтулууларын, ишенимге болгон бекемдигин ачып көрсөтүүдөгү коллизия персонаждары. Адабиятчы-окумуштуу К. Асаналиев белгилегендей, «Авдий үч жолу карама-каршылыктар менен бетме-бет чыгат:

- 1) Координатор ата менен идеялардын күрөшү, бийик интеллекттердин кагылышы;
- 2) Чабаганчы-нашаачылардын башчысы – «ӨЗҮ» же Гришан. Алар ыйманын жеп, абийирин акча менен алмаштырып, өзүнүн адам экендигин унутуп, кудайын акча деп, акчага сыйынып калгандар;
- 3) Хунталардын башчысы, эң коркунучтуу Обер-Кандалов менен болгон салгылашуусу. Бул – анын күрөшүнүн жеткен кыл чокусу, эң акыркы кыямат жолу» [14: 18]

УМЕК-2022

Эми «кыямат» деген сөзгө келсек, «Каар сотунун идеясы (кыямат-кайым) – жер бетинде болуп жаткан адилетсиздиктин жазасы болсо деген каалоо адамзаттын өзү менен кошо жаралган эмеспи» – деген Авдийдин ой-толгоосу аркылуу берилген сыңары, «кыямат» дегендин өзү – адилетсиздиктин, нравалык кыйроонун, жан дүйнө жакырланышынын айныгыс жазасы го. О дүйнө, бу дүйнө кыяматынын деле насили, пайда болуу себептери ушулар болуш керек.

Чыңгыз Айтматов бул романында Авдийдин, Иисустун, Бостондун, Акбаранын жан кыяматтарын түрдүү жагдайларда сүрөттөөгө алган. Авдий менен Иисус актык үчүн, аруулук үчүн, адамдык үчүн деген ыйык ишенимдеринен (ал ишенимди «жан соога» деген эки ооз сөздөн миң эсе бийик көрүп) курмандыгы болсо, Бостондун кыяматы баягы эле «балээлүүнүн кесири байкушка тиет» деген элдик аксиоманын көрүнүшү, ал эми Акбаранын кыяматы – «адам кудайлардын» жасаган ырайымсыз иштеринин натыйжасы. Келип-келип эле мунун баары «ак» күчтөр менен «кара» күчтөрдүн келишпес кагылышына такалат. «Ак» – саны аз, бирок максаты, мүдөөсү бийик. «Кара» – саны жагынан көптүк кылат, күчү да кара мүртөздүккө капталган. Эки тараптын да өз чындыгы, өз философиясы бар. Анда эки тараптын бир эпизоддук диалогуна саресеп салып көрөлү.

«Гришан: – Ушундайча, таң калар эчтеме жок! Кор болуп басылган пендеге атам замандан бери кандай гана укмуштарды, не деген ырыс-таалайды убада кылып келатышат, мына кудаанын дүйнөсү орнойт, анан демократия, ана теңчилик, ана бир туугандык, тигине коллективдеги бак-таалай, кааласан, коммунада жаша деп, буларга кошуп, акыр аягында тиги дүйнөдө бейишке чыгасың деп коюшат. Иш жүзүндө эмне болду, куру сөздөн башка эчтеме! Мен болсом, азган-тозгондордун азабынан алаксы кылам. Мен каардын калканычымын, адамдарды жашыруун жолу менен жок кудайга жеткирем.

Авдий: – Сен, Гришан, адамдардын үмүтү үзүлгөн кыйноосунан пайда таап жүргөн немесин, андай жолдун үмүтү оңой... Сен болсоң, арам оокатың менен илгертен келаткан тартипти бузуп, күн менен түндүн алмашуусун аңтар-теңтер кылып жибергиң бар. Жыргатып баштайсың, кууратып бүтөсүң, мактаган баңгилигиңдин артынан адам акыл-эстен ажырап, жан дилинин кыйрашы менен бүтөт».

Бул жерде автор, албетте, жалпы адамзаттык алкакта Авдийдин философиялык көз караштарын ориентирге алат.

«Ак» менен «каранын» күрөшүндө өзүндө адамгерчиликти, гумандуулукту, аруулукту, акыйкатты, чындыкты, бийик нраваны пир туткандыгына карабастан, **ак** күчтүн тагдыры (Иисус, Авдий, Бостон) бу дүйнө кыяматы - жан таслим менен аяктап, **кара** күч жашоосун улантып жатпайбы.

Мунун өзү адам баласына: «Эй, адамзат, кыйраган ак күчтүн дүйнө туюмун, ойлоосун, мүдөөсүн, максатын өзүңө кабылда. Жан дүйнөңдү тазарт. Антпесең, бийлик «пилаттардын», «гришандардын», «оберлердин», «базарбайлардын» колуна толугу менен өтүп, бүтүн дүйнө ыпластыкка толуп, кара мүртөздүк каарын салып, натыйжада, адеп-ахлак жоголуп, жан дүйнө кыйрап, чыныгы алааматка туш болуп, тукум курут болуп кетпейли!» деген көркөм сөз кудурети менен адамдардын жан дүйнөсүнө жеткирейин деген айтматовдук чакырык.

Ошол Авдий менен Бостон – мезгилдик жагынан замандаш болгонуна карабастан, аралык-мейкиндик жагынан алыста турган адамдар. Жашоо эрежелери (этностук), социалдык абалдары да түрдүүчө. Ошентсе да аларды бириктирип, байланыштырып турган «жипчелер» тургансыйт да, анын түйүнү Акбарага келип токтолгонсуйт. «Жипчелер» – алардын ишмердик, адептик, ак ниеттик жашоого карата болгон философиялык түшүнүктөрүнүн жакындыгы. Мисалы, «Авдийдин идеясы чиркөөлүк

УМЕК-2022

догманы кайрадан кароону, жаңыртууну көзөмөлдөйт. Бостондун идеясы реалдуу турмуштагы догматизмге каршы багытталган». [14: 24] Ал эми Акбарага келсек, Акбара талаада, тоодо жаныбар-жырткычтын закону менен жашаган кадимки реалдуу карышкыр эле эмес, ал – баарынан мурда, белгилүү бир философиялык, адептик-руханий, психологиялык «жүк» көтөргөн азыркы романдын, азыркы эпостун жол-жоболорунда жаратылган реалисттик образ.

Так ушул реалисттик образ адамдардын (Авдий, оберчилер, Бостон, Базарбай) адамдык сапатын, нравалык деңгээлин көрсөткөн чен-өлчөм сыяктанып кетет. Анткени Авдийди алгачкы ирет көргөндө, аны бөлтүрүктөрүнүн жанында турган «адам-жырткычты» көрүп, катылмак болуп, анан токтоп калат эмеспи. Ошондо жаныбарлык (жырткыч болсо да) интуициясы, сезгич-туюму менен анын тереңинде таза адам экендигин, ал өзүнүн алдына «... семинариядан кетип, дөөлөттүү чиркөөдөн ажырап калса да, дилинде диний үгүтчүл бойдон калып, актык менен адалдыктын маанисин адамдарга жеткирүүнү өмүр жолундагы эң сонун асыл максат кылып алгандыгын, бул иш, бул ишеним үчүн керек болсо, жанын курман кылуудан кайра тартпастыгын сезген сыяктанат. Так ушуну сезген өңдүү карышкыр анын өмүрүнө зыян келтирүүдөн баш тартат эмеспи!

Жадагалса, акыркы өмүр күнү бүтүп, о дүйнө узарда да, «Адам күч менен көзүн үлдүрөй ачып, кыңшылап турган канчык бөрүгө: – Келдиңби, – ушинти да, башы ылдый шылк этти. Акыркы сөзү ушул болчу», [165: 219]. Так ошентип, жадагалса, Авдийдин өмүрүнүн соңку мүнөттөрүндө да жанында жан аттуудан Акбара турду...

Эгерде Авдий Акбаранын акылдуу «көк көздөрүн» өлүм алдында турганда эсине түшүрүп, элестеткен болсо, Бостон да атып салган соң, «өз көзүнө өзү ишенбей, кызыл-ала канга чыланган баласынын үстүнө үйрүлүп түшүп, жерден көтөрүп ала койду, көкүрөгүнө кыскан боюнча артына кетенчиктеди, өлүм алдында жаткан карышкырдын көпкөк көздөрүн эмнегедир таң кала тиктеп өттү» [165: 151]. Демек, бул «көк көздөр» Акбаранын жөн эле карышкыр эмес, адам менен жанаша жашоого укугу да, акысы да бар бүтүндөй жан-жаныбарлардын символикасы экендигин билдирет.

Анын трагедиясы – адам-жырткыч (аны Акбара адам-кудайлар деп түшүнөт) тарабынан кыйрап жаткан бардык жаратылыш мүчөлөрүнүн трагедиясы. Алардын да көбөйгүсү, тукум улагысы келет. Бар болуу, жоголуу чен-ченеми менен жаратылыш закондоруна ылайыктуу гана жүргүзүлүшү керек. Ошондо гана бул дүйнөнүн жашоо-гармониясы сакталууга тийиш. Тукум улагысы келет демекчи, Акбара – экинчи жагынан, Жаратылыш-Эне. Түгөйү Ташчайнар менен кошо тукум сакташ үчүн эмне гана азаптарды баштан кечирбеди! Талаадан талаа кыдырып, тоодон тоо кезбедиби. Акбара Бөрү-Анасына канчалык зар какшаса да, аларды тагдыр жазмыш адам-жырткычтардын запкы кордугунан, мыкаачылыгынан куткара албай калды. Антсе да, Жаратылыш-Эне – Акбара өмүрүнүн соңку минутасына чейин энелигинен кайткан жок. Жадагалса, Кенжешти да (Бостондун баласы) ошол энелик өксөөсүн, кусалык көксөөсүн басаар деген ойдо бала жытына мас боло, аны жонуна кондуруп ала качып бара жатпадыбы.

Ушул кульминациялык туу чекиттин өзүндө Айтматов Акбаранын карышкыр-жаныбар экендигинен, Бостондун адам-пенде экендигинен кабар берет. Анткени Акбара Бостондун Авдий сыяктуу эле ага «дос», же ак ниет, таза адамдыгын, ал эми анын трагедиясынын себепкери «адам-жырткыч» – Базарбай экендигин териштирип, акыйкатын билип, жазаны туура мелжөөгө канчалык акылдуу болбосун, айбанаттык чен-ченеми жетмек эмес. Бостон болсо Базарбайды адилеттүүлүккө баш ийдирип, көндүрө албаган соң, анын бир гана адам законундагы жолу бар: жок кылып, кыйратып, анан

УМЕК-2022

кутулуу. Ошол себептен алгач Ташчайнарды, кийин Кенжешти куткаруу үчүн Акбараны бутага алды. Бирок ушул жерден өкүмдү улуу Жаратылыш өзү чыгарды. Кадимки эл жомогундагы Кожожаштын тагдыры кайталанды. Жараткан тилсиз “баласына” көбүрөөк ийиди да, акылман деген Бостондун өз огун өзүнө туш кылды. Бостон Базарбайдын татыктуу жазасын берген менен, өзүнүн дүйнөсү түгөнүп, өмүр кыяматына аргасыз баш ийип, канабайран болуп турду. Демек, биз башында айтып өткөндөй, Базарбайдын «балээлүү кесири» ак ниет, адилеттүү Бостонго тийди. Ал эми Базарбайдын итче жашап, ит өлүм менен өлгөнү – өзүнчө трагедия. Анткени адам адам сыяктуу дүйнөгө келип, адам болуп жашай албай кеткендин өзү – өзгөчө азап!

Ушул нравалык кагылыштарды, «ак» менен «каранын» күрөшүн жазуучу ар түрдүү, ынанымдуу жүрөк титиреткен ситуациялык кырдаал, курч конфликттер, жан дүйнөнү кыймылга келтирип, толгонууга мажбур кылган психологиялык абалдар аркылуу көркөм сүрөттөөгө алат.

Демек, «Кыямат» романында автордун адам нравасын, адеп-ахлагын ар тараптан улуу философиялык негиздерге таянуу менен көркөм иликтегендигин көрөбүз.

Ал эми биз сөз кылмакчы болгон кийинки чыгармасы «Кассандра тамгасы» романында автор, анын каарманы Роберт Борктун сөзү менен айтканда, жан дүйнөнүн адеп-ахлак жактан кыйрашы менен тереңдеп бараткан рухтун кыямат кайымы болоруна кыйналып, жооп издеп, андан сактап калуунун дагы бир аракетин көрүп жаткансыйт.

Бул дүйнөнүн жыргалына да, кууралына да кол шилтеп, дегеле, бул жашоодон аша кечип, өзүнүн жан дүйнөсүн тазалар коңул издеп, аны кең галактиканын бир ноктосунан, тээ уч-кыйырсыз алыстыктагы космостон таап, анан да жөн жатпай кайдагы «кассандра эмбриондор» жөнүндө Жерге кабарлап, бул дүйнөдө эртеңинен кабары жок, бүгүнкүсү менен «будуң-чаң» болуп жаткан адамзатты анчалык дүрбөлөңгө салууга монах Филофей-окумуштуу Андрей Крыльцовдун эмнеге анчалык жанына күч келди. Көрсө, китептеги бир эпизоддо берилгендей, кеп учугу тээ алыста кар күрткүсүнө жыгыла-тура жылуу койнуна бейкүнөө наристени катып, аны жашоо босогосуна таштадым деп ойлоп, кулагына «ыйла, балам, катуу ыйла, бирөөлөр уксун», - деп шыбырай, ошол сүйлөмдөргө бүтүндөй энелик мээримин, касиетин батырып, анан ары көздөй барып, карагайдын түбүндө көгүлтүр көздөрүнөн тунук көз жашын куюлтуп, анан да басып кете бергенинде жаткан турбайбы. Ким билет, наристедеги келечекки ыйманды, адамдык адеп-ахлактын нарк-насилин өзү менен кошо алып кеткен белем. Анткени айтматовдук бүтүм боюнча бийик нрава, таза ыйман эненин эмчек сүтүнөн баштап, ата-энелик жылуу кучакта, толук кандуу үй-бүлөдө гана калыптанат. Бул жөнүндө автордун “Кылым карытар бир күнүндөгү” Казангаптын «интернаттык» тарбия алган уулу Сабитжан жөнүндөгү Едигейдин оор күрсүнүүлөрүнөн кабарыбыз бар. Ал эми “Кассандра тамгасында» Андрей Крыльцов болсо – ата-эне мээримин такыр эле көрбөгөн адам. Ата-энелик ыйык сүйүүнүн жылуулугунда, атанын акылын угуп, эненин мээрими менен чоңоюп өскөндө, балким, кылымдын дагы бир чоң кылмышы болгон «Жыныстардын эмбрионалдык жөнгө салынышы» деген илимий ачылыштын негизинде жашыруун жасалма туулчу индивиддердин тукумун жаратуунун усулун иштеп чыкпас эле.

Опера-балет театрында «Кассандра тамгасы» романына байланыштуу өткөрүлгөн жолугушууда Ч. Айтматов: «Адамды жаратуу – бир гана Жараткандын иши. Анткени алмуздактан ал ата менен энени, анан алардын тукумун улоочу балдарды, ошол ата-эненин, бир туугандардын ортосундагы эч нерсеге теңелгис жакындык, ыйык сүйүү сезимдерди жараткан. Демек, ата-эне менен баланын, бир тууган менен бир туугандын ортосундагы бул ыйык сезимдер жашап турганда, алар бирин бири сактап калууну, тукум

УМЕК-2022

улоону, түбөлүктүүлүктү түптөөнү өздөрүнүн ыйык милдетим деп сезишет», – деп айткан эле. Жазуучу бул оюн өзүнүн «Деңиз бойлой жорткон Ала дөбөт» деген повестинде турмуштук өтө курч драмалык ситуацияда эң жакын адамдардын жаш бала Кирискини сактап калуусунда дагы бир жолу тастыктаган.

Демек, тукум улоону, түбөлүктүүлүктү сактоону негизги милдетим деп сезген улуу Жараткан жасаган адам баласы турганда жанагы жүрөгүбүздү зил чалдырып, кыямат-кайымга алып келүүчү каргашалуу «кнопканы» басууга эч кимдин дити барбайт. Анткени ата-эне баласын, бала ата-энесин, бир тууган, бир тууганын ойлогондо алардын жан дүйнөсүндө жакындык ыйык сезим жашап турганда ал инсан дүйнөнү кыйроого учуратууга эч качан даай албайт. Түбөлүктүүлүктү сактап калуунун өзү – кыяматка карата болгон келишпес күрөш. Жазуучунун айтайын деген Акыйкаты, Чындыгы да ушул. Андай кыянаттык иш бир гана Крыльцовдун жасалма адамдарынын, же адам-роботтордун гана колунан келиши мүмкүн.

Антсе да, «көрсө, иксроддун башталышы өзүм турбаймбы» деп баа бергендей, Андрей Андреевич өзү «иксрод» экен. Антпесе, өмүр бою өз тукумун өзү кыйып, аялына аборт жасап, анан да анын келген кеткени баары бир болуп, үй-бүлөнүн ыдыраганын тыйынчалык көрбөй бүгүнкү күнүнүн шаан-шөкөт, салтанатына ыраазы болуп, жашай бермек беле. Кудай-Таалага тең – тайлаша адам адамды жасоого кантип болбосун деп, жасалма адамдарды инкубатордон чыгарууну максат кылып, кылымдын жаңы чоң кылмышын жасоого жүрөгү даамак беле.

Айтматовдук афоризмде айтылгандай, «Адам жакшылыкты адамдан үйрөнөт». Демек, адам жаңылуудан жакшылыкка да адам аркылуу кайтат. Автор бул чыгармасында окумуштуу А. Крыльцовдун жан дүйнөсүндөгү бурулушту да күчтүү инсандын компромиссиз мамилеси аркылуу жүргүзөт. Зек аял Руна Лопатинанын: «Адамдар табият жана Жараткан буюргандай көбөйүшөбү же азезилдин айтканындай болушу керекпи?!», - [5: 216] деген бир ооз суроолуу сүйлөмү алгач чычалап, каршылык көрсөтүүгө аракеттенген окумуштуу Андрей Андреевичтин жан дүйнөсүн аңтар-теңтер кылып таштайт. Көрсө, ал эч ким, эч нерсе эмес турбайбы. Илимдеги жеткен туу чокусу, аброю, сый-урматы баары адамдын таза абийиринин алдында түккө турбаган кур бекер нерсе экен. Илимпоздун көзүн бир жактан өзү ачып алган, аны бир ааламдын жаңы ачылышы деп ынанган илим ийгилиги тумандатса, экинчиден, аны табийгаттын нугун эгоисттик максаттарга бурууну жашоонун прогресси катары эсептеген идеологиянын сокур саясаты башкарып кетти. Бул канчага созулмак, ким билсин, а Крыльцовдун башындагы тумандын тарап, көңүлүнүн ачылышына өзү зек болсо да, акыл-эси, дүйнө таанымы зирек Руна себепчи болду. Рунанын октой тийген улуу чындыкты ныгыра батырган кыска сүйлөмдөрү, аны майтара сестендирген суроолуу көз карашы окумуштууну баарын кайрадан ойлонууга, өзүнүн өмүр тарыхын көз алдына келтирүүгө, өзүн өзүнө сездирүүгө мажбур кылып, өз абийир сотунан бирден кылдап өткөрүүгө түрткү берди. Ошентип, ал кылмышына өкүнүпү же Рунанын өлүмүнөбү, айтор, ошондон баштап, анын ой-туюму бүт бойдон өзгөрүүгө дуушар болду. Ошол күндөн баштап жашоонун башка багытын – монах Филофейдин жашоосун баштады. Эми анын максаты такыр башка, өзү сыяктуу иксроддорду, кылмышкерлерди, дүйнө кыйраткычтарды кантип дүйнөгө келтирбей, жаратпай коюуга болот? Адам баласынын жан дүйнөсүндөгү нравалык кыйроону, рухтун кыяматын кантип болтурбай коюуга болот? Жашоодогу түбөлүктүүлүктү кантип сактап калабыз? Ушуларга жооп издеп, ал жоопту таап, адамзатка кантсе да, жакшылык алып келип, кетирген кемчилигинин, кылмышынын кайрымын жасоо – анын экинчи жашоосунун негизги маңызы.

УМЕК-2022

Андрей Крыльцовдун татаал, чиеленишкен тагдыр-тарыхын чагылдыруу менен автор адам баласы үчүн дүйнөдөгү тендеши жок сот – бул абийир соту экендигин дагы бир жолу айгинелейт.

“Чыңгыз Айтматовдун реализми, жазуучулук өнөрү мурдагыдан да көп тармактуу болуп, татаалданып, философиялык, адамзаттык адеп-ахлак проблемаларын сүрөттөө күч алат”, - деп окумуштуу Асаналиев белгилегендей [6: 16], Андрей Крыльцов да абийир сотунун чечими менен өзүн монах Филофей деген ат менен атап, кеч болсо да адамдык парзын өтөп, тээ космостон үч жыл бою эксперимент жүргүзүп, илимий жаңылык ачат. Анда ал космостон нур жиберет да, курсактагы баланын ким экенин аныктайт. Түйүлдүк эгер жарыкка келсе, келечектин кылмышкери, андыктан төрөлгүсү келбеген түйүлдүк экени белгилүү болсо, эненин чекесине «кассандра-эмбрион» темгили пайда болот. Бул жерде автор кассандра-эмбриондор аркылуу окумуштуу А. Садыков белгилеп кеткендей [7: 22], кыргыздын эле «мандайына жазганды көрүү» деген метафоралык сөздү, сөз-туюнтманы «энемдин курсагында жатканда мага тагдыр эмнени жазса, ошол болот» деген маанини Ч. Айтматов мына ошол элдик философияга таяна олтуруп, аны илимий шарттуулук аркылуу туюнтат.

«Кассандра-эмбрион» нурун жиберүүнүн өзү «бир карын майды бир кумалак чиритет» деген элдик макалга «туулбай туна чөксөмчү» деген философиялык жооп кылып, ал төрөлүүчү кылмышкер көп нерсени «чаң ызгытып», астын-үстүн кылып жиберүүгө күчү жеткендиктен, убагында кабар берип, келечекти сактап калуу үчүн күрөштү билдирет. Монах Филофей «кассандра-эмбриондордун» саны көбөйүп бараткандыгынын себебин түшүнүп, кыямат-кайымдын сөзсүз болушун алдын ала четке кагабыз, Адамзаттын алдында мына ушундай маселе турат», [5: 140] – дейт да, эми ошого карата бар күчү менен күрөш жүргүзүп, адамзатка бир пайда келтирип, өзүнүн буга чейинки кылмыш-күнөөсүн жеңилдеткиси келет.

Чыгармада жеке адамдын жан дүйнөсүндөгү **ак** менен **каранын** ортосундагы күрөш бүтүндөй адамзаттын, жадагалса табияттагы бардык жашоо үчүн болгон күрөштөр менен параллель сүрөттөлөт. Мисалы, Роберт Борк Юнгер менен Оливер Ордок жана аны ээрчиген масса, Кремлдеги үкү күбө болгон окуялар, киттердин жан кыюусу сыяктуулар. “Ч. Айтматов илимий биологияны шарттуулукка айландырып, ал аркылуу азыркы замандагы адамдардын ыйманы, нарк-насили жөнүндөгү глобалдык маселени көтөрөт. Бүгүнкү күндөгү ак ниеттүүлүк арткы планга сүрүлүп, кара ниеттүүлүк жер шарын жөө туман болуп басып баратат. Зордук-зомбулук, талоончулук деген күчөдү. Жер бети аз келгенсип, азыр адамзат пендеси ааламды (космосту) бөлүштүрүп алганга даяр турат. Ак менен каранын күрөшүндө кийинкиси (кара) көбүрөөк жеңишке жетишип бараткан сыяктуу” [7: 23].

Демек, Айтматовдун бул чыгармаларынан мисал келтирүү менен, анын нравалык, адеп-ахлак маселелерин ар түрдүү адабий шарттуулуктарды кынаптап колдонуу аркылуу көркөм иликтегенине күбө болобуз. А чындыгында, Айтматовдун бардык чыгармаларында, айрыкча, «Бетме-бет», «Ак кеме», «Гүлсарат», «Эрте келген турналар» повесттеринде бул адеп-ахлак маселесинин күрөө тамырларын таап козгогон эмеспи. Андыктан адеп-ахлак, ыйманга тарбиялоодогу бул маселени жалпы адамзаттык алкакка чыгарган Ч. Айтматовдун чыгармаларын кынабын келиштире түрдүү усулдук негизде алардын жан дүйнөсүнө жеткирүүдө бүгүнкү күндөгү ХХI кылымдын жаштарын “АДАМДЫККА” калыптандыруунун актуалдуу таянычы болору талашсыз чындык.

Адабияттар:

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы/ Башкы ред. А. Садыков. - Фрунзе: Илим, 1987. –

УМЕК-2022

821 б.

2. Садыков А. Башаттар жана жаңычылдык. - Бишкек, 1993. - 105 б.

3. Асаналиев К. Чыңгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн. -Бишкек, 1995. -

1-бөлүм. - 156 б.

4. Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. -Бишкек: Бийиктик, 2008. - 8 т. - 599 б.

5. Айтматов Ч. Кассандра тамгасы. Китепте: Ч. Айтматов Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. - Бишкек, 2008. - 6-т. - 5–278-б.

6. Асаналиев К. Адабий айкаш. - Бишкек: БГУ, 2008. - 287 б.

7. Бакашова Ж., Садыков А. Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсү. –Бишкек, 1997. - 174 б.

УДК: 811.512.132

Абдуманапова З.З. канд. филол. наук, доцент
abdumanapova@iksu.kg
ИГУ им. К. Тыныстанова, Кыргызстан

ЭВФЕМИЗМЫ В УЙГУРСКОМ ЯЗЫКЕ В ПЛАНЕ ЯЗЫКОВОГО ОТРАЖЕНИЯ

В данной статье рассматриваются эвфемизмы с точки зрения языкового отражения культуры и мироощущения уйгурского народа. Выделены основные тематические группы эвфемизмов в уйгурском языке и определены зоны эвфемистической номинации, характеризующие особенности коммуникативного поведения уйгуров, дан лингвокультурологический и этнолингвистический комментарий к примерам эвфемизмов в нескольких тематических группах, способы эвфемизации, характерные для уйгурского языка анализируются, обсуждаются этические аспекты эвфемистической номинации. В простом уйгурском языке эвфемизм – это смягчение грубых названий явлений, явлений или предметов, замена их вежливыми формами и соединение их синонимами. В политике эвфемизмы часто используются для смягчения определенных слов и выражений, введения в заблуждение общественности и фальсификации истины. Эвфемизмы используются в устных или печатных текстах для замены слов, которые считаются грубыми или «оскорбительными», например ненормативной лексики. Иногда в качестве эвфемизмов используются «нелитературные» слова с менее негативной коннотацией, вместо ругательств или ненормативной лексики — простые, сленговые, авторские слова. Использование эвфемизмов может смягчить некоторые негативные коннотации, связанные с ненормативной лексикой или ненормативной лексикой, но часто по эвфемизму или смыслу текста можно определить, какое слово он заменяет.

Ключевые слова: эвфемизмы, уйгурский язык, межкультурная коммуникация, лингвокультурология, этнолингвистика, тематические группы, этические аспекты.

Абдуманапова З. З., филол. илимд. канд., доцент,
abdumanapova@iksu.kg
К. Тыныстанов ат. БМУ, Кыргызстан

УЙГУР ТИЛИНДЕГИ ЭВФЕМИЗМДЕР ТИЛДИК ЧАГЫЛДЫРУУ ПЛАНЫНДА

Бул макалада эвфемизмдер уйгур элинин маданияты жана дүйнөтөмүнүн көз карашынан каралат. Уйгур тилиндеги эвфемизмдердин негизги тематикалык топтору бөлүнүп көрсөтүлүп, уйгурлардын коммуникативдик жүрүм-турумунун өзгөчөлүктөрүн мүнөздөөчү эвфемиялык

УМЕК-2022

номинация зоналары аныкталды, бир нече тематикалык топтордогу эвфемизмдердин мисалдарына лингвомаданияттаануучулук жана этнолингвистикалык комментарий берилди, уйгур тилине мүнөздүү болгон эвфемизация ыкмалары талданып, эвфемисттик номинациянын этикалык аспектилери талкууга алынды. Жөнөкөй уйгур тилинде эвфемизм – көрүнүштөрдүн, кубулуштардын же буюмдардын одоно аталыштарын жумшартып, сылык формага алмаштырып айтуу жана аларды синонимдери менен бириктирүү. Саясатта эвфемизмдер кээ бир сөздөрдү жана айтылыштарды жумшартып, коомчулукту адаштыруу жана чындыкты фальсификациялоо максатында көп колдонулат. Эвфемизмдер оозеки же басма тексттерде орой же «кемсинтүүчү» сөздөрдү, мисалы, сөгүнүү же цензуралык эмес сөздөрдү алмаштыруу үчүн колдонулат. Кээде эвфемизм катары терс коннотациясы азыраак «адабий эмес» сөздөр, сөгүнүү же нормативдик эмес лексиканын ордуна жөнөкөй, жаргондук, автордук сөздөр пайдаланылат. Эвфемизмдерди пайдалануу нормативдик эмес лексика менен байланышкан айрым терс коннотацияларды жумшартууга шарт түзүшү мүмкүн, бирок көп учурда эвфемизм же тексттин мааниси боюнча ал кайсы сөздү алмаштырып жатканын аныктоого болот.

Өзөктүү сөздөр: эвфемизмдер, уйгур тили, маданият аралык коммуникация, лингвомаданияттаануу, этнолингвистика, тематикалык топтор, этикалык аспектилери.

*Abdumanapova Z. Z., Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Issyk-Kul State University, abdymanapova@iksu.kg, Kyrgyzstan*

EUPHEMISM IN THE UYGUR LANGUAGE IN THE PLAN OF LANGUAGE REFLECTION

In this article, euphemisms are discussed in terms of language reflection of the culture and the attitudes of the Uighur people. The main thematic groups of euphemisms in Uighur are highlighted and zones of euphemistic nomination that characterize the peculiarities of communicative behavior of Uighurs are defined, linguocultural and ethnolinguistic commentary on examples of euphemisms in several thematic groups are given, methods of euphemization characteristic of the Uighur language are analyzed, ethical aspects of the euphemistic nomination are discussed. In the simple Uyghur language, euphemism is a softening of the rough names of phenomena, phenomena or objects, replacing them with polite forms and combining them with synonyms. In politics, euphemisms are often used to soften certain words and expressions, mislead the public, and falsify the truth. Euphemisms are used in spoken or printed texts to replace words that are considered rude or "offensive", such as in profanity. Sometimes "non-literary" words with less negative connotations are used as euphemisms, instead of curses or profanity - simple, slang, author's words. The use of euphemisms can mitigate some of the negative connotations associated with profanity, but it is often possible to tell which word it replaces from the euphemism or the meaning of the text.

Key words: euphemization, Uighur language, intercultural communication, linguoculturology, ethnolinguistics, thematic groups, ethical aspects.

Эвфемия представляет собой комплексный социолингвистический феномен ввиду того, что само появление и функционирование эвфемизмов в речи обусловлено факторами как социолингвистическими, так и психолингвистическими. С точки зрения А.М.Кацева, «эвфемия должна рассматриваться как «сложное многогранное языковое явление, которое имеет три взаимосвязанных аспекта: социальный, психологический и собственно лингвистический» [4, с. 4].

Использование эвфемизмов с целью воздействия на сознание людей свойственно для всех лингвокультур.

Можно выделить несколько особенностей эвфемии:

- графические,
- фонетические,
- морфологические,
- лексико-семантические и синтаксические.

UMЕК-2022

Возможности перечисленных особенностей различны и зависят от используемых средств воздействия на сознание адресата.

В настоящей статье рассмотрим морфологические особенности эвфемизмов.

Успешное овладение языком предполагает всестороннее знакомство с историей, культурой, литературой, обычаями, современной жизнью и прочими реалиями народа, говорящего на исходном языке [8. с.132]. Одним из наиболее ярких проявлений языка, отражающих культуру любой нации, являются эвфемизмы, под которыми в науке принято понимать эмоционально нейтральные слова или выражения, употребляемые вместо синонимичных им слов или выражений, поскольку, по мнению говорящего, являются неприличными, грубыми или нетактичными [4. с.28]. Эвфемизмы являются завуалированными, «смягчающими» и описательными обозначениями предметов или явлений, на которые общество накладывает своеобразное табу. Основная цель, которую преследует говорящий, используя эвфемизмы в социальных и межличностных отношениях, это стремление избежать коммуникативные конфликты и неудачи, не создавать у собеседника ощущения коммуникативного дискомфорта [4. с.30].

Следует отметить, что уйгурские эвфемизмы не раз становились объектом исследования, однако их анализ осуществлялся, как правило, лишь в зеркале китайского языка. Так, в одних работах отдельные тематические группы уйгурских эвфемизмов рассматривались в культурологическом аспекте, определялась их коммуникативная функция в уйгурском языке в сопоставлении с китайским языком (Аблимит. Мэмэт, Махирэ. Мэмэт и др.). В других – исследователи ограничивались переводом уйгурских эвфемизмов на китайский язык (Аблимит, Мэрийэмгул.Мухтар). И несмотря на то, что в работах ученых и была заложена основа к отдельному изучению темы эвфемизмов в уйгурском языке, однако авторы не ставили перед собой цель выделить уйгурские эвфемизмы в отдельную область исследования. Полагаем, что необходимость системного подхода к уйгурским эвфемизмам, включающего в первую очередь определение количества тематических групп эвфемизмов в уйгурском языке, выявление их функций в различных сферах коммуникации и особенностей социально-культурных и языковых фонов, которые провоцируют необходимость эвфемизации, направленной ко всему прочему и на успешное протекание межкультурной коммуникации, стала насущной потребностью.

Итак, эвфемизация – универсальное явление, исторические корни которого тесно связаны с менталитетом народа, его культурой, традициями, религией, мировоззрением носителя конкретного языка. Следует отметить, что эвфемизация наблюдается в различных сферах социальной жизни народа: в области публицистики и массовой информации, в творческой, культурной и бытовой жизни народа. Кроме того, в разных языках численность эвфемистических групп, а также их количественный и тематический состав неодинаковы, что связано с лингвокультурными и этнолингвистическими особенностями языкового сознания [8. с.134].

Как показал наш системный анализ, в уйгурской культуре в зоне действия эвфемизации оказываются следующие тематические группы:

смерть и связанные с ней явления;

беды, несчастья;

возраст человека, его умственные и физические недостатки;

состояния, действия и предметы из области физиологии человека;

преступления, совершаемые человеком;

обозначение некоторых животных, пищи из поганых/нечистых животных;

ряд мест и связанные с ними действия человека;

УМЕК-2022

название частей тела человека, относящиеся к сексуальной сфере.

Представим те тематические группы эвфемизмов в уйгурском языке и коммуникативные сферы их проявления, которые традиционно подвергаются эвфемизации.

В первую группу входят эвфемизмы, называющие смерть и связанные с ней явления.

Известно, что смерть – один из величайших страхов человечества. Смысл этого, на первый взгляд, обычного слова всегда сопряжён с эмоциями и чувствами, которые человек не хотел бы ощущать, испытывать, что приводит к эвфемизации темы смерти. Отметим, что эта тема подвергается эвфемизации практически во всех языках, несмотря на культурные особенности народов, говорящих на этих языках [9.с.124]. Так, например, в русском и уйгурском языках имеются языковые параллели. Уйгурская пословица о смерти гласит:

«Өлгәнниц кәйнидин йахши дәмәклик (букв: «Об умершем говорят только хорошее») [9.с.124].

И в русском языке тема смерти часто подвергается эвфемизации, например, вместо умер говорят отправился к праотцам, отдал богу душу, сыграл в ящик и т.д. [5.с.100].

Во вторую группу входят эвфемизмы, называющие бедность, несчастья.

Так, согласно национальным традициям уйгурский народ, глубоко сочувствуя бедным и несчастным людям, очень уважительно и вежливо обращается к ним, боясь невольно или случайно обидеть их, и потому избегает неприличных, грубых и нетактичных слов или выражений.

Например, вместо намрат (букв: «нищий») и кәмбәгәл (букв: «бедный») употребляются такие слова или выражения, как қоли қиска (букв: «руки короткие»),

һал күни төвән (букв: «в низком жизненном положении»),

ихтизади әһвали начар (букв: «в плохом материальном состоянии»),

бичарә (букв: «жалкий»),

ғерип-мискин (букв: «несчастный, человеку не на кого рассчитывать»).

В третью группу входят эвфемизмы, называющие возраст, старость.

Уйгурский народ испытывает очень уважительное, вежливое отношение к старшим, и потому часто выбирает благоприятные и вежливые слова и выражения для описания стариков и старших по возрасту.

Например, вместо кери/кериған адәм (букв: «старый человек») в коммуникации употребляются слова и выражения бовай (букв: «из слова бова-дедушка»),

момай (букв: из слова «мома-бабушка»),

ақсақал (букв: «седобородный-старейшина»),

яшқа чоң киши (букв: «человек старший по возрасту»),

яш қорамыға йәткән адәм (букв: «старший по возрасту и по жизненному опыту – пожилой человек»),

яшанған адәм (букв: «седой человек»), яшанған айал (букв: «седая женщина»),

мойсипит киши (букв: «починённый седоволосный человек»).

И если для русских «старость не радость», то для уйгуров старость – это гордость, символ мудрости, жизненного опыта и авторитетности. В некотором смысле считается что, если человек смог дожить до такого почтенного возраста ради Аллаһа, это уже и есть счастье.

В четвертую группу входят эвфемизмы, называющие умственные и физические недостатки человека.

Для описания тех, у кого имеются умственные и физические недостатки, в уйгурском языке используются особые словосочетания с компонентом ажиз (букв: «слабый»).

Например, выражение кәзи ажиз (букв: «слабоочи /слабоокий») вместо қарығу (букв: «слепой»),

выражение қулиқи ажиз/қулиқи еғир (букв: «слабослышащий») вместо гас (букв:

УМЕК-2022

«глухой»),

выражение нервиси ажиз (букв: «нервная слабость») вместо слово сараң (букв: «сумасшедший»),

выражение пути ажиз (букв: «слабоногий») вместо токур (букв: «хромой»), тили ажиз (букв: «слабозычный») вместо гача (букв: «немой») т.п.

Мижэзи йоқ (букв: «неловко себя чувствовать»), сақсиз (букв: «нездоровиться») вместо кисэлболмақ (букв: «заболеть»).

В пятую группу входят эвфемизмы, называющие состояния действия и предметы из области физиологии человека.

Так, в уйгурском языке в бытовом общении используются более мягкие определения беременной женщины: вместо выражений қосикида қалмақ (букв: «в её животе остался»),

бойида бар (букв: «в её животе есть»),

һамилдар болмақ (букв: «быть беременной»),

икки қат (букв: «двойная»),

еғир аяқ (букв: «ноги тяжёлые»), а вместо туғуш (букв: «родить») употребляются выражения кёзи йоримақ (букв: «очнулась»),

бошанмақ /йэңгимэк (букв: «облегчала»).

В шестую группу входят эвфемизмы, называющие различные заболевания.

Известно, что людям всегда неприятно слышать слова о страшных болезнях, и потому, например, они стараются избегать их номинаций. Для их замены в разговорной речи в уйгурском языке имеются выражения сақаймас кисэл (букв: «не лечимая болезнь»), хелиқидэк кисэл (букв: «такая болезнь»), нижис кисэл (букв: «мразь, гадкая болезнь»), мэрэз кисэл (букв: «гадкая болезнь, гнойник») вместо рак (рак). Неприличным в уйгурском языке считается называть части тела у женщин; они, как правило, заменяются следующими выражениями: көкрэк өсмиси (букв: «опухоль грудной части») вместо эмчэк раки (букв: «рак груди»), айаллар өсмиси (букв: «опухоль женская») вместо матка раки (букв: «рак влагалища»).

В седьмую группу входят эвфемизмы, называющие преступления, порицаемые обществом действия.

В уйгурском языке эвфемизации подвергаются слова, называющие вредные для организма вещества, и связанные с ними обозначения состояний и заболеваний (героин, наркотики и т.д.). Так, слово хройин (букв: «героин»), зэхэр (букв: «наркотик») заменяется словом ақ (букв: «белый»).

По отношению к тем, кто пристрастился к наркотикам, используются эвфемистические выражения ақ чэккучи (букв: «курящий белый»), ақ саткучи (букв: «торгующий белым»), вместо паһишэ (букв: «проститутка») употребляются выражения ёлдин азған (букв: «ошибившаяся дорогой»), ёлдин чикқан (букв: «выходившая с дорог»), вместо оғри (букв: «вор») употребляются выражение қоли эгри (букв: «руки не прямые»).

Причина этого кроется в боязни огласки неблагоприятной или антигуманной деятельности.

В восьмую группу входят эвфемизмы, обозначающие отдельных животных.

Так, в уйгурском языке слово тоңгуз или чошқа (букв: «свинья») является особым табуированным словом, так как в Исламской религии строго запрещено есть мясо свиньи, которая в Исламе считается поганым и нечистым животным. Очевидно, именно поэтому в уйгурском обществе неприлично и нетактично в разговоре использовать слово свинья, поскольку слова тоңгуз или чошқа (букв: «свинья») для уйгуров давно стало символом зла и нечистоплотности. Уйгурская пословица «Тоңгуз думба билэн сэмриду (букв: «Свинья от побоев толстеет»)» в переносном значении «Гнусные, злые люди достойны порицания и критика / Порицание и критика полезны для гнусных и злых людей» [8.с.132]. Другая уйгурская пословица «Чошқа кой болмас, дүшмэн өз (букв: «Свинья никогда не станет

УМЕК-2022

бараном, а враг – близким»)» [9.с.124] также свидетельствует о том, что в психологии уйгуров существует негативное отношение к слову свинья. Обычно оно редко встречается в их письменной и разговорной речи, однако если возникает необходимость его употребить, то уйгуры используют эвфемизмы с оттенком иронии: симиз кой (букв: «жирный баран»), йоған/чоң кулак (букв: «тот с большими ушами») вместо слова тонгуз или чошқа (букв: «свинья»).

В девятую группу входят эвфемизмы, называющие пищу, приготовленную из поганых и «нечистых» животных.

У каждого эвфемизма своя история, свои черты [11.с.200]. Так, вместо выражения тонгуз /чошқа гөши (букв: «мясо свиньи») в уйгурском языке используются выражения симиз койниң гөши (букв: «мясо жирного барана»), йоған/чоң кулакниң гөши (букв: «мясо того с большими ушами»). Кроме этого, в уйгурском языке вместо выражения ишәкниң сүти (букв: «молоко ослицы») употребляется выражение көк инәкниң сүти (букв: «молоко синей коровы»). Всем известно, что на самом деле корова не бывает синей по цвету, и потому в данном случае, синий цвет – признак осла. Отметим, что в уйгурском языке слово ишәк (букв: «осёл») в целом не табуированное слово, хотя в определенных случаях уйгуры вместо него используют эвфемистическое выражение, и только тогда, когда речь идёт о молоке ослицы. Причина этого опять же кроется в исламской религии, где запрещено употреблять мясо и молоко осла. Об этом свидетельствует и известная уйгурская поговорка «Ишәкниң өзи һарам, күчи һалал (букв: «Осёл сам поганый, а его сила дозволенная») [9.с.100]. Дело в том, что древние тевиби (врачи) употребляли молоко осла только в лечебных целях (в качестве лекарства), но из страха нарушить религиозные правила, с одной стороны, и того, что больные могут отказаться принимать лекарства, – с другой, они заменяли выражение ишәкниң сүти (букв: «молоко ослицы») на выражение көк инәкниң сүти (букв: «молоко синей коровы»). Цель подобной эвфемизации – скрыть истину.

Выводы. Как видим, эвфемизм как языковое искусство игры слов имеет огромное значение в современной уйгурской коммуникации, потому, мы полагаем, приобретение знаний о тематических группах эвфемизмов, о социокультурном и языковом фоне их употребления, позволяют сделать коммуникацию весьма эффективной и успешной. Кроме того, системное описание групп эвфемизмов в уйгурском языке целесообразно и с точки зрения расширения межкультурных и межязыковых связей уйгурского и русского народов, поскольку раскрывает общую картину эвфемизации тех коммуникативных зон, которые наиболее актуальны для уйгурского народа в плане их соблюдения.

Литература:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / – О.С. Ахманова. –М.: Советская энциклопедия, 1969. –608 с.
2. Вернигорова В.А. Перевод реалий как объекта межкультурной коммуникации / В.А. Вернигорова. – М: Молодой учёный, 2010. – №3. – с 184-186.
3. Даль В. Пословицы и поговорки русского народа: / Сборник В. Даля в 2-х т: Т.:2. – М.: Худ. лит-ра, 1984. –398.
4. Крысин Л.П. Эвфемизмы в современной русской речи / Л.П. Крысин. – Русистика. – Берлин, 1994. – № 1-2. – С. 28-49.
5. Наджип Э.Н. Уйгурско-русский словарь / Э.Н. Наджип. –М.: Советская Энциклопедия, 1968. – 146 с.
6. Чжан Чань. Эвфемизация в русском и китайском языках: лингвокультурологический и лингвопрагматические аспекты: Автореф. ... дис. ... канд филол. наук. – Волгоград. Изд-во Волгоградского государственного социально-педагогического университета 2013, – С.24
7. Моховивикова Н.С. Эвфемизмы китайского языка в зеркале русского языка Филология и Культура. – PhilologyandCulture. – Казань, 2015. – С.54-57

УМЕК-2022

8. Хамраев М.К., Левина Ю.И. Уйгурские пословицы и поговорки на уйгурском и русском языках и русскими параллелями / М.К. Хамраев, Ю.И. Левина. – Москва, Главная редакция восточной литературы. – 1981. – С.132-135.
9. Эмэт.Аблиз. Уйгур хэлк мақал – тәмсиллири изаһлиқ луғити (Пословицы и поговорки уйгурского народа с комментарием) /Аблиз.Эмэт. – Қәшқәр уйгур нәширјати (Уйгурское издательство Кашгар). – 2001. – С.124.
10. Хакимова М.М. Табу и эвфемизмы в таджикском и английском языках //Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика -Б. Гафурова. Scientific Notes. – Худжанд, 2015. – С.148-153.
11. Эзиз. Зийавудин. Большой Русско-Уйгурский Словарь / Зийавудин. Эзиз. – Синь цзян Хэлк нәширјати (Народное издательство Синь цзян). – 2012. – С.730.

УДК: 81'373

Aytan HUSEYNOVA-GAHRAMANLI
scientific researcher
Institute of Linguistics named after I. NASIMI of the National Academy
of Sciences of Azerbaijan
aytenhuseynova88@gmail.com

INTERNATIONAL TERMS FORMED ON THE BASIS OF LANGUAGE RELATIONS

Historically, there have been various types of relationships between languages. And military, and political, and economic, and cultural, and scientific relations created the conditions for the exchange of words between languages. The most developed one belongs to the greatest social significance. languages with literary traditions and different terminological systems are more conducive to the development of other languages. The development of science and technology does not affect the vocabulary of world languages. Any discovery, invention, formation of new areas of science leads to the creation of new international terms and terminological combinations. In modern times, the existence of multilingual relations leads to the internationalization and globalization of the vocabulary of languages. The discovery of nanotechnologies, the development of marketing, business, logistics, computer science and telecommunication technologies create conditions for the creation of international terms and vocabulary enrichment.

Key words: language relations, international terms, globalization, scientific and technological development, international vocabulary.

Айтан Гусейнова-Гахраманлы,
илимий кызматкер,
Насими ат. Тил илими институту, Азербайжан Республикасы
aytenhuseynova88@gmail.com,

ТИЛДИК КАРЫМ-КАТЫШТАРДЫН НЕГИЗИНДЕ ТҮЗҮЛГӨН ЭЛ АРАЛЫК ТЕРМИНДЕР

Тарыхта тилдердин ортосунда ар кандай байланыштар болгон. Аскердик да, саясий да, экономикалык да, маданий жана илимий байланыштар да тилдердин ортосундагы сөз алмашууга шарт түздү. Эң өнүккөн, эң чоң социалдык мааниге ээ, адабий салттары жана ар кандай терминологиялык системалары бар тилдер башка тилдердин өнүгүшүнө көбүрөөк шарт түзөт. Илим менен техниканын өнүгүшү дүйнөлүк тилдердин лексикасына таасирин тийгизбей койбойт. Ар кандай ачылыштар, ойлоп табуулар, илимдин жаңы багыттарынын калыптанышы жаңы эл аралык терминдердин жана терминологиялык айкалыштардын жаралышына алып келет. Азыркы мезгилде көп тилдүү мамилелердин болушу тилдердин лексикасынын интернационалдашуусуна жана

UMЕК-2022

глобалдашуусуна алып келүүдө. Нанотехнологиялардын ачылышы, маркетинг, бизнес, логистика, информатика жана телекоммуникациялык технологиялардын өнүгүшү эл аралык терминдерди түзүүгө жана сөз байлыгын байытууга шарт түзөт.

Ёзёктиц сөздөр: тил мамилелери, эл аралык терминдер, ааламдашуу, илимий-техникалык өнүгүү, эл аралык лексика.

Айтан Гусейнова-Гахраманлы,
научный сотрудник

НАНА Институт Языкознания им. Насими, Республика Азербайжан
aytenhuseynova88@gmail.com

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ТЕРМИНЫ, ОБРАЗОВАННЫЕ НА ОСНОВЕ ЯЗЫКОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Исторически между языками существовали различные отношения. И военные, и политические, и экономические, и культурные, и научные отношения создали условия для заимствования словами между языками. Наиболее развитые и общественно значимые языки с богатыми литературными традициями, широкими терминологическими системами способствуют развитию других языков. Развитие науки и техники не может не влиять на лексику мировых языков. Любое открытие, изобретение, формирование новых областей науки приводит к созданию новых интернациональных терминов и терминологических сочетаний. В настоящее время существование многоязычных отношений приводит к интернационализации и глобализации лексики языков. Открытие нанотехнологий, развитие маркетинга, бизнеса, логистики, информатики и телекоммуникационных технологий создают условия для создания международных терминов и обогащения словарного запаса.

Ключевые слова: языковые отношения, интернациональные термины, глобализация, научно-техническое развитие, международная лексика.

The processes of development and rapprochement of peoples taking place in the world do not pass without the influence of language development. Social conditions have a much greater influence on the interaction of languages than the factor of similarities and differences between languages. As for the intensity of the processes of interaction and mutual enrichment, it completely depends on the intensity of the processes of exchange of material and cultural values between peoples, the degree of internationalization of various aspects of the life of peoples and nations. The interaction of languages is understood as the penetration of two or more languages and dialects into each other, the receipt by one language of various language units from other languages, as well as the results of contacts between languages at different times. The result of the expansion of language contacts, regardless of the period in which they occur, is, as a rule, mutual enrichment. Mutual enrichment is a bilateral process, that is, it is such an interaction in which the vocabulary of all adjoining languages is enriched.

“In the process of linguistic relations, various levels of the language system are affected, and the result of such an impact is necessarily reflected in the language. In this process, the main indicator is that the language takes various language units from another language and includes them in its arsenal” (Sadigova, 2010).

In linguistics, similar features of two languages are not classified as international words. Most scholars consider three languages to be the minimum basis for a term to be international, and the requirement is usually made that languages be three unrelated language families. The depreciation of the areal factor as a result of the processes of globalization and internationalization in world culture and the attraction of new technical means to modern communication makes internationalism a universal phenomenon in the modern era.

The internationalization of the vocabulary of the Azerbaijani language has been going on

UMEK-2022

continuously throughout the history of its development. The intensity of this process varied depending on the intensity of the linguistic connections of the Azerbaijani language with Western and Eastern languages, at different stages of the development of the Azerbaijani language, as well as on the internal patterns of development of the Azerbaijani language itself against the background of the social and cultural history of its people and its relations with other peoples. It can be said with confidence that the Azerbaijani language has always been open to lexical and semantic exchange.

Since the end of the 20th century, conditions have been created for intensifying the process of mastering the Azerbaijani language in a global cultural context. The revolutionary changes in society associated with the collapse of the USSR make it possible not only to change the social and economic structure, but also to change the laws of development of the literary language.

Recently, in connection with global economic, political and social processes, the rapid development of information technology and the media, an increase in the speed of information dissemination, there is also an increase in interlingual interaction. The 21st century has brought unique opportunities for simultaneous multilingual communication. The greater the number of languages, the more internationalism is used, the more opportunities for internationalization and globalization of vocabulary.

The third scientific and technological revolution in the world led to the discovery of nanotechnology. Nanotechnologies as a new direction of science and technology have been used in medicine, chemistry, physics, industry, cosmetology, etc. for the last ten years. applied in many areas. With the intensive development of nanotechnology, a large number of international terms have entered the language. For example, *nanocrystal, nanocone, biochip, nanoplastic, nanoobject, nanodispersion, nanomolecule, nanorobot, nanoelectronics, picotechnology, technosite, technopark, nanoplotter, nanoimprinting, etc.*

International terminology is a special layer of the vocabulary of the Azerbaijani language. Scientific concepts expressed in terms tend to internationalize by their nature, since international relations are carried out more widely in those areas of human activity to which the terms refer. Changes in social life, the development of various fields of science and technology, professional differentiation had a strong influence on the acquisition process. The development of science and technology has led to the emergence of many new international terms. In modern times, the emergence and development of new theoretical views, concepts, the strengthening of integration trends as a result of the expansion of mutual relations affects the dynamism of the terminological base in various fields of science. In recent years, the rapid development in the field of transport, the emergence of modern areas and areas of science, the convergence of various areas have led to the emergence of new terms and concepts. From this point of view it is necessary to mention the science of logistics. The rapid development of the science of logistics has led to a rapid increase in the number of terms and expressions of newly emerging concepts used in this area. For example, *demurrage, float, hedge, heijunka, incoterms, cross trades, pegging, reach stacker, sourcing, stripping, transshipment, vendor, vanning, stuffing.*

Recently, with the intensification of strategic cargo transportation and transit flights, the closer integration of Azerbaijani civil aviation into the field of world civil aviation, the Azerbaijani language has entered the Azerbaijani language, expressing many concepts and notions related to this sphere. For example, *air navigation, autorotation, descrambler, helicopter, deinterleaver, vocoder, crane, cruiser, pitch, flutter, etc.*

The emergence of new professions related to different areas necessitates the adaptation of new nominative units. For example, *art dealer, art director, underwriter, broker, blogger, bootlegger, developer, insider, copywriter, coach, marketer, miner, newsmaker, podcaster, promoter, etc.*

With the rapid development of medical science, the emergence of new areas, the formation of

UMEK-2022

new directions, the expansion of international relations in the field of medicine, new international terms entered the Azerbaijani language. With the rapid development of dental implantology, which has emerged as one of the new areas of dentistry with the widespread use of foreign technologies and treatment methods, the terminological vocabulary of the Azerbaijani language has been enriched with new international terms and phrases. For example, *sinus lift*, *3D implantology*, *4D implantology*, *veneers*, etc.

In recent years, diagnostic and therapeutic innovations in the field of medicine, the intensive development of the field of oncology lead to the emergence of new concepts and terms. For example, *apudoma*, *punctate*, *lipodermoid*, *myolipoma*, *arenoblastoma*, *syntrigama*, *radioepitheliitis*, *cryotherapy*, etc.

The emergence of computer technology in the 20th century and the international, universal nature of computer and information systems currently lead to the internationalization of the terminological fund of the language in this area. Therefore, in international terminology, terms related to the field of information and communication technologies prevail and still continue to maintain their priority. For example, *account*, *botnet*, *anonymizer*, *antispoofing*, *overlay*, *iteration*, *foresight*, *multitouch*, *demon*, *host*, *internet meme*, *content*, *blogosphere*, *deck*, *codec*, *Bluetooth*, *biocomputing*, *cluster*, *duplex system*, *coax*, etc.

In connection with the economic processes taking place in the world, the transition to a market economy, the expansion of international economic relations, the development of new economic directions, the terminological vocabulary of the Azerbaijani language is enriched with new concepts and terms. For example, *crowdsourcing*, *hreyd*, *goodwill*, *developer*, *mobile banking*, *merchandising*, *coworking*, *screaming*, *cashback*, *forfeiting*, *flyer*, *sampling*, *retail*.

As a result of the development of advertising, PR and marketing in the new market economy, as a result of our country's entry into the international economic system, international terms are included in the terminological system of the language associated with these areas. For example, *affiliate program*, *background*, *brand image*, *demarketing*, *content marketing*, *marketer*, *STEP analysis*, *split test*, *direct marketing*, *franchisor*, *telemarketing*, *internet marketing*, etc.

In modern times, the process of introducing new units into the language is more intense than the process of creating new units in the language.

Events of international importance, political and social processes, economic disasters and even diseases spreading across the earth, lead to internationalization and the formation of language units.

In 2019, as a result of the discovery of a new COVID-19 virus in the Chinese city of Wuhan and its spread in the world, new terms entered the language: *COVID-19*, *SARS-COV2* (*Severe acute respiratory syndrome – related coronavirus 2*); *coronaphobia*, *immune certificate*, *PCR test*, *zoom*, etc.

“As the coronavirus mutated, new strains began to be discovered in different countries. New variants of the virus were named after the country where they were discovered and spread widely. New variants of the "British" variant, "Indian" variant and "South African" variant were first time used in the languages of the world. But later, the World Health Organization objected to the designation of new variants of the virus with geographical names and replaced them with letters of the Greek alphabet. Thus, since June 2020, the WHO has named the Indian variant "Delta", the UK variant "Alpha", the South African variant "Beta" and the Brazilian strain "Gamma". The latest discovered strain, *Omicron*, is named after the 15th letter of the Greek alphabet (meaning the lowercase o).” (Huseynova-Gahramanli, 2021).

The discovery of a new virus, its spread, the preparation of new drugs against the epidemic and their naming accelerated the process of creating new words in the language. Various countries have developed vaccines against the virus to fight the disease. As a result, new names of vaccines entered

UMEK-2022

the dictionary of the language. For example, *Pfizer* (USA), *Sinovac* (China), *Sputnik* (Russia), *Biontech* (Germany), *AstraZeneca* (England).

The modern Azerbaijani literary language belongs to the languages rich in international units. This is due to his active participation in two major areas - European and American, as well as the active participation of native speakers of the Azerbaijani language in modern global communication. However, despite the historical analogies, the globalization of the English language in the 21st century is a unique phenomenon. This uniqueness comes from a change in the perception of time, space and communication. "Speaking about interlingual relations of recent years, it is necessary to say that this process covers more and more territories. So, against the backdrop of the rapid development of globalization in the world, interest in the English language has radically changed in almost all other peoples and states. Now everyone is interested in English and considers it necessary to learn this language. On the other hand, the study of a foreign language is one of the priorities of the education system of all countries" (Almammadova,2021).

At present, English expresses global processes to a greater extent than any other language in the world. As a means of intercultural communication, this language covers the world more than Latin. In addition, historically, no language has been as widely spoken as English. Everyone knows that in the fields of politics, business, science, information technology, sports, education, transport, tourism, mass consumption and entertainment, English is not just a language of international communication, but a global, international, world language.

Global English is primarily the language of the Internet and business, advertising and politics, cinema and education, science and sports. It is obligatory to provide annotations in English at the end of articles in publications of scientific journals. Scientific publications from different countries are translated into English: this is believed to make them more accessible to potential readers and therefore more widely distributed.

V.N. Leskin notes that the situation in modern linguistic culture is connected, first of all, with the ongoing Westernization of economic policy and public devices: "Radio and TV shows, newspapers, published company reports quickly introduced into everyday speech the previously little-used words business and privatization, voucher and broker, and then bonus, volatility, dealer, derivatives, dividends, insider, cross-rate, lot, liquidity, marketing, monetarism (and monetary policy), option, offshore, swap, transfer, futures, forwards, hedging, etc. Words and expressions appeared in the descriptions of political events: de-ideologization, ideocracy, image-maker, consensus, legitimacy, mondialism, oligarchy, populism, rating, summit, subsidiarity, tolerance, tribalism, charisma, electorate, elite, etc. (Leskin, 2014).

In the 21st century, the expansion of intercultural ties, the active participation of Azerbaijani business in world economic processes, the involvement of foreign managers in the management of business activities in Azerbaijan, and many other similar factors lead to the acquisition of borrowings from other languages (primarily English) and a sharp increase in the frequency of processing.

Let us only note that at the end of the 20th century, the Internet provided mankind with a unique means of intercultural communication and at the same time an information base in terms of size and expansion dynamics. In addition, the Internet allows replenishing the vocabulary with international words necessary for naming new concepts in global conditions, while ensuring the actual independence of the participants in intercultural communication, which does not depend on spatial and partly temporal factors. All this, undoubtedly, creates an opportunity for the globalization of the international layer of the Azerbaijani vocabulary.

In conclusion, we note that the interaction of the Azerbaijani language with different languages helps to increase the vocabulary of the language with international terms, expand and enrich the possibilities for developing the lexical fund.

УМЕК-2022

Literature:

1. Alməmmədova S. Dillərarası əlaqələr və dilə təsir formaları. Terminologiya məsələləri, №1, Bakı, 2021. s. 27-34
2. Hüseynova-Qəhrəmanlı A. Koronavirus pandemiyası dövründə neologizmlər. Terminologiya məsələləri, №2, Bakı, 2021. s. 58-62
3. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyası. Bakı, Elm. 2010.
4. Лескин В.Н. Языковая репрезентация русской цивилизации // Мир России. 2014. №2. С.6-35

УДК: 81(811.512.154)

*Анапияева А. А., филол. илимд. канд., доцент
Абдылдаева А., магистрант
Сыдыкова Ж., магистрант
К. Тыныстанов ат. БМУ, Кыргызстан*

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЗООНИМДЕРДЕН УЮШУЛГАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Кыргыз эли – илгертен эле мал чарбачылыгы менен алектенип, тоо-ташта жашап келишкен көчмөн калк. Демек, тоодо жашаган кыргыз эли жаратылышы менен тыгыз байланышта болуп, жан-жаныбарларды көздүн карегиндей сактап келишкен. Айрым жаныбарларды тотем катары тутушуп, аттарынан атабастан, тергеп да келишкен. Жаныбарлардын ичинен, айрыкча, үй айбандарына байланыштуу аталыштар тилибизде абдан көп. Себеби ар бир жандыктын өзүнө тиешелүү аталышы бар эмеспи. Мына ушул аталыштарды фразеологизмдер менен аташып, кыргыз тилибиздин лексикасы толукталып байып келет. Биздин макалабыз зоонимдер уюштурган фразеологизмдерге арналган. Зоонимдер кыргыз тилибизди байытат. Ал эми кебибизди таасирдүү, образдуу берүүдө, албетте, фразеологизмдер жардамга келет. Зоонимдерге байланышкан туруктуу сөз айкаштары тилибизде абдан кеңири учурайт. Макалада зоонимдер факты-материалдардын негизинде талданып берилип, зоонимдик фразеологизмдер семантикалык жактан топторго бөлүштүрүлдү.

Өзөктүү сөздөр: зоонимдер, фразеологизмдер, көчмөн калк, лингвистика, мал чарбачылыгы, эмоционалдуу, ой, адам турмушу, кубулуш, табият.

*Анапияева А. А., канд., филол. наук, доцент
Абдылдаева А., магистрант
Сыдыкова Ж., магистрант
ИГУ им. К. Тыныстанов*

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ, ОБРАЗОВАННЫЕ ПРИ ПОМОЩИ ЗООНИМОВ, В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Кыргызский народ - народ, который вел кочевой образ жизни в горных местностях и основным видом деятельности было скотоводство. Кыргызы жили в тесном контакте с природой, животных охраняли как зеницу ока. Некоторые животные обретали статус тотема и их названия не произносились, а переименовывались другими словами или фразами. В нашем языке много названий, особенно домашних животных. Это потому, что у каждого живого существа есть свое имя, свое название. Переименованные названия животных переходили в разряд фразеологизмов, тем самым обогащая словарный запас кыргызского языка. Наша статья не случайно посвящена фразеологизмам, в компоненте которых имеются зоонимы. Зоонимы вносят лепту в обогащение кыргызского языка. Фразеологизмы, безусловно, помогают эффективно и образно передавать наши мысли. Устойчивые

УМЕК-2022

словосочетания, с компонентом зоонима, очень распространены в кыргызском языке. В статье анализируются зоонимы на основе фактических материалов. Авторы попытались классифицировать фразеологизмы с компонентом зоонимов в семантические группы.

Ключевые слова: зоонимы, фразеологизмы, кочевой народ, лингвистика, животноводство, эмоциональный, мысль, человеческая жизнь, явление, природа.

Anariyaeva A., Candidate of Philology, Associate Professor
Abdyldaeva A., Master student
Sydykova Zh., Master student
K. Tynystanov Issyk-Kul State University, Kyrgyzstan

PHRASEOLOGICAL UNITS FORMED USING ZOONYMS IN THE KYRGYZ LANGUAGE

The Kyrgyz people are a nomadic people who have long been engaged in animal husbandry and lived in the mountains. Therefore, the Kyrgyz living in the mountains lived in close contact with nature and kept animals like the apple of their eye. Some animals were considered totems and were not named. There are many names in our language, especially pets. This is because every living entity has its own name. These names are called phraseologies, and the vocabulary of the Kyrgyz language is replenished. Our article is not accidentally devoted to the phraseology organized by these zoonyms. Zoonyms have enriched our Kyrgyz language. Phraseologisms, of course, help to effectively and figuratively convey our thoughts. Stable phrases related to zoonyms are very common in our language. the article analyzes zoonyms based on factual materials. Even phraseological units are divided into semantic groups.

Key words: zoonyms, phraseological units, nomadic people, linguistics, animal husbandry, emotional, thought, human life, phenomenon, nature.

Лингвистикада зооморфия кубулушу деп зоологиялык аталыштардын туунду маанилери (зооним, зоосемизм) эсептелет. **Зоонимдер** (zoon — жаныбар, onum — ысым, ат) — жаныбарларга, айбанаттарга коюлган энчилүү аттар экендиги жалпыбызга маалым. Үй айбандарына энчилеп ат коюу жер-сууну атагандай эле турмуштук зарылчылыктан, практикалык муктаждыктардан улам келип чыгат эмеспи. Адамдын, нерсенин, кубулуштун өзгөчөлүгүн, белгилерин айбандарга байланыштырып айтуу формасы катары колдонулат.

Адам баласынын жашоо-турмушундагы нерселерди образдуу берүүдө зоонимдерге кайрылышы экстралингвистикалык факторлорго түздөн-түз тиешеси бар десек, жаңылышпайбыз. Биринчиден, адамга жана анын ишмердүүлүгүнө карата колдонулган зоологиялык аталыштар жана мүнөздөмөлөр чындыкты психологиялык, эстетикалык жана көркөм туюнтуу каражаты болуп саналат. Экинчиден, зооморфия процессин курчап турган чөйрөнү, көркөм дүйнөнү жана көркөм ой жүгүртүүнү чагылдыруу формасы катары эсептөөгө болот.

Окумуштуу А. Штангл бул маселе боюнча өз оюн төмөнкүчө билдирет: «Люди, обладая абстрактным понятийным мышлением, могут духовно дистанцироваться от самих себя. Другие живые существа этого делать не могут» [Штангл, 1998: 116]. Чындыгында, зооморфизм аркылуу дүйнө тааным аныкталары белгилүү. Эмоционалдуу-маанилүү, башкача айтканда, адамга терең таасир калтырган маалымат эске бекем сакталат деген маалымат теориясын зооморфия кубулушу далилдей алат.

Зооморфия термини кең маанисинде айланадагы буюмдарды, нерселерди, адамдарды жаныбарларга тиешелүү мүнөз, кыймыл-аракет менен сүрөттөө дегенди билдирет.

Табият менен эриш-аракта жашаган, бай маданиятка ээ кыргыз элинин адабиятында, элдик оозеки чыгармачылыгында, коомдук жана экономикалык жашоосунда айбандардын, айбан культунын өзгөчө бир орду бар десек, жаңылышпайбыз. Көп мезгилдер бою көчмөндүк

УМЕК-2022

жашоодо өмүр сүргөн кыргыз эли кыйын табият шарттарында жана жаратылыштагы жаныбарлар менен күн көрүп келишкендиги шексиз.

Адам турмушундагы көптөгөн кыймыл-аракеттер, кубулуштар, нерселер абстракттуу ой жүгүртүү менен өтө тыгыз байланышат. Анын далили катары кыргыз элинин улуттук оюндарын алууга толук негиз бар: *бука тартыш, көк бөрү, ит тартыш, ит урушу, коён тебиш, айгыр-байтал жазасы, ала күчүк, мышык-чычкан, жүз тай, котур тайлак, сокур теке, токту сурамай, түлкү тиштемей, түлкү куумай, уюм тууду, улак чабыш, улак тартыш, чөө, эчки чапты, эчки-келин, эшек секиртмей, эшек минди токту сурамай* ж.б.

Кептин объектилерин сүрөттөөдө айбандарга кайрылуу – табигый көрүнүш, анткени жаратылышта айбандар гана адам сыяктуу адаттарга, кыймыл-аракетке ээ. Ошондуктан адам кебинде айбандын образын көп колдонот. Зооморфияга кайрылуунун себептерин окумуштуу Ф. И. Буслаев мындайча түшүндүрөт: «К существам одушевленным, к зверям, птицам, гадам, разумеется, еще больше питалось в старину сочувствия, нежели к природе неодушевленный. Одаренные свободным движением и многообразными голосами животные казались человеку как бы сотоварищами и соучастниками одной общей жизни в противоположность царству растительному, в безгласной тишине покоящемуся» [Буслаев, 1992: 319].

Бул ойдун далили катары азыркы мезгилдеги жүргүзүлгөн иликтөөлөрдүн жыйынтыгында, адамдар өздөрүн түлкү, мышык, ит, карышкыр, арстан, аюу, жылан сыяктуу жаныбарларга салыштырып, мүнөздөрүн ушул жаныбарлардын өзгөчөлүгү менен түшүндүрүшкөнүн көрсөтүүгө болот.

Зооморфизмдер жалпы тил системасында белгилик элемент катары (лексикалык бирдик), туунду номинация катары кызмат аткарат жана тилдик эмоционалдык боёкчо болуп саналат.

Тил коомдо пикир алышуунун негизги куралы болсо, эмоцияны ал тажрыйбанын бир бөлүгү катары кароого толук негиз бар [Шаховский, 1987:51]. Мисалы, адамдын акылсыз экенин төмөнкүдөй сөздөр менен туюндурса болот: *акылсыз, кем акыл, түшүнүксүз, мээси жок, кемчонтой* ж.б. Бул парадигмалык катар нейтралдык бирдиктен эмоционалдуулукка көтөрүлгөндүгүн байкайбыз. Бирок акылсыз адам деген түшүнүктү таасирдүү жана эмоционалдуу мүнөздөө үчүн зоонимдик метафоралар колдонулат: *эшек мээ, кой, маймыл болбочу, көк мээ* ж.б.

Бул мисалдарда зоонимдер эмоционалдык маалыматты сөздүн түз маанисинде эмес, өтмө маанисинде туюндуруп тургандыгын көрөбүз.

Кээ бир жаныбарлардын аталышынан тышкары, алардын ар кандай белгилерин (жынысы, жашы, өнү, мүйүзү, куйругун) чагылдырган түрлөрүнүн аталыштары да бир. Бул боюнча окумуштуу А. М. Шербак мындай деп жазат: «Тигил же бул жаныбарлардын бир канча аталышка ээ болушу анын турмуш-тиричиликтеги канчалык деңгээлдеги колдонулушуна же элдин диний көз карашына жараша болот» [Шербак, 1962: 156-157].

Фразеология деген термин грекче *phrasis* (туюнтма) + *logos* (сөз, түшүнүк, илим) деген эки сөздөн алынган. Бул термин лингвистикалык ар түрдүү адабияттарда ар башка маанилерде колдонулат. Маселен, кээ бир эмгектерде фразеологиянын төмөнкү маанилери көрсөтүлөт:

- 1) лингвистиканын бир бөлүмү – кептин даяр, туруктуу түрмөгүн (мисалы: орусча **спустя рукава**, кыргызча **акыл калчоо**) үйрөтүүчү бөлүм;
- 2) ошол тилге мүнөздүү болгон кеп түрмөктөрүнүн жыйындысы;
- 3) мазмунсуз фразалар тизмеги, куру сөз.

Ал эми «Орус тилинин сөздүгүнүн» төрт томдугунда бул терминдин маанилери мындай берилген: 1) Кандайдыр бир тилге тиешелүү болгон кетин жана туюндурманын туруктуу түрмөгүнүн жыйындысы. //Кандайдыр бир жазуучуга, ораторго, адабий багытка, коомдук

УМЕК-2022

катмарга же белгилүү бир мезгилдеги топторго тиешелүү болгон туюндурмалардын, стилистикалык түрмөктөрдүн жыйындысы. // Тил илиминин туруктуу сөз айкаштарын изилдеген бөлүмү. 2) Көркөм, өтө эле кооздолгон туюндурмалар, фразалар [Орус тилинин сөздүгү, 1961: 798]

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди, алардын ичинен жан-жаныбарларга, канаттуу, курт-кумурскалардын аттары катышкан фразеологиялык айкалыштардын семантикасын карап көрөлү. Мында мифологиялык, диндик, фольклордук традициялардан, тотемдик көрүнүштөрдөн улам зоонимдерге байланыштуу сөз айкаштары пайда болгондугун байкоого болот. Зоонимдер катышкан фразеологизмдерден адамдардын сырткы, ички туюмдары, мүнөздөрү жана мамилелерин билсек болот. «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүн» (1980) пайдалануу менен зоонимдер катышкан фразеологизмдер табылды. Андай фразеологизмдерди семантикалык жактан төмөндөгүдөй бөлүштүрсө болот:

1. Адамдын мүнөз, сапат белгилерин билдирүүчү фразеологизмдер;
2. Адамдардын сыркы келбетин туюндуруучу фразеологизмдер;
3. Адамдардын ортосундагы мамилелерди билдирүүчү фразеологизмдер;
4. Сын-сыпатты билдирүүчү фразеологизмдер;
5. Мезгил, убакыт, өлчөмдү билдирүүчү фразеологизмдер.

Биз жогоруда айтып кеткендей, фразеологизмдер жөнөкөй сөздөргө караганда эмоционалдуу-экспрессивдүүлүк касиетке ээ. Айрыкча, адам мүнөзүн чагылдыруучу фразеологизмдер айтайын деген ойду ары курч, ары таасирдүү, ары образдуу кылып көрсөтө алат.

Мындан сырткары, тилибизде: *Ат байгелүү болсун! Булбулдай үнүң өчтөсүн! Оозуңа жылан уялагыр!* сыяктуу каалоо-тилек, каргыш иретинде айтылган; *ат токур, кырк жылкы, бөдөнөнүн сүтү* сыяктуу аталыштарды билдирген; каада-салттардын негизинде келип чыккан *ит аяк кечирүү, уй мүйүз тартуу, ат жалына казан асуу, элик сүтүн берүү, төөсү ак тууду* ж.б. фразеологизмдер кездешет.

Көчмөн элдер илгертеден эле жан-жаныбарларды турмуш тиричилигинде кеңири пайдаланып, аларга сыйынуу, табынуу сыяктуу ишенимдерде болуп келген. Тотемди пир тутуу менен, белгилүү бир этностук топ өзүлөрүн ошол тотемдин тукумубуз дешет, ошол тотемдин аты аркылуу аташат. Мындай көрүнүш дүйнө элдери үчүн өтө мүнөздүү жана тотем мүнөзүндөгү этнонимдер тилдик факт катары көпчүлүк элдин тилинде кездешет. Ошону менен эле катары кыргыз этнонимдик атоолорунда кеңири кездешет. Маселен, *Бугу, Багыш, Аюу, Бөрү, Жолборс, Буура, Атан* ж.б. ушул сыяктуу уруу-урук аттарын тотем түшүнүгү менен байланыштырууга негиз бар [Мусаев, 1991: 159].

Жоокерчилик заманда ат баатырлардын согушка минген көлүгү болгону маалым. Ошондуктан ат көчмөн элдердин эпосунда, айрыкча, “Манаста” өтө маанилүү орунду ээлейт да, баатырдын белсемдүү жардамчысы, атүгүл, ат аны өлүмдөн куткарган эң жакын досу экенин да танууга бобойт. Эпикалык салтка ылайык, эпостогу ар бир оң жана терс каармандын өзүнө таандык аты, ал аттын өзүнө ылайык энчилүү аттары болот эмеспи. Айрыкча, мал жандуу кыргыз эли буга байланыштуу көптөгөн фразеологизмдерди жаратышкандыгын байкоого болот:

1. **Ат-жылкыга байланыштуу фразеологизмдер:** *ат тезегин кургатпоо; ат жалына казан асуу; ат жалын тартуу; атка жеңил тайга чак; ат жабуу болуу; атка мингенде эле көчүгү кыйшык эле; аттын кашкасындай; ат токур; ат үстүнөн; ат тери кайтпоо; ат салышуу; ат кара тил болгондо; ат соорусун салуу; ат майы; кыр жылкы; жылкы кыял, жылкыңа кара ышкыр; тай чабым; бээ саам ж. б;*

2. **Койго байланыштуу фразеологизмдер:** *кой үстүнө торгой жумурткалоо; кой*

УМЕК-2022

маарек тартуу; кой терисин жамынган; көк ала койдой союу, кой оозунан чөп албаган ж. б.

3. **Төөгө байланыштуу фразеологизмдер:** төө бастыга алуу; төө көрдүңбү - жок, бээ көрдүңбү - жок, төө кыядан өткөн соң өх дегенин курусун; төөнүн куйругу жерге тийгенде; төөсү ак тууду; төө чечкендей болуу; жалын төө кылуу; жылаңач төөнү бучкакка чапкандай ж. б.

4. **Уйга байланыштуу фразеологизмдер:** уй түгүндөй; уйдун бөйрөгүндөй; уйга килем жапкандай; уй мүйүз тартуу, уйдун тилиндей ж. б.

5. **Өгүзгө байланыштуу фразеологизмдер:** өгүздөн кармашуу; өгүз өлбөсүн, араба сынбасын, өгүздөй күчүн чыгаруу ж. б.

6. **Эшекке байланыштуу фразеологизмдер:** эшек куртун кагуу; эшек такалоо; эшектин кулагынан түз; эшектин мээсин жеген ж. б.

7. **Итке байланыштуу фразеологизмдер:** иттин чүкөсүндөй, иттин кара капталынан, иттин арткы шыйрагындай, ийне жеген иттей, ит кылуу, ит жебеген бокту жешүү, ит өлүк кылуу, сокур ит бок жалагыча, иттин үнү угулган жер, үрүп чыгар ити жок, ит өлгөн жер, итке минип калуу ж. б.

8. **Жырткыч жаныбарларга байланыштуу фразеологизмдер:** карышкырга кой кайтартуу, бөрү тил, бөрү эткен, жоо жакадан алганда, жолборс жүрөк, түлкү тиштемей, ит талаган түлкүдөй болуу, түлкүсү түштө улуу ж. б.;

9. **Майда жандыктарга байланыштуу фразеологизмдер:** коён жүрөк, коёндун аягын жегендей, коёндун жатагына чейин; коёндой окшош; сүткө тойгон күчүктөй; кумурска бел; чычканга кебек алдырбаган; чычкан мурдун канатпоо; чычкан мурду жөргөлөгүс, чымын учса угула турган; кумурскадай кайноо; кумурсканын улутунганын билет; чымын конгондой да көрбөө; чымыны бар ж. б.;

10. **Жыланга байланыштуу фразеологизмдер:** жылан өлтүрөйүн десе, таш алып бербеген; жылан сыйпалагандай; жылан чакпай, жылкы теппей; жыландын башын кылтыйтуу; жыландын куйругун басып алуу ж. б.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз эли көп кылымдар бою мал чарбачылыгы менен алектенип келгени жалпыбызга белгилүү. Бул элдердин тилинде үй айбандарына байланыштуу аталыштар да абдан көп. Анткени жаныбарлардын аталыштарына байланыштуу сөздөрдүн молдугу бул сөздөр аркылуу ошол элдин мал чарбачылыгы, жашоо-турмушу үчүн маанилүү экендигин тастыктайт. Кыргыз тилдеринде зоонимдер фразеологизмдерди да уюштуруп, ассоциациялык маанини туюндуруп турат.

Адабияттар:

1. Буслаев О. преподавании отечественного языка. –М., 1992.
2. Дүйшөналиева Т. Кыргыз тилиндеги мал чарбачылыгына байланыштуу элдик терминдер жана алардын сөздүк составды байытуудагы ролу жөнүндө. Китепте: Кыргыз терминологиясынын маселелери. -Фрунзе, 1968.
3. Словарь русского языка. -Москва, 1961.
4. Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы. -Каракол: БМУ, 2007.
5. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. - Фрунзе, 1980.
6. Мусаев С. Ж. Кыргыз этнонимдери. Китепте: Мусаев С. Ж. Кыргыз лексикасынын тарыхый очерктери. -Бишкек, 1991.
7. Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. -Москва: Наука, 1965.

УМЕК-2022

УДК: 80

*Анапияева А. А., филол. илимд. канд., доцент
Абдылдаева А., магистрант
Сыдыкова Ж., магистрант
К.Тыныстанов ат. БИМУ, Кыргызстан*

КӨРКӨМ СТИЛДЕГИ ТЕКСТТЕР ТУУРАЛУУ

Адам ар дайым өз оюн так, туура жана көркөм туюнтуп, маданияттуу сүйлөөгө умтулушу керек. Өз оюн көркөм жана маданияттуу туюнта алган адам кайсы жерде болбосун бааланат. Мына ушул максатты ишке ашырыш үчүн, эң оболу, маалымат алмашуунун өзүн абдан жаакшы өздөштүрүүбүз зарыл. Чындыгында, биздин маалымат алмашуубуз тексттер аркылуу гана ишке ашат. Ошондуктан бүгүнкү күндө көркөм тексттин негизги белгилерин окуп-үйрөнүү, деги эле текстке байланыштуу бардык маселелерди изилдөө, үйрөнүү абдан актуалдуу. Себеби биз көркөм тексттин табиятын терең өздөштүрүү аркылуу гана маданияттуу сүйлөөгө, өз оюбузду жогорку деңгээлде, көркөм туюнтууга жетише алабыз.

Макалада көркөм стилдеги тексттер тууралуу маалымат берилди. Адам баласынын көркөм дүйнөсү, эстетикалык көз карашы, турмушка карата оң же терс баамы, үмүт-тилектери, кыялы, көкүрөктө терең катылган, муундан-муунга өтүп турган каада-салты, үрп-адаты, дегеле маданияты, дүйнөгө карата философиялык ой чабыттары, сулуулукту, аруулукту сезүү туюмдары көркөм стилдеги текст аркылуу ар тараптуу чагылдырылат эмеспи. Демек, көркөм стилдеги текст улуттук маданиятты жана жалпы адамзаттык маданиятты түптөгөн өзгөчө текст болуп саналат. Себеби анда улуттун бүтүндөй маданияты, мурункунун бай тажрыйбалары, турмуштун ачуу чындыгы, илим-билими жана кайталангыс өзгөчөлүктү түзгөн көркөм-эстетикалык табылгалары, ачылыштары кездешет. Ошону менен катар, бул макалада макалдар бүтүндөй тереңдикти, кенен түшүнүктү берген текст экендигин далилдеген ойлор айтылат.

Өзөктүү сөздөр: текст, көркөм стиль, макал, кыргыз адабий тили, функционалдык стиль, тарбия берүү, адамзат.

*Анапияева А. А., канд. филол. наук, доцент
Абдылдаева А., Сыдыкова Ж., магистранты
ИГУ им. К. Тыныстанова, Кыргызстан*

О ТЕКСТАХ ХУДОЖЕСТВЕННОГО СТИЛЯ

Необходимо стремиться говорить ясно, точно, выразительно, грамотно, логично излагать свои мысли. Всегда ценится человек, обладающий выразительностью и культурой речи. Для достижения этой цели необходимо освоить умение обмениваться информацией. Обмен информацией происходит через тексты. Поэтому очень важно изучить основные признаки художественного текста, изучить все вопросы, связанные с текстом в целом. Потому что только через глубокое понимание природы художественного текста можно добиться культуры речи, высокого уровня художественного выражения. В статье представлена информация о текстах художественного стиля. Художественный мир человечества, эстетические взгляды, положительное или отрицательное восприятия жизни, надежды, мечты, укоренившиеся, межпоколенческие традиции, обычаи, культура в целом, философские представления о мире, красоте выражаются через призму художественного текста. Поэтому текст в художественном стиле – это особый текст, составляющий основу национальной и общечеловеческой культуры. Потому что в ней заключена вся культура нации, богатый опыт прошлого, горькие реалии жизни, знания и художественно-эстетические открытия и открытия, делающие ее неповторимой. В то же время в данной статье представлены идеи, доказывающие, что пословицы – это тексты, заключающие в себе глубокое и широкое понятие.

Ключевые слова: текст, художественный стиль, пословица, кыргызский литературный язык, функциональный стиль, воспитание, человечество.

UMEK-2022

*Anapiyeva A., Candidate of Philology, Associate Professor
Abdyldaeva A., Master student
Sydykova Zh., Master student
K. Tynystanov Issyk-Kul State University, Kyrgyzstan*

ABOUT ART STYLE TEXT

One should always strive to express one's thoughts clearly, accurately, artistically and civilly. Every where a person who knows how to express his thoughts in an artistic and civilized manner is valued. To achieve this goal, we must first master the exchange of information. In fact, our information exchange occurs only through texts. There fore, today it is very important to study the main features of a literary text, to study all issues related to the text as a whole. Because only through a deep understanding of the nature of a literary text can cultural speech reach a high level of artistic expressiveness. The article provides information about literary texts. Artistic world of mankind, aesthetic views, positive or negative perception of life, hopes, dreams, rooted intergenerational traditions, customs, culture in general, philosophical reflections on the world, beauty. Artistic style of the text. There fore, a text in an artistic style is a special text that forms the basis of national culture and universal culture. This is because it contains the entire culture of the nation, the rich experience of the past, the bitter realities of life, knowledge and artistic and aesthetic discoveries and discoveries that make it unique. At the same time, this article presents ideas that prove that proverbs are texts that give all the depth and meaning.

Key words: *text, art style, proverb, Kyrgyz literary language, functional style, upbringing, humanity.*

Кыргыз адабий стилдеринин ичинен көркөм стиль башка стилдерден өзүнүн көп түрдүүлүгү жана байлыгы менен айырмаланып турары чындык. Бул стилдин функционалдык стилдерге тиешелүүлүгү боюнча бүгүнкү күнгө чейин окумуштуулардын ортосунда бирдиктүү пикирдин жоктугу буга далил. Айрым илимпоздор көркөм стилдин жалпы табиятын өзгөчө көз караш менен баалап, аны улуттук тилдин алкагынан сыртта карайт [5, 8-бет].

Биздин көркөм дүйнөбүз, эстетикалык көз карашыбыз, турмушка карата оң же терс баамыбыз, үмүт-тилегибиз, кыялыбыз, дүйнөбүз, ишеним-рухубуз, көкүрөктө терең катылган, муундан-муунга өтүп турган каада-салт, үрп-адатыбыз, жалпы маданиятыбыз, дүйнөгө карата философиялык ой чабыттарыбыз, көркөм ой жүгүртүү дараметибиз, адамдык парасатыбыз, сулуулукту, аруулукту сезүү туюмубуз көркөм стилдеги текст аркылуу абдан терең жана ар тараптуу чагылдырылат. Көркөм стилдеги текст кайталангыс, уникалдуу, улуттук маданиятты жана жалпы адамзаттык маданиятты түптөөгө негиз болгон жагдайларга бай, өзгөчө текст болуп саналат. Анткени анда улуттун бүтүндөй маданияты, мурункунун бай тажрыйбалары, турмуштун ачуу чындыгы, илим-билими жана кайталангыс өзгөчөлүктү түзгөн көркөм-эстетикалык табылгалары, ачылыштары кездешет.

Ошентип, көркөм стилдеги текст өзүнүн функционалдык-прагматикалык табияты боюнча жана текст катары уюшулушу, логика-коммуникативдик, маанилик-структуралык түзүлүшү боюнча башка функционалдык стилдеги тексттерден кескин айырмаланат. Анткени көркөм стилдеги текст дүйнөнү көркөм чагылдырып, адамдарга эстетикалык ырахат тартуулоочу кызматты аткарып келет. Анда образдар аркылуу көркөм ой жүгүртүлүп, эстетиканын, поэтиканын мыйзам ченемине ылайык маалымат берилет. Көркөм адабият турмуш чындыгын, адамды, адам турмушун, анын сезимдерин, рух дараметин, адамдын ички жан дүйнөсүн ар тараптан көркөм иликтөө максатын көздөп келет. Башкача айтканда, көркөм адабиятта адамды, анын бүтүндөй табиятынын сырын, мүмкүнчүлүктөрүн көркөм таанып билүү негизги маселелерден. Ошондуктан көркөм адабият адамдар үчүн абдан ыйык, баалуу жана маанилүү. Көркөм адабият көркөм сөз өнөрүнүн бир түрү катары көркөм стилдеги

УМЕК-2022

тексттер менен туюндурулат. Анткени көркөм стилдеги тексттер адамды, адам турмушун, анын жан дүйнөсүн ар тараптан көркөм чагылдырып, адамдарды аруулукка, адеп-ахлактык тазалыкка, ички дүйнөнүн сулуулугуна чакырат. Демек, көркөм стилдеги тексттердин түзүлүшүнүн түпкү максаты, жүйө-себептери, функционалдык стилдик табияты башка тексттерден таптакыр башкача, бөлөкчө болот. Мындай шартта көркөм сөз өнөрүн жүзөгө ашырган көркөм стилдеги тексттердин түзүлүшү да, уюшулушу да, анда көркөм-эстетикалык маалыматты туюндуруунун логика-коммуникативдик, маанилик прагматикалык түзүлүштүн мүнөзү да өзгөчө, жекече, кайталангыс табиятка ээ болот. Ушул себептерден улам, көркөм стилдеги тексттерди айрым окумуштуулар функционалдык стилдин катарына кошкулары келбейт.

Биздин оюбуз боюнча, көркөм стиль – функционалдык стилдин бир түрүнө кирген, өзгөчө мүнөздөгү стиль. Көркөм стилдеги тексттер ошол стилдик табиятка ылайык өзгөчө негизде, шарт-кырдаалда коомдун көркөм-эстетикалык улам жаңы рухий муктаждыктарын канагаттандырыш үчүн түзүлгөн тексттердин катарына кирет. Демек, көркөм текст маалымат туюндуруу технологиясы боюнча, тилдик каражаттарды колдонуу мүнөзү, стилдик, жанрдык табияты, логика-прагматикалык түзүлүшү, эстетикалык негиздери жана жаралуу башаты, жүйө-себептери боюнча башка функционалдык стилдеги тексттерден кескин, обочо мүнөзгө ээ. Сулуулукту, аруулукту таанып-билүү, дүйнөнү көркөм андап-билүү жана дүйнөнү көркөм эстетикалык маанайда чагылдыруу максаты көркөм тексттеги негизги өзгөчөлүк жана негизги тилдик эмес фактор болуп саналат. Мына ушул фактор көркөм стилдеги тексттин бүтүндөй табиятын, касиет-белгилерин жана анын уюшулушун, маанилик-структуралык, логика-прагматикалык жактан түзүлүш мүнөзүн аныктап турат [6: 82].

Өзгөчө, көркөм стилдеги тексттер адамга таанып билүүчүлүк, тарбия берүүчүлүк, эстетикалык таасир берүүсү менен башка стилдеги тексттерден өзгөчөлөнүп турат. Алар окурманга көркөм коммуникация процессинде дүйнөнү таанууну жаратат. Көркөм тексттеги дүйнөнүн картинасы жаратуучунун жеке аң- сезими аркылуу адам жана анын дүйнө менен болгон байланышын ачып берет. Автор аны өзүнүн жеке кабылдоосу аркылуу кабылдайт.

Т. С. Маразыков “Тексттин уюшулуш маселелери” деген эмгегинде текстте бир адам, окуя же предмет жөнүндө сөз болсо, анда сөзсүз түрдө, ошол сөз болуп жаткан темага, маалыматка, маалымат алмашуунун жагдайына жараша баяндалып жаткан нерсенин, предметтин табиятын ача турган тилдик каражаттар колдонула тургандыгын белгилейт. Маселен, текстте бир предмет жөнүндө сөз болот да, анын ар кандай сапаттары ачылып берилет, сүрөттөлөт. Натыйжада, ар түрдүү сапаттык өзгөчөлүктөрү бар бир нерсе жөнүндө маалымат алабыз. Мындай учурда сүрөттөлүп же баяндалып жаткан ошол предметке тиешелүү лексемалардын баары текстти уюштурууга катышат.

А. Өмүралиева “Кыргыз макалдарынын тексттик табияты” деген диссертациясында “Текст – угуучу же окуучуга ылайыкташкан, аларга маалымат берүү максатында жаралган, прагматикалууулукка ээ болгон, тиешелүү көлөмдөгү сүйлөмдөн кенен маанилерден турган логикалык коммуникативдик бирдик”, - деп аныктама берген жана макалдарды да текст катары эсептеген.

Кыргыз эли байыртадан бери эле сөзгө маани берип, сөздү баалап келишкен. Эл арасында кандайдыр бир көйгөй жаралса, кадырлуу аксакалдар салмагы оор, маңыздуу сөздөрдү айтып, ал көйгөйлөрдү чечип коё алышкан. Аксакалдар сүйлөгөндө жөнөкөй сөздөрдү пайдаланышкан эмес, алар акыл сөз берметтерин терип, макалдатып сүйлөшкөн. Ал эми макалдар турмуштук тажрыйбадан өткөн, адамды туура жолго багыттоочу, ичине бүтүндөй турмуштук философияны камтыган, мааниси терең сөздөр эмеспи.

Макалдар бүтүндөй тереңдикти, кенен түшүнүктү берген текст деп атоого шарт түзөт.

УМЕК-2022

Анда глобалдуу, өтө маани маңыздуу контекст жатат, башкача айтканда, эл жашаган доор, коомдук түзүлүш, социалдык топ, алар алектенген кесип, айтуучунун ниети, философиялык мезгилдик жана мейкиндик бар. Демек, макал – текст, болгондо да, элдин маданияты, кеп каадасы, пикирлешүү семантикасы, коомдук социалдык, философиялык ж.б. параметрлерди ичине батырган глобалдуулук.

Макалдардын тереңинде катылган кандайдыр бир окуя жатат, ошондуктан макалды подтексти менен бирге бүтүндөй текст десек туура болот. Себеби макалдардын түбүндөгү ой глобалдуу кенен масштабдуу текст болуп саналат. Дал ошол глобалдуу, мааниси терең текст адам турмушунун бир өңүтүн камтып турат. Дал ошол кенен масштабдуу текст адам баласынын турмушундагы кандайдыр бир окуядан улам келип чыккан. Ошентип, белгилүү бир окуя, кырдаал текстти жаратып, ал окуядан жыйынтык чыгарылып, мааниси терең, кыска нуска макал түзүлүп калган. “Саргара жортсоң, кызара бөртөсүң”, “Эмгек кылсаң жашыңдан, дөөлөт кетпейт башыңдан”, “Эмгек кылсаң, өнмөк бар” деген үч макалды карасак, бул макалдардын бардыгында тең эмгек кылсаң, сөзсүз түрдө анын үзүрүн көрөсүң, адам эмгек менен гана көптөгөн ийгиликтерди багындыра алат деген ой айтылгандыгын көрө алабыз. Бул макалдардын качан пайда болуп, ким тарабынан айтылгандыгы бизге белгисиз болсо да, анда акылмандуулуктун бир белгисин көрсөтүп турган маалыматтын жаткандыгы талашсыз.

Макалдар – логикалык бүтүн бир жумуру ойду туюндуруп турган текст. Себеби макалдар өз ичине турмуштук тажрыйбаны, баа жеткис акыл-насааттарды камтып турат. “Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат” деген макал турмуштук чындыктан келип чыккандыгы айтпасак да белгилүү. Балдар өз ата-энесинин ар бир кылган ишинен, баскан турганынан үлгү алышат. Бала өз үйүнөн, уядан көргөн тарбия менен калыптанат, өсөт. Эл кичинекей балдар чоңдордун ар бир кылган ишинен үлгү ала тургандыктарын баамдаган. Ошентип, бул макалдар турмуш чындыгынын, турмуштук тажрыйбанын жыйынтыгынан улам келип чыкты.

Макалдар маанилүү бөлүктөрдү интеграциялаган, пикир алышуунун бирдиги болуп саналат. Макалдардын жаралган доорунан ушул учурга чейин келип жеткен мезгилдик интеграция гана эмес, коомдорду, тарыхты, ар кандай шарттарды байланыштырган интеграция да бар. Азыркы биз колдонуп жүргөн макалдардын качан, ким тарабынан, кандай социалдык шартта пайда болгондугу, кандай окуядан улам жаралып калгандыгы белгисиз. Ар бир макалдын жаралышында турмуштук чындык, тажрыйба сакталган. Биз ал макалдарды турмушубуздун ар түрдүү кырдаалына ылайык колдонобуз. Ошол эле учурда макалдарды сөзүбүз супсак болуп калбаш үчүн, айта турган оюбуз таасирдүү угулсун үчүн да пайдаланабыз. Ошондуктан макалдарды кеңири кеп бүтүндүгүн туюндурган, логикалык жумурулуктан кыскарган, ошол эле учурда мезгилдерди, акыл-ойду интеграциялаган чоң контексттеги текст деп карашыбыз керек.

Көркөм стилдеги фоностилистикалык каражаттарды талдоого алууда изилдөөчү З. А. Алымбаева төмөндөгүдөй пикирди айтат: “Көркөм тексттеги кайманалуулукту, кыйытып берген мазмунду, подтексттик информацияны, автордун “тексттин артына каткан” ачык айтпаган оюн көркөмдүк менен, кылдат чебердик менен берилген тексттин түшүнүүдө, көркөм текстке эстетикалык сулуулук берүүдө, чыгарманын таасир этүүчү күчүн арттырууда, каармандардын образдарын түзүүдө фоностилистикалык каражаттардын коннотациясы маанилүү роль ойнойт. Көркөм текстте коомдук турмуштун көп кырдуу жактары көркөм образдар аркылуу сүрөттөлөт. Көркөм стиль өзүнүн образдуулугу, экспрессивдүүлүгү жана эстетикалуулугу менен айырмаланат” [2: 55].

Бул стилде элдик тилдин бардык байлыгы, көркөмдүк кудурети, элдин рухий казынасы ачылат. Калемгерлер тилдик каражаттардын демейде байкалбаган сыйкырдуу

УМЕК-2022

мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу менен, көркөм тексттин ажарын ачып, көркөм ыкмалар менен тилди байытат. Бул тууралуу көрүнүктүү жазуучу Т. Сыдыкбековдун мындай деп айтканы бар: “...каармандардын элесин ачуу, мүнөз түзүү, тил байлыгын орундуу пайдаланып, аны байытуу жагында биздин тердеп-кургап ашар белестерибиз аз эмес”.

Көркөм текст – тил өнөрү. Тил байлыгын, тилдик каражаттарды өз орду менен чебердеп колдонуу аркылуу көркөм сөз алкагында ар кандай жакшы ой өз тереңдигине жетип, ар кандай кызыктуу сюжет, ар кандай көркөмдөлгөн жаратылыш сүрөттөрү, ар кандай бийик идея көркөм сөздүн күчү менен көркүнө чыгат.

Бул айтылгандар толук ынандуу болсун үчүн кыргыз поэзиясынан мисал келтирип, бейтарап каражаттардын фонунда фоностилистикалык коннотациялар, стилдик каражаттар жана сөздөр кандайча образ түзүүчү касиетке ээ болуп, өзүнүн тутумуна, тулкусуна бир нече маанилерди туюндуруарын ачып берүүгө аракеттенип көрөлү.

Ырас өмүр кандай кыска кандай аз...

Тагдыр ошол өлчөмүнөн көп кылбас

Бирок чиркин аздыгына мейли эле,

Анын октой тездигине катат баш.

Кечээ гана тиги кырда жок эле,

Кайдан чыкты боз ат минген отуз жаш? [4: 13].

А. Э. Абдыкеримова биз күндөлүк турмушта колдонуп жүргөн жөнөкөй эле сөздөр поэтиканын алкагына түшкөндө бүт турпатын өзгөртө тургандыгын белгилейт. Чындыгында эле жөнөкөй эле сөздөр жаңы стилистикалык чөйрөгө кабылганда, анын көркөм экспрессивдүүлүк салмагы дароо өсөт. Себеби акын-жазуучулар күндөлүк кепте колдонулган кадимки сөздөр аркылуу эле поэтикалык кепти, же көркөм чыгарманы жаратышат эмеспи [1: 62].

Кадыресе кепте сөздөр даяр, жетилген материал катары колдонулат да, мында алар бир гана белгилүү мааниге ээ болот. Сөздөрдүн нейтралдык маанилери бардыгына түшүнүктүү болуу менен, тилдин жалпылыгынын негизин шарттайт. Ал эми сөздөрдү кепте колдонуу дайым индивидуалдуу-контекстуалдык мүнөзгө ээ. Традициялуу стилистикалык алкактагы сөздөр өзүн, өз предметин, өз контекстин, өзүнүн түз экспрессиясын гана таанып, башка “экспрессивдик интонацияга” ээ болбойт [3: 265].

Адабияттар:

1. Абдыкеримова А. Э. Көркөм сөздүн поэтикасы. - Каракол, 2003.
2. Алымбаева З. А. Көркөм тексттеги фоностилистикалык каражаттар жана алардын табияты. - Бишкек, 2011.
3. Бахтин М. М. Проблемы текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных наук // Эстетика словесного творчество. - Москва: Искусство, 1976.
4. Осмонов А. Көл толкуну. - Фрунзе, 1989.
5. Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. - Бишкек: Учкун, 1990.
6. Маразыков Т. С. Тексттин стилдик түзүлүшү. - Бишкек, 2014.

UMEK-2022

УДК: 81'27

Вафа Абдуллаева-Набиева Ариз
канд. филолог. наук,
Национальная академия наук Азербайджана
Институт языкознания им. Насими, Азербайджан,
vefa.abdulla@mail.ru

ЯЗЫК И СОЦИУМ

Учитывая социальную роль языка, само собой разумеется, что одно из направлений изучения языка должно быть сосредоточено на роли языка в обществе. Культура определяется не только родным языком или национальностью человека. Национально-культурная специфика, являющаяся неотъемлемым признаком языкового сознания, является предметом исследования ряда лингвистических направлений: лингвокультурологии, когнитологии, социологии. Каждое из обозначенных направлений имеет свою специфическую область исследования данной проблемы, свой терминологический и методологический аппарат. Цель социолингвистики состоит в том, чтобы определить соответствие между факторами языка и социального порядка. В основе изучения познания лежат когнитивные структуры и механизмы, специфичные для каждого конкретного языка и универсальные для всех. Лингвистика и регионоведение, находящиеся в центре его анализа, базируются на изучении реалий, отраженных в языке.

Ключевые слова: язык, общество, культура, социолингвистика, социокультурный контекст.

Вафа Абдуллаева-Набиева Ариз,
филол. илимд. канд.,
Азербайжан УИАнын Насими ат. Тил илими институту,
Азербайжан Республикасы
vefa.abdulla@mail.ru

ТИЛ ЖАНА КООМ

Тилдин социалдык ролун эске алып, тилди изилдөөнүн бир багытын тилдин коомдогу ролуна басым жасоо түзөрү айтпаса да түшүнүктүү.

Маданият адамдын эне тили же улуту менен гана аныктала бербейт. Тилдик аң-сезимдин ажырагыс белгиси болгон улуттук-маданий өзгөчөлүк лингвистикалык бир катар багыттардын: лингвомаданияттаануунун, клавологиянын, социолингвистиканын изилдөө предмети болуп саналат. Белгиленген багыттардын ар бири бул проблеманы изилдөөнүн өзүнүн спецификалык чөйрөсүнө, өзүнүн терминологиялык жана методикалык аппаратына ээ. Социолингвистиканын максаты – тил менен коомдук түзүлүштүн факторлорунун ортосундагы шайкештикти аныктоо. Таанууну изилдөө ар бир конкреттүү тилге мүнөздүү жана бардыгы үчүн универсалдуу болгон когнитивдик структураларга жана механизмдерге негизделет. Анын анализинин чордонунда турган тил илими жана аймак таануу илими тилде чагылдырылган чындыктарды изилдөөгө негизделген.

Өзөктүү сөздөр: тил, коом, маданият, социолингвистика, социокультурный контекст.

Vafa Abdullaeva-Nabieva Ariz,
PhD in Philology,
Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Linguistics named after Nasimi,
Azerbaijan, vefa.abdulla@mail.ru

LANGUAGE AND SOCIETY

Given the social role of language, it goes without saying that one of the areas of language study should

UMEK-2022

focus on the role of language in society. Culture is determined not only by the native language or nationality of a person. National and cultural specificity, which is an integral feature of linguistic consciousness, is the subject of research in a number of linguistic areas: linguoculturology, clawology, and sociology. Each of the designated areas has its own specific area of study of this problem, its own terminological and methodological apparatus. The goal of sociolinguistics is to determine the correspondence between the factors of language and social order. The study of cognition is based on cognitive structures and mechanisms that are specific to each particular language and universal for all. Linguistics and regional studies, which are at the center of his analysis, are based on the study of the realities reflected in the language.

Key words: language, society, culture, sociolinguistics, sociocontext.

Язык является одним из самых мощных символов социального поведения. При обычной передаче информации с помощью языка мы используем язык для отправки важных социальных сообщений о том, кто мы, откуда мы и с кем мы общаемся. Часто бывает шокирующим осознавать, насколько широко мы можем судить о происхождении, характере и намерениях человека, основываясь только на его языке, диалекте или, в некоторых случаях, даже на выборе одного слова. Учитывая социальную роль языка, само собой разумеется, что одно из направлений изучения языка должно быть сосредоточено на роли языка в обществе.

Социолингвистика становится все более важной и популярной областью исследования, поскольку некоторые культуры во всем мире расширяют свою коммуникативную базу, а межгрупповые и межличностные отношения приобретают все большее значение.

Основное понятие, лежащее в основе социолингвистики, довольно простое: использование языка символически представляет фундаментальные аспекты социального поведения и человеческого взаимодействия. Понятие простое, но способы, которыми язык отражает поведение, часто могут быть сложными и тонкими. Кроме того, отношения между языком и обществом влияют на широкий спектр контактов — от широких международных отношений до узко определенных межличностных отношений.

Например, социолингвисты могли бы исследовать языковые установки среди больших групп населения на национальном уровне, подобные тем, которые проявляются в США в отношении поправки, касающейся только английского языка, — законодательного предложения сделать английский «официальным» языком США. Точно так же мы могли бы изучить статус французского и английского языков в Канаде или статус национальных и местных языков в развивающихся странах мира как символы фундаментальных социальных отношений между культурами и национальностями. Точно так же мы могли бы изучить статус азербайджанского языка в Иране. Рассматривая язык как социальный институт, социолингвисты часто используют социологические методы, включающие данные анкетирования и сводные статистические данные, а также данные непосредственного наблюдения.

Другой подход к языку и обществу фокусируется на ситуациях и использовании языка как самостоятельной деятельности. Изучение языка в его социальном контексте многое говорит нам о том, как мы организуем наши социальные отношения в конкретном сообществе. Обращение к человеку «мисс», «миссис» или по имени на самом деле связано не с простым выбором словарного запаса, а с отношениями и социальным положением говорящего и адресата. Точно так же использование альтернативных предложений, таких как «передайте соль», «Не могли бы вы передать соль» или «Я думаю, что этой еде можно немного посолить», не является вопросом простой структуры предложения; выбор включает в себя культурные ценности и нормы вежливости, почтения и статуса.

Подходя к языку как к социальной деятельности, можно сосредоточиться на обнаружении конкретных паттернов или социальных правил ведения разговора и дискурса.

UMEK-2022

Мы можем, например, описать правила начала и завершения разговора, как по очереди вести разговор или как рассказать историю или пошутить.

Также можно изучить, как люди управляют своим языком в связи со своим культурным происхождением и целями взаимодействия. Социолингвисты могут исследовать такие вопросы, как, например, чем смешанные разговоры отличаются от однополых разговоров, как различные отношения власти проявляются в языковых формах, как опекуны сообщают детям, как следует использовать язык, или как языковые изменения происходят и распространяются на других. сообщества. Для ответа на эти вопросы, связанные с языком как социальной деятельностью, социолингвисты часто используют этнографические методы. То есть они пытаются понять ценности и точки зрения сообщества, чтобы объяснить поведение и отношения его членов.

Две тенденции характеризовали развитие социолингвистики за последние несколько десятилетий. Во-первых, появление отдельных специализаций в этой области совпало с появлением более широких социальных и политических проблем. Таким образом, акцент на таких темах, как язык и национализм, язык и этническая принадлежность, а также язык и пол, соответствовал росту связанных с этим проблем в обществе в целом. Во-вторых, специалисты, изучающие роль языка и общества, все больше и больше заинтересованы в применении результатов своих исследований к широкомасштабным социальным, образовательным и политическим проблемам, которые, вероятно, изначально и обусловили их появление в качестве социолингвистических тем. Таким образом, социолингвистика предлагает уникальную возможность объединить теорию, описание и применение в изучении языка.

Культура определяется не только родным языком или национальностью человека. Это правда, что языки различаются в зависимости от страны и региона и что язык, на котором мы говорим, влияет на нашу реальность, но даже люди, говорящие на одном языке, испытывают культурные различия из-за их различных пересекающихся культурных особенностей и личного опыта. Хотя люди могут приводить убедительные аргументы относительно того, какие языки более приятны для слуха, трудны или легки для изучения, чем другие, ни один язык не позволяет носителям общаться более эффективно, чем другой [5, стр.25].

С самого рождения мы социализированы в нашу различную культурную идентичность. Как и в случае с социальным контекстом, этот процесс аккультурации представляет собой комбинацию явных и неявных уроков. Ребенку в Колумбии, которая считается более коллективистской страной, в которой люди ценят членство в группе и сплоченность выше индивидуализма, нельзя прямо сказать: «Вы являетесь членом коллективистской культуры, поэтому вы должны больше заботиться о семье и сообществе, чем о семье». Эта культурная ценность будет передаваться посредством повседневных действий и использования языка. Точно так же, как младенцы с поразительной скоростью усваивают знания о языковых практиках в первые два года жизни, они приобретают культурные знания и ценности, заложенные в этих языковых практиках. В девять месяцев можно различать детей по их языку. Даже на этой ранней стадии развития, когда большинство младенцев только лепечет и только учится распознавать, но не воспроизводит полностью модели вербального взаимодействия, колумбийский ребенок будет звучать иначе, чем бразильский ребенок, хотя ни один из них на самом деле не будет использовать слова из своего родного языка [2, стр.155].

Фактический язык, на котором мы говорим, играет важную роль в формировании нашей реальности. Сравнивая языки, мы можем увидеть различия в том, как мы можем говорить о мире. В английском языке есть слова «дедушка» и «бабушка», но нет единого слова, которое различало бы деда по материнской линии и дедушку по отцовской линии. Но в шведском для каждого дедушки и бабушки есть определенное слово: *morfar* — отец матери, *farfar* — отец отца, *farmor* —

UMEK-2022

мать отца, а *tormog* — мать матери. На тюркском языке только для бабушки есть определенное слово: *babaanne* — мать отца, *anneanne* — мать матери. В этом примере мы видим, что доступные нам слова, основанные на языке, на котором мы говорим, влияют на то, как мы говорим о мире, из-за различий в словарном запасе и его ограниченности. Представление о том, что язык формирует наше представление о реальности и наши культурные модели, лучше всего представлено гипотезой Сепира-Уорфа. Хотя некоторые ученые утверждают, что наша реальность определяется нашим языком, мы будем придерживаться более квалифицированной точки зрения и предположим, что язык играет центральную роль во влиянии на наши реальности, но не определяет их [6, стр. 24].

Культурные различия в языке и значении могут привести к некоторым интересным встречам, от неловких до информативных и катастрофических. Что касается неловкости, вы, вероятно, слышали истории о компаниях, которые не смогли продемонстрировать коммуникативную компетентность при наименовании и/или рекламе продуктов на другом языке. Например, на Тайване *Pepsi* использовала слоган «Оживи вместе с *Pepsi*» только для того, чтобы позже узнать, что в переводе он означал «*Pepsi* воскрешает ваших предков из мертвых» [4, стр. 47]. Точно так же *American Motors* представила на рынке Пуэрто-Рико новый автомобиль под названием *Matador* только для того, чтобы узнать, что *Matador* означает «убийца», что не очень утешило потенциальных покупателей [4, стр. 132]. На более информативном уровне слова, которые мы используем для положительного подкрепления, являются культурно относительными. В тюркских языках родители обычно положительно и отрицательно подкрепляют поведение своего ребенка, говоря: «Хорошая девочка» или «Хороший мальчик». Для такой фразы нет эквивалента в некоторых языках, поэтому использование только в этих фраз восходит к пуританскому влиянию на представления о хорошем и плохом поведении. С точки зрения катастрофических последствий, одна из самых громких и смертоносных межкультурных ошибок в бизнесе произошла в Индии в 1984 году. Американская компания *Union Carbide* контролировала завод по производству пестицидов. Компания недооценила объем межкультурного обучения, которое потребуется для того, чтобы местные рабочие, многие из которых не были знакомы с технологией или языком/жаргоном, используемым в инструкциях по эксплуатации завода, могли выполнять свою работу. Это отсутствие грамотной коммуникации привело к утечке газа, которая сразу же унесла жизни более двух тысяч человек и со временем привела к более чем пятистам тысячам травм [9, стр. 95].

Социальные нормы культурно относительны. Слова, используемые в ритуалах вежливости в одной культуре, могут означать совершенно другое в другой. Например, «спасибо» в американском английском означает, что вы получили что-то (подарок, услугу, комплимент), в британском английском это может означать «да», аналогично да, пожалуйста, в американском английском, а во французском *merci* может означать «нет», как в «нет, спасибо». На азербайджанском языке слова *sağ ol* означает «спасибо» и в тоже время «до свидание». Кроме того, то, что считается сильным языковым стилем, варьируется от культуры к культуре.

Пол также влияет на то, как мы используем язык, но не в такой степени, как думает большинство людей. Хотя широко распространено мнение, что мужчины более склонны к общению ясно и прямо, а женщины более склонны к эмоциональному и непрямому общению, метаанализ результатов более чем двухсот исследований выявил лишь небольшие различия в личных раскрытиях мужчин и женщин. Уровни раскрытия информации мужчинами и женщинами еще более схожи при межгендерном общении, а это означает, что мужчины и женщины более похожи, когда разговаривают друг с другом, чем когда мужчины

УМЕК-2022

разговаривают с мужчинами или женщины разговаривают с женщинами. Это может быть связано с интернализированным давлением говорить о другом поле социально санкционированными способами, по сути усиливая стереотипы при разговоре с представителями того же пола, но бросая им вызов в межгендерных контактах. Исследователи также развеяли мнение, что мужчины перебивают чаще, чем женщины, обнаружив, что мужчины и женщины перебивают друг друга с одинаковой частотой в межгендерных контактах. Эти результаты, которые утверждают, что мужчины и женщины общаются более одинаково во время межгендерных встреч, а затем общаются более стереотипно в однополюх встречах, могут быть объяснены теорией коммуникативной аккомодации.

Теория приспособления к общению — это теория, которая исследует, почему и как люди изменяют свое общение, чтобы соответствовать ситуационному, социальному, культурному контексту и контексту отношений [3, стр.92]. В рамках приспособления к общению партнеры по разговору могут использовать конвергенцию, то есть человек делает свое общение более похожим на общение другого человека. Люди, уступчивые в своем стиле общения, считаются более компетентными, что иллюстрирует преимущества коммуникативной гибкости. Конечно, чтобы быть гибкими, люди должны осознавать и контролировать свои собственные и чужие модели общения. И наоборот, партнеры по разговору могут использовать дивергенцию, то есть человек использует общение, чтобы подчеркнуть различия между своим собеседником и собой.

Конвергенция и дивергенция могут иметь место в рамках одного и того же разговора и могут использоваться одним или обоими собеседниками. Конвергенция помогает другим чувствовать себя непринужденно, улучшает понимание и укрепляет социальные связи. Дивергенция может быть использована, чтобы намеренно заставить другого человека чувствовать себя нежелательным или, возможно, подчеркнуть личную, групповую или культурную идентичность. Например, афроамериканки используют определенные модели вербального общения при общении с другими афроамериканками, чтобы подчеркнуть свою расовую идентичность и создать групповую солидарность. В ситуациях, когда взаимодействуют несколько рас, женщины обычно не используют одни и те же модели, вместо этого приспосабливаясь к языковым моделям большей группы. В то время как приспособление к общению может включать в себя что угодно, от регулировки того, насколько быстро или медленно вы говорите, до того, как долго вы говорите во время каждого поворота, переключение кода относится к изменениям акцента, диалекта или языка [6, стр.24] Есть много причин, по которым люди могут изменить код. Что касается акцента, некоторые люди нанимают педагогов по вокалу или логопедов, чтобы помочь им изменить свой акцент. Если южанин думает, что его акцент производит на других неблагоприятное впечатление, он может сознательно изменить свой акцент, потренировавшись и приложив много усилий. Как только их способность говорить без южного акцента будет отточена, они смогут очень быстро переключаться между своим родным акцентом при разговоре с друзьями и семьей и измененным акцентом при разговоре в профессиональной среде.

Кроме того, люди, которые работают или живут в многоязычной среде, могут менять код много раз в течение дня или даже в рамках одного разговора. Рост аутсорсинга и глобализация привели к усилению необходимости смены кода. Работники колл-центра в Индии столкнулись с резкой негативной реакцией со стороны британских и американских клиентов, которые настаивают на том, чтобы «разговаривать с кем-то, кто говорит по-английски». Хотя многие индийцы изучают английский язык в школах в результате британской колонизации, их акцент отталкивает людей, которые хотят поменять пакет кабельного телевидения или забронировать авиабилет. Сейчас некоторые работники колл-центров в Индии проходят интенсивное

UMEK-2022

обучение, чтобы уметь переключаться между кодами и приспосабливаться к стилю речи своих клиентов. То, что называют «англо-американизацией Индии», включает в себя «нейтрализацию акцента», уроки американской культуры. Поскольку наши взаимодействия продолжают происходить в более многонациональных контекстах, ожидания смены кода и приспособления, несомненно, возрастут. Для нас важно рассмотреть пересечение культуры и власти и критически подумать о том, как ожидания смены кода могут быть основаны на культурных предубеждениях.

Культурная предвзятость — это искаженный взгляд на группу или разговор о ней, обычно негативный. Предвзятость имеет свойство проникать в нашу повседневную речь, часто незаметно для нас. Культурно предвзятый язык может сослаться на одну или несколько культурных особенностей, включая расу, пол, возраст, сексуальную ориентацию и способности.

Люди иногда используют эвфемизмы для обозначения расы, которые иллюстрируют предвзятость, потому что термины обычно неявно сравниваются с доминирующей группой [1, стр.76]. Например, обращение к человеку как к «городскому» или к району как к «внутреннему городу» может быть точным описанием, но когда такие слова используются вместо расовой идентичности, они иллюстрируют культурные предубеждения, которые приравнивают определенные расы к городам и бедности. Использование таких прилагательных, как красноречивый или хорошо одетый, в таких утверждениях, как «Мой черный коллега красноречиво говорит», усиливает негативные стереотипы, даже если эти слова обычно рассматриваются как положительные. Такие термины, как «небелый», устанавливают белизну как норму, что подразумевает, что белые люди являются нормой, с которой следует сравнивать все другие расы. Предвзятый язык также снижает разнообразие внутри определенных расовых групп — например, любой, кто выглядит так, будто он азиатского происхождения, называется китайцем, а любой, кто «выглядит» латиноамериканцем, — мексиканцем. Некоторые люди с расовой идентичностью, отличной от белой, в том числе люди, принадлежащие к разным расам, используют ярлык «человек/цветные люди», чтобы указать на солидарность между группами, но вполне вероятно, что они по-прежнему предпочитают более конкретный ярлык, когда речь идет о человеке или о конкретном человеке. расовая группа.

Язык имеет тенденцию преувеличивать предполагаемые и стереотипные различия между мужчинами и женщинами. Использование термина «противоположный пол» предполагает, что мужчины и женщины являются противоположностями, как положительный и отрицательный полюса магнита, что, очевидно, неверно, иначе мужчины и женщины не смогут иметь успешные взаимодействия или отношения. Такой термин, как «другой гендер», не предполагает противоположностей и признает, что мужская и женская идентичность и общение в большей степени зависят от пола, который представляет собой социальные и культурные значения и нормы, связанные с мужчинами и женщинами, чем от пола, который является физиологией и генетической структурой. Общеупотребительные языковые практики также имеют тенденцию инфантилизировать женщин. Поскольку не существует лингвистического эквивалента, указывающего на семейное положение мужчины перед его именем, использование «мисс» вместо «мисс» или «миссис» помогает уменьшить предвзятость.

Язык, включающий возрастную предвзятость, может быть адресован пожилым или молодым людям. Описания молодых людей часто предполагают безрассудство или неопытность, в то время как описания пожилых людей предполагают слабость или отстраненность. Термин «пожилой» обычно относится к людям старше шестидесяти пяти лет,

UMEK-2022

но имеет коннотации слабости, что неверно, потому что есть много людей старше шестидесяти пяти, которые сильнее и спортивнее, чем люди в возрасте от двадцати до тридцати лет. Несмотря на то, что это общее, пожилые люди на самом деле не имеют негативных последствий. Более конкретные слова, описывающие группы пожилых людей, включают бабушек/дедушек (хотя они тоже могут быть довольно молодыми), пенсионеров или людей старше шестидесяти пяти лет [1, стр.102].

Люди с инвалидностью составляют разнообразную группу, которая все чаще рассматривается как культурная/социально самобытная группа. Людей без инвалидности часто называют трудоспособными. Сравнение людей с ограниченными возможностями с «нормальными» людьми подразумевает наличие согласованного определения того, что такое «нормальный», а люди с ограниченными возможностями — «ненормальные». Инвалидность также не предпочтительнее слова. Если человек инвалид, это не значит, что он во всем инвалид. Окружающая среда, а не их инвалидность, часто мешает людям с инвалидностью.

Язык играет центральную роль в социальном взаимодействии в каждом обществе, независимо от его местоположения и периода времени. Язык и социальное взаимодействие имеют взаимные отношения: язык формирует социальные взаимодействия, а социальные взаимодействия формируют язык.

Социолингвистика изучает связь между языком и обществом, а также то, как люди используют язык в различных социальных ситуациях. Он задает вопрос: «Как язык влияет на социальную природу людей и как социальное взаимодействие формирует язык?» Он очень широк и детализирован: от изучения диалектов в данном регионе до анализа того, как мужчины и женщины разговаривают друг с другом в определенных ситуациях.

Люди приспособливают то, как они говорят, к своему социальному положению. Например, человек будет говорить с ребенком не так, как с профессором колледжа. Эту социально-ситуативную изменчивость иногда называют регистровой, и она зависит не только от случая и отношений между участниками, но и от региона, этнической принадлежности, социально-экономического положения, возраста и пола участников.

Один из способов, которым социолингвисты изучают язык, — это датированные письменные записи. Они изучают как рукописные, так и печатные документы, чтобы определить, как язык и общество взаимодействовали в прошлом. Это часто называют исторической социолингвистикой: исследованием взаимосвязи между изменениями в обществе и изменениями в языке с течением времени. Например, исторические социолингвисты изучили использование и частотность местоимения ты в датированных документах и обнаружили, что его замена словом *ты* коррелирует с изменениями в классовой структуре в Англии 16 и 17 веков.

Социолингвисты также обычно изучают диалект, который представляет собой региональную, социальную или этническую вариацию языка. Например, основным языком в Азербайджане является азербайджанский. Однако люди, живущие на Юге, часто различаются по манере речи и используемым словам по сравнению с людьми, живущими на Северо-Западе, хотя это один и тот же язык. Существуют разные диалекты азербайджанского языка, в зависимости от того, в каком регионе страны вы находитесь.

Социальный контекст рассматривает отношения между языком и обществом и рассматривает язык в том виде, в каком его используют люди. Он рассматривает связь между языком человека и его социальной идентичностью.

Социальный контекст требует изучать:

- а) существующие вариации в языке
- б) возникновение вариации в языке.

УМЕК-2022

Социальный контекст интересен, захватывающий и сопряжен с трудностями. Есть очень немного определенных аккуратных ответов на вещи. Что нам нужно сделать, так это попытаться осознать, как язык меняется в зависимости от того, кто люди, что они делают и как они относятся к своему языку.

Социальный контекст изучает разнообразие внутри языка. Каждый, кто говорит на каком-либо языке, обладает очень широким лингвистическим репертуаром, если только он не испытывает очень серьезных трудностей в обучении или не изучает язык как иностранный. Это означает, что они могут использовать язык по-разному, в зависимости от ситуации, в которой они находятся. Тип языка, который они используют, также зависит от их социального происхождения и социальной идентичности.

Социальный контекст рассматривает отношения между обществом, людьми и языком.

Отношения между языком и людьми можно характеризовать в следующем форме:

а) язык влияет на общество и людей
б) люди и общество влияют на язык
в) имеет место взаимодействие, поскольку язык влияет на людей и общество, а люди и общество влияют на язык;

г) нет никакого влияния ни того, ни другого, поэтому язык - это просто инструмент, используемый людьми, и нет никакого социального эффекта.

Это правильный взгляд на отношения. Речь и социальное поведение постоянно взаимодействуют. Все время язык меняется из-за социальных контекстов, а социальные контексты вызывают изменение языка. Однако это не означает, что мы не должны более глубоко исследовать две другие возможности, потому что они могут пролить свет на отношения языка и общества.

Язык влияет на людей: Здесь есть два взгляда — один более экстремальный, чем другой. Первая идея состоит в том, что язык настолько силен, что фактически влияет на то, как вы видите мир; во-вторых, это влияет на то, как мы думаем и ведем себя.

Лингвист по имени Уорф заявил, что язык на самом деле влияет на то, как вы видите мир (потому что язык подобен очкам, через которые мы видим все). Это привело к теории Сепира-Уорфа, также называемой «гипотезой Уорфа». Первоначально он был основан на исследованиях индейцев хопи.

Уорф сказал, что хопи и европейцы по-разному говорили о мире, поэтому это повлияло на их мировосприятие. Язык хопи рассматривает мир как наполненный «недискретными» и «текучими» вещами, тогда как европейские языки рассматривают их как дискретные и исчисляемые. В европейских языках время трактуется как нечто такое, что можно разделить на отдельные секунды, минуты и дни. Деревья и тарелки можно сосчитать, а воду и надежду - нет, и язык здесь делает различие. В языке хопи время считается неделимым, поэтому хопи не будет говорить о минутах и неделях. Деревья и вода просто лингвистически трактуются как недискретные объекты. Результатом этого (заявлял Уорф) стало то, что хопи действительно видят мир иначе, чем европейцы. Их языковая структура заставляет их смотреть на мир по-другому. К сожалению, для этой теории никто не спросил хопи, действительно ли они видят мир по-другому. Казалось бы, они видят это так же, как и мы. В конце концов, что случилось бы с говорящим на двух языках хопи/англоговорящим? Изменится ли их мировоззрение в зависимости от языка, на котором они говорят?

Таким образом, язык не влияет на то, что мы можем видеть в мире, но все же возможно, что язык влияет на людей и общество, потому что, возможно, язык все еще влияет на то, как мы можем думать.

Некоторые люди говорят, что в языках жестов нет абстрактных знаков, потому что все

УМЕК-2022

знаки знаковые, и поэтому глухие люди не могут думать об абстрактных вещах (таких как любовь, храбрость, инфляция, инвестиции в будущее и т. д.). ЕСЛИ бы это было правдой, то мы могли бы сказать, что это пример воздействия языка на людей. Но это не так.

Лингвист по имени Бэзил Бернштейн обнаружил, что дети из среднего класса использовали «сложный» код английского языка в школе. Это означало, что они использовали более абстрактные слова, меньше слов, зависящих от контекста, и более сложные предложения. Дети из рабочего класса, казалось, использовали более «ограниченный» код. Это означало использование более конкретных слов, более контекстно-зависимых и менее сложных предложений. Поэтому некоторые люди (но НЕ Бернштейн) сказали, что это означает, что дети из рабочего класса не могут мыслить абстрактно, потому что их язык не позволяет им этого. Это, конечно, не так. Как и у глухих. Это означает лишь то, что дети по-разному выражали одно и то же.

Акцент очень важен в языке. Рекламодатели на телевидении используют региональный акцент для озвучивания только в том случае, если продукт дешевый или если цель состоит в том, чтобы развлечь. Серьезные вещи или дорогие продукты используют голоса мужчин среднего класса. Во время войны Би-би-си приходилось использовать для чтения новостей динамики «среднего класса», потому что никто не верил людям с региональным акцентом. Теперь это изменилось, что показывает, что социальные факторы в языках действительно меняются со временем. Однако не все региональные акценты имеют одинаковую социальную приемлемость, и «широкие» (то есть сильные) региональные акценты по-прежнему не могут быть слишком сильными для некоторых передач СМИ.

Кажется, у каждого есть представление о том, что такое «хороший» язык или его разновидность, а что — «плохой». Это мнение полностью социально обусловлено. Иногда люди, наделенные властью (например, правительства или школы), решают, что такое хороший или плохой язык. Иногда такие взгляды есть у обычных членов языкового сообщества. Лингвистически они все одинаковы, потому что все могут общаться одинаково, но у них просто разные социальные ценности.

В социальном контексте будут рассмотрены отношения между языком и властью, а также отношение к языку. Язык, который кто-то использует, может влиять на отношение к ним других людей. Люди сражались и умирали за язык. Например, в средние века людей обвиняли в ереси за то, что они говорили, что Библию нужно перевести с латыни на английский. В некоторых странах мира вас могут арестовать за то, что вы говорите на запрещенном языке.

Язык тесно связана с властью. Мы можем вспомнить некоторые случаи жестокого обращения с детьми, уличенными в использовании жестов в школе.

Это то же самое для многих языков по всему миру, например, для языков меньшинств в Индии. Люди могут думать, что их язык плохой, потому что его не преподают в школах и не используют в бизнесе. Люди, говорящие на другом языке, зарабатывают больше денег, и другие люди их уважают, поэтому люди хотят использовать этот язык.

Язык, который мы используем, может каким-то образом влиять на людей и общество. Однако также возможно, что люди влияют на язык и использование языка

Мы можем увидеть это, если посмотрим на то, как люди в разных социальных группах по-разному используют язык. Молодые люди подписывают не так, как пожилые; люди из разных регионов могут использовать разные типы языка.

Сила также в обсуждении влияние людей и общества на язык: если у кого-то есть власть, он/она можете манипулировать языком по своему усмотрению. Например, Де Л'Эпи и его власти над французским языком жестов или люди, которые сделали словарь английского языка. В прошлом в Британии миссионеры имели большое общественное значение, и их

УМЕК-2022

подписание уважалось.

Основная предпосылка социолингвистики состоит в том, что язык изменчив и постоянно меняется. В результате язык не однороден и не постоянен. Скорее, он разнообразен и непоследователен как для отдельного пользователя, так и внутри и среди групп носителей, использующих один и тот же язык.

Литература:

1. American Psychological Association, "Supplemental Material: Writing Clearly and Concisely," accessed June 7, 2012,
2. Crystal, D. How Language Works: How Babies Babble, Words Change Meaning, and Languages Live or Die (Woodstock, NY: Overlook Press, 2005), 155.
3. Giles, H., Donald M. Taylor, and Richard Bourhis, "Toward a Theory of Interpersonal Accommodation through Language: Some Canadian Data," *Language and Society* 2, no. 2 (1973): 177.
4. Kwintessential Limited, "Results of Poor Cross Cultural Awareness," accessed June 7, 2012
5. McCornack, S., *Reflect and Relate: An Introduction to Interpersonal Communication* (Boston, MA: Bedford/St Martin's, 2007), 224.
6. Martin, J. N. and Thomas K. Nakayama, *Intercultural Communication in Contexts*, 5th ed. (Boston, MA: McGraw-Hill, 2010), 222.
7. Трудгилл, Питер. 1995. Социолингвистика: введение в язык и общество. Лондон: Книги пингвинов.
8. Уордхо, Рональд. 1992. Введение в социолингвистику. Кембридж, Массачусетс: Блэквелл.
9. Varma, S., "Arbitrary? 92% of All Injuries Termed Minor," *The Times of India*, June 20, 2010, accessed June 7, 2012
10. Wetzal, P. J., "Are 'Powerless' Communication Strategies the Japanese Norm?" *Language in Society* 17, no. 4 (1988): 555.

УДК: 81 (811.512.154)

*Асирдинова Т. Ж., филол. илимд. канд., доцент,
asirdinovat@iksu.kg*

Данилова А., магистрант

К. Тыныстанов ат. БИМУ, Кыргызстан

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРИНДЕГИ ГЕНДЕРЛИК СТЕРЕОТИПТЕР

Тилдеги калыптанган конструкцияларды, туруктуу сөз айкаштарын, макал-лакаптарды изилдей келсек, тилдик системада улуттун маданиятын, дүйнө таанымдарын чагылдыруучу, этностун турмуш-тиричилигин, адеп-ахлагын, менталитетин, этномаданий нормаларын чагылдыруучу бирдиктерден болуп эсептелет. Ушул жаатта фразеологизмдер маалымат туюнтуудагы эң бир уникалдуу тилдик түзүлүшү деп айтууга болот. Фразеологизмдер тилдик аспектиде бир нече илимий изилдөөлөрдүн объектиси болуп, кыргыз тил илиминде бул багытта бир нече илимий эмгектер жарык көргөн менен гендерлик аспектиде каралган эмес. Фразеологиялык бирдиктердеги гендерлик айырмачылыктар башка тилдер сыяктуу эле кыргыз тилинде да байкалат. Башкача айтканда, аялдарга тиешелүү фразеологизм сөздөр жана эркектерге тиешелүү фразеологизмдерди кездештиребиз. "Аялга" жана "эркекке" деген гендерлик маанини камтыган фразеологиялык бирдиктер тилдеги гендерлик проблемаларды изилдөөдөгү маанилүү аспектилерден

УМЕК-2022

болуп саналат. Демек, адамдардын жашоо-турмушу, ошондой эле аялдарга жана эркектерге болгон мамилени да бул конструкциялардан түшүнүүгө болот. Кыргыз тил илиминде гендерлик фразеологизм деген түшүнүк же өзүнчө бөлүм жок, бирок чет элдик лингвисттердин гендерлик аспектиде фразеологиялык бирдиктерди аныктоого байланыштуу окумуштуулардын көз караштарын белгилөөгө болот. Ушул негизде фразеологиялык бирдиктерди гендерлик аспектиде кароону бул макалабызда максат кылып алдык.

Өзөктүү сөздөр: гендер, тилдик өзгөчөлүк, фразеологизм, аялдардын тили, эркектердин тили, коммуникация.

Асирдинова Т.Ж., канд. филол. наук, доцент,
asirdinovat@iksu.kg

Данилова А., магистрант
ИГУ им К. Тыныстанова, Кыргызстан

ГЕНДЕРНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ ВО ФРАЗЕОЛОГИИ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА

Исследования устойчивых словосочетаний, пословиц и поговорок показывает, что сформированные речевые конструкции в языковой системе являются единицами отражения культуры и мировоззрения нации, этнического быта, нравственности, менталитета, норм этнокультуры. Фразеологизмы являются уникальными языковыми структурами, в которых закодирована информация. Фразеологизмы становились объектом исследования в языковом аспекте множество раз, и в кыргызском языкознании имеются опубликованные труды в данном направлении, но фразеологизмы не исследовались в гендерном аспекте. Гендерные отличия во фразеологических единицах наблюдаются и в кыргызском языке, как и во многих других языках. Иными словами, выделяются фразеологизмы, относящиеся к женщинам, а также к мужчинам. Фразеологические единицы, содержащие гендерные понятия "женское" и "мужское", являются значимыми аспектами в исследованиях по гендерным проблемам. Таким образом, можно сделать вывод о том, что по данным конструкциям можно определить человеческий быт, отношения к женщинам и мужчинам. В кыргызском языкознании отдельного раздела по гендерному фразеологизму нет, но в зарубежной лингвистике имеются исследования ученых по фразеологизмам в гендерном аспекте. Целью данной статьи является исследование фразеологических единиц в гендерном аспекте.

Ключевые слова: гендер, особенности языка, фразеология, женский язык, мужской язык, коммуникация.

Asirdinova T. J., Candidate of Philological
sciences, Associate Professor, asirdinovat@iksu.kg
Danilova A., master's student, Kyrgyzstan

GENDER STEREOTYPES IN THE PHRASEOLOGY OF THE KYRGYZ LANGUAGE

The study of set phrases, proverbs and sayings shows that the formed speech constructions in the language system are units of reflection of the culture and worldview of the nation, ethnic life, morality, mentality, norms of ethnic culture. Phraseologisms are unique language structures in which information is encoded. Phraseologisms have become the object of research in the linguistic aspect many times, and in Kyrgyz linguistics there are published works in this direction, but phraseological units have not been studied in the gender aspect. Gender differences in phraseological units are also observed in the Kyrgyz language, as in many other languages. In other words, phraseological units relating to women, as well as to men, are distinguished. Phraseological units containing the gender concepts "female" and "male" are significant aspects in research on gender issues. Thus, we can conclude that these constructions can be used to determine human life, attitudes towards women and men. In Kyrgyz linguistics, there is no separate section on gender phraseological units, but in foreign linguistics there are studies by scientists on phraseological units in the

УМЕК-2022

gender aspect. The purpose of this article is to study phraseological units in the gender aspect.

Key words: *gender, language features, phraseology, female language, male language, communication.*

XX кылымдын башында тилдин гендерлик аспектиси менен коммуникацияга кызыгуу лингвистикада тил менен жыныс темасынын байланышы алдыңкы планга жылуусуна түрткү берген. Буга бир катар себептер түрткү болгон. Биринчиден, бул проблемага XX кылымдагы тил илиминдеги бир нече багыттарды негиздеген дүйнөгө белгилүү Э. Сепир, О. Есперсен, Ф. Маутнер сыяктуу лингвисттердин кызыгуусу болсо, экинчиден, биринчи орунга лингвистиканын социалдык планда каралышы, башкача айтканда, тилди коом менен тыгыз байланышта караган тил илиминдеги жаңы багыттардын: социоллингвистика, прагматика, психоллингвистика, дискурс теориясы жана коммуникация ж.б. пайда болушу болгон. Ф. Маутнердин 1921-жылы чыккан эмгегинде немис тилиндеги гендерлик айырмачылык адамдардын социалдык абалына жана тарыхый себептерге байланыштуу болгондугу айтылган. Ар кандай социалдык катмардагы тилдин ишке ашуусун изилдөөдө байкалгандай, фабрикадагы жумушчу эркектер нормативдүү эмес лексиканы колдонгондугу, ал эми коомдун аристократ катмары вульгардык жана инвектив сөздөрдү эмес, аялдар да колдонууга уруксат берилген эвфемизм сөздөрдү колдонушу байкалган. Анын байкоосу боюнча, эркектер гана тилди “чыгармачылык” пайдаланууга жөндөмдүү болуп, ал эми аялдар эркектер “түзгөн” тилди гана пайдалана алышат. “Аялдардын тилинин” келип чыгышын антика театрынын салт-санаасы, б. а., алгач аялдардын ролун эркектер аткаргандыгы менен байланыштырат. Аялдардын сценада чыгышы менен гана драматургияда өзгөрүүлөр болуп, “аялдардын тилинин” угулушуна мүмкүнчүлүк түзүлгөн. Автор “демек, аялдардын эл алдына чыгып сүйлөөсүнө мүмкүндүк берилгенде гана коомчулук “аялдардын тилин” тааныгандыгы, аялдардын жана эркектердин коомдогу теңсиздигинин алардын тилине да таасири тийгендигинен” деген жыйынтыкка келген. Ал эми ага чейин гендерлик вариативдүүлүктүн социалдык аспектилери эске алынган эмес.

Гендерлик изилдөөлөрдүн лингвистикадагы алгачкы тарыхы табигый жыныс жана грамматикалык түр категорияларын андап-түшүнө баштаган антика дооруна барып такаларын байкоого болот (Шахмайкин, Ласкова). Узак убакытка чейин табигый жыныс жана грамматикалык түрдүн тыгыз карым-катышы жөнүндөгү ойлор үстөмдүк кылып, б. а., бул семантика-символикалык гипотезалардын лингвистикага зор таасири бар экендигин окумуштуулар белгилешкен (В. Гримм, Гумбольдт и др.). Бул теория түр категориясынын интерпретацияланышы катары каралышына алып келген [5]. Орус тилиндеги мужской родго күчтүүлүк, активдүүлүк, энергия, баш ийдирүүчүлүк тиешелүү болсо, женский родго тескерисинче пассивдүүлүк, назиктик, алсыздык, баш ийүүчүлүк сыяктуу сапаттар тиешелүү деп мүнөздөлгөн. Буга байланыштуу, кызматына, социалдык ордуна, психологиялык абалына карай ар башка жыныстагы адамдардын кептешүүсүндө өзгөчөлүктөрдүн болгондугу байкалган.

XVII кылымда окумуштуулар арасында ар башка жыныстагы адамдардын кептик айырмачылыктарын, өзгөчө, аялдардын кеби белгилүү бир тартипке багынгандыгын байкашып, илимий изилдөөлөрдө, алды менен, аялдар тили жөнүндө сөз болгон. Ошентип, XVII кылымдын аягына чейин лингвистикада род (түр) категориялары окумуштуулардын изилдөө объектисине айланган. Адамдардагы айырмачылык алардын биологиялык гана айырмасы эмес, алардын тилинде, кебинде экендигин лингвисттер өз изилдөөлөрү менен далилдеп келе жатышат. Тилдеги калыптанган конструкцияларды, туруктуу сөз айкаштарын, макал-лакаптарын изилдей келсек, тилдик системада улуттун маданиятын, дүйнө таанымдарын чагылдыруучу, этностун турмуш-тиричилигин, адеп-ахлагын, менталитетин, этномаданий нормаларын чагылдыруучу бирдиктерден болуп эсептелет. Ушул жаатта

УМЕК-2022

фразеологизмдер маалымат туюнтуудагы эң бир уникалдуу тилдик түзүлүш деп айтууга болот.

Фразеологизмдер тилдик аспектиде бир нече илимий изилдөөлөрдүн объектиси болуп, кыргыз тил илиминде бул багытта бир нече илимий эмгектер жарык көргөнү менен, гендерлик аспектиде каралган эмес. Деги эле фразеология илими ар түрдүү багытта изилдениши – турмуштук зарылчылык. Демек, адамдардын жашоо-турмушун, ошондой эле аялдарга жана эркектерге болгон мамилени да бул конструкциялардан түшүнүүгө болот.

Кепте фразеологизмдер даяр, бир бүтүн бирдик катары колдонулат. Андыктан айрым фразеологизмдердин курамындагы сөздөр жана алардын орду да өзгөртүлбөстөн колдонулат. Ошондуктан кыргыз тил илиминде булар туруктуу сөз айкаштары деген аталышка да ээ. “...пикир алышууда даяр материал катары пайдаланылып, мааниси тутумундагы жеке сөздөрдүн семантикасынан алыстап ширелишкен бир бүтүндүктү түзгөн, экспрессивдүү-эмоциялуу касиетке ээ болгон туруктуу сөз айкаштарын фразеологизм деп эсептөөгө болот” [7]

Ж. Осмонова фразеологизмдерди семантикалык негизги топторго бөлүштүрүп, адамдардын сапаттарын, мүнөзүн билгизүүчү фразеологизмдер, адамдардын өз ара мамилесин билгизүүчү фразеологизмдер, адамдардын ички сезимин, көңүл күүсүн билгизген фразеологизмдер деп бөлүштүрөт да, “Адамдын оң сапатын билгизүүчү фразеологизмдердин көпчүлүгү эркектерге жана аялдарга карата колдонула берсе, айрымдары жалаң гана аялдарга карата колдонулат”, - деп фразеологизмдердеги гендерлик айырмачылыктар жөнүндө учкай кеп кылып өткөн [7].

Кыргыз тил илиминде гендерлик фразеологизм деген түшүнүк же өзүнчө бөлүм жок, бирок жалпы лингвистикада гендерлик аспектиде фразеологиялык бирдиктерди аныктоодо окумуштуулардын көз караштарын белгилөөгө болот. Ушул негизде фразеологиялык бирдиктерди гендерлик аспектиде кароону бул макалабызда максат кылып алдык. Фразеологиялык бирдиктердеги гендерлик айырмачылыктар башка тилдер сыяктуу эле кыргыз тилинде да байкалат. Башкача айтканда, аялдарга карата айтылган фразеологизм сөздөр жана эркектерге карата айтылган фразеологизмдерди кездештиребиз. “Аялга” жана “эркекке” деген гендерлик маанини камтыган фразеологиялык бирдиктер тилдеги гендерлик проблематикаларды изилдөөдөгү маанилүү аспектилерден болуп саналат. С. Ц-Д. Дашиева белгилегендей бурят, кытай, орус тилдериндеги фразеологиялык бирдиктерди анализдеп, аларды ар кайсы маданиятта аялдар жана эркектердеги кептик айырмачылыктарды өз ара салыштыруу аркылуу анализ жасаган. Ал бул тилдердеги эркектерге карата колдонулган фразеологизмдер алардын акылдуулугун, баатырлыгын, эр жүрөктүүлүгүн, ал эми аялдардын образын берген фразеологиялык бирдиктер аялдардагы терс сапаттарды: калпычылык, көп сүйлөө, көк беттик, жеңил ойлуулук ж.б. сыяктуу сапаттарды билдиргенин белгилейт [3].

К. Г. Исмагулова адам-тил-маданият “үч бирдик” көз карашында орус, казак, немис тилдеринин материалдарын лингвомаданий аспектиде гендерлик мамилелерди салыштырып иликтеген. Ал адамдардагы тилдик кубулушту адамдын өзү, маданияты, ой жүгүртүүсү жана когнитивдик иш-аракети менен тыгыз байланышта караган. 2005-жылы ал биринчи жолу казак тилинин бир катар феномендерин гендерлик көз карашта иликтеген [4].

К. С. Волшина орус, англис тилдеринин фразеологиялык фондун иликтеп, фразеологиялык бирдиктерден элдин маданий-этностук өзгөчөлүктөрүн көрүүгө болорун, бардык маданияттын өзүнүн маданий-улуттук өзгөчөлүктөрүнүн алкагында эркектерди жана аялдарды мүнөздөөчү вербалдык жана вербалдык эмес каражаттарынын бар экендигин аныктаган [1].

А. Л. Кормильцев “Гендер во фразеологии” аттуу эмгегинде англис жана орус тилдериндеги

УМЕК-2022

фразеологизмдерди гендерлик карым-катышта төмөнкүдөй бөлүштүргөн: ачык гендерлик маанини туюнткан фразеологизмдер (бир референт - аял); аялдарга гана тиешелүү мааниде айтылган фразеологизм феминдик лексикада гана колдонулган [6].

Ар бир элдин маданияты, байыртадан келе жаткан материалдык жана руханий маданиятынын мыйзамдуу уландысы болуп өнүгүүнүн азыркы формасы саналат. Кыргыз элинин да байыртадан калыптанган маданияты, каада-салты менен кошо келе жаткан, улут болуп калыптанышындагы эң негизги көрсөткүчү болгон тили жана аны изилдөө да өнүгүп өсүүдө. Андыктан тил аркылуу туюнтулган элдин бардык жашоо образы, кубулуштары, өзгөчөлүгү фразеологизмдерде да өзгөчө байкалат. Дүйнөнүн ар кайсы тилдеринде адамды сүрөттөгөн фразеологиялык бирдиктер абдан көп. Бул фразеологизмдерди грамматикалык, лексика-семантикалык, этнолингвистикалык, лингвомаданий ж.б. белгилери боюнча классификациялоого болот. Фразеологизм сөздөрдүн кайсы бир деңгээлде улуттук-маданий спецификалык өзгөчөлүктөрү болот. Кыргыз тилинде да башка тилдердей эле гендерлик боёктуу маани ачык билинбеген эки жыныска тең тиешелүү фразеологизмдер да бар экенин көрүүгө болот. Кыргыз тилинде аялдарга карата айтылган “ак жоолук”, “ак элечек”, “беш көкүл”, “жез оймук” сыяктуу фразеологизмдер аялдардын оң сапаттарын, ал эми “жез тумшук”, “жез кемпир”, “тили узун”, “аягы суюк”, “чалма этек”, “эндей этек” сыяктуу фразеологизмдер аялдардагы терс сапаттарды билдирип турган. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүн жана факт- материалдардан алган фразеологиялык бирдиктерди төмөндөгүдөй бөлүштүрдүк:

- кыргыз тилинде аялдарга карата колдонулган фразеологизмдер
- эркектерге карата колдонулган фразеологизмдер

Ал эми калган фразеологизмдерде дээрлик гендерлик айырмачылыктар байкалбайт.

Аялдарга карата колдонулган гендердик фразеологизмдердин негизги бөлүгү энелик жана төрөттөгү аялдын ролу менен байланышкан. Табияттан берилген аялдын негизги “кызматы” төрөткө байланышкан, мындай бир нече фразеологизмдердин бар экенин байкоого болот.

Аялдардын төрөтүнө байланышкан фразеологизмдер

Ай-күнүнө жетүү – төрөй турган мезгили келүү, төрөрүнө жакын калуу.

Көз жаруу – аялдардын төрөшү. *Эки күндүн аркы берисинде толгоосу кармап, көз жарып калышы да ажеп эмес. Катка күйөөсү кайненесинин оозунан чыккан сөздүн бирин калтырбай жазыптыр: Айланайын келиним, аман-эсен көз жарып алдыңбы. Кыйналган жоксуңбу, Уулуңду өөп кой...*

Аны элдин баары эле көз жарып атпайбы, ошондон бир балээ болушса болмок эле деген сөзгө көңүл жубатып, жаман ойдон алагды кылат. (С. Раев)

Боюнан түшүү – бала төрөлөр убактысына, айына жетпей төрөлүү, ичтен өлүү түшүү. *Камканын боюнан түшүп калышы туугандарын өкүттө калтырды (Т. Сыдыкбеков).*

Кош бойлуу – боюнда бар. *Бирок кудай жалган, аялым бат эле кош бойлуу болду (К. Эшмамбетов).*

Кош кабат, кош кат – боюнда бар маанисинде. *Айы жетип, капыс толгоосу кармап калса болду да. Шуга дейре аракеттенип чуркап жүрүп, кош кат болсо да, анысына карабай, эл катары тарткан убарасы бөөдө акталбай, бүт баары кумга түкүргөндөй эле болбойбу. (С. Раев)*

Согончогу канабоо - такыр төрөбөө, бала көрбөө. Согончогуна кан акпаган бир ургаачыга кармата салып, каалаган жагына ой келди басып кетмек. (“Күн кармаган бала” С. Раев)

УМЕК-2022

Боюнан козголуу – убактысына жетпей төрөп салуу коркунучу болуу.

Боюнан бошонуу - төрөө, төрөп алуу, көз жаруу.

Эки колун бооруна алуу – боюнан бошонуу фразеологизмине синоним брлуп эсептелет.

Аялдардын өңү-түсүн, жакшы-жаман сапаттарын, мүнөзүн билдирген фразеологизмдер

Ай жамалдуу – сулуу, абдан сулуу, сулуулугу суктандырган, ажарлуу, келишимдүү.

Ак көрпө жайыл – кең пейил, берешен, март

Бураң бел – ичке бел, кыпча бел (көбүнчө бойго жеткен кыздарга, жаш келиндерге карата колдонулат). *Жаркырап күлүп, ойноп чыга келер, Ийилип тал чыбыктай бураң бели (К. Баялинов).*

Жүкчүл кара инген, жабылуу кара инген – эч талбаган, түйшүктүн баарын көтөргөн. *Ал өзү жабылуу кара инген эмеспи (оозеки кептен).*

Жез кемпир, жез тумшук – жомоктордо айтылуучу тырмактарынын, тумшугунун учу жез, сыйкырдуу, мыкаачы кемпир деген мааниде. *“Кысталак, ушул жезкемпирдин колуна чолпондой болгон баламды калтырганча, өз колум менен мууздап кетермин”, - деп ойлodu ичинен (З. Сооронбаева).*

Жез оймок – кийим тигүү, сайма саюу ж.б. иштерди аткарууну мыкты билген уз, абдан устат, иштүү.

Жел таман – бир жерге жай алып тура албаган, аягы сай таппаган, басанаак. *Арбак урган жел таман балдарды ээрчитип кайда кетип калды (оозеки кептен).*

Этеги ачык – жүрүм-туруму начар аял. *Этеги ачык, ак көрпө жайыл аялга эркек аттуулар сөз катпай жаа бою качышты. (С. Раев “Күн кармаган бала”)* Бул сүйлөмдөгү **ак көрпө жайыл** фразеологизминин мааниси негедир терс сапатты туюндургандай болуп турат. Фразеологиялык сөздүктө: кең пейил, берешен, март деп чечмеленет. *Демейде коңшуга чык татырбас Букендин мынчалык ак көрпө жайыл болушун Зууракан: «Ак байбиче дагы түш көргөн го, кудай?» - деп, алдыртан таңданып койду (Т. Сыдыкбеков). Ыйса ак көрпө жайыл боло аттан түштү (К. Осмоналиев). Эгер тагдыр ушундай жылдызы жарык, ак көрпө жайыл келинден бактысын аяса... (Ч. Айтматов) [8].*

Ийиктей имерилүү – абдан элпек кыймыл-аракетте болуу, эпилдеп кичи пейил мамиле кылуу. *Келиндер ийиктей имерилип кызмат кылышты (оозеки кептен).*

Оймок ооз – оозу кичинекей, бойтойгон (көбүнчө кыздарга, алардын сулуулук сапатына карата айтылат).

Тик көз – тикирейип эч кимден тартынбаган, уялбаган, тайманбаган, кашка.

Тили узун – уккан-көргөнүн айта берген, өтө сүйлөөк, ушакчы.

Кыздардын жаш өзгөчөлүгүнө байланышкан фразеологизмдер

Энеси өбө элек – жаш кыз, балакатка толо элек.

Беш көкүл – эс тартып, бойго жетип калган, турмушка чыга элек кыз.

Бой жетүү – чоңоюп калган кыз балага карата айтылат.

Кара далы – турмушка чыгар маалынан өтүп калган, жашы өтүп кеткен кыз.

Ак жоолук – колукту, аял, зайып деген мааниде.

Турмушка чыккан кыздарга карата айтылуучу фразеологизмдер

Таш түшкөн жеринде оор – көбүнчө күйөөгө чыккан кызга карата ошол жерден жай тап, экинчи ордун козголбосун деген мааниде колдонулат.

Бели сынуу – бул фразеологиялык бирдик омоним фразеологизм катары эркектерге да,

УМЕК-2022

аялдарга карата да айтылат. Фразеологиялык сөздүктө **бели сынуу** – оор кырсыкка учуроо, башына күн түшүү, бедели түшүү деп чечмеленип жүрөт. *Бул жердеги бай-манаптын бели Бийаалы менен Түркмөн камалганда бир сынса, Абыкка келин алып бергенде экинчи сынды* (К. Жантөшев) [8]. Кыргыздарда келин кайын журтуна учурашууну билдирүү үчүн жүгүнүп, көрүшкөн. Ал эми күйөсү өлгөндөн кийин “бели сынган” делинип, жүгүнбөй калган салт сакталып калган.

Жоолугу ылдый түшүү – күйөөсү каза таап, аза күтүү абалында болуу, аза күтүп калуу.

Бир базардан өткөн – турмушка түшүнүп калган, өмүрдөгү бир мерчемдүү куракты башынан өткөргөн аялга карата колдонулат.

Босого аттоо – башка үйгө келип жашап, туруп калуу, туруктуу бүлө болуп калуу.

Фразеологиялык сөздүк боюнча аялдарга карата айтылган фразеологизмдер 31 болсо, эркектерге карата айтылган фразеологизмдер 25 болду.

Эркектерге карата айтылуучу фразеологизмдер **Эркектердин жакшы-жаман сапаты, кылык-жоругуна карата айтылуучу фразеологизмдер.**

Азуусу кандуу – адамга жакшылык кылбаган, зулум, мыкаачы.

Азуусун айга жаныган – каарын төккөн, жаалданган, заарын чачкан.

Азуусун чагуу - көргүлүктү көрсөтүү, акесин таанытуу, адебин колуна берүү.

Бек уулуна тең - мыкты, курч, тайманбас.

Жигиттин гүлү – жигиттин мыктысы, өтө чыгааны.

Жолборс жүрөк – эч нерседен коркпогон, тайманбас.

Журт атасы – эл бийлеген аксакал, билерман адам.

Камчыга сап – колунан бир нерсе келген, жүктөгөн милдетти аткара алган, бир нерсеге түшүнгөн, тыңыраак.

Камчысы кандуу – колу кандуу.

Камчысы жакшы – жолдуу, дайыма жакшы адамга туш болот деген мааниде (көбүнчө алган аялына карата) колдонулат.

Камчысын чабуу – бирөөгө кошомат кылып, сөзүн сүйлөө, ураанын талашуу, талапташ болуу.

Кан ичер – киши өлтүргүч, канкор, ырайымсыз, мыкаачы, зулум.

Онко тургузган мерген - миңден ашык кийик аткан, өтө эле көп аткан мыкты, көзгө атар мерген (элдик түшүнүктө миңинчи атылган кийик ок тийгенде төрт аягы асманга карап өлөт, эл арасында башкача айтылган түрлөрү да бар).

Отко сийген тентек – өтө ашынган, баш бербеген тентек (балага карата).

Сакалың өрттөнгүр – жашы улгайып калган кишилердин ылайыксыз, олдоксон, жаман жүрүш-турушуна, тескери жоруктарына карата жек көрүү, наалат айтуу маанисинде колдонулат.

Эриш бузуу – өтө оор кылмыш кылуу, тартипти, салтты бузуу, ынтымакты, ыркты кетирүү.

Шейшебин жаңыртуу – экинчи жолу аял алуу, экинчи жолу үйлөнүү.

Эркектердин жаш өзгөчөлүгүнө, үй-бүлөлүк абалына байланышкан фразеологизмдер

Ата сакалы ээгине бүтүү – жаштык курактан өтүп, токтолгон куракка жетүү.

УМЕК-2022

Ат жалын тартуу – чоңоюп, эр жетүү, бойго жетүү.

Балта чабар – шилтеген жакка бара берген, колунан бир нерсе келип, ишке жарай турган.

Боз бала – ар нерсенин жөн-жайын анча түшүнө элек, чоңоюп, бой тартып келаткан, жигиттик куракка анча жете элек жаш бала.

Боз улан – аял ала элек жаш жигит.

Жаш аялмет – бала-чакалуу, жаш балдары көп.

Эр бүлө – эркектер, эркек аттуунун баары.

Дүйнөдөгү ар кыл кубулуш жана нерселер жөнүндө жалпы маалыматтарды чагылдырган түшүнүктөрдүн пайда болушу жүздөгөн жылдардан бери уланып келе жатат деп айтууга болот. Доор алмашкан сайын ар бир муун концептуалдык системанын калыптанышына өз салымын кошуп, аны текшерип, оңдоп, жалпылап, кээде анын мазмунун түп-тамырынан бери өзгөртүп турат. Тил жандуу кубулуш катары тынымсыз өзгөрүп турат. “Эркек” жана “аял” түшүнүктөрү жалпы адамзатка мүнөздүү универсалдуу көрүнүш болгону менен, ар бир улуттун «эркектик» менен «аялдык сапатты» аныктоонун өз критерийлери, аларга жүктөлгөн милдеттери, үлгүлөрү бар экендиги талашсыз. Фразеологизмдерди тилде гендердик аспектилер менен салыштырып изилдөө биологиялык, психологиялык жактан бири-биринен айырмаланган адамдардын өзгөчөлүгүн, алардын дүйнө таанымдарын, көз караштарын, алардын коомдогу орду, кызматын, социалдык абалын, ачып берүүгө мүмкүндүк берет. Адамдардын коомдогу жүрүш-турушу, жашоо образы барган сайын өзгөрүүлөргө, өнүгүүлөргө дуушар болуп жаткандыктан, тилдик каражаттардын колдонулуусу, аялдарга жана эркектерге тишелүү “тилди” изилдөөдө жана бул багыттагы изилдөөлөр али алдыда.

Адабияттар:

1. Волошина К. С. Фразеологизм как средство концептуализации понятия гендер (на материале английского и русского языков: автореф. дисс. ...канд. филол. наук: 10.02.19. - Нальчик, 2010. - 25 с
2. Горошко Е. И. Пол, гендер, язык. Женщина, гендер, культура. - Москва: МЦГИ, 1999. - 368 с.
3. Дашиева С. Ц-Д. Гендерная специфика во фразеологии //Вестник БГУ. -2011. - с. 67-70
4. Исмагулова Г. К. Лингвокультурологический аспект гендерных отношений: сопоставительный аспект: на материале русского, немецкого и казахского языков”: автореф. дисс. ...канд. филол. наук: 10.02.20. - Челябинск, 2005. -23 с
5. Кирилина А. В. Гендерные стереотипы по данным языка // Гендер: лингвистические аспекты. – Москва: Институт социологии РАН, 1999. - 180 с. - сс. 105-162.
6. Кормильцева А. Л. Гендер во фразеологии: учебное пособие. -Елабуга, 2020. -63 с.
7. Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы: -Каракол, 2007. -159 б.
8. Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү / Конкобаев К., Жапаров Ш. -Бишкек, 2015. -798 б.

УМЕК-2022

УДК: 82.0

Абдыракматова Н. К., филол. илимд. канд.,
nabdyrakmatova@gmail.com

Асанбаева Н.Т., ага окутуучу, nurilya.asanbaeva@mail.ru
К. Тыныстанов ат. БМУ, Кыргызстан

ПОЭЗИЯНЫН АЙРЫМ КАСИЕТТЕРИ ЖАНА КӨРКӨМ КАРАЖАТТАРЫ

Тилди фольклордон үйрөнүү жөнөкөй, ачык жазууга үйрөтөт. А. Осмонов, Б. Сарногоев өзүлөрүнүн чыгармачылыгында элдик тилди кеңири пайдалануу менен, элдик мотивде жазышкандыгы байкалат, мунун натыйжасы алардын поэзиясын сүйүп окууга алып келди. Фольклорду пайдалануу жеке эле тилди үйрөтүү менен чектелбейт, ал чыгарманын жөнөкөйлүгүн, элдин мүдөөсүнө жакындыгын камсыздайт. Фольклор акынды элге, элди акындын чыгармасына жакындатат. Алыкулдун ырларын окуганда өзүң күндөлүк турмуштан көрүп, угуп жүргөн эпизоддор сыяктанат, үй-бүлөдө сүйлөшкөн сөздөр сыяктуу көрүнөт, ал сөздөрдү сен эчак эле билип, ал тургай, аны атап жүргөндөй сезилет, бирок алар – поэтикалуу, көрктүү кооз сөздөр, сөз мончоктору. Фольклордон пайдалануу чыгармачылык эмгекти, чеберчилик менен иштөөнү сүйөт. «Жөнөкөйлүк деген эмне?», «Кантип жөнөкөй жазууга болот?», «Анын кандай мааниси бар?» деген суроолорду туура түшүнүп, ага туура жооп таба алган гана автор – жөнөкөй, кыска поэзиянын автору. Поэзияда кыскалыктын, жөнөкөйлүктүн кандай мааниси бар? Кантип кыска жана жөнөкөй жазууга болот? «Мы словами мешаем понимать просто, ясно свою же мысль», - деп А. Герцен туура байкаган. Чындыгында эле, биз кээде туура ойлойбуз, сүйлөөгө келгенде эле ал ойдун маанисин бере албаган туура эмес сөздөрдү колдонобуз, биз кээде жөнөкөй ойлойбуз, бирок ал ойду татаал түрдө, терминдер менен түшүндүрөбүз, биз кээде кыска, так, ойлойбуз, бирок ал ойду бир топ сөз менен беребиз.

Өзөктүү сөздөр: поэзия, ачыктык, кыскалык, таамайлык, жөнөкөйлүк

Абдыракматова Н. К., канд. филол. наук,
nabdyrakmatova@gmail.com

Асанбаева Н. Т., ст. преподаватель,
nurilya.asanbaeva@mail.ru

ИГУ им. К. Тыныстанов, Кыргызстан

НЕКОТОРЫЕ СВОЙСТВА И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ СРЕДСТВА ПОЭЗИИ

Изучение языка по фольклору - учит простому, понятному письму. А. Осмонов и Б. Сарногоев писали свои стихи с использованием просторечия, с использованием народных мотивов, что обусловило любовь к чтению их стихов. Использование фольклора не ограничивается индивидуальным обучением языку, оно сохраняет простоту произведения и его близость к интересам народа. Фольклор сближает поэта с народом, народ с творчеством поэта. Когда читаешь стихи Алыкула, они кажутся эпизодами, которые видишь и слышишь в своей повседневной жизни, как слова, сказанные в семье, слова, которые ты знаешь и используешь в речи. Что такое простота? Как писать просто? Что это означает? Автор, который сможет правильно понять вопрос и найти на него правильный ответ, может стать автором простого короткого произведения, т. е. стихотворения. Что означает краткость и простота в поэзии? Как писать кратко и просто? «Мы словами мешаем понимать просто, ясно свою же мысль», — отмечал А. Герцен. На самом деле, иногда мы думаем правильно, но используем неправильные слова, когда дело доходит до речи, иногда думаем просто, но объясняем мысль сложными терминами, иногда мыслим кратко, ясно, но передаем эту мысль большим количеством слов.

Ключевые слова: поэзия, открытость, краткость, ясность, простота.

Abdyrakhmatova N.K., nabdyrakmatova@gmail.com

Asanbaeva N.T., nurilya.asanbaeva@mail.ru

УМЕК-2022

K. Tynystanov Issyk-Kul State University, Kyrgyzstan

SOME PROPERTIES AND ARTISTIC MEANS OF POETRY

The study of language on the basis of folklore - teaches to simple and clear writing. A. Osmonov and B. Sarnogoev wrote his poems with the use of simple words, with the use of folk motives that made their poems to be read with great love and interest. The use of folklore is not limited to individual language learning, it preserves the simplicity of the work and its closeness to the interests of the people. Folklore draws the poet together with the people, the people with the creativity of the poet. When you read the poems of Alykul, they appear in the episodes that you see and hear in your everyday life, as words, said in the family, the words that you know and use in daily speech. What is simplicity? How to write simply? What does this mean? The author, who will be able to correctly understand the question and find the correct answer, can become the author of a simple short work, as poems. What does shortness and simplicity mean in poetry? How to write short and in simple way? "With words we prevent ourselves to understand simply and clearly my thoughts," - noted A. Herzen. In fact, sometimes we think correctly, but use incorrect words, when the case concerns the speech, sometimes we think simply, but explain the thought in complex terms, sometimes we think briefly, clearly, but we convey this thought in a big way.

Key words: poetry, openness, brevity, clarity, simplicity.

Поэзия адамзатын курчап турган кооздукту, сулуулукту ачып көрсөтөт, адам турмушун дагы жакшы, дагы кооз, дагы сүйүнүчтүү кылып сүрөттөйт, жүрөктүн терең жериндеги билинбеген өтө назик драманы тышка чыгарат, мына анын жөнөкөйлүгү, мына аны кыскалыгынын мааниси. Поэтикалык чыныгы тил кыска, таамай жана музыкалуу болот, аны окуган адам бир мезгилде музыканы угат, картинаны көрөт, жандуу кишилер менен сүйлөшөт. Чыныгы поэзия нерсени атабайт, аны сүрөттөйт:

Ак буурадай чуудаларын булгалап,
Атырылып бетти чапчып бурганак.
Үлпөк карын чапанына чаптаса,
Пахта өңдөнөт жөн жабышып турган ак.
Ал аңгыча бороон жондон ышкырат,
Аткып- жулкуп үй капшытын тырмалап,
Тоңгок үйлөп ызгаарына дем берип,
Жүзүн үйүрүп, аяз андан сурданат [4: 20].

Бул ырда бурганак деген жөнөкөй көрүнүш кандай укмуштуу, кандай жандуу, кандай образдуу түшүнүккө айланды. Мына тилдин күчү, жансыз жаратылышка жан берүү деген мына! Бул көрүнүштү акын сыгылган, таасын сөздөр менен, сөзгө сараң мамиле кылуунун натыйжасында ырды күчтүү, укмуштуу, кооз, эмоциялуу жазууга жетишти, ал окуучунун өзүнө магниттей тартат. Чыныгы сезимди алдап, бирок ага таасир этпеген поэзияны чыныгы деп атоого болобу?

Ысык-Көл кээде жым-жырт, кээде толкун,
Толкуса, толкунуна тең ортокмун.
Турмушта канча жолдош күтсөм дагы,
Бир сырлуу сендей жолдош күткөн жокмун [2: 250].

Келтирилген ырда кандай татаал түшүнүксүз сөз бар, кайсы сөз өз ордунда эмес, кайсы сөздү алмаштыруу керек, кайсы сөздү кошуу керек? Жок, бул ыр эч нерсени таалап кылбайт, ырда эч кандай кооз боёлгон сөз жок, ал тургай, акын сөзгө сарандык менен мамиле кылып, бардык болгон жыйырма сөздүн 4 сөзүн 2-3 жолудон кайталайт, ошентсе да кайталоо сезилбейт, жүрөктү элжиретип, жүлүндү тарткан чыныгы лирика, чыныгы сүйүү гана сезилет. Бул жерден А. Чеховдун: «Краткость – сестра таланта» деген эң сонун аныкмасы эркисизден эсине түшөт. Кыскалык жана жөнөкөйлүктүн маанисине кайрылганда, макал-лакаптардын

УМЕК-2022

маанисин эске алыш керек. Элдик макал-лакаптар эмне үчүн батыраак таралат жана элге батыраак сиңип кетет? Анда ой кыска, ачык айкын. Тили жөнөкөй, таамай. Жалпы адамга типтүү болгон чындыктын далили. Кандай гана макалды албагын, кыска, бирок андай бир китепке баткан ойду чечип алууга болот, таамай сөз – ойдун канаты. Шотландиянын улуу акыны Р. Бернс элдик оозеки поэзиядагы жергиликтүү улуттук колоритке ээ болгон поэтикалык таасирдүүлүктү жакшы билген.

Не любить бы нам так нежно,

Безрассудно, безнадежно,

Не сходиться, не прощаться

Нам бы с горем не встречаться [1: 89] - деген төрт сап ырдан В. Скотт: «Миң романга татырлык терең сезимди байкадым», - деп жазган. Поэтикалык жөнөкөй тил окуучуну элестер менен өзүнө тартат.

Оттор өчүп, кечки иреде жагылган,

Үйлөр жымжырт, түндүктөрү жабылган.

Жар салгансып жаңырыктайт кашка суу,

Мончок бүркүп улам жарга кагылган.

Асман тунук. Сапар тартып сан жылдыз

Каяккадыр, каяккадыр агылган.

Ортосунда араң калкып ай барат,

Мис табактай түнкү көрккө жагылган [4: 89].

Бул ырды окуп туруп көзүңдү жумсаң сөздөрдүн чыпчыргасы коробой, бүт бойдон элеске, картинага айланат, картинаны сен кагаздан, полотнодон көрбөйсүң, бардык кыймылы менен чындыктан көрөсүң. Көркөм сөз искусствосунун сапатын кур кыйкырык, жөө чечендик эч качан жогорулата албайт. Ар дайым көркөм сөздү үнөмдүү жана орундуу пайдалануу көркөм сөз искусствосун жогорулатуучу сапат болуп келген.

Бизди курчап турган жаратылыштын көрүнүштөрү сөз менен калыптанган, ар бир сөз түшүнүктү билдирет, ар бир сөздүн өзүнө тиешелүү сапаттары бар. Мисалы, **шамал** деген сөзгө *катуу, акырын, муздак, ысык, кургак, салкын, чыкыроон, карандай* деген аныктагыч сөздөр туура келет. Ал эми **жалбырак** деген сөзгө *жашыл, сары, кызыл, кургак, чирик, суу, дирилдеген, үзүлгөн* ж. б. белгилер туура келет. Мына ушул сөздөрдөн тандап алып өзүбүздүн түшүнүгүбүздү башка бирөөгө билдиребиз, сөздөрдү тандап алуу оюбузга жараша болот. Эгерде сөздү билгичтик менен тандап албаган болсок, анда оюбузду так, ачык, көркөм, кыска бере албаган болор элек. А. Осмонов «Жайлоо» деген ырында төмөндөгүдөй синонимдерди колдонот: *көңүл ачылган, көңүл сергиген, көңүлгө жакын, көңүлдү жашаткан*; «Молдокулдун үйү» деген ырында: *досум, жолдошум, курбум, курбалым, боорум, тилектешим, тууганым*, акын бул сөздөрдү «досум» деген сөздүн ордуна пайдаланган. *Сүйгөнүм, жалжалым, шоолам, жаным, садага, секетим, кубатым, нурум* – бул сөздөрдү акын аялга болгон сүйүүсүн билдирүүдө колдонот. А. Осмоновдун синонимдерди мындай пайдалануусу анын тилинин элдик лексикага бай экендиги, жөнөкөй экендиги менен түшүндүрүлөт. Жалпы алганда, сөздөрдүн жакын маанилерин алып, кайталап көрсөтүү – А. Осмоновдун стилдик бөтөнчөлүгү.

Поэзияда ойду ачыгыраак түшүндүрүү максатында мааниси жагынан карама-каршы келген сөздөр учурайт. Мындай сөздөр акын тарабынан атайын кошулат, алар лексикада антоним деп аталат да, адабиятта антитеза деп аталат. Эки нерсени карама каршы коюу бирөөнүн сапаттары экинчисинен айырмаланып тургандыгын көрсөтүүнүн эң сонун ыкмасы болуп эсептелет. Мындай стилистикалык ыкма көп акын-жазуучулардан учурайт. Мисалы:

Адамзат бирде жапыз, бирде бийик,

УМЕК-2022

Бийиктик майтырбайт кокко тийип.

Жапыздык нымдуу жерде кала бербейт.

Түбөлүк болбогонго башын ийип [3: 46].

Мааниси жагынан биримдикти түзүүчү сөздөрдүн туруктуу айкаштарын колдонуу поэзияга ачыктыкты, тактыкты, кыскалыкты, жөнөкөйлүктү эмоциялык көркөмдүктү берет. Сөз айкалыштарынын мааниси көбүнчө өтмө мааниге ээ болот. Ажырагыс сөз айкаштары идиомалар, макал-лакаптар, афоризмдер, учкул сөздөр деп аталып жүрөт. Идиома – белгилүү бир тилге таандык болгон, башка тилге сөзмө-сөз которуп жиберүүгө мүмкүн болбой турган туруктуу сөз айкашы. Поэзияда мындай сөздөр чыныгы улуттук колоритти көрсөтөт. Алсак, *көзүмөн от чагылды, оозуңа май, белиме жел турду, кой оозунан чөп албас, бармак басты, көз кысты* жана башка көп сөз айкаштары учурайт.

Дүйнө таш боор кээде отуна кактамак

Ичти ысытып, сезимине чок салчу,

Бул кабарга каны кайнап Келдибек.

Алды сызылган идиомалар канчалык көп сөздү кыскартты, канчалык ыр саптарына кубат берди. Поэтикалык тилдин күчү ушунда жатпайбы. Идиома ырдан өз ордун таппаса, башка сөздөн айырмасы жоктой сезилет. Ал турсун, ойдун ажарын булгайт, ал өз милдетин аткарып турганда гана тилге кан жүгүрөт. А. Токомбаевдин поэзиясынан: *жанталашкан, күлкүлөрү таш жарат, демги сууп, көңүлүнө кир жыйбай, абийирин кетирип, эсим чыгып*, бул сөздөрдү ар ким айта алат? Кичинекей лирикалык ырларда бир эле идиоманын өз орду менен колдонулушу ал чыгарманын андан аркы кабыл алынышын жеңилдетет. Мисалы, «сызга отургузуп кетти» деген идиоманы С. Эралиевдин поэзиясынан учуратабыз. Бул идиома бүтүн бир окуянын чечилишин белгиси болуп турат. Поэтикалык тилди үйрөнүү, поэтикалык кеп түрмөктөрүнүн техникасын үйрөнүү, туруктуу сөз айкаштарын таап, орундуу колдоно билүү кыска жазууга үйрөтөт.

Төбө чачы тик туруп, жаман көзү менен карап, сызга отургузуп деген идиомаларды өтмө мааниде эмес, түз маанисиде түшүнсө да болот. Ошондуктан мындай айкаштарды акын ал чыгармасын кимге ылайыктап жазгандыгы менен байланышта кароо керек.

Поэзияда макал-лакаптарды пайдалануу менен кыска жазууга жетишүүгө болот.

Күнөөң бар, тоодон бийик, таштан катуу,

Кыялың кылар эмес бизди таттуу;

Эзелден жоголбогон бир макал бар;

«Ар дайым басат деген ачууну ачуу» [3: 220].

А. Токомбаевдин поэзиясынан алынган бул макал акындын оюн жыйынтыктоо катарында кызмат кылат. Макал-лакаптар көбүнчө поэзияда дидактикалык мааниге ээ.

Макал-лакаптар да идиомалар сыяктуу ойду так, кыска, образдуу, экспрессивдүү кылып көрсөтө алат. Идиомаларга караганда макал-лакаптар өзүнчө турганда да мааниге ээ, ал эми идиомалар контекстте гана маанини билдирет. Поэзияда макал-лакаптар өзгөрбөй да, өзгөрүлүп колдонула берет. А. Осмоновдун поэзиясында «Уурдап алган, кымтып алган жук болбойт» [2: 92] деген сүйлөмдү окуйбуз. Элде: «Уурулук мурат эмес, жоктук уят эмес» болуп айтылат. Макал-лакаптарды бул түрдө пайдалануу поэтикалык түрмөктөрдү жөнөкөйлөштүрөт. Ырдын интонациясын фольклорго жакындатат. А. Осмоновдун айрым чыгармаларынын мотивдери элдик мотивдер менен үндөшүп турат.

Б. Сарногоевдин «Күч бирдикте» деген ыры бар:

Көп өзөн суулар кошулса,

Көк ирим дайра жаралат,

Таш күйгөн чөлдөн өтсө да,

УМЕК-2022

Ташкындайт, соолбойт, шар агат.

Дүйнөнүн эли бириксе,

Душмандар кантип даай алат.

Акын бул ырында элдеги «Көп түкүрсө, көл каптаса сел» деген макалдын маанисин пайдаланган. Макал-лакаптар кээде бүтүн бир ырдын сюжетин түзөт же ырдын аягында пайдаланылып, акындын оюн жыйынтыктоого кызмат кылат.

Б. Сарногоев

«Кымбатсың сен мага» деген ырында кыргыз элине, жерине болгон ысык сүйүүсүн баяндап келип төмөнкүдөй тыянак чыгарат:

Сүйө билет башка элди,

Сүйө билген өз элин,

Деген сөз жалган эмес,

Ким танат чындык экенин.

Ал эми кээде макал-лакапты ырдын баш жагына колдонушат, анын маанисин чечмелөө менен, өз оюн билдиришет. Мисалы Б. Сарногоев «Сугатчы» деген ырын:

«Жети күнкү жаандан,

Желип өткөн суу жакшы», - деп, ырды макал менен баштаган. А. Осмоновдун, Б.

Сарногоевдин ырларынын мотивдери элдик мотивдер менен үндөшүп турат

Өзгөчө, А. Осмоновдун поэзиясында элдик мотив күчтүү, элдик мотив ырдын кайсы жеринен бүткөндүгүн, Алыкулдун мотиви кайсы жерден бүтүп, кайсы жерден башталгандыгын ажыратууга болбойт. Кыргыздын элдик оозеки фольклорундагы күйгөн, эмгек ырларын, жаңылмач, макал-лакап, учкул сөздөрдү сүйгөндүгү жана аларды чыгармачылык менен пайдалангандыгы анын китебинин ар бир бетинен даана сезилип турат. Алыкулдун элдик оозеки адабияты боюнча иштөө методу принципалдуу болгон. Элдик фольклорду көп сөздүүлүктөн тазалоо, уйкаштыктарды көркөм жана угумдуу сөздөр менен күчөтүү, мазмунду жаны тематика менен байытууну А. Осмонов чеберчилик менен аткарган.

Поэзияда көрүнүштүн ачыктык, тактыгын, көркөм-эмоциялуулугун арттыруу максатында сөздөрдү өтмө мааниде колдонуу салыштыруу, метафора, метонимия, эпитет деген терминдер менен аталары белгилүү.

Жаралуу болгон жан өңдүү,

Жүрөккө жылуу кан барбай,

Үмүтсүз жаткан шал өңдүү

Жүлүнү кургап калгандай [3: 54].

Чөлдү жогоркудай сүрөттөө, жансыз жаратылышты өмүрүнөн ажыраган шал менен салыштыруу кимдин оюна келген, ким минтип айта алат? Лирикада айтылган салыштырууларды, метафораларды, ойду кайталаба, ал сенин адал маңдай териң эмес, метафорага, салыштырууга, эпитетке жаратылыш өзү бай, сен аны көрө жана айта гана билишиң керек.

Дүйнөнү чагылдыруу ыкмасы боюнча, А. Токомбаев – салыштыруунун акыны, ал дүйнөнү метафора жана салыштыруу аркылуу кабыл алат, метафора – акындын романтикалуу сезими, ал турмушту ачык, так кылып түшүндүрүүдө абдан сонун колдонот. «Элим жүдөп добул тийген эгиндей», - деп кыргыздар кылымдар көргөн запкысын чогултуп келип ушул сөз гана берип турган сыяктуу. Бүткүл бир өтүлгөн азаптуу жолдун картинасын тартат. Акындын салыштыруусуз жазылган ырын табуу кыйын, анын китебинин ар бир бетин айпаганда да, ар бир ыр саптарында кезигет.

Ырдагы негизги касиет – гармония, ал уйкашпаган сөздүн уйкашкан сөз менен бирдей өлчөмдө турушун талап кылат, мындай гармония сөздүн жеңил-желпи байланышы, рифмалардын музыкалуулугу менен ишке ашат. Бул сапат Алыкулда толук сакталган, демек, анын арларынын жөнөкөйлүгүнүн бир белгиси. Жөнөкөйлүк жана кыскалык А. Осмоновдун

УМЕК-2022

балдар ырларына гана эмес, тилине, композициясына, мүнөздөрдү сүрөттөөсүнө, портретке, пейзажга, ойду берүү манераларына, кыскасы, анын бүткүл чыгармачылыгына мүнөздүү. Сөзгө сараң мамиле кылуу чыгарманын сапатын жогорулатуу менен бирге, тилдин тазалыгын, таамайлыгын, жөнөкөйлүгүн, образдуулугун күчөтөт жана сактайт. Турмуштун поэзиясын А. Токомбаев образдуу ырдайт, ал эми А. Осмонов жөнөкөй жана кыска ырдайт.

Биз жогоруда поэзиядагы ачыктык, кыскалык, жөнөкөйлүктүн кандай мааниси бар жана алар кандай каражаттар менен калыптана тургандыгы жөнүндө сөз козгодук. Поэзияда көркөм каражаттарды колдонуу автордун ички дүйнөсүн, сезимдерин, эмоцияларды, ички кабылдоону билдирүү жана окурманга таасир этүү үчүн маанилүү ролду ойнойт.

Адабияттар:

1. Бернс Р. Стихотворения. -Москва: Радуга, 1982.
2. Осмонов А. Чыгармалар жыйнагы. -Фрунзе: Кыргызстан, 1964.
3. Токомбаев А. Чыгармалар жыйнагы: 2 томдук. -Фрунзе: Кыргызстан, 1988.
4. Эралиев С. Ак Мөөр. - Фрунзе: Кыргызстан, 1959.

УДК: 801.81

Жумашова Н. А., филол. илимд. канд.
Нурбекова А., магистрант
К. Тыныстанов ат. БМУ, Кыргызстан

ФОЛЬКЛОРТААНУУ ИЛИМИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ

Макалада элдик көркөм баалуулуктарды өз чыгармаларында пайдаланууга, изилдөөлөрүндө предмет кылып алууга болгон маданий оозеки мурастардын баа-кунун, салмагын жеткирүүгө, идеясын тереңден ачып берүүгө болгон демилгелер тууралуу сөз болот. Байыркы көр башына орнотулган рун жазууларын, аска-таш бетиндеги, ошондой эле ар кандай карапаларга, идиштерге, кооздук буюмдарына, имарат дубалдарына жана башкаларга чегилип жазылган жазууларды фольклордук чыгармалардын, көз карапалардын жазма формадагы баптапкы элементтик эмпирикалык үлгүсү катары карайбыз.

Кыргыздар элдик оозеки адабияттын табиятын түшүнүү менен, анын чыгармаларын мүнөзүнө, белги-касиеттерине жараша бир канча түрлөргө жиктеп келгендиги жалпыбызга маалым. Алсак, санжырачы, кошокчу, жомокчу, дастанчы, манасчы сыяктуу терминдер аткаруучулардын айткан чыгармасынын мүнөздүк өзгөчөлүк касиетине карай аныкталып турган. Фольклордук адабиятты алып жүрүүчүлөр аткарган чыгармасынын мүнөзүнө жараша өз ара классификациялануу процессине дуушарланбай койгон эмес жана байыркы негизи элдин күнүмдүк турмушунан келип чыккан тажрыйбалардан улам топтолуп, ал ошол элдик чыгарманын өзүндө, адат-салттарда сакталып кала берет.

Өзөктүү сөздөр: фольклор, идея, эпитафия, тарыхый окуя, макал-ылакап, аңыз-уламыш, аза күтүү, керээз, жоктоо, кошок, арман, рун, доор, мотив.

Жумашова Н. А., канд. филолог. наук, доцент
Нурбекова А., магистрант
ИГУ им. К. Тыныстанов, Кыргызстан

ФОРМИРОВАНИЕ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ

В статье содержатся инициативные идеи использования в своих произведениях ценности народного творчества, передачи ценностей и всего культурного и устного наследия, раскрытия глубоких идей в результате специальных исследований. В качестве исходных элементарных эмпирических образцов письменных произведений фольклора и представлений авторы рассматривают рунические надписи на древних гробницах, наскальных рисунках, а также надписи на различной глиняной посуде, украшениях, стенах зданий и т. д.

УМЕК-2022

Общеизвестно, что кыргызы, понимая природу фольклора, классифицировали его произведения на несколько видов в зависимости от характера и особенностей. Например, такие термины, как генеалог, плакальщица, сказитель, рассказчик, манасчи, определялись в соответствии с особенностями работы, выполняемой исполнителями. Таким образом, носители фольклора не подлежат процессу взаимной классификации по характеру выполняемого труда, а древняя основа накапливается из опыта повседневной жизни народа и сохраняется в самом фольклоре.

Ключевые слова: фольклор, историческое событие, пословицы-поговорки, легенда, наследие, прощение, плачь, горечь, эпоха.

Zhumashova N. A., PHD in Philology.
Nurbekova A., Masters student
K. Tynystananov ISU, Kyrgyzstan

THE FORMATION OF FOLKLORE

The article contains initiatives to use the values of folk art in their works, to convey the value and weight of cultural and oral heritage, to reveal the idea in depth. .as the initial elementary empirical samples of written works of folklore and representations, we consider runic inscriptions on ancient tombs, rock paintings, as well as inscriptions on various pottery, earthenware, jewelry, building walls, etc.

It is well known that the Kyrgyz, understanding the nature of folklore, classified its works into several types depending on their character and features. for example, terms such as genealogist, mourner, narrator, manaschi were defined in accordance with the characteristics of the work performed by the performers.

Thus, the carriers of folklore are not subject to the process of mutual classification according to the nature of the work performed, and the ancient basis is accumulated from the experience of the daily life of the people and is preserved in the folklore itself.

Key words: folklore, idea, epitaph, historical events, proverb sayings, legend, heritage, forgiveness, cat, bitterness, epoch.

Эл арасынан чыккан таланттуу, билимдүү адамдар тарабынан фольклорду жазма формага түшүрүүгө болгон далалаттар байыркы учурда эле болгону жалпыбызга маалым. Ошондуктан мындай иш-аракеттерди байыркы ата-бабаларыбыз өздөрү жашаган жашоо-шартка карай, мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык, жазуунун түрдүү формаларында колдонушкандыгын тарыхый маалыматтардан кезиктире алабыз. Байыркы кыргыз урууларына таандык болгон Орхон-Енисей руникалык таш жазууларындагы тексттеринен көрүнүп тургандай, анда кездешкен айрым кыргыз эл оозеки фольклордук адабиятынын элементтери буга ачык мисал. VI-IX кылымдардагы таш бетине чегилген бул эпитафиялар, тарыхый окуялар, аңыз-уламыш кептер жана санжыралардан үзүндүлөрдү байыркы доордон бери эле биздин муунга жеткиргендиги менен даңкталып келет эмеспи. Мында эл башына түшкөн кайгы-муң, мүшкүл иштер сүрөттөлүп, бүтүндөй окуялар көркөм стилге ылайык шөкөттөлүп берилет. Мисалы, өлүм процесси аза күтүү, керээз, жоктоо, кошок, арман мотивдери менен коштолуп берилет. Мындагы оозеки адабияттын табиятына шайкеш көркөм сүрөттөөлөр, тилдик өзгөчөлүктөр, көркөм сөз каражаттары жана бул таш жазуулардын текстинин мүнөзү элдик чыгармачылыкка бир кыйла жакындатылганы байкалат.

Байыркы көр башына орнотулган рун жазууларын, аска-таш бетиндеги, ошондой эле ар кандай карапаларга, идиштерге, кооздук буюмдарына, имарат дубалдарына жана башкаларга чегилип жазылган жазууларды фольклордук чыгармалардын, көз караштардын жазма формадагы баштапкы элементтик эмпирикалык үлгүсү катары кароого болот. Ошентип, жазып алуу, сактоо сыяктуу фольклористика илиминин негизги милдеттеринин бири кандайдыр бир деңгээлде өтө эле примитивдүү болсо дагы VI-IX к.к. эле ишке ашып, рухий маданият жаатында практика жүзүндө ишке ашып келе жаткандыгын байкай алабыз.

Негизинен, байыркы кыргыз эли күнүмдүк турмушундагы окуялардын, санжыралардын,

УМЕК-2022

ырлардын, табышмактардын, макал-лакаптардын жазуу формасындагы фольклордук мурас түрүндө сакталып калышына таланттуу жана билимдүү адамдар мүмкүнчүлүк түзүшкөн. Алар улам кийинки муундарга кала бере турган рухий эстеликти калтырып, фольклордук чыгарманын кийинкиге калышына, келечегине атайылап көңүл бурбаса дагы өлгөн адамга коюлган эстеликке арналган жазуу, түрдүү предметтерге оюлуп жазылган тексттер аркылуу оозеки чыгармаларды текст катарында жазып, алгачкы чыйырды салып беришип, оозеки адабияттын үлгүлөрүн жыйноо, чогултуу, жазып алуу ишмердүүлүгүнө чыйыр салып, кийинкилерге жол көрсөтүп кетишкен десек, жаңылышпайбыз.

XIX кылымдын башындагы дүйнөлүк экономикалык-саясий абал кыргыз фольклористика илиминин жазма формасынын пайдубалынын түптөлүшүнө мүмкүнчүлүк ачкан. Мында Россия, Британия, Чин империясы, Кокон бийлиги өзгөчө роль ойногону маалым. Булардын ортосундагы таймаш акыры талаш объектисине болгон бири-биринин таасирин жоюу атаандаштыгына чейин өсүп жеткени белгилүү.

Бирок улуттук фольклордук эстетиканын түшүнүктөрү, көз караштары, принциптеринин жергиликтүү маданий кыртыштан өсүп чыгуу процесси олуттуу мүнөзгө ээ болгон. Ал өзүнчө маданий өбөлгөнүн ролун да аткарган. Анткени эл оозунда оозеки жашаган фольклордук чыгармаларга жана анын аткаруучуларына карата ошол эле угуучу публиканын өзү сынчылардын милдетин аткарган. Айрым калк арасынан чыккан кыраакы, талапчыл адамдардын татымына ээ болуш үчүн акындар чыгармачылык репертуарын жаңыртып, алардын кабыл алуусуна жараша сюжетти, теманы жана идеяны өзгөртүп иштеп чыгып турушкан. Жалпыга маалым болгондой, элдик чыгармалар улам жаңы айтуучулар тарабынан кеңейтилип, жаңыртылып, толукталып, айрым эл кабыл албаган сюжеттери, кээ бир элементтери алынып ташталып, натыйжада, ал такай редакциялоонун аркасында жашап келген. Ушундан улам көркөм чыгармага карата болгон элдик баалоо, сынчыл көз караштары да фольклордук чыгармага катарлаш эле жашап, аны менен тизгиндеш өнүгүп, өсүп отурган.

Көркөм чыгармага болгон баалоо критерийлерин эл макал-лакаптардын подтекстине да сиңиргени бүгүнкү күндө белгилүү. Алсак, “Өнөр алды – кызыл тил”, “Сынчынын сынар өтүгү майрык”, “Сөз сөөктөн өтөт” деген сыяктуу макалдарда кыргыздар сөздүн күчүнө өзгөчө беришип, өнөрдүн бардык түрүнөн өйдө коюп келишкен. Ушундай сөздүн күчү менен турмуштук көрүнүштөргө, предметтерге, кубулуштарга жогору баа берип келишкен. Мындай түшүнүк эл арасында айтылган оозеки чыгармаларда да айтылып, аткарылган көркөм чыгарманын көркөмдүгүнө, аткаруучунун чеберчилигине карата сынчыл көз караштар ар дайым практикаланып, фольклор таануу илиминин бир тармагы болгон илик жүргүзүү ишинде баа берүү, түшүндүрмө берүү аракеттери жүрүп келген.

Кылымдарды карыткан карт тарыхында элибиз маданиятынын, анын ичинде оозеки адабиятынын байыркылыгы менен өзгөчөлөнөт. Кыргыз эли эзелтеден эле күнүмдүк турмушу, жашоо-шарты, психологиясы, философиясы тууралуу ой-туюмдарын, бүтүмдөрүн ошол оозеки чыгармаларында камтып, ал аркылуу өткөн доор менен учурду, келечекти байланыштырышкан. Ошентип, фольклор элдин байыркы оозеки тарыхынын жыйындысы, рухий философиясынын эрежеси болуп келген. Ошол эле учурда ал байыркы адамдардын маданий байлыгы катары жан дүйнөсүнө эстетикалык рахат, эмоционалдык азык алуучу бирден-бир каражатынын ролун аткарган. Эл этикалык-моралдык жана эстетикалык баалуулукту аздектеп, көркөм мурас катары көкүрөгүндө жат сактап, муундан-муунга, атадан-балага калтырып келген. Ал мезгил өткөн сайын кошумчаланып, толукталып, доор үнүнө жараша көркөмдүк сапаты жогорулап турган. Оозеки жашаган өнөр менен кошо эл арасында чыгармага карата фольклор таануу түшүнүктөрү иштелип, акырындап оозеки сөз өнөрүнө сын көз караш менен кароо тажырыйбасы колго алына баштаган. Фольклордук чыгармаларга

УМЕК-2022

карата сынчыл көз караштар-пикирлер, каалоо-тилектер аудитория тарабынан практикаланып турган. Ал эми айтуучу, акын же элдик чыгарманы аткарып жаткан өнөрпоз чыгарманын сюжеттик-композициялык түзүлүшүн, эмоционалдуулугун угуучулардын кабыл алуусуна ыңгайлаштырып, алардын психологиялык абалына жараша дароо түрдүү кылып өзгөртүп жиберүүгө ылайыкташканын белгилөөгө болот. Бул өзгөчөлүктөр тууралуу окумуштуу К. Даутов мындай деп жазат: «Сынчыл-эстетикалык жышаандардын элементтери эл даанышмандыгына жатчу чыгармалардын бардык түрлөрүндө: макал-лакаптарда, афоризмдерде, учкул сөздөрдө, накыл айтымдарда абдан жыш учурайт. Алар фольклордук үлгүлөрдүн башка жанларынын (эпикалык жана лирикалык) тексттеринде сакталып, жашап келет...

...Мурда жазма-сызма күтпөгөн калк өзүнүн бар рухий турмуш тажырыйбасын, дүйнө таануу ыгын, даанышман ойлорун, өз тарыхына саресеп салуу аракетин, ошондой эле бардык материалдык, адеп-актык маданий-көркөм байлыктарга карата сынчыл-эстетикалык мамилесин жападан жалгыз оозеки сөз менен гана туюнтуп, аларды сөздө гана бекемдеп, сөздө гана сактап кала алган. Ошондуктан тил менен сөз эл үчүн баары: китеп менен сызма да, калем менен кисти да, кагаз менен боёк да, архив менен китепкана да, бүт маданий-көркөм кенчтерди түзүүдө бирден-бир ийкемдүү каражат-курал да». «...Бара-бара келип, улам жаралып жаткан рухий-көркөм дөөлөттөрдүн ар бир түрүн өзүнчө ажыратып карап, ага конкреттүү кайрылуу талабы келип чыгат. Мына ошол муктаждыктан улам эл сөз өнөрүнүн айрым-айрым салаасын (чечендик, эстетикалык, көркөм) жекече баамдап-үйрөнүп, алардын өзгөчөлүү маанисин ачып, ордун аныктап алууга ийкеми келе турган жаңы түшүнүктөр менен чен-өлчөмдөрдү иштеп чыга баштайт» [2: 12].

Демек, фольклортаануу илиминин башаты ошол элдик оозеки чыгармачылык жашаган доорлордо эле параллелдүү ишке ашып, бул кандайдыр бир деңгээлде чыгарманын көркөмдүк күчүн, баа-салмагын, угумдуулугун арттырууга зор салым кошуп турган, багыт берүү ролун да ойногон. Кыргыз эли тээ байыртадан эле ар бир уккан же күбө болгон окуясына, оозеки чыгармага карата оозеки сынчыл ой жүгүртүү ишин практикалап келген. Эл алдында аткарылган чыгарма тууралуу ар бир угуучу өз оюн, жеке пикирин билдире алган. Аудиториянын колдоосу менен гана жаралган чыгарма андан ары жашоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон. Ошондуктан айтуучулар, жомокчулар же болбосо эл арасындагы таланттуу адамдар угуучулар контингентине карай улам мазмунун өзгөртүп айта берген фактылар аз эмес. Манасчылардын, жомокчулардын бир жерде айтканы менен кийинки бир жерде айтканынын ортосунда айырмалар болуп келген. Бул айтуучунун жеке маанайына, психологиялык абалына, угуучулардын кабыл алуусуна жараша болгон көрүнүш экендиги белгилүү. Кээде бул адамдык же социалдык факторлордон көз каранды болгон.

Кыргыз эли оозеки адабияттын искусствонун башка өнөрлөрүнөн айырмалай билишкен. Анткени эл арасында элдик оозеки адабияттын табияты тууралуу калыптанган теориялык түшүнүктөр кадимкидей жашап келген. Ошондуктан фольклордук чыгармага болгон талап иштелип чыккан. Оозеки адабияттын оозеки жашашы менен кошо анын элдик идеяларды алып жүрүшү, коллективдүүлүгү, оптимисттик маанайга сугарылгандыгы, көркөм сөз каражаттарынын элестүү келип элдик табитке жооп берип турушу менен анын табияты аныкталган. Ошону менен катар, ал жазма-сызмасы анча өнүкпөгөн элге рухий азык тартуулоо функциясын аркалаганда гана ал чыныгы элдик чыгарма катары таланттуу адамдардын репертуарынан орун ала тургандыгы белгилүү. Турмуштук зарылдыктан улам келип чыккан элдик оозеки чыгармалар идеялык-тематикалык жактан жана көркөмдүк жактан жалпы элдин руханий муктаждыктарын аркалоо менен, оор эмгектен алаксытуу, турмуштук түрдүү жагдайлардагы ар түрдүү кырдаалдардан чыга билүү кызматын аркалаган. Мунун менен ошол көркөм чыгарма элдин дүйнөгө көз карашын, психологиясын, каада-салтын ж. б.

УМЕК-2022

баалуулуктарын чагылдырып келген. Ошону менен ата-бабаларыбыз жаш муундарды тарбиялоодо элдик чыгармаларды негиз кылып алып, андагы турмуш тажрыйбалары, улуттук менталитет жана идеология маселелерин башкы планга алып чыгышкан. Демек, эл кылымдардан бери колдонуп келе жаткан архитектура, музыка, колдонмо кол өнөрчүлүк сыяктуу өнөрлөрдөн элдик оозеки чыгармачылыктын функционалдык милдеттерин, тарбиялык маанисин, таасирдүүлүгүн тереңден көрө билишкен.

Кыргыздар элдик оозеки адабияттын табиятын түшүнүү менен, анын чыгармаларын мүнөзүнө, белги-касиеттерине жараша бир канча түрлөргө жиктеп келгендиги жалпыбызга маалым. Эгер эл арасында санжыра, кошок, жомок, дастан, күйгөн-секетпай ырлары өз алдынча жанр катары жашаса, алардын бири-биринен болгон түп-тамырынан берки айырмаланган кардиналдуу өзгөчөлүктөрү анын аткаруучуларын же жаратуучуларын да ошого жараша атоого негиз болуп, кесиптик терминдердин иштелип чыгышына шарт болот. Алсак, санжырачы, кошокчу, жомокчу, дастанчы, манасчы сыяктуу терминдер аткаруучулардын айткан чыгармасынын мүнөздүк өзгөчөлүк касиетине карай аныкталып турган. Ошентип, фольклордук адабиятты алып жүрүүчүлөр аткарган чыгармасынын мүнөзүнө жараша өз ара классификациялануу процессине дуушарланбай койгон эмес жана байыркы негизи элдин күнүмдүк турмушунан келип чыккан тажрыйбалардан улам топтолуп, ал ошол элдик чыгарманын өзүндө, адат-салттарда сакталып кала берет.

Адабияттар:

1. Абдыразаков, А. Орхон-Енисей байыркы кыргыз-түрк жазуулары жана рух башаттары. - Бишкек: Бийиктик, 2004.
2. Даутов К. Элдик сынчыл ойдун башатынан. //Кырг. маданияты. - 1982. - 5 авг.
3. Кыргыз эл оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. - Фрунзе: Илим, 1973.
4. Кыргыздар. 1-том. /Түз.: К. Жусупов. - Фрунзе: Кыргызстан, 2002.

УДК: 801.81

Жумашова Н. А., филол. илимд. канд.
Үсөнова Н., магистрант
К. Тыныстанов ат. БИМУ, Кыргызстан

ЖЕҢИЖОКТУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ АЙТЫШ ӨНӨРҮ

Макалада айтыш – өзү өнөр катары кыргыз элинин көп кылымдар бою калыптанган тарыхында эл чогулган аш-тойлорунда, белгилүү бир саясий мааниси бар жыйындарда, болбосо кадыресе өнөр майрамдарында ырдалуучу өнөр жарышы экендиги, улуттук-этнографиялык, салттык мүнөзгө ээ өнөр экендиги тууралуу сөз козголду.

Кыргыз эли өзүнүн басып өткөн тарыхый жолунда эчен түрдүү өнөрлөрдү жаратып келгени талашсыз. Кыргыз эли сөз өнөрүн өзгөчө баалаган элдерден. Эл оозунда сыймыктануу менен айтылган «Өнөр алды – кызыл тил», тилди өнөр деп эсептегендердин ичинен акындар менен чечендер эң алдыңкы орунда турары белгилүү. «Акын – бул элдик ырчы...» ал эми акындык поэзия – кыргыз адабиятынын тарыхынын өзүнчө бир тармагы.

Байыртадан эле элдин тарыхы менен кошо келаткан элдин турмушун түрдүү жагынан чагылдырган акыл-ой байлыгынын чоң салааларынын бири акындык поэзия болуп саналат. Өзүнүн ырларын импровизация менен чыгарган төкмө акындардын баары – профессионал акындар. Анткени алар бүт ой-санаасын ырчылыкка буруп, ушул өнөрдү аткарууну кесип кылып алышат. Акындар коомдук турмушка активдүү катышып, өздөрүнүн көргөндөрүн, тиги же бул окуяга карата көз караштарын билдирип аткарышып, ошонун негизинде тематикасы, мазмуну боюнча ар башка мазмундагы ырлардын түрлөрү пайда болгон.

Кыргызга аттын кашкасындай таанымал акын Жеңижок да айтыш өнөрүндө алдына киши салган эмес экен. Ал – айтыштын алым сабак, табышмактуу айтыш, учурашуу айтыш, кордоо

УМЕК-2022

айтыш сыяктуу түрлөрүн мыкты өздөштүргөн акындардын бири, өзүнүн өмүр жолунда өзүнөн улуу акындар менен дагы, тең курбалдар менен дагы, кичүүлөр менен да, кыз-келиндер менен дагы айтышып келген акындардан.

Өзөктүү сөздөр: айтыш, акын, өнөр, чечен, чебер, поэзия, чыгармачылык, салт, улуттук-этнографиялык, алым сабак, табышмактуу айтыш, учурашуу айтыш, кордоо айтыш.

*Жумашова Н., канд. филол. наук,
Усонова Н., магистрант
ИГУ им. К. Тыныстанова, Кыргызстан*

ИСКУССТВО АЙТЫША В ТВОРЧЕСТВЕ ЖЕНИЖОКА

В статье рассматривается искусство айтыша, который в многовековой истории кыргызского народа представляет собой художественное состязание национального, этнографического и традиционного характера, исполняемое на народных собраниях, собраниях политического значения или фестивалях традиционного искусства.

Нет сомнений в том, что кыргызский народ за свою историю создал множество видов искусства. Кыргыз относятся к числу народов, высоко ценящих искусство речи. Известно, что поэты и ораторы стоят в первых рядах тех, кто считает язык искусством. «Акын – народный певец...», а поэзия – отдельная ветвь истории кыргызской литературы.

Поэтическая поэзия — одна из великих отраслей духовного богатства, по-разному отражающая жизнь народа, наряду с историей народа. Все поэты, которые импровизируют свои песни, являются профессиональными поэтами. Потому что они сосредотачивают все свое внимание на пении и это искусство становится их профессией. Поэты принимали активное участие в общественной жизни, выражая свои взгляды и взгляды на то или иное событие, на основе чего возникали разнообразные песни с различной тематикой и содержанием.

Известный кыргызский поэт Женижок, его никто не мог обойти в искусстве айтыша. Он один из поэтов, освоивших такие формы айтыша, как урок, таинственный айтыш, приветственный айтыш, оскорбительный айтыш. В своем жизненном пути он вступал в состязание и с известными акынами, и со старшими, и ровесниками, и с младшими акынами, а также женищинами-акынами.

Ключевые слова: айтыш, поэт, искусство, оратор, мастер, поэзия, творчество, традиция, национально-этнографический урок, загадочный айтыш, приветственный айтыш, оскорбительный айтыш.

*Zhumashova N., Candidate of Philology
Usonova N., Master student
K. Tynystanov Issyk-Kul State University, Kyrgyzstan*

THE ART OF AITYSH IN THE WORK OF ZHENIJOK

The article discusses the fact that in the centuries-old history of the Kyrgyz people, aitysh is an artistic competition of a national, ethnographic and traditional nature, performed at public meetings, meetings of political significance or festivals of traditional art.

There is no doubt that the Kyrgyz people have created many types of art throughout their history. The Kyrgyz are among the peoples who highly value the art of speech. It is known that poets and orators are in the forefront of those who consider language an art. “Akyn is a folk singer...”, and poetry is a separate branch of the history of Kyrgyz literature.

Poetic poetry is one of the great branches of spiritual wealth, reflecting the life of the people in different ways, along with the history of the people. All poets who improvise their songs are professional poets. Because they focus all their attention on singing and reduce the performance of this art. Poets took an active part in public life, expressing their views and views on a particular event, on the basis of which a variety of songs arose with different themes and content.

УМЕК-2022

The famous Kyrgyz poet Zhenijok, known as the bridle of a horse, did not put anyone in front of him in the art of aitysh. He is one of the poets who mastered such forms of Aitysh as lesson, mysterious Aitysh, greeting Aitysh, torture Aitysh.

Key words: *Aitysh, poet, art, orator, master, poetry, creativity, tradition, national ethnographic lesson, enigmatic Aitysh, welcoming Aitysh, insulting Aitysh.*

Кыргыз эли өзүнүн басып өткөн тарыхый жолунда эчен түрдүү өнөрлөрдү жаратканы талашсыз. Кыргыз эли сөз өнөрүн өзгөчө баалаган элдерден. Эл оозунда сыймыктануу менен айтылган «Өнөр алды – кызыл тил», тилди өнөр деп эсептегендердин ичинен акындар менен чечендер эң алдыңкы орунда турары түшүнүктүү. «Акын – бул элдик ырчы...», ал эми акындык поэзия – кыргыз адабиятынын тарыхынын өзүнчө бир тармагы. Оозеки чыгармачылык менен профессионал жазма адабиятты бириктирип турган өзүнчө көркөм-эстетикалык кубулуш, адабият тарыхынын өзүнчө этабы болуп саналат. Эл ырчыларынын чыгармачылыгы фольклор менен профессионал адабиятты бириктирип турган, тархый-хронологиялык жактан өзүнчө мааниге ээ. Акындардын чыгармачылыгы бизге белгисиз замандардан бери жашап, өсүп-өнүгүү менен бирге, кыргыз элинин коомдук турмушунда адамдардын аң-сезимин чагылдырган идеология катары өзгөчө роль аткарат. Акындар чыгармачылыгы кыргыз элинин маданий турмушунда эбактан бери басымдуу орунду ээлеп келе жаткан, кыйла кылымды кучагына алган салттуу өнөрлөрдөн.

Оозеки элдик чыгармачылык тарых эмес, бирок тиги же бул элдин чыныгы турмушун, үрп-адатын ар тараптан камтып келгени талашсыз нерсе. Байыртадан эле элдин тарыхы менен кошо келаткан элдин турмушун түрдүү жагынан чагылдырган акыл-ой байлыгынын чоң салааларынын бири акындык поэзия болуп саналат. Өзүнүн ырларын импровизация менен чыгарган төкмө акындардын баары – профессионал акындар. Анткени алар бүт ой-санаасын ырчылыкка буруп, ушул өнөрдү аткарууну кесип кылып алышат. Акындар коомдук турмушка активдүү катышып өздөрүнүн көргөндөрүн, тигил же бул окуяга карата көз караштарын билдирип, ошонун негизинде тематикасы, мазмуну боюнча ар башка мазмундагы ырлардын түрлөрү пайда болгон.

Акындар көргөндөрүн дароо ыр менен сүрөттөп айтып, кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын өнүктүрүп, калк арасына таратышкан. Кантсе да, акындардын чыгармачылыгында бир топ өзгөчөлүктөр бар. Ал өзгөчөлүктөр акындык поэзиянын стили, мүнөзү, акындардын чыгармачылык методу, чыгармачылыгынын традициялуулугу, дагы башка маселелер менен белгиленип, акындар чыгармачылыгын оозеки адабияттан жана профессионалдуу адабияттан айырмалап турган дагы бир өнөр болуп айтыш өнөрү эсептелет.

Айтыш чечендикти, сөз тапкычтыкты, акыл-эстүүлүктү, билгичтикти жана искусствого таандык ар кандай өнөрдү чеберчиликте жөндөмдүүлүк менен аткара билгенди түшүндүрөт. Эгер ушундай жооптуу милдет коюлбаса, анда айтыш угуучуларды да, көрүүчүлөрдү да өзүнө тарта албайт. Аткаруучулар канчалык чебер, канчалык күчтүү болсо, айтыш да ошончолук кызыктуу болот [1].

Айтыш оозеки эл чыгармачылыгынын жана акындык поэзиянын чоң салаасы, бай мурас экенин анын көп түрү менен тематикасы ачык-айкын көрсөтүп турат. Айтыш байыркы жанр болуу менен, ушул узак аралыкта көп өзгөрүүгө учурап, көп жаңы түрлөрдү кошуп турат. Акындардын чыгармачылыгы жылмаланып иштелип, көркөмдүк бийиктикке көтөрүлүп, мезгилге карай өсүп-өнүгүү менен калыптанган жанр катары биздин доорго келип жетти.

Айтыш – тигил же бул акындан кылдаттыкты, кыраакылыкты, чукугандай сөз тапкыч жөндөмдүүлүктү, айла-амалдуулукту талап кылуучу өнөр. Ошон үчүн айтышууда чеберчилик этилет. Өткөн замандагы ырчылардын бардыгы дээрлик өз убагында мына ушул маселеге көңүл бурган эле. Ким чебер болсо, ал өзүнөн да кынтык чыгарбаска аракеттенүүчү. Ким олдоксондук кылып, сөзүнөн жаңылат экен, ал көпчүлүк алдында жеңилишке учураган, анткени беттешип жаткан экинчи ырчы аны жүйөгө жыгууга аргасыз кылган [3].

УМЕК-2022

Айтыш өзү – өнөр катары кыргыз элинин көп кылымдар бою калыптанган тарыхында эл чогулган аш тойлорунда, белгилүү бир саясий мааниси бар жыйындарда, болбосо кадыресе өнөр майрамдарында ырдалуучу өнөрлөрдөн. Ошондой эле улуттук-этнографиялык, салттык мүнөзгө ээ өнөр. Айтыш алым сабак айтышы, табышмактуу айтыш, санат айтыш, чечендик айтыш, кордоо айтыш, тамашалуу айтыш деген түрлөрдөн турарын адабиятчы А. Обозканов белгилеген. Айтыштын бул түрлөрү өзүнчө айтылуу шарты, мүнөзү, идеясы, аткарылышы, айтуучунун психологиялык абалы жагынан өзгөчөлүктөргө ээ.

Кыргыз элине аттын кашкасындай таанымал акын Жеңижок да айтыш өнөрүндө өзүнүн алдына киши салган эмес экен. Ал айтыштын алым сабак, табышмактуу айтыш, учурашуу айтыш, кордоо айтыш сыяктуу түрлөрүн мыкты өздөштүргөн акын болгон. Ошондой эле ал өзүнүн өмүр жолунда өзүнөн улуу акындар менен дагы, тең курбалдар менен дагы, кичүүлөр жана кыз-келиндер менен дагы айтышып келген акындардан эле.

Акындын чыныгы акындык дарамети, чеберчилиги сөз менен иштөөсү, ой сыры, акылмандыгы жана тапкычтыгы кыргыз элинде сөзсүз түрдө айтышта гана ачылып, элдин сынынан өтүп, айтышта жеңиши же жеңилиши кандайдыр бир деңгээлде анын болочок тагдырына түздөн-түз таасирин тийгизип, акын деген атка конобу же жокпу, ушул сыноодон өткөндө гана билинчү экен. Мына ошондой сыноодон Жеңижок калган эмес. Анын чыныгы биринчи айтышы Нурмолдо менен болгон. Бул айтышта Өтөнү Жеңижок атына кондуруп, акындын өмүрүндө жаңы этаптын башталышын шарттайт [2].

Акындын чыгармачылыгында анын диний сабаттуулугу бар болсо да, ырларындагы ой жүгүртүү эркиндиги, тайманбастык, тирүүлүктү, өмүрдү даңазалашы, совет мезгилинде ага коюлуп келген «динчил» деген доого карама-каршы келип, «диндик мотивдер Жеңижокто да бар» [4] деген пикирге токтолобуз.

Жеңижоктун ырлары баш-аягына чейин диний ойлорду чагылдырбаса да, ырларынын арасында диндик мотивдер кездешет. Алсак:

Нурмолдо:

Ажал жетип, өлүш бар,

Кара көргө көмүш бар.

Шейит болгон кишиге,

Акыретте бейиш бар.

Бейиш толгон жемиш бар.

Жейин десең, тегиз бар.

Жеңижок:

Жарык дүйнө – бейишим,

О, дүйнөңдө бар бекен,

Ушунун бир тамчысы?

Билип туруп чын сүйлө,

Бейиш мына бул дүйнө, - деп [5], диний догмаларды ачыктан-ачык четке кагат. Бул саптарда акын адам өмүрүн бийик баалап, тирүүлүктүн өзүн бейиштен жогору коёт.

Жеңижоктун чыгармаларында комедиялуулук коомдогу ар кандай жамандык, адилетсиздик, көрксүздүк, басыңкылык сыяктуу негативдүү көрүнүштөргө социалдык нааразычылыкты билдирүүчү эстетикалык, идеялык-көркөмдүк каражат катары берилет. Себеби аталган терс көрүнүштөр катардагы элди кубаныч жана бакыттан куру калтырары шексиз.

Жеңижок аркы дүйнөдө эч кандай жыргал турмуш болушу мүмкүн эмес деген. Ал эми андай турмушту, аны жараткан Кудайды байлар, көпкөн көпөстөр көрүшү мүмкүн, кедей-кембагал жакырлыгынын кесепетинен ал жерден да кур калат:

УМЕК-2022

Каза болгон кишиге,
Казган көрдүн ичинде,
Кайсыл жыргал маани бар?
...Ак эшенге кол берген,
Акча, пулду мол берген,
Көп дүнүйө малдуулар,
Көпкөн көпөс, алдуулар,
Көрөт бекен кудайды? [6].

Акын чыныгы бейиш жерде гана бар, жердеги бейишти анын эч кандай көчүрмөсү менен алмашууга болбойт дейт:

Биздин жердей эмес го,
«Бейиш» деген жайыңар! – деп, Нурмолдону шылдыңдуу логикалык ой менен такайт.
Кыйын болсоң, жооп бер:
Ай, күн, жылдыз, асман, жер,
Айтчы, кайдан жаралды?
Ай-ааламдын жүзүнө,
Адам кантип таралды?

Акындын бул алгачкы айтышы акындык өмүрүндө айтыш өнөрүндөгү алгачкы «тушоо кесүүсү» болуп, жаш акындын келечек өнөр жолуна ишенимдүү кадам ташташына өбөлгө болгон. Биринчи олуттуу айтыштагы жеңиши Жеңижоктун жаштыгына, курчтугуна, тубаса талантына байланыштуу таандык болсо, кийинки айтыштарында акындын турмуштук тажрыйбасы, көз карашы кеңейип, ой чабыттары байып, билиминин тереңдегени байкалат. Жеңижок айтыш учурунда ар дайым адамгерчиликти, айтыш өнөрүнүн этикасын, маданиятын кылдат сактайт.

“Наркүлбүбү менен Жеңижоктун айтышы”. Айтыштын түрү кандай көп болсо, акындардын беттешүүлөрүнүн себептери да ошончо көп. Акындар беттешүүгө себеп таап, аны белгилүү аудиторияда пайдалануу менен, катар айтышыш үчүн түрдүү шылтоону, далилди издешкен. Аны айтыштагы мотив деп айтсак болот. Негизинен, айтыштарга байкоо жүргүзсөк, айтыштын мотивдери көп экенин көрөбүз. Кайсы бир айтышууну көздөгөн акын ырды амандашуудан баштап, анын көңүлүн өзүнө бурат. Бирок биз сөз кыла турган Жеңижок менен Наркүлбүбүнүн айтышында сөздү биринчи Наркүлбүбү баштап, бирок алгач амандашпастан, дароо эле Жеңижокко өзүн мурда укканын, укпаганын сурап, суроо менен баштайт:

Көрдүң бекен, Жеңижок,
Наркүлбүбү жеңди?
Эми, кайним көрөсүң,
Бир жагынан тереңди [4].

Ушундан кийин гана тигинин атын угуп жүргөнүн, аны менен айтышсам деп эңсегенин каршысынын эсине салууга тийиш:

Жеңең кесер деминди,
Оозундан үзөр кебиңди.
Кечээ Эсенаман таппаптыр,
Мен табайын эбиңди.

Мындан соң өзү кандай акын экенин, ким менен айтышып, кимди жеңгенин билдирүү шарт. Өзүн өзгөчө мактоо менен андай акын беттеше турган ырчыдан өйдө экенин көрсөтүүгө, элдин көңүлүн бурууга багытталат:

Сендей далай ырчынын,
Сексени катар жеңилди!

УМЕК-2022

Тойго минген тору атым,
Токтой калса куйругу,
Томугуна оролот
Тобуна келген экенсиң,
Тоотпой койсом не болот?
Токтоп тур, кайним, ашыкпай,

Тогонек берсем не болот? – деп, Жеңижокту «карабай койсом, эмне дейсиң?» деп ага суроо узатат. Андан кийин Наркүлбүбү «өзүмдөн кабар берейин» деп, тээ ата-энеден туулганынан баштап, бешиктеги мезгилин, бала чагын, таланты кантип жаралганын: «беш периште биригип, көрүнүп кеткен көзүмө» деп, акыры эл менен айтышка чыгып, ага тең келер ырчы калбай калганын баяндайт. Он алтыга жашы келгенде куда түшүп, алган эри Алымбайдын жаман адам болгонун, эки жыл үйдөн чыкпай буулугуп, ырдагысы келгенин айтып, акыры Курман деген бийге арызданат, ал арызын укпай коёт, эл аралап ырдай албай капаста жүргөнүн арман кылып айтат. Жыйырмага толгондо кушчу уруусунан болгон Сарыбайдын ашында «ок жыландай окторулуп» ырдап чыгат, баягы күйөөсү Алымбай артынан куржунун көтөрүп салпылдап ээрчип жүрүп, эркиндикке чыкканын айтып, Суранбай дегендин ашында кыргыз-казак элдин алдында анжыяндык Муса ырчы менен айтышып, аны менен кошо дагы үч ырчы жалгыз Наркүлбүбүгө төртөөлөп чыгып, ошондо да алдары жетпей, катар-катарынан жеңилгенин айтат. Бул ырдын мазмунунда айтышкан беш акын баарын Наркүл жеңгени билинип турат. Акындардын айтышында эң кеми эки акын катышары белгилүү. Бирок сөз өнөрүнүн жарышына катышкандардын саны да, составы да ар түрдүү болот. Алсак, Коргол ырчы бир айтышка Токтогул, Эшмамбет, Коргол, Куйручук, Кулуке жана башкалар болуп бардыгы он беш ырчы катышканын сөз кылат [4].

Андан кийин динчил Нурмолдо, Эсенаман, Чонду, Найманбайларды жеңип, эми Жеңижокко кезек келгенин айтып:

Сен, Жеңижок, өзүмө
Жакын кайним экенсиң.
Азык кылып бербесем,
Ачка кетер бекенсиң?
Азыгыңды камдайын,
Арманы жок кетерсиң, -

деп, Наркүлбүбү ырын токтоткондо, Эшенкул болуш Наркүлбүбү бир айтса бир, эки айтса эки каткырып күлүп, коштоп, кубаттап отуруп: «Жеңижок иним, жеңең менен айтышар алың калдыбы же калган жокпу?» - дептир. Анда Жеңижок: «Болуш, айтайын, «коёнду камыш, эрди намыс өлтүрөт» эмеспи, кызыл тилим сүйлөп турганда, айтайын», - дептир.

Жыйынтыктап айтканда, Жеңижок өзүнүн өмүр жолунда өзүнөн улуу акындар менен дагы, тең курбалдар менен дагы, андан кичүүлөр менен кыз-келиндер менен дагы айтышып, айтыш учурунда ар дайым адамгерчиликти, айтыш өнөрүнүн этикасын, маданиятын кылдат сактаган экен.

Адабияттар:

1. Байжиев Т., Бектенов З. Кыргыз адабияты. 9-класстар үчүн. -Фрунзе, 1996.
2. Жусупбеков А. Жеңижоктун чыгармачылыгы: филол. илимд. канд. окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация. -Бишкек. 2011.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы. I том. -Бишкек: Шам, 2004.
4. Таштемиров Ж. Токтогулдун айтыштарынын өзөгөчөлүгү. -Фрунзе, 1989.
5. Жеңижок. Түзгөн: А. Жусупбеков. -Бишкек: Мурас, 1996.
6. Жеңижок. Ырлар. -Бишкек: Шам, 1999.

УМЕК-2022

УДК: 801.81

*Каниметов А. К., тарых илимд. канд., доценти,
Качкынова Э. К., окутуучусу
К. Тыныстанов ат. БМУ, Кыргызстан*

«МАНАС» - КЫРГЫЗ ЭЛИНИН УЛУУ МУРАСЫ

Макалада кыргыз элинин маданий мурасы жана руханий дүйнөсүнүн көч баишы “Манас” эпосу, дүйнөдөгү сейрек кездешүүчү руханий баалуу эстеликтердин катарында экендигин окумуштуулар тарабынан эпосту ар тараптуу изилдөө иштери менен “Манас” эпосунун дүйнөлүк коомчулукка таанытуу максатында бир канча эл аралык маанидеги иш-чаралар өткөрүлүп келгендиги баяндалат. Негизинен, “Манас” эпосу көптөгөн кылымдар аралыгында кыргыз элинин бийик руханий-адептик идеяларын өзүнө камтып, элдин өз алдынчалыкка жана мамлекеттүүлүккө болгон умтулуусуна үндөп турат. “Манас” кыргыз элинин кылым карыткан карт тарыхы жана улуу мурасы болуп саналат. Бул жөнүндө кыргыз эл жазуучусу Чыңгыз Айтматов: “Манас” эпосу – кыргыз элинин рухунун туу чокусу”, - деп белгилеп кеткен.

Өзөктүү сөздөр: “Манас” эпосу, мамлекеттүүлүк, кыргыз эли, улуу мурас, окумуштуу, тарых, окуя изилдөө

*Каниметов А. К., канд. истор. наук, доцент
Качкынова Э. К., преподаватель
ИГУ им. К. Тыныстанова, Кыргызстан*

“МАНАС”- ВЕЛИКОЕ НАСЛЕДИЕ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА

В статье констатируется, что культурное наследие кыргызского народа и глава духовного мира эпос “Манас” входит в число редких духовных памятников мира. С целью ознакомления эпоса “Манас” мировой общественности со всесторонним исследованием эпоса было проведено несколько международных мероприятий. В основном эпос “Манас” содержит в себе высокие духовно-нравственные идеи кыргызского народа на протяжении многих веков и побуждает народ к стремлению независимости и государственности. “Манас” - это древняя история и великое наследие кыргызского народа. Кыргызский народный писатель Чингиз Айтматов по этому поводу отмечал: “Эпос о Манасе - есть вершина духа кыргызского народа”.

Ключевые слова: эпос “Манас”, государственность, кыргызский народ, великое наследие, ученый, история, научные исследования.

*Kanimetov A. K., is an associate professor,
candidate of historical sciences
Kachkynova E. K., teacher
K. Tynystanov State University, Kyrgyzstan*

«МАНАС»- IS A GREAT HERITAGE OF THE KYRGYZ PEOPLE

The article describes that the cultural heritage of the Kyrgyz people and the head of the spiritual world, the epic «Manas», is among the rare spiritual monuments in the world, and several international events have been held in order to introduce the epic of Manas to the world community with the comprehensive research of the epic. Basically, the epic “Manas” contains the high spiritual and ethical ideas of the Kyrgyz people for many centuries and encourages the people’s aspiration for independence and statehood. «Manas» is the ancient history and great heritage of the Kyrgyz people. Kyrgyz folk writer Chingiz Aitmatov noted about this: “The epic of Manas is the peak of the spirit of the Kyrgyz people”.

Key words: Manas epic, statehood, Kyrgyz people, great heritage, scientist, history, scientific research.

УМЕК-2022

“Манас” эпосу кыргыз элинин үмүт-тилегин, ой-санаасын чагылдырган, миңдеген жылдар бою, эл тарыхын ичине камтып келе жаткан улуу эстелик, ыйык мурас болуп саналат.

Адамзаттын тарыхый турмуш-тиричилигин, жашоо тажрыйбасын келечек муундарга маданий мурас катары калтырууда “Манас” эпосунан башка чыгарманы элестетүү кыйын. Себеби көлөмү жагынан да, мазмуну жагынан да, эч бир чыгармага салыштырууга мүмкүн болбогон бул чыгармада баатыр Манастын образы, ата-бабалары, байыркы мезгилдеги жер-суу аттары, түрк элдеринин каада-салттары жана башкалар тарыхый дастан катары баяндалып келет. Бул эпос аркылуу түптүү тарыхы бар түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин басып өткөн татаал жолдору, эркиндик үчүн, келечек үчүн болгон үмүттөрү чагылдырылат. “Манас” эпосу ушул кезге чейин фольклордук жанр катарында гана бир жактуу каралып келген [1]. Окумуштуулардын изилдөөлөрүндө ар кандай ой-пикирлер айтылып, кээ бирлери эпостун түпкүлүгү биздин заманга чейинки убакта байыркы мифтердин негизинде жаралган дешсе, айрымдары аны тарых менен, тарыхый окуялар менен байланыштырат.

“Манас” эпосу жөнүндө канчалык талаш-тартыш ой-пикирлер, изилдөөлөр, далилдөөлөр жана тактоолор болуп келгенине карабастан, “Манас” эпосу дагы эле бизге ачыла элек илим, чети оюла элек океан бойдон калууда. Манастагы купуя сырлар, кереметтүү окуялар, сыйкырдуу көрүнүштөр али күнчө биз үчүн табышмак бойдон. Элибиздин байыркы мезгилдеринен азыркы учурга чейин жашап келген “Манас” эпосунун миң жылдыгы өлкөбүздүн эгемендүүлүк мезгилинде белгиленип, дүйнө жүзүндө эң жогорку адамгерчиликтин жана акылмандыктын үрөнүн сээп, өзүнүн асыл идеяларын таратып, доордон-доорго өтүүчү көпүрө сыяктуу элес калтырды. Ал гана эмес, “Манас” эпосу өзүнүн өлбөстүгүн, түбөлүктүүлүгүн далилдеп келүүдө.

Кыргыз элинин маданий мурасы жана рухий дүйнөсүнүн көч башы “Манас” эпосу” дүйнөдөгү сейрек кездешүүчү руханий баалуу эстеликтердин катарында туруп, окумуштуулар тарабынан эпосту ар тараптуу изилдөө иши жакшы жолго коюлган. Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкенден кийин 1995-жылы Бириккен Улуттар Уюму “Манас” эпосун кыргыз элинин руханий мурасы катары таанылган жана “Манас” эпосунун 1000 жылдык мааракеси эл аралык деңгээлде белгиленип, дүйнөнүн 120 мамлекетине таанылган [2].

2012-жылы “Манас” эпосун сактоо, изилдөө жана жайылтуу боюнча “Манас” 2012-2017-жылдар аралыгында Улуттук Программасы кабыл алынган [3]. Программа боюнча “Манас” эпосун сактоо, изилдөө жана жайылтуу милдеттери сыяктуу иш-чаралар каралып келген. Бул чечимдин негизинде жер-жерлерде ар кандай иш-чараларды өткөрүү менен “Манас” эпосу жалпы кыргыз эли үчүн баалуу маданий мурас болгондуктан, анын философиялык, тарыхый-этнографиялык, филологиялык жана башка багыттарын изилдөө менен коомчулукка жеткирүү кыргыз элинин ыйык милдеттеринин бири катары саналган.

“Манас” эпосун ЮНЕСКОнун материалдык мурастарынын тизмесине каттоодо Кытайда жашаган кыргыздардын салымы чоң деп баса белгилесек болот. Манас эпосу Кытайда жашаган калктардын бири болгон кыргыздардын атынан ЮНЕСКОнун каттоосунан биринчи жолу 2007-жылы өткөн. Алар биринчилерден болуп эпостун биринчи бөлүгүн “Манасты” Эл аралык руханий дөөлөттөрдүн тизмесине киргизилген.

2013-жылдын 4-декабрында ЮНЕСКОнун материалдык эмес маданий мурастарын коргоо боюнча өкмөттөр аралык комитети “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” эпосторун Кыргызстандын атынан дүйнөлүк маданий мурас катары катталсын деген чечим кабыл алынган. Бул чечим “Манас” эпосуна карата болгон жоопкерчиликти арттырып жана эпосту дүйнөлүк деңгээлдеги окурмандар чөйрөсүнө алып чыгуу менен жайылтууну, изилдөөнү милдеттендирген.

Эпостун түпкү идеясы – эркиндиктин жана көз каранды эместиктин идеясы. “Манас”

УМЕК-2022

эпосунун өлбөс-өчпөстүгү, түбөлүктүүлүгү, дүйнөлүк баа жеткис маданий эстеликтердин катарынан орун алышы дал ушул идеялык-эстетикалык касиетине байланыштуу.

“Манас” Сагымбай Орозбаков энциклопедиясында” совет окумуштууларынын алгачкы манас таануучу катары профессор П. Фалев кыргыз болумуштарын жаралышы тууралуу эмгегинде алгач ирет “Манас” эпосу менен “Култегин” эстелигиндеги окшоштуктарды, мазмун менен форма жактагы бирдейликтерди салыштырып изилдеген [4].

“Манас” эпосу жана анын жаралуу мезгили тууралуу тарыхый жазма булактарда маалымат сейрек. XVI к. таандык Сейф ад-Дин Аксыкендинин “Мажму ат-Таварих” (Тарыхтардын жыйнагы) аттуу кол жазмасында Манас баатыр жана ага байланышкан кара сөз түрүндөгү окуяларды камтыган алгачкы маалыматтар эскерилет. “Манас” эпосу, аны айткан жомокчулар жөнүндө алгачкы маалыматтар XIX к. экинчи жарымына туура келет. Эпосту алгачкы ирет кагаз бетине түшүргөн Ч. Валиханов, андан кийин В. Радловдун “Манас” эпосун изилдөөгө арналган эмгектери бүгүнкү күндө да илимий баалуулугу жогорку деңгээлде десек болот.

Ч. Валиханов: “Бул чексиз чоң эпопеяда кыргыздардын турмушу, салты, географиясы, диндик жана медициналык түшүнүгү жана эл аралык мамилеси орун алган” – деп өзүнүн чыгармалар жыйнагында жазып кеткен [5]. “Манас” эпосу менен кененирээк таанышып, аны толук кагаз бетине түшүрүүгө аракеттенген окумуштуулардын бири – В. Радлов. Ал эпостун үч бөлүгүн тең камтыган тексттерди 1885-жылы “Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү” деген эмгегинин бешинчи томуна кыргыз, немис тилдеринде жарыялаган. Академик Б. Бартольд, орус саякатчы П. П. Семенов-Тянь-Шанский, Г. Н. Потанин, венгер окумуштусу Д. Алмаши экспедиция учурунда “Манастан” үзүндүлөрдү жазып алышкан [6].

“Манас” эпосун эл оозунан жыйнатууга кыргыздын тунгуч окумуштуусу, агартуучусу Ишенаалы Арабаев менен профессор Кусейин Карасаевдин эмгектери жөнүндө эл оозунда көп айтылат. И. Арабаев атактуу Тыныбек жомокчунун оозунан “Семетейдин үйлөнүшү” аттуу үзүндүсүн жазып алып, ал 1925-жылы Москвадагы СССР элдеринин Борбордук басмаканасынан басылып чыккан. 1931-жылы К. Карасаев фольклор чогултуу үчүн Ысык-Көлгө келип, Саякбай Каралаев менен жолугуп, аны Фрунзеге ээрчитип келип, өз үйүндө илимпоз кызматчылардын фольклордук кечесин уюштуруп, анын оозунан “Манасты” жазып алууга болот деген чечимге келишкен [7].

“Манас” эпосун XX кылымдын 90-жылдарынан тартып түркиялык изилдөөчүлөр көңүл бура баштаган. Абдулкадыр Инан, Фуад Көпрүлү, Зеки Валиди Тоган, Гурсай Наскат, Найли Боратов, Фикрет Туркмен сыяктуу илимпоздор “Манас” эпосуна кайрылышкан. Эпоско кайрылышкан чет өлкөлүк окумуштуулардын катарында англис окумуштуусу Артур Хаттону айтсак болот. Ал Радлов жазып алган “Манас” эпосун изилдөөдө жана аны европалык илимий чөйрөгө тааныштырууда эмгеги зор. Ал эми франциялык турколог Реми Дор, германиялык Карл Райхл, Гундулла Салк сыяктуу изилдөөчүлөр манас таануу илимине өз салымдарын кошуп келген.

Манасты изилдөөдө өз салымын кошкондордун дагы бири, казак элинин көрүнүктүү жазуучусу М. Ауэзов болгон. Анын “Манас”- кыргыз элинин баатырдык эпосу” деген эмгеги жарык көргөн. Ал эми казак фольклор иликтөөчүлөрүнүн арасынан “Манас” эпосуна кайрылгандар А. Маргулан, Ш. Сатпаев, Р. Бердибаевдер болгон.

“Манас” эпосун жазып алуу, аларды изилдөө жана жыйноо иштеринде К. Рахматуллин, Ы. Абдырахманов, З. Бектенов, К. Мифтаков, К. Тыныстанов, Е. Поливанов, Б. Юнусалиев жана башкалар өздөрүнүн зор салымдарын кошушкан. Ошондой эле кытайлык кыргыздардын арасынан чыккан окумуштуулар Адыл Жуматурду,

УМЕК-2022

Мамбеттурду Мамбетакун, Макелек Өмүрбай, Аалы Сүйүнбай жана башкалар кыргыздын руханий дөөлөтү “Манас” эпосун ар тараптуу изилдөөнү колго алып келишүүдө.

“Манас” эпосун башка тилге которууда орус окумуштуулары профессор К. К. Юдахин жана И. А. Батманов, котормочу акындар Л. Пеньковекый, С. Липкин жана М. Тарловскийлер көп эмгек сиңиришкен. “Манас” эпосу орус тилинде чыгуу менен башка элдерге да кеңири белгилүү боло баштаган. Орус акыны Семен Линкин “Манас” эпосунун сюжетинин негизинде (“Манас великодушный”) “Айкөл Манас” деген повесть жазган. Китеп бир нече жолу кайра басылып чыккан. “Манас” чоң көлөмдүү чыгарма болгондуктан ооздон-оозго өтүүдө көптөгөн өзгөрүүлөргө учураган. Манасчылардын чыгармачылыгына жана аткаруу деңгээлине, чеберчилигине жараша ар түрдүү варианттар пайда болгон. Манасчылар Сагымбай Орозбаков, Шапак Ырысмендеев, Багыш Сазан уулу, Саякбай Каралаев жана башкалардын варианттарында бири-биринен айырмаланган бир нече өзгөчөлүктөр байкалат. Маселен Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы “Манас” эпосу менен Жусуп Мамайдын вариантындагы “Манас” эпосунун мазмунунда да, көлөмү жагынан да бир катар айырмачылыктар бар. Маселен, Жусуп Мамайдын оозунан Манастын сегиз урпагы жазылып алынса, өзүн чыныгы семетейчимин деп эсептеген Сагымбайдан жалгыз “Манас” эле жазылып алынган, калган урпактарын жаздырууга үлгүргөн эмес. Ошондой эле Жусуп Мамайда Манастын ата-бабалары биринчи аңызда кан Мамай, Бөдөнө, Бөйөн, Чайан, Кара хан, Жакып делинсе, ал эми экинчи аңызда болсо Угуз кан, Калаш, Кыркез Бөйөн, Чайан, Каракан, Орозду, Жакып (8). Сагымбай Орозбаковдун вариантында Каракан, Огузкан, Аланча, Байгур, Байыр кан, Түбөй, Көгөй, Ногой, Жакып деп айтылат [9].

Бул каармандардын образдарында төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр байкалат:

Бөйөндүн уулу Чаян – Жусуп Мамайдын вариантында манастын түпкү ата тегинин бири болсо, Сагымбай Орозбаковдун вариантында ал Жакыпты кул катары иштеткен кытай байларынын бири катары сүрөттөлөт.

Орозду – Сагымбай Орозбаковдун вариантында Ногойдун эң улуу баласы Жакыптын агасы деп айтылса, Жусуп Мамайдын вариантында Каракандын баласы Жакыптын атасы катары айтылат.

Шыгай – Сагымбай Орозбаковдун вариантында Көгөйдүн баласы, Ногойдун иниси деп айтылса, Жусуп Мамайдын вариантында Ороздун уулу, Жакыптын иниси деп айтылат.

Каткалаң – Сагымбай Орозбаковдун вариантында Текестин колундагы дуудулардын бири, Манастын акыреттик зайыбы Кыз Сайкалдын атасы деп айтылып, Жусуп Мамайдын вариантында болсо, Ороздун экинчи аялынын баласы, Жакыптын иниси деп айтылат.

Ногой – Сагымбай Орозбаковдун вариантында Манастын чоң атасы Көгөйдүн баласы деп айтылып, Жусуп Мамайдын вариантында болсо, Балыкартты жердеген атактуу калмак байы деп баяндалат.

Жусуп Мамайдын айтуусундагы негизги бөлүктөр: Манастын төрөлүшү жана балалык чагы, кырк чоронун куралышы жана алгачкы эрдиктер, Манастын кан шайланышы, мекенди жоодон бошотуу, кыргыздын Ала-Тоого көчүшү, Алмамбеттин жомогу, Манастын Каныкейге үйлөнүшү, Көзкамандар окуясы, Көкөтайдын ашы, Чоң казат, Манастын өлүшү.

Ал эми Сагымбай Орозбаковдун айтуусундагы негизги бөлүктөр: Манастын төрөлүшү жана балалык чагы, Кошой окуялары, Манастын он бир дуу-дууга каршы согушу, Ата журтту душмандардан бошотуу, Алмамбеттин баяны, Манастын Каныкейди алганы, Манастын түндүккө жортуулу, Көзкамандар окуясы, Көкөтайдын ашы, Чоң Казат, Кичи Казат.

Бул окуялардын эки түрлүү айтылышы манасчылардын ооздон-оозго өтүү менен түрдүү өзгөрүүлөргө учураган “Манас” эпосу жөнүндөгү маалыматтарды жыйноо, топтоо өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу экендиги маалым болуп турат.

УМЕК-2022

Ал эми көлөмү жагынан Саякбай Каралаевдин варианты боюнча эле “Манас” трилогиясы 500553 саптан турса, Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча улуу эпосу буз 180378 сап, ал эми Жусуп Мамайдын вариантындагы “Манас” бөлүмүнүн көлөмү 53280 сап ырды түзөт.

Сагымбай Орозбаковдун жалаң “Манас” бөлүмүн эле мынчалык чоң көлөмдө айтышы анын 15-16 жашында эле “Манас” айта баштагандыгы жана анын көркөм сөз өнөрүнө болгон жөндөмдүүлүк шыгы ага чейин байкалып, өзүнөн улуу манасчылардын оозунан “Манас” эпосун түрдүү варианттарда угуп, башка дастандарды, жомокторду кызыгуу менен угуп келгени менен байланыштуу.

Жусуп Мамай болсо кийинки доордун манасчысы катары өзүнө чейинки манасчылардын варианттарын окуп, билип, аларды бириктирип, өзү да көптөгөн көркөм өзгөртүүлөрдү киргизип, Манастын сегиз урпагын айта билген.

“Манас” эпосу элибиздин тарыхынын, этнографиясынын, маданиятынын түгөнгүс булагы катары эпостон байыркы кыргыз мамлекеттүүлүгү жөнүндө да көптөгөн баалуу маалыматтарды алууга болот. Эпостогу негизги башкы идеялардын бири – кыргыз мамлекетин бекемдөө, сактоо жана өнүктүрүү болуп, ага байланыштуу байыркы кыргыздардын мамлекеттүүлүгүнүн белгилери, атрибуттары даана чагылдырылган. Демек, “Манас” эпосу кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнүн тарыхын окуп үйрөнүүдө да маанилүү булак боло алат. Бул маселени окумуштуу этнограф И. Молдобаев учурунда кеңири изилдеген [10].

Эпосто мамлекеттүүлүктүн белгилери болгон башкаруу бийлиги, хан анан атрибуттары, такты, таажы, мамлекет башчысынын титулу, мамлекеттик казына, салык, баажы, туу, мөөр сыяктуу терминдер камтылган.

Маселен, эпостун Саякбай Каралаев айткан вариантында:

Намыз кылбай, кеп кылбай,

Алтын такка мингизип,

Андан тууган баланы

Кан көтөрүп алалык...- деген саптарда мамлекет башчысы “хан” жана анын жогорку бийлигинин символу болгон “такты” жөнүндө кеп болууда. Ал эми Сагымбай Орозбаковдун вариантында болсо:

Хан өкүмүн тийгизди,

Хан таажысын кийгизди.

Хан Манастын башына

Жылуу бөрктү кийгизди...- деп айтылып, мамлекет башчысы хан Манастын башына кийгизилген, жогорку бийликтин белгиси болгон таажы – жыгалуу бөрк – жөнүндө сөз болууда. Мында жыгалуу бөрк деген термин – хандын баалуу таштар жана алтын менен кооздолгон баш кийими.

Кыргыздар байыркы түрк кагандарынан айырмаланып, ханды ак кийизге салгандан кийин элди жети тегерете көтөрүшкөн. Хандык бийликтин белгиси болгон туу көтөрүлүп, Манастын башына таажы кийгизилет. Хан Манастын ордосу кадимки бийлик резиденциясы шекилде:

“Капкасы алтын коргондо,

Оң жагында баатырдын

Отуз эки каны бар,

Сол жагында отурган

Кырк баатырдын саны бар,

Астында алтын тагы бар,

УМЕК-2022

Башында дөөлөт дагы бар.
Айланасын камаган,
Албарс кылыч колго алып,
Акырая карагын
Алты миң аскер дагы бар
Коргону коло тоо болгон,
Бадышалык чоң коргон,
Каалгасы сом калай
Салтанаты бир далай
Капка кармап турчуусу
Он эки күзөт бир малай.
Бекзаададан бешөө бар,

Желдеттерден жетөө бар,- деп сүрөттөлөт. Кыргыз тарыхындагы “Манас” эпосу сүрөттөгөн хандын ордосу, туу сыяктуу бийлик белгилери тек Кыргыз каганатында кездешет. Кытай жазма булактарына ылайык кыргыздар согушка желек жана байрактарды алып чыгышып, алардын Ажосу хандык тууну орноткон. Анын алды кызыл болгон.

Ал эми “Манас” эпосундагы айтылган:

Ак асаба, кызыл туу,
Айгайлаган ызы чуу,
Көк асаба, кызыл туу

Көк тунуткан ызы чуу - деген саптар байыркы кыргыз мамлекетинин туусу болгондугун жана ал кызыл түстө экендигин кабарлап турат. Эпостогу маалыматтарды карасак, туу кыргыздарда байыркы мезгилден эле колдонулуп келгендигин жана алардын түстөрү ар кандай болгондугун кабарлайт. Туу көп учурда согуштук жүрүштөрдө колдонулган. Эпоско таянсак, туу элди ойлогон, элди коргой алган баатырлар, башкаруучулар тарабынан колдонулган. Алар элдин таянычы болгондуктан, көп учурда алардын өздөрүн тууга теңешкен. Мисалы, Манас баатыр эпосто “Бурутка (кыргызга) бүткөн туу экен” деп сапатталат.

Мамлекеттүүлүктүн дагы бир белгилери болгон мөөр, салык, казына терминдерин эпостогу төмөнкү саптардан кезиктирүүгө болот:

Катчыга катын жаздарды
Кандык мөөрүн бастырды.

Бул жерде мөөр – өз алдынча, көз карандысыз башкаруунун, башкача айтканда, эгемендүүлүктүн белгиси. Кыргыз элинде мөөр качан пайда болгондугу белгисиз. Бирок эпос жаралган доордо кыргыз башкаруучулары мөөрдү колдонгондугун белгилөөгө болот. Ошол эле учурда кыргыздарда байыркы эле уруулук тамга колдонулуп келгендигин айта кетүү абзел. Уруулук тамга ар бир уруунун өз алдынчалыгын, анын менчигинин белгиси болгон. Белгилүү кыргыз таануучусу В. Бутанаев орустардын “таможня” деген сөзүн кыргыздардын “тамга” деген сөзүнөн алынган деп эсептейт.

Эпостун ыр саптарында:
Кан казына, дүнүйө
Карк алтын, кымкап, дүрүйө -
Казынадан зар келди,
Бууп дилде арттырган
Алтымыш төрт нар келди,

УМЕК-2022

Азык-түлүк кылар - деп,

Алиги жаткан көп элди- деген саптарында мамлекеттүүлүктүн негизги белгилеринен болгон мамлекеттик казына жөнүндө айтылууда. Казына бул мамлекеттин байлыгы, менчиги болгон. “Манас” эпосундагы маалыматтарга таянсак, аскерди каржылоого мамлекеттик (хандык) казынадан каражат бөлүнгөн. Казына термини араб тилиндеги казына - байлык деген сөздөн алынган [11].

Хан казынасы жоодон түшкөн олжодон, баш ийген элден, соодагерлерден алынган алман аркылуу толтурулган. Ошол эле учурда алман элден да жыйналган.

Мына ушул келтирилген эпостон алынган мамлекеттүүлүктүн белгилерин билдирген терминдер байыркы доордо кыргыз элинде мамлекеттүүлүктүн болгондугун далилдейт.

Жыйынтыктап айтканда, “Манас” – эпос деген түшүнүккө сыйбаган түбү түгөнбөгөн дайра, кут даарыган касиеттүү адамдар тарабынан оозеки айтылып, биздин заманга жеткен тарыхыбыз, улуу эпопея жана дүйнөлүк шедевр, Ч. Айтматов айткандай, “кыргыз рухунун туу чокусу” болуп саналат.

Адабияттар:

1. Манас – дүйнөлүк маданияттын улуу мурасы. Библиографиялык справочник. – Бишкек: “Улуу тоолор”. 2015.
2. “Манас” эпосунун 1000 жылдыгын өткөрүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Президентинин 1992-ж. 26-июнундагы Указы.
3. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-ж. 31-январындагы №67 токтому.
4. “Манас” Сагымбай Орозбаков энциклопедиясы. -Бишкек, 2015.
5. Валиханов Ч. Собр.соч. в пяти томах т.5. -Алма-Ата, 1985.
6. Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстан боюнча тандалган эмгектер. С. Мамбеталиев. -Бишкек, 1992.
7. Бектенова З. Эл оозунан жыйналган. //Кыргызстан маданияты. -1989. -№33
8. “Манас” Жусуп Мамайдын варианты боюнча. -Бишкек, 2014.
9. “Манас” – кыргыз элинин баатырдык эпосу. Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. Түзгөн: Самар Мукаев. -Бишкек, 2010.
10. Чокан Валиханов Избранные произведения. -Москва, 1986.
11. Молдобаев И. Эпос “Манас” как источник по истории государственности кыргызов. - Б., 2004.

УДК: 801.81

Толубаева. Ч. Д, филол. илимд. канд., доцент
tolubaeva.1975@mail.ru
К. Тыныстанов ат. БИМУ, Кыргызстан

“СЕМЕТЕЙ” ЭПОСУНДАГЫ ПСИХОЛОГИЗМ

Көркөм адабияттын башкы милдети адамды изилдөө болгондон кийин, мейли, эпостук чыгарма болсун, андагы каармандардын кулк-мүнөзүн, кыял-жоругун изилдөө психологизм маселесине байланыштуу каралат. Андыктан макалада “Семетей” эпосундагы психологизм иликтөөгө алынды. Манас баатырдын трагедиялуу өлүмүнөн кийин кыргыз эли жана баатырдын жары Каныкей оор турмуштук сыноолорду башынан кечирет. Ошондой оор учурлардагы Каныкейдин, Чыйырдынын психологиялык абалы психологизмдин активдүү каражаттарынын бири монолог, диалогдор аркылуу изилденди. Ошондой эле кырк жигиттин Абыке, Көбөшкө түз эле баш ийип бербеген психологиялык толгонуулары, алардын Манас тирүү кезинде кантип кырк жигитке айланганын эстеген кептери,

УМЕК-2022

Көбөш менен кайым айтышуу диалогу өтө кызыктуу. Илимий макалада каармандардын ички абалдары психологизм маселесинин каражаттары менен изилдөөгө алынды.

Өзөктүү сөздөр: эпос, монолог, психологизм, диалог, баатыр, трагедия, кыргыз эли, көркөм адабият.

Толубаева Ч. Д., к.ф.н., доцент
e-mail:tolubaeva.1975@mail.ru
ИГУ им. К. Тыныстанова, Кыргызстан

ПСИХОЛОГИЗМ В ЭПОСЕ «СЕМЕТЕЙ»

Изучение человека является основной задачей художественной литературы. Изучение характера и фантазии персонажей любого эпического произведения рассматривается как проблема психологизма.

В статье авторы исследуют психологизм эпоса “Семетей”. После трагической гибели богатыря Манаса кыргызский народ и вдова богатыря Каныкей проживают тяжелые жизненные испытания. Через активные элементы проблемы психологизма - монолога и диалога изучались психологические состояния Каныкея, Чыйырды, Бакая и Семетей.

А также интересны психологическое состояние, внутренние переживания сорока витязей, не подчинившихся непосредственно Абыке и Кобошу, их воспоминания о том, как они стали сорока витязями при жизни Манаса. Диалог с Кобошем вызывает особый интерес. В научной статье внутреннее состояние героев исследуется с помощью активных средств изучения проблем психологизма.

Ключевые слова: эпос, монолог, психологизм, диалог, богатырь, трагедия, кыргызский народ, художественная литература.

Tolubaeva Ch. D., candidate of philological sciences
Issyk-Kul State University named after K. Tynystanov,
e-mail:tolubaeva.1975@mail.ru, Kyrgyzstan

PSYCHOLOGISM IN THE EPIC «SEMETEY»

The study of man is the main task of fiction, the study of the character and fantasy of the characters of any epic creation is considered as a problem of psychology. Therefore, the article explores the psychology of the epic «Semetey». After the tragic death of the hero Manas, the Kyrgyz people and Kanycei live through difficult life trials. Through monologues and dialogues, the psychological state of one of the active elements of Kanykey, Chiyir was studied.

Also interesting are the psychological excitement of the forty knights who did not directly obey Abyka and Kobosh, their memories of how they became forty knights during the life of Manas and the dialogue with Kobosh. In a scientific article, the internal states of the heroes are explored with active means of the problem of psychologism.

Key words: epic, monologue, psychologism, fiction, dialogue, tragedy, kyrgyz people, hero.

Саякбай Каралаевдин вариантындагы “Семетей” эпосу каармандардын психологиялык толгонууларынан, ар кандай психологиялык чыңалууларды чагылдырган диалогдордон жана кептин түрлөрүнөн түзүлгөн. Эпостун сюжеттик өнүгүү көркөм ыкмасы манасчынын баяндоосунда, кээде каармандардын монологдорунда турарын окумуштуулар М. Ауэзов, С. Мусаев ж.б. белгилеп келишкен. Каармандардын ички дүйнөсүндөгү толгонуулар “Семетей” эпосунда өзгөчө терең берилет. Анткени эпостун башталышында Манастын өлгөнүнө алты ай боло электе, кадырлап анын ашын бере электе, Абыке, Көбөш Каныкейдин ордосун чаап, өзүн сабап, Семетейден биротоло кутулууну көздөп, байлыгын камчыга ченеп бөлүп кетишет. Эпостун башталышы ушундай оор психологиялык чыңалууларды чагылдырган Каныкейдин

УМЕК-2022

ички толгонуусу аркылуу баяндалат. Каныкейди Манастын тирүү кезиндегидей күндөр да барктабай, айтканын тоготпой, жемелеп кекеткенге чейин барган психологиялык чыңалууну чагылдырган кайым айтышуу диалогдору да бар. Ушундай мамилелерден кийин Каныкейдин бүткүл жан дүйнөсү толгонууга батат. Ал боздоп ыйлайт, Абыке, Көбөш башында турган кырк жигитке наалат айтат:

Ошондо каралуу катын Каныкей
Көңүлү жаман бөлүнүп,
Ошондо көзүнүн жашы төгүлүп
Чыркырап ыйлап сабылып,
Ак байбиче энеси
Чыйырдыга жалынып:
Ээй, кагылайын энеке,
Өзөн бойлой кондук, ээ!
Асылымдан айрылып,
Өрт өчкөндөй болдук, ээ!
Энеке, аякка түштү темир тор,
Энеке, маңдайга келди калың шор!
Кара белес жылгадан
Кайрыла турган кез келди,
Каның төрөдөн калган баладан
Энеке, айрыла турган кез келди [5: 45].

Биз келтирген үзүндүдө Каныкейдин айласы куруп, жан дүйнөсү толгонуп, Манастан калган уулу Семетейди аман алып калуу айласын ойлоп, миң толгонуп, санаага батып жатат. Каныкей Манастын тирүү кезинде зоболосу бийик, улуу канайым, калк энеси катары бааланса, баатырдын өлүмү менен Каныкейдин тагдыры таландыга түшүп, жан дүйнөсүнө бүлүк түшүп санаага батат. Анткени Жакып баштаган Абыке, Көбөштөргө жалгыз каршы туруу кыйын болот. Бирок канчалык кайрат кылса да, аларга жалгыз туруштук бере албайт. Каныкейдин эмчегин жара тебип, өлтүрүп коюуга чейин барышат. Каныкей денеси ооругандан ыйлабайт. Ал Манас өлгөндөн кийин көргөн күнүнүн тайкы экенин жана жашы сексенден өтүп калган кайын энеси Чыйырдыны, уулун, камдаган тамак-ашы, алыска минчү аты жок, ач-жылаңач, жөө Букарды көздөй кантип качып кетүү амалын ойлоп, ыйлайт. Ыйлап жатып көз алдынан бүткүл жашоосу тизмектелип өтөт. Каныкейдин жан дүйнөсү жабыркап, бирок Семетей үчүн баарын көтөрүүгө мажбур болот. Кандай оор кыйынчылыктар, тоскоолдуктар болбосун, кайраттантып, бир буту көрдө, бир буту төрдө турган кайын энесин айдалыга көтөрүп, баласын койнуна катып жолго чыгат. Эпостун башталышы Каныкейдин, Чыйырдынын мына ушундай психологиялык толгонууларынан турган монологдору, диалогдору аркылуу өнүгөт. Каныкей менен Чыйырдыга өз эли-жерин, ордосун таштап кетүү оңойго турбайт. Өзгөчө, узак карылыкка жетип калган Чыйырды Манастын күмбөзүнө барып уулуна аякташа жатууну каалайт. Ал ушундай абалда Букарга баруудан баш тартат, андан көрө акыретти көздөй сапар алгысы келет. Бирок Каныкей ак байбиче Чыйырдыны таштабайт. Өзүнүн жарааттан улам денесин көтөрө албаса да, Семетейди коргоо үчүн жан далбас урат. Алар Букарга жеткенге чейин далай азап-тозокторду көрөт. Ач курсактын айынан талаадагы кузгун чокуп аткан өпкөнү талашууга аргасыз болот. Семетей менен Чыйырдынын курсагын тойгузуу үчүн сайгак тийип качып жүргөн торпокту кубалап, акыры аны кармап соёрдо, өкүл атасынан кагуу жейт. Каныкей өкүл атасына ачкан курсакты тойгузуп, соопчулук кылууну суранат, жалбарат, жалдырайт. Бирок Манас тирүү кезиндегидей өкүл атасы аны кадырламак түгүл, кагып, сабоого өтөт. Ушул сыяктуу жан дүйнөсүн жабыркатып, психологиялык сокку урган

УМЕК-2022

окуялардан улам анын, ички дүйнөсү ого бетер сыздап, буркурап ыйлап, азап чегет. Ошентип, Каныкей Букарга жетип, Семетейди инисине бала кылып берүүгө чейин далай психологиялык толгонууларды башынан кечирет. Өзгөчө, Манастын досу, сырдашы Бакайды акыркы жолу көрүп, коштошуп жатып, жалпы кыргыз эли, жери менен коштошкон узак кептеринде жан дүйнөлөрүндөгү санаркоо, убайым чегүү, келечеги үчүн тунгуюкка баткан психологиялык толгонуу камтылган.

Монолог – каармандын жан дүйнөсүндөгү толгонуулар менен санаркоосун, өткөнгө карай көз жүгүртүүсүн жана ошондой эле келечекке карай багытталган ой тизмектерине арналган ички кеп. Маселен, Каныкей төлгө кылып алтымыш асый болгон аты Тайторуну билгенге Манастын ашы, билбегенге Семетейдин тоюна ат чабышка кошот. Анын мындай кадамын эч ким түшүнбөйт. Кылган кылыгын бейбактык катары көрүшөт. Атасы жесирлиги жетти деп, Каныкейге Тойторуну чабуу оюнан кайттыруу үчүн жалынып да көрөт. Элге уят болуп жатканын билдирген узак кебин айтат. Эгер өзүнүн аты чыгып келсе, байгени алышын каалайт. Бирок Каныкей кара башын ажалга сунуп, өзү үчүн корксо да тобокелге барат. Ошол тобокелде түрдүү ойлорго кептелип, санаага батат. Эркекче кийинип, Алманбеттен калган Сырбаранды асынып, дүрбү менен Тайторуну карап учугу жок ойлорго баткан жан дүйнөсү бүлүккө түшөт:

Коркуп турат куурагыр
Көөдөндөн чыккан балаадан:
Алда, чиркин, куу дүйнө
Ай караңгы түн экен
Бүгүн ажалым жетер күн экен!
Жаш күчүктөй кыңкылдап,
Мен шордуу, араң өлмөк экемин,
Жаназа жок, ыйман жок
Талаада өлмөк экемин.
Казам жетип ушинтип,
Баламдан өлмөк экенмин! [5: 95]

Бул жерде Каныкей өзү менен өзү сүйлөшүп, өткөн менен кеткен өмүрүнө саресеп салып, алдыда кандай күндөр күтүп жатканынан күмөн болуп, бир туруп кайгырса, бир туруп ажалым жеткени калган го деп ары-бери санаага батат. Алыста, аттардын артында калган Тайторуну көрүп, күнү бүтүп, ичер суусу түгөнүп калдыбы деп коркот. Жалпы букар элине шылдың болуп өз баласынан ажал табарына көзү жетип, шекшинет. Ошентсе да кайра дүрбүнү колго алып, арышы улам узарып, астыны көздөй чуркап келе жаткан Тайторуну көрүп, Манастын, Алманбет, Сыргак, Чубактардын арбагына жалынат. Ошол мурункуларды эске салыш үчүн сыр бараңга ок-дары куюп, Тайторуну сүрөөгө өтөт. Каныкейдин бул ат чабыштагы ички дүйнөсү, психологиялык толгонуусу тууралуу окумуштуулар Р. Сарыпбеков, А. Абдразаковдор эпостогу психологиялык абалды терең ачкан бөлүм экенин белгилешет: “Манасчынын бул эпизодго айрыкча көңүл бурушу, ал өзү өтө сүйгөн каармандарынын бири Каныкей көптөн күткөн тилеги орундалып Семетей атасы Манасты тартып, эл-жеринин тиреги болобу же жокпу деп санааркап, психологиялык өтө чыңалуу абалында болуп, өзү үчүн өтө жооптуу мезгилдердин бирин башынан өткөрүп жатышы менен байланышкан. Чындыгында, С. Каралаевдин айтуусундагы “Каныкейдин Тайторуну чабышы” – “Манас” эпосундагы каармандын психологиялык абалын эң терең ачкан жаркын эпизоддордун бири”, - [5: 6] деп окумуштуу Р. Сарыпбеков айткан маанилүү пикирге таянуу менен, “Семетей” эпосу каармандардын психологиялык абалын терең чагылдырган чыгарма экенин белгилейбиз. Мындай пикирибизди эпостогу ар бир бөлүмдө терең камтылган каармандардын

УМЕК-2022

психологиялык толгонуулары, тактап айтсак, психологизм камтылган эпостун өзү себепкер болду. Буга, өзгөчө, “Каныкейдин Тайторуну чабышы”, “Семетейдин Сарытазга жолукканы”, “Каныкейдин жомогу”, “Семетейдин Таласка барганы”, “Каныкей Семетейге жерди көрсөтүп арман айтканы”, “Айчүрөк ак куу болуп учуп чыгып, жер жүзүндөгү баатыр алптарды сынаганы” аттуу эпизоддордо камтылган психологизм түрткү берди.

“Семетей” эпосунда “Каныкейдин жомогу” бөлүмүндө Каныкейдин узак монологунда анын бүткүл жашоосу камтылган. Семетей Сарытаздан атасы тууралуу угуп, энекеlep атасы тууралуу тактап билүү үчүн жалынып келгенде, Каныкей ага иничек деп кайрылат. Уулу колун карыштыра кармаганда, Каныкей узак жомогун баштайт:

Кулунум уулум, угуп ал
Таластан качып, жөө тентип,
Келген жерден келейин.
Казынама кайгырып,
Чачкан жерден келейин.
Таластан сени көтөрүп,
Уулум, качкан жерден келейин.
Мен, энекең бейтаалай,
Эл маанисин айтайын:
Букардан чыгып жол жүрсөң,
Ат аябай мол жүрсөң,
Токумдай жерде коосу жок [5: 145].

Бул узак жомогу Таластагы Манастын Аксарайы тууралуу айтуу менен башталат. Убагында ордо гүлдөп, кырк жигит баштаган жалпы эл “Манастап” ураан чакырып турганы, баатырды акыркы сапарга узаткандан алты ай боло электе, кадырлап анын ашын бере электе Манастан калган кырк жигит алты арамдын астында жаа атып, көкбөрү кылып сүйрөтүп, эмчегин жара тээп, ошондо Каныкей болгон дүнүйөсүн тыйынча көрбөй бир жалгыз Семетейдин амандыгы үчүн жөө тентип, аман калыш үчүн качып, далайды көргөнүн кеп кылат. Бирок Манасты тирүүсүндө ээрчитип жүрүп эр кылган, караңгыда көз тапкан, капилеттен сөз тапкан Бакай алардын артынан издеп жүрүп таап, эки чанач сүт, жол азыгын, эки атты даярдап, Темирканга кат жазып, Семетейди аларга ырымын кылып берип, аман-эсен чоңоюшун тилеп, 12 жыл күтөрүн керез кылып калтырганын эскерет. Ошондой эле Гүл-Токой жөнүндө, Боз-Бөлтөк, Сыр-Дарыя, айтылуу Кокон, Чыйырчык жана Салар эки өзөн тууралуу, Олуя өткөн мазарга даарат алып зыярат кылуусун өтүнөт, андан ары жылгындуу Кең-Кол, кыргыз эли ошол жерден качып келгенин; андан ары Үч-Кошойго жеткенде “атаңан калган мураапы кайыбынан кабылган, Медияндын чөлүнөн табылган” Кумайык он эки жылдан бери күтүп жүргөнүн; ал Кумайык табылганда Манас менен Бакай кеңешип, ургаачынын адалы, бир таза зайып бакса мыкты тайган болорун, Букардын ханы Темиркандын он эки кызынын кенжеси, кара сурдун сулуусу, мусулмандын нурдуусу бир бакса Каныкей багат деп атасы алтын-күмүш көп алып кудалап түшкөнүн; Кумайыкты тапшырганын; эгер мыктылап бакса эч убакта ага каршы сөз айтпасын, артылып камчы чаппасын айтып, Кумайыкты табыштап кеткенин; алты ай ичинде байтал бээни сойдуруп, оозу менен сүт берип, күндүзүндө тынч албай, чырм этип уйку албай бакканын; анан Манас Кумайыкты көрөм деп келгенде, тайгандын жойлоор кези болуп, жолборс менен чайнашарда чокко куйругун чаап, куйругу чокко тийип эки эли жери күйүп калганын; Манас аны көрүп, ачуусу келип колтукка тээп жибергенин жана кабыргалары быркырап, ошондо да каяша айтпай, алты ай салбар болгонунан кеп кылат. Каныкей Семетейге бүткүл жашоосу, Манас эле эмес, аяш аталары Алманбет, Чубак, Сыргактар тууралуу, Манастын күмбөзүн кантип салдырганын, жети кылым

УМЕК-2022

болсо да бузулбастын амалын кылып жети миң эркектин жүнүн эздирип, кынаптап кыш куйдуртуп, Манастын Чоң казаттагы эрдиктерин, кырк жигитти, жада калса, чоң өтүк калча Коңурбайды чойкойтуп, өзүн, Семетейди тартырганын, ошондой эле чон атасы чочко кан Жакып, андан тараган алты арамды айтып, атаңан калган ак олпок, ак келте ж. б. буюмдарды кайра кайтарып алып келүүсүн өтүнөт. Эч убакта чоң атасынын колунан тамак ичпесин суранат. Анткени анын ар дайым бозосу, ага сала турган уусу бар экенин, ал адамдарга жакшылык кылбай турганын билдирет. Каныкей Талас жери, кыргыз эли эле эмес, Манастын текөөрү темир, тээги жез Ак шумкары, токсон бешке келип калган Желмаян төөсү, айтор, бардык жашоосу, буюмдары алты кылыч, Кыз Сайкал, Көзкамандардын окуясын, атасынын айкөлдүгүнүн айынан Көзкамандардуу уулап өлтүрө албай калганын баяндайт. Каныкейдин бул монологу Семетейге узак жомок болуп айтылат. Ушул жерден монологдун мааниси ошол убактагы каармандын бүткүл жашоосунан, ички жан дүйнөсүнүн абалынан, өткөнгө сарасеп салып баяндоосунан, өтүп кеткен окуялар тууралуу эстөөдөн, санаага батуу, өткөн окуялар жөнүндө толгонуудан, айтор, каармандын өткөн өмүрү менен эле анын кыял-жоруктарын, кулк-мүнөзүн чагылдырган окуялар тууралуу билдирүүдөн турат экен. Ушул Каныкейдин жомогу бөлүмүнөн улам, окумуштуулар, С. Мусаев, М. Ауэзов, Ж. Кулманбетов ж. б. туура белгилеп кеткендей, “Семетей” эпосунун сюжеттик түзүлүшү жалаң монологдору, каармандардын сүйлөшүүлөрү, курч психологиялык абалды чагылдырган диалогдор аркылуу өнүккөнү ырасталат.

“Семетейдин Таласка жүргөнү” бөлүмүндө Семетейдин Таласты көрүп толкундоосу, андан ары Манастын Акшумкары менен жолукканы, өзгөчө, Кумайыктын тосуп алышы бир укмуштуудай таасын, адамдын жан дүйнөсүн козгоп, сезимин дүрбөлөңгө салуучу монологдордон курулган.

Семетей менен Кумайыктын кездешкени өзүнчө эле бир терең трагедиялык сценка десек, ашыктык болбос. “Ит адамдын досу” деп бекер айтылбаса керек. Бул монологдо кеп достук эле жөнүндө эмес, маселе ошол окуянын берилишинде жатат. Бул экөөнүн учурашуусунда Семетейдин жан дүйнөсүндөгү толгонуу, атасына, эли-жерине болгон сагыныч, кусалык жатат. Бул монологду окуп жаткан окурмандын өзү терең толкундоого кабылат. Ушул сыяктуу эле андан ары жүрүп Ак-Чийдин четиндеги, кара жолдун үстүндөгү Манастын күмбөзүн көргөндөгү абалы психологиялык толкундоолор сөз менен айтып жеткире алгыс:

Жалгызың келди өкүрүп,
Күйгүлтүк атам, ойгончу!
Кең Букардын шаарына
Качып кетип чоңойгон
Мендей шордуу бар бекен?
Ишимди, кудай, оңдочу,
Өткөн бир атам, колдочу!
Таңга жуук сары жылдыздай
Атама болжош бир болуп барбадым,
Канкор атамдан таалым үйрөнүп,
Мен жетим, жолдош болуп калбадым,
Кан ата, жетиге чыксам өлбөдүң,
Кан атам эле жүзүн көрбөдүм.
Чөптүн башын силкинткен
Желдей байкуш бар бекен?
Атанын жүзүн көрбөгөн
Дүйнөдө мендей байкуш бар бекен? [5: 220].

УМЕК-2022

Биз мисалга алган үзүндүдө Семетейдин атасынын күмбөзүнө келип, токтоно албай, муун-жүүнү бошоп, ичиндеги кайгысын, атасынын жүзүн көрбөй калган арманын, жок дегенде атасынан таалим ала албаган арманын айткан ички жүрөгүнүн түпкүрүндөгү сезимдерин айтып, ыйлап жаткан психологиялык абалын чагылдырган монолог деп айтсак болот. Семетей энеси Каныкей айткандай, бул күмбөздө тартылган сүрөттөр аркылуу Манастын, кырк жигиттин, деги эле атасы тирүү кезиндеги кыргыз элинин жоокерчилик турмушу камтылганын көрөт. Семетейдин мууну бошоп, көзү алактап, атасын көргөндөй эт-жүрөгү элжиреп, токтоно албай ыйлаганында не деген терең адамдык трагедия камтылган. Манастын Кумайыгы, Акшумкары, жети жүз төөсү жана төөлөрдүн башчысы, атасынан калган мурапы Желмаян менен жолуккандагы окуялар Семетейдин монологдору аркылуу баяндалат.

Монолог каармандын ички дүйнөсүнөн эле кабар бербестен, ошол убактагы жашоосу тууралуу ойлонуп санаага батышы, эртеңки күнү үчүн толгонуп ойлонуусун да чагылдырат. Өзгөчө, Айчүрөктүн ак куу кейпин кийип алып жер үстүн кыдырып, баатырларды өз сынынан өткөрүп, толгонгон ички кеби өтө кызыктуу. Чыңкожо Толтойго барып аны бузукулукка үндөп, Чачыкейди Семетей алды, эми сен анын бел куда болуп Акун кан менен Манас убагында кудалашкан зайыбы Айчүрөктү зордук менен ал деп көндүрөт. Алар Акун канга барып Айчүрөктү берүүсүн, эгер макул болбосо, зордук менен тартып ала тургандарын билдирет. Ошондуктан Айчүрөк жер кезип, өзүнө ылайыктуу эр издеп чыгат. Ал дүйнө жүзүндөгү атагы алыска кеткен ар бир баатырга токтолуп, баатырдык келбетине сын берип, өз ичинен сынайт. Адегенде Кашкардан Каңшыбекти карап, ага таң калып, ар дайым анын белине кеткендей токоч байлап, кербен менен жолдо жүргөнүн, ага тие турган эр эмес экенине ынанып, Эркеч-тамды ашып, Чоң Анжыяндан Сынжыбекке токтолуп, көз жүгүртүп, ага көңүлү толбойт. Маргаландан Малабекти байкап, мурдун чүйрүп, андан ары Айкожонун Билеригине кайрылып, аны сынап, андан да көңүлү толбой, Какшаалды ашып, анын оюндагы Жаман-Суунун боюндагы Сапарбайды жердеген тогуз уулдун кенжеси Элемандын Эр Төштүктү сынайт:

Көөнүмө жакса Төштүктү,
Күйөө кылып албасам.
Булут менен закымдап,
Элемандын Төштүккө
Кирип барды жакындап.
Билеги жоон шер экен,
Баатыр Төштүк эр экен,
Жаш кезинде кезиксе,
Ушу Төштүк султанга
Тийип алар эр экен.
Узун бойлуу, кең далы,
Ары балбан, ары шер
Алтымыштан өтүптүр,
Азыркы жашы берендин
Жетимишке жетиптир.
Жигиттиктен көчүптүр,
Карылыкка жетиптир.
Ысыгы кетип койнунун,
Кубаты кетип ойнунун,
Картайганда бу жанга

УМЕК-2022

Кай бетим менен тиейин [5: 362].

Айчүрөк Төштүктөн башка бүткүл жер үстүн кыдырып, Кошой, Үрбү, Коңурбай сыяктуу баатырларга тымызын байкоо салып, ар биринин жигиттик сынына, баатырдыгына, өнөрүнө карап, алардын бирөөсү да өзүнө татыктуу эмес экенин билип, акыры Таласты көздөй учуп, жердин кооздугуна, кайнатасы Манастын жылкысына баа берип, акыры Семетейди карап, ага токтолуп, анын баатырдык келбетин сынап, атасы Манастан кем эмес, артык туулганына таң берип, ага каршы чыккан адам тирүү калбасына көзү жетип, бу Семетей кыргызга орногон чеп экен, артыкча туулган шер экенине көзү жетип, эмдигичекти эмнеге ага тийбей жүргөнүнө кейийт.

Эпосто каармандардын психологиялык абалын чагылдырган монологдордун арманын айтуу, кыялдануу, сыноо, өткөндү эстөө, ички ой толгоолору сыяктуу түрлөрү да кезигет.

Адабияттар:

1. Ауэзов М. О времени возникновения эпоса “Манас”. В кн.: Энциклопедический феномен эпоса “Манас”. -Бишкек,1995.
2. Абдыразаков А. Көркөм адабият менен “Манас” эпосундагы психологизм маселеси. Китепте: Азыркы адабияттаануу жана фольклористика маселелери. –Бишкек, 2017.
3. Байгазиев С. Улуу “Манас” эпопеясы – дүйнөлүк көркөм маданияттын өчпөс жылдызы. -Бишкек, 2016.
4. Мусаев С. Эпос “Манас”. -Фрунзе, 1979.
5. Семетей. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. I китеп. - Фрунзе, 1987.

УДК: 81: 801.81

Түмөнбаева Ж. А., ага окутуучу, tumonbaevaj@iksu.kg
К. Тыныстанов ат. ЫМУ, Кыргызстан

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ТҮРК, ТҮРК-МОНГОЛ ТИЛДЕРИНДЕГИ ОРТОК СӨЗДӨР

Макалада «Манас» эпосунда түрк тилдерине жана түрк-монгол тилдерине орток лексиканын колдонулушу тууралуу сөз болот.

«Манас» эпосунун тили – бай тил. Эпостун лексикалык составы фонетикалык, морфологиялык, лексика-семантикалык, стилистикалык, поэтикалык өңүттөгү изилдөөлөрдүн объектиси боло алат.

Кыргыз тилинин сөздүк составы, баарыбызга белгилүү болгондой, алыскы тектеш тилдерге орток болгон байыркы лексикалык катмардан, жакынкы тектеш тилдерге орток лексикадан, кыргыздын нагыз төл сөздөрүнөн жана сырттан келип кирген сөздөрдөн турат. Макалада жалпы түрк тилдерине орток лексика, түрк жана монгол тилдериндеги орток лексиканын “Манас” эпосунда колдонулушу талдоого алынат жана алардын колдонулуу даражасы иликтенет. Түрк, монгол тилдерине орток лексика жана монгол тилдеринен кирген лексика талдоого алынат жана аларды бөлүп кароо аракети жасалат. Алынган жыйынтыктар эпостон алынган факты-материалдар менен жана статистикалык маалыматтар менен бекемделет.

Өзөктүү сөздөр: “Манас” эпосу, лексика, түрк тилдери, кыргыз тили, монгол тилдери, орток лексика, эпостун тили, сандык катыш, колдонулуу жыштыгы.

Түмөнбаева Ж. А., ст.преподаватель
ИГУ им. К. Тыныстанова, Кыргызстан

ОБЩЕТЮРКСКИЕ, ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИЕ СЛОВА В ЭПОСЕ “МАНАС”

УМЕК-2022

В статье рассматривается использование общетюркской и тюрко-монгольской лексики в эпосе «Манас». Язык эпоса «Манас» очень богат. Лексический состав эпоса может быть объектом исследования в фонетическом, морфологическом, лексико-семантическом, стилистическом, поэтическом аспектах. Лексика кыргызского языка, как мы знаем, состоит из древних лексических пластов и лексики общей для близкородственных языков, исконно кыргызских слов и заимствованных иностранных слов. В статье анализируется использование общетюркской и монгольской лексики в эпосе «Манас», исследуется степень их использования в эпосе. Полученные результаты подтверждаются факт-материалами из эпоса “Манас” и статистическими данными.

Ключевые слова: эпос «Манас», лексика, тюркские языки, кыргызский язык, монгольские языки, общетюркская лексика, язык эпоса, числовое соотношение, частотность употребления.

*Tumonbaeva Zh. A., Senior lecturer of the Department of
Kyrgyz Language and Literature
K. Tynystanov Issyk-Kul State University
tumonbaevaj@iksu.kg, Kyrgyzstan*

TURKIC, TURKIC-MONGOLIAN WORDS IN THE EPIC "MANAS"

The article discusses the use of common Turkic and Turkic-Mongolian vocabulary in the epic "Manas". The language of the epic "Manas" is very rich. The lexical composition of the epic can be an object of study in phonetic, morphological, lexical-semantic, stylistic, and poetic aspects. The vocabulary of the Kyrgyz language, as we know, consists of ancient lexical layers common to distant related languages, common to closely related languages, native Kyrgyz words and foreign words. The article analyzes the use of common Turkic and Mongolian vocabulary in the epic "Manas", examines the degree of their use in the epic. The results obtained are confirmed by fact-materials and statistical data from the Manas epic.

Key words: Epos "Manas", vocabulary, Turkic languages, Kyrgyz language, Mongolian languages, common Turkic vocabulary, epic language, numerical ratio, frequency of use.

«Манас» эпосу – кыргыз элинин басып өткөн турмушунан, социалдык-турмуштук абалынан, маданиятынан, салт-санаа, үрп-адатынан, экономикасынан, улуттар аралык байланыш-катышынан кабар берген улуу мурас. Эпосто кыргыз элинин байыркы көчмөн турмушунун бардык тараптары, бай тажрыйбалары өтө чеберчилик жана көркөмдүк менен баяндалып, башка элдердин адабий мурастарынан айырмаланган чоң көлөмдө биздин күнгө келип жетти. Кылымдардан кылымдарга оозеки берилишинде эпостун көркөмдүүлүгү, мазмундуулугу, көтөргөн рухий салмагы, элге берген деми дагы да артып, жакшырып отурду.

Эпосто камтылган материалдар илимдин лингвистикалык, адабияттык, этнопедагогикалык, психологиялык, логикалык, экологиялык, экономикалык, географиялык жана башка багыттарында ар тараптуу изилдөөгө муктаж.

«Манас» эпосунун тили – бай тил. “Манасты” “Манас” кылган да – анын тили. Манас айтуучулар көлөмдү гана кууп отурган эмес, көркөмдүгү жагынан кыргыз фольклорунун башында турууга татыктуу деңгээлге жеткиришкен. Эпостун лексикалык составы фонетикалык, морфологиялык, лексика-семантикалык, стилистикалык, поэтикалык өңүттөгү изилдөөлөрдүн объектиси боло алат.

Кыргыз тилинин сөздүк составы, баарыбызга белгилүү болгондой, алыскы тектеш тилдерге (түрк-монгол, тунгус-маньчжур) орток болгон байыркы лексикалык катмардан, жакынкы тектеш тилдерге (түрк тилдери) орток лексикадан, кыргыздын нагыз төл сөздөрүнөн (ички грамматикалык мүмкүнчүлүктөрдөн пайда болуп, байыган сөздөрдөн) жана сырттан келип кирген сөздөрдөн турат. Ушул жагдайдан караганда, «Манас» эпосунун бай лексикасы кыргыздын төл сөздөрүнөн, түрк тилине орток сөздөрдөн, түрк жана монгол тилдерине орток сөздөрдөн, төл сөздөрдүн катмарларынан тышкары, иран, араб, монгол, кытай жана башка тилдерден кирген сөздөрдү да камтыгандыгы улуттар аралык байланышты көрсөтүп турат.

УМЕК-2022

Кыргыз тилинин байыркы катмарын алыскы тектеш жалпы түрк тилдерине орток дене мүчөлөрүнүн, эмгек куралдарынын, үй айбандарынын аттары жана тууган-туушкандыкка байланыштуу төмөнкүдөй сөздөрдү атасак болот: кырг., алт., каз. ж.б. *бел*, түркм., як. *бишл* - бур. монг. *бэлху-ухэ(н)*, сал. монг. *бел* (тоонун боору); кырг., каз. ж.б. *кабырга*, түркм. *хапырга* - монг. *хабирга*, бур. монг. *хабирга*; кырг., алт. *бөйрөк*, каз. *бүйрек*, өзб. *бүйрэк*, түркм. *бөврөк* жазм. монг. *бегере*. бур. монг. *бөврө*; кырг. алт. ж.б. *ийин*, азерб., өзб. *эгин*, жазм. монг. *эгем*, = бур. монг. *ээм*; кырг. каз. *абысын*, өзб. *авсын*, бур. монг. *абыһан*; кырг. алт. *ийин*, азерб., өзб. *эгин*, жазм. монг. *эгем*, бур. монг. *ээм*; кырг., каз. өзб., алт. *ага*, түркм. *аага*, бур. монг. *аха*, монг. (халх) *ахха*, сал. каз. кырг. *ага*, түркм. *аага*, бур. монг. *аха*, монг. халха *ахха*; кырг. алт. *жээн*, түрк. түркм. *йэгэн*, жазм. монг. *жиге*, халх. *зээ*; кырг., бай. кырг., каз. *балта*, алт. *малта*, түркм. *палта*, бур. монг. *балта*, халх. *балта*; кырг., алт., каз. *капкан*, түркм. *капан*, бур. монг. *хабхаа(н)*; кырг. каз. алт. *калып*, өзб. *калыб*, түрк. *галып*, бур. монг. *халип*; кырг., орх., бай. уйг. каз., түркм. *бугра*, түркм. *бугра*, бур. монг. *буура*, жазм. *бугра*; кырг. *музоо*, түркм. *богаз бузав*, тат. *бозав*, бай. уйг. *бозагу*, өзб. *бузак*, жазм. монг. *бирагу* [14: 89-93].

Эпостун лексикалык курамынын негизин түзгөн катмар – жалпы түрк тилдерине орток сөздөр. Ал кыргыз тилинин төл лексикасынын пайдубалы, азыркы кыргыз тилинин сөздүк базасы катары да кызмат кылып, улам жаңы сөздөр менен толукталып баюуда. Жалпы түрк тилдерине орток сөздөргө жогорудагы айтылган алыс тектеш тилдерге орток лексика менен бирге табият көрүнүштөрүн, тууган-уруктун, буюмдардын, курал-жарактардын ж.б. аттарын (*тоо, таш, жер, суу, көл, күн, түн, ай, киши, бала, кыз, уул, келин, эне, ата, апа, ини, баш, аяк, калкан, кылыч, калкан*), ат атооч (*бир, эки, уч, он, жыйырма, отуз, кырк, элүү, алтымыш, токсон, жүз, миң*), сын атооч (*кара, ак, көк, кызыл, жашыл, сары*), ат атооч (*мен, сен, ал, бул, сиз, өз*), этиш сөздөрдү (*ал-, бер-, кел-, бар-, кир-, чык-, айт-, тап-*) киргизсек болот.

Орток түрк лексика “Манас” эпосунун негизин түзүү менен, байыркы мааниси да толук сакталган.

Ага-ининдин баарына

Азап түшүп калды деп,

Куяс, Текес өлдү деп,

Жер-суудагы калмакты

Кыргыз, казак бөлдү деп. (СО, “Манас”, I: 71)

Кыргыз тилиндеги “аял” сөзүнө синоним **катын** байыркы түрк тилинде “катун” түрүндө болгон. **QATUN** 1. госпожа, вельможа, женщина знатного происхождения, жена правителя [ДТС: 436]

Канкор Манас баатырың

Карабөрк **катын** алганы.

Кан атасы Жакып бай

Калкына кабар салганы,

Акылмандын баарысын

Айлына жыйып алганы. (СО, “Манас”, II: 12).

“Туу, желек” маанисиндеги **байрак** эпосто көп колдонулган сөздөрдөн. **BAJRAK** – знамя, флаг [ДТС: 79]. Бул азыркы түрк тилдеринде дагы да кеңири колдонулат.

Жол болгон болсо кокустан

Байрак булгап бакырам,

Бара бергин элди деп

Байрактын башын жапырам. (СО, “Манас”, II: 119).

Эпостогу “жараткан, кудай” маанисиндеги **теңир** байыркы түрк тилдеринде асман, жараткан, өкүмдар, мырза (**TÄŦRI** 1. небо; 2. бог, божество; 3. божественный; 4. повелитель,

УМЕК-2022

господин [ДТС: 544] деген төрт мааниде колдонулган.

Кул, байынан калбасын,
Кубатына карасын,
Куруганын биле албай,
Көзүн ачып жумгунча
Көк **теңир** уруп салбасын! (СО, “Манас”, I: 73)
Найзадан аман калышып,
Албарс кылыч алышып,
Аркы-терки салышып,
Албарс менен ал экөө
Алтымыш-элүү чабышып,
Ай балта жандан чечишип,
Аманат жандан кечишип. (СО, “Манас”, II: 131).

Согуштук курал-жарактардын бири болгон **калкан** (**QALQAN** щит [ДТС: 513] байыркы түрк тилинде ушул эле маанисинде болгон:

Калканга күрсү чабылды,
Кара жалын дүркүрөп
Канчалык жерге чабылды,
Оён Манас баатырдын
От көзүнөн чагылды. (СО, “Манас”, II: 138).

Кыргыз тилиндеги “көп, сан жетпеген” маанисиндеги **түмөн** сөзү байыркы түрк, монгол тилдеринде он миң деген мааниде да колдонулган. **TÜMÄN** 1. он миң; көп; 2. көп сандаган [ДТС: 596-597].

Түткөнүндү көрөрмүн
Түмөн кытай элинде,
Сүрүшпөй калар неме эмес
Түп Бээжиндин жеринде. (СО, “Манас”, II: 227)
Эпосто “азар түмөн” деген сөз айкашы түрүндө да колдонулат.
Аз гана эмес, мол менен,
Алты жүз миң, отуз миң
Азар түмөн кол менен,
Башчылары бар экен
Баштап келип калыптыр... (СО, “Манас”, II: 25)

Манас баатырдын эпитеттеринен бири, жаныбарлардын падышасы аталган **арстан** байыркы орток түрк тилдеринде “арслан” тыбыштык түзүлүшүндө (**ARSLAN** 1. лев; 2. львица) колдонулган.

Канча түрдүү канаттуу
Акылынан жаңылып,
Арстан Манас астына
Таазим кылды жабылып. (СО, “Манас”, II: 274)

Орто кылымдын окумуштуусу Махмуд Кашгаринин айтылуу сөздүгүндөгү орток түрк сөздөрү тилдерибиздин азыркы абалында тыбыштык жагынан бир аз гана өзгөрүүгө учурабаса, аларды колдонулушундагы жалпылык ошол бойдон.

Йигит – жигит, жаш, бардык нерсеге карата айтылат [МК, 3: 15]. Айрым түрк тилдеринде тайманбаган баатыр мүнөз адамдарга, аялдарга да айтылат. Эпосто эр деген сөз менен жанаша келип, жигиттин мыктысы, сырттаны деген да кошумча семантикага ээ болгон.

Алдырып коюп кытайга,

УМЕК-2022

Намысың жоктон жүрүпсүң,

Чапкан **балга** өтөбү

Чакырлоонун ташына.

Нелер келип, не кетпейт

Эр **жигиттин** башына. (СО, “Манас”, II: 151)

Араб тилинен кирген “булбулдун” ордуна эпосто ага синоним түрк тилдеринин көөнө сөзү **сандугач** (SANDUVAC 1. соловей [ДТС: 484] колдонулат:

Чатыр сексен кубулган,

Жан жагынын баарында

Сандугач салган чуулган,

Сары барпы тыңшаган. (СО, “Манас”, II: 182)

Кыргыз тилиндеги монгол сөздөрүнүн кирүү мезгилин, ордун аныктоо, орток сөздөрдү белгилөө чечиле элек талаш маселелерден.

Академик Б. М. Юнусалиев «Кыргыз лексикологиясында» жогоруда мисалга келтирилген монгол сөздөрүнөн **керээз, топчу, кылжыр, таар, сонун, каалга, келегей, белен** сыяктуулардын алтай жана кыргыз тилдеринен башка түрк тилдеринде, ошонун ичинде азыркы мезгилде кыргыз тили менен тыгыз байланышта болгон уйгур, өзбек жана казак тилдеринде да жок экендигин негизге алып, байыркы кыргыз жана монгол тобундагы тилдерге гана орток болгон тилдик катыштын натыйжасында, азыркы кыргыздардын ата-бабалары Теңир-Тоого (Тянь-Шанга) оошуп келүүдөн алда канча мурда Монголияга жана Бурятияга жакын жашап турган мезгилде келип кирген болуу керек деген жыйынтыкка келет да, калган бардык божомолдорду, ошонун ичинде XII-XIII кылымдагы монголдордун басып алган мезгилинде Орто Азиядагы түрк тилинде сүйлөгөн элдерге сиңип кеткен монгол уруулары аркылуу кириши жөнүндөгү мүмкүнчүлүктү да жокко чыгарат. Андай болбогондо этностук курамына монгол тилинде сүйлөгөн кыйла уруулар кирген казактарда да, өзбектерде да жогорудагы аталган сөздөрдөн болушу тийиш эле деп көрсөтөт [14]. Бирок «Кыргыз тилинин тарыхы боюнча пикирлер» деген макаласында аталган сөздөрдүн ичинен **белен, сонун, сонурка, каалга** жана башкаларды гана байыркы кыргыз доорунда (болжолу мезгил жагынан биздин заманга чейинки II кылымдын акырынан биздин жыл эсептөөнүн сегиз-тогуз кылымын ичине алат) монгол тилинен тува, хакас жана алтай тилдери менен бирге кабыл алган сөздөр дейт да, **темене, шибеге, топчу, таар, керээз, салаа, унаа, келегей** жана башка сөздөрдү орто кыргыз доорунда (X кылымдан XV кылымга чейин) кыргыз-алтай жалпылык мезгилинде кирген деп белгилейт [13].

Изилдөөчү С. Сыдыков түрк, монгол, тунгус-манчжур тилдеринин байыркы мезгилдердеги карым-катышы бир нече жүздөгөн жылдарда болгон дейт да, төмөндөгүдөй периоддорду эске алат: IV-VI кылымдар – монгол тилдүү Орто Азиядагы жужжандардын жогорулашы, VIII кылымдын ортосуна чейинки кидандарга түрктөрдүн вассалдык көз карандылыкта болушу; VIII-XII кылымдар – Орто Азия жана түштүк аймактагы түрк тилдүү элдерди монголдордун басып алышы, ойроттордун XVIII кылымга чейинки бийлик кылуусу [13].

Андан ары С. Сыдыков ушундай периодизациялоонун илимий негизи бар экендигин белгилейт да, **салык, тээрэм (тегирмен), хаалга(н)** (эшик, дарбаза), **босго** (босого), **хошиг** (көшөгө) сыяктуу монгол сөздөрү орто түрк жана жунгар периодунда гана кириши мүмкүн. Ал эми **көк, кара, күч, катуу, өлүк** сыяктуу түрк-монгол тилдерине орток сөздөр мурда кирген, себеби, булар байыркы түрк жазма эстеликтеринде бар дейт [9: 19-20].

Биздин пикирибизче, XIII-XV кылымдарда монголдордун басып алуу мезгилинде, түрк урууларынын ичине сиңип кетип, башка түрк элдери сыяктуу тяньшандык монголдордон да

УМЕК-2022

кыргыз тилине сөздөр кирген болуу керек.

Ошондой эле жогорудагы изилдөөчүлөр белгилеп кеткендей, XVII кылымдын башынан тартып XVIII кылымдын орто ченине чейин бир жарым кылымга создуккан калмактар менен кыргыздардын ортосундагы согуштук кагылышуулар да кыргыз тилинин лексикасына таасирин тийгизген деген пикирдебиз.

Кыскасы, бул маселе али чечиле элек, кеңири изилдөөгө алынарлык талаш маселелерден болуп саналат.

Монгол тилинен кыргыз тилине кирген сөздөрдүн көпчүлүгү эки тилде параллель колдонулат. Алар турмуш-тиричилик жана мал чарбачылык лексикасына тиешелүү, анткени ошол монгол жана түрк элдеринин экономикалык жана турмуш-тиричилик, кээде саясий шарттары да бири-бирине болгон окшоштуктар менен түшүндүрүлөт. Бирок ошол лексикалык параллелдер түштүк-батыш түрк тилдерине көбүрөөк мүнөздүү. Ал кубулуш бул элдердин Борбордук Азияда жанаша жашаган учурларында жаралган.

Монгол сөздөрү түрк тилдерине, түрк сөздөрү монгол тилине кирип өзгөрүүгө дуушар болгон. Ушунун натыйжасында сырттан кирген монгол сөздөрү өзүнүн маанилерин жогото баштаган. Маселен, **алаңгир** деген кыргыз-монгол тилине орток сөз **жаа, саадактын бир түрү**. Бул сөз **бүлүк салуу, бүлүндүрүү, кыйракан, чатак** деген өтмө мааниге да ээ болгон.

Кыргыз жана монгол тилдеринде параллель колдонулган сөздөр төмөнкүлөр: **аленгир** (1. жаа, саадактын бир түрү); 2. өтм. бүлүк салуу, бүлүндүрүү кыйракан, чатак; **асман** (бычылган бука, теке, кочкор), **баатыр, кайран** (1. эсил, чиркин, артык; 2. өтм. Кап! Атигинай!), **кандагай** (1. бугунун териси; 2. бугунун же эликтин терисинен жасалган шым), **каң** (каңылтыр идиштердин тышынан калай менен бекитүү), **коңур** (жоош, жөнөкөй, момун), **кубаар** (жети ата, түп ата), **эжигей** (монг. ээзгей; жаш козунун жумурундагы уузга уюткан ынак сүттөн кайнатып алган ширелүү тамак), **эм** (дары, дарылоо) ж.б.

«Манас» эпосундагы монгол тилинен кирген сөздөр бар. Алардын көпчүлүгү курал-жарактын аттары жана чарбачылыкка байланыштуу сөздөр, ошондой эле административдик мансаптардын аталыштары. Мисалы, **жебе** (саадактын огу):

Жебелерин асынып,

Жергелешип бастырып?

Колокторун асынып,

Кылкылдашып бастырып. (С.О., «Манас», I: 137)

Алаңгир (жаа, саадактын бир түрү):

Аленгир жаа асынган

Азезил шайтан азгырган

Нескара деген эр экен. (С.О., «Манас», I: 190)

Калдай (1. штаб офицери; 2. монгол-калмактардагы административдик мансаптардын бири):

Жаң-жунуна жарылдап,

Калдайына каңкуулап,

Доотайына добурап,

Дуу-дууга арзын беришип (С.О., «Манас», I: 149).

Бөкө (балбан, алп, күчтүү):

Өнөр билген аярың,

Өчтөшкөндүн баарысын

Өтүн жара саярың,

Күрөшсө жыкчуу **бөкөндү**,

Күүлөп чыгар жекеңди (С.О., «Манас», I: 231).

УМЕК-2022

Коломсок (жаанын огун салган баштык):

Алеңгир жаа, сыр жебе,

Коломсокто огу бар.

Көтөн ооз көк бараң

Милтесинде чогу бар. (С.О., «Манас», I: 255).

Карик (сараң, ачкөз, катуу баш, бакыл):

Бир тайды аяп салганың,

Калкка маалим болдуң го,

Карик болуп калганың. (С.О., «Манас», I: 267).

Монгол тилдеринен кирген сөздөрүнүн ичинен эпосто эн жогорку жыштыкта учураган сөз – **баатыр**. Ал бардыгы болуп 1925 жолу колдонулуп, С. Орозбаковдун вариантында 844 жолу, С. Каралаевдин вариантында 1081 жолу, анын ичинен «Манаста» 383 жолу, «Семетейде» 345 жолу, «Сейтекте» 353 жолу колдонулган. Экинчи орунда **кайран** бардыгы болуп 1052 жолу колдонулган да, С. Орозбаковдун вариантында 1046 жолу, анын ичинде «Манаста» 314, «Семетейде» 488, «Сейтекте» 244 жолу учурайт. Үчүнчү орунда **улук** 286 жолу колдонулган. С. Орозбаковдун вариантында 121, С. Каралаевдин вариантында 165, анын ичинен «Манаста» 81, «Семетейде» 40, «Сейтекте» 44 жолу колдонулган. Андан кийинки орунда **олжо** турат. Ал С. Орозбаковдун вариантында 44 жолу, С. Каралаевдин вариантында 201 жолу колдонулат да, «Манаста» 81, «Семетейде» 61, «Сейтекте» 59 жолу учурайт. Андан кийинки орунда **жаа** сөзү турат. Ал бардыгы болуп 218 жолу колдонулган. С. Орозбаковдун вариантында 39, С. Каралаевдин вариантында 179 жолу, анын ичинде «Манаста» 55, «Семетейде» 81, «Сейтекте» 45 жолу колдонулган. Ал эми түмөн 155 жолу колдонулган. С. Орозбаковдун вариантында 50 жолу, С. Каралаевдин вариантында 105 жолу учурайт да, «Манаста» 25, «Семетейде» 45, «Сейтекте» 35 жолу колдонулгандыгын көрөбүз. Андан кийинки жыштыкта **күрмө** 79 ирет колдонулган. С. Орозбаковдун вариантында 11 жолу, С. Каралаевдин вариантында 68 жолу, анын ичинде «Манаста» 44, «Семетейде» 17, «Сейтекте» 7 жолу колдонулган. **Туулга** 62 ирет колдонулган, С.Орозбаковдун вариантында 15, С.Каралаевдин вариантында 47, анын ичинде «Манаста» 11, «Семетейде» 23, «Сейтекте» 13 жолу учурайт. **Кандагай** 55 жолу колдонулуп, С.Орозбаковдун вариантында 21 ирет, Саякбайда 34 ирет колдонулган да, «Манаста» 21, «Семетейде» 9, «Сейтекте» 4 ирет колдонулган. Андан кийинки орунда **жебе** 46 ирет колдонулган. С. Орозбаковдун вариантында 19, С. Каралаевдин вариантында 27, анын ичинде «Манаста» 11, «Семетейде» 10, «Сейтекте» 6 ирет кездешет. Саадак бардыгы болуп 40 ирети Сагымбайдын вариантында колдонулган. С. Каралаевдин вариантында 10 ирет жолугат, анын ичинен «Манаста» 6, «Семетейде» 1 ирет, «Сейтекте» 3 ирет кездешет. **Боконо** 35 ирет колдонулган, С. Орозбаковдун вариантында 1 гана ирет, ал эми С. Каралаевдин вариантында 34, «Манаста» 15, «Семетейде» 12, «Сейтекте» 7 ирет колдонулган. **Торко** бардыгы болуп 27 жолу колдонулган да, С. Орозбаковдун вариантында 7 ирет, С. Каралаевдин вариантында 20 ирет, анын ичинен «Манаста» 8, «Семетейде» 16, «Сейтекте» 1 ирет учурайт. Андан кийинки орундарда 25 ирет колдонулган **теңир**, 22 ирет колдонулган **алеңгир**, **белен**, 21 ирет колдонулган **буркан**, 19 ирет колдонулган **капкан**, **нөкөр**, 15 ирет колдонулган **бичик**, **отогот**; 11 ирет колдонулган **малакай** турат. **Бөкө**, **чидер** 9 иреттен; **алаңгир**, **заң**, **улан**, **нөөкөр** 6 иреттен; **аргамжы**, **буйла**, **татай**, **чулу**, **эм** 5 иреттен колдонулган. Ал эми төрт иреттен колдонулган сөздөр: **аксокто**, **дөрбөндөр**, **домок**, **жакы**, **коломсок**, **конур**, **күрөө**, **чолоо**; 3 иреттен колдонулган сөздөр: **зээр**, **кубаар**, **отого**, **чаган**; 2 ирет колдонулган сөздөр: **булгун**, **лаайлама**, **улут**, **чээн** сөздөрү болуп эсептелинет. Ал эми **аймак**, **алеңгир**, **битик**, **бодо**, **дорго**, **жаа-жебе**, **жайсан**, **көмокой**, **лайлама**, **тамга** бир гана ирет учурайт.

УМЕК-2022

Жогоруда көрүнүп тургандай, монгол тилдеринен кирген сөздөр С.
Орозбаковдун вариантына караганда С. Каралаевдин вариантында көбүрөөк учурайт.

«Манас» эпосундагы көпчүлүк монгол сөздөр кыргыз-монгол же түрк-монгол тилдеринде орток колдонулат. Буга **баатыр, хан, күрмө, боконо, тамга баатыр, кайран, улук, ажо, жаа, түмөн, хан, күрмө, туулга, кандагай, жебе, саадак, каалга, теңир, белең, капкан, жосун** ж.б. сөздөрдү көрсөтүүгө болот.

Ал эми жыштыгы боюнча эпосто аз учураган **бичик, отогот, бөкө, алаңгир, коломсок, отого, чаган, жайсан, комокой, лайлама** сыяктуу сөздөр ал тилден келип кирген сөздөр болуп эсептелет.

Натыйжада, аталган эпостун лексикасындагы төл сөздөрдү, түрк тилдери менен монгол тилдерине орток сөздөрдүн катмарын, ошондой эле сырттан кирген сөздөрдүн лингвостатистикалык катышын изилдеп чыгуу учурдагы актуалдуу маселелерден болуп саналат.

Адабияттар:

1. Древнетюркский словарь. -Л.: Наука, 1969.
2. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. -Фрунзе: Мектеп, 1990.
3. Киргизско-русский словарь. В двух книгах. Около 40000 слов /Составитель: К. К. Юдахин. - Фрунзе: Главная редакция КСЭ, 1985.
4. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана лексикология. -Бишкек: ЖЭКА, 1999.
5. Сыдыков С. Монгольско-тюркские языковые параллели. - Фрунзе, 1983.
6. Түрк тилдеринин сөздүгү Дивану Лугати Ат-түрк (Түзгөн Махмуд ибн аль Хусейин ибн Мухаммед Махмуд аль Кашгари). I том. - Бишкек, 2011.
7. Түрк тилдеринин сөздүгү Дивану Лугати Ат-түрк (Түзгөн Махмуд ибн аль Хусейин ибн Мухаммед Махмуд аль Кашгари). II том. - Бишкек, 2012.
8. Түрк тилдеринин сөздүгү Дивану Лугати Ат-түрк (Түзгөн Махмуд ибн аль Хусейин ибн Мухаммед Махмуд аль Кашгари). III том. - Бишкек, 2013.
9. Юнусалиев Б. М. Заметки по истории киргизского языка. // Очерки грамматики и лексики киргизского языка. - Фрунзе, 1965.
10. Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. - Фрунзе, 1959.

УДК: 81'373

Аскерова Д., магистрант, datkaaiym@mail.ru
К. Тыныстанов ат. БИМУ, Кыргызстан

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ СИНОНИМДЕРДИН ФУНКЦИЯСЫ

Тил илиминде синонимдердин табиятын аныктоодо ар түрдүү пикирлер, көз караштар айтылып келет. Бир катар окумуштуулар окшош, жакын маанилеш сөздөрдү, айрымдары бир эле түшүнүктү же затты туюндурган сөздөрдү, дагы бир тобу синонимдердин контексттик абалын, стилистикалык мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен синонимдердин табиятын аныктап келишкендиги белгилүү. Бул макалада синонимдер боюнча айтылган илимий көз караштарды көңүл борборуна тутуу менен, аларды жекече көз карашта жалпылап, негизги аткарган функцияларына токтолдук. Айрыкча, көркөм тексттеги синонимдердин аткарган милдеттеринин ар бири боюнча өзүнчө илимий териштирүүлөрдү кеңири жүргүзүүгө боло тургандыгы эске алынууга тийиш. Синонимдердин көркөм текстте колдонулушу жана андагы стилистикалык-эстетикалык кызматы анын табият-маңызына байланыштуу келет. Алардын табияты маанилик жакындыкка, окшоштукка негизделсе

УМЕК-2022

да, көркөм текст ичинде дал ошол маанилик жакындыгын туюндуруу менен катар, каршы маанидеги семантиканы да билдирип тургандыгы менен өзгөчөлүү. Ушул жагынан алганда да, анын изилдене турган маселелери арбын экендиги баса белгиленди.

Өзөктүү сөздөр: текст, көркөм текст, сүйлөм, синонимия, синоним, синонимдик катар, стиль, стилистика, стилдик катмар, экспрессивдүүлүк, таасирдүүлүк, көркөмдүүлүк, эмоционалдуулук

Аскерова Д., магистрант, datkaaiym@mail.ru
ИГУ им. К. Тыныстанова, Кыргызстан

ФУНКЦИЯ СИНОНИМОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

В языкознании существуют разные взгляды на природу синонимов. Известно, что ряд ученых определяли природу синонимов на основе сходных, близкородственных слов, некоторые из которых выражают одно и то же понятие или существительное, а другая группа учитывала контекстуальный статус и стилистические возможности синонима. В данной статье авторы сосредоточили внимание на научных функциях синонимов, обобщим их с индивидуальной точки зрения и на их основных функциях. В частности, следует иметь в виду, что по каждой из функций синонимов в художественном тексте можно проводить широкий круг научных исследований. Использование синонимов в художественном тексте и его стилистическая и эстетическая функция зависят от его характера. Хотя их природа основана на семантическом сходстве, они уникальны тем, что выражают не только одно и то же смысловое сходство внутри художественного текста, но и противоположную семантику. В связи с этим было отмечено, что предстоит изучить множество вопросов.

Ключевые слова: текст, художественный текст, предложение, синоним, синоним, синонимический ряд, стиль, стилистика, стилистический пласт, выразительность, воздействие, искусство, эмоциональность.

Askerova D., undergraduate ISU named after K. Tynystanov,
datkaaiym@mail.ru, Kyrgyzstan

THE FUNCTION OF SYNONYMS IN A LITERARY TEXT

In linguistics, there are different views on the nature of synonyms. It is known that a number of scientists determined the nature of synonyms on the basis of similar, closely related words, some of which express the same concept or noun, while another group took into account the contextual status and stylistic possibilities of the synonym. In this article, we will focus on the scientific functions of synonyms, summarize them from an individual point of view, and focus on their main functions. In particular, it should be borne in mind that a wide range of scientific research can be carried out on each of the functions of synonyms in a literary text. The use of synonyms in a literary text and its stylistic and aesthetic function depend on its nature. Although their nature is based on semantic similarity, they are unique in that they express not only the same semantic similarity within a literary text, but also the opposite semantics. In this regard, it was noted that there are many issues to be explored.

Key words: text, artistic text, sentence, synonym, synonym, synonymic series, style, stylistics, stylistic layer, expressiveness, impact, art, emotionality.

Сөз өнөрү менен дүйнөнү образдуу туюндуруучу, адам турмушун чагылдыруучу искусствонун бир түрү – көркөм чыгарма. Көркөм чыгарма байыркы мезгилдерден бери эле жашап келет. Анын коомдук функциясы таанычуулук, ой жүгүртүүчүлүк, тарбиялоочулук, өнүктүрүүчүлүк, эстетикалык рахат тартуулоочулук факторлору менен шартталган. Ал – дүйнө таанымдын көркөм образдар аркылуу элестүү чагылдырылуучу бир формасы. Коомдук тарбиялык мааниге ээ болуп, адамдын акыл-эсине, ой-сезимине, кыялына таасир этет. Коомдук турмушта, социалдык күрөштө өзгөчө чоң роль ойнойт. Көркөм чыгарма адамзат

УМЕК-2022

коому менен кошо өнүгүп, анын материалдык көрүнүшүн образдуу чагылдырат, коомдук аң-сезимди калыпка салууда зор көмөк болот, идеологиялык курал кызматын аркалайт. Ошондуктан көркөм чыгарманын мүмкүнчүлүгү кеңири.

Көркөм чыгарманын көркөм текст катары жаралышында, биринчи кезекте, тилдик каражаттардын лексикалык-семантикалык, синтаксистик-семантикалык маанилери, алардын колдонулуш ыкмалары, механизмдери эске алынууга тийиш. Тилдик кубулуштардын ичинен айрыкча **синонимдер** тексттин көркөмдүүлүгүн арттырууда чоң роль ойнойт. Синонимдердин табиятын аныктоодо тил илиминде ар кандай пикирлер айтылып келет. Айрым окумуштуулар окшош, жакын маанилеш сөздөрдү, ал эми кээ бирлери бир эле түшүнүктү, затты туюндурган сөздөрдү синоним катары карашат. Окумуштуулардын дагы бир тобу синоним сөздөрдүн контексттик абалын эске алышат (1: 194). Синонимдер тууралуу айтылган кандай гана пикирлерди албайлы, алар, негизинен, бири-бирин жокко чыгарбайт, тескерисинче, бири экинчисин толуктап, кеңитип, синонимдин табиятын илимий негизде так, даана терең ачууга өбөлгө түзөт.

Синоним деп бирдей, окшош түшүнүктөгү көрүнүштөрдү, нерселерди, кубулуштарды, окуяларды жакын маанилеш сөздөр аркылуу туюндуруучу тилдик каражаттарды атайбыз. Алар тилде абдан кеңири колдонулат.

Кыргыз тили илиминде синонимдер маселеси, алардын табияты Ж. Мукамбаев, Б. Суранчиева, Б. Усубалиев, Ш. Жапаров, А. Сапарбаев, А. Абдыкеримова өңдүү ж.б. окумуштуулар тарабынан ар кандай мүнөздө териштирилип келгендиги белгилүү. Бирок ал изилдөөлөрдө синонимдер табияты жөнүндө жалпы сөз болуп, айрым факты-материалдардын негизинде иликтөөгө алынган. Бул багытта А. Ормонбекованын “Тилдик кубулуштарды лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө” аттуу монографиясында көркөм тексттеги синонимдердин колдонулуш ык-амалдарына кеңири токтолуп, негиздүү сыпаттап териштирүүгө алгандыгын белгилебей коюуга болбойт.

Көркөм текстте колдонулган тилдик каражаттардын ичинен эң арбын учурай тургандарынын бири – синоним сөздөр. Синонимдүүлүк – тилдин фонетикалык тармагынан башка бардык, т.а., лексикалык, морфологиялык, синтаксистик тармактарында орун алган кубулуш. Анын пайда болуусу тилдин коммуникативдик функциясынын кеңейишине, экспрессивдик жана эстетикалык функцияларды аткарышына негизделет. Синонимдер маңыздык, мазмундук, сапаттык, белгилик, кыймыл-аракеттик ж.б. бирдейликти, окшоштукту туюндуруу үчүн жана ойду көркөмдөп, тереңдетип берүү кызматын өтөйт. Синонимиянын лингвистикалык табияты тилдик бирдиктердин түрдүү даражадагы семантикалык жакындыгы менен аныкталат.

Ар бир көркөм текст өз алдынча кайталангыс, уникалдуу мүнөзгө ээ болуп турат. Алар туруктуу мыйзамченемдүүлүктөрдүн негизинде уюшулуп, структуралык жана семантикалык түзүлүшү жагынан белгилүү бир критерий, принциптер аркылуу мүнөздөлөт. Алсак, көркөм тексттин семантикалык структурасы – сөз жана сүйлөм. Алар көркөм тексттин формасы менен мазмунун маанилик жылышуулар, катмарлануулар аркылуу шарттап турат. Дегеним, көркөм текст бир катар семантикалык, логика-семантикалык карым-катыштардын жардамы менен да уюшулуп, алар аркылуу аныкталат. Семантикалык, логика-семантикалык карым-катыштар көркөм тексттин байланыштуулугун, иреттүүлүгүн камсыз кылуу менен, маани жаратуучу, эмоционалдык-нарктоочу роль ойношот. Көркөм тексттин спецификасын түзгөн поэтикалуулук, образдуулук, экспрессивдүүлүк, эмоционалдык-эстетикалык таасирдүүлүк сыяктуу белги-касиеттерге ээ кылууда да мааниге ээ. Ошондой эле көмүскө ой же маанини, подтекстти ачып берүүдө, акыры келип тексттин жалпы идеялык мазмунун жаратууда олуттуу роль ойнойт. Көркөм тексттеги семантикалык карым-катыштардын арасында арбын учурай

УМЕК-2022

тургандарынын бири – дал ушул синонимдер. Синонимдик карым-катыштар маңыздык, мазмундук, сапаттык, белгилик, кыймыл-аракеттик ж.б. бирдейликте, окшоштукту туюндуруу үчүн кызмат өтөйт. Синонимиянын лингвистикалык табияты тилдик бирдиктердин түрдүү даражадагы семантикалык жакындыгы менен аныкталып, форма менен маанинин асимметриясы аркылуу түшүндүрүлөт. Бул кубулуштун семантикалык маңызын тилдик бирдиктердин маанилеринин эквиваленттүүлүгү түзсө, ал эми функционалдык планда синонимияны тилдик бирдиктердин маанилеринин бирдейлиги же окшоштугу аркасында бири- бирин алмаштыра алуу жөндөмдүүлүгү катары кароого болот.

Көркөм тексттеги синонимдердин колдонулушу төмөндөгүдөй жагдай-шарттардан улам келип чыгат:

1. Көркөм текстте бир сөздү улам-улам кайталай берүү сүйлөмдүн маанилик беделине доо кетирет, стилдик жактан алгылыксыз болуп саналат, тексттин көркөмдүк кунарын кетирет. Ошондуктан синонимдерди колдонуу зарылчылыгы келип чыкпай койбойт. Маселен, шарттуу түрдө:

“Быйыл биз айыл чарба жумуштарында **көп** иштерди аткардык. Картөшкөдөн **көп** түшүм алдык. Буудай, арпа өндүрүүдө да пландан сырткары **көп** ийгиликтерге жетиштик. Алдыда дагы аткарылчу **көп** иштерибиз бар, “- деген чакан текстти алалы. Бул текстти окуп түшүнгөнүбүз менен, анын көркөмдүүлүгүнө доо кетирип жаткан тилдик бирдик **көп** сөзү ар бир сүйлөмдө кайталангандыктан, тексттин жалпы мазмунун солгундатып, көркөмдүүлүгүнө доо кетирди. Ошондуктан бул төрт сүйлөмдөн турган текстти кайрадан синонимдерди катыштырып:

“Быйыл биз айыл чарба жумуштарында **көп** иштерди аткардык. Картошкадан **арбын** түшүм алдык. Буудай, арпа өндүрүүдө да пландан сырткары **кыйла** ийгиликтерге жетиштик. Алдыда дагы аткарылчу **көп** иштерибиз бар,” - деп иштеп чыкса, жогорудагы текстке салыштырмалуу алганда, алда канча түшүнүктүү, алдаканча окумдуу, алда канча угумдуу да болот.

2. Негизинен, синонимдердин функциясын бир эле сөздү улам-улам эле кайталай берүүдөн арылуу катары түшүнбөшүбүз керек, бул бир жактуу пикир. Көркөм тексттеги, же жалпы эле тексттеги синонимдер туюндурулуп жаткан ойду тереңдетүү, тактоо, толуктоо, күчөтүү маанилерин киргизүү милдеттерин кошо аркалагандыгы менен да баалуу. Буга карата мисалдарды келтирели:

- 1) Сөөлөтүң, сулуулугуң кубандырды,
Эзилтип жүрөгүмдү кытыгылап.
Берилип, куштар болуп жедеп сага,
кээде шат, кээде мени алат санаа.
Кайгысыз, ойсуз, муңсуз кайкып учкан.
кап чиркин, каз - өрдөгүң болсо кана. (М. А.)

2. Менин оюмча, эгерде ал нукура, таза, накта көркөм чыгарма болсо, ал автор тарабынан көрсөтүлгөн эч кандай материалисттик камкордукка муктаж эмес, ал өзүн-өзү коргоого, сактоого тийиш (К. А.)

Бул эки мисалдагы: **сөөлөтүң, сулуулугуң, берилип, куштар болуп, кайгысыз, ойсуз, муңсуз, нукура, таза, накта, коргоого, сактоого** синонимдеринин жөнү таптакыр башка. Мында бир сөздү улам-улам кайталоо максаты көздөлбөдү. Арийне, аталган синонимдик каражаттар бир сөздү кайталай берүүдөн качуу максатында колдонулгандай кабыл алынышы мүмкүн. Сүйлөмдөрдүн жалпы мазмунуна көңүл бөлсөк, биринчиден, мында бир түшүнүктү кайталап колдонууну талап кылуу эч байкалбайт, б. а., кайталоонун эч кандай зарылчылыгы жок, экинчиден, синонимдерди колдонуу максаты да бир сөздү кайталай берүүдөн качуу эмес,

УМЕК-2022

эң башкысы, ойду терең, толук, күчөтүп берүү максаты көздөлүп жатат.

Сүйлөмдөгү же тексттеги ойду тактоо, толуктоо, тереңдетүү, күчөтүү маанисинде колдонулган синонимдер өз ара тыгыз байланышта болот. Алсак, ойду тактап толуктоодо тереңдетип күчөтүү орун алса, тескерисинче, тереңдетип күчөтүүдө тактап толуктоону да учуратабыз, ушуга байланыштуу бул экөөнү айырмалап-ажыратуу кыйынчылыкты туудурбай койбойт. Кандай болгон шартта да, экөөнүн айырмачылыгы болбой койбойт. Маселен, биринчисинде синонимдердин маанилеринин өз ара окшоштугу, жакындыгы көңүл борборунда турса, экинчисинде алардын маанилеринин бири-биринен болгон айырмачылыгы өзгөчө мааниге болот.

Тереңдетип күчөтүүнү чылгый стилистикалык кубулуш катары гана кароого болбойт, аны психоэстетикалык кубулуш катары да кароо керек. Арийне, ар бир сүрөткер оюн тереңдетип, таасирдүү берүүгө умтулбай койбойт, бирок аны мындай умтулууга мажбурлаган психологиялык негиз да болууга тийиш, эгер бул болбосо, канчалык кооздоп, күчөтүп айтпасын, ал жөн гана жалтырак сөздөрдүн жыйындысына айланып калат (2: 76). Демек, тереңдетип күчөтүү, тактоо, толуктоо маанилерин да бир жактуу карабоо керек. Алар тилде стилистикалык кубулуш катары эле кызмат аткарбайт.

3. Синонимдер көркөм текстте стилдик ыкма катары милдет аткарууда өзүнчө бир оригиналдуулукту жаратып турат. Атап айтсак, синонимдер өздөрүнүн синонимдик табиятына каршы туруп, өз ара карама-каршы мааниде колдонулат: 1) Тешик жырткыкка күлөт (м.). Мындагы **тешик**, **жырткык** өз ара синонимдеш сөздөр. Сүйлөм тутумунда бул синоним сөздөр бири-бирине карата каршы маанини да туюндуруп турат.

Көркөм чыгармада синонимдердин колдонулушунун негизги себептери катары төмөндөгүлөрдү белгилейбиз:

1. Көркөм чыгарманын табияты образдуулук менен ажырагыс байланышта турат. Образдуулуктун жаралышында синонимдердин функциясы зор. Мейли жаратылышты, кайсы бир көрүнүштү, кыймыл-аракетти, ал-абалды же каарманды сүрөттөп образдуу берүүдө синонимдерди пайдалануу зырылдыгы пайда болот:

1. Ары балбан, ар шер,

Атанган Жолой мен элем (Манастан).

2. Бир эле сөздү улам-улам кайталай берүү көркөм текст ичиндеги сүйлөм түзүлүштөрүнө туура келе бербейт. Мындай шартта көркөмдүүлүккө залал келтирбөө үчүн, синонимдерди колдонуу талап кылынат:

1. Эми эл ичинде эсирбегин, башыма бак конду деп көпөгүн («Ала-Тоо» журн.).

3. Көркөм текстте синонимдер эмоционалдуу-экспрессивдүүлүктү шарттайт. Туюндурулуп жаткан ойдун көркөмдүүлүгү күчөйт. Бул учурда көркөм тексттин семантикалык маанисинин берилишиндеги стилдик өзгөчөлүк ачык байкалып турат:

1. Дал ошондой сен армандуу күнгүрөн,

Акыр бир кез жетчү жери болот го...

Каңырык түтөп, сай сөөк кошо сыздады,

Ыйла комуз, өксү комуз, шолокто... (С. Э.)

4. Көркөм чыгармада ойду так, терең, таасирдүү, күчөтүп берүү мүнөздүү көрүнүштөрдөн. Мунун өзүн стилистикалык да, психоэстетикалык да кубулуш катары кароо керек. Мындай жагдайды ишке ашырууда синонимдердин колдонулушу шарт.

1. **Жеке турмушумду, жеке тагдырымды** камсыз кылуу

үчүн, мага **андан артык эч нерсенин, эч кандай бийик**

мансаптын зарылчылыгы жок болчу (К.А.)

УМЕК-2022

Ошентип, көрүнүштөрдөгү, кубулуштардагы, кыймыл-аракеттердеги, нерселердеги ж.б. ар кыл белгилерди таасирдүү берүүдө, көркөмдөөдө, элестүү ачып берүүдө синонимдердин мааниси зор. Адам турмушундагы ар кандай белгилерди ачып берүүдө кайсы бир даражада күчөтүү да, толуктоо да, тереңдетүү да болбой койбойт. Алар көркөм чыгармада ар түрдүү ык-амалдарда ишке ашырылат. Синонимдер кандай түзүлүштө колдонулбасын, анын баары тең кубулуштун сырткы турпатын, каармандардын мүнөзүн, психологиялык ал-абалын таасын жана таасирдүү, терең жана толук, элестүү жана жандуу ачып берүү максатын көздөйт.

Жыйынтыктап айтканда, синонимдер тилдик кубулуштардын ичинен өтө өнүккөндүгү жана айрыкча, көркөм чыгармаларда абдан кеңири колдонулгандыгы менен өзгөчөлөнүп турат. Алардын табияты сөз маанилеринин бирдейлигин, жакындыгын, окшоштугун шарттоо менен катар, көркөм текстте карама-каршы коюу жана салыштыруу милдеттерине ээ экендиги менен да айырмаланып турушат.

Ар кандай түстөгү семантикалык маанилерди туюндуруучу синонимдердин маанилештик деңгээли ар түрдүү болот. Ошондуктан, алардын аткарган функциясы да кеңири.

Адабияттар:

1. Шмелев Д. Н. Современный русский язык. –М., 1977.
2. Ормонбекова А. Тилдик кубулуштарды лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө. - Бишкек, 2010.
3. Азыркы кыргыз адабий тили. -Бишкек, 2009.

УДК: 82

Оторбаева С. Б., окутуучу, otorbaeva.83mail.ru
К. Тыныстанов ат. БМУ, Кыргызстан

ЭСЕНГУЛ ИБРАЕВДИН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ТИЛИ

Тил көркөм адабияттын формасы жана материалы, чыгармачылык процесстин өзү жана туундусу катары белгилүү. Макаланын негизги предметин тамсил текстин поэтикалык жана мазмундук анализдөө түзөт. Талдоого алынган материал болуп белгилүү акын Эсенгул Ибраевдин сатиралары жана тамсилдери саналат.

Кыргыз эл акыны Э. Ибраев акыл кайрагынан курчуп чыккан сатираларды, коомдук турмуштагы терс көрүнүштөрдү таамай чагылдырган тамсилдерди жараткан. Чыгармаларында адамдардын сапатын, ички сезимин ачып берүүдө акындын поэтикалык дүйнөсү чебер көркөм сөз каражаттары аркылуу сүрөттөгөн. Бул макалада акындын калемине таандык сатиралары менен тамсилдери талдоого алынды.

Өзөктүү сөздөр: лингвопоэтика, поэзия, сатира, талант, чыгармачылык, көркөм сөз каражаттары, сарказм, көркөмдүүлүк, элестүүлүк.

Оторбаева С. Б., преподаватель, E-mail: otorbaeva.83mail.ru
ИГУ им. К. Тыныстанов, Кыргызстан

ЯЗЫК ПРОИЗВЕДЕНИЙ ЭСЕНГУЛА ИБРАЕВА

Известно, что язык – форма и материал художественного произведения. Основным предметом статьи является поэтический и содержательный анализ текста басни. Анализируемым материалом являются сатиры и басни известного поэта Эсенгула Ибраева.

Кыргызский народный поэт Э. Ибраев также создавал сатиры и небылицы, точно отражающие негативные стороны общественной жизни. В своих произведениях поэт изображает поэтический мир с помощью художественных выразительных средств, раскрывая качества и чувства людей. В данной статье анализируются сатиры и басни поэта.

УМЕК-2022

Ключевые слова: лингвопоэтика, поэзия, сатира, талант, творчество, художественные средства, сарказм, художественность, воображение.

Otorbaeva S. B., Lecturer, E-mail: otorbaeva.83mail.ru
IKSU named after K. Tynystanov, Kyrgyzstan

THE LANGUAGE OF THE WORKS OF ESENGULA IBRAEVA

In linguopoetics, language is studied and analyzed as a form and material of a work of art, the creative process itself and as a derivative. Its main concept is language. In fact, the language of a work of art is a very serious problem. The analyzed material is the satires and fables of the famous poet Esengul Ibraev.

The Kyrgyz folk poet E. Ibraev also created satires and fables that accurately reflect the negative aspects of public life. In his works, the poet depicts the poetic world with the help of artistic expressive means, revealing the qualities and feelings of people. This article analyzes the poet's satires and fables.

Key words: linguopoetics, poetry, natural talent, creation, artistic means, sarcasm, imagination, artistry.

Ар бир элдин сөз асылынан жаралган рухий байлыгын улуттун дөөлөтү, ар-намысы жана сыймыгы экендигин башкаларга таасын тааныткан таланттар болот. Коомдун күрөө тамырында согуп турган учур маселесин сүрөттөө – тигил же бул калемгердин жазуучулук вазийпасы. Болгону жазуучунун дүйнө таанымы, чыгарма жаратуудагы башкалардан айырмаланган өз алдынчалуулугу жана берейин деген ою кандай өңүттө, канчалык деңгээлде ишке ашары – башка маселе. Проза менен драматургиядан айырмаланып, поэзия – өтө сезимтал жанрлардын бири. Мына ошол сезим сырларынын кереметин поэзия кылдары аркылуу күүгө салган акындардын бири – Эсенгул Ибраев. Э. Ибраевдин чыгармачылыгы тууралуу сөз кылуу бир караганда абдан татаал. Анткени Эсенгул Ибраев – акын, сатирик, лирик, балдар акыны жана публицист.

Дүйнөлүк адабияттын мейкинине саресеп сала турган болсок, коомдук турмуштагы жана жеке адамдын турмушундагы терс жактарды аёосуз сынга алган сатира жанры антикалык доордон бери карай өнүгүп келе жаткандыгы белгилүү. Ушунун өзү эле сатира жанры адам турмушун көркөм чагылдыруунун маанилик ыкмаларынын бири экендигин айгинелейт. Кыргыз адабиятында бул жанр ХХ кылымдын 30-жылдарынан кийин А. Токомбаев, М. Алыбаев, Н. Байтемиров, К. Каимов, К. Маликов, Р. Шүкүрбеков сыяктуу таланттуу жазуучулар тарабынан активдүү иштеле баштагандыгы адабий коомчулукка жакшы маалым. Мурдатан бери эле элдик оозеки чыгармаларда: макал-лакаптарда, жомоктордо, кара жаак жез тандай куудулдардын куйкумдуу сөздөрүндө күлкү, тамаша сиңирилип келгени талашсыз.

Өз убагында айтылуу куудулдар Куйручук, Жоошбай, Шаршендер мыскылдын камчысын бийлөөчү өкүлдөрдүн карасанатайлык айла-амалдарын көздөй шилтеп, аларды курч, күйдүргү сөздөр менен сынга алып келишкен.

Э. Ибраев өзүнө чейинки туруктуу чыгармачылык салтты улантуу менен, сатира жана юмордун көркөм каражаттарын пайдаланып, жашап жаткан коомубузда орун алган терс көрүнүштөрдү ашкере айтып, сындалып жаткан объектинин жүзүн түпкүрдөн ачып берип, аларга тайманбас күрөш ачып, өзүнчө көркөм дүйнө жаратууда зор эмгек жумшаган акындарыбыздын бири экендиги талашсыз. Биз акындын сатира жана тамсилдерине талдоо жүргүзүп көрүүнү чечтик.

Э. Ибраевдин сатира жанрына кайрылып калуусуна, биринчиден, табият ага энчилеген талант, шык себеп болсо, экинчиден, өзү иштеген «Чалкан» журналына өндүрүштүк практикага барып, ал жерден белгилүү куйкум сөз чеберлери А. Убукеев, М. Алыбаев, М. Турсуналиев, Ж. Алыбаев жана башкалар менен бирге иштешип калышы да чоң түрткү болгон.

УМЕК-2022

Акын акыл кайрагынан курчуп чыккан сатираларды жараткан, ал сатиралар ошол мезгилдин тарых барагында гана из калтырбастан, эмнегедир ал чыгармалардын айрымдары бүгүнкү күндүн күүсүн таасын чертип тургандай.

Э. Ибраев өзү “Чалкан” журналында иштеген мезгилин төмөнкүдөй эскерет: “Союз кезинде коомду тазарта турган “Чалкан” деген журнал бар эле. Ошондо чейрек кылымдан ашуун иштеп, аздыр-көптүр коомго пайда келтирдим го деп ойлойм. Анткени “Чалкан” журналына чыккан фельетон материалдарга партиялык бийлик аябай көңүл буруп, чара колдончу. Ошондо менин жазган чыгармаларыман тарбия алган, фельетондорумду, сатираларымды окуп түзөлгөн адамдарды көрүп, угуп алып “бул өмүрдө бекер жашабаптырмын” - деп койдум”.

Маселен: Кошоматчыда болбойт уят,

Кол куушуруп,

Кожоюнуна кызмат кылат.

Анын кулагы Укчу жерде гана угат.

Укпас жерде Тумтак эле тунат.

Жаңы начальниктин дабышын,

Жарым чакырым жерден туят.

Эскиси жанында турса да,

Көрмөксөн болуп турат. (“Кошоматчы”)

Бул саптарда жетекчисине ийилип салам берген кошоматчылар, таза коомду булгаган “чымын” менен “чиркейлер” аз эмес экендиги берилген.

Сатираларында кызмат абалынан пайдаланып, өз керт башынын кызыкчылыгын гана көздөгөн мансапкор, жегичтерди “Эпчилдер”, “Куруп ал”, “Үпүп башкарма”, “Коңуз менен кумурска”, “Ала кой менен кара кой”, “Көрүүдөн калган көз”, “Ооз менен калемпир” сатираларында аллегориялык ыкманы ыктуу пайдалануу менен коомдогу терс көрүнүштү башкалардан айырмаланган сарказм, кер какшыкты аралаштырып куйкум сөз менен чаккан.

Акча көрсө эки көзү

Кыз көргөнсүп кылгырат.

Бир чынысын эки кылып,

Кымыз сатат шалдырак.

Эпчил элдин эсебинен

Эсеп-чотун жылдырат.

Эпчилдигин ушундан бил –

Бир литр идишине

Эки литр сыйдырат. («Эпчилдер»)

«Башкарма болгон маймыл» тамсилинде башкармалыкка шайланган маймылдын кызмат абалынан пайдаланып, өз керт башынын кызыкчылыгын ойлоп, кызмат бөлүштүрүүсү тууралуу айтылган. Чындыгында, азыркы учурда болуп жаткан көрүнүштү таасын сүрөттөп бергендей:

Кой фермалыкка дайындалсын

Карышкыр

Малдын жайын билбейт Кумайык

Зоотехникке

Мобу Түлкү ылайык.

Кадрды издебейли тыштан,

Кампачы болсун Чычкан.

Аюуга бал челекти берели.

Агрономдукка Чегирткени чегели.

УМЕК-2022

Чыйырчык бригадирликтен алынсын,
Жапалак ылайык деп табылсын.
Чочулашып мындан,
Жан болгон жок,
Баш көтөрүп собол кылган.
Бул жерде,
Бир нерсени көңүлгө алсак,
Мындан да кейиштүүрөк болор,
Маймылдайдын колуна тийсе мансап.

Маселен, Мидиндин «башым ооруйт десе, бутунун башына дары сүйкөгөн» врач жөнүндө жазганы бар эмеспи. Ал эми Э. Ибраевдин «Догдурбек» ырындагы элеттик доктур да андан кем калбайт. Акын:

Ич ооруса да,
Тиш ооруса да,
Көз ооруса да,
Өт ооруса да,
Бутуң сынса да,
Колуң чыкса да,
Этиң ысыса да,
Бетиң кычышса да,

Бергени жалгыз аналгин» - деп, Догдурбектин образы менен өз ишине кайдыгер кызматкерди кескин сынга алган.

Эсенгул Ибраевдин «Тилди бир алсаңчы» аттуу сатирасынын мазмуну аркылуу сатирик тогуз ай көтөрүп, ак сүтүн берип, бапестеп өстүргөн энелерге жасаган кээ бир эркектердин ырайымсыз, суз, «кайдыгер» мамилесин ачып берет. Ырда уулу шиш тумшук туфлисин тазалап жатып, энесинин чоң балта менен отун жара албай жатканын көрөт да, анан ага «боору ооруган» кишидей түр көрсөтүп, минтип кайрылат:

«-Өзүңдү ая деп,
Айтып эле жүрөм көп.
Жарыктык,
Тилди бир алсаңчы
Жаныңды кыйнабай,
Тиги,
Чаканыраак балта менен жарсаңчы?»

Ал эми акындын тамсилдери ар кандай тематикада, ар түрдүү багытта жазылган. Элдик тамсилдердеги негизги идея – ач көздүктүн, наадандыктын, кенебестиктин, жалкоолуктун, жатып ичерликтин мыскылданышы. Мунун баары тең биздин турмушубуздагы, коомдогу адамдардын жат көрүнүштөрүнө каршы элдешпес күрөшүү, алардын маскаралуу жүзүн ачуу – автордун ыйык парзы. Алдамчылыкка, жатып ичер жанбактыларга, кошоматчыларга, өзүмчүлдөргө, бюрократтарга, элди алдаган мамлекеттик ишмерлерге арнап ар кыл тематикада жазган тамсилдери биздин азыркы турмушубуздагы бүтпөс түйшүктөрдү кучагына алат. Мына ушундай көрүнүштү «Керкашка менен Суркашка» тамсилинен көрөбүз. Тамсилде «Керкашка менен Суркашканын» каймана образы менен бүгүнкү күндүн бирден-бир актуалдуу көрүнүшү – мансап үчүн алпурушуп, ат салышкан «шайлоо» талапкерлеринин бет пардасын сыйрып, элестүү, мурчтуу сөздөр менен ашкерелеген.

Айтарым акыр соңунда,
Тамсилдин мааниси момунда:
Албетте, макулбуз.

УМЕК-2022

Кадрды тандагандай тандаса.

Бирок

Эч ким, эч качан

Керкашка кейпин кийип калбаса, - деген саптар менен турмушта өтүп жаткан көрүнүштөрдүн жаман жактарын сынга алат. Демек, тамсилдин таасирдүүлүгү андагы сүрөттөлгөн Керкашка менен Суркашканын элеси аркылуу турмуштук чындыкты айта билгендигинде. Ал эми «Штат кыскартуу» тамсилинде жетекчиликтин туура эмес иштери канаттуулардын образында берилген:

«Чымчыктарга берилчү жемден,

Элүү пайызга чейин кыскартылсын!» - делген.

Тотукушту баш кылып,

Тоңкулдакты көз кылып,

Таркылдакты төш кылып,

Бөдөнө менен Борбашты,

Чөкөтаан менен Карганы,

Үкү жапалак бар дагы...

Тизме узаргандан узарды,

Жүз чымчык штаттан кыскарды.

Кыскасы, эсеби табылды,

Жем жеген чымчык кетип,

Эт жей турган

Үч бүркүт штатка алынды.

Негизинен, акындын тамсилдик чыгармаларын, бир жагынан, адамды нааразы кылбаган жеңил-желпи юмор коштосо, экинчи жагынан, ачуу сарказм коштойт. Жыйынтыктап айтканда, Э. Ибраевдин сатиралары менен тамсилдери жогорудагыдай өзгөчөлүктөрү менен окурманды дайыма өзүнө тартып турат.

Адабияттар:

1. Акунов Э. Б. Эсенгул Ибраевдин поэтикалык дүйнөсү. –Бишкек, 2008.
2. Ибраев Э. Тандалмалар. –Бишкек, 2008.
3. Ибраев Э. Дабан. -Бишкек: Адабият, 1993.
4. Ибраев Э. Насыят. -Бишкек: Кыргызстан, 2003.
5. Ормонбекова А. Тилдик кубулуштарды лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө - Бишкек: Бийиктик, 2010.

УДК: 82(07)

Осмонова А., магистрант, aiperi@mail.ru
К. Тыныстанов ат. БМУ, Кыргызстан

Т.КАСЫМБЕКОВДУН “СЫНГАН КЫЛЫЧ” ЧЫГАРМАСЫН МЕКТЕПТЕ XI КЛАССТА САЛТТУУ ЖАНА ИНТЕРАКТИВДҮҮ УСУЛДАР АРКЫЛУУ ОКУТУУ

Макалада жазуучу Т. Касымбековдун тарыхый романы “Сынган кылычты” мектепте 11-класста салттуу жана интерактивдүү усулдар менен окутуунун ыкмалары жана программада бөлүнгөн сааттарды туура бөлүштүрүп, сабакты мыкты өздөштүрүү үчүн кандай кылуу керек экендиги тууралуу айтылат. Ошондой эле жазуучунун өмүрү-чыгармачылыгы тууралуу мугалимдин лекциясы аркылуу маалымат берилет. Жазуучунун чыгармачылыгын тааныштырып эле тим болбостон, чыгарманын өзүнө, анда камтылган тарыхый доор, жазуучу кайсы учурду камтыган, ал мезгил кыргыз элинин тагдыры үчүн кандай роль ойногон сыяктуу маалыматтар айтылат. “Сынган

УМЕК-2022

кылыч” тарыхый романы аркылуу жаштарды өз Мекенин, эли-жерин сүйүүгө, элдин басып өткөн тарыхына астейдил мамиле кылууга, эркин жашоо үчүн элге ак кызмат кылууга тарбиялайт.

Өзөктүү сөздөр: жазуучу, адабият сабагы, усул, тарбия, саат, программа.

Осмонова А., магистрант, aiperi@mail.ru
ИГУ им. К.Тыныстанова, Кыргызстан

ТРАДИЦИОННОЕ И ИНТЕРАКТИВНОЕ ПРЕПОДАВАНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ Т.КАСЫМБЕКОВА «СЛОМАННЫЙ МЕЧ» В ШКОЛЕ В 11 КЛАССЕ

В статье рассматривается методика преподавания исторического романа Т.Касымбекова «Сломанный меч» в 11 классе в школе с использованием традиционных и интерактивных методов обучения, также автор рекомендует как правильно распределить часы в программе для эффективного усвоения учащимися. Также представлена вводная лекция о жизни и творчестве писателя. Автор освещает не только творчество писателя, но и само произведение, историческую эпоху и о том, какую роль сыграл этот период в судьбе кыргызского народа. В статье отмечается, что исторический роман «Сломанный меч» учит молодежь любить свою страну, свой народ, уважать историю народа, призывает служить народу во имя свободы.

Ключевые слова: автор, урок литературы, методика, обучения, часы, программа.

Osmonova A., Graduate student, aiperi@mail.ru
of IKSU named after K. Tynystanov, Kyrgyzstan

TRADITIONAL AND INTERACTIVE TEACHING OF T. KASYMBEKOV'S "BROKEN SWORD" IN 11 GRADE AT SCHOOL

The article tells about the historical novel "Broken Sword" by T. Kasymbekov in the 11th grade at school using traditional and interactive teaching methods and how to properly organize the hours in the program and how to learn the lessons better. There will also be an introductory lecture on the life and work of the author. In addition to getting acquainted with the work of the author, the work itself tells about the historical era, about what period the author covered, and what role this played for the fate of the Kyrgyz people. Through the historical novel "The Broken Sword" teaches young people to love their country, their people, respect the history of the people, serve the people in the name of freedom.

Key words: author, literature lesson, methodology, training, hours, program.

Жаштарды тарбиялоодо адабият сабагынын ролу чоң жана мааниси терең. Өзгөчө өспүрүмдөргө таалим-тарбия берүүдө аларды коомдун жана келечек ээлери катары татыктуу тарбия берүүдө белгилүү жазуучу Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” тарыхый романы өз салымын кошорунда шек жок.

Чыныгы адамдык баалуулуктар, элдин акылмандык уюткусун түзгөн даанышмандыктын бардыгы бул чыгармада берилген. Романдын сюжетинде он тогузунчу кылымдагы кыргыз элинин тарыхы, башка элдер менен болгон карым-катышы, жашоо-шарты, үрп-адаты, каада-салты мыкты сүрөттөлөт.

Сүрөткер Төлөгөн Касымбековдун “Сынган кылыч” тарыхый романы 1842–1876-жылдар аралыгындагы Кокон хандыгынын бийлиги учурундагы кыргыздардын турмушунда болуп өткөн катаал окуяларды чагылдырат. Окуя 1865-жылы Ташкент тарабында Кокон хандыгынын кошуну менен орус падышасынын генералы Черняевдин аскери салгылашып жаткан окуя менен башталат. Жазуучу бул тарыхый чыгармасында Орто Азия элдеринин тарыхында эң мыкаачы, адилетсиз коомдук түзүлүштүн бири болгон Кокон хандыгынын

УМЕК-2022

учурундагы калк башына түшүп турган эң кыйын кезеңди бардык сапаты менен көркөм баяндап берген.

Т. Касымбеков кыргыз турмушундагы эң бир олуттуу мезгилге баа берип, турмуш чындыгын көркөм чындыкка айлантат алды. Романда чыныгы тарыхтын күңгүрөнгөн үнү угулат. Болгон окуялар өз калыбында көз алдыбыздан «мына биздин тагдырыбыз» дегенсип, дагы бир сыйра жарк этип өтүп, чыга берет. Ошону менен бирге тарыхта чынында эле болгон окуялар менен бирге, болбосо да болууга тийиш болгон окуялар чындыктын өзү сыяктанып, жазуучу түзгөн реалдуу дүйнөдөн өз ордун тапкан.

Чыгармада Кокон ордосунун негизделиши 1801-жыл деп берилсе, тарыхый булактарда Кокон ээлиги 1808-жылы хандык болуп жарыяланып, ошол убактан тартып Фергана өрөөнү Кокон хандыгы деп атала баштайт делет. Тарыхта Кокон хандыгы өзүнүн бөтөнчө деспотчулугу менен таанымал. Эл массасынын жакырланышы орто кылымдык даңкы чыккан кыйноочулук Кокон хандыгынын дооруна мүнөздүү көрүнүштөр. Кыргыз, кыпчак, өзбек элдеринин бул учурдагы турмушу алардын тарыхында бөтөнчө из калтыргандыгы талашсыз. Андыктан Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” романын жогорку класстарда адабият сабагынан берген мугалимдин негизги милдети жазуучунун чыгармасына бөлүнгөн саатты туура бөлүштүрүү жана ар бир сабакта чыгарманы окутуп түшүндүрүүдө терең жана мыкты сабак үчүн чыгармачылык менен салттуу жана интерактивдүү ыкмаларды өз орду менен пайдалануу туура болот. Жазуучунун өмүрү, чыгармачылыгын жана “Сынган кылыч” романын XI окутууга азыркы учурда колдонулуп жаткан адабият программасы 4 саат [2: 52-53] бөлгөн. Программада бөлүнгөн бул 4 саатты 11-класска окутуп, материалдар менен тааныштырып, талдоо үчүн төмөндөгүдөй сабак-сааттарга бөлүштүрөбүз:

1. Киришүү сабагы. Кыргыз элинин чыгаан жазуучусу Т. Касымбековдун өмүрү жана чыгармачылык жолу. «Сынган кылычтын» кыргыз адабиятында тарыхый роман катары ээлеген орду. Чыгармада көрсөтүлгөн кыргыз элинин бир кылымга жакын тарыхын билүү жана аны талдоодон өткөрүү. Кыргыз элинин тарыхында Кокон хандыгы бийлик жүргүзүп турган учурдагы карапайым элдин социалдык жана психологиялык абалынын, сарбаздардын, бийлик төбөлдөрүнүн, ордо башчыларынын жашоо-шарты, салт-санаасынын, рухий дүйнөлөрүнүн кеңири ачылышы – 1 саат.

2. Ордодогу бийлик оюндары, анын айласыз курмандыктары. Бийлик жана эл турмушу. Чыгармадагы окуяларга негиз болгон тарыхый-документалдык булактар. Россия аскеринин басып кириши үчүн түзүлгөн шарттар жана баскынчылык саясатынын ашкерелениши – 1 саат.

3. Тарыхый романдагы каармандардын, кейипкерлердин көптүгү жана алардын чыгармадагы ээлеген орду, аткарган кызматы: Сарыбай, Айзада, Бекназар, Нүзүп, Мусулманкул, Исхак (Полотхан), Мадыл, Теңирберди, Абил бий, Шералы жана Кудаяр хан. Бул каармандардын кулк-мүнөзү, кыял-жоругу жана көтөрүп турган эстетикалык таалим-тарбиялык жагы – 1 саат.

4. Каармандардын образын берүүдө, ошол доордун тарыхый жагын чагылдырууда жазуучу колдонгон көркөмдүк каражаттар. Чыгарманын тили». Тарыхый чыгарма жөнүндө түшүнүк – 1 саат.

Жогорудагы чыгармага бөлүнгөн сааты бөлүштүрүүдөн ачык көрүнүп тургандай, «Сынган кылыч» романынын негизги өзөк окуялары менен окуучуларды тааныштыруу, аларды талдоо иштери 1-сабакта кара сөздүн чебери, таланттуу сүрөткер Төлөгөн Касымбековдун өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндө лекция-баянды улай эле өтүлүп баштайт.

УМЕК-2022

Т. Касымбековдун “Сынган кылычына” арналган баштапкы эки сабак Н. М. Кудряшев [3: 72] белгилеген репродуктивдүү усулдун жардамы менен алып барылат. Анткени тарыхый роман жөнүндө жалпы түшүнүк айтылып, чыгармадагы көркөмдүк, философиялык, адеп-ахлактык баалуулуктарын окуучулардын ой-сезимине романдын өзүнүн көркөмдүк баасынан түшүрбөй, толук жеткирүү үчүн мугалимдин терең билими, чыгармачылык чеберчилиги талап кылынат. Андан кийинки сабактардын ийгиликтүү, түшүмдү болушу үчүн репродуктивдүү усулунун канчалык жемиштүү пайдаланылганынан толук көз каранды.

Бул сабакта окуучулар билимди мугалимдин лекциясынан, окуу китебинен, колдонмолордон, илимий-популярдуу китептерден, сын макалалардан жана да, интернет булактарынан даяр түрүндө алат.

Бул сабакта репродуктивдүү усулду колдонууда мугалим чыгарманын өзөк окуяларын айтып эле тим болуп калбайт, мугалим керектүү көндүмдөргө ээ болуунун жолдорун иш жүзүндө көрсөтөт. Мисалы эпизодду, же каармандын мүнөзүн анализдөө үлгүсүн сунуш кылат, андан соң ушуга окшогон тапшырманы өз алдыларында аткаруусун тапшырат. Кыскасы, окуучулар «Сынган кылыч» романынын репродуктивдүү усулдун жардамы менен окууда жеке чыгарманын өзүн тереңдетип өздөштүрүү менен эле чектелбейт, ар бир учур үчүн өзүнүн пикири, ой-корутундусу болуп, чыгарманы адабий туунду катары талдай билүү көндүмдөрүн өздөрүндө иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгүн алышат. Андыктан бул сабактар үчүн репродуктивдүү усулдун тандалып алынышы туура жана андан аркы ийгиликти жаратууга түрткү берет.

Кыргыз элинин тагдырына туш келген келген опурталдуу тарыхый шарттагы саясий карама-каршылыктардын жүзүн чагылдыруу үчүн Т. Касымбеков Шералини ак кийизге олтургузуп хан кылгандан кийин адам курмандыктарынан баштап далай адамдын жүрөгүн титиреткен ички карама-каршылыктарды: Нүзүптүн башынын алынышы, Алымбектин башын кыя чабылышы, кыпчактарды өлтүрүү окуясы, Мусулманкулдун өлүмү, Болот-Искахтын дарга асылышы сыяктуу эпизоддордо драмалык курч диалогдорду кеңири пайдаланган.

Ошондой эле наристе төрөлгөндө кулагына азан айтып ат коюудан баштап, адам жашоодон өтүп кеткенде аш берүү (Жаманкулдун ашы) салтына чейин кыргыз элине таандык каада-салт, үрп-адат, атадан балага, энеден кызга калуучу асем буюмдар, кийген кийимдери, ичкен тамак-аштары тууралуу этнографиялык материалдар кеңири берилген.

Романдын негизги өзөк окуяларын өздөштүрүү, тереңдетип окутууда андагы сюжеттик линияларды билүү окуучулардын жумушун кыйла жеңилдетип, андан ары карай чыгарманын өзүн талдоого өтүүсүнө көмөкчү болот.

XI класста «Сынган кылыч» романындагы каармандардын образдарын талдоодо окуучулардын образ жөнүндөгү түшүнүгү өздөрүнө тааныш конкреттүү материалдардын негизинде тереңдетилип, берилет. Жазуучу өзүнүн каарманынын сүрөтүн турмуштагы көрүнүштөн эле алып көчүрүп койбостон, кыялдануунун жардамы менен турмуштагы фактылардын негизинде түзө тургандыгын түшүндүрүү керек. Жазуучу ар бир каарманды жаратуу үчүн көп изденип, ошол доорго тийиштүү өзгөчөлүктөрдү изилдеп, үйрөнүп, андан соң конкреттүү образ жарата тургандыгы жөнүндө маалымат берилиши керек. Окуучуларда чыгарманын адабий каарманы тууралуу түшүнүгү кенен болсо, анын ошол образ жөнүндө ошончолук терең билими болот. Ошондуктан мугалим адабий каармандын образынын

УМЕК-2022

мүнөздүү белгилерине текстти алгачкы окуу учурунда гана көңүл бурбастан, андан аркы сабактарда да, башкача айтканда, адабий каармандын образына талдоо жасап, окуучуларда ал жөнүндөгү түшүнүктү иштеп чыгуу мезгилинде да айрыкча көңүл буруусу тийиш.

Окуучулардын адабий каарман жөнүндөгү кабылдоосу, түшүнүгү канчалык бүдөмүк, тайыз болсо, ошол каармандын мүнөзү жөнүндөгү түшүнүгү да ошончолук начар болот. Ошондуктан мугалим адабий каармандын образынын мүнөздүү белгилерине текстти алгачкы окуу учурунда гана көңүл бурбастан, андан аркы сабактарда да, башкача айтканда, адабий каармандын образына талдоо жасап, окуучуларда ал жөнүндөгү түшүнүктү иштеп чыгуу мезгилинде да айрыкча көңүл буруусу тийиш.

Каармандын образын үйрөнүүдө мугалим текстти кеңири пайдалануусу милдет. Образды талдоо учурунда мугалим конкреттүү мисалдардын жардамы менен окуучулардын ошол образды көз алдына элестетүү ишин активдештирүүсү керек.

Андыктан каармандын образын үйрөнүүдө мугалим текстти сөзсүз пайдалануусу милдет. Образды талдап жатканда мугалим конкреттүү мисалдардын жардамы менен окуучулардын ошол образды көз алдына элестеткендей талдоо керек активдештирүүсү керек.

Адабият мугалими «Сынган кылыч» романынын материалдарынын негизинде андагы көркөм образдарды проблемалуу өздөштүрүү маселесине токтолсо, жакшы болот. Анткени мектепте проблемалык сабактын өтүлүшү андагы проблемалык суроо, проблемалык кырдаал менен тыгыз байланыштуу келет. Алгач маалыматтык суроо, проблемалык суроо деген эмне экенин карап көрөлү. Ырас, проблемалык суроо болгондон кийин, анын каршысында маалыматтык суроонун орун алышы – толук мыйзамченемдүү. Маалыматтык суроодо эгер окуучу материалды билсе, эч такалбай, ойлонуп отурбай эле жооп берет. Мисалы: «Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы Айзаданын адеп баш кошкон күйөөсүнүн аты ким?», «Кыргыз колу Коконго аттанар алдында курмандыкка чалынган Ашыр кимдин жигити?», «Бекназар баатырдын өлүмүнө ким себепчи?» деген сыяктуу суроолор маалыматтык гана суроо боло алары өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Проблемалык суроо деп окуучуну кайсы бир маселенин үстүндө ойлонтуп толгонууга, өз жеке пикирин иштеп чыгууга мажбурлаган суроону айтса болот.

Натыйжада, бул сабактардын башкы милдети болуп чыгармадагы автордун берейин деген оюн, чыгарманын ички маңызында катылып жаткан негизги идеяны окуучулардын аң-сезимине толугу менен жеткендей болушуна жетишүү саналат. Ошондой эле азыркы илим менен техника өнүккөн доордо жаштарды адеп-ахлакка тарбиялап, жан дүйнөлөрүнө рухий азык берүүдө адабият сабагы чоң жүктү жана милдетти аркалайт. Өзгөчө, Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романы жаштарды тарбиялоодо баа жеткис байлык катары кызмат кылат. Андыктан көркөм адабиятты окутуу өзгөчө роль ойной тургандыгы жалпыга маалым. Окуучуларды, студенттерди, деги эле жалпы жаштарды жогорку асыл идеяларга, адам баласы ыйык туткан асыл улуулук, адамгерчилик сапаттарга, терең аң-сезимдүүлүккө жана сезимталдыкка тарбиялоодо адабияттын кошкон салымы чоң. Жаштарга адабият менен искусствонун айтайын деген асыл идеяларын кандай кылып кызыктырып, кандай кылганда окуучулар адабий чыгармаларды сүйүп-окуп, андан баа жеткис баалуу кеңештерди, татаалим-тарбияны ала алат? Мына ушул сыяктуу маселелерди чечүүдө мугалим өзүнүн жардамын, кеп-кеңешин айтышы керек. Бүгүнкү күндө мамлекеттик деңгээлде адабият мугалими аң-сезимдүү, сабаттуу, жан дүйнөсү таза, сезимтал окурманды тарбиялоо үчүн изденүү менен

УМЕК-2022

мыкты сабакты өтүшү тийиш. Анткени келечектеги мыкты инсандын тарбияланып чыгышы үчүн алардын адамдык сезими, адамгерчиликтин түрдүү сапаттары бала кезден туура калыптанышы керек. Адамдын рухий дүйнөсү окуучулуктун алгачкы курагынан баштап бат калыптанат. Ошондуктан жаштарга тарбия жана билим берүү – мугалимден көп изденүүнү, чечкиндүүлүктү жана өз кесибин сүйүп мамиле талап кылынган кесип. Азыркы учурда жаштарды коомдук аң-сезимдүүлүккө жана ага шайкеш келген нравга тарбиялоо иши өтө курч коюлуп, ал үчүн көптөгөн иш-чаралар көрүлүүдө. Мына ошондой иш-аракеттердин бири – адабиятты өстүрүү, өнүктүрүү менен жаштарды тарбиялоо. Ошондуктан көркөм адабиятты окутуу өзгөчө роль ойной тургандыгы баарыбызга маалым. Окуучуларды жогорку идеяга, адамзат ыйык туткан асыл адеп-ахлактык сапаттарга, терең аң-сезимдүүлүккө тарбиялоодо адабияттын салымы чоң. Окуучуларга адабият менен искусствонун идеясын кандай жол менен жеткириш керек, канткен күндө окуучулар аларды сүйүп-окуп, андан баалуу кеңештерди, тарбия-таалимди алат? Мына ушул маселелерди чечүүдө мугалим өзүнүн кеп-кеңешин айтууга милдеттүү. Бүгүнкү күндө адабият мугалиминин алдына, баарыдан мурда, эстетикалык сабаттуу, сезимтал окурманды тарбиялоо көйгөйү күн тартибине курч коюлуп отурат.

Арийне, айта кетчү маселе – ушундай көлөмдүү тарыхый романга жазуучунун өмүрү, чыгармачылыгына кошуп 4 гана сааттын бөлүнгөнү. Ушул программада бөлүнгөн төрт сааттын ичинде мугалим романды башынан аягына чейин талдоого мүмкүнчүлүгү толук жетпейт. Бул роман мектепте мурдатан бери эле окутулуп келе жатса да, чыгарма боюнча методикалык багыттагы, чыгарманы жиликтеп, саат-сабактарга бөлүштүрүп окутуу боюнча изилдөөлөр азырынча жарык көрө элек. Ошондой эле Т. Касымбековдун өмүрү жана чыгармачылыгы жөнүндө да методикалык эмгектер жокко эсе, мындай жагдайлар кыргыз адабиятынан сабак берген мугалимдерди бир топ кыйынчылыктарга дуушар кылат.

Окуучуларды элдин мыкты уулу болуп тарбияланышына, турмушта жолуга турган жакшылык-жамандыктарга, ак-караны ажыратууда, адам жашоосу жөнүндөгү түшүнүгүн тереңдетүүдө биз сунуш кылган сабак-сааттар жана усулдар жемиштүү жыйынтыктарды берет деген ойдобуз. «Сынган кылыч» романын окутуунун негизги максаты – окуучуларды өткөн тарыхыбызга, турмушка карата реалдуу, айкын көз карашты иштеп чыгуу, таалим-тарбия берүү, алардын оозеки жана жазуу маданиятын өстүрүү менен жалпы көркөм-эстетикалык жан дүйнөсүн кеңейтүү.

Адабияттар:

1. Касымбеков Т. Эки томдук тандалган чыгармалар, I том. -Фрунзе: Мектеп, 1990.
2. Кыргыз адабиятынын программасы. Жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин V–XI класстары үчүн. -Бишкек, 2011.
3. Кудряшев Н. И. Методика обучения литературе. В кн: Методика преподавания литературы (под. ред. З. Я. Рез). -Москва: Просвещение, 1977. - С. 72.
4. Оторбаев Б. Адабиятты окутуунун жаңы технологиялары. -Бишкек: Айат, 2010. -23-б.
5. Садыков А., Асаналиев К. Кыргыз прозасы. Китепте: Кыргыз совет адабиятынын тарыхы, 1-том. -Фрунзе: Илим, 1982. - 590-б.

УМЕК-2022

УДК: 81

Кыдыкбаева К. С., kg.ady@mail.ru
И. Арабаев ат. КМУ, Кыргызстан

КӨРКӨМ ЧЫГАРМАНЫ ЛИНГВИСТИКАЛЫК ӨНҮТТӨ ИЗИЛДӨӨДӨ КӨРКӨМ СТИЛЬ ЖАНА ЖАЗУУЧУНУН СТИЛИ ТҮШҮНҮКТӨРҮНҮН РОЛУ

Көркөм адабиятты лингвистикалык планда изилдөө тигил же чыгарманын (чыгармалардын) жана тигил же бул калемгердин (акындын, жазуучунун) тилдик, стилдик өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө багытталат. Мындай өнүттөгү изилдөөлөр, адатта, көркөм стиль жана жазуучунун стили түшүнүктөрү менен ажырагыс байланышта болот.

Көркөм стилдин негизги максаты – дүйнөнү сулуулук, кооздук мыйзамдары боюнча өздөштүрүү, автордун да, окурмандын да эстетикалык керектөө-талаптарын канааттандыруу, көркөм образдар аркылуу окурманга эстетикалык таасир тийгизүү. Көркөм стилде тилдик бардык каражаттар автордун көркөм же поэтикалык идеясын, оюн туюндуруу, чыгарманын образдар системасын түзүү үчүн колдонулат. Бул стиль образдуулугу, көркөмдүгү, эмоциялуулугу, автордук индивидуалдуулугу, баяндоонун конкреттүүлүгү, тилдик каражаттарды пайдалануунун спецификалуулугу менен мүнөздөлөт. Көркөм чыгарма авторунун инсаны, дүйнөтанымы, тилдик аң-сезими, коммуникативдик-прагматикалык ниет-мүдөөсү менен ажырагыс байланышка ээ жана ал жазуучунун (автордун) стили аркылуу түшүндүрүлөт.

Өзөктүү сөздөр: көркөм чыгарма, специфика, тилдик каражаттар, стиль, көркөм стиль, жеке стиль, идиостиль, образдуулук, эмоциялуулук, көркөмдүк, эстетикалык функция.

Кыдыкбаева К. С., kg.ady@mail.ru
КГУ им. И. Арабаева, Кыргызстан

РОЛЬ ПОНЯТИЙ ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ СТИЛЬ И СТИЛЬ ПИСАТЕЛЯ В ИЗУЧЕНИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ЛИНГВИСТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Изучение художественной литературы в лингвистическом аспекте направлено на исследование языковых, стилевых особенностей того или иного произведения (произведений) и того или иного автора (писателя, поэта). Исследования в этом плане обычно тесно связаны с понятиями художественный стиль и стиль писателя.

Основная цель художественного стиля – освоение мира по законам красоты, удовлетворение эстетических потребностей и автора, и читателя, эстетическое воздействие на читателя с помощью художественных образов. В художественном стиле все языковые средства используются для выражения художественного или поэтического замысла автора, создания образной системы произведения. Данный стиль характеризуется образностью, художественностью, эмоциональностью, авторской индивидуальностью, конкретностью изложения, специфичностью использования языковых средств. Художественное произведение тесно связано с личностью, мировоззрением, языковым сознанием, коммуникативно-прагматическими установками автора и объясняется стилем писателя (автора).

Ключевые слова: художественное произведение, специфика, языковые средства, стиль, художественный стиль, индивидуальный стиль, идиостиль, образность, эмоциональность, художественность, эстетическая функция.

Кыдыкбаева К. С., kg.ady@mail.ru
KSU named after I. Arabyev, Kyrgyzstan

УМЕК-2022

THE ROLE OF THE CONCEPTS OF ARTISTIC STYLE AND WRITER'S STYLE IN THE STUDY OF A WORK OF FICTION IN THE LINGUISTIC ASPECT

The study of fiction in the linguistic aspect is aimed at studying the linguistic, stylistic features of a particular work (works) and this or that author (writer, poet). Research in this regard is usually closely related to the concepts of artistic style and writer style.

The main goal of the artistic style is the development of the world according to the laws of beauty, the satisfaction of the aesthetic needs of both the author and the reader, the aesthetic impact on the reader with the help of artistic images. In the artistic style, all linguistic means are used to express the artistic or poetic intention of the author, to create an imaginative system of the work. This style is characterized by imagery, artistry, emotionality, author's individuality, concreteness of presentation, specificity of the use of language tools. The work of fiction is closely related to the personality, worldview, linguistic consciousness, communicative and pragmatic attitudes of the author and is explained by the style of the writer (author).

Key words: *artistic work, specificity, language means, style, artistic style, individual style, idiostyl, imagery, emotionality, artistry, aesthetic function.*

Коомдук аң-сезимдин бир формасы болуп саналып, түрдүү багыттагы изилдөөлөргө негиз берген татаал кубулуштардын бири – көркөм сөз өнөрү же көркөм адабият. Анын спецификасын тилдин материал катары да, форма катары да колдонулушу түзөрү белгиленип келе жатат [2; 4]. Демек, көркөм адабиятты тилдик табиятысыз илимий изилдөөгө, үйрөнүүгө, түшүнүүгө мүмкүн болбойт. Тактап айтканда, аны лингвистикалык өңүттө изилдөө зарыл экени талашсыз.

Көркөм адабиятты лингвистикалык планда изилдөө дегенде, бүтүндөй адабиятты эмес, тигил же чыгарманын (чыгармалардын) жана тигил же бул калемгердин (акындын, жазуучунун) тилдик, стилдик өзгөчөлүктөрүн изилдөөнү түшүнөбүз. Мындай изилдөөлөр таза лингвистикалык планда да, лингвостилистикалык же лингвопоэтикалык планда да болушу мүмкүн. Ошондой эле бул өңүттөгү изилдөөлөр, адатта, көркөм стиль жана жазуучунун стили түшүнүктөрү менен ажырагыс байланышта болот. Биз мына ушул түшүнүктөрдүн табиятына азын-оолак токтолууга аракеттенебиз.

Көркөм стилдин спецификасын образдык-таанып билүүчүлүк жана идеялык-эстетикалык кызмат аткарган көркөм адабиятта колдонулушу түзөрү белгилүү [1; 2; 5]. Маселен, чындыкты илимий стилдеги макалада же монографияда берилгендей абстракциялап, объективдүү, логикалык-түшүнүктүк чагылдыруудан айырмаланып, көркөм чыгармага турмушту конкреттүү-образдык көрсөтүп берүү таандык. Көркөм чыгарма үчүн сезимдер аркылуу кабыл алуу жана чындыкты кайра чагылдыруу мүнөздүү, автор, ириде, өз тажрыйбасын, тигил же бул кубулушту өзүнүн аңдап-сезүүсүн жана түшүнүүсүн берүүгө умтулат. Көркөм тексттен биз автордун дүйнөсүн гана эмес, ошол дүйнөдөгү авторду да көрөбүз. Көркөм стилдин эмоциялуулугу жана экспрессивдүүлүгү, метафоралуулугу, мазмундук жактан көп пландуулугу дал ушуну менен байланыштуу болот.

Көркөм стилдин негизги максаты – дүйнөнү сулуулук, кооздук мыйзамдары боюнча өздөштүрүү, автордун да, окурмандын да эстетикалык керектөө-талаптарын канааттандыруу, көркөм образдар аркылуу окурманга эстетикалык таасир тийгизүү.

Албетте, жалпы эле көркөм стилдин да, жазуучунун стилинин да негизинде адабий тил турары талашсыз. Көркөм стилде сөз атоо-көркөм сүрөттөө функциясын аткарат. Аталган стилдин негизин түзгөн сөздөргө, баарыдан мурда, адабий тилдин образдык каражаттары, ошондой эле өз маанисин контекстте реализациялаган кеңири алкакта колдонулуучу сөздөр

УМЕК-2022

кирет. Тар адистик мүнөздөгү сөздөр сейрек колдонулуп, турмуштун белгилүү бир тараптарын сүрөттөөдө көркөм ынанымдуулукту жаратуу максатын көздөйт.

Көркөм чыгармада сөз кош мүнөзгө ээ болгондой туюлат: бир жагынан, адабий тилдеги маанисине да ээ болот, ошол эле учурда чыгарманын мазмун-мааниси менен байланышкан кошумча, жаңы мааниге да ээ болот. Ошондуктан сөздөр көркөм стилде, көркөм чыгармада өзгөчө сапатка, кандайдыр бир тереңдикке ээ болуп, сырткы формасы мурдагыдай эле калганы менен, адаттагы маанисинен көп мааниге (маанилерге) ээ боло баштайт. Кадимки сөздүн көркөм сөзгө айлануусу ушундайча жүрүп, көркөм чыгармадагы эстетикалык функциянын иш-аракетинин механизми дал ушундай болот деп айтууга болот. Көркөм стилде сөздүн кептик көп маанилүүлүгү кеңири колдонулуп, кошумча маанилерди жана маанилик боёкчолорду пайда кылат. Тилдин бардык деңгээлдериндеги синонимиянын да кеңири колдонулушу маанилердин эң кылдат боёкчолорун көрсөтүүгө шарт түзөт. Бул болсо автордун өзүнүн кайталангыс стилин жана тилин жаратууга аракет кылуусу менен түшүндүрүлөт.

Көркөм стилдин өзгөчөлүктөрүнө бөтөнчө бай, ар түрдүү сөздүктү киргизүүгө болот. Илимий, расмий-иштиктүү жана оозеки стилдин лексикасы тематикалык жана стилистикалык жактан белгилүү даражада салыштырмалуу чектелген болсо, көркөм стилдин лексикасы принциптүү түрдө чексиз. Лексикага тиешелүү эч кандай тыюу салуулар же чектөөлөр жок. Анда бардык башка стилдердин каражаттары колдонулушу ыктымал. Арийне, мындай ар түрдүү каражаттардын бардыгы эстетикалык трансформацияга учурап, белгилүү бир көркөм милдеттерди аткарып калышат. Эстетикалык жактан жүйөлөнгөн бардык каражаттар колдонулушу мүмкүн.

Көркөм стилде тилдик бардык каражаттар автордун көркөм же поэтикалык идеясын, оюн туюндуруу, чыгарманын образдар системасын түзүү үчүн колдонулат.

Тил жана кеп каражаттарын колдонуунун кеңири диапазонун төмөнкү жагдай менен түшүндүрүүгө болот: турмуштун белгилүү бир тарабын гана чагылдырган башка функционалдык стилдерден айырмаланып, көркөм стиль чындыктын өзүнчө бир күзгүсү катары каралуу менен, адам турмушунун жана ишмердигинин бардык тараптарын, коомдун жашоосунун бардык кубулуштарын кайры чагылдырып берет. Жалпы эле көркөм адабияттын, жеке алынган көркөм чыгарманын тили стилистикалык жактан туюк болбойт, бардык стилдер, лексикалык катмарлар, тилдик каражаттар үчүн ачык болот. Дал ушундай ачыктык көркөм стилдин, ал негизинде турган көркөм чыгарманын тилинин ар кыл мүнөзгө ээ болушун шарттайт.

Көркөм стиль, жалпысынан, образдуулугу, көркөмдүгү, эмоциялуулугу, автордук индивидуалдуулугу, баяндоонун конкреттүүлүгү, тилдик бардык каражаттарды пайдалануунун спецификалуулугу менен мүнөздөлөрү белгилүү [8]. Ал лексиканын бүткүл байлыгын, ар кыл стилдердин мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу менен, автордун ойлорун жана сезимдерин туюндурат, окурмандын элестөөлөрүнө жана сезимдерине таасир этет.

Ошондуктан стиль жаратуучу сапаттар катары төмөнкүлөрдү атасак болот:

- 1) чындыкты образдуу чагылдыруу;
- 2) автордук ой-идеяны көркөм-образдык конкреттештирүү (көркөм образдар системасы);
- 3) эмоциялуулук;
- 4) экспрессивдүүлүк, баалоо-нарктоочулук;
- 5) каармандардын кептик мүнөздөмөсү (кептик портреттер).

Ал эми көркөм стилдин жалпы тилдик өзгөчөлүктөрүн төмөнкүлөр түзөт:

УМЕК-2022

- 1) бардык функционалдык стилдердин тилдик каражаттарынын айкалышуусу;
- 2) тилдик каражаттарды пайдалануунун образдар системасына жана автордун ой-идеясына, образдык ойго баш ийгендиги;
- 3) тил каражаттарынын эстетикалык функция аткаруусу.

Жогоруда белгиленип кеткендей, көркөм стиль көркөм чыгармада колдонулуу менен, образлык- таанып билүүчүлүк жана идеялык-эстетикалык кызмат аткарат.

Көркөм адабияттын дүйнөсү – «кайрадан жаратылган» дүйнө, анда объективдүү эле чындык көркөм формада чагылдырылганы менен, ал чындык белгилүү даражада автордук ойдон чыгаруу болуп эсептелет. Демек, көркөм стилде субъективдүү момент башкы ролду ойнойт. Ал эми субъективдүү момент автордун стили түшүнүгү менен түздөн-түз байланыштуу десек болот.

Кандай гана көркөм чыгарма болбосун, авторунун инсаны, дүйнөтаанымы, тилдик аң-сезими, прагматикалык-коммуникативдик ниети менен ажырагыс байланышка ээ. Көркөм чыгармада поэтикалык (поэзияга гана тиешелүү эмес, кеңири маанисинде алганда) ой жүгүртүүнүн жардамы менен дүйнөнү таанып-билүү ишке ашат. Көркөм чыгарма автордун тил менен чыгармачылык диалогго кирүүсүнө кеңири мүмкүнчүлүктөрдү берип, тилдин сырларын, мүмкүнчүлүктөрүн ачууга да шарт түзөт. Мунун натыйжасында автордун объективдүү чындыкка болгон мамилесин, өзү сүрөттөп жаткан дүйнөгө болгон мамилесин, жалпы эле дүйнөтаанымын аңдап биле алабыз. Бул көз карашты төмөнкү пикир да бекемдеп турат: «...особое отражение языковой картины мира в индивидуально-авторском поэтическом языке, в художественной речи... языковой личности обусловлено тем, что представляет собой «язык художественного мышления в модусе собственно языкового существования» [9: 29].

Мына ушул өнүткө алганда, жазуучунун же автордун тилдик портретин сыпаттоо олуттуу мааниге ээ, анткени ал социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүнүн белгилүү бир мезгилиндеги элдин (улуттун) тилдик портретинин ажырагыс курамдык бөлүгү болуп саналат. Автордун тилдик портрети дүйнөнүн картинасын аңдап-чагылдыруунун жекече ыкмасын, калемгердин баалуулук-дөөлөттүк ориентацияларын таанып-билүүгө жардам берүү менен, автордун жекече чыгармачылык стилин жаратат. Кийинки мезгилдерде улуттук филологияда тексттик лингвистиканын, лингвостилистиканын, лингвопоэтиканын, когнитивдик жана коммуникативдик лингвистиканын калыптанып өнүгүшү менен калемгерлердин же акын-жазуучулардын стилдик өзгөчөлүгүн ачып берүү багытындагы изилдөөлөр аткарыла баштаганын белгилей кетүүгө болот.

Калемгердин жеке стили, стилдик өзгөчөлүктөрү тууралуу кеп кылууда, аларды изилдеп-талдоого алууда идиостиль түшүнүгү колдонулуп жүрөт. Жалпысынан, идиостиль катары автордун чыгармачылыгынын жекече стилин мүнөздөөчү көрүнүштөрдүн системасын, текстти баяндоосунун өзүнө гана мүнөздүү манерасын кароого болот. Тактап айтканда, калемгердин (автордун) көркөм системасынын бардык өзгөчөлүктөрү, спецификалык белгилери – идиостиль. Аны төмөнкүчө чечмелөөгө болот:

- идиостиль - көркөм адабияттын алкагында автордун инсан жана сөз чебери катары жекече өзгөчөлүктөрүнүн системасы;
- идиостиль – белгилүү бир автордук максатты ишке ашырууга багытталып, ага ылайык тилдик каражаттарды тандап алуу жана айкаштыруудан турган комплекстүү түзүлүш;
- идиостиль – конкреттүү калемгердин, башкача айтканда, конкреттүү тарыхый доордо конкреттүү тил эсинин ички дүйнөсүнүн фактыларын көркөм кеп аркылуу чагылдыруу ыкмасы.

УМЕК-2022

Идиостилдин мүнөздүү белгилери катары буларды көрсөтүүгө болот:

- идиостиль кайталангыс образдык каражаттардын (троптор менен стилистикалык фигуралардын) болушу менен мүнөздөлөт;
- идиостиль стилистикалык бир тектүүлүк менен мүнөздөлөт, демек, анда кандайдыр бир туруктуулук болот;
- идиостиль актуалдашкан жеке маанилерге ээ лексиканын басымдуу болушу менен өзгөчөлөнөт, башкача айтканда, окказионалдык семантика узустук семантикага караганда басымдуулук кылат;
- идиостилде тилдик бирдиктердин жекече-автордук валенттик байланыштары ишке ашырылат.

Жогоруда айтылгандарды жалпылаштыруунун негизинде, идиостиль катары көркөм адабияттын алкагында автордун инсан жана сөз чебери катары жекече өзгөчөлүктөрүнүн системасын; конкреттүү калемгердин, башкача айтканда, конкреттүү тарыхый доордо конкреттүү тил ээсинин ички дүйнөсүнүн фактыларын көркөм кеп аркылуу чагылдыруунун ык-амалдарын айтууга болот. Бирок бул аныктама шарттуу мүнөзгө ээ. Анткени идиостиль түшүнүгүнө ар кайсы изилдөөчү-окумуштуулар тарабынан ар кандай аныктама, түшүндүрмөлөр берилип келе жатканы менен, такталган, толук кандуу аныктамасы алиге чейин жок.

Калемгердин жеке стилинин өзгөчөлүктөрүн изилдөө лексика-семантикалык, фразеологиялык, синтаксистик ж. б. деңгээлдер боюнча жүргүзүлүшү мүмкүн. Мисалы, автордун стилинин өзгөчөлүктөрү лексика-семантикалык деңгээлде ачык байкалат. Алсак, тигил же бул жазуучунун стилинин лексика-семантикалык деңгээлин анализдөө лексикалык түзүүчүлөрдүн негизги семантикалык модификацияларын, тактап айтканда, метафориканы, эпитеттерди жана окказионализмдерди, синонимдик жана антонимдик парадигмаларды, ассоциациялык парадигмаларды талдоо аркылуу жүргүзүлүшү мүмкүн. Ошондой эле сөздөрдүн узустагы жана тексттердеги маанилерин салыштыруу аркылуу жазуучунун стилинин өзгөчөлүктөрүн ачып берүүгө болот.

Калемгердин стилинин өзгөчөлүктөрүн көрсөтө турган көрсөткүчтөр катары төмөнкүлөрдү эсептөөгө болот:

1. Лексикалык каражаттар боюнча:
 - 1) сөздөрдү өтмө маанисинде кеңири колдонуу;
 - 2) ар түрдүү стилге тиешелүү лексиканын атайылап кагылышуусу;
 - 3) кош пландуу стилистикалык боёкчого ээ сөздөрдүн колдонулушу;
 - 4) эмоциялык боёкчого ээ сөздөрдүн арбын колдонулушу.
2. Фразеологиялык каражаттар, алар китептик жана оозеки мүнөздө болушу мүмкүн.
3. Сөз жасоо каражаттары:
 - 1) сөз жасоонун ар түрдүү каражаттарын жана моделдерин пайдалануу.
4. Морфологиялык каражаттар боюнча:
 - 1) конкреттүүлүк категориясын көрсөткөн сөз формаларын колдонуу;
 - 2) этиштердин жыштыгы;
 - 3) белгисиз жактагы этиштерди, 3-жактын формаларын колдонуунун пассивдүүлүгү;
 - 4) сын атоочтордун жана тактоочтордун арбын колдонулушу.
5. Синтаксистик каражаттар боюнча:
 - 1) тилдеги синтаксистик каражаттардын бүткүл арсеналын пайдалануу;
 - 2) стилистикалык фигуралардын кеңири колдонулушу.

Ошондой эле жазуучунун стилинин өзгөчөлүктөрүн түзгөн лингвистикалык

УМЕК-2022

көрүнүштөргө, албетте, төмөнкүлөрдү да киргизебиз: спецификалуу образдуулук жана экспрессивдүүлүк; жекече-автордук мүнөздөгү метафоралар, эпитеттер; эмоциялык-баалоочулук лексиканын жана компоненттердин арбын колдонулушу; синонимдик жана антонимдик парадигмалар; татаал сүйлөмдөрдүн арбын колдонулушу ж. б.

Жалпысынан алганда, стиль дегенибиз – көп кырлуу жана татаал система. Тигил же бул калемгердин жеке стилин толугу менен сыпаттап берүү өтө кыйын, а түгүл, мүмкүн эмес. Ошентсе да конкреттүү тилдик материалга жана экстралингвистикалык факторлорго таянуу менен калемгердин стилинин өзгөчөлүктөрүн кыйла даражада көрсөтүп берүүгө мүмкүнчүлүк бар. Алсак, ар бир жазуучунун стили, анын жекече дүйнө картинасы түрдүү факторлордун таасири астында калыптанат. Ал факторлордун арасында социалдык, философиялык жана адеп-ахлактык факторлор үстөмдүк кылуучу орун ээлейт. Тактап айтканда, жазуучунун стилинин өзгөчөлүктөрү көп жагынан экстралингвистикалык факторлор аркылуу да аныкталат, алсак, тигил же бул жазуучунун чыгармачылыгы ачык-айкын байкалып турган нравалык-философиялык, социалдык, нравалык-этикалык, моралдык же сатиралык ж.б. ориентацияга ээ болушу автордун жеке жана социалдык биографиясы, дүйнөгө болгон көз карашы менен шартталган.

Адабияттар:

1. Большой энциклопедический словарь: Языкознание. –М., 2000.
2. Виноградов В.В. Проблема авторства и теория стилей. –М., 1961.
3. Виноградов В. В. Избранные труды: О языке художественной прозы. –М., 1980.
4. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
5. Лосев А. Ф. Проблема художественного стиля. -Киев, 1994.
6. Разинкина Н. М. Функциональная стилистика. –М., 1989.
7. Ревзина О. Г. Системно-функциональный подход в лингвистической поэтике и проблемы описания поэтического идиолекта. – М., 1998.
8. Тюпа В. И. Аналитика художественного. Введение в литературоведческий анализ. – М., 2001.
9. Индивидуальный стиль или идиостиль. [Электронный ресурс]. -Режим доступа: <http://www.iterviam.ru/gum-nauk/stilistik/idiostil/>

УДК: 17.02(575.2)

*Акматалиев А. Т., филос. илимд. канд., доцент,
akmataliyev.asanbek@mail.ru
ОшТУнун акад. Б. Мурзубраимов ат.
эл аралык Өзгөн технологиялык жана билим
берүү институту, Кыргызстан*

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЖАРАНДЫК КООМДУН ШАРТЫНДАГЫ АДЕП-АХЛАКТУУЛУК

Аталган макалада Кыргызстандагы жарандык коомдун шартындагы адеп-ахлактуулук маселеси каралат. Анда айтылгандай, Кыргызстанда жарандык коомду түзүүнүн татаалдыгы, биринчи кезекте, өнүккөн демократиянын атрибуту болуп саналган жана демократиялык формалардан тышкары мүмкүн болбогон жарандык коом кыргыз коомунда терең модернизациялык кайра курууларды талап кылгандыгы менен шартталган. Башкача айтканда, модернизация саясий институттарга жана мамилелерге эле эмес, бүтүндөй маданиятка, анын негиздерине жана аны менен бирге өзүнүн табияты боюнча бир топ татаал өзгөрүүгө дуушар болгон моралга, этикага,

УМЕК-2022

адеп-ахлактуулукка да таасирин тийгизип, тышкы шарттардын өзгөрүшүнө караганда, акыркылардагы өзгөрүүлөр сөзсүз түрдө коомдук мамилелердин жана адеп-ахлактуулуктун бүтүндөй комплексинин тигил же бул өзгөрүшүнө алып келет.

Өзөктүү сөздөр: жарандык коом, локалдуулук, адеп-ахлактуулук, аң-сезим, инфраструктура, мамлекет, урбандашуу, локалдуулук, индивид, реформация.

*Акматалиев А. Т., канд. филос. наук, доцент,
akmataliev.asanbek@mail.ru
директор международного Узгенского института
технологии и образования им. Академика
Б.Мурзубраимова ОшТУ, Кыргызстан*

НРАВСТВЕННОСТЬ В УСЛОВИЯХ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА КЫРГЫЗСТАНА

В статье рассматривается вопрос морали в контексте гражданского общества Кыргызстана, также в ней отмечается, что сложность построения гражданского общества в Кыргызстане является, прежде всего, атрибутом развитой демократии и что гражданское общество, выходящее за рамки демократических форм, требует глубокой модернизации кыргызского общества. Иными словами, модернизация затрагивает не только политические институты и отношения, но и культуру в целом, ее основы, а вместе с тем мораль, этику и нравственность, которые подвержены существенным изменениям в природе, изменение всего комплекса взглядов и нравов.

Ключевые слова: гражданское общество, локальность, нравственность, сознание, инфраструктура, государство, урбанизация, локальность, индивид, реформация.

*Akmataliev A. T., candidate of philosophical sciences,
associate professor,
e-mail: akmataliev.asanbek@mail.ru
director of the International Uzgen Institute of
Technology and Education by academician
B. Murzubraimov OshTU, Kyrgyzstan*

MORALITY IN CONDITIONS CIVIL SOCIETY OF KYRGYZSTAN

The article discusses the issue of morality in the context of civil society in Kyrgyzstan, it also notes that the complexity of building a civil society in Kyrgyzstan is, first of all, an attribute of a developed democracy and that a civil society that goes beyond democratic forms requires a deep modernization of the Kyrgyz society. In other words, modernization affects not only political institutions and relations, but also culture as a whole, its foundations, and at the same time morality, ethics and morality, which are subject to significant changes in nature, a change in the whole complex of views and mores.

Key words: civil society, locality, morality, consciousness, infrastructure, state, urbanization, locality, individual, reformation.

Баарыбызга маалым болгондой, совет бийлигинин жылдарында Кыргызстандын тарыхында мамлекетке чейинкиден мамлекеттик абалга өтүү үчүн социалдык-экономикалык, саясий, укуктук, интеллектуалдык жана маданий чаралар менен формаларды камтыган негизги өбөлгөлөрдүн дээрлик бүт комплекси түзүлгөн. Кыргыздар, жалпысынан, жергиликтүү абалды жеңе алышкан, б. а., салттуу инсандын уруунун өзүнүн кызыкчылыктарына жана жашоосуна толук жана айныксыз көңүл буруусу саналат. Ал эми локалдуулук толук ишке ашырыла элек болсо да, бул процесс уланууда. Эгерде бул фактыны адеп-ахлактуулук аң-сезимдин өзгөрүшү өнүгүнөн баалай турган болсок, анда совет доорунда

УМЕК-2022

жергиликтүү, уруулук адеп-ахлактуулук, адеп-ахлактык аң-сезимдин ордуна улуттук адеп-ахлак, адеп-ахлактык аң-сезим калыптана баштаганын айтууга болот. Азыркы учурда жөнөкөй жана ачык көрүнгөн нерсе чындыгында андай эмес, анткени ал табигый эволюциянын шартында пайда болушу жана акыркы калыптанышы үчүн, б. а., тышкы күчтөрдүн кийлигишүүсүз узак тарыхый убакытты талап кылат. Кыргыз этносунун мисалында бизде Совет мамлекетинин максаттуу, катаал жана ырааттуу саясий, экономикалык, укуктук жана социалдык чараларынын аркасында тарыхый кыска мөөнөттүн ичинде көчмөндөрдүн түрлөрүн жоюуга мүмкүн болгондугунун турмуштун жана башкаруунун, азыркы мамлекеттик түзүлүшкө таптакыр жараксыз жана алгылыксыз, ошондой эле, албетте, жарандык мамилелер жана формалар үчүн ачык-айкын мисалы бар.

Кыргызстанда метрополиянын олуттуу каржылык, экономикалык жана кадрдык жардамы менен улуттук өнөр жайга жана айыл чарбасына негизделген салыштырмалуу өнүккөн жана кайталануучу инфраструктура түзүлгөн. Акырында, эволюцияга, андан ары өнүгүүгө, жарандык коомго өтүүнү камсыз кылууга жөндөмдүү негизги саясий, социалдык жана административдик институттар, билим берүү системасы түзүлдү, ансыз индустриялык жана постиндустриялык мамлекетке өтүү, өнүгүү фазасы мүмкүн эмес.

Белгилей кетсек, Кыргызстанда урбандашуу процесси совет доорунда башталган. Шаар классикалык көчмөн этносу катары кыргыз этносуна дайыма жат болуп келген. Ал эми кыргыздардын жек көрүүсүн, шаардык жашоо формаларынан обочолонушун жоюу үчүн үч гана муун керек болгон. Маданий-цивилизациялык жактан алганда, бул чыныгы революциялык өзгөрүү болгон, анткени шаардагы жашоо айылдагыдан башка жашоо образын гана эмес, ошондой эле эмгектин башка формаларын, башка ыргакты, байланыштардын жана баалуулуктардын башка системасын жана акырында салттуулуктан барган сайын алыстап бараткан башка адеп-ахлактуулук аң-сезим болгон. Бул процесс сөзсүз түрдө он натыйжаларды берет деген пикирде эмеспиз. Анда ачык терс белгилери бар. Заманбап Батышта болуп жаткан окуялар адеп-ахлактуулук чөйрөсүндө эмес, көп жагынан терс мааниге жана кесепеттерге ээ. Бирок салттуу баалуулуктардан жана институттардан баш тартуу процесси жүрүп жатат.

Кыргызстанда дал ушул шаардын шартында өзөк даярдалып, ага эгемендүүлүктү алгандан кийин либерализм, базар экономикасы, жарандык коом идеялары интенсивдүү түрдө жайылтыла баштаган. Шаар башка маданияттардын таасирине ачык болгондуктан, салттуу кыргыз коомун эң натыйжалуу талкалаган курал болуп калган. Бирок кыргыздын салттуу коомун жаңылоонун советтик этабы Советтер Союзунун кулашы менен үзгүлтүккө учурап, аны модернизациялоо аягына чыга элек болчу. Экинчи жагынан, советтик система мамлекеттик патернализмдин массалык аң-сезиминин калыптанышына жана бекемделишине, ал, өз кезегинде, элеттик турмуштун салттуу формаларынын сакталышына өбөлгө түздү. Урбандашуу процесси, негизинен, республиканын жергиликтүү эмес калкына таасирин тийгизди.

Шаардын сыртында жашаган кыргыздардын басымдуу бөлүгүнө мүнөздүү болгон айылдык жашоо образы жамааттык түзүлүшкө негизделген институционалдык формалардын сакталышына чоң салым кошкон, ал, өз кезегинде, үй-бүлөлүк жана туугандык мамилелердин системасына негизделип, индивиддин өз алдынчалыгы жана анын кызыкчылыктарын коомчулуктун кызыкчылыктарына баш ийдирген. Айыл коомчулугуна толугу менен байланышкан үй-бүлө жана жамааттын өкүлдөрүнөн турган жергиликтүү бийлик органдары башкаруу жана мамлекеттик органдардын жалпы системасына негизделген. Натыйжада, республиканын саясий системасы айыл калкына мүнөздүү болгон архаикалык салттык формалардын шаар чөйрөсүндө берилген жаңы, киргизилген формалар менен симбиозунун

УМЕК-2022

бир түрүн түзгөн.

Советтер Союзунун кулашы биздин өлкөнү Кыргызстандын эли өз тагдырын өзү чече турган абалга алып келди. Жогорку мамлекеттик деңгээлде кайра куруу учурунда башталган жаңылануу процессин улантуу чечими кабыл алынды. Жарандык коомду түзүү бул процесстин эң маанилүү элементтеринин бири болуп саналат.

СССРдин кулашы он беш жаңы мамлекеттин түзүлүшүнө гана эмес, кыйрашына, мурдагы бирдиктүү экономикалык жана идеологиялык системанын, аны менен бирге баалуулук системанын жоюлушуна алып келди. Мурдагы советтик республикалардын басымдуу көпчүлүгүндө либералдык экономикалык мамилелерге жана баалуулуктарга негизделген рынок экономикасын куруу курсу кабыл алынган, анда салттуу баалуулуктар жана адеп-ахлактуулук так орнотулган эмес. Реформаторлор коомго либералдык экономикалык мамилелерди жана баалуулуктарды киргизүү, тиешелүү укуктук институттарды жана баалуулуктарды түзүү керек, анан баары өзүнүн жолу менен кете берет деп ойлошкон. Бирок мындай болгон жок. Чындыгында, жакынкы максат мамилелердин жаңы системасын, аларды либералдаштыруу жана жарандык коомду түзүү ж. б. у. с. эмес, азыркы жана келечектеги экономикалык маселелерди ийгиликтүү чечүү, экономикалык өсүштү камсыз кылуу болгон, ал эми алдын ала болжолдонгон жаңы саясий, социалдык-экономикалык жана укуктук шарттарды түзүү сөзсүз түрдө каалаган экономикалык натыйжага алып келет.

Кыргызстанда жарандык коомду түзүүнүн татаалдыгы, биринчи кезекте, өнүккөн демократиянын атрибуту болуп саналган жана демократиялык формалардан тышкары мүмкүн болбогон жарандык коом кыргыз коомунда терең модернизациялык кайра курууларды талап кылгандыгы менен шартталган. Башкача айтканда, модернизация саясий институттарга жана мамилелерге эле эмес, бүтүндөй маданиятка, анын негиздерине жана аны менен бирге өзүнүн табияты боюнча бир топ татаал өзгөрүүгө дуушар болгон моралга, этикага, адеп-ахлактуулукка да таасирин тийгизип, тышкы шарттардын өзгөрүшүнө караганда, акыркылардагы өзгөрүүлөр сөзсүз түрдө коомдук мамилелердин жана адеп-ахлактуулуктун бүтүндөй комплексинин тигил же бул өзгөрүшүнө алып келет.

Идеологиялык негизин күжүрмөн атеисттик идеология түзгөн Совет мамлекети коомдук аң-сезимден диний дүйнө көз карашты жок кылуу үчүн колуна келгендин бардыгын системалуу жана максаттуу түрдө жасады. СССРдин кулашы жана коммунисттик идеологиянын кыйрашы коомдун жана мамлекеттин турмушунда диндин ролун кайра жаралышына жана олуттуу өсүшүнө алып келди, бул пайда болгон идеологиялык боштукту тез арада толтурду. Салттуу коомдун элементтери сезилерлик деңгээлде сакталып калган мамлекеттерде диндин ролу өзгөчө күчөдү. Дин конкреттүү индивиддердин дүйнө көз карашынын маанилүү бөлүгү болгон дүйнө көз караштын формасы гана болбостон, көптөгөн жакшы жактарын камтыган салттуу баалуулуктарды, салттуу адеп-ахлактуулук аң-сезимди сактай ала турган каражат, негиз, чөйрө болуп калды. Ж. Жунушалиев менен В. Плоских совет доорундагы кыргыз чөйрөсүндөгү трайбализмди жоюу практикасына жана аны менен сөзсүз түрдө салттык баалуулуктарга токтолушуп, «өткөндү, анын ичинде ар кандай тануудан улам түбөлүктүү жалпы адамзаттык баалуулуктар, коомдун адеп-ахлактуулук негиздерине орду толгус зыян келтирет... бул жекеликтин байкаларлык жайылышына, улуу муундардын турмуштук тажрыйбасына жана акылмандыгына көңүл бурбоо, жакындарынан баш тартууга алып келди» [1, 153-б.]. А. К. Жусупбеков мындай деп жазат: «Жамааттык жашоо образы, өз ара жоопкерчилик, тилектештик, өз ара жардамдашуу жана колдоо көрсөтүү салттары, жамааттык жоопкерчилик жекеликтен, рационализмден, Европанын отурукташкан элдеринин меркантилизмден кескин айырмаланган жамаатты, топтук ой жүгүртүүнү жана аң-сезимди,

УМЕК-2022

рух менен баалуулуктарды калыптандырды» [2, 112-б.].

Экинчи жагынан, салттуу кыргыз коомчулугуна азыр да анын мүчөлөрүнүн көз карандысыздыгын кандайдыр бир чектөө, гендердик теңсиздик, б. а., чындыгында формалдуу көз карашта жок, бирок так этностук салт катары жашап жаткан жамааттын ичиндеги эркектер менен аялдардын бирдей эмес көз карашы, жүрүм-турум стереотиптери, белгилүү бир нормаларды шартсыз сактоо ж.б. таандык. Бирок мындай жамааттын, биздин пикирибизде, терең модернизацияга дуушар болгон социалдык топторго жана катмарларга караганда бир олуттуу артыкчылыгы, тактап айтканда, репродуктивдүү жогорку жөндөмү бар, бул, чындыгында, анын уланышынын ачкычы болуп саналып, өзгөчө, өз алдынча маданий, руханий, тилдик жана менталдык бирдик катары элдин көп балалуулук формасында көрүнүп турат. Этностук топтун узак мөөнөттүү жашоосун камсыз кылган туруктуу адеп-ахлактуулук, биздин пикирибизде, коомдо аз балалуу үй-бүлөлөргө караганда көп балалуу үй-бүлөлөрдүн басымдуу болуусунун шартында мүмкүн болот [3].

Трайбализмди толугу менен жок кылуу, түпкүлүгүндө этностук топ өзүнүн репродуктивдүү жөндөмдүүлүгүн бир кыйла даражада жоготкон шартта гана мүмкүн, б. а., ар бир жубайга бир же максимум эки баланын болушу менен мүнөздөлгөн көп балалуу үй-бүлө абалынан чакан үй-бүлө абалына өтөт. Ушуга байланыштуу, изилдөөбүздүн талдоо предметин эске алуу менен, көп балалуу үй-бүлөдө өскөн адамдардын психологиясы, мүнөзү, баалуулук багыттары жана системалары психологиясынан, мүнөзүнөн ж. б. кичинекей үй-бүлөдө чоңойгон адамдар менен тенелерин белгилей кетели. Ошентип, трайбализмди жактап, биз аны толук актоого таптакыр умтулбайбыз. Көп трайбализм жамааттын адеп-ахлактуулук аң-сезими менен байланышкан бардык нерселер менен түз же кыйыр түрдө, көзгө көрүнгөн көптөгөн жиптер менен байланышкан жана бул байланыш ушунчалык күчтүү жана тыгыз болгондуктан, бирөөнүн жок болушуна болбосо да, акыркысынын олуттуу өзгөрүүсүнө алып келет [4]. Ал эми бул, негизи, уруучулуктун негизи адамдардын кандык-туугандык жакын адамдарына табигый түрдө болгон жакындыгына негизделет. Бирок бул андан ары өнүктүрүүдөн баш тартууга себеп боло албайт. Тилекке каршы, адамзаттын өнүгүү логикасы ушундай, өнүгүү жолунда бир нерсеге ээ болуу менен, албетте, бир нерседен ажырайт. Кыргызстан реформаларды жана жарандык коомду курууну уланта берерине, аны андан ары өнүктүрүүнүн жана экономикалык бакубаттуулуктун жана коопсуздуктун, анын ичинде азык-түлүк, энергетика, аскердик, маалыматтык жана коопсуздуктун башка түрлөрү сыяктуу маанилүү формаларын камсыз кылуунун кепилдиги катары уланта берерине терең ишенүү керек [5].

Ошентип, макаланын сонунда төмөнкүдөй корутундуларды келтиребиз.

-Башында жарандык коом эч айныксыз жакшылык деп болжолдонот. Болбосо, аны түзүүгө умтулушкан эмес. Бирок абсолюттук өнүгүү болушу мүмкүн болбогондой эле бул да абсолюттук жакшылык болушу мүмкүн эмес. Жалпы адамзаттык бай тажрыйба көрсөткөндөй, ар кандай өнүгүү белгилүү бир чыгымдар жана жоготуулар менен байланышкан. Ошентип өнүгүү, жалпысынан, позитивдүү өнүгүү катары каралат. Ошол сыяктуу эле, жарандык коом – негизинен, жакшылык. Мындан тышкары, бул коомдук өнүгүүнүн кезектеги зарыл кадамын билдирет. XX кылымдын тарыхы жарандык коомдун инсандын эркиндиги, анын укуктук кепилдиктери, жеке менчик ж. б. башкаларга салыштырмалуу жашоого кыйла жөндөмдүү жана натыйжалуу келишет.

-Кыргыз этносу эле эмес, кыргыз коомундагы коомдук мамилелердин бардык спектрин аларды либералдаштыруу жана өнүккөн жарандык коомду түзүү багытында трансформациялоонун зарылчылыгы жогору, бирок актуалдуу багыт болуп саналып, кайра түзүүлөр, алардын мүнөзү жана ыргактары чындыгында атайылап күч-аракеттер менен эмес,

УМЕК-2022

ички жана тышкы шарттар менен кырдаалдардын татаал комплекси менен аныкталат. Ал эми эң маанилүү ушундай тышкы шарттар менен жагдайлардын бири – тарыхый себептерден улам өзүнө мүнөздүү институттар жана баалуулуктар менен дүйнөнүн батыш моделинин жайылышына шарт түзгөн ааламдашуу процесси саналат.

-Салттуу коом көп жагынан жарандык коомдун антиподу болуп саналат. Салттуу коомду, анын негизги элементтерин сактап калуу автоматтык түрдө тигил же бул формада жарандык коомду танууну, ал эми тескерисинче, жарандык коомду ырастоо иш жүзүндө салттуу коомду жок кылууну билдирет. Экинчисинин акыркы тагдырына келсек, туруктуу илимий-техникалык өнүгүү жана аны менен шартталган ааламдашуу процесси азыркы учурдагы бардык элдерге жана мамлекеттерге үзгүлтүксүз модернизациядан башка эч кандай альтернатива бербейт, бул чындыгында артка кайтпас, терең кайра курууну билдирет. Кыргыздын салттуу коомун акырында ушундай тагдыр күтүп турганы айтпаса да түшүнүктүү. Мындай мааниде бул салттуу болуп саналбайт. Ал ар кандай пропорцияларда салттуу жана модернизацияланган коомдун элементтерин камтыйт.

- Кыргызстанда жарандык коомду түзүүнүн татаалдыгы, биринчи кезекте, өнүккөн демократиянын атрибуту болуп саналган жана демократиялык формалардан тышкары мүмкүн болбогон жарандык коом кыргыз коомунда терең модернизациялык кайра курууларды талап кылгандыгы менен шартталган. Башкача айтканда, модернизация саясий институттарга жана мамилелерге эле эмес, бүтүндөй маданиятка, анын негиздерине жана аны менен бирге өзүнүн табияты боюнча бир топ татаал өзгөрүүгө дуушар болгон моралга, этикага, адеп-ахлактуулукка да таасирин тийгизип, тышкы шарттардын өзгөрүшүнө караганда, акыркылардагы өзгөрүүлөр сөзсүз түрдө коомдук мамилелердин жана адеп-ахлактуулуктун бүтүндөй комплексинин тигил же бул өзгөрүшүнө алып келет.

Адабияттар:

1. Джунушалиев Дж. Трайбализм и проблема развития Кыргызстана [Текст] / Дж. Джунушалиев, В. Плоских // Центр. Азия и Кавказ. - 2000. - № 3(9). - С. 146-155. /
2. Джусупбеков А. К. Этническая идентичность номадов [Текст] /А. К. Джусупбеков. - Бишкек: Илим, 2009. - 265 с.
3. Жумагулов М. Онтология экологической этики [Текст] / М. Жумагулов. - Бишкек: Илим, 2010. - 155 с. -
4. Жумагулов М. Ж. Природа экологической этики в контексте деятельности социума [Текст]: моногр. / М. Ж. Жумагулов. - Бишкек: [б.и.], 2006. - 72 с.
5. Исмаилов А. И. Философия духа кыргызского народа [Текст]: моногр. исслед. переходного периода / А. И. Исмаилов. - Бишкек: Учкун, 2002. - 272 с.

UMEK-2022

УДК: 378

*Doç. Dr. Yavuz Ercan GÜL,
Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, eğitim Bilimleri Bölümü
yavuz.gul@manas.edu.kg*

*Prof. Dr. Rüştü YEŞİL
Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
ryesil@sakarya.edu.kg*

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN SOSYAL ADALET ALGILARININ İNCELENMESİ

Bu çalışmada üniversitede öğrencilerinin sosyal adalet algılarının incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırma nicel yaklaşıma dayalı tarama modelinde tasarlanmıştır. Araştırmanın örneklem grubunu 124 üniversite öğrencisi oluşturmuştur. Örneklem grubunun belirlenmesinde basit tesadüfi örnekleme tekniğinden yararlanılmıştır. Sosyal adalet devletlerin vatandaşları için en eşit, adil ve refah seviyesi yüksek bir yaşam biçimini sağlamasını gerektirmektedir. Rawls'ın da içinde bulunduğu bazı araştırmacılar sosyal adaletin daha çok dağıtıcı yönüne vurgu yapmaktadırlar. Dağıtıcı adalet görüşünde, kazancın kişiler arasında bunların değerleri arasındaki orana eşit olan bir oranda dağıtmak gerekmektedir. Sosyal adaletin diğer bir boyutu ve araştırmacıların üzerinde durduğu yönü ise düzeltici adalettir. Düzeltici adalette, daha çok kişinin iradesiyle ortaya koyduğu veya koymadığı davranışlarına yöneliktir. Araştırma sonucunda, üniversite öğrencilerinin sosyal adalet düzeyleri “biraz katılıyorum” seçeneğine uygun olarak hesaplanmış, orta düzeyde sosyal adalet algısına sahip oldukları belirlenmiştir. Sosyal adalet düzeylerinin yaş değişkenine göre farklılaşp farklılaşmadığını anlamak için yapılan Anova analizi sonucunda herhangi istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılığın olmadığı belirlenmiştir. Öğrencilerin sosyal adalet düzeylerinin öğrenim durumu değişkenine göre yüksek lisans okuyanlar lehine istatistiki açıdan anlamlı olarak farklılaştığı belirlenmiştir

***Anahtar Kelimeler:** sosyal adalet, eşitlik, fırsat eşitliği, adalet, toplum.*

*Явуз Эржан Гүл,
PhD доцент
“Манас” КТУ, педагогика бөлүмү, Кыргызстан
yavuz.gul@manas.edu.kg*

*Рүштү Йешил
PhD профессор,
Сакарья университети, педагогика факультети, Түркия
ryesil@sakarya.edu.kg*

УНИВЕРСИТЕТТЕРДИН СТУДЕНТТЕРИНИН СОЦИАЛДЫК АДИЛЕТТҮҮЛҮК КАБЫЛДОЛОРУН ИЗИЛДЕНИШИ

Бул изилдөө университет студенттеринин социалдык адилеттүүлүк кабылдоолорун изилдөөгө багытталган. Изилдөө сандык ыкмага негизделген сурамжылоо моделинде иштелип чыккан. Изилдөөнүн үлгү тобун университеттин 124 студенти түзгөн. Тандоо тобун аныктоо үчүн жөнөкөй кокус тандоо ыкмасы колдонулган. Социалдык адилеттүүлүк мамлекеттерден өз жарандары үчүн эң тең укуктуу, адилеттүү жана бакубат жашоо образын камсыз кылууну талап кылат. Кээ бир

УМЕК-2022

изилдөөчүлөр, анын ичинде Роулс, социалдык адилеттүүлүктүн көбүрөөк бөлүштүрүүчү аспектинин баса белгилешет. Бөлүштүрүү адилеттүүлүгүнүн көз карашында, кирешени адамдар арасында алардын баалуулуктарынын ортосундагы катышка барабар болгон катышта бөлүштүрүү зарыл. Социалдык адилеттүүлүктүн дагы бир чен-өлчөмү жана изилдөөчүлөр көңүл бурган аспект – бул түзөтүүчү адилеттүүлүк. Түзөтүүчү сот адилеттигинде ал өз ыктыяры менен эмес, адамдын жүрүм-турумуна көбүрөөк багытталган. Изилдөөнүн жыйынтыгында университеттин студенттеринин социалдык адилеттүүлүк деңгээли «Мен бир аз макулмун» вариантына ылайык эсептелип, алардын социалдык адилеттүүлүктү кабыл алуу деңгээли орто деңгээлде экени аныкталган. Социалдык адилеттүүлүк деңгээли жаш өзгөрмөсүнө жараша айырмаланарын түшүнүү үчүн жасалган Анова талдоосунун натыйжасында статистикалык жактан маанилүү айырма жок экени аныкталган. Студенттердин социалдык адилеттүүлүк деңгээли билим деңгээлинин өзгөрмөлүүлүгүнө жараша аспиранттардын пайдасына статистикалык жактан айырмаланганы аныкталган.

Өзөктүү сөздөр: социалдык адилеттүүлүк, теңдик, бирдей мүмкүнчүлүк, адилеттүүлүк, коом.

Явуз Эрджан Гул,
PhD доцент
КТУ «Манас», кафедра педагогика, Кыргызстан
yavuz.gul@manas.edu.kg

Рушму Йеши,
PhD профессор
Университет Сакарья, педагогический факультет, Турция
ryesil@sakarya.edu.kg

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О СОЦИАЛЬНОЙ СПРАВЕДЛИВОСТИ СТУДЕНТОВ ВУЗА

Целью данного исследования является изучение восприятия социальной справедливости студентами вузов. Исследование было разработано в рамках модели опроса, основанной на количественном подходе. Выборочную группу исследования составили 124 студента вуза. Для определения группы выборки использовался метод простой случайной выборки. Социальная справедливость требует от государств обеспечения наиболее равноправного, справедливого и благополучного образа жизни для своих граждан. Некоторые исследователи, включая Ролза, подчеркивают более распределительный аспект социальной справедливости. С точки зрения распределительной справедливости необходимо распределить заработок между людьми в соотношении, равном соотношению между их ценностями. Еще одним аспектом социальной справедливости, на который обращают внимание исследователи, является исправительная справедливость. В исправительном правосудии оно больше направлено на поведение человека, которое он или она делает не добровольно. В результате исследования были рассчитаны уровни социальной справедливости студентов вуза по варианту «немного согласен» и определено, что у них средний уровень восприятия социальной справедливости. В результате анализа Анова, проведенного для понимания того, различаются ли уровни социальной справедливости в зависимости от возрастной переменной, было установлено, что статистически значимой разницы нет. Определено, что уровни социальной справедливости студентов статистически различались в пользу аспирантов по переменной образовательного статуса.

Ключевые слова: социальная справедливость, равенство, равные возможности, справедливость, общество.

Doç. Dr. Yavuz Ercan GÜL
Kyrgyz-Turkish University Manas, Department of Pedagogy
, yavuz.gul@manas.edu.kg

UMEK-2022

Prof. Dr. Rüştü YEŞİL
Sakarya University, Faculty of Education
ryesil@sakarya.edu.kg

EXAMINATION OF SOCIAL JUSTICE PERCEPTIONS OF UNIVERSITY STUDENTS

In this study, it is aimed to examine the social justice perceptions of university students. The research was designed in a quantitative approach based survey model. The sample group of the study consisted of 124 university students. Simple random sampling technique was used to determine the sample group. Social justice requires states to provide the most equal, fair and prosperous way of life for their citizens. Some researchers, including Rawls, emphasize the more distributive aspect of social justice. In the distributive justice view, it is necessary to distribute the earnings among the persons in a ratio that is equal to the ratio between their values. Another dimension of social justice and the aspect that researchers focus on is corrective justice. In corrective justice, it is more directed towards the behavior of the person that he or she does not voluntarily. As a result of the research, the social justice levels of the university students were calculated in accordance with the "I agree a little" option and it was determined that they had a medium level of social justice perception. As a result of the Anova analysis performed to understand whether social justice levels differ according to the age variable, it was determined that there was no statistically significant difference. It was determined that the social justice levels of the students differed statistically in favor of the graduate students according to the variable of educational status.

Key words: social justice, equality, equal opportunity, justice, society.

Adalet kavramı ne kadar eski olsa da sosyal adalet henüz literatürde yeni sayılabilecek bir kavramdır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısına siyaset ve felsefe konusunda damga vuran John Rawls'ın yazıları sosyal adalet kavramının literatüre kazandırılmasında öncü olmuştur (Arneson, 2007). Daha çok maddi hayattaki eşitlik ilkesini benimseyen sosyal adalet kavramı ülkedeki malların, imkân ve fırsatların eşit şekilde dağılması gerektiğine vurgu yapmaktadır (Rawls, J. 1971). Rawls (1985) demokratik bir toplumda kamusal kültürün oluşabilmesini kişiler arasındaki eşit ve adil dağılımın sağlanmasına bağlamaktadır. Eşit ve adil dağılım ise, her kişinin, diğerleri için benzer bir özgürlük düzenlemesine uyumlu en kapsamlı eşit temel özgürlükler yapısında eşit hakka sahip olması anlamına gelmektedir (Knight and Carl, 2011).

Sosyal adalet devletlerin vatandaşları için en eşit, adil ve refah seviyesi yüksek bir yaşam biçimini sağlamasını gerektirmektedir. Rawls'ın da içinde bulunduğu bazı araştırmacılar sosyal adaletin daha çok dağıtıcı yönüne vurgu yapmaktadırlar. Dağıtıcı adalet görüşünde, kazancın kişiler arasında bunların değerleri arasındaki orana eşit olan bir oranda dağıtmak gerekmektedir. Sosyal adaletin diğer bir boyutu ve araştırmacıların üzerinde durduğu yönü ise düzeltici adalettir. Düzeltici adalette, daha çok kişinin iradesiyle ortaya koyduğu veya koymadığı davranışlarına yöneliktir.

Toplum içerisinde bireysel farklılıklar ne kadar mutlak adalet ve eşitliğe olanak tanımasa da devletin vatandaşları için en ideal yaşam biçimini sunması mümkündür. Barker (1999), sosyal adalet ile sosyal yapı içerisindeki bütün bireylerin aynı temel haklara, korunmaya ve fırsatlara sahip olunan ideal bir durumun anlaşılması gerektiğinden yanadır. Bu yönüyle bakıldığında sosyal adaletin, tüm insanların eşit değere ve temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek eşit haklara sahip olmasını, yaşam şansları ve fırsatların mümkün olduğunca yayılmasını, haksız eşitsizliklerin azaltılması ve mümkünse yok edilmesini kapsadığı düşünülebilir (Craig, 2002; Çoban Kaynak, 2017).

Bu çalışmada, Kırgızistan'daki üniversite öğrencilerinin sosyal adalet tutumları ölçülmeye çalışılmıştır. Kırgızistan, Sosyalizm gibi sosyal eşitliğin uygulanabilirliğini savunan Sovyetler Birliği içerisinde uzun süre yaşamış ve 1992 yılında bağımsızlığına kavuşmuş bir ülkedir. Geçmişten gelen sosyal eşitliğe ilişkin toplumsal yargı ve günümüz dünyasının serbest piyasa ekonomisi arasında

UMEK-2022

kalan Kırgız halkının sosyal adalet düşüncesinin araştırılması post-Sovyet ülkelerindeki toplumsal ve siyasal değişimlere de ışık tutacağı düşünülmektedir.

YÖNTEM

Modeli

Araştırma nicel yaklaşıma dayalı bir tarama araştırmasıdır. Nicel yaklaşım elde edilen bilgilerin, bir şekilde sayısal değerlerle ifade edilmesi ve ölçülmesine dayanmaktadır (Demirbaş, 2016). Temelde betimleyici bir özelliğe sahip olan tarama araştırmaları ise, nesnelere, toplumların, kurumların yapısını ve olayların işleyişini tanımlamak amacıyla kullanılır (Cohen, Manion ve Morrison, 2007)

Araştırma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu üniversite öğrencilerinden oluşan 80 kişi oluşturmuştur. Katılımcıların 14'ünü erkek öğrenciler oluştururken, 66'sını ise kadın öğrenciler oluşturmuştur. Araştırma grubunun belirlenmesinde basit tesadüfi örnekleme tekniğinden yararlanılmıştır.

Veri Toplama Aracı

Araştırmada Torres-Harding ve arkadaşları (2012) tarafından İngilizce olarak geliştirilen ve Cirik (2015) tarafından Türk kültürüne ve diline uyarlaması yapılan Sosyal Adalet Ölçeği kullanılmıştır. Toplamda dört faktörden oluşan ölçek 24 maddeye sahiptir. Likert tipinde tasarlanan ölçek hiç katılmıyorumdan (1), tamamen katılıyorum (7) doğru puanlanmaktadır. Maddelerin toplam faktör yükleri .55 ile .91 arasında değişmektedir. Faktörlerin iç tutarlık katsayıları (Crombach's Alpha) .82 ve .95 arasındadır.

Verilerin Analizi

Veriler SPSS istatistik programı kullanılarak analiz edilmiştir. Cinsiyet, yaş ve eğitim durumu bağımsız değişkenlerinin sosyal adalet üzerindeki etkisine bakılmıştır. Farklılıkların belirlenmesinde bağımsız örneklemler t testi ve Anova testinden yararlanılmıştır.

BULGULAR

1. Sosyal uyum düzeylerine ilişkin bulgular

Tablo 2. Öğretmen Adaylarının sosyal uyum düzeyleri

Değişkenler	Aralık Değer	N	X	Ss	
Sosyal adalet	Kesinlikle katılmıyorum	1	12	5.32	0.95
	Katılmıyorum	2	4		
	Biraz katılmıyorum	3			
	Kararsızım	4			
	Biraz katılıyorum	5			
	Katılıyorum	6			
	Tamamen katılıyorum	7			

Yukarıdaki tabloda öğretmen adaylarının sosyal adalet düzeyleri yer almaktadır. Öğrencilerin sosyal adalet düzeyleri "biraz katılıyorum" seçeneğine uygun gelerek 5.32 olarak hesaplanmıştır. Dolayısıyla orta düzeyde olduğu anlaşılmaktadır.

2. Sosyal uyum düzeyinin cinsiyet değişkenine göre farklılaşma düzeylerine ilişkin bulgular

UMEK-2022

Tablo 3. Sosyal Uyum Düzeyinin Cinsiyet Değişkenine Göre Farklılaşması

Faktör	cinsiyet	n	X	Ss	t	p
Sosyal adalet	Kadın	82	5.27	1.00	-1.10	.274
	Erkek	36	5.58	.64		

Yukarıdaki tabloda üniversite öğrencilerinin sosyal adalet düzeylerinin cinsiyet değişkenine göre farklılaşma durumları yer almaktadır. Cinsiyet değişkenine göre farklılaşma durumlarına bağımsız örneklem t-testi ile bakılmıştır. Test sonucunda öğrencilerin Sosyal adalet düzeylerinin cinsiyet değişkenine göre erkek öğrencilerin lehine farklılaştığı belirlenmiştir ($p \leq 0.05$). Diğer bir deyişle, erkek öğrenciler kadın öğrencilere göre sosyal açıdan daha adil bir algıya sahiptirler.

3. Sosyal adaletin yaş değişkenine göre farklılaşıp farklılaşmadığına ilişkin bulgular

Tablo 4. Sosyal Adaletin Yaş Değişkenine Göre Farklılaşma Durumu

	Yaş	n	x	Ss	F	p	Levene	Fark
Benlik Saygısı	18-23	74	5.17	.97	3.83	.026	0.05	-
	24-28	28	5.95	.40				
	29+	22	5.80	.74				

Tablo 4'te görüldüğü gibi öğrencilerin sosyal adalet düzeyleri yaş değişkenine göre incelenmiştir. Buna göre, sosyal adalet düzeylerinin [$F_{(80)}=3,83$; $p \geq .05$] yaş değişkenine göre farklılaşıp farklılaşmadığını anlamak için yapılan Anova analizi sonucunda herhangi istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılığın olmadığı belirlenmiştir.

4. Sosyal adaletin eğitim durumu değişkenine göre farklılaşıp farklılaşmadığına ilişkin bulgular

Tablo 4. Sosyal Adaletin Eğitim Durumu Değişkenine Göre Farklılaşma Durumları

Faktör	öğrenim	n	X	Ss	t	p
Sosyal adalet	Lisans	86	5.17	.99	-2.53	.013
	Lisansüstü	38	5.78	.63		

Tablo 4'te öğrencilerin sosyal adalet algı düzeyleri öğrenim durumu değişkenine göre incelenmesine ilişkin bağımsız örneklem t-testi analizi sonuçları yer almaktadır. Buna göre, öğrencilerin sosyal adalet düzeylerinin öğrenim durumu değişkenine göre yüksek lisans okuyanlar lehine istatistiki açıdan anlamlı olarak farklılaştığı belirlenmiştir ($p \leq 0.05$).

Sonuç

Bu araştırmada sosyal adalet bazı değişkenler açısından incelemek amaçlanmıştır. öncelikle öğrencilerin sosyal adalet düzeylerine bakılmış ve orta düzeyde olarak hesaplanmıştır. Diğer bir deyişle öğrenciler sosyal açıdan adil olduklarını düşünmektedirler. Daha sonra öğrencilerin sosyal adalet düzeylerine cinsiyet açısından bakılmış, kadın ve erkek öğrenciler arasında erkek öğrenciler lehine bir farklılaşmanın bulunmasına rağmen bu farklılaşmanın istatistiki açıdan anlamlı olmadığı belirlenmiştir.

Araştırmada ulaşılan diğer bir bulgu ise, sosyal adaletin yaş değişkenine göre anlamlı bir farklılaşmadığı yönündedir. Fark anlamlı çıkmamış ancak 24-28 yaş aralığında olan öğrencilerin diğer gruplardan daha yüksek düzeyde sosyal adalete sahip oldukları belirlenmiştir. Son olarak sosyal değişkenin eğitim durumuna göre farklılaşıp farklılaşmadığına bakılmıştır. Burada da farklılaşma anlamlı olarak bulunmamış ancak lisansüstü öğrencilerin sosyal adalet düzeylerinin lisans öğrencilere

УМЕК-2022

гөре daha yüksek olduğu anlaşılmıştır.

Кайнакча:

1. Arneson, R. (2007). *Rawls, Responsibility, and Distributive Justice*. Doi: 10.1017/CBO9780511619595.004
2. Barker, R. L. (1999). *The Social Work Dictionary* (4th ed.). Washington DC: NASW Press.
3. Cirik, I. (2015). Psychometric characteristics of the social justice scale's Turkish form and a structural equation modeling. *Eurasian Journal of Educational Research*, 61, 23-44. <http://dx.doi.org/10.14689/ejer.2015.61.2>
4. Cohen, L., Manion, L. ve Morrison, K. (2007) *Research Methods in Education*. London: Routledge.
5. Craig, G. (2002). Poverty, Social Work and Social Justice. *British Journal of Social Work*, 32: 669-682.
6. Çoban Kaynak, R. (2017). Sosyal adalet, eşitlik ve sosyal hizmet. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 6(4), 252-260.
7. Demirbaş, M. (2016). Nicel Araştırma. M. Metin (Ed.), *Kuramdan Uygulamaya Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Pegem Akademi
8. Knight, C. ve Carl Z. S. (2011). Responsibility and distributive justice: an introduction. In Carl Knight & Zofia Stemplowska (eds.), *Responsibility and Distributive Justice*. Oxford University Press
9. Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Harvard University Press.
10. Rawls, J. (1985). Justice as Fairness: Political not Metaphysical. *Philosophy and Public Affairs*, 14(3), 223-251

УДК: 39(575.2)

Асанов Ж. К., филос. илимд. канд., доцент
asanov.zhanysh@mail.ru, КМЮУ, Кыргызстан

КЫРГЫЗ САЛТТУУ КООМУНДАГЫ МОДЕРНИЗАЦИЯ ПРОЦЕССИ

Макалада кыргыз салттуу коомундагы модернизация процесси каралат, анда айтылгандай, салттуу маданияттын адамы дүйнөнү жана жашоонун белгиленген тартибин ажырагыс нерсе катары кабыл алат жана сакралдаштырууга дуушар болуп, өзгөрүүгө дуушар болбойт. Адамдын коомдогу орду жана макамы салт менен аныкталат. Салттуу коомдо жамааттык мамилелер үстөмдук кылгандыктан, индивидуализм кубатталбастан, ошондой эле айыпталат, анткени индивидуализмдин философиясы жана этикасы сыяктуу жеке адамдын эркиндиги, калыптанган, каада-салт, ыйык тартипти бузууга алып келет аны жүздөгөн кылымдар бою колдонушкан. Жалпысынан алганда, салттуу коомдор жамааттык кызыкчылыктардын жеке кызыкчылыктардан жогору турушу, ошондой эле иерархиялык структуралардын, атап айтканда, клан, уруу, урук же мамлекеттин кызыкчылыктарынын артыкчылыгы менен мүнөздөлөт.

Өзөктүү сөздөр: салттуу коом, модернизация, адамзат, каада-салт, эволюция, экономика, цивилизация, трансформация, критерий, процесс.

Асанов Ж. К., канд. филос. наук, доцент,
asanov.zhanysh@mail.ru, КГЮУ, Кыргызстан

ПРОЦЕСС МОДЕРНИЗАЦИИ В КЫРГЫЗСКОМ ТРАДИЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

УМЕК-2022

В статье рассматривается процесс модернизации в кыргызском традиционном обществе, также в ней говорится о том, что человек традиционной культуры воспринимает мир и сложившийся порядок жизни как неотъемлемую часть, подлежит освящению и не изменяется. Место и статус человека в обществе определяются традицией. Из-за преобладания коллективных отношений в традиционном обществе индивидуализм не только поощряется, но и осуждается, поскольку индивидуальная свобода, такая как философия и этика индивидуализма, веками использовалась для подрыва устоявшихся норм, традиции и священного порядка. В целом для традиционных обществ характерно преобладание коллективных интересов над индивидуальными, а также преобладание интересов иерархических структур, в частности, кланов, племен, родов или государства.

Ключевые слова: традиционное общество, модернизация, человечество, традиция, эволюция, экономика, цивилизация, трансформация, критерий, процесс.

Asanov Z. K., Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Kyrgyz State Law University, Bishkek, Kyrgyz Republic, asanov.zhanysh@mail.ru

MODERNIZATION PROCESS IN KYRGYZ TRADITIONAL SOCIETY

The article discusses the process of modernization in the Kyrgyz traditional society, it also says that a person of traditional culture perceives the world and the established order of life as an integral part, is subject to consecration and does not change. The place and status of a person in society are determined by tradition. Due to the prevalence of collective relations in traditional society, individualism is not only encouraged but also condemned, since individual freedom, such as the philosophy and ethics of individualism, has been used for centuries to undermine the established order, tradition and sacred order. In general, traditional societies are characterized by the predominance of collective interests over individual ones, as well as the predominance of the interests of hierarchical structures, in particular, clans, tribes, clans or the state.

Key words: traditional society, modernization, humanity, tradition, evolution, economy, civilization, transformation, criterion, process.

Түпкүлүгүнөн бери адамзат үзгүлтүксүз өзгөрүүлөргө дуушар болуп келген, алардын айрымдары, албетте, жаңычыл мүнөзгө ээ болушкан, б. а., модернизация мүнөзүнө жана багытына ээ болгон, бул эки негизги жагдайга байланыштуу. Биринчиден, адамдардын коопсуз жана салыштырмалуу бакубат жашоого болгон табигый муктаждыгы. Экинчиден, адамдын чыгармачылыкка жөндөмдүүлүгү, тажрыйба жана билим топтоо. Башка сөз менен айтканда, табиятынан прогрессивдүү өнүгүү жөндөмү адамга мүнөздүү.

Тигил же бул трансформацияга жөндөмдүүлүк, модернизацияга тигил же бул мамиле жана чындыкты өзгөртүү мүмкүнчүлүгү тышкы жагдайлар менен да, этностун ички өзгөчөлүктөрү менен да аныкталат. Анын үстүнө, экинчиси үстөмдүк кылат. Этностун чыныгы тарыхы, анын жашоо образы, өндүрүш формалары жана мүнөзү, менталитет, адаттар, каада-салттар, жүрүм-турум стереотиптери ж. б. анын учурдагы чындыкка ийгиликтүү интеграцияланып, эртеңки күнүн кура алуу жөндөмүн аныктоо, эгерде азыркы – негизинен, кандайдыр бир белгилүү бир коомго карата тышкы – чындык өзүнөн-өзү өзгөрүүнүн жогорку деңгээлин жана потенциалын ачат, ошондо коомдун чыныгы трансформациясы милдеттүү жана акыр аягында жана зарыл мүнөзгө ээ болот. Экинчи жагынан, модернизациянын формасын алат, бул модернизациянын маңызын кененирээк карап чыгууга милдеттендирет.

С. А. Кузнецовдун редакциясы астындагы орус тилинин чоң түшүндүрмө сөздүгүндө модернизация “бир нерсени заманбап талаптарга ылайыктап өзгөртүү, табит” деген аныктама берилген [1]. Бул аныктама ачык-айкын болгонуна карабастан, эки маанилүү жагдайды көрсөтөт: биринчиси, модернизация – өзгөрүү процесси, экинчиден, учурдагы чындыкка

УМЕК-2022

тишешелүү кандайдыр бир талаптардын аткарылышы.

А. А. Грицановдун редакциясы алдындагы жаңы философиялык сөздүктө, макаласында “модернизация концепциясы – маанилүү аспектилердин бири; индустриалаштыруу концепциясы, тактап айтканда, индустриялык коомдун калыптануу контекстиндеги аң-сезимдин жана маданияттын семантикалык жана аксиологиялык өзгөрүүлөрүнүн теориялык модели. Бул салттуу агрардык коомду индустриялыкка айлантуу процессин экономикалык тутумду, техникалык жабдууларды жана эмгекти уюштурууну өзгөртүү көз карашынан караган индустриалаштыруу концепциясына параллель. Модернизация түшүнүгүнүн алгачкы аналогдору ар кандай философиялык каада-салттарда айтылган салттуу коомдон салттуу эмес коомго өтүү шартында социалдык-маданий чөйрөнү олуттуу трансформациялоо жөнүндө идеялар болгон” [2].

Эгерде бул идеяны көчмөндөрдүн салты боюнча кыргыз коомчулугуна көздөсөк, анда ачык-айкын кокустуктарды таба алабыз. Америкалык индеецтер сыяктуу эле, тарыхый узак мезгилдер бою, түбөлүк согуштардан алсыраган кыргыздар аз сандагы адамдар тарабынан зор мейкиндикти ээлеп алышкан. Эң олуттуу учурларда кыргыздар үчүн олуттуу коркунучтар пайда болгон жерлерден чыгып кетүү жөндөмдүүлүгү маданияттын инновациялык элементтеринин жайылышына жана өнүгүшүнө олуттуу тоскоолдуктарды жаратып, натыйжада, маданияттын баштапкы салттуу элементтери пайда болду. Бул абсолюттуулук, жамааттын төмөнкү өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрү менен бирге, адам жамааттын жамааттык органында толугу менен эрип кеткенде, ошол туруктуу абалга алып келди.

«Адамзаттын өмүрүнүн эң узак мезгилинде, - деп жазган бир кезде Ницше, - өзүн-өзү изоляциялоо сезиминен башка эч нерседен корккон эмес. Жалгыз болуу, өзүн жалгыз сезүү, баш ийбөө, буйрук бербөө, өзүн жеке адам катары көрсөтүү - бул ырахат эмес, жаза эле; "Жеке адамга" өкүмү чыгарылган. Ой эркиндиги өтө эле ыңгайсыздык деп эсептелген. Каптын мыйзамын жана тартибин: мажбурлоону жана зыянды кабыл алганыбыз менен, өзүмчүлдүктү биз кыйналган нерсе катары, чыныгы кырсык катары кабыл алдык. Өзүң менен болуу, өзүн-өзү ченөө менен өлчөө – бул табитке карама-каршы келген нерсе. Буга жакын болуу, балким, акылсыздык деп эсептелет, анткени бардык кыйынчылыктар жана коркуу сезимдери жалгыздык менен байланыштуу болгон. Ошондо "эркин эрк" жаман абийирге жакын жана канчалык эркин эмес: алар иш-аракет кылышкан сайын, жеке сезим эмес, үйүр инстинкти иш-аракеттерде көбүрөөк айтылып, алар ошончолук адеп-ахлактыкка баа беришкен. Үйүргө зыян келтирген нерселердин бардыгы, ал адамдын каалоосу боюнча же эркинин каалоосунан тышкары болгонуна карабастан, анын өкүнүүсүнө алып келди, ал тургай, кошунасы, атүгүл, бүт үйүр! "Биздин басымдуу көпчүлүгүбүз ушул бөлүктө жаңы сыноодон өттү" [3].

Элдердин дээрлик бардыгы салттуу маданияттын чектеринде "тарбияланып" келишкен. Бир гана айырмачылыгы, кээ бир элдер муну тезирээк жасашса, башкалары ар кандай себептерден жана жагдайлардан улам жайыраак болушкан. Кыргыз эли акыркыларына, көбүнчө көчмөндөрдүн жашоо образына таандык, бул башка маданияттардын инновациялык элементтерин кыйналбастан четке кагууга жана өзүлөрүнүн дээрлик өзгөрүүсүз калышына шарт түзгөн. Башкаруунун экстенсивдүү формасы, бош мейкиндиктердин болушун эске алганда, салыштырмалуу чакан командага негизделген коомдук түзүлүшкө гана эмес, бүтүндөй маданиятка өзгөчө туруктуулукту берди. Бирок белгилей кетчү нерсе, консерватизм жана андан келип чыккан алгачкы маданий элементтердин туруктуулугу таптакыр терс мүнөздөмө, салттуу маданияттын жана коомдун өзгөчөлүгү катары каралбашы керек. Айрыкча, салттуу маданияттын туруктуулугу коомдорду жана анын мүчөлөрүнүн өзүн-өзү жана бүтүндүгү катары сактап калууга гана өбөлгө түзбөстөн, чындыгында, күчтүү консолидациялоочу фактор болгонун, анын жашап кетишинин шарты болгонун эске алсак.

УМЕК-2022

Экинчи жагынан, дайыма өзгөрүп турган дүйнөдө, айрыкча, азыркы учурда салттуу коомдун көптөгөн өзгөчөлүктөрү иш жүзүндө маданияттын инновациялык элементтерин жайылтууга тоскоол болуп жаткандыгын эстен чыгарбоо керек.

Кайсы өзгөрүүлөрдүн жана алардын кандай ритмде жана темпте болуп жаткандыгын (же болушу мүмкүн) түшүнүү үчүн салттуу коомдун мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн карап чыгуу керек, ал жалпы мааниде индивиддердин мамилеси турган коом жөнгө салынган салт, натыйжада, каада-салттарды сактоо өнүгүүгө караганда жогору баалуулук болуп саналат. Салттуу коомдордун басымдуу көпчүлүгү төмөнкүлөр менен мүнөздөлөт:

- салттуу экстенсивдүү экономика;
- айылдык структуранын олуттуу үстөмдүгү,
- коомдун таптык уюмдашуусуна негизделген социалдык структуралардын өзгөчө туруктуулугу, туруктуулугу,
- ички социалдык мобилдүүлүктүн төмөндүгү;
- калктын көбөйүшүнүн экинчи түрү деп аталган жогорку тукумдуулук менен мүнөздөлөт, ошондой эле өлүмдүн жогорку деңгээли, бул жашоонун узактыгына алып келет;
- маданияттын инновациялык элементтерине сезгичтиктин төмөндүгү жана натыйжада эволюциялык потенциал төмөн.

Акыркы өзгөчөлүккө өзгөчө көңүл буруу керек, анткени ааламдашуу процессинин аныктоочу учурларынын бири бул – эбегейсиз эволюциялык потенциал жана ушул процесстин катышуучулары болгон мамлекеттердин жана элдердин трансформациясынын жогорку деңгээли.

Биз айткан эволюциялык потенциалга байланыштуу, коомдун дифференциациясын анын эволюциясынын эң маанилүү критерийи катары эсептеген Р. Белланын ой-пикирин келтирүү керек. Сөзсүз түрдө салттуу коом, анын ичинде кыргыз коому, коомдун дифференциаланышынын төмөндүгү менен мүнөздөлөт.

“Эволюция, - деп жазган Р. Белла, - организмди, социалдык тутумду же каралып жаткан башка бир нерсени айлана-чөйрөгө көнүү мүмкүнчүлүгүн көбүрөөк камсыз кылган уюмдаштыруунун жана татаалдаштыруунун күчөшү деп аныктоо керек, бул, бир мааниде, алардын айлана-чөйрөсүнө болгон мамилеси жагынан, алардын анча татаал эмес ата-бабаларына караганда автономдуу кылат” [4].

Салттуу маданияттын адамы дүйнөнү жана жашоонун белгиленген тартибин ажырагыс нерсе катары кабыл алат жана сакралдаштырууга дуушар болуп, өзгөрүүгө дуушар болбойт. Адамдын коомдогу орду жана макамы салт менен аныкталат. Салттуу коомдо жамааттык мамилелер үстөмдүк кылгандыктан, индивидуализм кубатталбастан, ошондой эле айыпталат, анткени индивидуализмдин философиясы жана этикасы сыяктуу жеке адамдын эркиндиги, калыптанган, каада-салт, ыйык тартипти бузууга алып келет, аны жүздөгөн кылымдар бою колдонушкан. Жалпысынан, салттуу коомдор жамааттык кызыкчылыктардын жеке кызыкчылыктардан жогору турушу, ошондой эле иерархиялык структуралардын, атап айтканда, клан, уруу, урук же мамлекеттин кызыкчылыктарынын артыкчылыгы менен мүнөздөлөт. Жеке адам, биринчи кезекте, анын жеке ишкердик сапаттары, иш-аракет жөндөмдүүлүгү менен эмес, турган жери менен бааланат, иерархиялык тутумду ээлейт - кландык, мүлктүк, бюрократтык ж. б. Бул жер макамын маанисине гана ээ эмес (айтмакчы, ал салттуу коомдо өзүнчө чоң мааниге ээ), бирок, негизинен, үстөмдүк кылат. Башкача айтканда, иерархиялык тутумдагы орун адамга бийликтин белгилүү бир бөлүгүн алууга мүмкүнчүлүк берет, бул иш жүзүндө салттуу коомдо өзгөчө жагымдуулукка ээ. Биринчиден, андан кийин ал белгилүү бир адамдын макамын көтөрөт. Экинчиден, адам бийлик иерархиясында орун алгандыктан, кандайдыр бир жол менен материалдык баалуулуктарды бөлүштүрүү тутумуна ээ болот жана бул ал үчүн өтө маанилүү, анткени салттуу коомдо, эреже

УМЕК-2022

катары, бөлүштүрүү эмес, базар алмашуу басымдуулук кылат ... Анын үстүнө, базар экономикасынын болгон элементтери жалпысынан жогорку жөнгө салынуучу жана өтө жөнгө салынган. Бул жагдай эркин базар мамилелери сөзсүз түрдө социалдык мобилдүүлүктүн жогорулашына жана коомдун структурасынын өзгөрүшүнө алып келет. Мисалы, салттуу коом негизделген мүлктү жок кылуу, анда бөлүштүрүү тутуму көбүнчө салт менен башкарылат, бирок, албетте, базар баалары эмес. Акыркы жагдай бир катар формалдуу карама-каршылыктарга алып келет, алар мажбурлап бөлүштүрүү жеке адамдардын да, класстардын дагы "уруксатсыз" байышына (же жакырлануусуна) жол бербей тургандыгында көрүнөт. Ошол эле учурда салттуу коомдо экономикалык утушка умтулуу көбүнчө моралдык жактан айыпталат, бирок көбүнчө формалдуу түрдө.

Жогоруда айтылгандарга караганда, адаттан тыш коомдо бийлик адамдар үчүн бардык жагымдуулукту жоготот деген жалган жыйынтык чыгарбоо керек. Бул туура эмес. Бирок адамдардын эффективдүү иштөөчү мыйзам тутумунда бекитилген чоң эркиндиктерге ээ болушунан, эреже катары, коомдун жогорку материалдык коопсуздугунан улам, адамдардын көпчүлүгү бийликтегилерге көз каранды болбоого реалдуу мүмкүнчүлүк алышат, себеби, албетте, ... бийликтин үч бутакка: мыйзам чыгаруу, сот жана аткаруу бийлигине бөлүнүшү жарандарга алардын эркиндиктеринин белгилүү бир мыйзамдык кепилдиктерин камсыз кылат.

Салттуу коомдор авторитаризмге ыктап, коомдогу жана мамлекеттеги плюрализмди четке кагышат. Ошол эле учурда авторитаризм коомдун учурдагы катмарлашуусунун натыйжасы гана эмес, коомдун көпчүлүк бөлүгү үчүн адат болуп калган белгиленген тартипти сактап калуу, ошондой эле каада-салттарды четке кагуу же аларды өзгөртүү аракеттерин басуу зарыл.

Салттуу коомдун көпчүлүк мүчөлөрү, негизинен, айылдык аймакта жайгашкан жергиликтүү жамаатта жашашат, ал эми калган коом менен байланыштар, адатта, өтө эле аз, ал эми үй-бүлөлүк байланыштар, тескерисинче, абдан күчтүү. Салттуу коомдун өзгөчө туруктуулугу менен айырмаланган салттуу коомдун дүйнө таанымы салтка жана авторитетке негизделет жана шартталат.

Заманбап коомдун турмушунун темпине жана талаптарына, ааламдашуу процессинин жигердүү ыргагына эч кандай дал келбеген мындай "улуттук өзгөчөлүк" биздин өлкөнүн өнүгүшүнө тормоз, тоскоолдук болуп саналат. Алар заманбап кыйынчылыктарга жетиштүү жана ыкчам жооп кайтарууга, жаңы технологияларды кабыл алууга жана өздөштүрүүгө, заманбап цивилизацияланган базар экономикасына кирүүгө тоскоол болушат, коомдук өнүгүүгө, жаңы ыкмаларды жана көз караштарды киргизүүгө терс таасирин тийгизишет» [5].

Ошентип, иш жүзүндө расмий денгээлде кыргыз этностук тобунун заманбап өзгөрүүлөрүнүн негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири кыргыздар дагы деле болсо салттуу коомдун өзгөчөлүктөрүн улантып келе жаткандыгы таанылат, бул мамлекеттеги ар кандай модернизация процесстерин кыйла татаалдаштырат.

Жогоруда айтылган бардык салттуу коомдорго тийиштүү өзгөчөлүктөр салттуу кыргыз коомчулугуна да мүнөздүү.

Демек, сонунда айтарыбыз, салттуу коом – бул мамилелер каада-салттар менен башкарыла турган коом болгондуктан, каада-салттарды сактоо андагы өнүгүүгө караганда жогору баалуулук болуп саналат, андагы ар кандай жаңылыктар жок дегенде жакшы кабыл алынбайт. Салттардын туруктуулугу, салттуу коомдун мүчөлөрүнүн консервативдик психологиясы менен гана эмес, тышкы шарттар менен да аныкталат. Эгерде тышкы шарттар (аны, негизинен, тигил же бул жамаатка таасир этүүчү башка жамааттар деп түшүнүү керек) эч кандай өзгөрүүлөргө учурабаса, анда белгиленген жашоо образын колдогон каада-салттар, эреже боюнча, эч кандай өзгөрүүлөргө учурабайт.

УМЕК-2022

Адабияттар:

1. Большой толковый словарь русского языка [Текст] /Сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. -Санкт-Петербург, 1998. 550-б.
2. Новейший философский словарь [Текст] /Сост. А. А. Грицанов. - Минск, 1998. 435-б.
3. Ницше Ф. Соч. в 2-х т. [Текст]/ Ф. Ницше. – М., 1997. -Т.1. -588-589-бб.
4. Цит. по: Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций [Текст]. – М., 1999. 107-б.
5. Развитие через единство. Общенациональная идея Кыргызстана [Текст]. - Бишкек, 2007. 43-б.

УДК: 316.4

*Боконтаева Дж. К., канд. соц. наук, доцент,
kjanyl77@gmail.com, ИГУ им. К.Тыныстанова,
Кыргызстан*

ЭТНИЧЕСКОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО КАК СТРАТЕГИЧЕСКИЙ РЕСУРС РАЗВИТИЯ ИССЫК- КУЛЬСКОГО РЕГИОНА (МАТЕРИАЛЫ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ)

В статье автор анализирует становление и развитие этнического предпринимательства в г. Каракол и Иссык-Кульской области.

На основе устных историй выявлена социальная база этнического предпринимательства; мотивы создания малого и среднего бизнеса, связанные с экономическими причинами (нехватка финансовых и материальных средств), а также такие мотивы, как заинтересованность в новом деле, которые принесут пользу Караколу

В открытии своего дела этнические предприниматели выделили такие личностные качества, как коммуникабельность, целеустремленность, упорство в труде, честность, терпение, настойчивость, открытость, профессионализм и опыт.

В статье также рассматриваются гендерные особенности этнического предпринимательства, связанные со спецификой и особенностями мужского и женского менеджмента в управлении бизнесом, а также доминирование традиционных и патриархатных ценностей при рассмотрении роли женщин в этническом предпринимательстве.

Ключевые слова: *этническое предпринимательство, социальная база, мотивы, личностные качества, женское предпринимательство, устные истории.*

*Боконтаева Ж. К., социол. илимд. канд., доцент
kjanyl77@gmail.com, К. Тыныстанов ат. БМУ,
Кыргызстан*

ЭТНОСТУК ИШКЕРДИК ЫСЫК-КӨЛ АЙМАГЫН ӨНУКТУРУУНУН СТРАТЕГИЯЛЫК РЕСУРСУ КАТАРЫ (СОЦИОЛОГИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨРДҮН МАТЕРИАЛДАРЫ)

Макалада автор Каракол шаарында жана Ысык-Көл облусунда этностук ишкердиктин калыптанышын жана өнүгүшүн талдоого алган.

Оозеки баяндардын негизинде этностук ишкердиктин социалдык базасы; кичи жана орто бизнести түзүүнүн экономикалык себептер (каржы жана материалдык каражаттардын жетишсиздиги) менен байланышкан жүйөлөрү, ошондой эле жаңы ишке болгон кызыкчылык жана Караколго пайда алып келүү сыяктуу жүйөлөр аныкталды.

УМЕК-2022

Этностук ишкерлер өз иштерин ачууда коммуникабелдүүлүк, максатка умтулуу, эмгектеги тырышчаактык, чынчылдык, сабырдуулук, өжөрлүк, кесипкөйлүк жана тажрыйба сыяктуу инсандык сапаттардын болушун бөлүп көрсөтүшү.

Макалада ошондой эле этностук ишкердиктин бизнести башкаруудагы эркектик жана аялдык менеджменттин спецификасы жана бөтөнчөлүктөрү менен байланыштуу гендердик өзгөчөлүктөрү, этностук ишкердикте аялдардын ролун кароодо салттык жана патриархаттык баалуулуктар үстөмдүк кылары да каралды.

***Өзөктүү создор:** этностук ишкердик, социалдык база, жүйөлөр, инсандык сапаттар, аялдар ишкердиги, оозеки баяндар.*

*Bokontaeva Dz. K., Candidate of Sociological Sciences,
kjanyl77@gmail.com, Issyk-Kul State University named
after K. Tynystava, Kyrgyzstan*

ETHNIC ENTREPRENEURSHIP AS A STRATEGIC RESOURCE FOR THE DEVELOPMENT OF ISSYK-KUL REGION (MATERIALS OF SOCIOLOGICAL RESEARCH)

In the article, the author analyzes the formation and development of ethnic entrepreneurship in Karakol and Issyk-Kul region. On the basis of oral histories, the social base of ethnic entrepreneurship is revealed; motives for creating small and medium-sized businesses related to economic reasons (lack of financial resources for the normal existence of oneself and the family), as well as motives for motivating oneself to be interested in a new business and benefit Karakol.

In starting their business, ethnic entrepreneurs identified such personal qualities as sociability, determination, perseverance, honesty, patience, openness, professionalism and experience.

The article also discusses the gender characteristics of ethnic business related to the specifics and characteristics of male and female management in business management, as well as the dominance of traditional and patriarchal values when considering the role of women in ethnic entrepreneurship.

***Key words:** ethnic entrepreneurship, social base, motives, personal qualities, women's entrepreneurship, oral histories.*

В истории человечества специфические черты того или иного этноса оказывали воздействие на его экономическую активность, определяли мотивацию и этику труда, отношение к социальной стратификации общества. В современном мире этничность продолжает оставаться важнейшим компонентом поведения хозяйствующего субъекта в разных видах социально-экономической деятельности и в, том числе, предпринимательстве.

Предпринимательство как форма занятости – это целесообразная деятельность, основанная на личной инициативе, самостоятельности и ответственности, направленная на получение трудового дохода и обуславливающая самореализацию и самоутверждение индивида как личности.

По данным национального статистического комитета в 2018г. на территории Кыргызской Республики **действовало** 15,3 тыс. предприятий, из них 14,5 тыс. - малых предприятий и 0,8 тыс. - средних предприятий. Более 26 процентов из действующих предприятий осуществляли свою деятельность в оптовой и розничной торговле; по ремонту автомобилей и мотоциклов, 15,3 процента - в промышленности, 11,9 процента – в строительстве. На 1 января 2019 года число зарегистрированных индивидуальных предпринимателей на территории Кыргызской Республики составило 401,7 тыс. человек [5, с.11].

Предпринимательство в Кыргызстане имеет свои региональные особенности, связанную с полиэтничным и поликультурным составом населения. К их числу относится областной центр Иссык-Кульской области – город Каракол.

Город Каракол – административный, образовательный и культурный центр Иссык-

УМЕК-2022

Кульской области, который является центром торговли, промышленности, услуг, туризма, связи и информации. В городе сосредоточены крупные финансово-кредитные учреждения, международные организации, музеи, драмтеатр, зоопарк и множество учебных заведений, в том числе ВУЗы, средние специальные учебные заведения, профессиональные лицеи и школы.

Город Каракол – полиэтническое сообщество, в котором проживают представители более 24 различных этносов. Согласно данным статистического отдела при мэрии г. Каракол, в 2018 году в г.Каракол проживало 72123 человек. Из них 52133 кыргызов, 10705 русских, 2142 узбеков, 273 украинцев, 2583 уйгуров, 1152-дунган, 1069 татар, 792 казахов, 273 украинцев, 55 турков, 53 немцев, 37 корейцев, 30 азербайджанцев, 22 таджиков, 6 армян, 6 эстонцев, 4 молдаван, 3 туркмена, 1040 представителей других этносов.

В 2016-2017гг. автором было проведено социологическое исследование о становления и развития этнического предпринимательства в г. Каракол и Иссык-Кульской области, начиная с момента обретения Кыргызстаном своей независимости (1991-2018гг.) Каракол. В ходе исследование проведено: а) 17 полу-структурированных (нарративных) интервью или устных историй; б) 10 коротких мини-интервью. В процессе исследования были опрошены этнические предприниматели по возрасту, полу, образованию и месту проживанию.

Целью данного исследования является изучение становления и развития этнического предпринимательства в г.Каракол и Иссык-Кульской области, начиная с момента обретения Кыргызстаном своей независимости (1993-2018гг.). В исследовании ставились следующие задачи:

- выявить социальную базу этнического предпринимательства региона;
- изучить мотивы (причины) и личностные качества этнического предпринимательства;
- дать анализ особенностей становления женского (этнического) предпринимательства, где занятие лидирующих позиций женщинами идет вразрез со стереотипами национальной культуры представителей разных этносов.
- выявить проблемы становления этнического предпринимательства и пути их конструктивного решения в регионе.

Социальный портрет этнических предпринимателей

А) Социальная база, т.е. из каких социальных слоев вышли этнические предприниматели Иссык-Кульского региона

Становление рыночных отношений повышает роль собственности, которая реально выступает в качестве критерия социальной дифференциации. Появляются новые социальные группы, в частности, предприниматели во всех отраслях народного хозяйства. При переходе к рынку остро стоит проблема, какие социальные группы, ориентированные на рынок, получат приоритетное развитие.

По мнению российского социолога Беляевой Л.А. существует два варианта. Первый - крупные собственники, администраторы из бывшей номенклатуры, представители крупного теневого бизнеса, способные организовать эффективное производство; второй - массовые слои граждан, владеющие собственностью в результате приватизации государственной собственности. К ним относятся инженерно-технические работники, управленческий и административный персонал, не занимающую высших постов, работающую по найму интеллигенцию, городских и сельских мелких собственников, в том числе большую часть крестьянства и фермерства, рабочих высокой квалификации, работников сферы обслуживания и другие [1, с.30].

Социальное происхождение этнических предпринимателей г. Каракол — это, в основном, выходцы бывших государственных организаций и предприятий, системы образования, культуры, медицины, науки, и др., так как в бывшем Советском союзе не было частной собственности, и вся собственность была в руках государства. Социальное происхождение этнических предпринимателей г. Каракол – это, в основном, выходцы бывших

УМЕК-2022

государственных организаций и предприятий, системы образования, культуры, медицины, науки, и др., так как в бывшем Советском Союзе не было частной собственности. Собственность в советское время была представлена двумя основными формами – государственной собственностью (98%) и колхозно-кооперативной собственностью, которая принадлежала колхозникам (2%).

Социально-демографическая характеристика опрошенных респондентов представлены по полу: женщин – 10, мужчин – 7; по возрасту: 30-39 лет – 3, 40-49 лет – 3, 50-59 лет – 7, 60-69 лет – 4; по этническим признакам: кыргызы – 7, украинцы – 1, татары – 2, уйгуры – 1, узбеки – 2, корейцы – 1, дунгане – 3; по образованию: среднее (10 классов) – 4, среднее-специальное (техникум или профессиональное училище на базе среднего образования) – 2, высшее – 11; по социальному статусу на момент создания своего частного бизнеса: работники государственных учреждений и организаций (учителя, научные сотрудники, работники культуры, медицины, торговли и др.) – 14; военные – 1, работники частных организаций – 1, домохозяй(ин)йка – 1.

Мотивы предпринимательской деятельности

Каковы же мотивы частнопредпринимательского поведения? Типы предпринимательской мотивации изучены и описаны классиками экономической теории Й.Шумпетера, В.Зомбертом, М.Вебером и др. Выделяют четыре основных мотивационных типа.

Первый, условно называемый "традиционным", направлен на желание применять уже имеющийся профессиональный опыт и способности, работать в коллективе с хорошо устоявшимися связями, то есть сохранять стабильность уже достигнутого.

Второй, "аффективный", отражает стремление следовать своим эмоциям и чувствам - интуиции или психологическим особенностям своего характера. В одних случаях это будет "иметь уверенность в завтрашнем дне", в другом - прямо противоположное - испытать риск. Это могут быть также приятные ощущения от чувства свободы и независимости, но всегда - это стремление к определенным эмоциональным состояниям.

Третий тип мотивации - "ценностный" связан с влечением не к инструментальным благам, а к чему-то самоценному: исполнению долга перед собой, близким, обществом.

Четвертый тип - "инновационный". Он отражает желание профессионально проверить себя в чем-то (профессиональная инновация), и даже удовлетворять все новые и новые запросы ("инновация" в сфере потребления).

Вышеописанные мотивы отражают различные потребности, кратко определяемые как потребности в "выживании" (первый тип), получение эмоционального удовлетворения (второй тип), самоутверждение (третий тип) и собственно в труде (четвертый тип). Реальность же представляет нам множество разнообразных сочетаний предпринимательских мотивов, создавая различные предпринимательские образы.

В процессе исследования почти все респонденты одним из главных причин создания собственного бизнеса назвали экономические причины, т.е. после развала советского союза все заводы и фабрики в городе Каракол стали закрываться. А в организациях, финансирующихся из государственного бюджета, заработная плата не могла обеспечить даже минимальный прожиточный уровень. Вот как об этом говорят сами респонденты.

Кульнара, кыргызка: *«Может основной причиной была экономическая, нехватка денег... Когда я работала в Академии наук я еще подрабатывала в поликлинике. Я получала две заработной платы. Главная причина все же я думаю в том, что мои все родственники были коммерсанты. Они мне все говорили, как вы сидите с заработной платой в 20 сом, уходите отсюда в бизнес, в торговлю. И я ушла в бизнес под давлением своих родственников» [6].*

УМЕК-2022

Наташа, кореянка: *«Заработная плата всегда у нас была на уровне мизерной. В 1990-е годы Союз развалился, было очень сложно, поскольку пошли трудности. Я кореянка. А на Иссык-Куле корейцы не особо приживаются и поэтому их очень мало. Восточная кухня у всех на слуху. Она всем нравится, прям мировой бренд, те же корейские салаты и т.д. И вот, в тяжелые 1990-е годы, когда зарплаты не хватало, я как-то пыталась, салатик сделала, что-нибудь кушать готовила и вот так я по выходным бегала на базар. И вот оттуда все начиналось. Я по субботам и выходным, с 1993-1996гг., пока моя дочь не приехала, торговала салатами» [7].*

Юнус, дунганин: *«Основная причина, то что я работал в областной станции юных техников, эта работа стало гложуть, часы сокращают, лично меня не ущемляли, вижу, что детей все меньше и меньше ходит, снабжение таких внешкольных организаций становилось все хуже и хуже и предвидя перспективу развала, хотя зарплата была хорошей. Цены стали меняться, а зарплата становилась прежней. У меня третий ребенок родился и думаю надо более активным делом заниматься. Конец 80-х и начало 90-х, для людей это просто было выжить и прокормить семью» [13].*

Давран, узбек: *«Причина, все в бизнес ушли в основном, причина экономическая, развал союза, под сокращение в основном попали, в отпуск без содержания сказали. А что такое отпуск без содержания – ничего не будешь получать, сиди дома. И на выживание пошло» [14].*

Однако, кроме экономических причин два молодых бизнесмена – Василий (украинец, 40 лет) и Нурлан (кыргыз, 33года) выделили и такие мотивы в открытии своего собственного дела, как заинтересованность в новом деле и принести пользу Караколу.

Василий, украинец: *«На тот момент было интересно, и видимо этот интерес и проявился. Это была цель и мечта попробовать, с этим поработать, тогда это же была новинка.... (компьютеры, прим. автора) Вы знаете, в то время это же было так модно, вы что.... Видимо хотелось самому попробовать... И вот отсюда пошло. А вообще-то я и бизнес организовывал так, просто для игры. Почему?! Потому что в принципе, я и сад сейчас сажаю не для того чтобы прибыль получать, а мне это интересно» [17].*

Нурлан, кыргыз: *«После стажировки в Америке в 2013 году я понял, что у нас в Караколе большой потенциал в сфере бизнеса, но у нас нет тех людей, которые бы продвигали Каракол на туристическом рынке. И я решил открыть свое собственное дело в рамках проекта «Визит Каракол», где мы помогаем предпринимателям, которые начинают работать в туристической сфере развить свой бизнес, т.е. мы предоставляем интернет-площадку, чтобы они предоставляли информацию о себе и о их бизнесе. Когда я работал и помогал родителям в отеле «Грин Ярд», то я проходил много семинаров и тренингов в различных организациях. И эти тренинги мне помогали и дали мне потенциал. Я сейчас хочу поделиться с людьми по туризму и по ведению бизнеса» [12].*

Личностные качества предпринимателей

Рынок представляет собой лучшую, благотворную предпринимательскую среду, а предпринимательство - это наиболее характерное качество, свойство рыночных отношений. Наиболее существенный вклад в разработку теории и практики предпринимательства внес американский ученый И. Шумпетер.

Конечно, о предпринимательстве писали его научные предшественники, но делали это тогда, когда предприниматель еще фактически был слит с другими социальными фигурами: капиталиста, собственника, управляющего, изобретателя. Рассмотрение преимущественно велось в статике. Для подобного подхода имелись веские основания: во-первых, предприниматель совмещал в одном лице функцию собственника и технического

УМЕК-2022

руководителя, и менеджера, и коммерсанта; предпринимательская деятельность еще не вычленилась в качестве самостоятельной; во-вторых, не возникло и особой потребности в изучении динамики: нововведения стали внедряться уже в XX веке, сузив временные границы традиционного кругооборота.

Появление предпринимателя в качестве субъекта специального анализа у Й.Шумпетера связано с его концепцией экономического развития, взятого как динамический процесс. "Осуществление новых комбинаций - это реформировать и революционизировать способ производства путем внедрения изобретений, а в более общем смысле - через использование новых технологических возможностей для производства новых товаров или прежних товаров, но новым методом, благодаря открытию нового источника сырья или нового рынка готовой продукции до реорганизации прежней и создания новой отрасли промышленности..." (3; с.89). Феноменом экономического развития является предприниматель. Предпринимателем Шумпетер называет хозяйственных субъектов, функцией которых является осуществление новых комбинаций, и которые выступают как его активный элемент.

Как же определяют бизнес (или предпринимательство) наши респонденты? По-моему, мнению интересной является точка зрения предпринимателя Юнус, дунганин: *«Заниматься бизнесом мы начали с братьями, вместе работать. Решили, что поодиночке трудно будет работать, вместе с братьями объединили силы и средства и создали семейную компанию и постепенно работали. Сначала поставили магазин продуктов питания, потом по торговле металлом, и потом гостиничный бизнес. Бизнес — это решение все время новых задач. Сталкиваешься все время с чем-то новым. Государство меняет условия, поставщик меняет условия. Низовые звенья меняются, клиенты меняются. Все время надо по-другому надо работать. Это творческая работа»* [13].

Василий, украинец: *«Простые качества- открытость и человечность, и все, а еще целеустремленность. А также уметь мечтать и уметь действовать. Можно хотеть мечтать и можно мечтать, и действовать. Это две разные вещи и поэтому видимо вот основные качества»* [17].

Мунара, кыргызка: *«Во- первых, трудиться, не лениться, не опаздывать, иметь порядок во всем, вплоть, от того, что вовремя приходит на работу, до ведения бухгалтерии тоже, бухгалтерию веду сама»* [10].

Мурат, кыргыз: *«В бизнесе необходимо постоянство и терпение, иметь к бизнесу серьезное отношение. Если что-то не получается, то не надо пятиться назад. Надо, я хочу подчеркнуть - терпение и много, много труда днем и ночью. Еще для ведения бизнеса необходимо иметь честность, необходимо за каждую копейку иметь точный счет и ответственность. Если, допустим, берешь какой-то товар у фирмы, то следует стараться деньги вернуть в определенный срок, без задержки»* [16].

Мира, дунганка: *«Наверно, прежде всего, заниматься этим, опыт нужен, терпение должно быть, упорство, настойчивость, тем не менее, когда занимаешься с этим, то человек становится как-то азартным все больше и больше. А еще возможность. Если этого нет, то все равно не расширишься. В основном здесь надо возможность и удача тебе улыбаться должна»* [10].

Ведение предпринимательской деятельности требует определенных личностных качеств. Следует отметить, что почти все респонденты отметили такие качества, как коммуникабельность, целеустремленность, упорство в труде, честность, терпение, настойчивость, открытость, профессионализм и опыт.

Гендерные аспекты этнического предпринимательства

Как показывают многие исследования, в генезисе предпринимательства существенную роль играют ряд социальных факторов – пол, возраст, образование, до-предпринимательская

УМЕК-2022

карьера, семья, система социальных связей.

В научной литературе для определения понятия «женщины-предприниматели» можно выделить несколько подходов: демографический, социологический, исторический. В демографическом понимании, женщины-предприниматели – это особая социальная группа женщин, преимущественно от 25-50 лет, имеющие социальный статус предпринимателя, ценностные ориентации, мировоззрение, интересы, потребности и социально-психологические свойства, обусловленные новым переходным или трансформирующимся обществом.

Женщины-предприниматели – это объективно складывающаяся социально-профессиональная группа, объединенная общими условиями формирования и развития, с определенными социально-психологическими и духовными ценностями, образом жизни. Особенностью данной социально-профессиональной группы является одинаковый статус предпринимателя, то есть наличие какой-либо организационно-правовой формы деятельности (индивидуальный предприниматель, общество с ограниченной ответственностью, закрытое акционерное общество и т.д.).

Исследование женщин-предпринимателей разных этносов имеет следующие признаки:

- 1) женщины-предприниматели – это женщины в возрасте от 30-70 лет;
- 2) наличие индивидуальной трудовой деятельности;
- 3) факт выраженного профессионального становления и ответственность за продвижение своего дела;
- 4) выраженная отраслевая специфика: женщины-предприниматели сконцентрированы в традиционных для женской занятости отраслях- торговля, сфера услуг, образование, туризм и др.;

Таким образом, можно сделать вывод, что становление и развитие рыночных отношений изменило жизненные ориентиры многих женщин. Предпринимательство для женщин – это один из способов адаптации к новым условиям, которая позволила женщинам открыть собственное дело и таким образом решить для себя многие проблемы занятости. Несмотря на трудности, они смогли обрести уверенность в себе и своих силах, освоить новую для себя роль предпринимателя.

Сегодня стереотипные роли мужчин и женщин для кыргызского общества пока остаются традиционными, т.е. мужчина – добытчик, а женщина – хранительница домашнего очага. Однако, следует признать, что содержание этих понятий изменилось, но очень трудно осознается нашим обществом.

Что об этом говорят сами женщины: Интервьюер: *«Как Вы знаете, в азиатских странах женщина на вторых ролях. Если она выдвигается на первую роль, то это не всегда приветствуется. Вы ощущали на себе давление со стороны мужчин в государственных органах и других учреждениях, которые хотели подчеркнуть, что, хотя Вы и бизнесмен, но Вы женщина, и стоите на второй роли?»* Иламшаева Зулфия, узбечка: *«Да, конечно. И это не только в нашем обществе, но и в семье. Муж мне говорит: «Ты – руководитель на работе, а дома – жена». И этим все сказано. Дома муж всегда выше. Это не играет роли, что ты – предприниматель, или еще кто-то другой. В нашем обществе приходится считаться с этим, и мужчина никогда не смирится, чтобы ты была первая. Хоть я буду больше зарабатывать, это не будет играть роли. Мы не будем в равном положении»* [2, с.118].

Интервьюер: *«А Ваша семья поддерживала в Вашей предпринимательской деятельности? Ведь Вы очень много работаете, отрываете свое время от семьи, детей».* Джузумалиева Гулипа, кыргызка: *«Да, конечно. Без поддержки семьи, я бы никогда не стала предпринимателем. Семья поддерживает во всех отношениях, особенно, в моральном отношении. В материальном отношении я оказываю поддержку семье, а в остальном*

УМЕК-2022

чувствую опору мужа, детей, внуков. У меня четверо детей: один сын и трое дочерей».

Интервьюер: *Вы сказали, что полностью себя отдаете бизнесу. А дома Вы выполняете домашнюю работу?». Джузумалиева Гулипа, кыргызка: «Конечно. Я не бросаю домашнюю работу. Дома я выполняю функцию и роль матери для детей, как жена я полностью подчиняюсь мужу. Если у меня есть время, то я готовлю, делаю домашние дела. А в основном, помогает семья» [2, с.54,55].*

Влияние традиционного общества на семью, воспитание детей наблюдается повсеместно. В общественном сознании преобладающей части народов Средней Азии женщина отличается от мужчины по своей природе, предназначению, возможностям и способностям. В основном, любые женские способности оцениваются гораздо ниже, чем мужские. Преодоление данного явления возможно при повышении социально-политического, экономического, т.е. в целом духовного уровня различных социальных групп общества, которые будут обладать широтой кругозора и гибкостью мышления в современных условиях.

Большинство опрошенных женщин являются руководителями частного предприятия или фирмы. В данной связи встает вопрос, а как справляется женщина в данной роли. Можно с уверенностью сказать, что большинство женщин довольны своим положением и статусом и уверенно продвигают свой бизнес, несмотря на угрозы и риски, связанные с кризисом в Кыргызстане, обусловленные внутренними и внешними факторами.

Российский социолог Чирикова А. пишет: «Ставя вопрос об особенностях мужского и женского лидерства, я склонна разделить позицию, согласно которой принципиальных отличий в мужском и женском менеджменте нет, хотя есть некоторые особенности, обусловленные разницей в психологической структуре у мужчин и женщин...»

Несмотря на большую «ситуативность» женского менеджмента по сравнению с мужским, женщина эффективно реализует не только «стратегии выживания», но и «стратегии развития», хотя и выстраивает более осторожные отношения со своими партнерами и избегает слишком «рискованных» решений. Однако это не означает, что женщина не умеет рисковать... Свыше 70 % опрошенных мужчин менеджеров, работающих под началом женщины, удовлетворены женским руководством и не хотели бы смены управления. Более 40 % опрошенных к числу недостатков женского менеджмента относят его жесткость, а совсем не мягкость, как это принято считать» [4, с.55].

Социологическое исследование, проведенное на основе устных историй, среди женщин-предпринимателей г.Каракол подтверждает данные российских социологов и показывает, что женский - менеджмент опирается на комбинированные стратегии и включает в себя большой набор «техник» и «приемов» в управлении предприятием. Женщинам, в большей мере, присущ стиль лидерства, основанный на таких личностных качествах как умение действовать в ситуации конфликта и угрозы риска, постоянная готовность к изменениям, способность к нововведениям, умение противостоять давлению и нажиму, отстаивать свою позицию.

«...Успешные модели лидерства осуществляют те из руководителей, кто, независимо от собственного пола, обладают психологическим репертуаром поведения и мужчин и женщин-управленцев» [4, с.56]. Следовательно, исследование показало, что лидерские качества мужчин и женщин имеют общую природу и не зависят напрямую от половых различий. Хороший менеджер располагает двойным репертуаром управленческих технологий: и мужских, и женских. А также успех женщин в собственном деле не есть результат везения или случая. В большинстве случаев определяется социально-психологическими особенностями, а также готовностью самой женщины к сложностям, связанным с конфликтом профессиональных и семейных ролей.

Заключение

УМЕК-2022

Этническая характеристика предпринимательства восходит к временам первой приватизации во второй половине 1990 годов. Так мелкие объекты торговли, общепита и другие подобные были приватизированы преимущественно уйгурами, татарами и русскими. Крупные объекты, связанные с большими площадями (завод железно-бетонных изделий (ЖБИ), Молочный завод, Мясокомбинат, Швейная фабрика) перешли собственникам кыргызам. Вторая волна приватизации в 2000 годах была также более дружелюбна для лиц титульного этноса, преимущественно мужского пола. Исторически в досоветский, советский и ранний постсоветский период этнические меньшинства были в большей степени представлены в сфере торговли. Данный опыт нашел свое отражение в скорейшей адаптации в условиях рыночной экономики.

Этнические меньшинства при переходе на рыночную экономику смогли с меньшими потерями и уязвимостью преодолеть барьеры того времени и быстрее экономически встать на ноги, несмотря меньшую в некоторой степени базу для стартового бизнеса. В настоящее время позиции выровнены, по мнению респондентов. Кыргызы открывают такие же кафе, рестораны.

Таким образом, в сфере торговли и услуг наблюдается равная этническая представленность. Что касается, сферы транспорта, строительства, промышленных предприятий и производства, кыргызы охвачены в большей степени. В городе Каракол порядка 300 активно действующих гостевых домов, которыми управляют преимущественно женщины и таким образом определяют женское лицо гостевого бизнеса. Что касается других направлений туристического бизнеса, таких как услуги портеров, проводников, водителей, гидов, прокат велосипедов, лошадей, то это преимущественно мужская молодежная сфера. Туристическая, за исключением этнических направлений туризма (лошади, юрты) характеризуется полиэтнической представленностью. Хотя есть много примеров, что в последнее время услуги юрточных городков предоставляют не кыргызы. Сфера услуг микрокредитования принадлежит преимущественно женщинам кыргызкам. Частные охранные агентства в основном представлены мужчинами кыргызами.

Следовательно, для большинства предпринимателей главным мотивом бизнеса являются деньги как мера богатства, процветания, а, следовательно, иметь доступ к различным материальным благам, поддерживать существующий уровень жизни. Предпринимательство для женщин – это один из способов адаптации к новым условиям, которая позволила женщинам открыть собственное дело и таким образом решить для себя многие проблемы занятости. Несмотря на трудности, они смогли обрести уверенность в себе и своих силах, освоить новую для себя роль предпринимателя.

Поддержка предпринимательства является задачей не только центральных, но и областных и городских органов власти. В связи с этим проблемы развития этнического предпринимательства, разносторонняя поддержка этой сферы должны быть отнесены к числу важнейших задач государственной политики и на региональном уровне. Государство должно осуществлять экономическое регулирование предпринимательского сектора через политику приватизации, создания благоприятного инвестиционного и предпринимательского климата и разностороннюю поддержку предпринимательской деятельности всех этнических групп региона.

Таким образом, становление и развитие этнического предпринимательства в г. Каракол (после развала СССР) происходило сложно и противоречиво, так как без опыта и навыков работы в новой рыночной системе для представителей разных этносов имело вынужденный и шоковый характер. Но по мере наращивания адаптационного потенциала в социально-трудовой сфере, связанной с открытием частного бизнеса происходило приспособление к

УМЕК-2022

изменяющимся социально-экономическим условиям. В данный момент развитие этнического предпринимательства в городе Каракол выражается в активизации структурной перестройки экономики, в предоставлении широкой свободы рыночного выбора, которая способствует насыщению рынка товарами и услугами, преодолению монополизма и увеличению уровня конкуренции.

Литература:

1. Беляева Л.А. Средний слой российского общества: проблемы обретения социального статуса // Соц.исследования. -1993. -№10. - С.13-22.
2. Боконтаева Д.К. Женщины - предприниматели Иссык-Куля. Устные истории успеха. - Бишкек, -2003, - Издательский Дом «Просвещение», -180.
3. Шумпетер И. Теория экономического развития. - М.: Прогресс, -1982. - 400 с.
4. Чирикова А.Е. Женщина во главе фирмы (проблемы становления женского предпринимательства в России). //Вопросы экономики, -№3, -1999. - с.55,56
5. Малое и среднее предпринимательство в Кыргызской Республике: 2014-2018 // Нацстатком Кырг. Респ. - 2019. - 204с.
6. Транскрип интервью Кульнара, кыргызка, 51год, высшее образование, владеет частным магазином «Карылгач»;
7. Транскрип интервью Наташа, кореянка, 65 лет, высшее образование, владеет кафе, павильоном по продаже корейских салатов;
8. Транскрип интервью Асылгуль, кыргызка, 44года, высшее образование, владеет павильоном по продаже косметики и мыло-моющих изделий;
9. Транскрип интервью Эльмира, татарка,68 лет, средне-специальное образование; владелица частного кафе;
10. Транскрип интервью Мира, дунганка, 67 лет, высшее образование, владеет посудным отделом в торговом комплексе «Кумтор»;
11. Транскрип интервью Мунара, кыргызка, 38 лет, высшее образование, владелица свадебного салона в торговом комплексе «Кумтор»;
12. Транскрип интервью Нурлан, 33 года, кыргыз, высшее образование, руководитель туристической компании «Визит Каракол»;
13. Транскрип интервью Юнус, дунганин 56 лет, высшее образование, владелиц магазинов, гостиница «Азия».
14. Транскрип интервью Давран, узбек, 55лет, высшее образование, владелец кафе «Зарина»;
15. Транскрип интервью Сулайман, дунганин, 53года, высшее образование, владелец стоматологической клиники «Ви Ва Дент», кафе «Кочевник», гостиница «Элита»;
16. Транскрип интервью Мурат, 33 года, кыргыз, высшее образование, владелец детского-развлекательного комплекса «Радуга»;
17. Транскрип интервью Василий, украинец, 40 лет, высшее образование, владелец торгового комплекса «Империя электроники».

УМЕК-2022

УДК: 101: 004.9

*Боконтаева Ж. К., социол. илимд. канд., доцент
Сооронбаева Ч. К., ага окутуучу
К. Тыныстанов ат. БМУ, Кыргызстан*

САНАРИПТИК ДООР ЖАНА САНАРИПТИК ФИЛОСОФИЯНЫН КАЛЫПТАНЫШЫ

2020-жыл бүткүл дүйнөнү санариптештирүү маселесине кайрылууга мажбур кылды. Бул кызыгуу санариптик чөйрөдөгү олуттуу илимий-техникалык прогресс менен, ошондой эле интенсивдүү, мобилдүү түрдө жайылып жаткан пандемия катары тез таанылган “COVID-19” коронавирустук инфекциясынын пайда болушу менен байланыштуу. Бул окуяга байланыштуу көптөгөн өлкөлөр карантин жана толук изоляция жарыялашты. Адам жашоосунун ар кандай чөйрөлөрүн санариптештирүүнүн актуалдуулугу кескин өстү: дүйнө абдан өзгөрдү, ошондуктан жаңы чечимдер талап кылды. Санариптик маалыматтык технологиялардын өнүгүшүнө байланыштуу маалыматтын интенсивдүү өсүшү адамдын социалдык жана экзистенциалдык статусун, реалдуу жана виртуалдык коммуникация практикасы менен аныкталуучу идентификация процесстерин түп тамырынан бери өзгөртөт. Бул макалада санариптик дүйнөнүн өзгөчөлүктөрүнө философиялык жактан калыптанышынын артыкчылыктары тууралуу баяндалат.

Өзөктүү сөздөр: санарип, технология, виртуалдык дүйнө, маалымат мейкиндиги, кибер дүйнө.

*Боконтаева Дж. К., канд. соц. наук, доцент
Сооронбаева Ч. К., ст. преподаватель,
ИГУ им. К. Тыныстанова, Кыргызстан*

ЦИФРОВОЙ ВЕК И ФОРМИРОВАНИЕ ЦИФРОВОЙ ФИЛОСОФИИ

2020 год заставил весь мир обратиться к проблеме оцифровки. Этот интерес связан с значительным научно-техническим прогрессом в цифровой сфере, а также с появлением коронавирусной инфекции “COVID-19”, которая распространяется интенсивно и быстро. В связи с этим инцидентом многие страны объявили карантин и полную изоляцию. Актуальность оцифровки различных сфер жизни человека резко возросла: мир сильно изменился, поэтому требовались новые решения. Интенсивный рост информации, связанный с развитием цифровых информационных технологий, коренным образом меняет социальный и экзистенциальный статус человека, процессы идентификации, которые определяются практикой реальной и виртуальной коммуникации. В данной статье отражается преимущество философского формирования особенностей цифрового мира.

Ключевые слова: цифровизация, технологии, виртуальный мир, информационное пространство, кибер-мир.

*Bokontaeva J. K., Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor
Sooronbaeva Ch. K., Senior Lecturer,
Issyk-Kul State University named after K. Tynystava, Kyrgyzstan*

THE DIGITAL AGE AND THE FORMATION OF DIGITAL PHILOSOPHY

2020 forced the whole world to turn to the problem of digitization. This interest is associated with significant scientific and technological progress in the digital sphere, as well as with the appearance of the coronavirus infection “COVID-19”, which is quickly recognized as an intense, mobile pandemic. In connection with this incident, many countries have declared quarantine and complete isolation. The relevance of digitization of various spheres of human life has increased dramatically: the world has changed a lot, so new solutions were needed. The intensive growth of information associated with the development of digital information technologies radically changes the social and existential status of a person, the identification

УМЕК-2022

processes that are determined by the practice of real and virtual communication. This article reflects on the advantages of the philosophical formation of the features of the digital world.

Key words: *digital, technology, virtual world, information space, cyber world.*

Дүйнө төртүнчү өнөр жай революциясынын босогосун аттады. Ал мурда түзүлгөн материалдык өндүрүштүн жана санариптик технологиялардын синтезине негизделген, бул интернеттин массалык жайылышына алып келет. «Акылдуу продуктылар» интеллектуалдык компьютерлештирилген түзүлүштөр (роботтор), комплекстер жана алардан турган тармактар автоматташтырылган өндүрүш процесстерин даярдоодо жана жайылтууда өз алдынча аракеттенүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон дүйнөдө нормага айланып баратат.

Санариптик маалыматтык технологиялардын өнүгүшүнө байланыштуу маалыматтын интенсивдүү өсүшү адамдын социалдык жана экзистенциалдык статусун, реалдуу жана виртуалдык коммуникация практикасы менен аныкталуучу идентификация процесстерин түп тамырынан бери өзгөртөт. Чыныгы мамилелерди татаал технологиялык системалар ортомчу мамилелери алмаштырат. Байланыш өзү өзгөрөт, ал технологиялык объект менен аныкталат, ал өзгөчө мейкиндик-убакыт касиеттери бар онтологиялык объектиге айланат. Маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын таасири жаңы карама-каршылыктарды жана чектөөлөрдү жаратат. Биринчиден, маалыматтык адамдын өзгөчөлүгү, ал виртуалдык реалдуулуктун субъектиси гана эмес, анын санариптештирилген элементи болуп саналат. Инсан маалыматтык системага, анын өз ара аракеттенүү мейкиндигине кирет, бул анын жашоо образын да социалдык реалдуу формаларда өзгөртөт. Бир жагынан, ал өзүн көрсөтүү, өз тагдырын өзү аныктоо үчүн дээрлик чексиз мүмкүнчүлүктөргө ээ. Адам индивидуалдуулукту, чыныгы социалдык-маданий чөйрө менен байланышты жоготуу коркунучтары бар. Эркиндик элес болуп, эркиндиктин жоктугунун, көз карандылыктын, баш ийүүнүн жаңы түрлөрү жаралат.

Экинчиден, адамдын инсандыгын санариптештирилген бирдикке чейин кыскартуу реалдуу социалдык мейкиндиктин жана реалдуу социалдык практиканын артефакттарында камтылган социалдык-маданий мурастар менен чектелет.

Үчүнчүдөн, адам өзүнүн биологиялык маңызынан улам жаратылышка чөмүлгөн. Демек, санариптик өзүн-өзү көрсөтүү процессинде анын физикалык жана виртуалдык өлчөмдөрүнүн ортосунда карама-каршылык бар.

Төртүнчүдөн, инсандын бар болушунун коомдук жана жеке векторунун ортосундагы сызык бүдөмүк болуп, экзистенциалдык туруксуздукту жана белгисиздикти пайда кылат.

2020-жыл бүткүл дүйнөнү билим берүүнү санариптештирүү маселесине кайрылууга мажбур кылды. Бул кызыгуу санариптик чөйрөдөгү олуттуу илимий-техникалык прогресс менен, ошондой эле интенсивдүү, мобилдүү түрдө жайылып жаткан пандемия катары тез таанылган “COVID-19” коронавирустук инфекциясынын пайда болушу менен байланыштуу. Бул окуяга байланыштуу көптөгөн өлкөлөр карантин жана толук обочолонуу жарыялашты. Адам жашоосунун ар кандай чөйрөлөрүн санариптештирүүнүн актуалдуулугу кескин өстү: дүйнө абдан өзгөрдү, ошондуктан жаңы чечимдер талап кылынды. Санариптик чөйрөдө адамды изилдөөгө илимий коомчулук да кызыкдар. Буга мисал катары Н. А. Касавина «Адам жана технология: электроникалык маданияттын амбиваленттиги» аттуу макаласында: “Проблематика человека в контексте электронной культуры включается в различные направления философских и научно-гуманитарных исследований, такие как анализ и поиск форм адаптации человека к цифровой реальности, гуманизация процесса цифровизации, когнитивная экология Интернет, создание искусственного интеллекта, гуманитарная экспертиза цифровых технологий”, - деп белгилеп жазган [1].

Бүгүнкү күндө «санариптештирүү» терминин тар жана кеңири мааниде кароонун

УМЕК-2022

мааниси бар. Тар мааниде “санариптештирүү” – маалыматты санариптик формага которууну билдирет, ал чыгымдарды кыскартууну, жаңы мүмкүнчүлүктөрдүн пайда болушун ж. б. камтыйт. Маалыматты санариптик формага өзгөртүүнүн көп сандагы спецификалык трансформациясы мындай олуттуу оң натыйжаларга алып келет, алар колдонууну аныктайт. Ал эми кеңири мааниде санариптештирүү маалыматты санариптик формага которууга негизделген экономиканын жана коомдун өнүгүүсүнүн заманбап глобалдык тенденциясы катары түшүнүлөт, ал экономиканын натыйжалуулугун жогорулатууга жана жакшыртууга алып келиши керек. Бирок кеңири мааниде санариптештирүү маалыматты санариптик трансформациялоо төмөнкү талаптарга жооп бергенде гана натыйжалуу глобалдык өнүгүү тенденциясы катары каралышы мүмкүн экенин эске алуу керек: ал өндүрүштү, бизнести, илимди, социалдык чөйрөнү жана күнүмдүк турмушту камтыйт; анын жыйынтыктарын натыйжалуу пайдалануу менен гана коштолгон; анын натыйжалары трансформацияланган маалыматты колдонуучуларга жеткиликтүү; анын натыйжаларын адистер гана эмес, жөнөкөй жарандар да пайдаланат; санариптик маалыматты колдонуучулар аны менен иштөө жөндөмүнө ээ болушат. Бул санариптештирүүнү социалдык феномен катары түшүнүү үчүн абдан маанилүү деталь, анткени учурда дүйнөнүн бир дагы өлкөсүндө санариптик трансформация мындай формага толук ээ боло элек.

Маалыматты санариптик көрсөтүүнүн чоң мүмкүнчүлүктөрү санариптештирүү “жашоо чөйрөсүнүн” (тейлөөнү, баарлашууну, билим алууну, ал тургай, жекече мамилелерди, экосистемаларды, соода-сатык, саясий, укуктук платформаларды) интегралдык технологиялык чөйрөлөрүн түзөрүнө алып келет, анын алкагында колдонуучу милдеттердин бардык класстарын чечүү үчүн өзүнө керектүү талаа чөйрөсүн түзө алды.

Кибер чөйрөнүн таасири астында адамдын жашоо образы түп-тамырынан бери өзгөрүүдө. “Коомдук адам” “маалымат адамына” айланат. Болмуштун маалыматтык режими анын реалдуу социалдык мейкиндиктеги болушун да өзгөртөт. Коомдук аракеттин жана коммуникациянын агенттеринин субъективдүүлүгүн түзүү перспективаларын түшүнүү адамдын кайра жаралуусунун багыттарын аныктоого да, коомдун өнүгүү тенденцияларын аныктоого да мүмкүндүк берет. Карап чыгуунун бул перспективасында өзгөргөн субъектинин жаңы коммуникативдик практикасынын процессинде түзүлүүчү социализмдин өнүгүүсүнүн жалпы траекториясы көрүнөт. Электрондук байланыш бүгүнкү күндө миллиарддаган адамдарды бириктирди жана буга чейин болуп көрбөгөндөй жетишкендик.

Албетте, бул биримдикти чыныгы адамдар аралык байланыш, адамдардын мамилелери жана сезимдери менен салыштырууга болбойт, бирок бул фактыны четке кагуу мүмкүн эмес, атүгүл, коркунучтуу. Виртуалдык жамааттардын ролун этибарга албоо ата-энелерди балдардан алыстатып, виртуалдык жана чыныгы байланыштар менен ажырымды күчөтүшү мүмкүн, андыктан алардын азыркы коомдогу ролун баалабай коюуга болбойт. Виртуалдык өз ара аракеттенүү, бир жагынан, адамдын жалгыздыгын чечип, аны башкалар менен жакындаштырат, байланыш тажрыйбасын кеңейтет. Башка жагынан алганда, чыныгы чөйрөдө адам, негизинен, жалгыз бойдон калат, айрыкча, электрондук байланыш күтүлбөгөн жерден токтойт деп элестетсеңиз. Чыныгы достукка жана сүйүүгө болгон муктаждыкты жоготуп, бул сезимдерди симуляция жана элестетүү аркылуу гана сезип, адам "экзистенциалдык боштукту", "интернеттеги жалгыздыкты", Интернетке көз карандылыкты күчөтүп, эскапизмге чейин, чындык дүйнөсүнөн виртуалдык мамилелер дүйнөсүнө чейин чагылдырылган. Чыныгы адамдар аралык коммуникациядан виртуалдык байланышка өтүү маалыматтык доордо эң чоң тобокелдик зонасы болуп саналат, ал инсандын маңызынын өзгөрүшүнө, үй-бүлөнүн бузулушуна жана миңдеген жылдар бою тажрыйба өткөрүп берүү формаларына өбөлгө түзөт.

УМЕК-2022

Маалымат доору, демек, өнүгүүнүн технологиялык жактан жаңы этабы гана эмес, ошондой эле маданияттын, байланыштын, экономиканын өзгөчө түрү, адамзаттын бирдиктүү маалымат мейкиндигине табигый дүйнөнү, коомду жана адамды бирдиктүү тутумга жаңы байланыштар менен байланыштырган өзгөчө интеграциясы бар. Бирок маалыматтык коомдун бардык мүнөздөмөлөрү универсалдуу, атрибутивдүү болуп чыккан жок жана терминдин өзү көбүнчө "идеалдуу түрдүн" көрүнүшү болуп кала берет. Коэволюция жана бардык социалдык процесстерди эл аралык жогорку технологиялык башкаруу принциптеринде "билим коомун", ноосфералык социумду куруу долбоорлору ишке ашыруудан алыс, бирок жогоруда көрсөтүлгөн көптөгөн тенденциялар белгилүү бир өнүгүүгө ээ болду.

Баарынан маанилүүсү, өнөр жай чөйрөсү өзүнүн үстөмдүк позицияларын эч качан "өткөрүп берген эмес". Чындыгында, билим берүүнүн, билимдин, илимдин баалуулуктары жогорулаганына карабастан, бул адамдын жашоосундагы материалдык байлыктардын ролун төмөндөтүүгө жардам берген жок. Тескерисинче, "интеллектуалдык-маданий" чөйрөлөрдө өзгөрүүлөр болду: искусство, илим жана билим берүү, бир жагынан, коммерциялаштырылып, "керектөө коомунун" техносферасы, экинчи жагынан, маалыматташтыруу факторунун таасири астында экспрессиянын жаңы электрондук формаларына ээ болду. "Маалыматтык" жана "электрондук" деген терминдер техникалык жана технологиялык тармактарга байланышпаган билим чөйрөлөрүнө барган сайын жайылып баратат. 2000-жылдардын башында маалыматташтыруу өзүнүн потенциалын толук ишке ашыра электигине карабастан, жаңы, маалыматтык доордун ("электрондук маданият", "виртуалдык музей", "санариптик искусство", "электрондук өкмөт" ж. б.) кубулуштарын чагылдырган түшүнүктөрдүн комплекси активдүү түзүлүүдө, бүгүнкү күндө ал жөнүндө бир катар ой-пикирлерди айтууга болот.

Заманбап маданияттын негизги трансформациялык фактору жаңы технологиялык жетишкендиктер болуп жатканы айдан ачык. Заманбап жогорку технологиялар адамга жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачты: мейкиндик жана убакыт горизонту кеңейди, тилдик тоскоолдуктардын конвенциялары бузулду, санариптик маалыматтын кең дүйнөсү ачылды, философиялык-антропологиялык талдоо позициясынан баштап, бул – адам тарабынан иштелип чыккан "интеллектуалдык" ("акылдуу") маалыматты башкаруунун айрым ыкмаларын өткөрүп берүү (өткөрүп берүү) менен маалыматты иштеп чыгуу, сактоо, берүү системасы. Эсептөө функцияларын техникага өткөрүп берүү менен, адам маалыматтарды анализдөө жана синтездөө, жаңы идеяларды түзүү, божомолдоо чыгармачылык процессинен өзүн бошотот.

Азыркы коомдо туура эмес маалымат социалдык чыр-чатактардын, карама-каршылыктардын, туруксуздуктун булагы болуп калат, ал эми адистер сунуш кылган илимий билим коомдун көңүл чордонунда калат. Маалымат таштандылары, спам экологиялык чөйрөдөгү таштанды көйгөйү сыяктуу глобалдык көйгөйгө айланат, ошондой эле тармак адам дүйнөсүнүн аң-сезимине жана анын келечегине таасир эткендиктен, аны чечүү керек.

Адабияттар:

1. Касавина Н. А. Человек и техника: амбивалентность электронной культуры //Epistemology & Philosophy of Science. -2018. -№4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/chelovek-i-tehnika-ambivalentnost-elektronnoy-kulturny>
2. Шарипова О. М. Цифровизация и цифровые компетенции: новая реальность //Вопросы инновационной экономики. - 2020. - Том 10. - № 3. -С. 1789-1802. – doi: 10.18334/vines.10.3.110525.
3. Howe N., Strauss W. Generations: The History of America's Future 1584–2069. -

UMEK-2022

New York: William Morrow and Company, 1991. [Электронный ресурс] URL: <https://www.goodreads.com/book/show/183651.Generations>

4. Norton P. Computer Potential and Computer Educators: a Proactive View of Computer Education // Educational Technology. - 1983. - Vol. 23. - № 10. - P. 25-28.

УДК: 316

Doç. Dr. Erkan EFİLTİ
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü
Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Programı
e-mail: erkan.efilti@manas.edu.kg / efilti71@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1158-5764>

Tanzada RUSLANOVA
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü
Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Programı.
e-mail: ruslanovatanzada@gmail.com

KIRGIZİSTAN'DA GENİŞ AİLEDE ÇOCUK YETİŞTİRMEDE ANNELERİN KARŞILAŞTIKLARI SORUNLARIN İNCELENMESİ

Bu araştırma amacı Kırgızistan'da geniş ailede çocuk yetiştirmede annelerin karşılaştıkları sorunları incelemektir. Araştırmada nitel araştırma yönteminden durum çalışma modeli kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubu Kırgızistan'daki geniş ailelerde yaşayan annelerden oluşmuştur. Toplam 11 anneden bilgi almada yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme soruları açık uçlu olarak hazırlanmıştır. Çalışmada görüşmeler katılımcıların izni alınarak görüşme yapılan ortamda telefonda ses kayıt altına alınmıştır ve veri toplama işleminden önce katılımcılara çalışmanın amacı açıklanmış, kimlik bilgilerin gizli tutulacağı ve istedikleri taktirde görüşmeyi bırakabilecekleri sözlü olarak ifade edilmiştir. Araştırma sonucu elde edilen verilerin çözümlenmesinde nitel araştırma tekniğinden içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Araştırma sonucunda geniş ailede çocuk yetiştirmede annelerin karşılaştıkları sorunlar; aile üyelerinin çocuğun nasıl yetiştirmesi gerektiğini söylemeleri ve karışmaları, kendine zaman ayıramaması, aile kalabalık olduğundan dolayı çocuğa istediği kadar zaman ayıramaması, iki neslin çocuk yetiştirme tutumlarının ve değerlerinin çatışması, kayınvalidenin çocuğun yaptığı önemsiz davranışlara aşırı tepki vermesi, aile üyelerinin çocukların aşırı şımarıklıklarına izin vermeleri, eğer çocuk kurallara uymuyorsa onun aile büyükleri tarafından cezalandırılabilmesi, çocuğun, aile üyelerinin her birinden etkilenmesi ve böylece çocuğun kararsızlıkların ortaya çıkması, çocukların istenmeyen davranışlarına karşı annenin yaptırım uygulayamaması, ailede büyük ebeveynler sürekli çocukları kendi çocukluğuyla karşılaştırması ve böylece çocukların onlardan uzaklaşması, aile bireylerinin tartışmasından çocukların etkilenmesi, annenin aldığı kararlara kayınvalide çoğu zaman karşı çıkması, annenin aldığı kararlara aile bireylerinin olumsuz tepkide bulunması ve kararlarını ciddiye almaması, karar alması halinde aldığı kararları aileye bildirmesi, aile bireylerinin çocuğun cep telefonuyla çok zaman geçirmesine izin vermeleri, çocuğun geceleri dışarıya çıkmasına izin vermeleri, çocuğun her türlü şımarıklıklarına izin vermeleri sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma sonuçları başka konu ile yapılan araştırmalarla tartışılmıştır ve öneride bulunmuştur.

Anahtar kelimeler: Aile, Geniş aile, Anne, Çocuk, Aile büyükleri.

Эркан Эфилти,
Кыргыз-Түрк “Манас” университети, педагогика бөлүмү
Нежметтин Эрбакан университети, Конья, Түркия

УМЕК-2022

erkan.efilti@manas.edu.kg / efilti71@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1158-5764>

Русланова Танзада
Кыргыз-Түрк “Манас” университети, педагогика бөлүмү студенти
ruslanovatanzada@gmail.com

КЫРГЫЗСТАНДА ЧОҢ ҮЙ-БҮЛӨДӨ БАЛДАРДЫ ТАРБИЯЛООДО ЭНЕЛЕР ТУШ БОЛГОН КӨЙГӨЙЛӨРДҮН ИЗИЛДЕНИШИ

Бул изилдөөнүн максаты – Кыргызстандагы чоң үй-бүлөдө балдарды тарбиялоодо энелердин туш болгон көйгөйлөрүн изилдөө. Изилдөөдө сапаттык изилдөө ыкмасынан кейс-стади модели колдонулду. Изилдөөнүн изилдөө тобун Кыргызстандагы чоң үй-бүлөдө жашаган энелер түздү. Жарым структураланган интервью формасы, жалпысынан, II энеден маалымат алуу үчүн колдонулду. Жарым структураланган интервью суроолору ачык типте даярдалды. Изилдөөдө катышуучулардын уруксаты менен интервьюлар телефон аркылуу аудиого жаздырылып, маалымат чогултуу процессинин алдында катышуучуларга изилдөөнүн максаты түшүндүрүлүп, алардын өздүк маалыматы купуя сакталары жана алар кааласа, интервьюдан чыгып кете алары оозеки айтылды. Изилдөөнүн натыйжасында алынган маалыматтарды талдоодо сапаттык изилдөө ыкмаларынын бири болгон контентти талдоо ыкмасы колдонулду. Изилдөөнүн жыйынтыгында чоң үй-бүлөдө балдарды тарбиялоодо энелердин туш болгон көйгөйлөрү: үй-бүлө мүчөлөрүнүн балага кандай тарбия берүү керектигин айтып, кийлигишүүсү; өзүнө убакыт бөлө албоо; үй-бүлөдө көп адам болгондуктан, балага каалагандай убакыт бөлө албоо; эки муундун бала тарбиялоо түшүнүктөрүнүн жана ыкмаларынын келишпестиги; кайын эне баланын анча маанилүү эмес жүрүм-турумуна ашыкча реакция берүүсү; үй-бүлө мүчөлөрүнүн балдардын ашыкча эрке жүрүм-турумуна жол берүүлөрү; эгерде бала эрежелерге баш ийбесе, үй-бүлө мүчөлөрү тарабынан жазаланышы; балага үй-бүлө мүчөлөрүнүн ар биринин “акыл үйрөтүүсү” жана ошону менен бала өз алдынча чечим кабыл ала албоосу; эненин балдардын жагымсыз жүрүм-турумуна каршы өзү жаза колдоно албоосу; үй-бүлөдөгү чоң ата, чоң эненин балдарды дайыма өздөрүнүн балалыгы менен салыштыруусу жана бул себептен балдардын алардан алыстоосу; балдар үй-бүлө мүчөлөрүнүн талаш-тартыштарына күбө болуусу; кайын эне көбүнчө эненин баласы тууралуу кабыл алган чечимине каршы чыгуусу; үй-бүлө мүчөлөрү эненин баласы тууралуу кабыл алган чечимдерине терс мамиле кылуусу жана олуттуу мамиле жасабоосу; үй-бүлө мүчөлөрү баланын уюлдук телефондо көп убакыт өткөрүүсүнө, түн ичинде көчөгө чыгуусуна уруксат берүүлөрү. Изилдөөнүн жыйынтыгы бул темадагы башка изилдөөлөр менен талкууланып, сунуштар жазылды.

Өзөктүү сөздөр: үй-бүлө, чоң үй-бүлө, эне, бала, үй-бүлөдөгү улуу муун.

Эркан Эфилти
PhD Доцент
КТУ «Манас», кафедра педагогика
Университет Некметтина Эрбакана, Конья, Турция
erkan.efilti@manas.edu.kg / efilti71@gmail.com

Танзада Русланова
Кыргызско-Турецкий университет «Манас», кафедра педагогика, студент
e-mail: ruslanovatanzada@gmail.com

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМ МАТЕРЕЙ ПРИ ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ В
МНОГОДЕТНЫХ СЕМЬЯХ КЫРГЫЗСТАНА

УМЕК-2022

Целью данного исследования является изучение проблем, с которыми сталкиваются матери при воспитании детей в многодетных семьях Кыргызстана. В исследовании использовалась модель тематического исследования из качественного метода исследования. Исследовательскую группу исследования сформировали матери, проживающие в многодетных семьях Кыргызстана. Для получения информации от 11 матерей использовалась форма полуструктурированного интервью. Полуструктурированные вопросы для интервью были подготовлены в открытом формате. В ходе исследования интервью записывались по телефону с разрешения участников, и перед процессом сбора данных участникам объяснялась цель исследования, их личная информация сохранялась в тайне, и им устно сообщалось, что они могли отказаться от интервью, если бы захотели. При анализе данных, полученных в результате исследования, использовался контент-анализ, один из качественных методов исследования. По результатам исследования, проблемами, с которыми сталкиваются матери при воспитании детей в многодетной семье, являются: вмешательство членов семьи в рассказ о том, как воспитывать ребенка, невозможность уделять время себе, неспособность уделять столько времени как вы хотите для ребенка в связи с большим количеством людей в семье, понятиями и методами воспитания детей двух поколений, разладом, чрезмерной реакцией свекрови на незначительное поведение ребенка, членами семьи, позволяющими детям вести себя чрезмерно, если ребенок не соблюдает правила, подвергается наказанию со стороны членов семьи, детский «интеллигентность» каждого члена семьи учит» и, таким образом, ребенок не может принимать решения самостоятельно, мать не может использовать наказание против неприятного поведения детей, бабушка и дедушка в семье всегда сравнивает детей с собственным детством, по этой причине дети отдаляются от них, дети отделяются от членов семьи. Свидетель споров, свекровь часто принимала по поводу ребенка решение против матери, члены семьи настроены негативно и не воспринимают всерьез решения, принимаемые матерью и ее ребенком, члены семьи разрешают ребенку много времени проводить в мобильном телефоне, выходить на улицу ночью. Результаты исследования были обсуждены с другими исследованиями по этой теме, и были написаны рекомендации.

Ключевые слова: семья, большая семья, мать, ребенок, старшее поколение в семье.

Doç. Dr. Erkan EFİLTİ, Kyrgyz-Turkish Manas University,
Department of Pedagogy Guidance and Psychological Counseling
Necmettin Erbakan University, Konya, Turkey
erkan.efilti@manas.edu.kg / efilti71@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1158-5764>

Tanzada Ruslanova,
Kyrgyz-Turkish Manas University, Department of Pedagogy, Student
ruslanovatanzada@gmail.com

INVESTIGATION OF THE PROBLEMS FACED BY MOTHERS IN RAISING CHILDREN IN LARGE FAMILY IN KYRGYZSTAN

The aim of this research is to examine the problems faced by mothers in raising children in extended families in Kyrgyzstan. The case study model, one of the qualitative research method, was used in the research. The study group of the research consisted of mothers living in extended families in Kyrgyzstan. A semi-structured interview form was used to obtain information from a total of 11 mothers. Semi-structured interview questions were prepared as open-ended. In the study, the interviews were audio recorded on the phone with the permission of the participants, and before the data collection process, the purpose of the study was explained to the participants, it was verbally stated that their identity information would be kept confidential and that they could leave the interview if they wished. Content analysis method, one of the qualitative research technique, was used in the analysis of the data obtained as a result of the research. As a result of the research, the problems faced by mothers in raising children in extended families; Family members telling and interfering with how the child should be raised, not being able to spare time for himself, not being able to devote as much

UMEK-2022

time to the child as he/she wants because the family is crowded, conflict between two generations' child-rearing attitudes and values, mother-in-law's overreaction to the child's unimportant behaviors, family members allowing children to be excessively spoiled, If the child does not comply with the rules, he can be punished by the elders of the family, the child is affected by each of the family members and thus the child's indecisions arise, the mother cannot impose sanctions against the undesirable behaviors of the children, the grandparents in the family constantly compare the children with their own childhood and thus the children get away from them, the children get away from the arguments of the family members. mother-in-law often opposes the mother's decisions, family members react negatively to the mother's decisions and do not take her decisions seriously, It has been concluded that if they take a decision, they inform the family of their decisions, family members allow the child to spend a lot of time on their mobile phone, allow the child to go out at night, and allow the child to be spoiled for all kinds of things. The results of the research were discussed with the researches made on another subject and suggestions were made.

Key words: Family, Extended family, Mother, Child, Family elders.

Toplumsal yapıyı oluşturan temel kurum olarak aile, çocukların yetiştirilmesinde, değer eğitiminde önemli roller üstlenir. Eğitimin ailede başladığı düşünüldüğünde, değer aktarımında, yaşatılmasında ailenin önemi açıkça görülmektedir. Çocuğu yetiştirilmesinde aile tipi, aile içinde üyeler arası iletişim de büyük rol oynar. Bu çalışmada yaşamımızdaki önemli unsurlardan biri olan aile ve aile tiplerinden geniş ailelerdeki annelerin çocuk yetiştirmelerinde yaşanan sıkıntılar açısından ele alınmıştır.

Aile evlilik, kan ya da evlat edinme dolaylarıyla birbirine bağlanmış, aynı evi paylaşır, aynı geliri kullanan, birbirleri ile devamlı olarak iletişim ve etkileşim içinde olan, karı-koca, anne-baba, kız-oğul, kız kardeş-erkek kardeş gibi sosyal iletişimleri olan bireylerin oluşturduğu bir birliktir ve toplumun en küçük kurumudur (Ağdemir, 1991).

Uzun yıllardan beri insanoğlunun sahip olduğu en önemli toplumsal birliklerden biri ailedir. Bireyin varlığını sürdürdüğü toplumun yaşama biçimini deneyimleyip öğrendiği ve öğrendiklerini de kendisinden sonra gelenlere ve nesilden nesle aktardığı dinamik bir yapıdır (Yapıcı, 2010). Toplum ve toplumsal kavramlarının anlaşılması ve araştırılması için bilime kaynak olan aile, geçmişten günümüze birçok yöntemle inceleme konusu olmuştur (Turgut, 2017). Toplumların ve bireylerin sahip oldukları farklılıkları aile çerçevesinde incelediğimizde; her toplumun ve kültürün kendine özgü aile yapısının var olduğunu kolaylıkla söyleyebiliriz. Günümüze kadar ailelerin yapısında, aile üyelerinin görevlerinde ve sorumluluklarında ve de aile üyelerinin sayısında sürekli değişiklikler olmuştur. Hatta aynı ülkenin kırsal ve şehir bölgelerinde bile aile yapıları ve görevleri, aile üyesi sayıları arasında büyük farklılıklar vardır. Aile yapılarındaki bu farklılıkların en önemli sebeplerinden biri ise farklı toplumsal değerler ve aile içi ilişkilerdir (Bayer, 2013). Bireyin doğduğu andan itibaren sosyal olarak girdiği ilk ortam ve çevre ailedir ve yaşamın kuralları olarak kabullenilmiş her şeyi birey ailede öğrenir. Aile kültürleri, gelenekleri ve de görenekleri nesilden nesle aktarmada en önemli kaynaklardan biridir. Toplumların devamlılığı için aile çok önemlidir ve önemi sonsuza kadar da devam edecektir (Kılıç, 2019).

Bu yüzden de çocuğun olumlu ya da olumsuz fark etmeksizin kişiliğinin oluşmasında önemli rol oynar. Çocuklar aile ortamında gelişimlerini devam ettirirken aynı zamanda ilk eğitimlerini de görürler. Bu yüzden de öğrenmenin ilk başladığı yer de ailedir (Çakmak, 2010). Aile, çocukların davranışları ve karakterlerinin gelişimi üzerinde önemli etkisi olan sosyo-kültürel-ekonomik bir düzenlemedir (Alizadeh ve başkaları, 2011). Çocuğun aile üyeleriyle olan ilişkisi, diğer insanlara, eşyalara ya da bütün yaşama karşı tavırlarının, tutumlarının ya da davranışlarının nedenini ve temelini oluşturur. Yine aile çocuğuna, toplumun bir parçası olduğunu öğretir. Uyum sürecinde alışmasında yardımcı olur (Erdoğan ve Uçukoğlu 2011).

Her birimiz farklı tipteki ailelerde dünyaya geliriz. Kimimiz büyük anne ve büyük babalarıyla aynı evde, kimimiz aynı bahçede yetişmişizdir. Kimimiz ise anne, baba ve kardeşlerimizle büyürüz.

UMEK-2022

Aile üyelerinin sayısı, yani aile yapısı da aile sistemine etki etmekte, karar alma, bağımsızlık, aile işlevleri gibi konulara yansımaktadır (Günindi ve Giren, 2011).

Bu konudan yola çıkarak yapılan bu araştırmada geniş ailelerdeki annelerin çocuk yetiştirmede yaşadığı sorunları incelemeye yer verilmiştir. Kırgız toplumunda geniş ailelerdeki annelerin bir çok sorunla karşılaştıkları bir gerçektir. Çekirdek ailelerdeki annelerin karşılaştığı sorunlarla geniş ailelerdeki annelerin karşılaştığı sorunlar bir çok yönden farklılık gösterir. Geniş ailelerde birlikte yaşayanların sayısı fazla olduğundan her birinin gereksinimleri dikkate alınmalıdır. Bu özellikle çocuk yetiştirmede de önemlidir. Aile üyelerin annenin çocuk yetiştirme tutumlarına değer vermeleri ve kendilerin istediği özellikleri çocuğa aktarması açısından önemlidir.

Araştırmanın amacı

Araştırmanın temel amacı, Kırgızistan'da geniş ailede çocuk yetiştirmede annelerin karşılaştıkları sorunları incelemektir.

YÖNTEM

Bu bölümde araştırmanın modeli, evren ve örneklem seçimi, verilerin toplanıp analiz edilmesiyle ilgili bilgilere yer verilmiştir.

Araştırma Modeli

Bu araştırmada nitel araştırma yönteminden durum çalışma modeli kullanılmıştır. Nitel araştırma yöntemi, araştırma yapılan bireylerin sahip oldukları öznel görüş ve deneyimlerinin sistematik olarak incelenebilmesini ve edinilen verilerle bilimsel nitelikli yorumlar yapılabilmesini sağlamaktadır (Ekiz, 2003; Yıldırım ve Şimşek, 2006).

Durum çalışması güncel bir olguyu kendi yaşam çevresi içinde çalışan olgu ve içinde bulunduğu içerik arasındaki sınırların kesin hatlarıyla belirgin olmadığı ve birden fazla kanıt veya veri kaynağının mevcut olduğu durumlarda kullanılan, görgül bir araştırma yöntemidir (Bayer Araştırma).

Araştırmanın Çalışma Grubu

Bu araştırmanın çalışma grubu Kırgızistan'da 2021-2022 yılında geniş ailelerde yaşayan, çocuğu olan ve gönüllü katılan 11 anneden oluşmaktadır.

Katılımcıların 11' (%100) anneler. Annelerin evlilik senesine göre %36,4' ünün 1-3 sene evli olması, %18,1' inin 4-9 sene evli olması, %27,2' inin 10-20 sene evli olması, %18,1' inin 20 sene ve daha fazla evli olması görülmektedir. Ailede çocuk sayısına göre %36,4' ünün 1 çocuğu olduğu, %18,1' inin 2 tane çocuğu olduğu, %27,2' inin 3 tane çocuğu olduğu, %9,1' inin 4 tane çocuğu olduğu, %9,1' inin 5 ve daha fazla çocuğu olduğu görülmektedir. Annelerin önceden yaşadığı aile tipine göre katılımcıların %45,4' ünün geniş ailede yaşamış olduğu, %54,5' inin çekirdek aile tipinde yaşamış olduğu görülmektedir. Annelerin eğitim durumuna göre annelerin %36,4' ünün lise mezunu olduğu, %54,5' inin lisans mezunu olduğu, %9,1' inin yüksek lisans mezunu olduğu görülmektedir.

Veri Toplama Aracı

Araştırmanın verileri, araştırmacı tarafından geliştirilen "Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu" ile toplanmıştır. Görüşme formun hazırlanması için literatür taraması yapıp konuyla ilgili diğer çalışmalar taranmıştır. Bu görüşme formu, tez danışmanı ile birlikte ilk olarak Türkçe taslak formu hazırlanmıştır ve uzman görüşü alındıktan sonra formda yer alan sorulara son şekil verilmiştir. Uygulamak için Kırgız'caya ve Rus'caya çevrilmiştir. Kırgız'caya ve Rus'caya çevrilen görüşme formu alan uzmanları tarafından kontrol edilmiştir.

Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği yapılandırılmış görüşme tekniğine göre daha esnek bir yapıdadır. Bu teknikte, görüşmeyi yapan kişi daha önceden sormayı planladığı soruları içeren bir görüşme protokolü hazırlar. Bunun yanında görüşmeyi yapan kişi görüşmenin akışına göre başka sorularla veya alt sorularla görüşmenin akışını etkileyebilmektedir. Görüşülen kişinin yanıtlarını açmasını ve ayrıntılandırılmasını isteyebilir. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği sahip olduğu belirli

UMEK-2022

düzeyde standartlık ve aynı zamanda esneklik nedeniyle araştırmalarda kolaylık sağlamaktadır (Türnüklü, 2000).

Veri Toplama Süreci

Veri toplama süreci Kasım 2021 - Aralık 2021 ayları sürmüştür. Verileri toplama sadece Bişkek şehrinde geniş ailelerde yaşayan çocuğu olan annelerle yüz yüze görüşme yapma yöntemiyle toplanmıştır.

Çalışmada görüşmeler katılımcıların izni alınarak görüşme yapılan ortamda telefonda ses kayıt altına alınmıştır ve veri toplama işleminden önce katılımcılara çalışmanın amacı açıklanmış, kimlik bilgilerin gizli tutulacağı ve istedikleri taktirde görüşmeyi bırakabilecekleri sözlü olarak ifade edilmiştir. Her bir görüşmeye görüşme formu, telefon ve kalem götürülmüştür. Görüşmeler 15-25 dakika arasında yapılmıştır.

Tüm görüşmelerde ses kaydının kullanılmasının sebebi araştırmanın analiz sürecinde oluşabilecek veri kaybının en aza indirgenmesi gayesidir. Nitekim Karasar (1998), niteliksel bir araştırmada geçerliği ve güvenilirliği sağlamadaki en önemli tekniklerden birinin ses ve görüntü kayıtlarının kullanılması olduğunu belirtmiş. Ses ve görüntü kayıtlarıyla insan beyninin kayıt ettikleri birleştirildiğinde kapsamlı veriler elde edilebileceğini, ayrıca sözel olmayan iletişim davranışlarının yakalanarak anlamlandırılmasının söz konusu olabileceğini ifade etmiştir.

Veri Analizi

Araştırmada görüşme yöntemi ile elde edilen verilerin çözümünde nitel veri analizi yöntemlerinden içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizi, toplanan verilerin derinlemesine analiz edilmesini gerektirir. Önceden belirgin olmayan temaların ve kodların ortaya çıkarılmasına olanak tanır. Bu tür analizde amaç, elde edilen bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde okuyucuya sunmaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2006).

Görüşme formu ile toplanan verilerin analizinde, sırasıyla şu süreçler izlenmiştir; Öncelikle annelerle görüşme yapılmış, bu görüşmelerin ses kaydı yapılmış ve ses kayıtların dinleyerek toplanan bilgiler görüşme formun çıktısına aktarılmıştır. Formun sonuçları öncelikle gözden geçirilerek kontrol edilmiştir ve bilgisayara aktarılmıştır ve tablo şeklinde yapılmıştır.

BULGULAR

Bu bölümde araştırmanın elde edilen bulgularına yer verilmiştir.

Araştırmada geniş ailede annelerin çocuk yetiştirmede karşılaştıkları sorunları ile ilgili bulgular tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Geniş ailede çocuk yetiştirmede annelerin karşılaştıkları sorunlar

Görüşmeciler	Verilen cevaplar	analizi	N	%
(A.1), (A.3), (A.5), (A.9), (A.11)	Aile üyelerinin çocuğun nasıl yetiştirmesi gerektiğini söylemeleri ve karışmaları		5	24.0
(A.1), (A.2), (A.6), (A.11)	Kendine zaman ayıramaması		4	19.4
(A.4), (A.6), (A.7)	Aile kalabalık olduğundan dolayı çocuğa istediği kadar zaman ayıramaması		3	14.3
(A.2), (A.10)	İki neslin çocuk yetiştirme tutumlarının ve değerlerinin çatışması		2	9.5
(A.5), (A.10)	Kayınvalidenin çocuğun yaptığı önemsiz davranışlara aşırı tepki vermesi		2	9.5
(A.8), (A.10)	Aile üyelerinin çocukların aşırı		2	9.5

UMEK-2022

	şmarıklıklarına izin vermeleri		
(A.2)	Eğer çocuk kurallara uymuyorsa onun aile büyükleri tarafından cezalandırılabilmesi	1	4.8
(A.3)	Çocuk aile üyelerinin her birinden etkilenmesi ve böylece çocuğun kararsızlıkların ortaya çıkması	1	4.8
(A.8)	Çocukların istenmeyen davranışlarına karşı annenin yaptırım uygulayamaması	1	4.8
Toplam		21	100

Tablo 1 incelendiğinde verilerin büyük kısmı (%24,0) geniş ailede çocuk yetiştirmede karşılaşılan sorunların biri olarak aile üyelerinin (kayınvalide, kayınpeder, baldız) çocuğun nasıl yetiştirmesi gerektiğini söylemeleri ve karışmaları olduğu belirlenmiştir. (A.5) “*Kayınvalidem çocukla ilgili hep bana neyin nasıl yapılacağını söylüyor. Bu da bazen beni sinirlendiriyor*”. (A.3) “*Her biri çocuktan farklı beklentileri isterler. Meslek seçiminde, ya da hangi etkinliğe katılmasında ve bu gibi problemler çıktığında herkes kendi düşüncesine göre şu kursa git bu mesleği seç diyorlar. Bana da sen ona bunu yap demelisin, ona şunu öğretmelisin gibi şeyleri söylüyorlar*”.

Katılımcılar (%19,4) kendilerine bakmaya zaman ayıramadıklarını söylemişlerdir. (A.1) “*Anne olarak ben kendime bakmaya zaman ayıramıyorum. Hep çocuk, ev işi ve bahçeyle uğraşıyorum*”. (A.6) “*Aynı anda bir çok işi yapmaya yetişebilmen lazım. Böyle dinamik bir hayatta kendine de zaman ayırman gerekir. Ama çoğu zaman kendine zaman yetmiyor*”.

Katılımcılar (%9,5) iki neslin çocuk yetiştirme tutumlarının ve değerlerinin çatışması bir sorun olduğu söylemişlerdir. (A.2) “*Kayınvalidem çocuğu eski kurullarla yetiştirmek istiyor ve eski çocuk yetiştirme kurulların doğru (mükemmel) görüyor. Eğer çocuk kurallara uymuyorsa onu cezalandıra bilir. Problem bu iki neslin çocuk yetiştirme metodlarının farklılığı, düşüncenin değer ve tutumların iki nesilde farklı olması*”. (A.10) “*Geniş ailede çocuk yetiştirmede aile büyüklerinin düşünceleri çocuk yetiştirme kültürü bizim nesile göre farklıdır. Örneğin çocuğa yemek yedirmede onlar daha kültürel yemekleri yediyorlar. Ama ben daha sağlıklı yemekleri meyve sebze yedirmek isterim. Genel olarak geniş ailede çocuk yetiştirmede sorunlar ailede iki neslin farklı çocuk yetiştirme modelleri. Yani büyüklerin eski düşüncelere standartlara göre çocuk yetiştirmek istemesi bizim de yeni düşüncelere göre modern bir oryamda çocuk yetiştirmeye çalışmamız*”.

Katılımcılar (%9,5) aile üyelerinin çocukların aşırı şmarıklıklarına izin vermelerin belirtmişlerdir. (A.10) “*Problem eğer biz eşim ikimiz çocukları yaramazlık yaptığı için azalıyorsak kayınvalidem ve kayınpederim çocuklara daha fedakar, daha anlayışlı davranarak çocukların böyle durumlarda özgüvenin yükseltirler ve şmarık yaparlar. Ama bu gibi durumlar da ebeveynlerin otoritelerin düşürüyor*”.

Araştırmada çocuğun kalabalık aile ortamından nasıl etkilendiği ile ilgili bulgular tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Çocuğun kalabalık aile ortamından nasıl etkilendiği

Görüşmeciler	Verilen cevapların analizi	N	%
(A.1), (A.2), (A.3), (A.4), (A.5), (A.6), (A.7)	Olumlu etkilediği; Çocuklar büyük anne büyük babalarından güzel bir şeyleri öğrenebilmesi	7	39.0
(A.7), (A.9), (A.10),	Anneye çocuk bakımında yardım	4	22.2

UMEK-2022

(A.11)	edilmesi		
(A.1), (A.4), (A.5), (A.10)	Çocuğun yeni bir ortama girince hızlı adapte olabilmesi	4	22.2
(A.8)	Olumsuz etkilediği; Ailede büyük ebeveynler sürekli çocukları kendi çocukluğuyla karşılaştırması ve böylece çocukların onlardan uzaklaşması	1	5.5
(A.6)	Çocuğa istediği kadar zaman ayıryamaması	1	5.5
(A.7)	Aile bireylerinin tartışmasından çocukların etkilenmesi	1	5.5
Toplam		18	100

Tablo 2 incelendiğinde verilerin büyük bir kısmı (%39,0) geniş ailede kalabalık ortamında çocuklar büyük anne büyük babalarından güzel bir şeyleri öğrenebileceklerin söylemişlerdir. (A.4.) *“Geniş ailede her birinden büyük anne ve büyük babadan iyi bir şeyleri öğrenir. Böylece çocuk gelişir, büyüklere saygı duymayı öğrenir, konuşması iyileşir, yani erken konuşmaya başlar. Büyük anne ve büyük babası masal okuduğunda çocuk dinleyerek kelime hazinesi yükselir”*. (A.6) *“Çocuklar büyük anne büyük babalarından çok güzel bir şeyleri öğrendiler. Örneğin tarladaki yeşillikleri onların nasıl ve ne zaman büyüceklerin, ev hayvanların at binmeyi öğrendiler onlara bakmayı, kültürel yani sözel sanatlarımızı öğrendiler. Bunları öğrenerek çocuklar hayvanları sevdiler hepsi çok yardımsever ve çalışkan olarak büyüdüler”*.

Katılımcılar (%22,2) kalabalık aile ortamında anneye çocuk bakımında yardım edildiğini söylemişlerdir. (A.7) *“Büyük anne ise hep çocuklara bakıyor. Yani ben çalıştığımda kayn annem çocuklara bakıyordu. Çocuklara okumayı, yazmayı küçüklüğünden öğretmişti”*. (A.9) *“Kalabalık aile ortamı bana göre çocukları iyi bir şekilde etkilemektedir. Yani herkes bana çocuk bakımında yardım ederler. Çocuklarla ilgilenirler ve ben musait olmadığım zaman onlar çocuklara bakarlar”*.

Katılımcıların (%22,2) kalabalık aile ortamında çocuğun yeni bir ortama girince hızlı adapte olabilmemesini söylemişlerdir. (A.1) *“Kalabalık ortamda çocuk hem anne-babası hem de evin büyüklerinden destek alabilir ve yeni ortama gelince hızlı*

adaptasyon olur diye düşünüyorum”. (A.10) *“Çocuklar kalabalık ortanda kime nasıl davranması gerektiğini bilirler. Benim en küçük kızın bile (10 aylık) kime nasıl davranacağını bilir. Eğer ben bazı şeylere izin vermiyorsam çocuklar biliyor ki annem baba yada teyzem izin verir diye. Ben yaptırmayan yada satın almayan oyuncakları onlar alır. Böylece çocuklar her bir insanın özelliğine göre hareket ederler. Büyüyünce yeni çevreye hızlı adaptasyon olurlar. İnsanların nasıl birileri olduğunu hızlı anlarlar ona göre hareket ederler”*.

Katılımcıların (%5,5) kalabalık aile ortamında büyük ebeveynlerin sürekli çocukları kendi çocukluğuyla karşılaştırması ve böylece çocukların onlardan uzaklaşmasını söylemişlerdir. (A.8) *“Ailede çocukların çocukluğun kendi çocukluğuyla karşılaştırırlar. Yani bizim zamanlarda öyle bir şey yoktur. Biz öyle değildik, biz çok çalışırdık ailemizde böyle şartlar yoktu ve bu gibi. Bu durumlarda ben çoğu zaman sinirleniyorum. Öyle yapınca çocuklar onlardan uzaklaşırlar”*.

Araştırmada çocuklarla ilgili bir karar aldığı zaman aileden alınan tepkiler ile ilgili bulgular tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3. Çocuklarla ilgili bir karar aldığı zaman aileden alınan tepkiler

Görüşmeciler	Verilen cevapların analizi	N	%
--------------	----------------------------	---	---

UMEK-2022

(A.3), (A.4), (A.6), (A.7), (A.8), (A.9), (A.10), (A.11)	Aldığı kararlara aile bireylerinin saygı duyması ve karışmaması	8	67.0
(A.2), (A.5)	Aldığı kararlara kayınvalide çoğu zaman karşı çıkması	2	16.7
(A.1), (A.2)	Aldığı kararlara aile bireylerinin olumsuz tepkide bulunması ve kararlarını ciddiye almaması	2	16.7
Toplam		12	100

Tablo 3 incelendiği zaman katılımcılar (%67,0) çocukla ilgili karar aldıkları zaman aldığı kararlara aile bireyleri saygı duymasın ve karışmamasın söylemişlerdir. (A.9) “Çocuklarımla ilgili bir karar aldığım zaman ben eşim ile konuşuyorum, ikimiz karar alıyoruz. O da karar almak istediği zaman benimle konuşuyor. Ailede büyükler ise aldığımız kararlara karşı olmuyorlar. Ben kendi kafama göre karar alsam bile ne eşim ne de aile büyükleri karşı olmuyorlar yani olumlu karşılaştırıyorlar”. (A.10) “Eğer ben çocuklarla ilgili bir karar alırsam benim aldığım kararlara herkes saygı duyar. Ama karar alma konusu çocukların yaşına göre de değişir. Çocukluk küçükken kararlar hep anne alıyor çünkü anne hep çocuğun yayında o yüzden çocuğun ihtiyaçların bilir. Ama büyüyünce çocuklar daha özgürleşmeye başlarlar o zamanları kararları eşim ile beraber alırız. Bi de karar alma durumu çocuğun cinsiyetine de bağlı diye düşünüyorum. Çünkü erkek çocuklarla ilgili kararları çoğu zaman eşim alır. Kız çocukla ilgili kararları ben alırım. Yani bu bir aile sistemidir. Benim aldığım kararlara herkes saygı duyar ve destekler gerek olduğunda kendi düşüncelerin de söyler”. (A.11) “Yani söylediğim gibi çocuklarla ilgili karar almada eşim ikimiz alıyoruz. Ama her aldığımız karara aile bireyleri saygı duyuyorlar. Biz sadece eşimle karar veriyoruz ve aldığımız kararı bildiriyoruz”.

Katılımcılar (%16,7) çocukla ilgili karar aldığı zaman kayınvaliz çoğu zaman aldığı kararlara karşı çıktığını söylemişlerdir. (A.2) “Kızımınla ilgili karar aldığım zaman kayınvalidem çoğu zaman karşı çıkar. Örneğin çocuğumuzu özel bir ana okuluna göndermek istediğimde kayınvalidem devlet ana okuluna göndereceğiz diyor. Çünkü devlet ana okulları özel ana okullarına göre daha ucuz olduğun söylüyor. Yemek konusunda da öyle durum var. Ben kızıma çok kaliteli firmalardan yemek sipariş veriyorum ama kayınvalidem herkesin yediği yemeği yerse de bir şey olmaz hepimiz öyle büyüdük diye söylüyor. Eşim de bazen öyle tepkileri veriyor. Yemek konusunda değil ana okul konusunda. Devlet ana okuluna giderse bir şey olmaz. Orası çocuğun sosyalleşmesi için daha iyi diyor. Her anne kendi çocuğu için büyük bir şey yapmak ister. Ben de kendi çocuğumu büyük bir şeye layık görüyorum. O yüzden kızımın en güzel kıyafetleri en kaliteli yemekleri yemesini en iyi bir ana okuluna gitmesini istiyorum. Ama benim ailem onu anlamıyorlar ve beni daha genç olduğundan dolayı hiç bir şeyi bilmiyor diye düşünüyorlar. Sonucunda da çoğu zaman ben onların taleplerin kabul etmek zorunda kalıyorum. Çünkü ben çalışmadığımdan ve para kazanmadığımdan dolayı. Eğer benim imkanım olduğunda eğer ben çalışsaydım ben istediğimi yapardım”.

Katılımcılar (%16,7) çocukla ilgili karar aldığı zaman aldığı kararlara aile bireylerinin olumsuz tepkide bulunması ve kararlarını ciddiye almamasın söylemişlerdir. (A.1) “Örneğin en basit bir şey çocuk ağladığında ben sürekli elime alıyorum bunu ailem olumlu davranış olarak görmüyorlar. Onlara göre ben öyle yaparak çocuğu kaprisli birey olarak yetiştiriyorum. Ama çocuğu elime almazsam o susmayacak, ağlamaya devam eder. Onlar bunu anlamıyorlar, alışır bir şey olmaz diyorlar. Bir defa kızımı 2 yaşta ana okuluna gönderiyim kendim de işe başlayım diye söylemişim kendim için karar almıştım. Ama ailem bu kararıma olumlu tepkide bulunmadı. Böyle karar almaya daha erken dediler ve bu konuyu daha açmadık. Yani öyle oluyor, bazen benim kararlarımı olumlu

UMEK-2022

şekilde kabul etmiyorlar ve ciddiye almıyorlar”.

Araştırmada çocuk yetiştirmede alınan kararlarda ne derecede söz sahibi oldukları ile ilgili bulgular tablo 4’de verilmiştir.

Tablo 4. Çocuk yetiştirmede alınan kararlarda ne derecede söz sahibi oldukları

Görüşmeciler	Verilen cevapların analizi	N	%
(A.1), (A.3), (A.4), (A.5), (A.7), (A.9), (A.10), (A.11)	Eşi ile kendisinin söz sahibi olması	8	73.0
(A.6)	Büyük oranda söz sahibi olması	1	9.1
(A.2)	Söz sahibi olamaması	1	9.1
(A.8)	Karar alması halinde aldığı kararları aileye bildirmeli	1	9.1
Toplam		11	100

Tablo 4 incelendiği zaman katılımcılar (%73,0) geniş ailede çocukları yetiştirmede alınan kararlarda eşi ile kendisi söz sahibi oldukları bulunmuştur. (A.3) “Çocuklarla ilgili kararlarda çoğu zaman eşim ikimiz söz sahibiyiz. Yani ikimiz nasıl yapalım ne yapalım izin verelim mi diye aramızda anlaşılıyor. Önceden de öyleydi ama o zaman aramıza daha kayn annem ve babam katılıyorlardı bir karar alınırken. Ama şimdi herhangi bir sorunumuz olursa eşim ikimiz karar veriyoruz. Tabiki çocukların da düşüncelerine önem veriyoruz çünkü bu onların hayatı”. (A.10) “Çocuk yetiştirmede çoğu zaman kararları eşim ikimiz alırız. Yani örneğin eğer çocuklar bir etkilige gitmek isterse yada kursa gitmek isterse bu konularda eşim karar alıyor. Ben çoğu zaman çocuk yetiştirmede ev işleri ile ilgili kararları alıyorum. Ama eğer ben çocuklarla ilgili bir karar alırsam benim aldığım kararlara herkes saygı duyar. Ama karar alma konusu çocukların yaşına göre de değişir. Çocuğuk küçükken kararlar hep anne alıyor çünkü anne hep çocuğun yayında o yüzden çocuğun ihtiyaçların bilir. Ama büyüyünce çocuklar daha özgürleşmeye başlarlar o zamanları kararları eşim ile beraber alırız”.

Katılımcılar (%9,1) geniş ailede çocukları yetiştirmede anne olarak büyük bir oranda söz sahibi oldukların söylemişlerdir. (A.6) “Büyük bir derecede söz sahibiyim. Ben olmadıgımda benim haberimsiz çocuklar kendi bildiğın yapamazlar. Eşim de benim haberimsiz karar almaz. Hep bana haber veriyorlar. Kimese de karışmıyorlar. Alınan kararlarda büyük derecede söz sahibiyim”.

Katılımcılar (%9,1) geniş bir ailede çoğu zaman söz sahibi olamamasın söylemişlerdir. (A.2) “Söylediğim gibi benim düşüncelerimi onlar çoğu zaman kabul etmiyorlar. Çocuğa bir şeyleri almada yani kıyafet almada yada bir yemek almada benim sözlerim dikkate alınır. Yani aileme söylemeden alabiliyorum bazen de böyle olmuyor. Ama bu konularda ben söz sahibi olabilirim. Fakat önce söylediğim gibi anaokulu gibi konularda benim sözüm dikkate alınmıyor. Çünkü özel ana okuluna göndermeye ben çalışmıyorum. Parayı ailem verdiğinden dolayı onlar karar veriyorlar ben de bir şey diyemem. Ekonomik olarak onlara bağılıyım yani. Söylediğim gibi benim düşüncelerimi onlar çoğu zaman kabul etmiyorlar.”

Araştırmada çocuğa izin vermemesine rağmen ailenin izin verdiğı davranışlar ile ilgili bulgular tablo 5’de verilmiştir.

Tablo 5. Annenin izin vermemesine rağmen ailenin izin verdiğı davranışlar

Görüşmeciler	Verilen cevapların analizi	N	%
(A.2), (A.8), (A.9), (A.10)	Çocuğun hertürlü şımarıklıklarına	4	28.6
(A.4), (A.5), (A.6),	Kararlara herkes uyar	4	28.6

UMEK-2022

(A.11)			
(A.1), (A.7), (A.10)	Çocuğun cep telefonuyla çok zaman geçirmesine	3	21.4
(A.1)	Çocuğun her istediğini yapabilmesine	1	7.1
(A.3)	Çocuğun geceleri dışarıya çıkmasına	1	7.1
(A.7)	Çocukların kışın dışarıya çıkmalarına	1	7.1
Toplam		14	100

Tablo 5 incelendiği zaman katılımcılar (%28,6) geniş ailede onların izin vermediğine rağmen ailede izin verildiği davranış olarak büyüklerin çocuğun hertürlü şımarıklıklarına izin verilmesin söylemişlerdir. (A.9) “Çocuklar benden para isterler ben onlara vermem, çünkü para sorma kötü bir alışkanlık olmasın diye. Çocukların zaten her şeyi var, onlar para alıp da markete gidip zararlı bir şeyleri alırlar. Ama ben vermiyorsam aile büyükleri onlara para verirler. Ben de bu durumda vermeyin diyemem, saygısızlık olmasın diye. Yani bazen çocuklar aşırı şımarık oluyorlar. Ben de bu onlara alışkanlık olmasın diye bazen azalıyorum onları, ama büyükler ise onları daha şımarık yapıyorlar benim istemediğime rağmen”. (A.10) “Benim izin vermediğime rağmen ailede çocukları çok şımarık büyütüyorlar. Yani ben çocuklara çikolata yemeyi yasaklıyorum ailede büyükler ise onlara tatlı yemeye izin veriyorlar. Öyle yaparak çocukların her istediğini yapıyorlar, ben izin vermediğim şeylere aile büyükleri izin veriyorlar”.

Katılımcılar (%28,6) geniş bir ailede eğer anne çocuğa belli bir davranışa izin vermiyorsa kimse izin veremediğini söylemişlerdir. (A.5) “Eğer ben izin vermiyorsam kimse izin vermez. Ama tam tersi oluyor ben izin verdiğime rağmen kayn annem izin vermediği davranışlar oluyor. Mesala kıyafet konusunda. Ben kızlar daha modern giyinsin kendilerine daha iyi baksınlar makyaj yapsınlar derim ama kayınvalidem kızlara öyle giyinmek olmaz. Makyaja daha genç diyor. Böyle durumlar da oluyor”. (A.6) “Bizim ailede öyle bir şey yoktur. Önceden de yoktu. Yani eğer ben izin vermiyorsam başka kimse de izin veremez. Ama tabi bazen eğer çocuk yaramazlık yapıyorsa ben ona öyle yapma dersem eşim de ne olur ki sadece oynuyor diyebilir. Yani çocuklar küçükken öyle durumlarla çok karşılaşmıştık. Ama şimdilik ben izin vermediğim davranışlara kimse izin veremez”.

Katılımcılar (%21,4) geniş ailede onların izin vermediğine rağmen ailede izin verildiği davranış olarak çocukların çok cep telefon kullanmasını söylemişlerdir. (A.7) “Ben çocuklara çok cep telefonun kullanmamasını isterim. Ama eşim onlara telefon veriyor. Yani evde ailemizde kimse de ben izin vermediğime rağmen bir davranışlara izin vermez. Sadece bazen eşim ile anlaşamıyoruz”. (A.10) “Ben çocuklara çok cep telefonun vermemeye çalışırım. Ama eşim onlara telefon veriyor. Ben istemediğime rağmen. Yani bazen bu gibi durumlara karşılaşılabiriz. Ama çok sık değil ve bu bir büyük sorun yaratmıyor”.

Katılımcılar (%7,7) onların izin vermediğine rağmen geniş bir ailede izin verilen davranışları söylemişlerdir. (A.3) “Çocuğumuz arkadaşlarıma gittim diye bazen akşamları kayboluyor. Ben korkuyorum eşime söylesem gelir işte erkek bir şey olmaz diyor. Yani ona geceleri arkadaşlarına gitmeye izin veriyor benim istemediğime rağmen evdekiler özellikle eşim ona öyle davranışa izin veriyor”.

Katılımcılar (%7,7) onların izin vermediğine rağmen geniş bir ailede izin verilen davranışları belirlemişlerdir. (A.7) “Ben çocukları hasta olmasın diye kışın bazen soğuk olduğunda dışarıya çıkarmıyorum. Ama eşim çocuklar işte oynarlar diye onlara dışarıya çıkmaya izin veriyor”.

SONUÇ VE ÖNERİLER

UMEK-2022

Kırgızistan’da geniş ailede çocuk yetiştirmede annelerin karşılaştıkları sorunların incelemek amacıyla yapılan araştırmada ulaşılan araştırma sonuçları ve tartışma aşağıda sunulmuştur.

Geniş ailede çocuk yetiştirmede annelerin karşılaştıkları sorunlar ile ilgili sonuçlar şu şekildedir; aile üyelerinin çocuğun nasıl yetiştirmesi gerektiğini söylemeleri ve hep karışmaları, kendine zaman ayıramaması, aile kalabalık olduğundan dolayı çocuğa istediği kadar zaman ayıramaması, iki neslin çocuk yetiştirme tutumlarının ve değerlerinin çatışması, kayınvalidenin çocuğun yaptığı önemsiz davranışlara aşırı tepki vermesi, aile üyelerinin çocukların aşırı şımarıklıklarına izin vermeleri, eğer çocuk kurallara uymuyorsa onun aile büyükleri tarafından cezalandırılabilmesi, çocuk aile üyelerinin her birinen etkilenmesi ve böylece çocuğun karasızlıkların ortaya çıkması, çocukların istenmeyen davranışlarına karşı annenin yaptırım uygulayamaması.

Ergöl ve başkaları (2012), yaptığı araştırmada her bir aile tipinde geniş ailede, çekirdek ailelerde kadınlar anne görevlilerinin çoğu ev işleri ve çocuk bakımı konusunda eşlerinden orta düzeyde yardım aldıkları, ancak asıl sorumluluk ve yükün her zaman annelerin üzerinde olduğunu belirtmişlerdir. Kadınlar evle ilgili yapılması gereken işlerde kendilerini sorumlu hissederken erkekler bu işlere yardımcı pozisyonunda kaldıkları için zihinsel yükün kadınların üzerinde olması katılımcıların bu şekilde algılamalarına neden olabilir kadınların ev işleri konusunda eşlerinden aldığı destekle ilgili yapılmış çalışmalar incelendiğinde de ev işlerinin çoğunlukla kadınların sorumluluğunda olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu araştırma sonucunda da aile kalabalık olduğundan dolayı çocuğa istediği kadar zaman ayıramaması sonucuna ulaşılmıştır. Ergöl ve başkaları’nın (2012), araştırması bu araştırma bulgusunu desteklemektedir.

Gürsoy (2006), yaptığı araştırmada ailede büyük ebeveynin bulunması annenin aile içerisinde stres ve sıkıntı yaşamasına dolayısıyla bu stresini çocuğa yansıtmasına ve çocuğun aile ilişkilerini olumsuz değerlendirmesine neden olabileceğin bulmuştur.

Bazı literatür çalışmalarında geniş ailelerde anneye yönelik aile içi şiddet bulgularına rastlanmasına rağmen bu çalışmada annelere karşı aile içi şiddet bulgusuna ulaşılmamıştır. Türkleş ve başkaları (2013), yaptıkları araştırmada geniş aile yapısı içindeki kadınların daha çok ruhsal zorlanma yaşadıkları söylenmiştir. Geniş aile yapısı içindeki kadınların ailelerinde aile içi iletişim, aile içi rol dağılımı işlevi, aile içindeki uygun olmayan duygusal tepkiler, aile içinde gereken ilgiyi gösterme ve ailelerin genel işlevlerini yerine getirmede daha fazla sorun yaşandığı bulunmuştur. Aile büyüdükçe şiddetin arttığını özellikle kaynana ile anlaşmazlıklardan doğan sorunların geleneksel gelin-kaynana ikilemini yarattığını ve eşler arasında da çatışmaya yol açtığını bulunmuştur. Turan ve başkaları (2000) nında yaptığı çalışmada geniş ailede yaşamının aile içi şiddetle ilişkili olduğu bulunmuştur.

Çocuğun kalabalık aile ortamından nasıl etkilendiği ile ilgili sonuçlar şu şekildedir; kalabalık aile ortamı olumlu etkilediği: çocuklar büyük anne büyük babalarından güzel bir şeyleri öğrenebilmesi, anneye çocuk bakımında yardım edilmesi, çocuğun yeni bir ortama girince hızlı adapte olabilmesi. Kalabalık aile ortamı olumsuz etkilediği: ailede büyük ebeveynler sürekli çocukları kendi çocukluğuyla karşılaştırması ve böylece çocukların onlardan uzaklaşması, çocuğa istediği kadar zaman ayıramaması, aile bireylerinin tartışmasından bunu çocukların etkilenmesi olarak bulunmuştur.

Arpacı ve Bekar (2013), yaptıkları araştırmada çocukların, büyükanne baba ile parka gitme, okula gitme, alışverişe gitme, büyükanne babadan harçlık ve hediye alma, büyükanne babanın masal veya hikâye anlatması gibi olumlu görüşlere katılmalarında ise büyük ebeveynin yaşının etkili olduğu görülmektedir. Çocukların genç büyük ebeveynler ile daha iyi iletişim kurdukları, büyük ebeveyne yönelik görüşlerinin daha olumlu olduğu görülmektedir. Bu araştırma sonucu yaptığımız çalışmanın çocuklar büyük anne büyük babalarından güzel bir şeyleri öğrenebilmesi sonucun desteklemesine rağmen İçli (1994), yaptığı sosyal sorunlar çerçevesinde aile içi ilişkileri incelediği çalışmasında, geniş ailedeki çocukların aileleri için daha olumsuz duygulara sahip olduğu ve çekirdek aileye göre

UMEK-2022

aileleri ile iletişim kurmada zorlandıklarını belirlemiştir.

Coşkun (2004), geniş ailede ve çekirdek ailede yaşayan çocukların aile ortamını algılamalarının incelemesini yaptığı araştırmada geniş aile tipinde, ailelerin geleneklere olan bağlılıkları ve evde bulunan kişi sayısının fazla olması nedeniyle ailede stres ve yoğunluk daha fazla yaşanabilmekte, dolayısıyla da çocuklara yeterince ilgi ve sevgi gösterilmemesi sonucu bulunmuştur. Bu araştırmada da annenin çocuğa istediği kadar zaman ayıramaması ve aile bireylerinin tartışmasından çocukların etkilenmesi sonucuna ulaşılmıştır.

Coşkun (2004), geniş aile tipinde anne-babanın çocuğa ayıracak fazla zamanlarının olmaması, büyük ebeveynler ve ebeveynler arasında yaşanan çatışmalar ve ailede sergilenen tutum farklılıkları geniş ailede yaşayan çocukların aile ortamını olumsuz değerlendirebilmelerine neden olabilmesi bulunmuştur. Bu bulgu araştırmanın aile bireylerinin tartışmasından çocukların etkilenmesi sonucun desteklemektedir.

Çocuklarla ilgili bir karar aldığı zaman aileden alınan tepkiler neler olduğu ile ilgili sonuçlar şu şekildedir; aldığı kararlara aile bireylerinin saygı duyması ve karışmaması, aldığı kararlara kayınvalide çoğu zaman karşı çıkması, aldığı kararlara aile bireylerinin olumsuz tepkide bulunması ve kararlarını ciddiye almaması olarak bulunmuştur.

Türküleş ve başkalarının (2013) yaptıkları bir araştırmanın bulgularına göre geniş aile yapısına sahip kadınların çocukla ilgili karar almada aile bireylerinden çoğu zaman olumlu tepki aldıkları bulunmuştur. Bu bulgu araştırmanın annenin aldığı kararlara aile bireylerinin saygı duyması ve karışmaması sonucun desteklemektedir.

Aydın (2017), araştırmasında gelinin çocuk sahibi olmasının gelin kayınvalide ilişkisinde anlamlı düzeyde bir ilişki bulunamamıştır. Buna karşılık Anderson (2006), gelinlerin kayınvalideleriyle ilgili dönüm noktalarını araştırmış ve en çok üzerinde durulan ve sıkça tekrarlanan çocuk temasına dikkat çekmiştir. Araştırdığı bulgulara göre; gelinlerin çocuk sahibi olduktan sonra kayınvalideleri ile olumsuz yönde değişimler yaşadığını göstermektedir. Kayınvalidelerin sürekli gelinleri yönlendirmesi ve gelinin çocuk bakımı ile ilgili aldığı kararları önemsememesi buna neden oluyor. Bu bulgu araştırmanın annenin aldığı kararlara kayınvalide çoğu zaman karşı çıkması, aldığı kararlara aile bireylerinin olumsuz tepkide bulunması ve kararlarını ciddiye almaması sonucun desteklemektedir.

Annelerin çocuğu yetiştirmede alınan kararlarda ne derecede söz sahibi oldukları ile ilgili sonuçlar şu şekildedir; eşi ile kendisinin söz sahibi olması, büyük oranda söz sahibi olması, söz sahibi olamaması, karar alması halinde aldığı kararları aileye bildirmesi olarak bulunmuştur.

Acar (1993), çalışmasına göre kadınlara sorulan ailenizde hangi konulara kim karar verir? sorusuna; arkadaşlar ziyareti, giyim-kusam, alış-veriş, çocuk eğitimi, çocukların doktora götürülmesi, çocukların okul dışı etkinlikleri, doğum kontrolü gibi konularda eşlerin çoğunlukla ortak karar verdikleri görülmektedir. Kadınların %48'i çocuk yetiştirme, %52,3'ü gündelik alış-veriş konularında karar verdiği görülmüştür ve bu sonuçların aile türüne göre büyük bir farklılık göstermemesi bulunmuştur. Hem çekirdek, hemde geleneksel geniş ailelere geçerili olduğu görülmüştür. Bu araştırma bulguları bizim çalışmamızın çoğu zaman eşi ile kendisinin söz sahibi olması ve büyük bir oranda söz sahibi olması sonuçların desteklemektedir.

Özensel (2004), Türkiyede çocuğun yetiştirilmesinde annenin rolün araştırdığı çalışmada; çocukların yetiştirilmesinde öncelikle annenin daha etkili olduğu, daha sonra da eşlerin her ikisinin de birlikte etkili oldukları ortaya çıkmıştır. Çekirdek ailede annelerin çocuk yetiştirme konusunda geniş ailedeki annelere göre daha büyük oranda söz sahibi oldukları, bunun nedeni de çekirdek ailede geniş ailedeki gibi kalabalık ortamın olmadığı ve eşlerin çocukla ilgili karar almada daha özgür oldukları görüldüyse, geniş ailelerde çocuk yetiştirmede alınan kararlarda eşlerin birisi genelde babanın daha çok söz sahibi olduğu görülmüştür. Bu araştırma sonuçları yaptığımız çalışmanın söz sahibi olamaması bulgumuzu desteklemektedir.

UMEK-2022

Annenin izin vermemesine rağmen ailenin izin verdiği davranışlar neler olduğu ile ilgili sonuçlar şu şekildedir; çocuğun cep telefonu ile çok zaman geçirmesine, kararlara herkes uyar, çocuğun hertürlü şımarıklıklarına, çocuğun her istediğini yapabilmesine, çocuğun geceleri dışarıya çıkmasına, çocukların kışın dışarıya çıkmalarına izin vermeleri olarak bulunmuştur.

Gürsoy ve başkaları (2004), yaptığı çalışmada geniş aile yapısında büyük ebeveynlerin çocuğa aşırı hoşgörü göstermeleri ve onu şımartmaları çocuğun gelişimini olumsuz etkilediğini bulmuşlardır. Bu araştırma sonucu yaptığımız çalışmanın çocuğun hertürlü şımarıklıklarına ve çocuğun her istediğini yapabilmesine izin vermeleri sonucun desteklemektedir.

Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara dayalı olarak aşağıdaki öneriler geliştirilebilir;

Aile bireyleri çocuk yetiştirmede ortak hareket etmeleri.

Aile bireyleri çocuk yetiştirmede anneye destek olmaları.

Çocuk yetiştirmede bilimsel verilere dayanarak hareket etmeleri, bunun için de aane - babalara çocuk yetiştirmeye yönelik eğitim verilmeli.

Ailelerin ihtiyaç durumunda destek almaları için aile danışma kurumlarının kurulmasını öneririm.

Kaynaklar:

1. Acar, F. (1993). Women and University Education in Turkey. *18(4)*, 66-77.
2. Ağdemir, S. (1991). Ail eve Eğitim. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 1(1).
3. Alizadeh, S., Mansur, T., Rohani, A. ve Mariani, M. (2011). Relationship Between Parenting Style and Children's Behavior Problems. *Asian Social Science*, 7(12).
4. Alyap, L. (2014). Köl Tigin anıtının batı yüzü üzerine görsel bir tasarım denemesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(1), 1-21.
5. Anderson, S. (2006). Family Interaction: A Multigenerational Developmental Perspective (4th ed). Boston: Pearson. (Ak. Ceren Karakaş Uslu, 2019).
6. Arpacı, F. ve Bekar, A. (2013). Çocukların Büyük Ebeveynleri İle Etkileşimlerine İlişkin Görüşleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.
7. Aydın E. (2017). Anne-Oğul Bağlanmasının Gelin-Kayınvalide İlişkisi ve Evlilik Doyumunu Yordamadaki Rolü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
8. Bayer Araştırma URL: <https://www.bayesarastirma.com.tr/bayes-akademi/nitel-arastirmalar/durum-calismasi> (son erişim tarihi 19.05.22).
9. Bayer, A. (2013). Değişen Toplumsal Yapıda Aile. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(8), 101-129.
10. Coşkun, T. ve Gürsoy, F. (2004). Geniş ailede ve çekirdek ailede yaşayan çocukların aile ortamını algılamalarının incelemesi. *Ankara Üniversitesi, Ev Ekonomisi Yüksekokulu (Çocuk Gelişimi ve Eğitimi) Anabilim Dalı*.
11. Çakmak, Ö. (2010). Okul Öncesi Eğitim Kurumlarında Aile Katılımı. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.
12. Ekiz, D. (2003). Eğitimde Araştırma Yöntem ve Metodlarına Giriş: Nitel, Nicel ve Eleştirel Kuram Metodolojileri. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Dergisi*.
13. Erdoğan, Ö. ve Uçukoğlu, H. (2011). İlköğretim Okulu Öğrencilerinin Anne-Baba Tutumu Algıları ile Atılganlık ve Olumsuz Değerlendirilmekten Korkma Düzeyleri Arasındaki İlişkiler. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 19(1), 51-72.
14. Ergöl, Ş., Koç, G., Eroğlu, K. ve Taşkın, L. (2012). Türkiye'de Kadın Araştırma Görevlilerinin Ev ve İş Yaşamlarında Karşılaştıkları Güçlükler. *Journal of Higher Education and Science. Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 2(1).
15. Günindi, Y. ve Giren, S. (2011). Aile Kavramının Değişim Süreci ve Okul Öncesi

UMEK-2022

Dönemde Ailenin Önemi. *Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(1), 349-361.

16. Gürsoy, F. ve Coşkun, T. (2004). Geniş ailede ve çekirdek ailede yaşayan çocukların aile ortamını algılamalarının incelemesi. *Ankara Üniversitesi, Ev Ekonomisi Yüksekokulu (Çocuk Gelişimi ve Eğitimi) Anabilim Dalı*.

17. İçli, G. (1994). Aile içi şiddet: Ankara, İstanbul ve İzmir Örneği. *Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (1-2).

18. Karasar, N. (1998). Bilimsel Araştırma Yöntemi. *Nobel Yayın Dağıtım*. (8. basım).

19. Kılıç, G. (2019). Kadın Akademisyenlerin Kadına Yönelik Ekonomik Şiddet Algısı: Düzce Üniversitesi Örneği. *Muhakeme Dergisi*, 2(1).

20. Özensel, B. (2004). Türk Toplumunda Çocuğun Yetiştirilmesinde Annenin Rölü: Konya İli Örneği. *Selçuk Üniversitesi Dergisi*.

21. Turan, S. ve Şişman, M. (2000). Okul Yöneticileri İçin Standartlar: Eğitim Yöneticilerinin Bilgi Temelleri Üzerine Düşünceler. *Balıkshehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(4).

22. Turgut, F. (2017). Tarihsel Süreçte Aile Kurumunun Dönüşümü ve Geleceğine Yönelik Çıkarımlar. *Medeniyet ve Toplum Dergisi, Ankara*, 1(1), 93-117.

23. Türküleş, S., Yılmaz, M., Özcan, A., Öncü, E. ve Karataş, B. (2013). Kadınlarda Ruh Sağlığı ve Aile İşlevlerini Etkileyen Etmenler. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*.

24. Türnüklü, A. (2000). Eğitim Bilim Araştırmalarında Etkin Olarak Kullanılabilecek Nitel Araştırma Tekniği: Görüşme. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*. 24(543-559).

25. Yapıcı, Ş. (2010). Türk Toplumunda Aile ve Eğitim İlişkisi. 1-562.

26. Yıldırım, A. ve Şimsek, H. (2006). Nitel Araştırma Yöntemleri. 11. Baskı 427.

УДК: 316

Doç. Dr. Erkan EFİLTİ
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü. Bişkek, Kırgızistan.
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fak. Konya, Türkiye.
e-mail: erkan.efilti@manas.edu.kg / efilti71@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1158-5764>

Rakiya OSMON KIZI
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü
Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Programı öğrencisi. Bişkek, Kırgızistan.
e-mail: osmonovarakya@gmail.com

KÖYDEN ŞEHRE OKUMAYA GELEN LİSE ÖĞRENCİLERİN KARŞILAŞTIKLARI SORUNLARIN İNCELENMESİ

Bu araştırma amacı, köyden şehre okumaya gelen lise öğrencilerin sorunların incelenmektir. Araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden betimsel araştırma modeli kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubu Kırgızistan'daki Bişkek şehrinde yer alan 2021-2022 okul yılında köyden şehre okumaya gelen lise öğrencilerden oluşmaktadır. Araştırmaya gönüllü 10 öğrenci katılmıştır. Araştırmada veri toplamak için, nitel araştırma yönteminden yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Bu çalışmada görüşmeler katılımcıların izni alınarak görüşme yapılan ortamda telefonda ses kayıt altına alınmıştır ve veri toplama işleminden önce katılımcılara çalışmanın amacı açıklanmış, kimlik bilgilerin gizli tutulacağı ve istedikleri taktirde görüşmeyi bırakabilecekleri sözlü olarak ifade edilmiştir. Araştırma sonucu elde edilen verilerin çözümlenmesinde nitel analiz tekniğinden içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Araştırma sonucunda köyden

UMEK-2022

şehirde okumaya gelen lise öğrencilerin karşılaştıkları sorunlar; dil konusunda zorlanmak, kültürel farklılık, ekonomik düzeyde, kalabalık ortam içinde olmaktan çok sıkılmak, havasından çok zorluk çekmek, kıyafetlerinin şehirde yaşayanlara göre farklı olması, sınıfta farklı bölgeden gelen öğrencilerin ayrımcılık yapması, okula yeni başladığı zamanda öğretmenlerle ilişki kurmakta zorlanmak, okulda kendini yalnız hissetmek, okul çok büyük olduğu için sınıf ve diğer yerleri bulmakta zorlanmak, kültürel farklılıktan dolayı arkadaş edinmekte güçlük çekmesi, ilgi alanları farklı olduğu için arkadaş edinmekte güçlük çekmesi, bölgesel ayrımcılıktan dolayı arkadaş edinmekte güçlük çekmesi, ailenin özlenmesi, başkalarının desteğine ihtiyaç duyması, para sıkıntısının yaşamak, evin okuldan uzak olması, yaşadığı akrabaların evinde kendisini rahat hissetmemesi, yurda alışamadıkları sonucuna ulaşmıştır. Araştırma sonuçları başka konu ile yapılan araştırmalarla tartışılmıştır ve öneride bulunmuştur.

Anahtar kelime: Okul, lise uyum, ergenlik, arkadaşlık.

Эркан Эфилти,
PhD доцент

“Манас” КТУ, педагогика бөлүмү
Нежметтин Эрбакан университети, Кония, Түркия
erkan.efilti@manas.edu.kg / efilti71@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1158-5764>

Ракия Осмон кызы,
студент

“Манас” КТУ, педагогика бөлүмү, Кыргызстан
osmonovarakya@gmail.com

АЙЫЛДАН ШААРГА ОКУУГА КЕЛГЕН ЖОГОРКУ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ТУШ БОЛГОН КӨЙГӨЙЛӨРҮН ИЗИЛДӨӨ

Бул изилдөөнүн максаты - айылдан шаарга окууга келген жогорку класстын окуучуларынын көйгөйлөрүн изилдөө. Изилдөөдө сапаттык изилдөө методдорунан алынган сүрөттөөчү изилдөө модели колдонулган. Изилдөө боюнча жумушчу топ 2021-2022-окуу жылында Бишкекке, Кыргызстандын башка шаарларына айылдан окууга келген жогорку класстын окуучуларынан турат. Изилдөөгө 10 ыктыярдуу студент катышкан. Изилдөөдө маалыматтарды чогултуу үчүн сапаттык изилдөө ыкмасынан алынган жарым структуралаштырылган маектешүү формасы колдонулган. Маектешүү катышуучулардын уруксаты менен телефон аркылуу жазылып, маалыматтарды чогултуудан мурун катышуучуларга изилдөөнүн максаты жарыяланып, оозеки түрдө алардын ыйгарым укуктары жашыруун бойдон кала тургандыгы жана кааласа, маектешүүнү токтото алары айтылган. Изилдөөнүн натыйжасында алынган маалыматтарды талдоодо сапаттык анализ ыкмасы жана контексттик анализ ыкмасы колдонулган. Изилдөөнүн натыйжасында, айылдан шаарга окууга келген мектеп окуучулары туш болгон көйгөйлөр: талыкпай иштөө, маданий айырмачылыктар, экономикалык деңгээл, эл жашаган чөйрө, аба, кийим-кече, класстагы дискриминация, ар кайсы аймактардан келген студенттер, мугалимдер менен мамиле түзүү, өзүн жалгыз сезүү, ар башка кызыкчылыктар маданий айырмачылыктардан улам дос табуу кыйынчылыгына ээ болушат. Ал эми аймактык дискриминациядан улам, досторду табуу, үй-бүлөнү сагынуу, башкалардын колдоосуна муктаж болуу, акча үчүн күрөшүү, мектептен алыс үйдө болуу, туугандарынын үйүндө өзүн ыңгайсыз сезүү кыйын, жатаканага көнө албоо болот деген жыйынтыкка келген. Изилдөөнүн натыйжалары талкууланып, башка маселелер боюнча изилдөө сунушталды.

Өзөктүү сөздөр: мектеп, орто мектеп, жаштык, достук.

Эркан Эфилти
PhD доцент, КТУ «Манас»

УМЕК-2022

Университет Некметтина Эрбакана, Конья, Турция
erkan.efilti@manas.edu.kg / efilti71@gmail.com

Ракия Осмон кызы
студент, КТУ «Манас», Кыргызстан
e-mail: osmonovarakya@gmail.com

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМ СТАРШЕКЛАСНИКОВ, ПРИЕЗЖАЮЩИХ НА УЧЕБУ ИЗ СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ В ГОРОДСКУЮ

Целью данного исследования является изучение проблем старшеклассников, приезжающих на учебу из сельской местности в городскую. В исследовании использовалась описательная исследовательская модель, основанная на качественных методах исследования. Исследовательская рабочая группа состоит из старшеклассников, приехавших в Бишкек Кыргызстана, на учебу из сельской местности в городскую в 2021-2022 учебном году. В исследовании приняли участие 10 студентов-добровольцев. Для сбора данных исследования использовалась полуструктурированная форма интервью, полученная на основе метода качественного исследования. В этом исследовании интервью записывались по телефону с разрешения участников, и перед сбором данных участники были проинформированы о цели исследования и устно проинформированы о том, что они останутся анонимными и что они могут прекратить интервью, если захотят. При анализе данных, полученных в результате исследования, использовались метод качественного анализа и метод контекстуального анализа. В результате исследования выделены следующие проблемы, с которыми сталкиваются школьники, приехавшие учиться из села в город: тяжелая работа, культурные различия, экономический уровень, климатические отличия, воздух, одежда, региональные отличия, классовая дискриминация, новая школа, но при взаимодействии с учителем в школе сталкиваются с трудностями, чувствуют себя одиночками, в школе, находят очень большой класс и усердно работают в других местах, с трудом заводят друзей из-за культурных различий и разных интересов. С региональной дискриминацией связано то, что скучают по своей семье, не могут завести друзей, далекое расположение дома от школы, нужда в поддержке окружающих, борьба за деньги, неуютное чувство в доме родственников, неудобство в общежитии. Были обсуждены результаты исследования и предложены исследования по другим вопросам.

Ключевые слова: школа, вуз, молодежь, дружба.

Doç. Dr. Erkan EFİLTİ,
Kyrgyz-Turkish Manas University,
Department of Pedagogy Guidance and Psychological Counseling
Necmettin Erbakan University, Konya, Turkey
erkan.efilti@manas.edu.kg / efilti71@gmail.com

Rakiya OSMON KYZY
Kyrgyz-Turkish Manas University, Department of Pedagogy, Student
e-mail: osmonovarakya@gmail.com

INVESTIGATION OF THE PROBLEMS FACED BY HIGH SCHOOL STUDENTS FROM THE VILLAGE TO THE CITY

The aim of this research is to examine the problems of high school students who come to the city to study. In the research, descriptive research model, one of the qualitative research methods, was used. The study group of the research consists of high school students who came to the city from the village to study in the 2021-2022 school year in the city of Bishkek in Kyrgyzstan. Ten students voluntarily participated in the study. A semi-structured interview form from the qualitative research method was used to collect data in the research. In this study, the interviews were audio recorded on the phone in the interview environment with the

UMEK-2022

permission of the participants, and before the data collection process, the purpose of the study was explained to the participants, it was verbally stated that their identity information would be kept confidential and that they could leave the interview if they wished. Content analysis method, one of the qualitative analysis technique, was used in the analysis of the data obtained as a result of the research. As a result of the research, the problems faced by high school students who came to the city from the village to study; having difficulties with language, cultural differences, being economically bored with being in a crowded environment, having a hard time with the weather, having different clothes compared to those living in the city, discrimination by students from different regions in the classroom, having difficulty in establishing relationships with teachers when they just started school, feeling lonely at school, having difficulty in finding classrooms and other places because the school is too big, having difficulty making friends due to cultural differences, having difficulty making friends because of different interests, having difficulty making friends due to regional discrimination, missing family, needing support from others, money He has reached the conclusion that they are experiencing hardship, being away from school, not feeling comfortable in the home of their relatives, and that they cannot get used to the dormitory. The results of the research were discussed with the researches made on another subject and suggestions were made.

Key words: School, high school adjustment, adolescence, friendship.

Lise öğrenciliği, birçok gencin düşlerinde ve hayallerinde özlemle istenen ve beklenen bir yaşam dönemidir. Köyden Şehre okumaya ilk kez başlayan öğrenciler kendileri için yeni, farklı ve yabancı sayılabilecek bir ortamın içine girmektedirler. Liseden farklı bir özgürlük ve özerklik ortamı içinde mesleki dersler, değişik boyutlardaki arkadaşlıklar ve hoca ilişkileri Lise öğrenciliği yaşantısının yeni deneyimleri arasında yer alır (Köksal,1997).

Lisede öğrenci olmak, Lise kazanılan şehirde aileden uzak yaşamak, öğrencilerde kaygı ve stres üretecek bir ortamın oluşmasına sebep olmaktadır. Lise öğrencisi, birey olarak kendi gelişimsel sorunları olan bir kişidir. Lise öğrencisi ne yetişkindir, ne de çocuktur. Genellikle çocukluktan gençliğe ve yetişkinliğe geçme döneminin sıkıntılarını yaşayan bir bireydir. Lise öğrencileri, kendi kimliklerini bulma, çocukluk döneminin değerleri yerine toplum değerlerine uyum sağlama, daha geniş toplumsal ve evrensel değerleri benimseme ve sosyal olgunluğa erişme durumundadırlar (Ercan, 2000).

Liseye hazırlık aşamasında, çocuklara yapılan baskılar, başarı merkezli aile tutumları ve daha farklı faktörler öğrencilerde birçok sorunun oluşmasına neden olmaktadır. Sorunlarını öteleyip çözümü, Liseye yerleştikten sonraya bırakan gençler, Lise ortamında bu sorunlarıyla baş etmeye çalışmaktadırlar (Yıldırı, 1987).

Yetişkinliğe bir adım olarak kabul edilen Lise hayatında, ergenliğin bitişi ile tanımlanamayan bazı sorunlar süregelir. Örneğin, geleneksel sosyal değerler, karşı cinsiyetteki arkadaşlar, yaşam biçimi konusundaki kaygılar devam edebilir. Özellikle Lise birinci sınıf öğrencilerinin karşılaştıkları, yeni bir ideoloji benimseme, değişik felsefi inançlar edinme gibi değişiklikler öğrencilerin yaşamını etkileyebilir. Pek çok öğrenci, ailelerinin yargı alanlarından uzak kaldığından, onlara karşı isyancı davranışlar; yerini, yeni belirsiz şeylerle ilgili davranışlara bırakabilir ve kişi, bu değişik davranışlar karşısında karmaşa yaşayabileceğinden psikolojik yardıma ihtiyaç duyabilir (Özen,1998).

Yaşamın önemli bir parçasını oluşturan Lise çağı, ergenlik dönemi gibi yaşam krizinin ardından başlaması nedeniyle üzerinde özenle durmayı ve araştırma yapmayı gerektiren bir dönemdir. Öğrencilerin geçirmiş oldukları gelişim aşamasına, farklı ortamlarda bulunma zorunluluğu, değişim koşulları ve çevresel faktörler de eklenince "Lise öğrenimi" olgusu başlı başına bir araştırma konusu haline gelmektedir. Bu açıdan Lise öğrencilerinin ihtiyaçları, problemleri, yaşam sorunları, iletişim sorunları, kimlik gelişimleri, Lise ortamına uyum süreçleri, mesleki tutum girişimleri, psikolojik hizmetlerden faydalanma imkânları ve tutumları, Liselerin psikolojik hizmetler servislerinin daha kapsamlı faaliyet gösterebilmesinde, öğrenciye yönelik kişilik hizmetlerinin geliştirebilmesinde ve daha iyi yapılandırılmasında büyük önem taşımaktadır (Akıncı, 2006).

Liseye geçiş de birçok öğrenci için tedirgin edici ve olumsuz deneyimler içerebilmektedir. Bu

UMEK-2022

nedenle farklı bir eğitim kademesi olan liseye uyum sağlama, öğrencilerin kişisel gelişimi ve akademik başarıları için son derecede önemlidir. Lise öğrencilerinin içinde bulunduğu ergenlik dönemini tanımlamak gerekirse bu dönem, ailelerden duygusal ve psikolojik olarak bağımsızlaşma çabalarının arttığı bir dönem olduğu kadar, sosyal, politik, akademik ve mesleki uyum dönemi olarak da ifade edilebilir.

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, köyden şehre okumaya gelen lise öğrencilerin karşılaştıkları sorunların incelenmesidir.

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Araştırmada, nitel bir araştırma yöntemlerinden durum araştırma modeli kullanılmıştır. Nitel araştırma yöntemi, araştırma yapılan bireylerin sahip oldukları öznel görüş ve deneyimlerinin sistematik olarak incelenebilmesini ve edinilen verilerle bilimsel nitelikli yorumlar yapılabilmesini sağlamaktadır (Ekiz, 2003; Yıldırım ve Şimşek, 2011).

Araştırmanın Çalışma Grubu

Bu araştırmanın çalışma grubu Kırgızistan'ın Bişkek bölgesindeki son bir yıl aralığında doğum yapan annelerden oluşmuştur. Grubun belirlenmesinde kolay örnekleme tekniği kullanılmıştır. Annelere ulaşabilmenin kolay yollarından biri olarak, görüşme sorularını onlar için uygun olduğu ortamdan yararlanmak düşünülmüştür. Görüşmeye gönüllü olarak katılmak isteyen Bişkek bölgesinden 10 lise öğrencisi araştırmanın çalışma grubunu oluşturmuştur.

Verilerin Toplama Aracı

Araştırmanın verileri, araştırmacı tarafından geliştirilen “Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu” ile toplanmıştır. Görüşme formun hazırlanması için literatür taraması yapıp konuyla ilgili diğer çalışmalar taranmıştır. Bu görüşme formu, tez danışmanı ile birlikte ilk olarak Türkçe taslak formu hazırlanmıştır ve uzman görüşü alındıktan sonra formda yer alan sorulara son şekil verilmiştir. Uygulamak için Kırgız 'caya ve Rusçaya çevrilmiştir. Kırgız 'caya ve Rusçaya çevrilen görüşme formu alan uzmanları tarafından kontrol edilmiştir.

Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği yapılandırılmış görüşme tekniğine göre daha esnek bir yapıdadır. Bu teknikte, görüşmeyi yapan kişi daha önceden sormayı planladığı soruları içeren bir görüşme protokolü hazırlar. Bunun yanında görüşmeyi yapan kişi görüşmenin akışına göre başka sorularla veya alt sorularla görüşmenin akışını etkileyebilmektedir. Görüşülen kişinin yanıtlarını açmasını ve ayrıntılandırılmasını isteyebilir. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği sahip olduğu belirli düzeyde standartlık ve aynı zamanda esneklik nedeniyle araştırmalarda kolaylık sağlamaktadır (Türnüklü, 2000).

Verilerin Toplanma Süreci

Veriler, Kasım - Aralık 2021 gerekli izinler sözel olarak alındıktan sonra Bişkek şehrinde bulunan anneler ile yüz yüze görüşme yöntemiyle toplanmıştır. Veri toplama sürecine başlamadan önce kullanılmak istenen veri toplama aracı için sözel olarak izin alınmıştır.

Bu çalışmada görüşmeler katılımcıların izni alınarak görüşme yapılan ortamda telefonda ses kayıt altına alınmıştır ve veri toplama işleminden önce katılımcılara çalışmanın amacı açıklanmış, kimlik bilgilerin gizli tutulacağı ve istedikleri takdirde görüşmeyi bırakabilecekleri sözlü olarak ifade edilmiştir. Her bir görüşmeye görüşme formu, telefon ve kalem götürülmüştür. Görüşmeler 15-20 dakika arasında yapılmıştır.

Verilerin Analizi

Araştırmada görüşme yöntemi ile elde edilen verilerin çözümünde nitel veri analizi yöntemlerinden içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizi, toplanan verilerin derinlemesine analiz edilmesini gerektirir. Önceden belirgin olmayan temaların ve kodların ortaya çıkarılmasına olanak tanır. Bu tür analizde amaç, elde edilen bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde

UMEK-2022

okuyucuya sunmaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2006,).

Görüşme formu ile toplanan verilerin analizinde, sırasıyla şu süreçler izlenmiştir. Öncelikle annelerle görüşme yapılmış, bu görüşmelerin ses kayıtları yapılmış ve ses kayıtların dinleyerek toplanan bilgiler görüşme formun çıktısına aktarılmıştır. Formun sonuçları öncelikle gözden geçirilerek kontrol edilmiştir ve bilgisayara aktarılmıştır ve tablo şeklinde yapılmıştır

BULGULAR

Araştırmanın birinci sorusu olan “şehre uyum sağlamakta yaşadığı sorunlar nelerdir? sorusu ile ilgili bulgular tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Şehre Uyum Sağlamakta Yaşadığı Sorunlar

Görüşmeciler	Verdiği cevaplar	f	%
A.1, A.3, A.5, A.9, A.11	Dil konusunda zorlanmak	5	29,4
A.1, A.2, A.6, A.11	Kültürel farklılık	4	23,5
A.2, A.10	Ekonomik düzeyde farklılıklar	2	11,7
A.4, A.7	Kalabalık ortam içinde olmaktan çok sıkılmak	2	11,7
A.5, A.10	Havasından çok zorluk çekmek	2	11,7
A.8, A.10	Kıyafetlerinin şehirde yaşayanlara göre farklı olması	2	11,7
Toplam		17	100

Tablo 1. İncelendiği zaman katılımcıların 5 (29,4%) şehre uyum sağlamakta dil konusunda çok zorlandığını belirtmişlerdir. “Ben şehre yeni geldiğimde öncelikle dil konusunda çok zorlandım. Ne tarafa gitsem de her yerde Rusça konuşanlar. Mağazada dolmuşta yemekhanede sadece Rusça konuşanlar, ben bu arada kendi düşünce isteğimi söylemekte hep zorlandım”(A.1). “Şehirde çoğunlukla Rusça konuştuktan dolayı dil problemine karşılaştım”(A.3). “Şehre gelen her çocuğun en önemli problemi dil problemidir. Benim için de ilk geldiğimde en çok problemi dil konusunda çektim. Köy okullarında Rusça çok iyi öğretilmemişti. Kendimi çok bastırdım ama yine de Rusça bilmeyince kendimi çok rahat hissetmiyordum (A. 9).

Katılımcıların (23,5%) şehre uyum sağlamakta kültürel farklılık yaşandığını belirtmişlerdir. “Ben şehre ilk geldiğimde insanların sert sert konuşmaları bana ağır geldi. İlk geldiğimde dolmuşa bindiğim zaman buradaki insanların birbirleriyle iletişimi bana alışık gelmedi”(A. 7). “Ben şehre ilk geldiğimde büyüklerin de küçüklerin de bir birleriyle konuştuğu tarzları bana sert geldi”(A.5).

Katılımcıların 2(11,7%) şehre uyum sağlamakta kalabalık ortam içinde sıkıldıklarını belirtmişlerdir. “Kalabalık ortam içinde olmaktan çok sıkıldım”(A.4). “Buraya geldiğimde şehrin kalabalık durumu, hareketli bir yaşam bana ağır geldi”(A.7).

Katılımcıların 2 (11,7%) şehre uyum sağlamakta havasından çok zorluk çektiklerini belirtmişlerdir. “Köyün havası temizdi ve kendimi rahat hissediyordum, buranın kirli havası beni çok zordu”(A.5). “Şehirde araba çok olduğu için duman rahatsız etti”(A.10).

Katılımcıların 2 (11,7%) şehre uyum sağlamakta kıyafetlerinin şehrin insanlarından farklı olduğundan sorunlar yaşadıklarını belirtmişlerdir. “Ben şehre geldiğimde burada ki kızların kıyafetleri çok farklı gelmişti. Sanki moda hep onlarla ama ben modadan dışlanmış gibi hissetmişim”(A. 6). “Şehre alışmakta beni şaşırtan ve bana bir az problem olan şey kıyafet oldu. Kendimi köylü hissettim”(A. 4).

Araştırmanın ikinci sorusu olan “yeni okula uyum sağlamakta karşılaştığı sorunlar nelerdir? Sorusu ile ilgili bulgular tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Yeni Okula Uyum Sağlamakta Karşılaştığı Sorunlar

UMEK-2022

Görüşmeler	Verdiği cevaplar	f	%
A.1, A.3, A.5, A.9, A.11	Sınıfta farklı bölgeden gelen öğrencilerin ayrımcılık yapması	5	38,4
A.1, A.2, A.6, A.11	Okula yeni başladığı zamanda öğretmenlerle ilişki kurmakta zorlanmak	4	30,7
A.2, A.10	Okulda kendini yalnız hissetmek	2	15,3
A.4, A.7	Okul çok büyük olduğu için sınıf ve diğer yerleri bulmakta zorlanmak	2	15,3
Toplam		13	100

Tablo 2 incelenmesinde 5 (38,4%) katılımcıların yeni okula uyum sağlamak için sınıfta farklı bölgelerden geldiğinden dolayı sınıf içinde ayrımcılık olduğunu belirtmişler. “Okula yeni geldiğimde Oşlu olduğum için aralarına almak istemediklerini hissedip çok rahatsız olmuştum”(A.3). “Sınıfta farklı bölgeden gelen öğrenciler ortamında ayrımcılık çoktu. Bölgelerden gelenler bölgeye göre ayrımcılık yapıyordu. İlk başta hiç arkadaşım yoktu. Arkadaşım olmadığından kendimi sınıftan dışlanmış gibi hissediyordum”(A.5). “Yeni okuluma başka bölgeden gelenler çok olduğu için bir az ayrımcılık vardı ve ondan zorlanıyordum”(A.11).

Katılımcıların 4 (30,7%) okula uyum sağlamak için okula yeni başladığı zamanda öğretmenler ile ilişki kurmakta zorlandıklarını belirtirler. “Yeni okula geldiğimde öğretmenlerimle iyi muamele kuramadım ve anlamadığım konuları sormaktan çok çekindim”(A.2). “Bütün öğretmenler Rusça anlatıp, Rusça konuşuyorlardı, kendimi rezil etmeyeyim diye hiç konuşmamıştım”(A.6). Lisedeki öğretmenim de benim köyden geldiğini anlayıp, beni desteklemesi veya bana ayrı muamele yapması bana bir az hoş gelmedi”(A.11).

Katılımcıların 2 (15,3%) okula uyum sağlamak için zorluk çektiklerini belirtirler. “Okulda kendimi kimsesiz hissettim. Ortam, arkadaşlar, öğretmenler hepsi yeni olduğu için alışamadım”(A.2). “İlk başta hiç arkadaşım yoktu. Arkadaşım olmadığından dolayı kendimi sınıftan dışlanmış gibi hissediyordum”(A.10).

Katılımcıların 2 (15,3%) okul uyum sağlamak için okulun büyük olduğundan dolayı sınıfı ve diğer yerleri bulamadıklarını belirtirler. “Okul köydeki okula göre büyük olduğu için sınıfı ve diğer yerleri bulmaktan zorlanmıştım”(A.2). “Okulda bazen sınıfları bulmakta zorlanıp, derse geç kaldım”(A.7).

Araştırmanın üçüncü sorusu olan “okula ilk geldiğinde arkadaş edinmede yaşadığı sorunlar nelerdir?” sorusu ile ilgili bulgular tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3. Okula İlk Geldiğinde Arkadaş Edinmede Yaşandığı Sorunlar

Görüşmeciler	Verdiği cevaplar	f	%
A.1, A.3, A.5, A.9, A.11, A.4	Kültürel farklılıktan dolayı arkadaş edinmekte güçlük çekmesi	6	46,1
A.8, A.2, A.6, A.7	İlgi alanları farklı olduğu için arkadaş edinmekte güçlük çekmesi	5	38,4
A.2, A.10	Bölgesel ayrımcılıktan dolayı arkadaş edinmekte güçlük çekmesi	2	15,3
Toplam		1	100

Tablo 3 incelenmesinde katılımcıların 6 (46,1%) okula ilk geldiğinde arkadaş edinmekte kültürel farklılıktan dolayı güçlük çektiklerini belirtmişlerdir “Buradan kızlar çok parası var, yâda kafeye kulpa giden bir ortak özelliği var kızlarla arkadaş olamayacağımı fark ettim”(A.9). “Ben hala

UMEK-2022

kendime arkadaş bulamadım. Çünkü şehirdeki kızların değerleri farklıydı. Sadece sınıf arkadaşlarım var ama gerçek arkadaşım hala yok”(A.3). Katılımcıların 5 (38,4%) okula ilk geldiğinde ilgi alanları farklı olduğu için arkadaş edinmekte güçlük çektiklerini belirtmişlerdir. “Buradaki arkadaşların konuştuğu konuya, izlediği filme yada medyaya göre farklıydım ve ona göre arkadaş edinemiyordum”(A.8). “Burada köyden gelen kızlarla şehirdeki kızlar grup olarak arkadaş ediniyorlardı, bazen iki gruba da geçinemediğim anlardım”(A.2). ‘Arkadaşlarımın dilin hiç anlamıyordum ve köyden gelen iki-üç kız vardık, sadece onlarla konuşuyordum ve başkalar bize farklı bakıyorlardı”(A.7).

Katılımcıların 3 (15,3%) okula ilk geldiğinde bölgesel ayrımcılık yüzünden arkadaş edinmekte çok zorlandığını belirtmişlerdir. “Ben ilk geldiğimde kızlarla aram iyi değildi, bölgesel ayrımcılık yüzünden iyi anlaşamıyorduk”(A.2). “Kızlar içinde köylü, şehirli diye ayrımcılık vardı ve onun için iki yıldır arkadaş edinemedim”(A.10).

Araştırmanın dördüncü sorusu olan “aileden uzak olmasından dolayı yaşanan sorunlar?” ile ilgili tablo 4’de verilmiştir.

Tablo 4. Ailenizden Uzak Olmakta Yaşadığınız Sorunlar

Görüşmeciler	Verdiği cevaplar	f	%
A.1, A.3, A.5, A.9, A.8	Ailenin özlenmesi	5	50
A.1, A.2, A.6, A.11	Başkalarının desteğine ihtiyaç duyması	3	30
A 10, A 4	Para sıkıntısının yaşamak	2	20
Toplam		10	100

Tablo 4 incelenmesinde 5 (50%) katılımcıları aileden uzak olmasından dolayı ailelerin özlediklerini belirtmişlerdir. “Ben ailemin en küçük kızydım. Bundan önce hiç yalnız kalmamıştım ve ailemden uzak kalmak beni çok rahatsız etti ve çok özledim”(A.1). Şehirde yaşayan teyzemin evinde kalıyordu, o teyzemi de iyice tanımyordum ve tanımadığın bir eve gelip yaşamak da çok zormuş da anne babamı çok özledim. Onlar arayınca ağlıyordum”(A.5). “Ailemden uzak hiç kalmamışım ve kardeşlerimle oynamayı özledim”(A.9).

Katılımcıların 3 (30%) aileden uzak olmasından dolayı başkalarının desteğine ihtiyaç duyduklarını belirtmişlerdir. “Aileden uzak kalınca en çok problem özlemdir ve birinin desteğine ihtiyaç duyarsın. Para meselesi de sıkıntı olur. Sanki anne babanı zorluyormuşsun gibi hissediyorsun ve ailemden destek ihtiyaç duydum”(A.6). “Ailemi ve akrabalarımı, grup arkadaşlarımın konuştuğu anları hatırladığımda başkalarının desteğine ihtiyaç zamanlar oldu”(A.2). “Babam Rusya’daydı, bu yüzden başka seçeneğim yoktu ve annem bana destek vermek için ayın sonunda bana geliyordu”(A.11)

Katılımcıların 2 (20%) aileden uzak olmasından dolayı para sıkıntısının yaşadıklarını belirtmişlerdir. “Şehirde neredeyse para”(A.2). “Para probleminde dolayı sıkıntı olup, çalışmak zorunda kaldım”(A.10). “Anne babamdan para sormaktan çok utanıyordum. Sadece tüketici olup hiç yararda bulunmadığım için kendimi suçluyorum”(A.5). Araştırmanın beşinci sorusu olan “şehirde yaşadığı yere göre sorunları” ile ilgili tablo 5’de verilmiştir.

Tablo 5. Şehirde Yaşadığı Yere Göre Sorunlar

Görüşmeciler	Verdiği cevaplar	f	%
A.1, A.3, A.5, A.7, A.9, A.11	Evin okuldan uzak olması	6	50
A.1, A.2, A.6, A.11	Yaşadığı akrabaların evinde kendisini rahat hissetmemesi	4	33,3

UMEK-2022

A.2, A.10	Yurda alışamamak	2	16,6
Toplam		12	100

Tablo 5 incelendiği zaman katılımcıların 6 (50%) şehirde yaşadığı yere göre evinin okuldan uzak olması onları rahatsız ettiklerini belirtmişlerdir.. “ Benim kaldığım yer liseden uzaktı. Her gün 15/20 dakika durağa gitmem gerekiyordu. Dolmuşu 10 dakika bekledim. Uzak olunca da geç kalmayayım diye endişe içindeydim. Korkardım çünkü dersim sabah 7:30 da başlardı. Kışın dolmuş çok yavaş yürürdü”(A.1) “Ben yaşadığım ev şehir merkezinden liseye çok uzaktı. Liseye dolmuşla gidiyordum. Evden liseye kadar 1 saat geçerdi. Bu mesafe beni yorardı. “Benim yaşadığım yer okuldan da duraktan da uzaktı. Okula giderken karanlıktan korkuyorum. Dolmuş da dolu dolu gelirdi. Okula gelinceye kadar çok yoruldum “(A.11). Katılımcıların 4 (33,3%) şehirde yaşadığı yere göre akrabaların birinin evinde kalmakta rahatsız hissettikleri sonucuna ulaştığını belirtmişlerdir. ” Akrabaların evinde kalınca daha sorumluluklarını arttığını belirttiler.” Ben ilk teyzemin evinde yaşadım. Teyzemin ailesinde kalmakta çok rahatsız ediyordum. Teyzemin evi liseden çok uzaktı. Uzak olunca da yoldan çok zorluklar çektim ve derse geç kalıyorum”(A.1). “Ailem köyde olduğu için kuzenimin evinde yaşadım. Hâlâ özgürce yürüyemiyor, okuldan eve yorgun gelip ev işlerine yardım etmek zorunda, iyi mi kötü mü olduklarını bilmiyor, okuldaki konsantrasyonunu kaybediyor”(A.6). Yaşadığım evde ortam iyi olmadığından ders yapmakta, sınava hazırlanmakta çok zorlanıyordum”(A.8).

Katılımcıların 2(16,6%) şehirde yaşadığı yere göre yurda alışamamaların belirtmişlerdir. “Maddi sıkıntılar nedeniyle yurttan kalıyordum, oradaki çocuklarla iletişim kuramıyorum ve evde yemek yapmadığım için karnım acıkmıştı”(A.2). “Bur da kimsem olmadığı için yurttan kalıyorum. Yurdu çok beğenmişim oda arkadaşları ile iyi geçinemiyorum. Etrafta tanımayanlar olunca çok sorunlar çıkardı”(A.10).

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu bölümde köyden şehre okumaya gelen lise öğrencilerin karşılaştıkları sorunların incelemek amacıyla yapılan araştırmada elde edilen bulgulara dayanılarak ulaşılan araştırma sonuçları ve tartışma aşağıda sunulmuştur

Araştırmanın birinci sorusu olan “şehre uyum sağlamakta yaşadığı sorunlar nelerdir? Sorusu ile ilgili sonuçlar şu şekildedir; dil konusunda zorlanmak, kültürel farklılık, ekonomik düzeyde, kalabalık ortam içinde olmaktan çok sıkılmak, havasından çok zorluk çekmek, kıyafetlerinin şehirde yaşayanlara göre farklı olması olarak bulunmuştur. Çağlar (2000), yaptığı çalışmada öğrencilerin en çok uyum problemi yaşadıkları ayrıca dil, ekonomik sorunlar, barınma, iklim ve çevreye uyumun takip ettiği sonucunu bulmuştur.

Özyürek (2008), yaptığı çalışmada uluslararası öğrencilerin uyum sağlaması için uluslararası dil düzeyini yeterli görebilir ancak yetersiz gördüğü sosyal dil becerisi yüzünden sosyal durumlardan sakınma eylemi içerisine girebilir. Bu anlamda, dil yeterliliğinin, öğrencinin kendine yetebilme ve güven duygusunun gelişmesine ve kültürel uyum sürecine katkısı yadsınamaz bir durumdur. Endişe-öz güven, yalnızlık hissi- sosyal çevre, kararlılık- başarısızlık, anlama-şüphe duyma kavramlarının bireyin kişisel özellikleri ve geçmiş deneyimleriyle olduğu kadar sahip olduğu dil becerileriyle de ilişkisi olduğu sonucunu bulmuştur.

Yue (2009), tarafından yapılan araştırmada bireyin bir dili öğrenirken başarılı bir iletişim kurabilmesi için aynı zamanda yepyeni sosyal ve duygusal davranış tarzlarını da öğrenmesi gereklidir. Herhangi bir kültürde, yabancı bir bireyin davranışlarında o ülkeye uyumu beklenmektedir. Bu durumda, dil yeterliliğinin yanında her şeyden önce ülke tarihi, kültürel değerler hakkında bilgi sahibi olunması sonucunu bulmuştur.

Ukcisa (2012), yaptığı araştırmanın sonunda köyden bir başka şehre giden bir öğrencinin ilk etapta yüz yüze geleceği durum ülkesiyle misafir olduğu ülke arasındaki kültürel farklılıklardır. Bir

UMEK-2022

öğrencinin bulunduğu şehre, kampüse, yemek kültürüne, iklime hatta benimsemiş olduğu kültür dışındaki değerlere, inançlara, yaşam tarzına vb. türden toplumsal normlara uyum sağlaması zamana bağlı olduğu sonucunu bulmuştur.

Yukarıda belirtilen literatürdeki çalışmalar bu araştırma sonuçlarına desteklemektedir. Araştırmanın ikinci sorusu olan “yeni okula uyum sağlamakta karşılaştığı sorunlar nelerdir? Sorusu ile ilgili sonuçlar şu şekildedir; sınıfta farklı bölgeden gelen öğrencilerin ayrımcılık yapması, okula yeni başladığı zamanda öğretmenlerle ilişki kurmakta zorlanmak, okulda kendini yalnız hissetmek, okul çok büyük olduğu için sınıf ve diğer yerleri bulmakta zorlanmak olarak bulunmuştur.

Flowers (2010), tarafından yapılan çalışmada bir şeyi ayırmak için yapılması gereken şey iki şeyin bir birinden farklılıklarını belirlemek suretiyle onları sınıflamaktır. Ayırımın amacı nitelik ve nicelik bakımından birinin diğerinden daha üstün ya da iyi olduğu varsayımına dayanır. Bu varsayım kimi zaman inanca dönüşerek toplulukları ya da bireyleri toplumsal yaşamda ayrımcılık yapmaya götürebilir. En nihayetinde bu ayrımcılığa dayalı olarak toplumda bazı kişiler siyasal, toplumsal, ekonomik, kültürel haklarını kullanmada engellemeler ile karşılaşır. Ayrımcılık çoğu zaman cehaletten, ön yargılardan ve kalıplaşmış yargılardan kaynaklanır. Çoğu insan yabancı görünen veya bilinmeyen şeylerden korktuğu için, görünüşü, kültürü veya davranışları yabancı gelen kişilere kuşkuyla bakar, hatta onlara karşı şiddet kullanmaya yönelebilir. Herhangi bir kişiyi ast duruma düşüren veya marjinal konuma iten tutum, eylem ve kurumsal pratikler ayrımcılık sayılabilirler.

Zeller ve Mosier (2003), tarafından yapılan araştırmada okula yeni başlayan öğrencilerin okul kültürüne aşina olmamanın getirdiği kültür şoku devreye girer ve bu yeni öğrenci uyum problemleri gerçeği ile yüzleşir. Bu süreçte öğrenciler ortak kullanım alanlarını paylaşmaya ve insan ilişkilerine dayalı oluşan kültürel farklılıklara adaptasyon sağlama çabası içerisine girerler. Yukarıda belirtilen literatür de ki çalışmalar bu araştırma sonuçlarına desteklemektedir.

Araştırmanın üçüncü sorusu olan “okula ilk geldiğinde arkadaş edinmede yaşandığı sorunlar nelerdir?” sorusu ile ilgili sonuçlar şu şekildedir; kültürel farklılıktan dolayı arkadaş edinmekte güçlük çekmesi, ilgi alanları farklı olduğu için arkadaş edinmekte güçlük çekmesi, bölgesel ayrımcılıktan dolayı arkadaş edinmekte güçlük çekmesi olarak bulunmuştur.

Aydın (1995), yaptığı çalışmada ergenlik ve genç yetişkinlik dönemlerinin duygusal destek sağlamada arkadaşlıkların giderek daha önemli hale geldiği zamanlar olduğunu vurguluyor: “Araştırmalar, gençlerin yetişkinlere göre arkadaşlıklarından daha yüksek beklentileri olduğunu gösteriyor. Daha kalabalık arkadaş grupları, daha fazla yakınlık ve dostluk, arkadaşlarıyla daha sık iletişim kurmayı tercih ederler. Pek çok gencin hissettiği gibi ‘uyum sağlayamadığımızı’ hissetmek, yalnızlığa yol açabilir.

Araştırmanın dördüncü sorusu olan “aileden uzak olmasından dolayı yaşanan sorunlar?” ile ilgili sonuçlar şu şekildedir; Ailenin özlenmesi, başkalarının desteğine ihtiyaç duyması, para sıkıntısının yaşamak olarak bulunmuştur.

Lewthewaite (2006), tarafından yapılan araştırmada lise öğrencilerin başka şehre giderken ülkelerine karşı olan sorumluluklarını yerine getirebilmelerinin yanısıra ailelerine veya kendilerine maddi- manevi destekte bulunanların beklentilerine cevap verebilme konusunda yaşayacakları kaygı ve endişeler başarılarını olumsuz yönde etkileyebilir. Ancak, bazı durumlarda bu tersine bir etki ile güçlü bir motive olma duygusunu tetikleyebilir. Yeni Zelanda’daki uluslararası öğrencilerin uyum sorunlarına yönelik yapılan araştırmada, bazı öğrencilerin kültürden ziyade aile özlemi çektiği İngilizce düzeylerinin kötü olmasından ötürü çok fazla kendi ülke vatandaşlarıyla temasta olmak istemedikleri ifade edilmektedir.

Araştırmanın beşinci sorusu olan “şehirde yaşadığı yere göre sorunları” ile ilgili evin okuldan uzak olması, yaşadığı akrabaların evinde kendisini rahat hissetmemesi, yurda alışmamak olarak bulunmuştur.

Aydın (1995), yaptığı çalışmada yurtlarda öğrencilerin barınma beslenme gibi sorunlar yaşadıklarını, bu nedenle evleri daha çok tercih ettiklerini, bununla birlikte yurtlarda kalmanın da arkadaşlarıyla beraber olmaları ve arkadaşlık ilişkileri bakımından avantaj olarak görüldüğü

UMEK-2022

sonucunu ortaya çıkartmıştı.

Ercan (2001), tarafından yapılan çalışmada lise öğrencilerin Türkiye’de kaldıkları yere göre anlamlı düzeyde fark olduğunu, bu farkın yabancı uyruklu öğrencilerin sorunlarında artma veya azalma olduğunu belirtmektedir. Aynı şekilde Annaberdiyev (2006) yurtlarda kalan öğrencilerin daha fazla sorun yaşadıklarını saptamıştır.

Araştırma sonucunda elde edilen bulgulardan yola çıkarak aşağıdaki önerilerde bulunulabilir.

Liseye uyum konusunda sıkıntı yaşayan öğrencilere yönelik oryantasyon programları düzenlenmesi.

Lise öğrencilerinin yaşadıkları sıkıntıların çözümüne yardımcı olabilmek için liselerde sunulan psikolojik danışma ve rehberlik hizmetlerin olması.

Kültürel farklılıklarla ilgili sorunların çözümüne yönelik olarak konferans, panel vb. bilgilendirici etkinliklerin düzenlenmesi.

Farklı alt kültürlerden gelen öğrencilerin uyum içinde çalışmalarına yönelik olarak grup çalışmalarına ağırlık verilmesi.

Yurt ve ev imkânların artırılması kırsal kesimden gelen öğrencilere öncelik verilmesi.

Ekonomik açıdan sıkıntı yaşayan öğrencilere yönelik devlet burslarının verilmesi.

Öğrencilerin boş zamanlarını değerlendirebilecekleri ve sosyal alanda yaşadıkları sıkıntıları giderebilmek adına öğrencilerin oluşturdukları topluluk faaliyetleri yaygınlaştırılabilmesi.

Kaynaklar:

1. Aydın, B. (1995). Azerbaycan’dan Türkiye’ye Eğitim Amacıyla Gelen Öğrencilerin Dil-Kültür-Sosyal Problemleri ve Çözüm Teklifleri. Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
2. Çuhadaroglu, F. (1989). Gençlerin Kimlik Bocalamaları, Uyum Sorunları Sempozyumu Bilimsel Çalışmalar, Bilkent Üniversitesi Psikolojik Danışma ve Araştırma Merkezi, Ankara; ss.35-41.
3. Ekiz, D. (2003). Eğitimde Araştırma Yöntem ve Metotlarına Giriş: Nitel, Nicel ve Eleştirel Kuram Metodolojileri. Karadeniz Teknik Üniversitesi.
4. Ercan, L. (2001).Yabancı Uyruklu ve Türk Üniversite Öğrencilerine Ait Sorunların Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 21, 165-173.
5. Gizir, C. A. (2005). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Son Sınıf Öğrencilerinin Problemleri Üzerine Bir Çalışma, Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 1, Sayı 2, Mersin; ss.196-213.
6. Lewthwaite, M. (1996). A study of international students’ perspectives on crosscultural adaptation. International Pacific College. Kluwer Academic Publishers 1997. International Journal for the Advancement of" Counselling; 19:167-185
7. Özbay, G. (1997). Üniversite Öğrencilerinin Problem Alanlarını Belirlemeye Yönelik Bir Ölçek Geliştirme Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması, K. T. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon.
8. Özgüven, İ.E. (1992). Üniversite Öğrencilerinin Sorunları ve Başetme Yolları, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi; ss.5-13.
9. Özyürek, R. (2009). Türk Topluluklarından gelen Türk Soylu Uluslararası Uyruklu Öğrencilerin Türkçe Öğreniminde Karşılaştıkları Problemler. www.turkishstudies.net.
10. Türnüklü, A. (2000). Eğitim Bilim Araştırmalarında Etkin Olarak Kullanılabilecek Nitel Araştırma Tekniği: Görüşme. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi. Amasya; sayı: 24 (543-559).
11. Yeşilyaprak, B. (1989). Anne baba tutumlarının kişilik gelişimi üzerindeki etkisine ilişkin bir araştırma. Ya-Pa Okul Öncesi Eğitimi Yaygınlaştırma Semineri, İstanbul.
12. Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2006). Nitel Araştırma Yöntemleri 11. Baskı, 427. Ankara.
13. Yue, Yun and LE, Thao. (2009). Cultural adaptation of Asian students in Australia. University of Tasmania. www.aare.edu.au.
14. Zapf, M. (1991). Cross-cultural transitions and wellness: Dealing with culture shock.

UMEK-2022

Faculty of Social Work, The University of Calgary, Edmonton Division International Journal for the Advancement of Counselling 14: 105-119, Kluwer Academic Publishers. Printed in the Netherlands.

УДК: 316

Doç. Dr. Erkan EFİLTİ
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü. Bişkek, Kırgızistan.
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fak. Konya, Türkiye.
erkan.efilti@manas.edu.kg / efilti71@gmail.com
ORCID: http://orcid.org/0000-0003-1158-5764

Mürök NARINBEKOVA
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü
Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Programı. Bişkek, Kırgızistan.
e-mail: narynbekovamurok4@mail.com

ERGENLİK DÖNEMİNDE KİLO SORUNU YAŞAYAN GENÇLERİN SOSYAL ÇEVREDE YAŞADIĞI SORUNLARIN İNCELENMESİ

Bu araştırma amacı, kilo sorunu yaşayan ergenlerin sosyal çevrede yaşamış oldukları sorunları incelenmektir. Araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden betimsel araştırma modeli kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubu Kırgızistan'daki Bişkek şehrinde yer alan 2021-2022 okul yılında ergenlik döneminde olan öğrencilerden oluşmaktadır. Araştırmaya gönüllü 10 ergen katılmıştır. Araştırmada veri toplamak için, nitel araştırma yönteminden yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Bu çalışmada görüşmeler katılımcıların izni alınarak yapılmıştır. Araştırma sonucu elde edilen verilerin çözümlenmesinde nitel analiz tekniğinden içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Araştırma sonucunda, gençlerin kilolu olduğunu düşünme nedenleri olarak, çevresindeki insanların kilo aldıklarını söylemeleri, arkadaşlarına göre kilosunun fazla olması, sağlık problemleri yaşamaları, alay edilmeleri, kıyafetlerin yakışmaması, kilolu olmanın yaşam biçimine etkisi ile ilgili, kıyafetler seçerken zorlanmaları, meslek seçimini olumsuz yönde etkilemesi, fiziksel olarak güçlük çekmeleri, kendine güvenmemeleri, benlik saygısının düşük olması, güzel fiziği olanlara imrenmeleri, kendilerini başkalarıyla kıyaslamaları, kilo probleminin arkadaşlar arasındaki ilişkiye etkisiyle ilgili, hiçbir etkisi olmadığını, beklenmedik bazı sıkıntılar olduğunu, sınıf arkadaşlarının dalga geçtiğini, yalnız kaldığında kendisini kötü hissettiklerini, kilo ile ilgili konuşulduğu zaman arkadaşlarıyla olmak istemedikleri, kilo problemi olmaması halinde şu anki durumundan farklı nelerin olabileceği ile ilgili bulgulardan elde edilen sonuçlar; kilo problemi olmasaydı farklı mesleklerin tercih edilebileceği, farklı kıyafetlerin tercih edilebileceği, karşı cins arkadaşlarının olabileceği, fotoğraflarından utanmayacakları, kendine güvenin tam olacağı, kilo probleminin gelecek planlarına etkisiyle ilgili hiç etkilemediklerini, hareket yaptıklarını ve hedeflerine ulaştıklarını, okulda problem olmasını, arkadaşsız kalabilme korkusu olduklarını, iyi ve yakışıklı eş bulmakta problem yaşayacaklarını, doğum yaptıktan sonra kilolu olarak kalabilme korkusu oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma sonuçları başka konu ile yapılan araştırmalarla tartışılmıştır ve öneride bulunmuştur.

Anahtar kelime: Ergenlik dönemi, Kilo sorunu, Sosyal Çevre.

Эркан ЭФИЛТИ
PhD, доцент
“Манас” КТУ, педагогика бөлүмү
Нежметтин Эрбакан университети, Конья, Түркия

УМЕК-2022

erkan.efilti@manas.edu.kg / efilti71@gmail.com

*Нарынбекова Мүрөк
студент, “Манас” КТУ, педагогика бөлүмү, Кыргызстан
narynbekovamurok4@mail.com*

ӨСПҮРҮМ КУРАКТАГЫ САЛМАКТАН ЖАБЫРКАГАН ЖАШТАРДЫН СОЦИАЛДЫК ЧӨЙРӨСҮНДӨГҮ КӨЙГӨЙЛӨРҮН ИЗИЛДӨӨ

Бул изилдөөнүн максаты коомдук чөйрөдө салмак көйгөйлөрү бар өспүрүмдөрдүн башынан өткөргөн көйгөйлөрдү изилдөө болуп саналат. Изилдөөдө сапаттуу изилдөө методдорунун бири болгон сүрөттөөчү изилдөө модели колдонулган. Изилдөө тобун Кыргызстандын Бишкек шаарындагы 2021-2022-окуу жылында өспүрүм курактагы окуучулар түзөт. Изилдөөгө 10 ыктыярдуу окуучу катышкан. Изилдөөдө маалыматтарды топтоо үчүн сапаттуу изилдөө ыкмасынан алынган жарым түзүмдүү маектешүү формасы колдонулган. Маалыматтарды чогултуу процессин бааштоодон мурун маалыматтарды чогултуу формасына оозеки макулдук алынган. Керектүү маалыматтар берилген соң изилдөө иши башталган. Маектешүүнүн алдында катышуучуга изилдөөнүн максаты айтылып, алынган жекече маалыматтар купуя сакталары жана кааласа, маектешүүнү токтото ала тургандыгы оозеки түрдө айтылды. Изилдөөнүн натыйжасында алынган маалыматтарды талдоодо сапаттуу анализдөө техникасынын бири болгон контент-анализ ыкмасы колдонулган. Изилдөөнүн жыйынтыгында жаштардын өзүн ашыкча салмактуу деп ойлошунун себептери катары: айланасындагы адамдардын семирп кеттиң деп айтуулары, досторуна салыштырмалуу ашыкча салмактуумун деп ойлогону, ден соолугуна байланыштуу көйгөйлөр болгону, шылдыңдаганы, кийимдеринин жарашпаганы, ашыкча салмактын жашоо образына тийгизген таасири, кийим тандоодогу кыйынчылыктар, кесип тандоого терс таасирин тийгизгени, физикалык жактан кыйынчылыктарга дуушар болушканы, өзүнө ишенбегени, өзүн төмөн баалагандыгы, сулуу денеси барларга көрө албастык сезими болгондугу, өзүн башкаларга салыштырганы, достордун ортосундагы мамиледе салмак маселеси жана анын эч кандай таасири болбогондугу, күтүлбөгөн көйгөйлөр пайда болгондугу, классташтары аларды шылдыңдаганы, жалгыз калганда өздөрүн жаман сезгени, достору менен болгусу келбегендиги жөнүндө жыйынтыктар айкындалды. Эгер салмак проблемасы болбосо, ар кандай кесипти тандай алары, ар кандай кийимдерди тандап кийүү мүмкүнчүлүгү болгондугу, карама-каршы жыныстагы достору болору, сүрөттөрүнөн уялбай, өздөрүнө ишенимдүү болору, келечектеги пландарына салмак маселеси маселеси эч кандай таасир этпегендиги, аракет кылып, максаттарына жетери, мектепте кыйынчылыктар болгондугу, доссуз калуудан коркушкандыгы, жакшы жана сулуу жар табууда кыйынчылыктар болору жана төрөттөн кийин ашыкча салмактан коркушары тууралуу тыянак чыгарылды. Изилдөөнүн жыйынтыгы башка предметтер боюнча изилдөөлөр менен талкууланып, сунуштар айтылды.

Өзөктүү сөздөр: *өспүрүм курак мезгили, салмак маселеси, социалдык чөйрө.*

*Эркан Эфилти
PhD доцент
КТУ «Манас», кафедра педагогика
Университет Некметтина Эрбакана, Конья, Турция
erkan.efilti@manas.edu.kg / efilti71@gmail.com*

*Мүрөк Нарынбекова,
Студент КТУ «Манас», кафедра педагогика, Кыргызстан
narynbekovamurok4@mail.com*

ИССЛЕДОВАНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ, ИСПЫТЫВАЕМЫХ

УМЕК-2022

ПОДРОСТКАМИ С ИЗБЫТКОМ ВЕСА

Целью данного исследования является изучение проблем, с которыми сталкиваются подростки с проблемами веса в обществе. В исследовании использовалась описательная модель исследования, которая является одним из качественных методов исследования. Исследовательская группа будет состоять из школьников-подростков в 2021-2022 учебном году в Бишкеке, Кыргызстан. В исследовании приняли участие 10 студентов-добровольцев. В исследовании для сбора данных использовалась форма полуструктурированного интервью, основанная на методе качественного исследования. Устное согласие на форму сбора данных было получено до начала процесса сбора данных. После предоставления необходимой информации началась исследовательская работа. Перед началом интервью участнику сообщали цель исследования, что собранные личные данные будут храниться в тайне и что он может прекратить интервью, если захочет. При анализе данных, полученных в результате исследования, применялся метод контент-анализа, который является одним из методов качественного анализа. По результатам исследования, причинами, по которым молодые люди считают себя толстыми, являются: окружающие говорят, что они толстые, думают, что у них лишний вес по сравнению с их друзьями, у них проблемы со здоровьем, их высмеивают, одежда не подходит, влияние избыточного веса на образ жизни, трудности в выборе одежды и выборе профессии, оказали негативное влияние, имели физические трудности, неуверенность в себе, заниженная самооценка, чувство ревности к тем, у кого красивое тело, сравнение себя с другими, проблемы с весом в отношениях с друзьями, которые не имели никакого эффекта, появились неожиданные проблемы, одноклассники подшучивали над ними, выводы о плохом самочувствии в одиночестве, нежелании быть с друзьями и чем они могут отличаться от своих текущая ситуация, если у них не было проблем с весом; Если бы не было проблемы с весом, он мог бы выбрать любую профессию, у него была бы возможность выбирать и носить разную одежду, у него были бы друзья противоположного пола, он не стеснялся бы своих фотографий, был бы уверен в себе, на его планы на будущее не повлияла бы проблема веса, он постарается добиться своих целей. Был сделан вывод о том, что у них были проблемы в школе, они боялись потерять друзей, с трудом могли найти хорошую и красивую супругу, боятся набрать лишний вес после родов. Результаты исследования были обсуждены с исследованиями по другим предметам и даны рекомендации.

Ключевые слова: подростковый возраст, проблема веса, социальная среда.

Doç. Dr. Erkan EFİLTİ
Kyrgyz-Turkish Manas University,
Department of Pedagogy Guidance and Psychological Counseling
Necmettin Erbakan University, Konya, Turkey
erkan.efilti@manas.edu.kg / efilti71@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1158-5764>

Murok NARINBEKOVA
Kyrgyz-Turkish Manas University, Department of Pedagogy, Student,
narynbekovamurok4@mail.com

INVESTIGATION OF THE PROBLEMS EXPERIENCED IN THE SOCIAL ENVIRONMENT OF YOUTH WITH WEIGHT PROBLEMS IN ADOLESCENCE

The aim of this research is to examine the problems experienced in the social environment of adolescents who have weight problems. In the research, descriptive research model, one of the qualitative research methods, was used. The study group of the research consists of students who are in adolescence in the 2021-2022 school year in the city of Bishkek in Kyrgyzstan. Ten adolescents voluntarily participated in the study. A semi-structured interview form from the qualitative research method was used to collect data in the research. In this study, interviews were conducted with the consent of the participants. Content analysis method, one of the qualitative analysis technique, was used in the analysis of the data obtained as a result of the research. As a result of the research, the reasons for young people to think that they are overweight are that people around

UMEK-2022

them say that they gain weight, they are overweight compared to their friends, they have health problems, they are mocked, the clothes do not fit, the effect of being overweight on their lifestyle, the difficulties in choosing clothes, the negative impact on the choice of profession, they have physical difficulties, lack of self-confidence, low self-esteem, envy those with beautiful physiques, comparing themselves to others, weight problem has no effect on the relationship between friends, there are some unexpected problems, their classmates make fun of them, they feel bad when they are alone, The results obtained from the findings about the fact that they do not want to be with their friends when talking about weight, and what could be different from their current situation if there is no weight problem; If there was no weight problem, different professions could be preferred, different clothes could be preferred, they could have friends of the opposite sex, they would not be ashamed of their photos, they would be full of self-confidence, they had no effect on the effect of the weight problem on their future plans, they acted and reached their goals, they had problems at school, they were afraid of being without friends, It has been concluded that they will have problems in finding a good and handsome wife, and that they are afraid of staying overweight after giving birth. The results of the research were discussed with the researches made on another subject and suggestions were made.

Key words: Adolescence, Weight problem, Social Environment.

Ergenlik, insan yaşamında büyüme ve gelişmenin en hızlı olduğu, çocukluktan erişkinliğe geçiş dönemidir (Yiğit, 2012; Erbil, 2006). Ergenlik belirtilerinin başlaması ile beraber cinsiyet hormonlarının vücut kitlesini artırıcı etkisi ile boy uzamasında belirgin hızlanma görülür. Dönemin başlangıcında ergen erişkin boyunun %80'ine ulaşırken 2-4 yıl içinde erişkin boyunun %90'na ulaşır (Yiğit, 2012). Erişkin vücut ağırlığının genellikle yarısı ergenlikte kazanılır (Büyükgebiz, 2008). Erkek ergenlerde kas gelişmesi ve iskelet kitlesinin artması vücut ağırlığının artmasında önemli rol oynarken, kızlarda kilo artışı büyük ölçüde yağ depolanması sonucu olur. Ergenlik döneminde kızların ortalama 16-17 kg alması ve boylarının 24 cm uzaması; erkeklerin ise ortalama 19-20 kg alması ve 25 cm uzaması beklenir (Yiğit, 2012). Ergenlik döneminde; sosyal olarak kabul görme, aileden ve diğer insanlardan sevgi ve saygı bekleme, kendine saygı duyma, başarı isteği, beden güçlü ve güzel olma arzusu ve bağımsızlık ergen beklentilerinin önemli bir kısmını oluşturur. Ergen aynı zamanda tüm bunları yerine getiremeyeceği korkusunu da yaşar. Ergenlerin psikososyal gelişiminde beden imajının önemli bir rolü vardır (Esenay ve Conk, 2006; Örsel, Canpolat, Akdemir ve Özbay, 2004). Kendisi için zihninde oluşturduğu beden imajının bir parçası olarak boyu ve kilosu bu dönemde ergen için çok önemli olmaktadır (Yiğit, 2012; Semerci, 2007). Özellikle toplumsal güzellik ölçütlerinin hızla değişmesi, aşırı zayıflığın güzel olmakla eşdeğer tutulması ergenlerde bedenleri ile ilgili olumsuz algılara neden olmaktadır. Ergenlikte olumlu beden imajının oluşması, olumlu benlik kavramı ve benlik saygısının oluşmasını sağlar ve bu durum gencin arkadaş ilişkilerinde, kendini daha özgür hissetmesine ve başarılı algılamasına da neden olur. Düşük benlik saygısı olan bireyler için tersi durum geçerlidir (Erbil, Divan ve Önder 2006; Büyükgebiz, 2007). Bu durum ergenleri olumsuz sağlık davranışlarına yönlendirebilmektedir. Bunların en önemlisi bilinçsizce başlanan ve sürdürülen diyet uygulamalarıdır. Çoğu zaman diyet yapması gerektiğine ergen kendisi karar vermektedir. Uygulanan diyet çoğu zaman, ergenin büyüme ve gelişmesi için gerekli olan beslenme gereksinimlerini karşılamamaktadır (Büyükgebiz, 2006). Düzensiz öğün ve öğün aralarında atıştırma, ev dışında yemek yeme alışkanlığı ve fast-food tercihleri ergenlik dönemi beslenme alışkanlıklarının tipik özelliklerindedir (Demirezen, Coşansu, Adolesan, 2005). Bu dönemde edinilecek yanlış beslenme alışkanlıkları ve yanlış diyet uygulamaları ilerleyen yıllarda önemli sağlık sorunlarına (obezite, diyabet, kalp-damar hastalıkları, anoreksiya nervosa ve bulimiya) yol açabilmektedir (Yiğit 2012; Semerci, Ergen, 2007). Özmen, Çetinkaya, Ergin ve diğ. (2007) araştırmasında 10. Sınıf öğrencilerin %34'nün düzenli kahvaltı yapma, %38,3'nün düzenli öğle yemeği yeme, %6,5'nin düzenli akşam yemeği yeme alışkanlığının olmadığı, %36,7'sinin şişmanlamaktan çok korktuğu, %6,5'nin diyet yaptığı, %59,1'nin abur cubur yediği belirlenmiştir. Okul sağlığı, öğrencilerin ve okul personelinin sağlığının değerlendirilmesi, geliştirilmesi, sağlıklı okul yaşamının sağlanması ve sürdürülmesi hizmetlerinin tümünü kapsar (Baltaş, 2000). Ülkemizde okul sağlığı hizmetleri toplum sağlığı merkezleri tarafından yürütülmektedir. Milyonlarca çocuğun

UMEK-2022

sağlık kontrollerinin hastanelerde, muayenehanelerde yapılmasının olanaksız olması nedeni ile okul sağlığı hizmetlerine ve okul sağlığı hemşiresine büyük gereksinim vardır (Bahar, 2010). Okul temelli birincil müdahale programlarının amaçlarından biri, kişinin kendi vücudu ile ilgili memnuniyetsizliğini tanımlaması ve buna bağlı olarak kişilerin benlik saygılarının ve kişisel yeterlilik duygularının artırılmasıdır (Siyez, 2006). Ayrıca kişinin kendi vücudu ile ilgili memnuniyetsizliği sonucunda geliştirdiği sağlığı tehdit eden davranışların tespit edilerek gerekli girişimlerin planlanması, uygulanması ve sonuçlarının değerlendirilerek ergenlerin olumlu sağlık davranışlarını yaşam tarzı haline getirmelerinin sağlanması, sağlıklı yetişkinlerden oluşan bir toplum için önemli bir adım olacaktır.

Çocukluk ve yetişkinlik arasındaki geçiş olarak da adlandırılabilen ergenlik dönemi temel bir yaşam değişikliğine işaret eder. Bu dönem, bireysel gelişim ve bütün sosyal bağlamdaki değişikliklerin eşliğinde gerçekleşir. Bu nedenle gelişimsel tablo oldukça karmaşıktır. Bu gelişimsel aşamada hormonal değişikliklerle beraber yetişkin beden şekli ve boyutuna geçiş söz konusudur. Bu bedensel değişikliklerin yanı sıra sosyal ve psikolojik değişiklikler de söz konusudur. Psikolojik değişiklikler nedeniyle bedenin psikolojik algısı ya da beden imajı daha önceki yıllarda olduğundan daha ön planda olmaktadır. Tüm bu değişim sürecine aile bağlamı da katılınca, anne babalar ebeveynlik stillerini gencin ihtiyaçlarına ve artan bağımsızlık ve özerklik ihtiyacına göre yeniden ayarlamaya başlarlar (Wenar ve Keig, 2005).

Biyolojik, psikolojik ve sosyal bağlamda değişimlerin yaşandığı bu dönemde; biyolojik bağlam içerisinde değerlendirilebilecek olan fiziki görünümün değişmesiyle ideal beden imajına ulaşabilmek adına yeme davranışlarında görülebilen değişimlerin; psikolojik bağlamda değerlendirilebilecek olan sorunlara yaklaşım ve sorun çözümüne yönelik atılan adımların ayrıca bunların sonuçlarının ve son olarak sosyal bağlam içerisinde değerlendirilebilecek olan aile yaklaşımı ve ebeveyn yaklaşımının ergen tarafından nasıl algılandığının bu dönemin anlaşılmasında önemli bir rol oynayacağı düşünülmektedir.

Ergenlik dönemindeki gelişimsel özelliklerinden biri de ergen benmerkezciliğidir. Özellikle fiziksel anormallikler bu benmerkezciliğinin etkisiyle ergenler tarafından daha büyük sorun olarak algılanırlar. Kilo problemi de ergenlerin bu dönemde büyük bir problem olarak algılanabilmektedir.

Araştırmanın amacı

Kilo sorunu yaşayan ergenlerin sosyal çevrede yaşamış oldukları sorunların incelenmesidir.

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden betimsel araştırma modeli kullanılmıştır. Nitel araştırma yöntemi, araştırma yapılan bireylerin sahip oldukları öznel görüş ve deneyimlerinin sistematik olarak incelenebilmesini ve edinilen verilerle bilimsel nitelikli yorumlar yapılabilmesini sağlamaktadır (Ekiz, 2003; Yıldırım ve Şimşek, 2011).

Çalışmada kilo sorunu yaşayan gençlerin sosyal çevrede karşılaştığı sorunların incelenmesidir. Durum çalışması tek bir durum ya da olayın derinlemesine boylamsal olarak incelendiği, verilerin sistematik bir şekilde toplandığı ve gerçek ortamda neler olduğuna bakıldığı bir yöntemdir. Elde edilen sonuçlarla olayın neden o şekilde oluştuğu ve gelecek çalışmalarda nelere odaklanması gerektiğini ortaya koyar (Davey, 1991). Diğer araştırma türlerinden ayrılan yönüyle durum çalışmasının, “Nasıl” sorusunu temel aldığı ve araştırmacının kontrol altında tutamadığı olgu veya olayı derinlemesine inceleme imkanı verdiği söylenebilir (Yıldırım ve Şimşek, 2006). Karmaşık sosyal ilişkilerin ve etkileşimlerdeki anlaşılması zor örüntülerin incelenmesinde nitel araştırma yöntemi, küçük insan grupları ya da durumlar hakkında zengin ayrıntılarla dolu bir veri seti sağlayabilir.

Araştırmanın Çalışma Grubu

UMEK-2022

Bu araştırmanın çalışma grubu Kırgızistan'daki Bişkek şehrinde 2021-2022 yılında ergenlik döneminde olan 10 kızdan oluşmaktadır.

Verilerin Toplama Aracı

Araştırmada veri toplamak için nitel araştırma yönteminden Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşmedeki sorular açık uçlu olarak hazırlanmıştır. Görüşme formun hazırlanması için literatür taraması yapıp konuyla ilgili diğer çalışmalar taranmıştır. Bu görüşme formu, tez danışmanı ile birlikte ilk olarak Türkçe taslak formu hazırlanmıştır ve uzman görüşü alındıktan sonra formda yer alan sorulara son şekil verilmiştir. Uygulamak için Kırgız 'caya ve Rusçaya çevrilmiştir. Kırgız 'caya ve Rusçaya çevrilen görüşme formu alan uzmanları tarafından kontrol edilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği yapılandırılmış görüşme tekniğine göre daha esnek bir yapıdadır. Bu teknikte, görüşmeyi yapan kişi daha önceden sormayı planladığı soruları içeren bir görüşme protokolü hazırlar. Bunun yanında görüşmeyi yapan kişi görüşmenin akışına göre başka sorularla veya alt sorularla görüşmenin akışını etkileyebilmektedir. Görüşülen kişinin yanıtlarını açmasını ve ayrıntılandırılmasını isteyebilir. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği sahip olduğu belirli düzeyde standartlık ve aynı zamanda esneklik nedeniyle araştırmalarda kolaylık sağlamaktadır (Türnüklü, 2000).

Veri Toplama Süreci

Bu çalışmada görüşmeler katılımcıların izni alınarak görüşme yapılan ortamda telefonda ses kayıt altına alınmıştır ve veri toplama işleminden önce katılımcılara çalışmanın amacı açıklanmış, kimlik bilgilerin gizli tutulacağı ve istedikleri taktirde görüşmeyi bırakabilecekleri sözlü olarak ifade edilmiştir. Her bir görüşmeye görüşme formu, telefon ve kalem götürülmüştür. Görüşmeler 20-25 dakika arasında yapılmıştır.

Veri Analizi

Araştırmada görüşme yöntemi ile elde edilen verilerin çözümünde nitel veri analizi yöntemlerinden içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizi, toplanan verilerin derinlemesine analiz edilmesini gerektirir. Önceden belirgin olmayan temaların ve kodların ortaya çıkarılmasına olanak tanır. Bu tür analizde amaç, elde edilen bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde okuyucuya sunmaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2006).

Görüşme formu ile toplanan verilerin analizinde, sırasıyla şu süreçler izlenmiştir. Öncelikle ergenlerle görüşme yapılmış, bu görüşmelerin ses kayıtlı yapılmış ve ses kayıtların dinleyerek toplanan bilgiler görüşme formun çıktısına aktarılmıştır. Formun sonuçları öncelikle gözden geçirilerek kontrol edilmiştir ve bilgisayara aktarılmıştır ve tablo şeklinde yapılmıştır.

BULGULAR

Katılımcıların "Niçin kilolu olduğunuzu düşünüyorsunuz?" sorusuna verdikleri cevabın bulguları ve analizi tablo 1 de verilmiştir.

Tablo 1. Kilolu olduğunuzu düşünme nedenleri

Görüşmeciler	Verilen Cevapların analizi	f	%
G3,G5,G8,G7	Çevresindeki insanların kilo aldıklarını söylemeleri	4	36.3
G4,G5,G10,G9	Arkadaşlarına göre kilosunun fazla olması	4	36.3
G6	Sağlık problemleri yaşamaması	1	9.09
G1	Alay edilmek	1	9.09
G2	Kıyafetlerinin yakışmaması	1	9.09
Toplam		11	100

Tablo 1 incelendiği zaman kilolu olduğunuzu düşünen gençlerin büyük kısmının kilolu olduğunuzu düşünme nedeni olarak 4 (%36.3) çevresindeki insanların kilo aldıklarını söylediklerinden dolayı

UMEK-2022

kendisini kilolu olarak gördüklerini ifade etmişlerdir. “Bazı insanlar sen kilo almışsın diye söylüyorlar. Geçen sene giydiğim kıyafetlere sığamıyordum” G3. “Bazen kızlar da kilolu olduğumu söylüyorlar. Böylece kendimi kilolu diye düşünüyorum» G5. “Çevremdeki insanlar öyle konuşuyorlar. Ben bir şey giydiğim zaman ve aynadan baktığımda kilolu hissediyorum. Yani kilolu olduğumu biliyorum. ” G8. “Çevremdeki insanlar öyle konuşuyorlar. Ben bir şey giydiğim zaman ve aynadan baktığımda kilolu hissediyorum. Yani kilolu olduğumu biliyorum” G7.

Katılımcıların bir kısmı 4(36.3%) arkadaşlarına göre kilosunun fazla olduğunu belirtmişlerdir. "Arkadaşlarım hepsi çok zayıf ve ondan kilolu olduğumu düşünüyorum” G4. “Ben hep yiyorum. Okulda da arkadaşlarım zayıf olmasına rağmen hiçbir şey yemiyorlar ben ise kendimi hiç kontrol edemiyorum” G5. “Benim çevremdeki kızların hepsi zayıf ve okuldaki sınıf arkadaşlarım da yalnızca benim kilolu olduğumu söylüyorlar ondan kendimi kilolu düşünüyorum” G9. “Zayıf olmanın iyi tarafını hep söylüyorlar kızlar ve zayıf kızlar bile ben biraz kilo aldım dediklerinde kendimi çok kötü hissederim ve kilolu olduğumu hep düşünürüm” G10.

Katılımcıların 1(9.09%) sağlık probleminden dolayı kilolu olduklarını belirtmişlerdir. “Kilolu olmak gene de bağlıdır. Mesela benim ailemde kilolu olanlar var. O yüzden 1.sebep budur. 2.sebep ilaca daha bağlı. Çünkü sağlıma bağlı çok ilaç içmişim. Böylece kilo aldım” G6.

Katılımcıların 1(9.09%) alay edildiğinden dolayı kilolu olduğunu düşündüklerini belirtmişlerdir. “Genç yaşta alay edildiğim için kilo vermeyi istedim. Güzel elbise giyip, instegramda kendi fotoğraflarımı eklemek istemişim. Ama yapamadığıma bağlı kendimi kilolu diye düşünmüştüm. Ama lisede okumaya başladığımda çok değişik yaşadım. Bu okulda bana benzeyen, anlayışlı ve akıllı kızlar okuduğu için kararımı değiştirdim. Şimdi kilolu olduğumu hiç düşünmüyorum” G1.

Katılımcıların 1 (9.09%) kıyafetler yakışmadığından dolayı kilolu olduklarını söylemişlerdir. “Çünkü giysiler, kıyafetler yakışmıyor. Kendimi insanlardan yanında biraz kötü hissediyorum. Ayrıca zayıf insanların yanında çekiniyorum” G2.

Katılımcıların “Kilolu olmak yaşam şeklini nasıl etkiliyor?” sorusuna verdikleri cevabın bulları ve analizi tablo 2 de verilmiştir.

Tablo 2. Kilolu olmanın yaşam biçimine etkisi

Görüşmeciler	Verilen cevapların analizi	f	%
G.1, G.7, G5	Kıyafet seçerken zorlanmak	3	25
G.10, G8	Meslek seçimini olumsuz yönde etkilemesi	2	16.6
G.7, G2	Kendisini çevrede ifade etmede güçlük çekmesi	2	16.6
G4, G3	Fiziksel olarak güçlük çekmesi	2	16.6
G6, G10	Kendine güvenmemesi, benlik saygısının azalması	2	16.6
G.1	Güzel fiziği olanlara imrenmek kendisinin başkalarıyla kıyaslamak	1	8.33
Toplam		12	100

Tablo 2. incelendiği zaman Kilolu olmanın yaşam biçimine etkisi ile ilgili katılımcıların büyük çoğunluğu 3 (25%) kıyafet seçerken zorlandığını söylemişlerdir. "Benim de güzel fiziğim olsaydı, ben de güzel elbiselerdi giyseydim. Başka kızlara göre ben çok yavaşım. Onlar daha hızlı hareket ediyor ve hiç yorulmuyorlar” G1. "Kıyafetleri giydiğim zaman yakışmadığını hissederim. Başka kızları gördüğüm zaman motivemi kayıp ediyorum» G7. "Sevdiğim kıyafetler şimdi uyumuyor. Onları başka benden daha zayıf kardeşlerime vermek zorunda kalırım. Benim için bu çok zor geliyor» G5.

Katılımcıların 2(16.6%) meslek seçimi yaparken olumsuz etkilediğini belirtmişlerdir. "Mesleki hayatımı etkiledi mesela, manken olmak isterdim ve para kazanırdım» G10. "Kilolu olmasaydım

UMEK-2022

manken olurdu. Yalnızca kilo problemi benim manken olmama zarar veriyor, destek olmuyor” G8.

Katılımcıların 2(16.6%) kendisini çevrede ifade etmede güçlük çekmesini ifade etmişlerdir. "Başka kızları gördüğüm zaman motivemi kayıp ediyorum” G7. "Şimdiki zamanda çoğu insanlar başkalarının dış görünüşüne bakıyorlar. Mesela okullarda bir yere giderken: kızlarla programa dans hazırlanırken etki eder. Birisiyle konuşmak istediğin zamanlarda da insanın dış görünüşüne bakarak seçiyorlar. Birisiyle sevgili olmak istersen bile dış görünüşüne tabi ki bakarlar” G2.

Katılımcıların 2(16.6%) fiziksel olarak güçlük çektiğini belirtmişlerdir. "Düzgün bir şekilde hiç bir sıkıntısız oturup kalkamıyorum. Çok terliyorum ve saçlarım tez yağlı oluyor” G3. "Fiziksel olarak gerçekten rahatsız etmiyorum. Tüm sınıf arkadaşlarım gibi zıplayabilir ve koşabilirim. Ama ahlaki olarak daha zor. Çünkü kimse bana fazla kilolu olduğumu söylemeyeceği için bunu kendime söylüyorum ve kendimi sınırlandırıyorum” G4.

Katılımcıların 2(16.6%) kendine güvenimi olumsuz yönde etkilediğini, ağladığını belirtmişlerdir. "Bazen kilolu olduğum için ağlayan zamanlar da olan” G6. "Kendime güvenimim azalıyor, benlik saygım azalıyor” G10.

Katılımcıların 1(8.33%) güzel fiziği olanlara imrendiğini belirtmişlerdir. "Güzel fiziği olanlara imreniyorum. Benim de güzel fiziğim olsaydı, ben de güzel elbiselerdi giyseydim. Başka kızlara göre ben çok yavaşım. Onlar daha hızlı hareket ediyor ve hiç yorulmuyorlar” G1.

Katılımcıların "Kilo problemi arkadaşıyla aradaki ilişkiyi nasıl etkiliyor? ” sorusuna verdikleri cevabın bulları ve analizi tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3. Kilo probleminin arkadaşlar arasındaki ilişkiye etkisi

Görüşmeciler	Verilen cevapların analizi	f	%
G5,G.7,G6,G1	Bir etkisinin olmaması	4	36.36
G.2, G3	Beklenmedik bazı sıkıntıların çıkması	2	18.18
G.4,G9	Sınıf arkadaşlarının dalga geçmeleri	2	18.18
G.8,G7	Yalnız kalınca kendilerini kötü hissetmeleri	2	18.18
G.10	Kilo ile ilgili konuşulduğu zaman arkadaşlarıyla olmak istememesi	1	9.09
Toplam		11	100

Tablo 3.incelediği zaman katılımcıların büyük bir çoğunluğu kilo problemi arkadaşlar arasındaki ilişkiyle ilgili 4 (36.36%) arkadaşlar arasındaki ilişkiye bir etkisi olmadığını belirtmişlerdir. "Önceden arkadaşım diyen insanlar, benimle oldukları için utanmışlardı. O zaman kendimi çok kötü hissetmişim. Ama şimdi arkadaşlarım iyi insanlar. Kilo problemi arkadaşınla arasında ilişkiyi hiç etkilemiyor. Onların yardımıyla önceki hissettiklerimi unutuyorum” G1. "Arkadaşlarım arasındaki ilişkiye hiç etkilemiyorlar. Çünkü hiç ayrılmayacak arkadaşlarız” G5. "Arkadaşlarım çok anlayışlı ve ayrılmayacak kadar dostuz” G6. "Hiç etkilemiyor. Ama arkadaşlarımda bulduğumuzdan sonra, yalnız kalınca çok düşünüyorum. Neden o kız gibi değilim. Kendim de nefret ettiriyor” G7.

Katılımcıların bir kısmı kilo problemi arkadaşlar arasındaki ilişkiyle ilgili 2 (18.18%) bazı sıkıntılar olduğunu söylemişlerdir. "Arkadaşlarım arasındaki ilişki iyi, ama bazen sıkıntılar olur. Mesela: birisinin güzel kıyafeti bana yakışmaya bilir. Toplumda yürürken arkadaşlarımdan ayrı kalıyorum, onlar gibi hızlı yürüyemiyorum, çok koştuktan sonra tansiyonum artıyor” G2. "İlişkımız iyi, ama beklenmedik bazı sıkıntılar çıkabiliyor” G3.

Katılımcıların bir kısmı kilo problemi arkadaşlar arasındaki ilişkiyle ilgili 2 (18.18%) sınıf arkadaşlarının dalga geçtiklerini söylemişlerdir. "Daha önce erkek arkadaşlarımla okuyorken, onlar bana isim takıyorlardı ve rahatsız etmeyi severlerdi” G4. "Okulda okurken arkadaşlarım dalga geçiyorlardı. O zamanlar benim için çok zordu. Şimdi kız meslek lisesinde okuyorum. Buradaki kızlar çok güzel. O

UMEK-2022

üzden kilo problemi herhangi bir sorun yaratmaz” G9.

Katılımcıların bir kısmı kilo problemi arkadaşlar arasındaki ilişkiyle ilgili 2(18.18%) yalnız kalınca kendini kötü hissettiklerini belirtmişlerdir. “Hiç etkilemiyor. Ama arkadaşlarımda bulduğumuzdan sonra, yalnız kalınca çok düşünüyorum. Neden o kız gibi değilim. Kendimden de nefret ettiriyor” G7. “Bir şeyi konuşup, bir yerde oturduğumuz zaman. Yoksa bir yere gittiğimiz zaman kiloyla ilgili soru olduğunda onlar beni gösteriyorlar. Yani ben de onlara darılıyorum. Bilmiyorum eve gelince de ben kendimi çok kötü hissediyorum” G8.

Katılımcıların bir kısmı kilo problemi arkadaşlar arasındaki ilişkiyle ilgili 1 (9.09%) arkadaşları ile kiloyla ilgili konu olunca kaçtığını söylemişlerdir. “Arkadaşlar ile bir yere gidince kiloyla ilgili konu konuşulunca o konudan kaçırım” G10.

Katılımcıların “Kilo problemi olmasaydı şu anki durumundan farklı neler olurdu?” sorusuna verdikleri cevabın bulguları ve analizi tablo 4’de verilmiştir.

Tablo 4. Kilo problemi olmaması halinde şu anki durumundan farklı nelerin olabileceği

Görüşmeciler	Verilen cevapların analizi	f	%
G.1, G.3, G.5, G10, G8	Manken olmak istemesi	5	38.46
G.4, G.6, G.9, G.5	Daha güzel kıyafetlerin tercih edilebilmesi	4	30.76
G.2, G6	Sevgilisinin olması	2	15.38
G.4,	Çok fotoğraf çekilebilmesi ve fotoğraflarından utanmaması	1	7.69
G.7	Kendine güvenin yüksek olması	1	7.69
Toplam		13	100

Tablo 4. incelendiği zaman katılımcıların büyük kısmı kilo problemi olmaması halinde şu anki durumundan farklı nelerin olabileceği ile ilgili 5 (38.46%) kilo problemi olmasaydı manken olurum demişlerdir. “Güzel fiziğim olurdu ve çok elbise giyecektim. Çok güzel olurum. Belki manken de olabilirdim” G1. “Kilo problemim olmasaydı, şimdi manken olabilirdim” G3. “Belki manken olabilirdim. Güzel elbiselerin türlerini giyecektim. Ailem ile dünyaya gezerdim” G5. “Düşünüyorum ki beni dışarıdan görünce manken olurum. Çok para kazanırdım diye düşünüyorum. Ve başka bir işte çalışırdım. Başka güzel bir şeyler olurdu” G8. “Manken olmak isterdim küçükken ve eğer kilo problemim olmasaydı manken olurum” G10.

Katılımcıların bir kısmı kilo problemi olmaması halinde şu anki durumundan farklı nelerin olabileceği ile ilgili 4 (30.76%) daha güzel kıyafetlerinin olacağını belirtmişlerdir. “Her şey aynı olurdu. Daha güzel kıyafetlerim olabilir ya da daha uygun kıyafetler olabilirdi. Şimdi kıyafet almaya gittiğimde beğendiğimi bulmak benim için zor. Gelip istediğim satın almak ve satın alabileceğim şeyleri bir araya getirmek benim için çok zor. Uygun olanı seçmeliyim. Çünkü benim bedenime uyumadığı için” G4. “Güzel elbiselerin türlerini giyecektim. Ailem ile dünyaya gezerdim” G5. “Güzel kıyafetleri giyecektim ve dünyayı gezerdim” G6. “Daha güzel kıyafetlerim olabilir ya da daha uygun kıyafetler olabilirdi. Şimdi kıyafet almaya gittiğimde beğendiğimi bulmak benim için zor. Gelip istediğim satın almak ve satın alabileceğim şeyleri bir araya getirmek benim için çok zor. Uygun olanı seçmeliyim. Çünkü benim bedenime uyumuyor” G9.

Katılımcıların bir kısmı kilo problemi olmaması halinde şu anki durumundan farklı nelerin olabileceği ile ilgili 2 (15.38%) sevgililerinin olabileceğini ifade etmişlerdir. “Kim bilir şimdi sevgilim olurdu. Arkadaşlarımda bana yaptıkları haksızlıkları olmazdı” G2. “Beni sevecek birisi olabilirdi” G6.

Katılımcıların “Kilo problemi gelecek planlarını nasıl etkilemektedir?” sorusuna verdikleri cevabın bulguları ve analizi tablo 5’de verilmiştir.

Tablo 5. Kilo probleminin gelecek planlarına etkisi

Görüşmeciler	Verilen cevapların analizi	f	%
--------------	----------------------------	---	---

UMEK-2022

G5, G6, G7, G8	Olumsuz herhangi bir etkisi olmaması	4	40
G1, G4, G9	Okulda arkadaşsız kalma korkusu	3	30
G3, G2	Eş bulma kaygısı	2	20
G10	Doğumdan sonra kiloların artması korkusu	1	10
Toplam		10	100

Tablo 5. incelendiği zaman katılımcıların büyük kısmı kilo probleminin gelecek planlarına etkisiyle ilgili 4 (40%) kilo problemi gelecekteki planlarını hiç etkilemeyeceğini söylemişlerdir. “Hiç etkilemezdir. Bana göre daha güzel olurdu” G5. “Bana göre hiç etkilemeyecektir. Hareket yaparım ve hedeflerime ulaşırım” G6. “Hiç etkilemiyor. Ama korkunç olur elbette” G7. “Gelecek planlarımı hiç etkilemiyor. Çünkü bu benim için o kadar önemli değil. Geleceğe başka bir planlarım var. Kiloyla ilgili değil. Ama ben de çok korkuyorum. Yani doğumdan sonra yoksa anne olunca kendimi tutamayacağım ve çok kilo alırım. Kocamla da problem olur diye düşünüyorum” G8.

Katılımcıların bir kısmı kilo probleminin gelecek planlarına etkisiyle ilgili 3(30%) okulda, üniversitede problem olacağını, arkadaşsız kalma korkusunu belirtmişlerdir. “Üniversiteye giderken kendimden çok utanırdım. Erkek arkadaşım olmazdı ve belki arkadaş dahi bulamazdım” G1. “Üniversitede benim için zor olacak. Yeni ortamlara girdiğimde çok karmaşık biri oluyorum. Arkadaş edinmek benim için zor olacak” G4. “Üniversitede benim için zor olacak. Yeni ortamlara girdiğimde çok karmaşık biri oluyorum, arkadaş edinmek benim için zor olacak” G9.

Katılımcıların bir kısmı kilo probleminin gelecek planlarına etkisiyle ilgili 2(20%) gelecekte eş bulma konusunda problem olacağını söylemişlerdir. “Kilo problemi gelecek hayatımı böylece etkiler. Mesela: şimdiki zamanda hepsi dış güzelliğe önem verir, o yüzden güzel, iyi eş bulmada etkiler, sağlam hakkında etkiler” G2. “İyi ve yakışıklı eş bulmakta problem olurdu. Sağlam hayatta etkileyecek” G3. Katılımcıların bir kısmı kilo probleminin gelecek planlarına etkisiyle ilgili 1 (10 %) kilo problemi sadece doğum sonrası problem olacağını söylemiştir. “Eğer gelecekte böyle kalırsam doğum yaptıktan sonra kilolu olarak kalıcayım ve güzelliğimi kayıp ederim diye korkarım” G10.

SONUÇ TARTIŞMA ve ÖNERİLER

Kırgızistan’daki ergenlik döneminde kilo sorunu yaşayan gençlerin sosyal çevrede yaşadığı sorunların incelemek amacıyla yapılan araştırmada ulaşılan araştırma sonuçları ve tartışma aşağıda sunulmuştur.

Gençlerin kilolu olduğunu düşünme nedenleri olarak, çevresindeki insanların kilo aldıklarını söylemeleri, arkadaşlarına göre kilosunun fazla olması, sağlık problemleri yaşamaları, alay edilmeleri, kıyafetlerin yakışmamaları sonucuna ulaşılmıştır.

Okumuşoğlu (2017), yaptığı çalışmada bulgulardan görülebileceği gibi, alay edilme-edilmeme değişkeninin fiziksel aktivite ile negatif korelasyon olduğu saptanmıştır. Buna göre diyet yapan lise öğrencisi obeziteli katılımcılar grubunda, alay edilmedeki artışın fiziksel aktivitede azalmayla ilişkili olduğu söylenebilir. Bu bulgular araştırma bulgularını desteklemektedir.

Şengönül (2019), yaptığı çalışmada obezite kendisiyle birlikte birçok hastalığa örneğin; kardiyovasküler hastalıklar, diyabet, düşük benlik saygısı, depresyon ve kanser türlerine neden olmaktadır. Şengönülün araştırma sonuçları bu araştırma sonucunu desteklemektedir.

Kilolu olmanın yaşam biçimine etkisi ile ilgili, kıyafetler seçerken zorlanmaları, meslek seçimini olumsuz yönde etkilemesi, fiziksel olarak güçlük çekmeleri, kendine güvenmemeleri, benlik saygısının düşük olması, güzel fiziği olanlara imrenmeleri, kendilerini başkalarıyla kıyaslamaları sonucuna ulaşılmıştır.

Özdemir (2018), yaptığı çalışmada obezite ile benlik saygısı arasındaki ilişkiyle ilgili yapmış olduğu araştırmada obezite ile düşük benlik saygısı arasında ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

UMEK-2022

Hamurcu (2014)'nün yapmış olduğu araştırmaya göre de obez kişilerde benlik saygısı ve beden algısının incelenmesi için yapılan bir araştırmada BKİ kategorisine göre obezite arttıkça benlik saygısının düştüğü gözlenmiştir. Gerçekleştirilen ileri analizlerde BKİ değeri normal bireyler referans alındığında benlik saygısının yalnız obezlerde 1,49 kat, morbid obezlerde ise 3,31 kat daha az olduğu bulunmuştur. Bu araştırmada da benlik saygısı düşüklüğü sonucuna ulaşılmıştır. Özdemirin ve Hamurcunun araştırma sonuçları bu araştırma sonucunu desteklemektedir.

Sullivan ve başk.'nın yaptığı bir çalışmada, obezitenin sosyal disfonksiyon üzerindeki etkisini değerlendirmek için geliştirilen Obeziteye İlişkin Sorunlar Skalası, 3743 bireye uygulanmış ve obez kişilerin yaşam kalitesi ve obeziteyi nedeniyle günlük yaşam aktivitelerinde ne düzeyde rahatsızlık yaşadıkları konusunda önemli bilgiler edinilmiştir. Aynı çalışmada, obezitenin psikososyal yükünün önemli düzeyde olduğunu gösteren sonuçlar elde edilmiştir. Kadınlar aşırı kilolardan bağımsız olarak bütün alanlarda daha çok sorun algılamışlardır, erkekler beden kitle indeksleri arttıkça daha çok psikososyal sorun bildirmişlerdir. Hem erkekler hem de kadınlar için genel eğilim olarak halka açık alanlarda yıkanma, yüzme, giysi deneme veya satın alma gibi aktivitelere ilişkin endişeler daha yüksek bulunmuştur. Bu bulgular araştırma bulgularını desteklemektedir.

Doğan ve başk. (2015), yaptığı çalışmada obezitenin okul davranışlarına yansımalarına ilişkin olarak hırçınlaşma, fiziksel etkinliklere katılmama, pasiflik, içine kapanıklık, yalnızlaşma ve dışlanma konularına değinmişlerdir. Bu konular içerisinde en çok üzerinde durulanlar sırasıyla fiziksel etkinliklere katılmama, pasiflik, içine kapanıklık olmuştur. Bu bulgular araştırma bulgularını desteklemektedir.

Aysun Erkol, Leyla Khorshidin yaptığı çalışmada obez bireylerin %4.2'si zorunlu olanlar dışında sosyal aktivitelere katılmak istemediğini ve obez bireylerin en çok insanların bakışlarından rahatsız olduğunu ve kendisine göre kıyafet bulmakta güçlük çektiğini belirtmişlerdir. Bu bulgular araştırma bulgularını desteklemektedir.

Kilo probleminin arkadaşlar arasındaki ilişkiye etkisiyle ilgili, hiçbir etkisi olmadığını, beklenmedik bazı sıkıntılar olduğunu, sınıf arkadaşlarının dalga geçtiğini, yalnız kaldığında kendisini kötü hissettiklerini, kilo ile ilgili konuşulduğu zaman arkadaşlarıyla olmak istemedikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Cinaz ve Bideci'nin (2003), yaptığı çalışmada obez çocuklarda özellikle ergenlik döneminde arkadaş edinememe, grup faaliyetlerine katılmama gibi davranışsal problemlerin olabileceğini belirtmesi; Beşikçi'nin (2010) obez öğrencilerin daha içine kapalı, üzgün ve tedirgin davranışlar gösterdiklerini dile getirmesi katılımcıların görüşlerini desteklemektedir. Bu bulgular araştırma bulgularını desteklemektedir.

Küçükdoğan (2019), yaptığı araştırmada eskiden beri yaşlıları arasında sürekli dalga geçilen ve lakaplar takılan kişiler olmak bu kadınların kendi ifadeleri ile "özgüven problemi" yaşamalarına yol açmıştır. Şişmanlığın uzun sürmesinin etkilerinin kişi açısından daha yıkıcı olması araştırma bulguları arasında önemli bir sonuçtur. Bu bulgular araştırma bulgularını desteklemektedir.

Küçükdoğan (2019), yaptığı çalışmada toplumsal yaşam içerisinde sürekli olarak şişmanlığını düşünen kadınları, yaşamlarının her alanında davranışlarını şişmanlıkları ile belirlemektedir. Dikkat çekmemek için konuşmaktan, gülmekten, kendilerini ifade etmekten kaçınan bu kadınlar, bedenlerini adeta görünmez olarak nitelendirmektedir. Böyle olunca şişmanlık ve görünmezlik arasında paradoksal bir ilişki ortaya çıkmaktadır. Bu hususta kendi güvenli alanlarına çekilme, onları kimsenin yargılayamayacakları yer olan eve kapanma durumu ortaya çıkmaktadır. Kalabalık ortamlardan kaçınan bu kadınlar kendilerini evlerine hapsedilmektedir. Bu sayede şişman ve aşırı şişman kadınlar ev içerisinde kendileri için farklı hobiler oluşturmaktadır. Ancak bunu yapan kadınların belirttiği üzere diğerleriyle ortak anı ve geçmişten mahrum kaldıkları açıktır. Bu bulgular araştırma bulgularını desteklemektedir.

UMEK-2022

Küçükdoğan (2019), yaptığı çalışmada bir diğer önemli husus ise şişman kadınların arkadaşları ile ilişkileri üzerinde şişmanlığın etkisidir. Öncelikle sosyal yaşantıda kilolarını ve bedenlerinin nasıl gözüktüğünü sürekli düşünen kadınlar arkadaş seçimi yaparken de bu durumu göz önünde bulundurmaktadır. Onları yargılamayan, eleştirmeyen ve destek olan kişilerle daha mutlu ve “normal” hissettiklerini belirtmişlerdir. Ancak yine de arkadaş ilişkilerinde kendilerini arkadaşları ile kıyaslayarak değerlendirme yapmaları söz konusudur. Bu sebep ile bedenlerinin merkezde olduğu alışveriş, dans ve spor gibi aktivitelerden kaçınılmaktadır. Bu durumlarda bedenlerinin karakterlerini ve davranışlarını örten bir engel olduğunu düşünürler. Bu bulgular araştırma bulgularını desteklemektedir.

Kilo problemi olmaması halinde şu anki durumundan farklı nelerin olabileceği ile ilgili bulgulardan elde edilen sonuçlar; kilo problemi olmasaydı farklı mesleklerin tercih edilebileceği, farklı kıyafetlerin tercih edilebileceği, karşı cins arkadaşlarının olabileceği, fotoğraflarından utanmayacakları, kendine güvenin tam olacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Gerbrand (2004), yaptığı çalışmada Morbid obezlerin normal grupla karşılaştırıldığı bir çalışmada, obez grubun ruhsal profilinin normal grubun profilinden farklılıklar taşıdığı, obezlerde başatma tarzının, dışsal yönelimli yeme davranışlarının, incelleme için acele etme, bedensel hoşnutsuzluk ve kişilerarası güvensizliğin daha çok olduğu saptanmıştır. Bu bulgular araştırma bulgularını desteklemektedir.

Kilo probleminin gelecek planlarına etkisiyle ilgili, hiç etkilemediklerini, hareket yaptıklarını ve hedeflerine ulaştıklarını, okulda problem olmasını, arkadaşsız kalabilme korkusu olduklarını, iyi ve yakışıklı eş bulmakta problem yaşayacaklarını, doğum yaptıktan sonra kilolu olarak kalabilme korkusu oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Köksal ve Özel (2008), yaptığı çalışmada öğrencilerde alay edilme, dışlanma çocuklarda utanç duygularının gelişimine yol açtığı, yönündeki ifadeler katılımcıların görüşlerini destekler niteliktedir. Obezite ile birlikte ortaya çıkan bu olumsuz durumlarla birlikte öğrencinin akademik başarıya ulaşması oldukça güç görünüyor. Bu bulgular araştırma bulgularını desteklemektedir. Ancak ilginç bir şekilde Metinoğlu'nun (2010) araştırması sonucunda obez öğrencilerin, diğer öğrencilere göre daha başarılı olduğu sonucuna ulaşması, araştırma yapılan örneklem grubunun obeziteye ilişkin olumsuz duygulardan kurtulmak için daha çok ders çalışmaya eğilim gösterdiklerini ya da okulda obeziteyle mücadele konusunda etkili bir program uygulandığını düşündürmektedir. Bu bulgular araştırma bulgularını desteklemektedir.

Araştırma bulgularından yola çıkarak aşağıdaki önerilerde bulunulmuştur;

1. Fiziksel durumlara yönelik ön yargıların oluşturmasını engelleyecek programların yapılması.
2. Eğitim süreci içerisinde öğretmenler ve rehber öğretmenler aracılığıyla öğrencilere yönelik görüşleriyle ilgili olumlu beden algısı çalışmaları yapılmalıdır.
3. Kilo sorunu yaşayan ergenlere yönelik rehber öğretmen aracılığıyla psikolojik destekler sağlanmalıdır.

Kaynaklar:

1. Bahar, Z. (2010), Okul sağlığı hemşireliği. DEUHYO ED; 3(4): 195-200.
2. Baltaş, Z. (2000), Sağlık psikolojisi. İstanbul, Remzi Kitabevi; 60.
3. Büyükgebiz, A. (2008) Ergenlikte değişim dönemi, 99 sayfada erken egenlik, 1. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları; 17-26.
4. Büyükgebiz, B. (2007) Ergenlik döneminde metabolik denge; beslenme ve beslenme sorunları. Aktüel Tıp Dergisi; 12(5): 18-25.
5. Demirezen, E., Coşansu, G. (2005) Adolesan çağı öğrencilerde beslenme alışkanlıklarının değerlendirilmesi. Sted; 14(8): 174-8.

UMEK-2022

6. Ekiz, D. (2003). Eğitimde Araştırma Yöntem ve Metotlarına Giriş: Nitel, Nicel ve Eleştirel Kuram Metodolojileri. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Dergisi*.
7. Erbil, N., Divan, Z., Önder, P. (2006) Ergenlerin benlik saygısına ailelerinin tutum ve davranışlarının etkisi. *Aile ve Toplum Dergisi*; 3(10): 7-15.
8. Erkol, A., Khorshid, L. (2015) Niğde Çiftlik Devlet Hastanesi, Çiftlik - Niğde Ege Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Hemşirelik Esasları Anabilim Dalı, İzmir
9. Esenay, Fİ., Conk, Z. (2006) Medya ve çocuk: Hemşirelik tanıları doğrultusunda bir inceleme. *Aile Toplum*; 3(10): 91-102.
10. Gerbrand Van, H. (2004) Psychological profile of morbidly obese patients who are candidates for bariatric surgery, IFSO Obesity Surgery, Congress, <http://www.3.parsec.info/1congresos/1web/1IF.SO/1pcomunicaciones?creg=913>, 20.1.2004.
11. Köksal, G. ve Özel, G. (2008), Çocukluk ve ergenlik döneminde obezite. Ankara: Klas mat.
12. Küçükdoğan, N. (2019) Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı Sosyoloji Bilim Dalı Şişmanlığı Toplumsal Bir Mesele Olarak Deneyimlemek Üzerine Nitel Bir Araştırma: Genç Kadınlar Örneği, İstanbul, Yüksek Lisans Tezi.
13. Örsel, S., Canpolat, Bİ., Akdemir, A., Özbay, H. (2004) Diyet yapan ve yapmayan ergenlerin kendilik algısı, beden imajı ve beden kitle indeksi açısından karşılaştırılması. *Türk Psikiyatri Der*; 15(1): 5-15.
14. Özdemir İlhan, B. (2018) Obezite cerrahisinin benlik saygısı ve yaşam kalitesine etkisi. Maltepe Üniversitesi, Hemşirelik Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
15. Özmen, D., Çetinkaya, A., Ergin, D., Şen Nesrin, Ş., Erbay, PD. (2007) Lise öğrencilerinin yeme alışkanlıkları ve beden ağırlığını denetleme davranışları. *Kor Hek*; 6(2): 98-105.
16. Semerci, B. (2007) Ergen ruh sağlığı, aileler ve ergenler için. 2. Baskı, İstanbul, Alfa Yayınları; 10-1.
17. Siyez, DM. (2006) Yeme bozukluğu olan çocuklar ve ergenler etyolojisi ile ilgili araştırmalar, müdahale, değerlendirme ve tedavi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*; 20: 21-7. 17
18. Sullivan, M., Karlsson, J., Sjöstöm, L., Taft, C. (2001) Obezite hastalarının tedavisinde yaşam kalitesi ölçümleri niçin kullanılmalıdır?. In: Björntorp P, editor. Kahramanoğlu M, Çeviren. *International Textbook of Obesity*. Sweden: John Wiley & Sons, 2001. s. 485- 509.
19. Wenar, C., Kerig, P. (2005) *Developmental Psychopathology From Infancy Through Adolescence*. (5. Baskı). McGraw-Hill Education.
20. Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2006). Nitel Araştırma Yöntemleri. 11. Baskı 427.
21. Yiğit, R. (2012) Ergenlik dönemi. Çocukluk dönemlerinde büyüme ve gelişme. Ankara: Sistem Ofset; 177-198.

UMEK-2022

УДК: 316

Doç. Dr. Erkan EFİLTİ
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, Türkiye.
erkan.efilti@manas.edu.kg / efilti71@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1158-5764>

Akılbekova Ayday
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü
Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık. Bişkek, Kırgızistan.
ayday1512@mail.ru

DOĞUM SONRASI ANNELERİN YAŞADIKLARI SORUNLARIN İNCELENMESİ

Bu araştırma amacı, Kırgızistan'da annelerin doğum sonrası yaşadıkları sorunların incelemektir. Araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden betimsel araştırma modeli kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubu Kırgızistan'daki Bişkek şehrinde yaşayan 2020-2021 yılında doğum yapan annelerden oluşmaktadır. Araştırmaya gönüllü 14 anne katılmıştır. Araştırmada veri toplamak için, nitel araştırma yönteminden yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Bu çalışmada görüşmeler katılımcıların izni alınarak yapılmıştır. Araştırma sonucu elde edilen verilerin çözümlenmesinde nitel analiz tekniğinden içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Araştırma sonucunda, annelerin eşleri ile yaşadığı sorunlar ; ilgisizlik, eşler arası sürekli kavgalar, babanın sevgisi ve dikkati sadece bebeğin üzerinde olması, sorumluluğun hepsi annede olması, babanın bebek konusunda aşırı karışması, ailesi ile yaşadığı sorunlar; bebeğe bakmada kayınanne ile bebek bakımı konusunda değerlerin çatışmaları, aile üyelerin tarafından desteğin verilmemesi, geniş ailedeki annelerin ev işlerinden dolayı bebeğe yeterince vakit ayıramaması, ev işlerin zamanında yetiştirememekten dolayı aile üyeleriyle kavgaların olması, diğer çocuklarıyla yaşadığı sorunlar; annelerin çocuklarına ayrı ayrı ilgi göstermeye zamanın olmaması, kardeşler arası kıskançlıkların olması, çevresiyle; annelerin önceden her yere gidebilirken, doğum sonrası zamanın ve imkanın omaması, arkadaşlarından uzaklaşmaları, yeni çocuk sahibi olmanın annede oluşturduğu olumsuz duygular; uykusuzluk, yorgunluk, şaşkınlık, annelerin aşırı kilo aldıklarından çok mutsuz olmaları, kendinden utanmaları, annelerin aşırı kilo verdiklerinden çok zayıflamaları ve kendilerinden memnun olmamaları, sürekli baş ve sırt ağrısından annelerin kendilerini çok kötü hissettikleri, hiç bir şey yapmak istemedikleri, bundan dolayı evdekilerden utanmaları ve suçluluk hissetmeleri sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma sonuçları başka konu ile yapılan araştırmalarla tartışılmıştır ve öneride bulunmuştur.

***Anahtar kelimeler:** Annelik, Doğum sonrası, Doğum sonrası sorunlar.*

Эркан Эфилти
PhD доцент
“Манас” КТУ, педагогика кафедрасы
Нежметтин Эрбакан университети, Кonya, Түркия
erkan.efilti@manas.edu.kg / efilti71@gmail.com

Акылбекова А.,
студент, “Манас” КТУ, педагогика кафедрасы, Кыргызстан
ayday1512@mail.ru

ЭНЕЛЕРДИН ТӨРӨТТӨН КИЙИНКИ КӨЙГӨЙЛӨРҮН ИЗИЛДӨӨ

Бул изилдөөнүн максаты – энелердин төрөттөн кийинки көйгөйлөрүн изилдөө. Изилдөөдө сапаттык изилдөө ыкмасынын кейс-стади модели колдонулду. Изилдөө тубун Кыргызстандын

УМЕК-2022

Бишкек шаарында жашаган, 2020-2021 жылдары төрөгөн энелер түздү. Жарым структураланган интервью формасы, жалпысынан, 14 энеден маалымат алуу үчүн колдонулду. Жарым структураланган интервью суроолору ачык типте даярдалды. Изилдөөдө катышуучулардын уруксаты менен интервьюлар телефон аркылуу аудиого жаздырылып, маалымат чогултуу процессинин алдында катышуучуларга изилдөөнүн максаты түшүндүрүлүп, алардын өздүк маалыматы купуя сакталары жана алар кааласа, интервьюдан чыгып кете алары оозеки айтылды. Изилдөөнүн натыйжасында алынган маалыматтарды талдоодо сапаттык изилдөө ыкмаларынын бири болгон контентти талдоо ыкмасы колдонулду. Изилдөөнүн жыйынтыгында энелердин жолдоштору менен болгон көйгөйлөр: жолдошунун кайдыгер мамилеси, жубайлар арасында тынымсыз түшүнбөстүктөр, атанын көңүлү ар дайым балада гана болуусу, жоопкерчиликтин баары бир гана энеде болушу, баланы багууга атанын ашыкча кийгилишүүсү; үй-бүлөсү менен болгон көйгөйлөр: бала кароодо кайын эне жана эненин баалуулуктарынын келишпестиги, үй-бүлө мүчөлөрү тарабынан колдоонун жоктугу, чон үй-бүлөдө жашаган энелердин үй жумуштарынан бошбой, баласы менен жетишерлик убакыт боло албашы, үй жумуштарын убагында аткара албаганы үчүн үй-бүлө мүчөлөрү менен түшүнбөстүктөрдүн болушу; башка балдары менен болгон көйгөйлөр: эненин ар бир баласына өзүнчө убакыт бөлүп кароого убактысынын болбошу, бир туугандар арасы кызганычтардын болушу; чөйрөсү менен көйгөйлөр: төрөттөн кийин энелерде мурункудай бир жерге барууга мүмкүнчүлүктүн жана убакыттын болбошу, досторунан алыстоо; энеде жаңы балалуу болгондогу терс сезимдер: уйкусуздук, чарчоо, шок (не кыларын билбөө), ашыкча салмак кошкондогу үчүн өзүн бактысыз сезүү, өзүнөн уялуу, ашыкча арыктагандыгы үчүн өзүн ыңгайсыз сезүү, баш жана бел оорулары көп болгондун айынан энелердин ден соолугунун начарлашы, оорудан улам эч нерсе жасай албоо, эч нерсе жасабаганы үчүн үй-бүлө мүчөлөрүнөн уялуу. Изилдөөнүн жыйынтыгы бул темадагы башка изилдөөлөр менен талкууланып, сунуштар жазылды.

Өзөктүү сөздөр: энелик, төрөттөн кийинки мезгил, төрөттөн кийинки мезгилдеги көйгөйлөр.

Эркан ЭФИЛТИ,

PhD доцент

КТУ «Манас», кафедра педагогика

Университет Некметтина Эрбакана, Конья, Турция

erkan.efilti@manas.edu.kg / efilti71@gmail.com

Айдай Акылбекова, студент,

КТУ «Манас», кафедра педагогика, Кыргызстан

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОСЛЕРОДОВЫХ ПРОБЛЕМ МАТЕРЕЙ

Целью данного исследования является изучение проблем матерей после родов. В исследовании использовалась модель кей-стади качественного метода. Исследовательскую группу составили матери, родившие в 2020-2021 годах, проживающие в Бишкеке, Кыргызстан. Для получения информации от 14 матерей использовалась форма полуструктурированного интервью. Полуструктурированные вопросы для интервью были подготовлены в открытом формате. В ходе исследования интервью записывались по телефону с разрешения участников, и перед процессом сбора данных участникам объяснялась цель исследования, их личная информация сохранялась в тайне, и им устно сообщалось, что они могли отказаться от интервью, если бы захотели. При анализе данных, полученных в результате исследования, использовался контент-анализ, один из качественных методов исследования. По результатам исследования определены следующие проблемы матерей с мужьями: равнодушиное отношение мужей, постоянные недопонимания между супругами, то, что внимание отца всегда уделяется только ребенку, мать за все отвечает, вмешательство отца во все вопросы по дому, проблемы в семье: несовместимость ценностей матери и свекрови в уходе за детьми, отсутствие поддержки со стороны членов семьи, матери, живущие в больших семьях, не могут проводить достаточно времени со своими детьми после работы по дому, непонимание

UMEK-2022

членами семьи из-за невозможности вовремя выполнять домашние дела, проблемы с другими детьми: нехватка времени у матери, чтобы заботиться о каждом ребенке отдельно, ревность между братьями и сестрами, проблемы с окружающим: проблемы после родов у матерей: отсутствие возможности и времени ходить в те же места, что и раньше, нахождение вдали от друзей, негативные ощущения матери после рождения ребенка: бессонница, усталость, шок (или незнание, что делать), женщины чувствуют себя несчастными, потому что набирают слишком много веса или теряют большой вес, им стыдно за себя, матери чувствуют себя некомфортно, здоровье матерей ухудшается из-за множества проблем с головой и спиной, они ничего не могут делать из-за болезни и им стыдно перед членами семьи, потому что они ничего не могут делать. Результаты исследования были обсуждены с другими исследованиями по этой теме и были написаны рекомендации.

Ключевые слова: материнство, послеродовой период, послеродовые проблемы.

Doç. Dr. Erkan EFİLTİ

Kyrgyz-Turkish Manas University,

Department of Pedagogy Guidance and Psychological Counseling

Necmettin Erbakan University, Konya, Turkey

erkan.efilti@manas.edu.kg / efilti71@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1158-5764>

Ayday Akylbekova,

Kyrgyz-Turkish Manas University, Department of Pedagogy, Student

ayday1512@mail.ru

INVESTIGATION OF THE PROBLEMS EXPERIENCED BY POSTPARTITION MOTHERS

The aim of this research is to examine the postpartum problems experienced by mothers in Kyrgyzstan. In the research, descriptive research model, one of the qualitative research methods, was used. The study group of the research consists of mothers who gave birth in 2020-2021 living in the city of Bishkek in Kyrgyzstan. 14 volunteer mothers participated in the study. A semi-structured interview form from the qualitative research method was used to collect data in the research. In this study, interviews were conducted with the consent of the participants. Content analysis method, one of the qualitative analysis technique, was used in the analysis of the data obtained as a result of the research. As a result of the research, the problems experienced by mothers with their spouses; indifference, constant quarrels between spouses, father's love and attention only on the baby, mother's responsibility, excessive involvement of the father about the baby, problems with his family; Conflicts of values between mother-in-law and baby care in looking after the baby, lack of support by family members, mothers in the extended family not being able to spare enough time for the baby due to housework, quarrels with family members due to not being able to do housework on time, problems with other children; lack of time for mothers to pay attention to their children individually, jealousy between siblings, with their surroundings; While mothers could go anywhere beforehand, the lack of time and opportunity after giving birth, being away from friends, negative feelings of having a new child in the mother; insomnia, tiredness, confusion, mothers being very unhappy because they gained too much weight, being ashamed of themselves, mothers losing too much weight and being dissatisfied with themselves, mothers feeling very bad because of constant headache and back pain, they did not want to do anything, and therefore ashamed of those at home and It was concluded that they felt guilty. The results of the research were discussed with the researches made on another subject and suggestions were made.

Key words: *Motherhood, Postpartum, Postpartum problems.*

Кадının sağlığını ve yaşam kalitesini olumsuz etkileyen en önemli sağlık sorunlarının doğurganlık dönemine (15-49 yaş) rastlayangebellek, doğum ve doğum sonrası (postpartum, lohusalık

UMEK-2022

veya puerperium) süreçlerde ortaya çıktığı ve yaşamsal önem taşıdığı yapılan çalışmalar ve sağlık göstergeleriyle belirlenmiştir (Balkaya, 2002; Taşkın, 2011; Walker and Wilging, 2004). Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından geliştirilen ‘Güvenli Annelik Paketi’nde annenin gebelik, doğum ve doğum sonrası dönemlerini sağlıklı geçirmesi dolayısıyla anne sağlığının en üst seviyeye çıkartılıp, morbidite ve mortalite oranlarının azaltılması konusuna değinilmiştir (WHO, 1998).

Postpartum dönemde sağlık sorunları özellikle ilk günlerde çok yaygın olarak görülmekte, bu sorunların çoğu 6 haftaya kadar, bazıları bir yıla kadar devam etmektedir (Atıcı ve Gözüm, 2000; Balkaya, 2002; Güngör, Gökyıldız ve Nahcivan, 2004).

Dördüncü Dünya Kadın Konferansı Pekin Deklerasyonu ve Eylem Planı Raporu’nda doğumla ilgili komplikasyonlar ile fiziksel ve emosyonel problemlerin, dünyanın pek çok bölgesinde, doğurgan yaştaki kadınların önde gelen hastalık ve ölüm nedenlerinden biri olduğu bildirilmiştir (Güngör, 2012).

Anne, bebek ve ailenin sağlığının korunması ve geliştirilmesinde önemli bir dönüm noktası olan ve ailenin yaşamında kısa bir periyodu içeren doğum sonu dönem; ailede fiziksel, sosyal ve duygusal değişimlerin meydana geldiği altı haftalık süreyi kapsayan gelişimsel geçiş dönemidir (Burroughs, 2001; Taşkın, 2012).

Bu dönemde yeterli profesyonel ve sosyal destek alamayan kadın ve aile için önemli komplikasyonlar söz konusu olabilmektedir. Tüm dünyada anne ölümlerinin çoğu gebelik ve loğusalık döneminde yaşanmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde doğurganlık çağındaki kadınlar arasındaki en yaygın ölüm nedeni gebelik, doğum ve lohusalık sırasında meydana gelen komplikasyonlardır (UAÖÇ, 2005). Özellikle anne ölümlerinin %60’ından fazlası doğum sonu dönemde gerçekleşmektedir (Deller, 2011)

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, doğum sonrası annelerin yaşadıkları sorunların incelenmesidir.

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Araştırmada, nitel bir araştırma yöntemlerinden durum araştırma modeli kullanılmıştır. Nitel araştırma yöntemi, araştırma yapılan bireylerin sahip oldukları öznel görüş ve deneyimlerinin sistematik olarak incelenebilmesini ve edinilen verilerle bilimsel nitelikli yorumlar yapılabilmesini sağlamaktadır (Ekiz, 2003; Yıldırım ve Şimşek, 2011).

Araştırmanın Çalışma Grubu

Bu araştırmanın çalışma grubu Kırgızistan’ın Bişkek bölgesindeki son bir yıl aralığında doğum yapan annelerden oluşmuştur. Grubun belirlenmesinde kolay örnekleme tekniği kullanılmıştır. Annelere ulaşabilmenin kolay yollarından biri olarak, görüşme sorularını onlar için uygun olduğu ortamdaki yararlanmak düşünülmüştür. Görüşmeye gönüllü olarak katılmak isteyen Bişkek bölgesinin 14 anne araştırmanın çalışma grubunu oluşturmuştur. Annelerin yaşı; 22- (%57); 25-(%14); 20- (%7); 27-(%7); 28- (%7); 32-(%7). İlk çocuğu olan anneler- (%72); ikinci ya da üçünü çocuğu olan -(%28). Annelerin (%85) geleneksel ailede, (%14) çekirdek ailede yaşıyor.

Verilerin Toplama Aracı

Araştırmanın verileri, araştırmacı tarafından geliştirilen “Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu” ile toplanmıştır. Görüşme formun hazırlanması için literatür taraması yapıp konuyla ilgili diğer çalışmalar taranmıştır. Bu görüşme formu, tez danışmanı ile birlikte ilk olarak Türkçe taslak formu hazırlanmıştır ve uzman görüşü alındıktan sonra formda yer alan sorulara son şekil verilmiştir. Uygulamak için Kırgız ‘caya ve Rusçaya çevrilmiştir. Kırgız ‘caya ve Rusçaya çevrilen görüşme formu alan uzmanları tarafından kontrol edilmiştir.

UMEK-2022

Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği yapılandırılmış görüşme tekniğine göre daha esnek bir yapıdadır. Bu teknikte, görüşmeyi yapan kişi daha önceden sormayı planladığı soruları içeren bir görüşme protokolü hazırlar. Bunun yanında görüşmeyi yapan kişi görüşmenin akışına göre başka sorularla veya alt sorularla görüşmenin akışını etkileyebilmektedir. Görüşülen kişinin yanıtlarını açmasını ve ayrıntılandırılmasını isteyebilir. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği sahip olduğu belirli düzeyde standartlık ve aynı zamanda esneklik nedeniyle araştırmalarda kolaylık sağlamaktadır (Türnüklü, 2000).

Verilerin Toplanma Süreci

Veriler, Kasım - Aralık 2021 gerekli izinler sözel olarak alındıktan sonra Bişkek şehrinde bulunan anneler ile yüz yüze görüşme yöntemiyle toplanmıştır. Veri toplama sürecine başlamadan önce kullanılmak istenen veri toplama aracı için sözel olarak izin alınmıştır.

Bu çalışmada görüşmeler katılımcıların izni alınarak görüşme yapılan ortamda telefonda ses kayıt altına alınmıştır ve veri toplama işleminden önce katılımcılara çalışmanın amacı açıklanmış, kimlik bilgilerin gizli tutulacağı ve istedikleri taktir de görüşmeyi bırakabilecekleri sözlü olarak ifade edilmiştir. Her bir görüşmeye görüşme formu, telefon ve kalem götürülmüştür. Görüşmeler 15-20 dakika arasında yapılmıştır.

Verilerin Analizi

Araştırmada görüşme yöntemi ile elde edilen verilerin çözümünde nitel veri analizi yöntemlerinden içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizi, toplanan verilerin derinlemesine analiz edilmesini gerektirir. Önceden belirgin olmayan temaların ve kodların ortaya çıkarılmasına olanak tanır. Bu tür analizde amaç, elde edilen bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde okuyucuya sunmaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2006,).

Görüşme formu ile toplanan verilerin analizinde, sırasıyla şu süreçler izlenmiştir. Öncelikle annelerle görüşme yapılmış, bu görüşmelerin ses kaydı yapılmış ve ses kayıtların dinleyerek toplanan bilgiler görüşme formun çıktısına aktarılmıştır. Formun sonuçları öncelikle gözden geçirilerek kontrol edilmiştir ve bilgisayara aktarılmıştır ve tablo şeklinde yapılmıştır

BULGULAR

Araştırmanın birinci sorusu olan doğum sonrası annelerin eşleriyle yaşadığı sorunları hakkında bulgular tablo 1’de verilmiştir

Tablo 1. Eşleri ile Yaşadığı Sorunlar

Görüşmeciler	Verilen cevapların analizi	f	%
(G.1), (G.4), (G.5), (G.6), (G.13).	İlgisizlik.	5	26.3
(G.4), (G.5), (G.8),(G.9).	Eşler arası sürekli kavgalar.	4	21.5
(G.4), (G.5), (G.8), (G.10)	Babanın sevgisi ve dikkati sadece bebeğin üzerinde olması.	4	21.5
(G.4), (G.5) (G.6).	Sorumluluktun hepsi annede olması	3	15.7
(G.3), (G.4), (G.5).	Babanın bebek konusunda aşırı karışması	3	15.7
Toplam		19	100

Tablo 1 incelendiği zaman doğum sonrası annelerin büyük kısmı (%26.3) doğum sonrası eşleri onunla hiç ilgilenmediğini belirtmişler. (G.5) «Doğum sonrası eşim eve gelmiyordu. Sürekli işte kalırdı. İşte olursa bile hiç arayıp sormazdı bizdi». (G.10) «Eşim bebek konusunda hiç yardım etmiyordu. Bebek 6-7 ay olana kadar eline bile almıyordu»

Katılımcıların bazıları (%21.4) doğum sonrası eşleriyle çok kavga ettiğini belirlemişler. (G.4) «Doğum sonrası eşimle çok kavga ederdik. Çünkü bizim bebeğimiz geceleri çok ağlardı. Eşimde

UMEK-2022

geceleeri uykusu bozulurdu. Anlayışlı davranmanın yerine eşim her zaman beni suçladı. Başkalarıyla kıyaslıyordu». (G.8) «Doğum sonrası ben çok yorgundum uykusuzdum. Bebeğim uyuduğu zaman bende yatıp dinlenirdim bundan dolayı yemekleri zamanında yetiştirmediğim için eşim bana çok kızardı. Beni anlamadığı için bende ona çok kızardım».

Katılımcıların (%21,5) doğum sonrası eşleri hep dikkatin bebekte olduğunu belirtmişler. (G.4) «Doğum sonrası eşimiz ikimizdin ortadaki sevgimiz bitti gibi oldu. Çünkü onun dikkati hep bebekteydi. Benim için ayrı bir zaman ayırmazdı. Beni de hep bebeğe iyi bakmamdı söylerdi. Arayıp sorduğunda bile hep çocuğumuzdu sorardı»

Katılımcıların bir kısmı (%15,7) doğum sonrası annelerin eşleriyle olduğu sorunların birisi bebek konusunda hep sorunluğun annede olduğunu belirlemiştir. (G.4) «Her zaman çocuğumuz ağladığında benim çocuğa iyi bakmadığımı söyleyip beni suçlardı». (G.5) «Çocuğumuz hasta olduğunda hep senin yüzünden iyi baksaydın bebek hasta olmazdı diye suçlardı». (G.6) «Her zaman benim iyi olmamdı bebeğin yanında telefon kullanmamamdi evdi sürekli temiz ve kendime iyi bakmamdı söylerdi. Bebeğe iyi anne olmamı talep ediyordu. Aynı zamanda kendisine hiç bakmazdı kendisi rahatça telefon kullanırdı».

Katılımcıların bazıları (%15,7) doğum sonrası eşlerinin bebek konusunda çok karıştığını belirtmişler. (G.5) «Eşim doğum sonrası çok girişken biri oldu. Bebeğin giysilerine bile girişirdi. Her zaman benim bebeğe yeterince ya da doğru bakmadığımı söylerdi».

Araştırmanın ikinci sorusu olan doğum sonrası annelerin ailesiyle yaşadığı sorunları hakkında bulgular tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Ailesiyle Yaşadığı Sorunlar

Görüşmeciler	Verilen cevapların analizi	f	%
(G.1), (G.2), (G.3), (G.4), (G.5), (G.6), (G.7), (G.8), (G.9), G.10),(G.11),(G.12)	Bebeğe bakmada kayınanne ile bebek bakımı konusunda değerlerin çatışmaları	12	50
(G.2),(G.5), (G.6), (G.8), (G.10.)	Aile üyeleri tarafından desteğin verilmemesi	5	20.8
(G.2), (G.5), (G.6), (G.10)	Geniş ailedeki annelerin ev işlerinden dolayı bebeğe yeterince vakit ayıramaması	4	16.6
(G.2), (G.6), (G.10)	Ev işlerin zamanında yetiştirmekten dolayı aile üyeleriyle kavgaların olması.	3	12.5
Toplam		24	100

Tablo 2 incelendiğinde doğum sonra annelerin büyük kısmı ailesiyle yaşadığı sorunların büyük kısmı (%50) geniş ailede yaşayan anneler kayınannesiyile kuşak arası değerler ve bebek bakma konusunda anlaşmazlıklar olduğunu belirtmişler. (G.2) «Kayınvalidem bebeğe bez giydirmezdi ve beşiğe yatırırdu. Bu durum hiç benim hoşuma gitmezdi. Defalarca anlatsam bile beni anlamazdı». (G.10)«Kayınvalidem beni çocuklarına yeterince iyi terbiye vermiyorsun diye suçlardı»

Katılımcıların bir kısmı (%20,8) doğum sonrası aile üyeleri tarafından hiç destek verilmediğini belirtmişler. (G.10) «Doğum yaptıktan sonra yaşadığım aile üyeleri tarafından hiç destek görmedim. Sabaha kadar uyumasam bile bana hiç anlayış göstermediler. Her zaman ev işlerin zamanında yetiştirmemi talep ediyorlardı». (G.6) «Kayınvalidem bebek konusunda bana hiç destek göstermezdi. Her zaman bebeğime kendim bakardım»

Katılımcıların bazıları (%16,6) doğum sonrası anneler ev işlerinden dolayı bebeğe yeterince vakit ayıramadıklarını belirtmişler. (G.10) «Ev işlerin yapmak için çocuklarım eve kilitleydim.

UMEK-2022

Sabahtan akşama kadar ev işleriyle uğraşıp çocuklarıma en çok 1 saat ayırabilirdim». (G.6) «Ben geniş ailede yaşadığım için ev işleri çok. Yemek temizlik vb. işleri zamanında yetiştirmem gerekir. O yüzden bebeğimi beşiğe yatırıp ev işlerim yaparım. Bazen bebeğime yeterince vakit ayırmadığım için kendimi çok suçlu hissedirdim».

Katılımcıların (%12,5) doğum sonrası ev işlerin zamanında yetiştirmediği için aile üyeleriyle kavga olduğunu belirtmişler. (G.6) «Benim bebeğim sürekli ağlardı elimden düşmezdi. Bu yüzden yemekti her zaman zamanında yetiştiremezdim. Bundan dolayı kayınpederim kavga çıkarırdı». (G.2) «Kayınvalidem beni zamanımdı doğru değerlendirmiyorsun akşama kadar sadece bebekle uğraşıyorsun boş boş yatıyorsun diye kavga ederdi. Aslında benim çok başım ağıyordu. Bu yüzden her zaman ev işlerin zamanında yetiştiremezdim».

Araştırmanın üçüncü sorusu olan doğum sonrası annelerin diğer çocuklarıyla yaşadığı sorunları hakkında bulgular tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Diğer Çocuklarıyla Yaşadığı Sorunlar

Görüşmeciler	Verilen cevapların analizi	f	%
(G.10),(G.12), (G.13), (G.14)	Annelerin çocuklarına ayrı ayrı ilgi göstermeye zamanın olmaması	4	50
(G.10),(G.12), (G.13), (G.14)	Kardeşler arası kıskançlıkların olması	4	50
Toplam		8	100

Tablo 3 incelediğinde doğum sonrası annelerin büyük kısmı(%50) diğer çocuklarına ayrı ayrı ilgi gösterme zamanı olmadığını belirlemiştir. (G.12) «Doğumdan sonra bebeğim sık ağladığı ve geceleri yeterince uyumadığım için bebek uyuduğunda bende uyurdum. Diğer çocuklarımla ilgilenmeye zamanım olmazdı. Çünkü çok yorgun olurdu. Onlarda tabi bu değişimleri hissettiler. Büyük kızım anlayışlı davranıp yardım ederdi. Küçük kızıma yeterince zaman ayıramadığım için bana kızardı. Bence annede böyle sorunlar olması için önceden çocukların hazırlanması».

Katılımcıların (%50) doğum sonrası diğer çocuklarıyla kardeşler aralık kıskançlık olduğunu belirlemiştir. (G.13) «Doğumdan sonra büyük çocuğum bana hiç gelmez oldu. Bana çok kızardı. Küçük kardeşinde hiç sevmedi. Her zaman onun kötü bir olduğunu söylerdi. Onu tekrardan kendime yakınlaştırmak çok zor oldu. Yanımda olduğu zaman küçük bebeğimi elime almaya çalışırdım».

Araştırmanın dördüncü sorusu olan doğum sonrası annelerin çevresiyle yaşadığı sorunları

Görüşmeciler	Verilen cevapların analizi	f	%
(G.1),(G.2),(G.3), (G.4), (G.5), (G.6), (G.7), (G.8),(G.9), (G.10)	Annelerin önceden her yere gidebilirken, doğum sonrası zamanın ve imkanın olmaması..	10	55.5
(G.1),(G.3), (G.4), (G.5),(G.7), (G.14),(G.8), (G.10)	Arkadaşlarından uzaklaşmaları.	8	44.4
Toplam		18	100

hakkında bulgular tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Çevresiyle Yaşadığı Sorunlar.

Tablo 4 incelediği zaman doğum sonrası annelerin büyük kısmında (%55,5) sınırlılığın olduğunu ve bir yere rahatça gidemediğini belirlemişlerdir. (G.7)«Doğumdan sonra hayatım bambaşka oldu. Sınırlılıklar olmaya başladı. Önceden ne zaman ve nereye gitmek istiyorsam

UMEK-2022

giderdim. Şimdi ise öyle bir rahatlık yok. Bir yere giderken önceden bebek için uygun mu ona bakıyorum» (G.6)«Bebekli olduktan sonra belli bir yerlere gitmez oldum. Çünkü ortam bebek için uygundur değil. Gitsem bile rahatça oturamazdım.»(G.2)«Bir yere giderken sürekli bebeğimi düşünüyorum. Rahatça eğlenemiyorum. Her dakika arayıp soruyorum ve erken eve dönmeye çalışırım.»

Katılımcıların bazıları (%44,4) doğum sonrası anneler arkadaşlarından uzaklaştığını belirtmişler. (G.3)«Doğumdan sonra arkadaşlarım beni aramaz oldu. Çünkü her zaman tekliflerine hayır diye cevap verdiğim için.»(G.5)«Doğumdan sonra sadece bebeği olan arkadaşlarım akrabalarım ile ilişkim oldu. Onlarla ortak konularımız çok olduğu için sıklıkla buluşurduk.

Araştırmanın beşinci sorusu olan doğum sonrası annelerin diğer çocuklarıyla yaşadığı sorunları hakkında bulgular tablo 5’de verilmiştir.

Tablo 5. Yeni Çocuk Sahibi Olmanın Annelerde Oluşturduğu Olumsuz Duygular

Görüşmeciler	Verilen cevapların analizi	f	%
(G.1),(G.2),(G.3), (G.4), (G.5), (G.6) (G.7),(G.8), (G.9), (G.10), (G.11)	Yorgunluk	11	29.7
(G.1),(G.4),(G.5), (G.6), (G.7), (G.8), (G.9), (G.10), (G.11), (G.12)	Uykusuzluk	10	27.1
(G.2),(G.5),(G.6), (G.7),(G.10), (G.11)	Şaşkınlık (ne yapacağını bilememek)	6	16.2
(G.5),(G.6),(G.7), (G.9), (G.12)	Annelerin aşırı kilo aldıklarından çok mutsuz olmaları. Kendinden utanmaları.	5	13.5
(G.2),(G.11)	Annelerin aşırı kilo verdiklerinden çok zayıflamaları ve kendilerinden memnun olmamaları.	2	5.4
(G.2),(G.3)	Sürekli baş ve sırt ağrısından kendilerini çok kötü hissettikleri.	2	5.4
(G.5)	Hiç bir şey yapmak istemedikleri. Bundan dolayı da evdekilerden utanmaları ve suçluluk hissetmeleri.	1	2.7
Toplam		37	100

Tablo 5 incelediğinde doğum sonrası annelerde oluşturduğu olumsuz duyguların büyük kısmı (%29,7) yorgunluk olduğunu belirlemiştir. (G.1) «Ev işleriyle ve bebekle uğraştığım için çok yorulurdum. Bu yüzden eşime de yeterince zaman ayıramazdım». (G.8) «Geceleri yeterince uyumadığım için yorulurdum. Bebek konusunda kimse yardım etmediği için bütün işleri kendim yapardım». (G.11) «Sabahtan akşama kadar çocuklarıma sadece kendim baktığım için çok yorulurdum».

Katılımcıların bazıları (%27,1) doğum sonrası uykusuz olduğunu belirtmişler. (G.9) «Bebeğim çok ağlardı sürekli elimde olduğu için geceleri uyumazdım.». (G.4) «Doğum sonrası geceleri bebeğin bezini 2-3 kere almamam gerekirdi. Ö yüzden geceleri uyanmam gerekirdi».

Katılımcıların bir kısmı (%16,2) doğum sonrası şaşkın ve korktuğunu belirlemişler. (G.2)«İlk doğum olduğum için bebek konusunda tecrübem olmadığı için çok şaşkıncıydım. Bebeğim bezin bile değiştirirken çok korkardım.»(G.11)«Bebeğim ağladığında bende ağlardım. Hiç bir şey yapamadığım için kendime çok kızardım»(G.11)«Neyi nasıl yapmanı hiç bir şeyi bilmezdim. Bir şeyi

UMEK-2022

yanlış yapıp bebeğe zarar vereceğim diye çok korkardım. Doğumdan sonra 2-3 ay çok stresli geçti. Bir şey olursa her zaman panik yapıp çevremdeki insanları rahatsız ederdim.»

Katılımcıların (%5,4) doğum sonrası aşırı kilo aldıkların ve bundan çok mutsuz oldukların belirtmişler. (G.7) «*Doğum sonrası çok aşırı kilo aldım. Neden kendimde anlamadım. Çok yemekte yemezdim. Belki benim genetiğim öyle olduğu için. Kendimden çok utanırdım*». (G.9) «*Bebeğime süt olsun diye çok yiyordum. Sağlıklı beslenmediğim için kilo aldım ve bu durum beni çok rahatsız ederd. Kendimi kabul etmediğim için çok zorlanırdım*».

Katılımcıların (%5,4) doğum sonrası aşırı kilo verdiklerin belirtmişler. (G.2) «*Doğum sonrası aşırı kilo verdim. Neden kendimde anlamadığım. Belki de çok şaşkın ve korktuğum için. Hiç bir kıyafet yakışmazdı. Çok mutsuzdum. Her zaman nasıl kilo alabilirim diye çok düşünürdüm. Kendimden çok utanırdım*».

Katılımcıların bazıları (%5,4) doğum sonrası baş ve sırt ağrıların çok olduğunu ve bundan dolayı rahatsız oldukların belirtmişler. (G.5) «*Doğum sonrası çok başım ağrıyordu. Yeterince uyumadığım için ya da kanım az olduğu için mi bilemiyordum. Hiç bir şey yapamazdım sürekli yataktaydım. Hiç bir şey yapamadığım için evdekilerdin yanında çok utanırdım ve kendimi her zaman suçlu hissedirdim*».

Katılımcıların (%2,7) doğum sonrası hiç bir şey yapmak istemedikleri. Bundan dolayı da evdekilerden utandıkların ve suçluluk hissetmelerini belirtmişler. (G.2) «*Sırt ağrıları beni doğum yaptıktan sonra çok rahatsız ediyordu. Bazen bebeğimi elime alamazdım, yerimden kalkamazdım, bebeğime iyi bakamıyorum diye kendimi çok suçlardım*».

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Doğum sonrası annelerin yaşadığı sorunların incelemek amacıyla yapılan araştırmada ulaşılan araştırma sonuçları ve tartışma aşağıda sunulmuştur.

Araştırmanın birinci sorusu olan annelerin doğum sonrası eşleriyle yaşadığı sorunları ile ilgili sonuçlar şu şekildedir: ilgisizlik, eşler arası sürekli kavgalar, babaların dikkatleri ve sevgileri sadece bebeğin üzerinde olması, sorumluluğun hepsi annede olması ve babanın bebek konusunda aşırı karışması olarak bulunmuştur.

Mermer ve başk. (2010) yaptığı çalışmada doğum sonu dönemde görülen psikiyatrik bozuklukların önemli nedenleri arasında sosyal destek yetersizliği, eşler arasında uyumsuzluk ve stresli yaşam şartları gösterilmektedir. Özdemir ve başk. (2020) yaptığı çalışmalarında kentte yapılan görüşmelerde, çiftler çocuk yetiştirmede eşleriyle zaman zaman anlaşmazlıklar yaşadıklarını, hem kentte hem de kırsalda annenin yükü üstlendiği belirtmişler. Bu bulgular araştırma sonucun desteklemektedir. Kırgız toplumunda genellikle yeni evlenen gençler ebeveyn olmaya yeterince hazır olmadan ya da yeterince bilgileri yok halde çocuk sahibi olurlar. Bu durum yeni çocuk sahibi olan aile ortamına yeterince çok sorunları getiriyor. Özellikle bu dönem yeni doğum yapan anne için çok hassas bir dönemdir. Ama maalesef Kırgız ailelerinde yeni doğum yapan anneyi yeterince ciddiye almadığı için aile arası özellikle hiç anne ve babalığa hazır olmayan gençler arası sık sık anlaşmazlıklar oluyor.

Araştırmanın ikinci sorusu olan annelerin doğum sonrası yaşadığı ailesiyle sorunlar ile sonuçlar şu şekildedir: Bebeğe bakmada kayınanne ile bebek bakım konusunda değerlerin çatışmaları, aile üyeleri tarafından destek verilmemesi, geniş ailede yaşayan annelerin ev işlerinden dolayı bebeğe yeterince vakit ayıramaması, ev işlerin zamanında yetiştiremediğinden aile üyeleri ile kavgaların olmaları olarak bulunmuştur.

İnandı ve başk. (2005) yaptıkları çalışmalarda kadınların %40'nın yetersiz aile desteği olduğunu belirtmişler. Bununla birlikte Mermer ve başk. (2010) yaptığı araştırma bulgularına göre, kadınların gebelik sürecinde, doğum sonrası döneme göre algıladıkları sosyal destek puanı istatistiksel olarak

UMEK-2022

anlamli olmasa da kismen daha yuksek bulunmuştur. Bu durum kadınlarin dogumdan sonra sosyal destege daha fazla gereksinim duyduklarını düşündürmektedir. Tuncer (1980) yaptıđı çalışmada çekirdek ailelerde anneler bebeğinin bakımını kendi yerine getirirken aynı zamanda bebeđi ile daha çok başa kalabilmektedir. Ancak geniş ailelerde genelde bebeğın bakımında aile büyüklerinin etkili olmasının annenin bebeđi ile daha az vakit geçirmesinin ve bebeğinin bakımına daha az katılmasının bu durumda etkili olabileceđini düşünölmektedir. Bu bulgular araştırma sonucun desteklemektedir. Her doğum yapan anne doğum sonrası dinlenmek ister. Doğum sonrası dönemde annenin sağlığı da yeterince iyi olmuyor ve bu durumda anne yaşadığı ortamdaki destek ister. Geceleri de yeterince uyuyamayan anne gündüzü kendini çok yorgun hisseder. Aile işlerin zamanında yetiştiremediđi için genellikle anneler aile üyeleri ile kavgaları yaşıyor.

Araştırmanın üçüncü sorusu olan annelerin doğum sonrası diđer çocuklarıyla yaşadığı sorunlar ile sonuçlar şu şekildedir: annelerin çocuklarına ayrı ayrı ilgi göstermeye zamanın olmaması ve kardeşler arası kıskançlık olduđu olarak bulunmuştur.

Yavuser (1998) aynı anne babanın ilgi, sevgi ve sevecenliğini paylaşma zorunluđu kardeşlerin birbiriyle rekabetine sebep olmaktadır. Bu rekabeti önlemek mümkün deđildir. Çünkü evde kardeşin doğumuyla beraber kendini dünyanın merkezi olarak gören bir deđil iki bulunmaktadır ve iki çocuk da anne babanın ilgisinin mümkün olduđu kadar istemektedir. Aydođmuş ve başk. (1990) yaptıđı çalışmalarda çocuk sayısı arttıkça anne babanın çocuđu ayırdığı zaman ve gösterdiği ilginin azaldığı, anne babanın çocuđa yeterince dinleyemediđi, çocuđun kendini ifade edemediđi saptanmıştır. Bu bulgular araştırma sonucun desteklemektedir. Yeni doğum yapan annenin ilgisi genellikle yeni çocuđun üzerinde oluyor. Çünkü yeni doğan çocuk çok ilgiyi talep ediyor. Yorgun olan anne büyük çocuklarına yeterince ilgi göstermeye zamanı olmadığı için kardeşler arası kıskançlıklar oluyor.

Araştırmanın dördüncü sorusu olan annelerin doğum sonrası annelerin doğum sonrası çevresiyle yaşadığı sorunlar ile sonuçlar şu şekildedir. Annelerin önceden bir yere rahat gidebilirken şimdi gidememeleri ve arkadaşlarından uzaklaşmaları olarak bulunmuştur.

Poluyektova (2013) yaptıđı çalışmada genellikle anneler doğum yaptıktan sonra bütün ilgisinin ve zamanının bebekle geçirdiđi için arkadaşları ile buluşmak için zamanı kalmadığı ve dışarı çıktığı zaman kendilerinin çok rahatsız hissettiklerini belirtmişlerdir. Bu bulgular araştırma sonucun desteklemektedir. Yukarıdaki sonuçlara dayanarak anne çocukla sosyal ortama çıkması orda çocuk için uygun ortamın olup olmaması, her duruma karşı hazırlıklı olmak annelere bir az yorucu gelebilir ya da çocuđu evde bırakıp yalnız gitmek sürekli çocuđun durumunu merak etmesine neden olabilir bundan dolayı annenin sosyal hayatına bir az ara vermesi annenin kendi isteđi, aşırı korumacı anne olması ve ya aile bireyleri annenin çocuklar ya da yalnız dışarı çıkması hoş karşılanmayabilir diyebiliriz.

Araştırmanın beşinci sorusu olan annelerin yeni çocuk sahibi olduđu anda yaşadığı olumsuz duygular ile sonuçlar şu şekildedir yorgunluk, uykusuzluk, şaşkınlık(ne yapacağını bilememek), aşırı kilo aldıklarından çok mutsuzlardı, kendinden utanırdı. Aşırı kilo verdiklerinden çok zayıfladılar, bundan dolayı hiç bir kıyafet yakışmaz oldu, rahatsızdı. Sürekli baş ve sırt ağrısından kendilerini çok kötü hissedirdi, hiç bir şey yapmak istemiyorlardı, hiç bir şey yapmadıkları için evdekilerden çok utanırlardı ve kendilerini suçlu hissedirdi olarak bulunmuştur.

Gözüm ve Kılıç (2005) yaptıđı çalışmasında postpartum dönemde yapılan bir çalışmaya bakıldığında en yaygın sağlık problemlerinin yorgunluk (%86.6), uyku bozuklukları (%80.4), meme problemleri (%71.4), konsantrasyon (%61.6) ve epizyotomi ağrısı (%30.4) olduđu tespit edilmiştir. Tekin ve başk. (1996) yaptıđı çalışmalarda doğum sonrası annelerde uykusuzluk, yorgunluk, dikkat azlığı, bazen gereksiz neşe ve ağlama nöbetleri gibi annelik hüznü sırasında görölebilen bulgulara ek olarak doğum sonrası depresyonda isteksizlik, iştah deđişiklikleri aşırı endişe, sıkıntı, çevreye ilgisizlik, bebekle ilgili aşırı kaygı ya da bebeđe karşı ilgisizlik gibi belirtiler bulunmuştur.

UMEK-2022

Kiehl ve White (2003) yaptığı çalışmada doğum sonrası annelerin %47'sinde doğum sonrası 3 ay ve 1 yıl sonunda en az bir sağlık problemi saptanırken, bu problemlerin; %14'ünün bel ağrısı, %10.6'sının üriner inkontinans, %9'unun depresyon ve %4'ünün baş ağrısı olduğu ve bu durum annenin hayatın olumsuz etkilediğini belirlemiştir. Bu bulgular araştırma sonucun desteklemektedir. Doğum sonrası oluşan annedeki hormonal, duygusal ve fiziksel değişimler onun sorumluluğu altında olan korumasız yeni bireyin hayatına girmesi annedeki tedirginliği, endişeyi, özgüvensizliği, kaygıyı arttırdığını ve bu psikolojik durumu aile üyelerinin maddi ve manevi yardımıyla atlatabileceğini söyleyebiliriz.

Araştırma sonucunda elde edilen bulgulardan yola çıkarak aşağıdaki önerilerde bulunulabilir:

1. Evlilik öncesi ve evlilikten sonra bireylere anne-baba eğitimlerin düzenlenmesi.
2. Doğum sonu dönemde bio-psiko-sosyal yönden etkilenen anneye, eşin ve aile üyelerinin sosyal desteğinin sağlanması açısından aile üyelerinin de kapsayan eğitimlerin planlanması.
3. Aile ortamındaki anlaşmazlıklarla ilgili sosyal medya ve yayın kuruluşları aracılığı ile kamu spotlarının yaygın olarak yayınlanması.

Kaynaklar:

1. Atici, İ. Gözüm, S. (2000). Postpartum Erken Dönemde Lohusalara Verilen Sağlık Eğitiminin Postpartum Problem ve Anksiyeteleri Üzerine Etkileri. HÜHYO Dergisi 8(2): 77-90.
2. Aydoğmuş, K. Batlaş, A. Batlaş, Z. Ve başk. (1990) Ana Baba okulu,10. Basım. İstanbul, Remzi Kitabevi 107-121.
3. Balkaya, A. Konak. (2002). Postpartum Dönemde Annelerin Bakım Gereksinimleri ve Ebe-Hemşirenin Rolü. CÜHYO Dergisi 6(2): 42-9.
4. Balkaya, Akdolun, N. (2002) Postpartum dönemde annelerin bakım gereksinimleri ve ebe-hemşirenin rolü, C.Ü. Hemşirelik Yüksek Okul Dergisi; 6(2): 42-49
5. Bozkuş, Eğri, A. (2011). Doğum sonu dönem ile ilgili geleneksel inanç ve uygulamalara dünyadan ve Türkiye'den örnekler. Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks, 3(1), 143-155.
6. Burroughs, A. Leifer, G. (2001). Postpartum Period: Maternity Nursing an Mintroductory 8. Baskı. Philadelphia. WB Saunders Company; 212.
7. Deller B, Decamp K. Postpartum Care. Global Health Technical Briefs, Access program/JHPIEGO. [cited:15.12.] Erişim adresi: http://www.mhtf.org/wp-content/uploads/sites/17/2013/11/postpartumcare_jhpiego.pdf.
8. Gözüm S, Kılıç D. Health Problems Related to Early Discharge of Turkish Women. Midwifwery 2005; 21(4): 371-8.
9. Güngör, A. (2012). Dördüncü Dünya Kadın Konferansı. Kadın Haklarına İlişkin Uluslararası Hukuk Düzenlemeleri. Ankara: Koza Matbaacılık; 2012. p.37-225.
10. İnandi, T. Bugdayci, R. Dundar, P. Sumer, H. Sasmaz, T. (2005). Risk factors for depression in the first postnatal year. Social psychiatry and psychiatric epidemiology, 40(9), 725-730.
11. Kiehl EM, White MA. Maternal Adaptation During Childbearing in Norway, Sweden and United States.Scand J Caring Sci 2003; 17(2): 96-103.
12. Mermer, G. Bilge, A. Yücel, U. Çeber, E. (2010). Gebelik ve doğum sonrası dönemde sosyal destek algısı düzeylerinin incelenmesi. Psikiyatri Hemşireliği Dergisi, 1(2), 71-76.
13. Özdemir, Y, Sağkal, A. Salman-engin, S, Çakiroğlu Çevik, A. ve Gür, G. (2020). Türkiye'de birlikte ebeveynlik deneyimleri: Nitel bir çalışma. Nesne, 8(16), 43-68. DOI: 10.7816/nesne-08-16-0.
14. Poluyektova, O (2013) Pshycological features of postnatal state in the women. 616.85-02:618.
15. Tuncer, O. (1980). Çocuk ve Aile Çevresi Bildiri. Çocuk ve Eğitim TED yayın ı Ankara:

UMEK-2022

Şafak Matbaası.

16. World health organization (WHO). (1998) Maternal and Newborn Health/Safe Motherhood Unit. Postpartum care of the mother and newborn: a practical guide. Geneva: World Health Organization; p. 16-23.

17. Yavuzer, H. (1998). Bedensel, zihinsel ve sosyal gelişimiyle çocuğunun ilk 6 yılı. İstanbul: Remzi.

УДК: 39

Assoc. Prof. Saltanat Mambaeva
Kyrgyz Turkish Manas University
Faculty of Letters Simultaneous Translation Dept Kyrgyz-English Program,
saltanat.mambaeva@manas.edu.kg

FAMILY VALUE AMONG KYRGYZ AND TRIBAL AMERICANS INDIANS

Contemporary society generally views family as an asylum from the world supplying absolute fulfillment. The family as an asylum encouraging “intimacy, love and trust where individuals may escape the competition of dehumanizing forces in modern society” [1]. The family is often referred to as an asylum providing love and protection from the rough and tumble industrialized world. A key concept in the social sciences and intercultural communication is that of the family. The family is generally regarded as a major social institution and a locus of much of a person's social activity. People who live in tribes, they value their kinship and family clan. Family influences to each individual's psychological, sociological and communicative sides of his/her life. And only in the family an individual can get all knowledge about his family tree, his/her kinship and tribe in which had lived our ancestors, and whose customs and traditions are being still kept by most of the nations and nationalities.

Key words: intercultural communication, values, family, kinship, clan.

Мамбаева Салтанат
филол. илимд. канд., доцент
“Манас” КТУ, Синхрон котормо бөлүмү
saltanat.mambaeva@manas.edu.kg

КЫРГЫЗ ЖАНА АМЕРИКАЛЫК ИНДЕЕЦТЕРДИН УРУУЛАРЫНЫН АРАСЫНДАГЫ ҮЙ-БҮЛӨЛҮК БААЛУУЛУКТАРЫ

Азыркы учурда үй-бүлө бул сырткы жашоодон сактоочу катары каралат. Фрейддин көз карашы боюнча, үй-бүлө «эркекетүү бөлөнгөн, сүйүү жана ишенимдик негизинде жана заманбап үй-бүлө ичинде адамдын аброюна шек келтирүүдөн сактайт». Көп учурда үй-бүлө бул жашоодо, өзгөчө, өнүккөн өлкөлөрдөгү кагылышуулардан качып, дайыма сүйүү жана калкалоо издеп жүргөн адам сыяктуу. Жалпысынан алганда, үй-бүлө негизги социалдык институт жана адамдын активдүүлүгү орун алган жер катары каралат. Уруулук түзүлүштө жашаган адамдар өздөрүнүн уруулук жана үй-бүлөлүк баалуулуктарын ыйык тутат. Үй-бүлө психологиялык, социологиялык жана коомдук деңгээлде ар бир адамдын жашоосуна өз таасирин тийгизет. Үй-бүлөдө гана адам өзүнүн ата-теги, тууганчылык байланыштары жана уруусу тууралуу маалыматты ала алышат. Ата-бабалардын каада-салты, үрп-адаты азыркы убакка чейин ар түрдүү улуттар жана элдердин турмуш маданиятында сакталуу.

Өзөктүү сөздөр: маданият аралык коммуникация, баалуулуктар, үй-бүлө, урук, тууганчылык.

Мамбаева Салтанат
канд. филол. наук, доцент

УМЕК-2022

КТУ "Манас" Отделение синхронного перевода
saltanat.mambaeva@manas.edu.kg

ЦЕННОСТЬ СЕМЬИ У КЫРГЫЗОВ И У ПЛЕМЕННЫХ АМЕРИКАНСКИХ ИНДЕЙЦЕВ

Современное общество в целом рассматривает семью как убежище от внешнего мира, которое является безусловным восполнением. Семья, по Фрейдю, - это место, обнадёживающее "в ласке, любви и доверии, при котором люди могут избежать конкуренции, унижения человеческого достоинства в современном обществе". Семья часто упоминается как лицо, ищущее предоставления любви и защиты от передраг, особенно в промышленно развитых странах. Семья является ключевым концептом в общественных науках и межкультурной коммуникации. В целом семья рассматривается в качестве основного социального института и локуса социальной активности человека. Люди, которые живут в родоплеменных отношениях, высоко ценят свои родовые и семейные кланы. Семья влияет на жизнь каждого человека на психологическом, социологическом и коммуникативном уровне и только в семье человек может получить все знания о его генеалогическом древе, родстве и племени, в которых жили их предки, и чьи обычаи и традиции в настоящее время по-прежнему сохранены большинством наций и народностей.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, ценности, семья, род, клан.

Value of Family

There is a vast amount of literature that considers the importance of the family as an institution Sigmund Freud, from the preface to his book *"Concept of Family Today"*: "Today the family is being attacked and defended with equal vehemence. It is blamed for oppressing women, abusing children, spreading neurosis and preventing community. It is praised for upholding morality, preventing crime, maintaining order and perpetuating civilization. Marriages are being broken over even before and being constituted quite ever before. The family is that the place from which one desperately seeks escape and also the place to which one longingly seeks refuge. To some the family is boring, stifling and intrusive; to others it's loving, compassionate and intimate. And so, it goes with the family, back and forth with no sign of agreement on the horizon. Just at a time when public concern for the family is widespread, social scientists have little theoretical clarity to supply. People are intensely fascinated by looking for how the family is faring, how it's evolved from the past and what forms it should absorb the long run. Yet scientific discipline doesn't have an adequate definition of the family, or a coherent set of categories from which to investigate it, or a rigorous conceptual scheme to specify what's significant about it" [2].

Family concept has not found out yet, people making researches on this problem can just guess what may be expected in future from the family concept, and family as a social institution. But the longer term cannot exist without its historical background, that the family also passing that period, when it's lost its older definition and it couldn't get the new one yet. And during this dilemma period the peoples who got accustomed live tribes and extended families, try and keep even the little valuable part from their old version of family.

Why do people keep tribal relationship in the modern world?

a) Kyrgyz people

If somebody can notice how elderly Kyrgyz men greet one another, you'll notice that they greet one another with the subsequent words: after saying Salamatsyzby! – which means: Hello! the following immediate question is: "Atang eneng, uruk tyygandar aman- essenbi Mal janibarlar amanbi?" - Which means: "How are your parents and folks of your kinship and tribe? And you cattle".

It's a usual greeting when somebody arrives after an extended trip, or involves see his far living relatives. We don't immediately ask about the person himself and his problems and his entire life, but

UMEK-2022

ask about his relatives, his kinship and tribe. it's a normal thing for our people, but not so clear for someone, whom you'll translate it, especially people from other form of culture, or Europeans, who got accustomed board a relatives, and vaguely could remember all his relatives. As for Kyrgyz people it's rude if you immediately ask about the issues of the one who has just entered the house, the people starts to talk about the issues of the complete big family, or maybe country problems, and at the tip could ask, why did the person come to his house. it's a usual traditional thing. And if the entered person will start immediately together with his problems, the host might not even greet you, and ask to depart his house. it's the way people from collectivistic group of culture, and also the atmosphere of the tribe (in sadness or happiness) can influence you and your mood even from your childhood.

And when the person writes the letter, he/she should ask about all the members of his family, and so write on himself/herself. (For example, the letter from the well-known story by Chingiz Aitmatov Djamilya, where Djamilyua's husband writing a letter from the war to his family, and therefore the whole family, even the neighbors came to concentrate to the letter, which was read by Djamilya's younger brother-in-law, where her husband mentioned her with the sole one phrase ' Say hello to my wife Djamilya' at the tip of the letter).

Coming back to the concept of family, kinship and tribe we must always take into consideration, that the full world at some level of their historical background had lived within the tribe, even the Europeans, but later the influence of Church, economics, politics and other outside reasons has brought them to measure during a family unit, and individualistic sort of society. the identical happening with the Kyrgyz society too.

The Soviet time had brought lot of changes into the tribal lifetime of Kyrgyz people, even the govt. tried to combine up the tribes that they might not have strong power, and that they couldn't resist the Soviet power, which was important for the very beginning of the XXs century. People had to be weaker than the govt, but living in tribe it absolutely was a giant barrier for the state. To dismiss the tribal power the kids were taken into the boarding schools, and that they were sent to review to Russian big cities to review, only that the new generation should ditch their tribal life. But Kyrgyz people were keeping among themselves tribal relationship, and that they were supporting their relationship, but they weren't announcing about it loudly.

In the middle of the 50s-60s, elderly people began to relive our customs and traditions, and show them to the Soviet government. And at that point were done lots of researches and were shot documentary films about forgotten already at that point customs and traditions. The longest epic Manas had been recorded, and therefore the well-known manaschies (the tellers of epic Manas) were shot on documentary films. (Epic Manas consists around 1 million lines, came to us in an oral form, as people were retelling from one generation to a different in an oral form, there have been the most effective tellers, whom people called manaschies, most of them are remembered till now as legendary people, because they didn't know writing and that they had to stay in mind all those million lines of the epic, and was a reason why there are now 6 and even more versions of the epic, because each teller had his own version. as an example the names of them are: Sayakbay Karalayev, Karamoldo Orozov, Togolok Moldo etc).

b) Native American tribal people

Modern people and tribes do you think that these two things are not going together? And they are far from each other, not saying about kinship, which is closely connected with the ancient times, when people really lived in tribes and worshipped kinship, but for modern time and civilized societies it is sometimes not understandable. But living in tribe is a fact for us, for Kyrgyz people living in Central Asia and for all Native American Nations till present time living in tribes and keeping kinship relations among them.

There are three questions which I want to explore in this article:

UMEK-2022

1. What do they understand under modern kinship?
2. What is a real value of family?
3. Why do people keep tribal relationship?

Tribe is a group of people relating to each other according to their genetic and blood relationship. All people in tribe they are relatives to each other, or they have parental ties between the greatest number of people living in one tribe. Tribe is a small community of the country. Few people in contemporary social sciences and the allied professions of mental health and social research comprehend the rich history of family behavior among American Indian tribes [3].

Tribal people have regarding rights to heritage tribal custom, and relatives [4]. Heritage, custom and family are interwoven. Tribes, as an example, generally define family per three dimensions:

- 1) Household
- 2) Extended family through relation
- 3) Clan membership

Family during this context represents the cornerstone for social and emotional wellbeing of people and communities. A extended family model derived from Western, technological society [5]. Members of clan systems, for instance, follow “life themes” that are different from those which prevail in relatives systems.

John Red Horse (1980) suggests that thematic differences organizing relational bonding impact on ego integrity. Roles and behaviors in extended families include relationship bonding that revitalizes and strengthens lifestyle. Individuals within the nuclear families gain identity through the globe of labor. Individuals have autonomous responsibility and strive for eventual retirement, uninvolved in mainstream affairs of their children’s families. American Indians in clan systems, however assume mutual responsibility through interdependence. Ego integrity is gained through a harmonious balance between work and vital family relationships. Interdependence leads elders not into retirement, but into vital affairs of family life gains a way of order and permanence. Elders provide lifespan wisdom [6].

The spirituality integrity of yankee Indian family systems is a definite concern through tribal definition. Spirituality represents the sinew of a social fabric that binds families and communities. Clan membership, as an example, traces lineage, organizes patterns of relationships, establishes social obligations, and is group action within society [7]. Most of the researches of societies were supported the religious attributes which could influence the precise society, but the inseparable things as family and its spirituality weren't taken into consideration. But when the research considers tribal societies, the spirituality should be highlighted, and this is often the largest difference of tribal societies from Western society and also the Western scientific thought. The clan system includes the subsequent concepts, which brings a replacement sense into research, they are:

- concept of respect
- generosity
- harmony and spiritual aspects of every tribe and clan
- the concept of relation among one another
- they worship the mother earth, cosmos, animals and their entire environment (spring water, the mountains, their lands etc.) [8].

a chic heritage of health behavior among traditional communities which emphasized elaborate culture bound concern for the social and emotional wellbeing of tribal members is overwhelmingly ignored. Extended kinship systems, medicine people, and ritual societies organized into intricate, yet harmonious milieu providing for individual, family, and community mental state are overwhelmingly ignored [8].

In the tribal and clan societies people don't give some thought to retirement so sad because the

UMEK-2022

most number of western people, because the retirement period for them is that the most honorable period, and that they are just covering the life through their nuclear family, and every one the items which one person has finished one clan or tribe it might be kept on the tongues of several clans and generations. there's a true firm bond within the tribal and clan relationship: the lads of 1 clan there are relatives and that they address one another not in step with their first names, but according the link names, their fraternal relationships and organizations, clan names and nicknames, they're all brothers, sisters, cousins, nieces and nephews. And these forms of kinship make a extremely firm bond between individuals of society.

The philosophy of tribal family, clan and kinship is sort of deep and to grasp it quickly is impossible. The individual should need to board the nuclear family, clan, and tribe to grasp all nuances which add this kind of society. For example: when the lads die, his family and youngsters are always under protect of clan and tribe. If both of oldsters die, children would be adopted by the close relative of the family; it doesn't depend from mother's side or father's side. But among Kyrgyz people the preference was mostly given to the father's side, as those children would be the continuation of the clan.

In older times and even now within the villages exist very interesting tradition, if the husband die, his wife should marry the opposite younger brother of her husband, or close relative of her husband's side, she couldn't leave the clan, if that they had children and people children would be automatically adopted by her next husband. Sometimes the clan would let the widow return to her relatives if she has only 1 daughter or more daughters, because the women in anyway would marry and leave their clan. But if he would have a son, and if she really wishes to travel back to her family, she should leave her son within the husband's family, as he's the continuation of the family and clan. it's called widow inheritance, also called bride inheritance, it's a levirate style of family.

Kyrgyz and Native Americans tribal people both had polygyny relationship - where the person has quite one wife, it absolutely was possible just for men who could afford to support financially and materially both women. If the person couldn't it afford, it absolutely was impossible. And sometimes levirate relationship-when the place of a husband is instantly assumed by his brother (usually younger) or the other younger member of the dyed person's clan, it absolutely was more often, due to the warring times, but now it's very seldom and even not existing among contemporary tribes. And if there was sororate relationship when the wife dyed the place of a dead wife is assumed by her sister or cousin, but it absolutely was very seldom, because the younger sister must be single, to remark the youngsters of her dyed sister along with her husband. Tribal people knew this tradition since the traditional times, but without agree of a girl it absolutely was impossible.

From one side this sort of tradition sounds like horrible thing, especially for western people, why the girl should marry the opposite brother, or should leave her child, but from the opposite side the philosophy of such reasonably customs and traditions goes far back to history, when the tribes were fighting for the lands, and other people were littered with invasions, they needed more warriors, and that they needed more men in their clans, who would defend them from invaders. From the opposite side if the fille arrange to marry the opposite man, the step-son, would be not so convenient for her husband, and daughters too, and if she marry her husband's brother, or any close relative, the ladies would be protected, after they grow up, from the matter of very widely spread among modern families being raped by her step-father, and frequently the girl who came together with her mother to her next husband's house wasn't much in respect among the husbands relatives' side, and it absolutely was a reason to go away a baby (it doesn't depend son or daughter) in her husband's family.

Tribesmen were always chargeable for bringing every kind of reports into their tribe, excellent news bad news, all of them should share together and also the elderly people of the tribe they were responsible to resolve general for the tribe problems. As for the clan, again the elderly people should

UMEK-2022

be in of all the activities which are happening in their clan, and there was special supportive Board, which was given thereto or another family where there was good festive or it had been connected with the funerals.

Clan's eldest person was responsible to require the last solution to the issues, which were connected with their clan. as an example, Kyrgyz funerals is kind of an advanced, if the person will look from aside, but actually all the main points of funerals has thought out. When somebody dies, the members of the relatives or elderly person of a clan should appoint youth to tell all relatives, and that they are responsible to tell about the death, first of all, their whole clan and tribe. The person whom it might be told he organizes (it is at the moment time) the list of all those that should be told, and it's a giant sin and shameful thing, if somebody from the clan or tribe would be missed.

C) Family life

The family among Kyrgyz and Native American tribal people is that the most respectful and honorable. The family unites several generations, in the family a private gets the foremost valuable things for the entire future life; within the family the individual learns about the roots of his family, and about his ancestors, about traditions of his clan, of the tribe; within the family he learns to respect his family and the family values, which was kept by number of generations; and within the family he can find the calmness, happiness, support, answers for lots of questions, and therefore the advice of the elderly people.

Kyrgyz family life revolved around one form of relationship: precisely the tribes were mostly patrilineal- the kinship resolve supported the male line. So, it implies that a lady would digest her husband's family upon marriage. A clan was mostly organized group of individuals distinguished by one blood family and including all siblings. Young girls and young men should marry an individual from another clan, and also the offspring belonged to the clan of the loved one, because all members of 1 clan were considered blood relatives, to marry an individual from one and also the same clan was a taboo, and tantamount to incest. Kyrgyz tribe was called Uruu and clan Tykym.

As American Indians, Kyrgyz tribes worship different animals, and there are uruus as Deer tribe –Bugu Uruu, the Bird tribe - Kyshchy Uruu et al., and it had been a taboo for hunting to those animals which they worship and belong too. Deer was considered as Mother Deer among most of the Kyrgyz tribes - Deer is as a saint for every family to stay their clan, and earlier the hunters could hunting just for the weak and deceased deer's, to kill the leader of the Deer heard was a giant sin for a hunter and also the whole his family.

Kyrgyz women were portrayed as hardworking “slaves” to Kyrgyz men; actually, the Kyrgyz women had great individual freedom within the tribe, and particularly within the family. the girl had the proper wield influence in both family and tribal decision, especially the elderly women. Men always consulted together with his wife first, and so with the opposite members of the tribe. the ladies dowry (which was an excellent number of horses, cattle, jewelry, and other home and kitchen utensils) was considered as her belonging, and if there was a situation with a divorce or, death of the husband, and therefore the woman decided to depart the husband's family, she could take her belonging along with her. the wedding was in langsyne arranged one, now it's very seldom. Kyrgyz women weren't forced to marry against their will, but there was a custom which came to Kyrgyz people after Mongol's invasion-kidnapping a bride, which had widely spread and therefore the young men who liked the ladies could kidnap her, and it had been mostly spread among Kyrgyz people, during the Soviet times.

There wasn't sharing of household within the family, the wife and husband usually does all the domestic work together. the lady has autonomy within home, and it had been mostly connected with children observing and cooking. except for a giant number of guests man usually cooks- and it's his responsibility to boil the meat, but to cook noodles it's a responsibility of a wife. Kyrgyz families

UMEK-2022

always share the household affairs, and girls were freer than other Central Asian women [7].

The new government should take from the tribal system of ruling the simplest sides, and only the items which are possible to use within the system of recent country, and every one these items are within the root of this method within the family. Family strength, the family health they must air the primary position when the facility wants to alter the values of the country.

During the Soviet time, lots of Kyrgyz intellectuals were repressed by the govt, as they were educated and will start revolt, and therefore the government being afraid that the tribal community would take an attempt to require power, decided to separate the leaders of the tribes from their tribes, which was a reason for many of the separations Nevertheless the people from the clans and tribes afforded to stay the patience to the govt., and other people kept tribal contact even it worth them an excessive amount of.

Later within the late 50th of the XX cent., Kyrgyz people had more opportunities to follow family traditions, even the faith was forbidden, but the govt couldn't forbid the values which were kept within the families and their mentality, and step by step Kyrgyz people began to include and revive some forgotten traditions into everyday use.

Both revolutions of 2005 and 2010 have brought that not all people could afford and understand the worth which was given to them, and that they should follow the state rules according their ancestors, who united 40 tribes together to be the Kyrgyz nation.

In various times and places people have divided themselves into subgroups so to facilitate sociopolitical interaction and economic exchange. Also, naturally join together in line with family lineage as a method of survival and procreation. Native American peoples have most often organized themselves in clans and have always kept very careful track of family relationships in terms of kinship. Both of those cultural patterns extend through time, from generations to generation, further as across the culture in any given period, and are thus to be understood as aspects of the temporal dimension of community life [8].

References:

1. Greif, Avner (2005). "Commitment, Coercion and Markets: The Nature and Dynamics of Institutions Supporting Exchange. " In the Handbook Of New Institutional Economics, edited by C. Ménard and M. M. Shirley, (New York, 2005), pp. 727-88.
2. Freud Sigmund, *Freud's Concept of the family* xviii, xix, 1-41.
3. John Red Horse, PhD American Indian Families: research perspectives in Book "The American Indian Family: Strength and Stress", Isleta, New Mexico, 1981 p.1
4. John Red Horse, p.2
5. John Red Horse, p.6
6. Greif, Avner (2005). "Family Structure, Institutions, and Growth: The Origin and Implications of Western Corporatism"
7. Jerry. H. Gill Native American Worldview, Humanity books, 2002., p.100
8. Fields, J., & Casper, L.M. (2001). America, families and living arrangements. Current Population Report, P20-537, Washington, D.C.: U.S. Census Bureau.

УМЕК-2022

УДК: 165

Сооронбаева Ч. К., ага окутуучу
К. Тыныстанов ат. БМУ, Кыргызстан

БИЛИМ БЕРҮҮ ФИЛОСОФИЯСЫНЫН ЭПИСТЕМОЛОГИЯСЫ

Билим берүү философиясы – билим берүүнүн табиятына жана максаттарына, билим берүүнүн теориясы менен практикасынан келип чыккан философиялык проблемаларга тиешелүү прикладдык же практикалык философиянын тармагы. Бул практика адамзат коомдорунда жана алардын ортосунда кеңири таралгандыктан, анын социалдык жана жеке көрүнүштөрү өтө ар түрдүү жана анын таасири абдан терең болгондуктан, бул суроо кеңири, этика жана социалдык-саясий философия, гносеология, метафизика, ой философиясы жана философия маселелерин козгойт. Билим берүү коомдун социалдык түзүлүшүнүн бир бөлүгү катары билим берүүнүн философиясынын алкагында келечектүү багыттарды аныктоого болот. Билим берүүнүн онтологиясы, анын объектиси – бул концепциянын бардык көп аспектилериндеги билим берүүнүн мазмуну, ар кандай философиялык-педагогикалык системалардагы билим берүүнүн мазмуну жөнүндөгү көз караштардагы айырмачылыктар, билим берүүнүн жалпы түшүнүктөрүн жана категорияларын калыптандыруу; билим берүүдөгү кубулуштарды жана процесстерди изилдөөгө багытталат.

Өзөктүү сөздөр: билим берүү, гносеология, эпистемология, онтология, метафизика, педагогика.

Сооронбаева Ч.К., ст. преподаватель
ИГУ им. К.Тыныстанова, Кыргызстан

ЭПИСТЕМОЛОГИЯ ФИЛОСОФИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Философия образования – это раздел прикладной или практической философии, относящийся к природе и целям образования, к философским проблемам, вытекающим из теории и практики образования. Поскольку эта практика широко распространена в человеческих обществах и между ними, ее социальные и личные проявления очень разнообразны, а ее влияние очень глубокое, этот вопрос широк, затрагивая вопросы этики и социально - политической философии, эпистемологии, метафизики, философии мысли и философии. Образование как часть социальной структуры общества - в рамках философии образования - это онтология образования. Объект образования - это содержание образования во всех многих аспектах концепции, различия во взглядах на содержание образования в различных философско-педагогических системах, формирование общих понятий и категорий образования, внимание фокусируется на изучении явлений и процессов в образовании.

Ключевые слова: образование, эпистемология, онтология, метафизика, педагогика.

Sooronbaeva Ch. K., Senior Lecturer at Issyk-Kul
State University named after K. Tynystava, Kyrgyzstan

EPISTEMOLOGY OF THE PHILOSOPHY OF EDUCATION

Philosophy of education is a branch of applied or practical philosophy related to the nature and goals of education, to philosophical problems arising from the theory and practice of education. Since this practice is widespread in human societies and between them, its social and personal manifestations are very diverse, and its influence is very profound, this issue is broad, touching on issues of ethics and socio-political philosophy, epistemology, metaphysics, philosophy of thought and philosophy. Education as part of the social structure of society - within the framework of the philosophy of education, this is the ontology of education. The object of education is the content of education in all many aspects of the concept, differences in views on the content of education in various philosophical and pedagogical systems, the formation of general concepts and categories of education. focuses on the study of phenomena and processes in education.

Key words: education, epistemology, epistemology, ontology, metaphysics, pedagogy.

УМЕК-2022

Платондон баштап философия дайыма билимге, педагогикалык теорияга жана практикага бурулуп келген. Узак убакыт бою ал «улуу философтордун» ойлоо системаларынын ажырагыс бөлүгү болгон. XX кылымдын 1-жарымында билим берүү философиясынын калыптануу жолу болуп фундаменталдык философиялык принциптерди билим берүү реалдуулугуна колдонуу жана аны ушул принциптердин негизинде кайра карап чыгуу саналат. Билим берүүнүн философиясынын алкагында келечектүү багыттарды аныктоого болот. Биринчиси – билим берүүнүн онтологиясы, анын объектиси – бул концепциянын бардык көп аспектилериндеги билим берүүнүн мазмуну, ар кандай философиялык-педагогикалык системалардагы билим берүүнүн мазмуну жөнүндөгү көз караштардагы айырмачылыктар, билим берүүнүн жалпы түшүнүктөрүн жана категорияларын калыптандыруу, билим берүүдөгү кубулуштарды жана процесстерди изилдөө. Экинчи багыт – билим берүүнүн аксиологиясы, анын изилдөө объектиси – инсандын билимге болгон баалуулук мамилеси, айлана-чөйрөгө болгон баалуулук мамилеси, анын которулушу, билим берүүнүн иштешинин мазмуну.

Үчүнчүсү – педагогикалык аң-сезимдин жана педагогикалык билимдин феноменин билимди, анын мүмкүнчүлүктөрүн, формаларын жана ыкмаларын, анын иштөө шарттарын атайын педагогикалык чечмелөө процесси катары изилдеген билим берүү гносеологиясы.

Билим берүү философиясы жалпы көйгөйлөрдү биргелешип чече баштаса, анын идеялары технологиялык жактан педагогика менен байланышып, мазмунуна, окутуу усулдарына киргизилсе, кеңири изилдөө чөйрөсүнө ээ боло алат.

Билим берүү көбүнчө билимдин муундан муунга өтүүчү формасы болуп саналат. Бул адамдардын күнүмдүк жашоосу үчүн зарыл болгон белгилүү бир көндүмдөрдү же тажрыйбаларды алуусун камсыздайт. Биздин коомдо билимге муктаждык күчөдү.

XX кылымдын башынан бери өнүккөн жана үчүнчү дүйнө мамлекеттеринин жарандары сергек жашоо образын жана жакшы өз ара аракеттенүүнү жакшыртуу үчүн зарыл болгон негизги билимдерди алуусун камсыздоо боюнча аракеттер көрүлүп келет. Экинчи жагынан, гносеология адам билиминин табиятын, келип чыгышын жана чектерин талдоочу философиянын бир тармагы катары билимдин кээ бир түрлөрү төрөлгөндө бар экендигин же тажрыйба аркылуу алынгандыгын аныктоого умтулат жана ошол эле учурда анын ар кандай категорияларын аныктайт.

«Эпистемология» термини байыркы гректин «episteme» (episteme – билим) деген сөзүнөн келип чыккан. Философиянын бул бөлүгү таанып-билүү процессинин жалпы белгилерин жана анын натыйжасын – билимди – изилдейт. Салттуу түрдө билимди талдоо болмуш жөнүндөгү окуу болгон онтология менен бирге теориялык философиянын бир бөлүгү болгон. Классикалык заманбап европалык философияда бул талдоо, адатта, «адамдын акыл-эси» жөнүндөгү жалпы доктринанын алкагында жүргүзүлгөн. Р. Декарт, Дж. Локк, Лейбниц, Юм, И. Кант – биздин билим жөнүндөгү идеяларыбыздын пайдубалын түптөгөн улуу философтор.

XIX кылымдын ортосунан тартып философиянын бул бөлүгү өзгөчө философиялык дисциплина катары түшүнүлө баштап, андан кийин гносеология же билим теориясы деп аталып калган. Акыркы он жылдыктарда англис тилдүү өлкөлөрдө кабыл алынган гносеология деген сөз көбүрөөк колдонула баштады. Бул терминологиялык өзгөрүүлөрдүн өзгөчө терең себептери жок. Биринчиден, алар билим теориясы боюнча эмгектердин көбү англис тилдүү философтор тарабынан жазылганын чагылдырат. Ошондуктан эгер сиз бул терминдердин бирине жолуксаңыз, алар философиянын болжол менен бирдей чөйрөсүнө тиешелүү экенин унутпаңыз.

Көптөгөн тарыхы бар бул темага бир катар философтор салым кошууга аракет кылышкан. Ал байыркы грек философу Сократка чейинки гректер тарабынан демилгеленген жана бүгүнкү күндө да актуалдуу бойдон кала берет. Бирок көпчүлүк атактуу философтор

УМЕК-2022

билим алуу эмне үчүн зарыл экендигине жана коомдо өз жарандарынын керектүү сыпаттарга ээ болушуна умтулуп жаткандыктарына, билим берүүнүн максаттарына көбүрөөк көңүл бурушкан. Бул макалада эки философтон, тактап айтканда, Джон Локктун (1632-1704) жана Жан-Жак Руссонун (1712-1778) агартуучу ойлору изилденет. Ошондой эле алгачкы философтордун эмгектериндеги билимге ээ болууга карата азыркы коомдун позициясынын масштабын чагылдырат.

Дж. Локк билимди эң оболу белгилүү бир ырастоолорду аткарууга интеллектуалдык жөндөмгө эмес, өзүн-өзү башкара билүү адатына негизделген адеп-ахлактык дисциплина катары караган. Анын билим берүү принциптери «Билим жөнүндө кээ бир ойлор» (1693) китебинде да чагылдырылган, анда чоңдор көрсөткөн билими бирдей болгон балдардын эки тобунун ортосунда эч кандай айырмасы болбойт, анткени экөөнүн тең идеялары бирдей болот. Ал төрөлгөндө бардык балдар бирдей, ал эми кийинки жашоодо пайда болгон айырмачылыктар билимден көз каранды деп эсептеген. Бул улуу философ тарабынан келтирилген аргументтер инсандардын ой жүгүртүүсүн жана психикалык процесстерин аныктоодо акыл сөзсүз эле маанилүү роль ойнобостугун, анткени алардын белгилүү бир жооп кайтаруу жөндөмдүүлүгү көнүп калган адаттарынан көз каранды экенин көрсөтүп турат. Адамдар ар кандай жөндөмдүүлүктөргө ээ болуп төрөлсө да, алар каалаган нерсеге жетүүгө жөндөмдүү болушат, бирок ушундай жөндөмдүүлүктөрдү ишке ашыруу аркылуу гана алар өз иштеринде ийгиликке жетүү үчүн керектүү жөндөмгө ээ боло алышат.

Тарбия берүүчүлөрдүн ролу балдардын окууларына көңүл буруп, өз ыйгарым укуктарын туура пайдаланууга жардам берүү болуп саналат. Бул каалаган көндүмдөргө жетүү үчүн бир гана жолу болуп саналат. Дж. Локк мугалимдер жаштарды билим менен куралдандыруу аракетинде ийкемдүүлүк менен гана чектелбестен, балдардын реакциясынын негизинде жакшырта турган ар кандай багыттарды аныктоого мүмкүн болушунча аракет кылышы керек деп улантат. Ал жаштардын акыл-эси даяр болгон учур билим алуу үчүн эң ылайыктуу учур деп ырастайт. Ошондуктан алар кандайдыр бир камтылган мотивацияларды көрсөтүшү керек, анткени алар өздөрүнүн каалоолору аркылуу гана көңүлүн топтоп, аларга үйрөтүлгөн нерселердин баарына олуттуу мамиле жасай алышат. Анын пикиринде, келечектеги билим берүү системалары адамдарга керектүү сапаттарды тартуулоо жана XVIII кылымда байкалган кемчиликтерди болтурбоо үчүн жакшы уюштурулушу керек. Студенттер колледждерге кире электе эле Дж. Локк жеке репетиторлорду туура даярдоонун эң жакшы жолу деп сунуштаган.

Анын эңсеген окуу планында поэзия жана музыка сыяктуу предметтер камтылган эмес. Ал ошондой эле грек тилин заманбап билим берүү системаларына киргизүүгө көп маани берген эмес, анткени студенттер үчүн англис тилин жана башка чет тилдерди үйрөнүү жакшы деп эсептеген. Тескерисинче, балдардын акыл-эс жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү үчүн математика зарыл болсо, дене тарбиясы алардын акыл-эсин жана денесин өнүктүрүү үчүн зарыл болгон. Дж. Локк үчүн билим берүүнүн максаты адамдарга бакытка жетүү жана билимин жогорулатуу каалоолорун канааттандыра турган туура жүрүм-турум адаттарын берүү болгон. Анын айтымында, адамдын акыл-эси баарын билүүгө кудуреттүү эмес жана анын бактылуулуугун арттырууга жетиштүү нерсени гана түшүнүп жаткандай сезилет.

Дж. Локктун адамдардын билимине байланыштуу гносеологиясы алардын адеп-ахлактык жана интеллектуалдык дараметин өнүктүрүүгө чоң басым жасайт. Адеп-ахлактык тарбиянын негизги максаты – адамдардын бир кезде колдонулуп келген туура адаттарга ээ болушуна жардам берүү жана акылмандыктын көрүнүшүнө, жакшы сапаттарды кабыл алууга жардам берүү. Бул гносеологияда инсандар ар кандай адаттарга ээ болгондо гана чындык идеяларын көрсөтүп, адил иштерди жасай алышат деп ырасталат. Демек, бул моралдык сунуштарды көрсөтүүгө болот дегенди билдирет жана бул адеп-ахлактык тарбиянын

УМЕК-2022

максаттарын актоого болот. Интеллектуалдык даярдык көбүнчө жаштарды билимге болгон сүйүүгө азгырууга багытталган, муну Дж. Локк билимдин адаты деп атайт. Адамда бир нерсеге кызыгуу пайда болбосо, билимге болгон сүйүү ишке ашпай тургандыктан, адатты калыптандыруу үчүн адамдар тынымсыз бир нерсени жасашы керек. Бул интеллектуалдык окуунун максаты практикалык мааниге ээ экенин тастыктайт жана адамдарга өкүм, аян жана ишеним сыяктуу билимдин аспектилерин алууга жардам берет.

Дж. Локктун билим теориясы көрсөткөндөй, адамдар төрөлгөндө эле жөндөмдүүлүктөргө ээ болушат, бирок алардын жөнөкөй же татаал идеяларды кандай кабыл алуусу алардын алган билимин аныктайт. Жөнөкөй идеялар ой жүгүртүүдөн келип чыгып, инсандардын когнитивдик жөндөмдүүлүктөрү алардын образга карата кабыл алган мамилесинен көз каранды. Дж. Локк өзүнүн гносеологиясында адеп-ахлактык иш-аракеттердин жана реалдуу объектилердин мисалдары адеп-ахлактык жактан да, интеллектуалдык жактан да үйрөнүү үчүн колдонулушу керек деп ырастайт, анткени алар студенттерге ар кандай ой жүгүртүүлөрдү жасоого жана жөнөкөй идеяларды түшүнүү үчүн зарыл болгон кызыгууну өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет. Билимге ээ болуунун эң жакшы жолу – бул ойду акылга сыярылык түрдө жеткирүү үчүн туура тилди колдонуу. Мугалимдер өз идеяларын көрсөтүүдө далилдерди колдонуусу керек, ошондуктан студенттер кубулуш жөнүндө көбүрөөк билүүгө умтулуп, өз алдынча баа берүү үчүн эркин ой жүгүртүүгө өтүшөт. Ошондуктан Дж. Локк окутуунун туура ыкмалары катары таанып-билүүнү, интуицияны, идеяларды көрсөтүүнү сунуштайт, анын негизинде далилдерди келтирүүгө болот жана студенттерге өз алдынча пикир айтууга мүмкүнчүлүк берилет.

Ж. Ж. Руссо адамдар өз ара аракеттенүү аркылуу гана коомдук жандыктарга айланат деп, анын билдирүүлөрү мамлекет адамдарды же коомдук, же саясий платформаларда бириктирүү аркылуу түзүлөт дегенди билдирет. Убакыттын өтүшү менен мамлекет өзүн сактап кала албай турган даражада кыйроого учурашы мүмкүн. Ж. Руссо коом өз балдарын жаратылышка карата тарбиялоо аркылуу гана өзүн куткара алат деп эсептейт, анткени бул адамдын ар тараптуу өнүгүүсүнүн бирден-бир жолу болуп саналат. Балдарга 14 жашка чейин жаратылышты сезүү үчүн жетиштүү убакыт берилиши керек. Бул убакытка чейин мугалимдин ролу балдарга керектүү кырдаалды түзүү аркылуу дем берүү болуп саналат, анткени бул жаштардын өздөрү менен сыймыктануу сезимин пайда кылган кандайдыр бир руханий жана адеп-ахлактык ойгонууну камсыз кылат. Ал кыздарды кантип баш ийип жашоону, эркектерге натыйжалуу кызмат кылууну жана аларды бактылуу кылууну үйрөтүү керек дейт.

Ж. Руссонун билим берүү философиясы Дж. Локк сунуш кылгандан такыр башкача. Акыркысы билим үйрөнүү аркылуу алынат деп эсептейт; биринчиси табият менен болгон жеке өз ара аракеттенүү гана аларга ар кандай идеяларды берет деп ырасташат.

Дж. Локк жакшы уюшулган жарандык мамлекеттин зарылчылыгы жөнүндө айтса, Ж. Руссо мыйзамдар жок болгондуктан адилеттүүлүк жок табигый мамлекетке басым жасайт. Мамлекет эмне туура, эмне туура эмес экенин аныктоого жардам берген конвенцияларды жана цивилизацияларды түзөт.

Ж. Руссо мамлекет көп учурда жогору турат жана ар бир адам ошол мамлекеттин жараны болгондо гана адам боло алат деп ырастайт. Ал мугалимдер инсандын мурунтан эле калыптанып калган белгилүү бир калыптарга шайкеш келишин камсыз кылуу үчүн жөн гана агенттер, мектептер болсо жамааттардын эркин билдирет деп эсептейт. Анын билим берүү философиясы эркиндик менен таңууланган бийликтин ортосундагы байланыш маселесин чечпейт. Бирок ал жеке айырмачылыктарды түшүнүү зарыл деп ырастайт, анткени ал

УМЕК-2022

адамдарды калыптандырууга жана алар каалагандай болууга жардам берет.

Ж. Руссо милдет, баш ийүү жана жүрүм-турумду аныктоо милдети сыяктуу тышкы күчтөрдүн колдонулушун этибарга албайт, анткени төрөлгөндө эле табият менен болгон өз ара аракеттенүү балага кандайдыр бир ички милдет сезимин өрчүтүүгө жана жоопкерчиликти кабыл алууга үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк берген. Ал мектептерге балдар керектүү ондоолорду киргизе турган аянтча менен камсыз кылуу үчүн коомдун жеке адамдардын жүрүм-турумуна таасир этүүгө укугу жок деп ырастайт.

Бала төрөлгөндөн баштап төрт жашка чыкканга чейин физикалык жактан активдүү болуу анын организминин өнүгүшүнө жардам берет. Беш жаштан он эки жашка чейинки балдар жаратылыштан билимди сезүү таасирлери аркылуу алышы керек. Табигый билим алуу мезгили 13 жаштан 15 жашка чейин, алар китеп аркылуу интеллектуалдык билимге жеткенде бүтүшү керек. Ж. Руссо айткандай, жаштар 15 жаштан 20 жашка чейинки формалдуу билим берүүнүн аягына чейин башкалар менен өз ара мамиледе болушу керек, аларда боорукердиктин, башкаларга кайрымдуулуктун жана колдоо көрсөтүүнүн ар кандай адеп-ахлактык жана руханий принциптери калыптанышы керек.

Ж. Руссо билимди билим берүүнүн маанилүү компоненти катары тааныйт. Ал ар кандай институттары бузулган коомдордо жеке билим берүү мамлекеттик иштерден четтетүү аркылуу ички бакытты камсыз кылууга багытталышы керек деп ырастайт. Ошону менен бирге, элге билим берүү коомдук жыргалчылыкка кызмат кылууга ыктоо менен, ички тынчтыкты чындоого багытталууга тийиш.

Ж. Руссо адамдар үчүн эмне чындык экенин билүү маанилүү деп ырастайт, анткени бул алардын каалоолоруна жетүү үчүн керектүү түзөтүүлөрдү жасоого жардам берет. Ж. Руссо өзүнүн билим даражасы жөнүндөгү теориясында билүү – бул бир нерсеге ишенүү деп ырастайт. Анын айтымында, билим биз көргөн же ишенген нерсе башка формада боло албастыгына ишенүүнү билдирет.

Бирок көпчүлүк адамдар өздөрүнүн гана сезимдерин жана идеяларын билишет окшойт. Ал «мен» дегенди көрсөтөт, ал – кабардар болуу жана ойлонуу жөндөмүнө ээ болгон материалдык эмес субстанция. Мына ушундан улам адамдар ар кандай сезимдерге ээ болушат жана ошол эле учурда нерселерди белгилүү бир жол менен кабыл алуу үчүн алардын тууралыгына шек санап, идеяларды иштеп чыгышат. Андан ары ал кээ бир жалпы түшүнүктүү идеяларга көбүнчө ар кандай сезимдерди туудурган физикалык объектилер, мисалы, жыттоо же белгилүү түстөрдү аныктоо сыяктуу таасир этет деп улантат.

Билимдин масштабы жана ыкмасы жөнүндөгү өзүнүн көз карашын түшүндүрүү үчүн, Ж. Руссо андан ары физикалык чөйрө адамдын өзүн түшүнүүсүндө маанилүү роль ойнорун баса белгилеген. Айырмачылык адамдар позициясын өзгөртүп, нерселер эмне үчүн алар ушундай экени жөнүндө өздөрүнө суроолорду бере алган учурда, айлана-чөйрөдөгү физикалык объектилердин көбү кыймылсыз бойдон калуусу менен шартталган. Адамдар айлана-чөйрө менен канчалык көп байланышса, аны ошончолук жакшы түшүнүшөт, демек, билимге өз ара аракеттенүү аркылуу жетишилет деген жыйынтык чыгат.

Ж. Руссо адамдардын билим жөнүндө кетирген каталарынын көбү алардын сезүүсүнөн чыгарган өкүмдөрүнө байланыштуу жана кылдаттык менен сезүү байкоолору менен оңдолот деп ырастайт. Ж. Руссо билимди негиздөө жана аны алуу үчүн колдонгон методдорго байкоо, эксперимент жана идеяларды жалпылоо кирет. Ал өзүнүн билимдеринин көлөмүн адамдар жаратылышты ээн-эркин изилдөө аркылуу жетиштүү идеяларга ээ болот деген мурунку аргументтерин тактоо үчүн колдонот, анткени ал белгилүү бир окуяларды салыштырууга жана

УМЕК-2022

айлана-чөйрөдөгү нерселерди кандай кабыл алганына жараша тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет.

Адабияттар:

1. Философский словарь / под ред. Фролова И. Т. -М., 1991.
2. Философия. Учебник / под ред. Кохановского. - Ростов-на-Дону, 1991.
3. Соколов В. В. Европейская философия 15-17 веков. -М., 1984.
4. https://infourok.ru/kurs_lekciy__po_discipline__osnovy_filosofii-460761.htm
5. <http://nsportal.ru/vuz/filosofskie-nauki/library/2014/12/23/lektcii-po-distsipline-osnovy-filosofii>.